ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ТОМ 1

11
90

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

У восьми томах
десяти книгах

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

А. Г. ШЕВЕЛЄВ (головний редактор),
І. І. АРТЕМЕНКО, Б. М. БАБІЙ,
П. І. БАГРІЙ, І. К. БІЛОДІД,
П. П. ГУДЗЕНКО, В. І. КЛОКОВ,
Б. П. КОВАЛЕВСЬКИЙ, Ю. Ю. КОНДУФОР,
Ф. Є. ЛОСЬ (заступник головного редактора),
І. М. МЕЛЬНИКОВА, І. І. МІНЦ,
О. Г. МІТЮКОВ, О. Л. НАРОЧНИЦЬКИЙ,
Д. П. ПОЙДА, Б. О. РИБАКОВ,
Р. Г. СИМОНЕНКО,
І. С. СЛАБЄЄВ (відповідальний секретар),
П. С. СОХАНЬ, М. І. СУПРУНЕНКО,
В. П. ЧУГАЙОВ, В. І. ЮРЧУК

«НАУКОВА ДУМКА»

У 41
І-90

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Том перший

Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму

(З найдавніших часів до середини XVII ст.)

Книга перша

Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства. Київська Русь

(До другої половини XIII ст.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

І. І. АРТЕМЕНКО
(відповідальний редактор),
В. Д. БАРАН, С. М. БІБІКОВ,
В. Й. ДОВЖЕНОК, С. П. ПАЧКОВА
(відповідальний секретар),
І. С. СЛАБЄЄВ
(заступник відповідального редактора),
О. І. ТЕРЕНОЖКІН, П. П. ТОЛОЧКО

КИЇВ 1977

9(С2)
І-90

90820
Академія наук УРСР
Інститут історії
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Редакція історичної та археологічної літератури

І $\frac{10604\text{-}276}{М221\ (04)\text{-}77}$ передплатне видання

© Видавництво «Наукова думка», 1977

ПЕРЕДМОВА

Історія Української РСР, боротьба трудящих за соціальне і національне визволення, за встановлення й зміцнення Радянської влади, успіхи в соціалістичному та комуністичному будівництві нерозривно пов'язані з великим російським народом, усіма братніми народами нашої країни, з невтомною творчою діяльністю Комуністичної партії, з ім'ям засновника і керівника партії і Радянської держави Володимира Ілліча Леніна.

В єдиній сім'ї радянських народів український народ вперше в своїй історії дістав національну державність, створивши Українську Радянську Соціалістичну Республіку, відстояв свою свободу й незалежність у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн, разом з усіма народами Союзу РСР побудував розвинуте соціалістичне суспільство і впевнено крокує по шляху до комунізму.

У братньому союзі радянських народів Українська РСР стала однією з найбільших індустріальних республік з високорозвинутим соціалістичним сільським господарством, передовою наукою і культурою. У складі Союзу РСР зміцніли її міжнародні зв'язки й авторитет. Радянська Україна є одним з членів-засновників ООН, бере участь у роботі понад 70 міжнародних організацій, активно бореться за практичне здійснення виробленої Комуністичною партією Радянського Союзу програми боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів.

Успіхи Української РСР — результат натхненної праці робітників, колгоспників, інтелігенції, втілення братерської єдності і взаємодопомоги усіх народів нашої країни, яскраве свідчення творчої сили ленінської національної політики Комуністичної партії, всеперемагаючих ідей пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, наочна ілюстрація того, що «... тільки в співдружності радянських республік, об'єднавшись з ними і подесятеривши тим самим власні сили, зміг по-справжньому розправити свої плечі, знайти простір своїй трудовій енергії і талантам народ України!»[1].

Показати складний історичний шлях трудящих України, розкрити всю багатогранність їх історичного минулого і славного сучасного в органічному взаємозв'язку з історією трудящих всієї нашої країни і всього загальноісторичного процесу, висвітлити причини, що обумовили бурхливий розквіт Української РСР у братній сім'ї радянських республік — почесне і відповідальне завдання радянських учених. Здійсненню його служить восьмитомна «Історія Української РСР». У цій праці висвітлюється багатовікова історія українського народу з найдавніших часів до наших днів, революційна боротьба трудящих за соціальне і національне визволення,

[1] *Брежнєв Л. І.* Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4. К., 1974, с. 54.

встановлення й зміцнення Радянської влади, побудова соціалізму і комунізму.

Методологічною основою багатотомної «Історії Української РСР» є твори основоположників марксизму-ленінізму, матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПРС та інші документи Комуністичної партії.

Створення багатотомної «Історії Української РСР» стало можливим на основі творчого співробітництва істориків України з ученими Москви, Ленінграда, інших наукових центрів РРФСР і братніх республік, досвіду підготовки узагальнюючих праць з найбільш актуальних проблем історії, нагромадження великого фактичного матеріалу в монографіях і статтях.

Праця, що пропонується читачеві, спирається на численні джерела. У ній використано археологічні пам'ятки (зокрема, відкриті в останні роки), на основі яких висвітлюються проблеми дописемної історії України, писемні джерела — літописи, хроніки, акти, щоденники, мемуари.

Велике значення мають документи партійних і державних архівів (з них багато введено в науковий обіг уперше) та періодична преса. Широко використані матеріали, опубліковані в документальних виданнях, враховані досягнення історичної науки, філософії, політекономії, історії народного господарства, літературознавства, етнографії та інших суспільних наук. У восьмитомній праці висвітлюються всі етапи історії Української РСР у відповідності з науковою періодизацією вітчизняної історії.

Історія Української РСР нерозривно пов'язана з історією російського, білоруського, молдавського та інших братніх народів, передові представники яких справили істотний вплив на розвиток матеріальної і духовної культури українського народу, в свою чергу сприймаючи від нього все краще й прогресивне.

Історія Української РСР — це історія трудящих усіх національностей, що населяють її територію. Інтернаціональне братерство трудящих республіки зміцнювалось у ході їх революційної боротьби проти панування поміщиків і капіталістів, за побудову соціалізму і комунізму в нашій країні.

В основу дослідження покладено матеріалістичне розуміння історії — невід'ємну і складову частину теоретичної спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Основоположники марксизму відкрили й обгрунтували загальні закономірності історичного розвитку людського суспільства. «Ми знаємо,— писали вони,— тільки одну єдину науку, науку історії. Історію можна розглядати з двох боків, її можна поділити на історію природи і історію людей. Однак обидві ці сторони нерозривно зв'язані; доти, поки існують люди, історія природи і історія людей взаємно зумовлюють одна одну»[1].

Справді наукове висвітлення всієї багатогранності світового історичного процесу можливе лише на основі марксистсько-ленінського вчення. Воно дає змогу встановити як загальні закономірності, так і специфічні особливості історичного процесу в різних країнах, дати наукову оцінку окремим явищам, подіям. Найважливіші положення марксизму-ленінізму — вчення про суспільно-економічні формації, визначальну роль способу виробництва і розвитку продуктивних сил, класи і класову боротьбу, роль народних мас як справжніх творців історії, про історичну місію робітничого класу і його провідну роль у соціалістичному і комуністичному будівництві, про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в побудові соціалістичного суспільства — дають ключ до пізнання історичного

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 3, с. 16.

процесу. Особливе значення для дослідження його закономірностей мають партійність, справжній історизм, наукова об'єктивність, класовий підхід до оцінки історичних явищ і подій, зразком чого є твори основоположників марксизму-ленінізму.

Розробляючи теорію наукового комунізму і безпосередньо керуючи революційною боротьбою пролетаріату, основоположники марксизму-ленінізму ретельно аналізували попередній історичний досвід багатьох народів. Вони, зокрема, виявляли великий інтерес до історичного минулого народів нашої країни, в тому числі й до історії селянсько-козацьких рухів на Україні. Здійснюючи безпосереднє керівництво і надаючи практичну допомогу пролетаріату України в розгортанні революційної боротьби, В. І. Ленін у ряді своїх творів глибоко охарактеризував економічне і політичне становище України в дореволюційний період, дав високу оцінку боротьби її трудящих проти поміщиків і капіталістів. 1913 р. В. І. Ленін висловив найважливіше програмне положення: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»[1].

В «Історії Української РСР» важливе місце приділено вузловим проблемам історичного минулого, які розв'язуються з позицій марксистсько-ленінської методології, з урахуванням досягнень радянської історіографії. Зокрема, період існування давньоруської держави (IX—XIII ст.) розглядається як спільний етап в історії всіх східних слов'ян. Численні археологічні та писемні джерела переконливо свідчать про те, що виникнення держави у східних слов'ян було закономірним наслідком формування класового феодального суспільства, а не результатом втручання варягів-норманнів.

В «Історії Української РСР» підкреслюється першорядне значення історичних зв'язків українського народу з російським і білоруським народами. Спорідненість цих народів бере початок з епохи існування їх спільного етнічного попередника — давньоруської народності, вона збереглася в часи інтенсивного утворення російської, української та білоруської народностей (XIV—XVI ст.) і продовжувала розвиватися далі.

Вся багатовікова історія українського народу якнайтісніше пов'язана з історією великого російського народу. Спорідненість двох братніх народів, «...таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»[2], відбилася у багатьох пам'ятках матеріальної й духовної культури українців і росіян. Усвідомленням єдності походження, нерозривності історичної долі пройняті фольклор, літописи й полемічна література України. Спільна героїчна боротьба проти феодально-кріпосницького гніту і зовнішніх ворогів, етнічна близькість, спільність мови, матеріальної і духовної культури навік закріпили в свідомості росіян, українців і білорусів почуття спільності історичної долі.

Закономірним результатом усієї попередньої історії братніх народів було возз'єднання України з Росією внаслідок визвольної війни 1648—1654 рр. Воно стало поворотним етапом у житті українського народу, визначило його історичну долю, дальший соціальний і культурний розвиток. Селянство України пліч-о-пліч з російськими селянами брало активну участь в антифеодальних війнах, у масових селянських рухах, що неухильно наростали в Росії і завдавали відчутного удару феодально-кріпосницькій

---

[1] *Ленін В. І.* Повне зібр. творів. Пер. з 5-го рос. вид., т. 24, с. 125. Далі посилання подаються за цим виданням.

[2] Там же, т. 32, с. 334.

системі. Разом з російським український народ брав участь у розгромі шведських військ Карла XII, у вигнанні наполеонівських полчищ під час Вітчизняної війни 1812 р.

Історичний досвід трудящих України переконливо спростовує твердження буржуазних теоретиків про одвічну «ворожість» націй, показує, як всупереч підступам внутрішніх і зовнішніх ворогів зміцнювалася й розвивалася дружба між народами, свідчить, що справжніми носіями цієї дружби є трудящі класи, «..які завжди в історії були незмірно *вищими* від експлуататорів щодо здатності на героїзм, на самопожертву, на товариську дисципліну»[1].

Однією з найбільш дискусійних проблем вітчизняної історіографії довгий час залишалася проблема зародження державності на Україні в середині XVII ст. У багатотомній «Історії Української РСР» ця проблема висвітлюється на основі документальних джерел, які свідчать, що в ході визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського гноблення почав складатися державний апарат, але цей процес не завершився і не міг завершитися у тих конкретних історичних умовах.

У другій половині XVIII ст. різко загострилися соціальні суперечності феодального суспільства, свідченням чого стали народні повстання на Україні в кінці 60-х — на початку 70-х років, селянська війна в Росії 1773—1775 рр. під керівництвом Омеляна Пугачова. Панівні класи, царський уряд жорстоко придушили ці виступи. Наляканий активною участю рядового козацтва в народних виступах, царський уряд ліквідував у 1775 р. Запорізьку Січ та вніс зміни в управління козацькими областями Дону, Поволжя і Приуралля.

У першій половині XIX ст. на Україні, як і в усій Росії в цілому, посилився процес розкладу феодального ладу, розвивався капіталістичний уклад, поглибилися суперечності серед панівного класу, вихідці з якого — дворянські революціонери — декабристи — зі зброєю в руках виступили проти самодержавства. Естафету визвольної боротьби від декабристів прийняло друге покоління революційних борців — революціонери-різночинці, революційні народники.

Наростання класової боротьби селянства було одним з головних факторів, що змусили царський уряд провести реформу 1861 р. Незважаючи на обмежений і половинчастий характер, реформа, що скасувала кріпосне право, відіграла значну роль в історії країни. За визначенням В. І. Леніна, «це був крок по шляху перетворення Росії в буржуазну монархію... І після 61-го року розвиток капіталізму в Росії пішов з такою швидкістю, що за кілька десятиріч відбувалися перетворення, які зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття»[2].

Цей період в історії України позначений істотним розширенням її економічних зв'язків з іншими районами країни в межах загальноросійського внутрішнього ринку, зростанням рядів пролетаріату.

Формування робітничого класу України відбувалося на інтернаціональній основі. Його лави поповнювалися за рахунок трудящих не тільки української національності, а й вихідців з інших народів Росії — російського, білоруського, молдавського та ін. Це сприяло взаємозбагаченню революційним досвідом, засвоєнню, зокрема, українськими робітниками досвіду, набутого пролетаріатом інших націй і особливо російським, створювало сприятливий грунт для розвитку й утвердження інтерна-

---

[1] *Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 34, с. 167.
[2] Там же, т. 20, с. 163, 164.

ціоналістської ідеології робітничого класу, вихованню його в дусі класової солідарності та дружби з трудящими різних націй і народностей нашої країни.

Для багатонаціонального робітничого класу України, як і всієї Росії, була характерною його концентрація на великих промислових підприємствах. Це сприяло розвиткові робітничого руху на Україні, що розгортався як невід'ємна складова частина загальноросійського руху. Визначну роль у робітничому русі на Україні відігравали такі революційні бастіони пролетаріату, як Харків, Катеринослав, Луганськ, Юзівка та ін.

В останній чверті XIX ст. у країні виникли перші робітничі і соціал-демократичні організації. Зі створенням В. І. Леніним петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», що став зародком пролетарської партії в Росії, у визвольному русі розпочався новий — пролетарський період. Слідом за петербурзьким виникли «Союзи боротьби» в Москві, Києві, Катеринославі та інших містах.

Саме тоді, у боротьбі проти ліберального народництва і «легального марксизму», проходило становлення ленінізму—марксизму епохи імперіалізму і пролетарських революцій, епохи краху колоніалізму і перемоги національно-визвольних рухів, епохи переходу всього людства від капіталізму до соціалізму. Тоді почалася підготовка соціалістичної революції в Росії, безпосереднім керівником якої був великий Ленін.

На рубежі XIX і XX ст. капіталізм вступив в останню стадію свого розвитку — імперіалізм. У Росію, що стала вузлом суперечностей імперіалізму, перемістився центр світового революційного руху. Завдання зростаючого пролетарського руху настійно вимагали створення марксистської, справді революційної робітничої партії, партії нового типу, що докорінно відрізнялася б від реформістських соціал-демократичних партій Заходу. Така пролетарська партія нового типу — партія більшовиків — була створена в 1903 р. на II з'їзді РСДРП у результаті завершення процесу об'єднання революційних марксистських організацій на основі ідейно-політичних і організаційних принципів, вироблених В. І. Леніним. Створення більшовицької партії відкрило новий етап у російському і міжнародному робітничому русі. У пролетаріату вперше з'явилась організація, здатна успішно керувати його революційною боротьбою.

Партія більшовиків створювалася, зростала і розвивалася як партія, глибоко інтернаціональна за своєю ідеологією, типом побудови і характером діяльності. Об'єднуючи у своїх лавах пролетаріат багатонаціональної країни, ленінська партія очолила революційний рух трудящих усіх націй і народностей Росії за їх соціальне й національне визволення, проти самодержавства і капіталізму. Вона рішуче відстоювала марксизм у боротьбі з ревізіонізмом, творчо розвивала марксистське вчення, поєднуючи його в ході революційної боротьби з масовим пролетарським і демократичним рухом.

Завдяки невтомній діяльності більшовицької партії багатонаціональний робітничий клас Росії виступив у революції 1905—1907 рр. як самостійна політична сила, здатна повести за собою широкі трудящі маси. Перша народна революція епохи імперіалізму, головною рушійною силою якої були якнайширші маси трудящих на чолі з пролетаріатом, започаткувала новий період всесвітньої історії —період політичних потрясінь і революційних битв. Вона завдала нищівного удару самодержавству, панування поміщиків і капіталістів, вписала яскраву сторінку в історію класової боротьби.

У спільній боротьбі проти царизму і капіталізму зростала й міцніла братня співдружність трудящих усіх народів країни.

У Лютневій буржуазно-демократичній революції 1917 р., в результаті якої був повалений царизм і відкрився шлях до дальшої боротьби за перемогу соціалістичної революції, робітничий клас України виступав як бойовий загін багатонаціонального пролетаріату Росії.

В ході класових битв склався союз робітників і трудового селянства при керівній ролі робітничого класу — єдина суспільно-політична сила, здатна повалити владу буржуазії та поміщиків і здійснити докорінні революційні перетворення в усіх сферах суспільного життя.

Єдність революційних дій пролетаріату та найбіднішого селянства всіх національностей Росії, керівна роль партії більшовиків стали найважливішими факторами перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила нову еру в історії людства — еру загального революційного оновлення світу, еру краху капіталізму і торжества соціалізму та комунізму. **«Перемога Жовтня — головна подія XX століття, яка докорінно змінила хід розвитку всього людства»**, — відзначалось у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»[1].

Перемога Великого Жовтня та встановлення влади Рад у нашій країні стали можливими завдяки тому, що партія більшовиків зуміла об'єднати в єдиний могутній революційний потік боротьбу робітничого класу за соціалізм, боротьбу селян за землю, загальнонародний рух за мир і припинення імперіалістичної війни, національно-визвольний рух пригноблених народів Росії.

Пролетарська за своїм змістом Велика Жовтнева соціалістична революція була глибоко народною й інтернаціональною. Вона перемогла під прапором пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів. «Найістотнішим, найголовнішим виявом народного характеру Жовтневої революції були союз робітничого класу і селянства, спільна боротьба і братерське співробітництво трудящих усіх націй проти гнобителів»[2].

Жовтнева революція — найвеличніша революція всіх часів, в результаті якої вперше в світовій історії було повалено владу капіталістів і поміщиків, встановлено диктатуру пролетаріату, ліквідовано експлуатацію людини людиною, соціальний і національний гніт, приватну власність на засоби виробництва, відкрито шлях до побудови соціалізму і комунізму. Революція викликала до життя новий тип держави — Радянську соціалістичну державу, новий, історично вищий тип державної влади — Радянську владу і новий тип демократії — соціалістичну демократію для трудящих.

Надзвичайно велике міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вона дала світу зразок вирішення докорінних суспільних проблем: повалення влади експлуататорів і встановлення диктатури пролетаріату, ліквідації приватної буржуазно-поміщицької власності і створення нової, соціалістичної власності на засоби виробництва, справедливого вирішення аграрного питання, визволення народів колоніальних і залежних країн від соціального і національного гноблення, створення політичних і соціально-економічних передумов побудови соціалізму. Великий Жовтень був першим переможним актом революційного процесу, що перетворив світ. Він поклав край всесвітньому пануванню

---

[1] Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 3.

[2] 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967, с. 8.

капіталізму. Розпочатий Жовтневою революцією процес привів до виникнення світової системи соціалізму, до краху колоніальної системи імперіалізму.

Перемога Жовтня знаменувала докорінний перелом і в історії українського народу, який спільно з усіма народами на чолі з російським пролетаріатом став на шлях боротьби за справу соціалістичної революції.

В результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції український народ дістав змогу вперше в своїй історії створити суверенну національну державу — Українську Радянську Соціалістичну Республіку, невід'ємну складову частину багатонаціональної соціалістичної держави — Союзу РСР. Соціалістична державність українського народу — дітище Великого Жовтня, торжество принципів пролетарського інтернаціоналізму, ленінської програми і політики Комуністичної партії з національного питання.

Здійснення ленінської національної політики завдало нищівного удару ідеології та політиці буржуазного націоналізму і шовінізму, зокрема українського буржуазного націоналізму.

У соціальному і національному визволенні українського народу величезна роль належить В. І. Леніну — засновнику і керівнику Комуністичної партії і Радянської держави. Ще задовго до Великого Жовтня він вів невтомну боротьбу за революційний союз пролетарів Росії та України, вчив більшовиків, усіх трудящих України постійно зміцнювати єдність у боротьбі проти спільних ворогів, бути непримиренними до будь-яких проявів буржуазного націоналізму і шовінізму. В. І. Ленін був натхненником і організатором створення не тільки Української Радянської Соціалістичної Республіки, а й Комуністичної партії України — складової і невід'ємної частини ленінської партії комуністів. Створення Комуністичної партії України, як і компартій інших радянських республік, відповідало завданням нового етапу партійного будівництва, зумовленого перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, зростанням керівної ролі партії, закономірностями розвитку соціалістичного суспільства, завданнями національно-державного будівництва в Радянській країні. Компартія України очолила боротьбу трудящих республіки проти іноземної інтервенції і внутрішньої контрреволюції, за здійснення докорінних соціально-економічних перетворень.

У гострій боротьбі з класовими ворогами, послідовно відстоюючи ленінську єдність від підривних дій фракціонерів, сепаратистських, націонал-ухильницьких елементів, комуністи України продемонстрували безмежну відданість справі трудящих, непохитну вірність ідеям пролетарського інтернаціоналізму, ідеалам комунізму, ленінському Центральному Комітету партії. Це зміцнювало монолітність, єдність і силу Комуністичної партії України — одного з передових загонів КПРС.

В. І. Ленін безпосередньо спрямовував партійне і державне будівництво на Україні в роки громадянської війни, подавав велику допомогу українському народові в його боротьбі проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції. Ленінське керівництво, допомога російського та інших братніх народів, відданість справі революції трудящих мас стали вирішальними факторами розгрому іноземної воєнної інтервенції, білогвардійщини, буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Одним з життєдайних джерел нашої перемоги в роки громадянської війни, як і в дні Великого Жовтня, була викувана В. І. Леніним і ленінською партією інтернаціональна згуртованість робітничого класу, всього трудового народу. В боротьбі за перемогу соціалістичної революції, у вогні громадянської війни,

в процесі становлення і зміцнення воєнно-політичного й економічного союзу радянських республік міцніла братерська співдружність народів нашої країни, створювалися передумови для їх об'єднання в єдиній багатонаціональній Радянській державі.

План створення єдиної союзної держави у формі добровільного союзу рівноправних республік висунув і обгрунтував В. І. Ленін. Він сформулював висновок про те, що «... необхідно прагнути до дедалі тіснішого федеративного союзу»[1]. Геніальні ленінські ідеї знайшли своє втілення в утворенні Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Утворення Союзу РСР було продовженням справи Великого Жовтня, закономірним наслідком революційної творчості всіх радянських народів на чолі з робітничим класом під керівництвом Комуністичної партії, результатом могутнього об'єднавчого руху всіх націй і народностей нашої країни, подією всесвітньо-історичного значення. Перед усіма радянськими народами, в тому числі українським, відкрилися небачені можливості соціально-економічного, політичного й культурного розвитку.

Комуністична партія на чолі з В. І. Леніним озброїла трудящих усіх радянських республік науково обгрунтованим комплексним планом побудови соціалізму і комунізму, який включав розвиток продуктивних сил, перетворення суспільних відносин, перебудову духовного світу людини. Ліквідація експлуататорських класів, соціалістична індустріалізація країни, колективізація сільського господарства, культурна революція, розв'язання національного питання, розвиток соціалістичної державності, зміцнення обороноздатності країни і проведення активної зовнішньополітичної лінії на мирне співіснування держав з різними соціальними системами — такі були головні елементи геніального ленінського плану. Партія підняла радянських людей на творчу працю по втіленню у життя ленінських накреслень, вела рішучу боротьбу з капітулянтами, троцькістами, з правими опортуністами, націонал-ухильниками та іншими ворогами соціалізму.

У роки довоєнних п'ятирічок ще більше зміцніла безкорислива дружба і братерське співробітництво радянських народів, що знайшло свій найяскравіший вияв при створенні основ соціалістичної індустрії, в масовому розвитку соцзмагання, особливо ударництва і стахановського руху.

Спільними зусиллями трудящі нашої країни успішно здійснили ленінський план побудови соціалізму. В середині 30-х років у Радянському Союзі вперше в світовій історії було в основному побудовано соціалістичне суспільство. Всесвітньо-історичну перемогу соціалізму законодавчо закріпила нова Конституція СРСР, прийнята в 1936 р.

У процесі соціалістичного будівництва на основі послідовного здійснення ленінської національної політики було ліквідовано економічну й культурну нерівність народів. Національне питання розв'язано остаточно і безповоротно в інтересах усіх націй і народностей.

Історичний досвід народів СРСР доводить, що розв'язати національне питання можна тільки на шляху будівництва соціалізму, на базі індустріалізації країни, колективізації сільського господарства і культурної революції, забезпечуючи морально-політичну єдність усіх націй і класів соціалістичного суспільства, послідовно проводячи у життя принципи пролетарського інтернаціоналізму.

У процесі будівництва соціалізму, братерського співробітництва народів під керівництвом Комуністичної партії формувався новий, радянський спосіб життя, новий тип радянської людини, створювався єдиний

[1] *Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 41, с. 156.

народногосподарський комплекс Радянського Союзу. В країні спільними зусиллями всіх народів були споруджені численні підприємства соціалістичної індустрії, оснащені передовою технікою, між окремими республіками і районами встановилися міцні виробничі зв'язки. Ліквідація багатоукладності економіки дала змогу зробити всеохоплюючим централізоване планування.

Розвиваючись у складі єдиного народногосподарського комплексу Союзу РСР, економіка кожної союзної республіки, і в тому числі Української РСР, дістала величезний стимул до форсування темпів свого зростання. Вже у 1937 р. Радянська Україна давала стільки промислової продукції, скільки вся дореволюційна Росія, і випередила за рівнем виробництва багато розвинутих капіталістичних країн.

Внаслідок перемоги соціалістичного ладу в нашій країні сформувалися якісно нові, соціалістичні нації, в тому числі українська. Їх характеризує соціальна та ідейно-політична єдність, яка склалась у процесі ліквідації експлуататорських класів, спільність мети — побудова комуністичного суспільства.

Формування соціалістичних націй було прямим результатом створення нової, соціалістичної економіки, ліквідації національного гноблення, виховання трудящих мас у дусі дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму.

Усі ці успіхи є наслідком послідовного здійснення ленінської національної політики, що спирається на непорушні принципи пролетарського інтернаціоналізму. Вони є яскравим доказом всесвітньо-історичного значення національної політики КПРС. Розв'язання національного питання— одне з великих досягнень соціалізму, «...яке по праву можна поставити в один ряд з такими перемогами в будівництві нового суспільства в СРСР, як індустріалізація, колективізація, культурна революція»[1].

Утвердження соціалістичних суспільних відносин, формування соціалістичних націй, однотипної соціальної структури радянського суспільства, наявність спільних інтересів братніх класів і соціальних груп стали базою, на якій активно формувалася нова історична спільність людей — радянський народ.

У 1939—1940 рр. здійснилася споконвічна мрія українського народу про возз'єднання своїх земель. Возз'єднання українських земель в єдиній соціалістичній державі стало можливим завдяки всебічній підтримці братніх народів, завдяки могутності та міжнародному авторитету Радянського Союзу.

Для трудящих Західної України, Північної Буковини, а пізніше — й Закарпаття відкрився світлий шлях до соціалізму і комунізму в братній сім'ї народів СРСР, в єдиній і вільній державі.

Величезні переваги соціалізму, що став неподільно пануючим у всіх сферах суспільного життя, з винятковою силою проявились у роки суворих випробувань Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., в якій вирішувалися доля нашої Батьківщини, майбутнє всього людства.

Разом з усіма братніми народами Країни Рад вніс великий вклад у розгром фашистських загарбників і український народ. Трудящі України самовіддано билися на фронтах, боролись у партійному підпіллі і партизанських загонах, невтомно несли трудову вахту. Єдність і бойове братерство народів СРСР яскраво проявились у боях за визволення України від німецько-фашистських загарбників. У частинах Червоної Армії,

[1] *Брежнев Л. І.* Ленінським курсом, т. 4, с. 48.

які визволяли Радянську Україну від фашистського ярма, хоробро воювали сини й дочки всіх народів Союзу РСР.

Всесвітньо-історична перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні була закономірним наслідком історичних переваг соціалістичної економіки, радянського державного і суспільного ладу, багатогранної діяльності Комуністичної партії по організації всенародної боротьби проти фашистських загарбників, тріумфом ідеології марксизму-ленінізму, морально-політичної єдності радянського суспільства, непорушної дружби народів СРСР. «Викуване партією братерство народів, чуття єдиної родини стало запорукою міцності радянського ладу, запорукою його перемоги у Великій Вітчизняній війні»[1].

Вирішальна роль СРСР у розгромі німецького фашизму та японського мілітаризму, визвольна місія Радянської Армії, історичні успіхи нашої соціалістичної Вітчизни сприяли розвитку світового революційного процесу, полегшили й прискорили перемогу народно-демократичних і соціалістичних революцій у ряді країн Європи й Азії. Соціалізм перетворився на світову систему. Це була найбільша після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції історична подія. Світова соціалістична система стала головною революційною силою сучасної епохи, могутнім прискорювачем всесвітньо-історичного процесу.

Здійснивши безприкладний подвиг у роки Великої Вітчизняної війни, радянські люди продемонстрували масовий героїзм і в мирній праці по відбудові зруйнованих міст і сіл, фабрик і заводів. У цій праці знову яскраво виявилася життєдайна сила дружби народів СРСР. Відновлення продуктивних сил на територіях, визволених від ворога, здійснювалося планово, за рахунок ресурсів усієї Радянської держави, на основі потужної соціалістичної економіки, насамперед східних районів країни. Трудящі Української РСР одержали величезну матеріальну допомогу від РРФСР та інших союзних республік, завдяки якій змогли розв'язати найскладніші завдання відбудови економіки і перевершити довоєнний рівень виробництва вже у першій післявоєнній п'ятирічці. Ще більших успіхів у всіх сферах економіки, суспільного життя, науки і культури вони досягли під керівництвом Комуністичної партії в наступні п'ятирічки. Порівняно з довоєнним періодом промисловий потенціал України зріс нині у 10 разів.

Найважливішим підсумком самовідданої праці народів СРСР стало побудоване в нашій країні суспільство розвинутого соціалізму.

Розвинутий соціалізм характеризується поєднанням досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, рішучим поворотом до інтенсивних методів розвитку економіки, якісно новим рівнем і масштабами виробництва, які дозволяють безпосередньо розв'язувати завдання створення матеріально-технічної бази комунізму, забезпечувати безперервне зростання добробуту трудящих, добиватися важливих успіхів в економічному змаганні з капіталізмом. Розвинутий соціалізм відзначається високим ступенем зрілості всієї системи суспільних відносин, які поступово переростають у комуністичні. Йому властиві непорушна ідейно-політична і соціальна згуртованість трудящих, їх беззавітна відданість благородним ідеалам Комуністичної партії, вірність принципам марксизму-ленінізму.

В умовах розвинутого соціалізму ще більш зміцнюється, збагачується новими яскравими гранями дружба всіх націй і народностей, які складають могутній Союз РСР. Міцною матеріальною основою їх дружби

[1] *Брежнев Л. І.* Ленінським курсом, т. 2. К., 1971, с. 155.

і братерського співробітництва став єдиний господарський організм, що склався і розвивається в межах усієї країни. Високорозвинуте багатогалузеве народне господарство Радянської України — невід'ємна складова частина єдиної загальносоюзної економіки. На сучасному етапі посилюються процеси інтернаціоналізації всього економічного і суспільно-політичного життя. Основною соціальною силою зближення націй і народностей виступає робітничий клас — провідна сила радянського суспільства.

Відбувається дальше стирання класових відмінностей, посилюється соціальна однорідність всередині класів радянського суспільства. Послідовна реалізація ленінських принципів національної політики веде до дальшого всебічного зближення всіх народів нашої багатонаціональної соціалістичної Батьківщини. В процесі комуністичного будівництва на основі зміцнення союзу робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції при провідній ролі робітничого класу остаточно сформувалася і далі розвивається нова історична спільність людей — радянський народ. Це принципово нова, небачена ще в історії людства спільність, яка базується на суспільній власності на засоби виробництва, єдності економічного, соціально-політичного і культурного життя, марксистсько-ленінській ідеології, комуністичних ідеалах робітничого класу. Вона характеризується гармонійними відносинами між класами і соціальними групами, націями і народностями.

Нинішній етап розвитку радянського суспільства відзначений дальшим зміцненням соціалістичної державності, послідовним розгортанням соціалістичного демократизму. Демократизм нашого суспільства знаходить особливо яскраве виявлення в багатогранній діяльності Рад депутатів трудящих. Важливе місце в суспільному житті належить професійним спілкам, які мають великі права і можливості у розв'язанні соціально-економічних проблем. Активну роль у житті суспільства відіграє Ленінський комсомол — організатор радянської молоді, надійний помічник і резерв партії.

Сучасний період характеризується дальшим зростанням керівної ролі Комуністичної партії в суспільстві, посиленням її теоретичної, політичної і організаторської діяльності. Бойовим штабом партії є Центральний Комітет КПРС на чолі з видатним політичним і державним діячем сучасності, полум'яним борцем за мир і соціальний прогрес, послідовним марксистом-ленінцем Л. І. Брежнєвим.

Під випробуваним керівництвом Комуністичної партії радянський народ за шістдесят років пройшов шлях, що дорівнює століттям. За цей період створено суспільство, подібного якому людство ще не знало. Це суспільство безкризової, постійно зростаючої економіки, зрілих соціалістичних відносин, справжньої свободи, суспільство, де панує науковий матеріалістичний світогляд, суспільство твердої впевненості в майбутньому, світлих комуністичних перспектив.

Інший головний підсумок пройденого шляху — радянський спосіб життя — перший в історії цивілізації спосіб життя, заснований на справжньому колективізмі, товариськості та взаємодопомозі трудящих, повазі до людини праці, до кожного члена суспільства, на згуртованості, дружбі всіх націй і народностей країни, що день у день міцніють. Яскравими рисами радянського способу життя є гуманізм, моральне здоров'я.

Ці великі завоювання соціалізму, що ввійшли в плоть і кров нашої дійсності, зумовили формування нового типу людини — радянської людини, яка зуміла, завоювавши свободу, відстояти її в найтяжчих боях. Це людина, яка будувала майбутнє, не шкодуючи сил і йдучи на будь-які

жертви, яка, пройшовши всі випробування, сама невпізнанно змінилася, поєднала в собі ідейну переконаність і величезну життєву енергію, культуру, знання і вміння їх застосувати; це людина, яка, будучи полум'яним патріотом, була і завжди залишиться послідовним інтернаціоналістом.

Радянська людина є справжнім господарем своєї країни, живе широкими громадськими інтересами, непримиренна до всього, що суперечить нашій моралі. Кращі риси радянського характеру: свідомість, комуністична цілеспрямованість, ідейність, патріотизм і інтернаціоналізм, працелюбність, творча сміливість, прагнення неухильно йти вперед — притаманні мільйонам радянських людей.

Робітничий клас, колгоспне селянство, інтелігенція Радянської України своєю самовідданою працею вносять гідний вклад у виконання величних накреслень Комуністичної партії по створенню матеріально-технічної бази комунізму. На XXV з'їзді Комуністичної партії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький говорив: «...Трудящі республіки, їх бойовий авангард — Комуністична партія України наполегливо працювали над здійсненням рішень XXIV з'їзду КПРС, внесли гідний вклад у розвиток єдиного народногосподарського комплексу країни, зміцнення її економічного, науково-технічного потенціалу і обороноздатності»[1].

Успіхи Української РСР у братній сім'ї радянських республік переконливо спростовують наклепи зарубіжних фальсифікаторів історії, зокрема найлютіших ворогів українського народу — українських буржуазних націоналістів, які всіляко намагаються, особливо в сучасних умовах загострення ідеологічної боротьби двох протилежних соціальних систем — соціалізму і капіталізму, опорочити радянську дійсність, затьмарити правду про Радянську Україну твердженнями про її «відставання», «нерозвиненість» її народногосподарської структури тощо. Повного краху зазнали спроби ідеологів антикомунізму, буржуазних націоналістів заперечити всесвітньо-історичне значення Великого Жовтня, практику соціалістичного і комуністичного будівництва, обмежити його «російськими» рамками, «розмежувати» єдиний процес історичного розвитку народів нашої країни, вирвати з нього історію України і «переорієнтувати» її на Захід. Провалилися і спроби націоналістів відірвати Радянську Україну від Союзу РСР, перетворити її на колонію іноземних імперіалістів. На власному історичному досвіді трудящі Української РСР відчули благотворні результати ленінської національної політики Комуністичної партії, животворну силу ідей пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, які були і є могутнім фактором соціального прогресу, запорукою нових успіхів комуністичного будівництва.

Вручаючи 26 липня 1973 р. Української РСР орден Дружби народів, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв високо оцінив великий вклад республіки в економічний, соціально-політичний і культурний розвиток Радянської держави: «Сьогоднішні успіхи соціалістичної України — це, звичайно, насамперед плід праці українського народу, його синів і дочок. Кожна союзна республіка на своєму досвіді знає, як багато робить Україна і для нашої спільної справи.

З другого боку, успіхи України — це значною мірою і плід дружби братніх народів усієї Радянської країни, плід їх спільної праці»[2].

---

[1] Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976, с. 7.
[2] *Брежнєв Л. І.* Ленінським курсом, т. 4, с. 203.

Весь розвиток радянського суспільства нині проходить під наростаючим впливом ідей XXV з'їзду КПРС. З'їзд визначив принциповий політичний курс партії на найближчі роки, нові рубежі у боротьбі за дальше зростання могутності країни, підвищення життєвого рівня радянських людей, вдосконалення всього суспільного життя. З'їзд висунув також нові конкретні завдання в галузі зовнішньої політики, у боротьбі за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів. Настанови з'їзду знайшли своє конкретне втілення у плані десятої п'ятирічки (1976—1980 рр.) — п'ятирічки ефективності і якості, величезних масштабів і великих можливостей.

Натхнені рішеннями XXV з'їзду КПРС, трудящі Української РСР пліч-о-пліч з трудящими всіх союзних республік самовіддано працюють над створенням матеріально-технічної бази комунізму, дедалі ширше розгортають соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань десятої п'ятирічки.

Історичні успіхи радянського народу в комуністичному будівництві дістали своє відображення в новій Конституції СРСР, проект якої схвалив травневий (1977 р.) Пленум ЦК КПРС. Виступаючи на Пленумі, Генеральний секретар ЦК КПРС, голова Конституційної комісії Л. І. Брежнєв відзначив: «Прийняття нової Конституції СРСР стане важливою віхою в політичній історії нашої країни. Воно стане ще одним історичним вкладом нашої ленінської партії, нашої соціалістичної держави, всього радянського народу у велику справу будівництва комунізму і разом з тим в інтернаціональну справу боротьби трудящих усього світу за свободу, за прогрес людства, за міцний мир на землі» [1].

Досліджуючи героїчне сучасне і славне минуле народних мас з класових, партійних позицій, розглядаючи історію Української РСР як складову частину історії СРСР, як процес, змістом якого сьогодні є перерастання розвинутого соціалізму в комунізм, удосконалення суспільних відносин, формування нової людини, розвиток соціалістичного способу життя, неухильне зростання керівної і спрямовуючої ролі партії, авторський колектив прагнув, щоб героїчні звершення трудящих Радянської України надихали сучасників на нові трудові подвиги, на виконання величних завдань побудови комуністичного суспільства.

Саме тому багатотомна «Історія Української РСР» має не тільки наукове і пізнавальне, а й виховне значення.

«Історія Української РСР» написана в проблемно-хронологічному плані і складається з 8 томів у 10 книгах:

Том I. Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму. (З найдавніших часів до середини XVII ст.).

Книга 1. Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства. Київська Русь. (До другої половини XIII ст.).

Книга 2. Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби. (Друга половина XIII — перша половина XVII ст.).

Том II. Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин. (Друга половина XVII—XVIII ст.).

Том III. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.).

Том IV. Україна в період імперіалізму (1900—1917).

[1] «Радянська Україна», 1977, 25 травня.

90820
Академія наук УРСР
Інститут історії
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Том V. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917—1920).

Том VI. Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921—1941).

Том VII. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945).

Том VIII. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945—1977):

Книга 1. Українська РСР у період зміцнення соціалістичного суспільства (1945—1958).

Книга 2. Українська РСР у період розвинутого соціалізму і поступового переходу до комунізму (1959—1977).

Восьмитомне видання «Історії Української РСР» підготовлене колективом Інституту історії АН УРСР, Інституту археології АН УРСР (т. I, кн. 1) з участю наукових співробітників інших наукових установ та вузів республіки.

У виданні вміщено великий ілюстративний та картографічний матеріал. Значна частина ілюстрацій публікується вперше. Більшість карт і схем виготовлена спеціально для цього видання. До кінця XV ст. князівства і землі подаються в їх тогочасних політичних кордонах, у подальшому картографічні відомості наводяться в сучасних межах Української РСР.

Організаційну роботу по підготовці картографічних та ілюстративних матеріалів здійснив О. В. Молодчиков.

Ескізи карт виготовлені в комплексній тематичній картографічній лабораторії Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та Інституту історії АН УРСР під керівництвом М. О. Корольової і А. С. Харченка.

У складанні покажчика літератури взяли участь І. М. Данилова, Є. Г. Кузнецова, М. М. Яковенко.

Велику допомогу у виявленні і використанні нових архівних документів подали Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР та підпорядковані йому центральні державні архіви.

Головна редакційна колегія та авторський колектив висловлюють щиру подяку за допомогу в підготовці цього видання Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Академії суспільних наук при ЦК КПРС, Інституту історії СРСР АН СРСР, Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, установам Секції суспільних наук АН УРСР, інститутам історії академій наук Білоруської РСР та Молдавської РСР. Головна редакційна колегія вдячна Відділенню історії АН СРСР за подання допомоги та висловлені під час підготовки видання зауваження і побажання.

Головна редакційна колегія

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОЇ КНИГИ

Перший том «Історії Української РСР» складається з двох книг. У першій книзі висвітлюється період з найдавніших часів до середини XIII ст. В ній розповідається про виникнення і розвиток первіснообщинної, рабовласницької і феодальної суспільно-економічних формацій на сучасній території Української РСР.

Книга написана на основі археологічних та писемних джерел, історичного аналізу численних матеріальних залишків стародавніх культур різних епох, які є єдиним джерелом для вивчення найдавніших, дописемних періодів історії.

Відомо, що писемність на землі з'явилася понад 5 тис. років тому, а людство існує більш як 2 млн. років. Протягом сотень тисячоліть дописемного періоду людина вела вперту боротьбу з силами природи за своє існування. У цій боротьбі вона не тільки змінювала й перетворювала навколишній світ, а й розвивалася та вдосконалювалася сама. В основі існування людського суспільства лежала безперервна й наполеглива творча праця, яка створила саму людину[1].

Сліди діяльності давніх людей збереглися в землі у вигляді залишків поселень і жител, майстерень, поховань, різноманітних знарядь праці, зброї, предметів домашнього вжитку, витворів мистецтва тощо.

Проведення широких археологічних досліджень та вивчення різноманітних речових матеріалів дають можливість з'ясувати, як жили стародавні люди, відтворити історичні події дописемного періоду. Археологічні матеріали не втрачають свого значення і при вивченні пізніших епох. Вони значно доповнюють писемні джерела, дають можливість повніше висвітлити історичні процеси, що відбувалися в глибокій давнині, а також рівень розвитку економіки та культури.

Територія України належить до найбільш досліджених в археологічному відношенні регіонів Радянського Союзу. Археологічні розкопки на Україні проводяться вже понад півтора століття. Радянська археологія дістала в спадщину з дореволюційних років значний речовий археологічний матеріал. Проте ідеалістична спрямованість дореволюційної археології, її класова обмеженість, речознавство й описовість не дали їй змоги піднятися до рівня об'єктивних історичних узагальнень. По-справжньому археологія як наука почала розвиватися лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тільки у радянський період, завдяки турботам Комуністичної партії та Радянського уряду про розвиток археології, вона зайняла гідне місце серед суспільних наук.

Особливо великі за своїм масштабом археологічні дослідження на території Української РСР розгорнулися в останні десятиріччя. Для все-

[1] Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 20, с. 453.

бічного вивчення речових залишків стародавніх культур археологія дедалі ширше використовує дані природничих наук — геології, палеозоології, палеоботаніки, металознавства, хімії, фізики, математики. Археологія тісно пов'язана з етнографією, антропологією, лінгвістикою, історичною географією.

Проте археолог — насамперед історик. Його завдання полягають у тому, щоб, використавши сучасні досягнення різних наук, одержати від матеріальних залишків стародавніх культур максимум історичної інформації, відтворити історичні події, що відбувалися в далекому минулому, написати стародавню історію сучасних народів.

К. Маркс і Ф. Енгельс багато уваги приділяли стародавній історії, використовували її дані при розробці теорії історичного матеріалізму. У відомій праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави», написаній у 1884 р., Ф. Енгельс розробив принципи періодизації історії первісного суспільства, заснованої на розвитку виробничих відносин і насамперед форм власності.

Неоцінимий вклад у методологію історії стародавнього суспільства вніс В. І. Ленін. Праці В. І. Леніна поставили на реальну основу вивчення законів народонаселення, вказали шляхи досліджень давньої економіки, внесли принципово нове в розробку складної проблеми походження релігії.

Основоположники наукового комунізму створили вчення про соціально-економічні формації, що закономірно змінюють одна одну в ході поступального розвитку людства, розкрили об'єктивні закони історичного розвитку. Застосовуючи марксистсько-ленінську методологію, авторський колектив цієї праці на основі дослідження археологічного матеріалу і писемних джерел прагнув відтворити стародавню історію Української РСР, яка є складовою частиною стародавньої історії Радянського Союзу. У розділах, присвячених історії первісного суспільства, матеріал викладено відповідно до принципів періодизації, розробленої Ф. Енгельсом, з урахуванням археологічної періодизації, яка грунтується на дослідженні знарядь праці, що постійно вдосконалювалися, та на аналізі самої праці, що створила людину.

Підготовці книги передували багаторічна дослідницька робота Інституту археології АН УРСР, видання монографій і колективних узагальнюючих праць з стародавньої історії та археології Української РСР, зокрема «Нарисів стародавньої історії Української РСР» та «Археології Української РСР» у трьох томах.

Перша книга першого тому «Історії Української РСР» складається з трьох частин.

У першій частині, присвяченій первіснообщинному ладу (розділи I—III), висвітлюється історія первісного населення сучасної території Української РСР від початку її заселення до кінця бронзового віку. Це був період повільного освоєння нашими предками сучасної території Української РСР, формування людини сучасного фізичного типу, становлення перших форм її суспільної організації, розвитку людського суспільства. В процесі розвитку продуктивних сил і виробничих відносин відбувався перехід від простого присвоєння людиною готових продуктів природи до відтворюючих форм господарства — землеробства і скотарства, з дальшим розвитком яких стався перший великий суспільний поділ праці — відокремлення скотарства від землеробства. Скотарські племена виділилися з маси населення. Це був час розвитку обміну, відкриття і застосування металу (міді та бронзи), міжплемінних війн, завоювання

одних племен іншими, виникнення майнової нерівності, що підривала підвалини первіснообщинного ладу й створювала передумови для поділу суспільства на два антагоністичних класи — імущих і неімущих, багатих та бідних. Формувалися великі етнічні й культурні спільності, на основі яких утворилася більшість сучасних народів.

Виникнення першого класового — рабовласницького — суспільства в Північному Причорномор'ї— тема другої частини книги (розділи IV—V). У ній розповідається про племена Північного Причорномор'я — кіммерійців, чиє ім'я дійшло до нас завдяки писемним джерелам, висвітлюється історія скіфів та сарматів, а також землеробських племен лісостепової і поліської території України, у середовищі яких відбувався складний і ще не до кінця вивчений процес етногенезу східних слов'ян. Досліджуються причини великих змін, що сталися у племен, які населяли територію України в I тисячолітті до н. е., пов'язаних з відкриттям заліза, освоєнням технології його виробництва і масовим застосуванням залізних знарядь праці та зброї. Освоєння заліза сприяло прискореному розвитку продуктивних сил, загальному прогресу суспільства. Стався другий великий суспільний поділ праці — ремесло відокремилось від землеробства. Відбувалася докорінна ломка старих основ економіки та побуту племен — почався процес розкладу первіснообщинного ладу і переходу до ранньокласового суспільства. В цій же частині викладається історія виникнення і розвитку античних рабовласницьких міст-держав на північному узбережжі Чорного моря, існування яких було могутнім стимулом прискорення процесу соціально-економічного розвитку місцевих племен, розкладу в них родоплемінних і формування класових відносин. Рабовласницький лад, незважаючи на наявність класового антагонізму, був більш високим і прогресивним етапом розвитку людського суспільства, ніж первіснообщинний.

Виникнення і розвиток феодального способу виробництва висвітлено в третій частині книги (розділи VI—IX). Тут розповідається про походження і розвиток східнослов'янських племен, розклад у них первіснообщинних та зародження феодальних відносин, виникнення класів та перших державних утворень. Велика увага приділяється висвітленню історії утворення та розквіту однієї з наймогутніших держав середньовічної Європи — Київської Русі, розвитку в ній феодальних виробничих відносин, складанню єдиної давньоруської народності — спільного предка трьох братніх східнослов'янських народів: російського, українського та білоруського. Досліджується період феодальної роздробленості, розповідається про перші виступи народних мас проти феодального гноблення, про героїчну боротьбу народу Русі проти монголо-татарської навали. У тяжкий період монголо-татарського іга давньоруський народ зберіг свої невичерпні сили, скинув ненависне іноземне панування і подолав його наслідки. Висвітлюється також формування та розвиток культури давньої Русі, яка досягла рівня культури передових країн Європи і впливала на розвиток культури багатьох сусідніх народів. Культура давньої Русі була основою формування культур трьох братніх народів — російського, українського та білоруського.

Перша книга першого тому «Історії Української РСР» підготовлена до друку авторським колективом Інституту археології АН Української РСР у складі І. І. Артеменка (передмова до першої книги); С. М. Бібікова (§ 1, 2 розділу I); Д. Я. Телегіна (висновки, § 3 розділу I); Ю. М. Захарука (розділ II); О. Г. Шапошникової (розділ III); В. А. Іллінської (§ 1—4 розділу IV); М. І. Вязьмітіної (§ 5, 6 розділу IV), С. Д. Крижицького,

Л. М. Славіна (розділ V); В. І. Бідзілі (§ 1 розділу VI); А. Т. Сміленко (висновки, § 2, 3 розділу VI); В. Й. Довженка (розділ VII); П. П. Толочка (розділи VII, VIII); С. О. Висоцького (розділ IX).

Хронологію уклав О. С. Бєляєв.

Список літератури склали О. С. Бєляєв та С. О. Бєляєва.

Карти підготували С. М. Бібіков («Основні пам'ятки епох палеоліту та мезоліту»), Д. Я. Телегін («Племена неолітичної епохи»), О. Г. Шапошникова («Племена мідного віку» та «Племена бронзового віку»), А. Т. Сміленко і В. І. Бідзіля («Слов'янські племена та їх сусіди на рубежі н. е.та в першій половині I тис. н. е. (на території сучасної Української РСР»), В. А. Іллінська і С. Д. Крижицький («Скіфія. Античні міста Північного Причорномор'я. Сармати»), П. П. Толочко («Руські князівства в XII—XIII ст. Боротьба проти монголо-татарських завойовників»).

Рецензування, редагування та складання формулярів карт здійснив Є. В. Мержвінський.

Ілюстрації підібрали С. М. Мазараті та А. С. Русяєва.

Кольорові фото виготовив В. І. Криворучко.

Авторський колектив Інституту археології АН УРСР складає щиру подяку Інституту археології АН СРСР та іншим науково-дослідним установам за допомогу, надану йому при написанні цієї книги.

ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД

Розділ І НАЙДАВНІШЕ НАСЕЛЕННЯ НА СУЧАСНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

1. Епоха палеоліту

Відкриття останніх років у галузі вивчення приматів дають змогу внести істотні зміни в уявлення про місця виникнення перших родин гомінідів — родоначальників людини.

Археологічні, палеонтологічні та геологічні дослідження в Африці (Танзанія, Кенія, Ефіопія) дали можливість виявити залишки високорозвинутих двоногих приматів, вік яких визначається 2—2,6 млн. років. Вони з'явилися набагато раніше, ніж вважалося донедавна. Для родини гомінідів характерне використання примітивних знарядь з каменю та прямоходіння — найважливіші риси, що сприяли процесу перетворення мавпи на людину.

Отже, історія людства сягає тих віддалених часів, коли відповідно до об'єктивних законів розвитку природи передні кінцівки мавпи-примата перестали бути лише засобами пересування і протягом тривалого еволюційного процесу дедалі більше пристосовувалися до виконання виробничих функцій. Це були насамперед дії по добуванню засобів існування за допомогою знарядь праці. З цього моменту й починається свідоме життя мавполюдини, спрямоване на більш повне задоволення своїх потреб, запорукою чого було вдосконалення лапи-руки.

Виготовлення і використання знарядь праці значно підвищили життєстійкість мавполюдей, сприяли глибоким змінам їхньої біологічної та психологічної структури, прискорили відрив від тваринного стану, розвинули зародки соціальних якостей.

«Спочатку праця, а потім і разом з нею членоподільна мова стали двома найголовнішими стимулами, під впливом яких мозок мавпи поступово перетворився в людський мозок...», — писав Ф. Енгельс у творі «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину»[1].

Ранній палеоліт Мабуть, щонайменше мільйон років минуло відтоді, коли почалося просування найдавніших людських угруповань з південної частини Східної півкулі на північ. Уже в ранньому палеоліті відмічається освоєння найдавнішими людьми, які дістали загальну назву пітекантропів, європейського материка, куди вони проникли через Кавказький перешийок, Східне Середземномор'я та Гібралтар.

Не завжди можна пояснити, чим були викликані постійні пересування найдавніших людських колективів. Але немає сумніву, що стимулюючий вплив мало відносне перенаселення на одиницю площі, тобто умова, що,

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 20, с. 456.

за К. Марксом, призводила до тиску надлишків населення на продуктивні сили при низькому рівні розвитку останніх[1].

Слід при цьому мати на увазі, що давні міграції людських груп ніколи не були безцільними. Такі пересування підпорядковувалися суворим вимогам певної організації переселення і залежали від наявності джерел води, забезпеченості мисливськими угіддями та безпеки в дорозі.

Поява стародавньої людини на сучасній території Української РСР припадає на першу половину раннього палеоліту (ашельська епоха)* — близько 150 тис. років тому. У Східній Європі на той час панував досить теплий, дещо вологий клімат з періодичними похолоданнями — провісниками дніпровського (ріського) зледеніння, яке поступово, але невпинно насувалося.

На рівнинах, у річкових долинах і на узгір'ях півдня сучасної Європейської частини СРСР, вкритих рослинністю помірних широт, паслися стада бізонів, гігантських оленів, антилоп, мамонтів, носорогів. У заплавах рік, чагарниках, лісових нетрях і в горах водилися хижаки — леви, ведмеді, гієни, вовки.

Невеликі групи первісних людей, які вже використовували вогонь для обігрівання, пом'якшення їжі та відстрашування хижаків, пересувалися, шукаючи нові мисливські угіддя, збираючи їстівні плоди, листя, коріння, яйця птахів, молюски, ловлячи гризунів, ящірок, комах. Люди були озброєні найпростішими знаряддями праці — загостреними палицями, киями, рогатинами, дрючками й масивними крем'яними ручними рубилами. Останні використовувалися також для різноманітних побутових потреб.

Людські колективи вже почали освоювати печери як сховища та житла, при потребі будуючи в них додаткові споруди — примітивні заслони й огорожі від вітру і навіть намети з шкур, що поліпшувало умови печерного побуту.

В соціальній організації цих стародавніх людських угруповань ще не були переборені інстинкти тваринного індивідуалізму. Однак у свідомості людей вже зароджувалися і деякі суспільні риси, що виявлялося у зміцненні взаємозв'язків всередині кровно споріднених колективів, спільному освоєнні й влаштуванні сховищ-жител, у колективізмі при добуванні й розподілі засобів існування. Цілком ймовірно, що у таких кровно споріднених общинах вже визрівали екзогамні порядки, тобто заборона шлюбних відносин всередині общини.

На сучасній території Української РСР виявлено небагато місцезнаходжень, які впевнено можна пов'язати із людиною ашельської епохи. Очевидно, це наслідок дуже незначного заселення території в ті часи. Так, у Донбасі, поблизу м. Амвросіївки, знайдено велике крем'яне ручне рубило, безсумнівно, виготовлене ашельською людиною. На березі Дністра біля с. Луки-Врубловецької, неподалік від Кам'янця-Подільського, виявлено архаїчні кремені, серед яких кілька крем'яних рубил ашельського типу. Найбільш виразним ашельським місцезнаходженням є стоянка на Житомирщині, в басейні р. Свинолужки. Тут знайдено велику кількість розщеплених кременів, що використовувались як знаряддя для різання і скобління, а також типові ручні рубила.

---

[1] Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 8, с. 541—542.

* Палеоліт поділяється на ранній, середній і пізній (або на ранній і пізній). Ранній палеоліт складається з шелльської і ашельської епох; середній палеоліт — це мустьєрська епоха; пізній палеоліт включає оріньякську, солютрейську та мадленську епохи. Ці культурно-історичні етапи мають дещо умовне значення, бо не скрізь характеризуються стійкими ознаками і хронологічними відповідностями.

Хоча сучасна територія Української РСР в ашельську епоху не була густо заселена, не можна, однак, вважати, що ашельці тут жили повністю ізольовано від інших подібних угруповань. В ашельську епоху первісна людина заселяла Кавказький перешийок і Західну Європу. Людські колективи, що жили в сучасних межах Радянської України, підтримували зв'язки із кавказькими і західноєвропейськими групами ашельців. Це спілкування мало, очевидно, епізодичний характер і супроводжувалося нечастими інфільтраціями ашельського населення у Східну Європу з боку Кавказу та Західної Європи.

Середній палеоліт

Наприкінці ашельської епохи під впливом зростаючого похолодання у зв'язку з поширенням дніпровського (ріського) зледеніння, спочатку більш помітного у гірських зонах Європи і Кавказу, почалися інтенсивні пересування людських колективів по всій ойкумені Євразії. У Східній Європі середній палеоліт (мустьєрська епоха) охоплює величезний проміжок часу, який почався 100—120 тис. років і закінчився приблизно 40 тис. років тому.

На мустьєрську епоху припадає інтенсивне заселення людиною майже всієї південної частини Східної Європи. Основною територією, звідки йшло заселення, був Кавказ. Однак не виключене й проникнення сюди окремих груп мустьєрців із Західної Європи через Карпати і з Балкан через Добруджу. З південних районів Європейської частини СРСР розселення відбувалося у північному напрямі, аж до басейну Десни.

Це час порівняно м'якого кліматичного оптимуму, хоча і з досить помітними рисами континентальності, які дедалі посилювалися у зв'язку з наступом на північні райони Європейської частини СРСР валдайського (вюрмського) зледеніння.

На сучасній території Української РСР степи чергувалися з широколистими дібровами і хвойними лісами, де водилося багато різноманітної дичини. Дикі коні, бізони, гігантські олені, сайгаки, дикі осли були постійними промисловими тваринами. Людина полювала також на мамонта й шерстистого носорога. У лісових нетрях, степах і гірських ущелинах мисливською здобиччю (переважно заради хутра) ставали ведмеді, вовки, печерні гієни, леви, лисиці. Судячи по залишках фауни з багатьох середньопалеолітичних стоянок, люди в зоні свого мешкання полювали на певні види тварин — дикого осла, коня, зубра, печерного ведмедя; однак мисливці не залишали поза увагою і дрібних тварин. Збиральництво диких їстівних рослин також відігравало важливу роль у житті мустьєрської людини.

У мустьєрську епоху людина розселилася майже по всій сучасній території Української РСР. Середньопалеолітичні поселення досліджені у Донбасі, Криму, Подніпров'ї і на Десні, у Подністров'ї і західних областях України, по обидва боки Карпат. Відомо понад 80 мустьєрських місцезнаходжень.

Густота населення в мустьєрську епоху була більшою, ніж в ашельську. Найкраще вивчено середній палеоліт у Криму, де обстежено близько тисячі печер, гротів, скельних навісів. Лише у 10—12 з них знайдено культурні залишки мустьєрського часу, що свідчать про заселення близько одного процента всіх виявлених у Криму скельних пустот, які могли служити сховищем для людини. Кожне печерне поселення людина займала восени або взимку і, як правило, у закритих вузьких долинах гірських рік, біля виходу на низинні ділянки рельєфу — основні мисливські угіддя.

Площа скельних сховищ-жител, кількість і розміри знайдених тут вогнищ, а також інші дані вказують на те, що в печерних поселеннях одночасно мешкало дві—чотири сім'ї чисельністю шість-сім осіб кожна. Людина використовувала печери протягом десятків і сотень років. Є підстави вважати, що в мустьєрську епоху в Криму одночасно проживало 200—250 чоловік. Густота населення була приблизно такою: одна людина на 60 $км^2$ (враховуючи розміри корисних мисливських угідь). Крим у мустьєрський час мав багато переваг над іншими, північними районами, відрізняючись від них порівняно м'яким кліматом, тривалим вегетативним періодом рослин і сезонним збільшенням кількості копитних тварин, які мігрували сюди з півночі.

У мустьєрську епоху зростали матеріальна забезпеченість і культура людських колективів. У зв'язку з наступом льодовикового похолодання вдосконалювалось і технічно ускладнювалося будівництво житла. Використовуючи великі кістки мамонта й інших ссавців, а також дерево для спорудження каркаса з наступним покриттям його шкурами, людина вже будувала наземні житла. За формою та інтер'єром вони дуже нагадують яранги північних народностей. Такі житла іноді споруджувалися біля печерних сховищ і були теплішими від них.

Збільшення потреб кількісно зростаючих мисливських колективів стимулювало вдосконалення мисливської зброї. Виникають два основних знаряддя з кременю — гостроконечник та скребло, що виготовлялися в різних технічних варіантах, відповідно до місцевих виробничих традицій. Гостроконечник — це знаряддя повсякденної чоловічої праці, що служило для виготовлення метального знаряддя — дротика, а також використовувалося як ніж для оббілювання дичини. Скребло — переважно жіноче знаряддя для обробки шкур, яке використовувалося й для різноманітних господарських потреб. Широке застосування мали також плоскі крем'яні відщепи, якими могли різати, скоблити, стругати тощо.

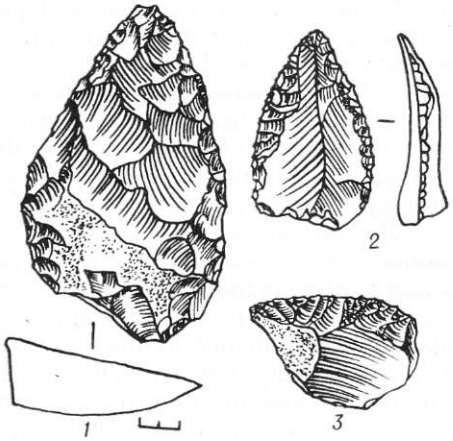
Винайдення метального знаряддя — дротика із крем'яним гостроконечником — важливе технічне досягнення мустьєрців. Це, очевидно, було перше спеціально виготовлене знаряддя дистанційної дії і багаторазового використання. Виготовлення та використання такого знаряддя вимагало стійких трудових навичок і майстерності.

Порівняно високим виробничим функціям (спорудження жител, цілеспрямована обробка метальних знарядь, нарешті, саме метання списа) повинна була відповідати відносно досконала фізична організація людини. Біологічний тип неандертальця (палеоантропа), носія мустьєрської культури, цілком відповідав рівню розвитку продуктивних сил, створених ним самим. Фізичний тип неандертальської людини відтворено по залишках кістяків, знайдених у Європі, на Близькому Сході та в Узбекистані. Зовні неандерталець не втратив ще деяких атавістичних рис: невисокий на зріст, помітно сутулий, з масивною головою, важкою нижньою щелепою і скошеним чолом.

За виробничими навичками та інтелектом неандерталець залишив пітекантропа далеко позаду. Постійна боротьба з природою, боротьба за існування, виробила у неандертальця стійкість, здатність долати труднощі, посилила соціальну згуртованість, колективізм. Зоологічна рефлекторність на зовнішні подразники, властива тваринам, поступилася місцем свідомим реакціям, що визначили весь соціально-психологічний склад палеоантропа. Звукова мова неандертальця, навіть у найпримітивнішому її вияві, об'єднувала людей, зміцнювала соціальну суть общинної організації. Система конкретного мислення, що розвинулася за умов тісної взає-

модії людини з природою, вже давала паростки абстрактних уявлень, пов'язаних насамперед з виробництвом, побутом, з необхідністю планомірності й цілеспрямованості дій. Отже, фізична й психологічна організація палеоантропів становила людський комплекс, який вже сформувався у багатьох відношеннях.

«...Людина, — писав В. І. Ленін,— не могла б біологічно пристосуватись до середовища, якби її відчуття не давали їй *об'єктивно-правильного* уявлення про нього»[1].



Кам'яні знаряддя праці:
1 — ашельське рубило з Житомирської стоянки; *2* — мустьєрський гостроконечник; *3* — скребло з печерної стоянки Шайтан-Коба в Криму.

Незважаючи на низький рівень продуктивних сил і дуже слабкий розвиток позитивних знань, неандертальцю були властиві й ірраціональні форми мислення, що якоюсь мірою пояснювали суть деяких незрозумілих явищ. Нині, наприклад, немає сумніву в тому, що поховання палеоантропів у печерах супроводжувалися певними ритуалами, які свідчили про турботу за долю померлих (поховання небіжчиків безпосередньо у житлі, у середовищі родичів, поблизу вогнища). Під час розкопок мустьєрських поселень у гроті Кіїк-Коба і під заскельними навісами поблизу с. Вишенного (обидва місцезнаходження — у східній частині Криму, неподалік від м. Білогірська), а також у скельному сховищі с. Старосілля поблизу Бахчисарая виявлено залишки кістяків щонайменше шести палеоантропів різного віку. Це найбільше зібрання кісток неандертальців на території СРСР. Вивчення кісток викопної людини з Криму, крім важливих висновків біологічного порядку, дало змогу встановити деякі риси, що мають соціальне значення.

Померлих ховали у скорченому положенні, на боці, в спеціально підготовлених ямах (Кіїк-Коба, Заскельне VI). Навмисний характер таких поховань у поєднанні з певним ритуалом не викликає сумніву. Це свідчить про те, що у палеоантропів уже склався поховальний ритуал (або обрядовість), пов'язаний, можливо, із виникненням анімістичних уявлень, ідей відродження, зворотності, властивих майже всьому давньому людству. Поховання померлих у межах житла передбачало збереження їхнього кровно спорідненого зв'язку із живими й було позбавлене почуття жаху перед тими, хто помер (або, за стародавніми уявленнями, заснув). Цікаво, що подібна поховальна обрядовість характерна майже для всіх ареалів розселення неандертальця. Поки що не з'ясовано, чи це є наслідком трансконтинентальних міграцій палеоантропів, чи наслідком стадіальності в розвитку ірраціонального, вотивного мислення.

Аналізуючи склад неандертальських поховань на території Європи за статтю і віком, можна помітити тенденцію до поховання у скельних сховищах та на місці житла переважно дітей і жінок. Оскільки кількість визначених індивідів незначна, можна говорити саме про тенденцію до такої вибірковості, виражену в пропорції 20 (діти): 8 (жінки):

[1] *Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 18, с. 170.

4 (чоловіки). Поховання в Криму представлено трьома жіночими і трьома дитячими похованнями. Можна припустити, що традиція поховання жінок на місці житла та в скельних сховищах відбиває матрилокальні* й матрилінійні** соціальні риси, не обов'язково гінекократичні, в середовищі палеоантропів. Поховання жінок і дітей на місці проживання великої родини або малого роду було освячене матрилокально-родовими соціальними нормами, в основі яких лежала екзогамія. В умовах екзогамних суспільних відносин чоловік належав до чужорідної половини общини.

Як уже відзначалось, середньопалеолітичні неандертальські угруповання були невеликими і складалися звичайно з двох—чотирьох родин, з яких приблизно третина їх членів могла брати участь у полюванні.

Соціальна організація палеоантропів грунтувалася, таким чином, на кровно споріднених відносинах всередині общини. Остання складалася з малих родин і керувалася порядками великої родини або малого роду. Головною ознакою такого соціального об'єднання лишався колективний характер основного виробництва, тобто полювання; розподіл здобичі міг бути породинним. Локалізація окремих вогнищ на місцях мустьєрських поселень (на певній відстані одне від одного) підтверджує сказане.

Мустьєрські общини розташовувалися поблизу одна від одної, і тому між ними повинні були скластися постійні зв'язки, які грунтувалися не стільки на підтриманні економічних контактів, що, певно, виникали в критичні періоди нестачі їжі, скільки на родинно-шлюбних відносинах. Проте важко сказати, чи тоді були групові шлюбні відносини, чи вже складалася парна родина в її класичному розумінні, тобто як цілком незалежний осередок, що входив до общинного колективного господарства.

Для мустьєрської общини неодмінним був природний поділ праці за статтю і віком. Схематичний поділ двох основних знарядь праці — гостроконечника і скребла — за їх чоловічою і жіночою трудовою належністю є лише натяком на фактичне обгрунтування поділу праці у палеоантропів за статевою ознакою. Такий поділ повинен був існувати внаслідок біологічних статевих відмінностей і необхідності виконувати різну за характером роботу, щоб підтримувати життя родини, роду. Анатомічне і рентгенологічне вивчення кісток жінки з Кіїк-Коби встановило в неї патологічні зміни в колінних суглобах. В ділянці наколінника помітне розростання кісткової речовини, що сталося, як вважають анатоми, внаслідок тривалого стояння на колінах під час важкої праці. Це явище пов'язують з трудовою домашньою діяльністю жінки. Все, що стосувалося полювання, належало чоловікові. У хатньому господарстві, вихованні дітей, зберіганні вогню використовувалася жіноча праця.

Середньопалеолітичні пам'ятки України є важливим історичним джерелом не тільки внаслідок своєї численності. Вони дуже різноманітні за типами: це і відкриті поселення, і печерні сховища, і короткочасні стійбища, і мисливські бівуаки, і місця видобування кременю, і майстерні, де він оброблявся. Різноманітні мустьєрські пам'ятки і за своїм культурно-етнографічним забарвленням, що дає можливість групувати їх за спорідненістю. Відмінність або подібність техніки виробництва крем'яних знарядь дають уявлення про різні або спільні етнографічні традиції, притаманні мустьєрським соціальним об'єднанням.

У Донбасі, в басейнах річок Вовчої та Сухих Ялів, знайдено скупчення розщеплених кременів, готові знаряддя. Велику кількість нуклеусів,

---

* Матрилокальність — оселення чоловіка в родовій комуні дружини.
** Матрилінійність — лічба споріднення по материнській лінії.

або ядриш, з яких сколювалися плоскі відщепи (заготовки для гостроконечників, скребел та інших виробів), знайдено у товщі терасоподібного берегового виступу поблизу с. Антонівки Мар'їнського району Донецької області. Це найбільша мустьєрська пам'ятка з небагатьох відомих у східній частині України. Вона свідчить про досить сталу заселеність східних районів Європейської частини СРСР у середньому антропогені.

Найбільш відомим в СРСР і за його межами районом поширення мустьєрських місцезнаходжень є Крим. Тут зосереджені печерні поселення, де збереглися шари з культурними залишками палеоантропів, які залягають у стратиграфічному порядку, тобто у горизонтах, що послідовно відкладалися від найдавніших до пізніх. У цих шарах часто помітні лінзи вогнищ з попелом і вуглинами, кістки тварин, плями червоної вохри, що використовувалася для розпису тіла. Мікроскопічним аналізом вмісту культурних шарів виявлено і пилок стародавніх рослин, занесений вітром і немовби законсервований у сухих суглинистих відкладеннях печер.

У 1924 р. в результаті систематичних пошуків пам'яток палеоліту в Криму був відкритий вже згадуваний грот Кийк-Коба. Він утворився внаслідок вимивання і вивітрювання породи. Розміщений грот під карнизом високого нагір'я, одного з відрогів Довгоруківської яйли, на висоті близько 90 *м* над рівнем бурхливої гірської р. Зуї. Грот добре захований у лісових хащах плато. Загальна площа його трохи перевищує 100 $м^2$. У середньому палеоліті грот був двічі заселений, причому мешканці, які залишили нижній культурний шар, освоїли близько 70 $м^2$ площі грота, площа верхнього культурного шару сягала 50 $м^2$. Неподалік від грота є джерело, яким, безсумнівно, користувалися неандертальці. Тут, крім великої кількості різноманітних залишків діяльності стародавньої людини, виявлено частини кістяків палеоантропів.

На житловому майданчику грота, перекритому нависаючою скельною стелею, збереглися місця стародавніх вогнищ. У нижньому шарі виявлено залишки одного вогнища, у верхньому — трьох. На житловому майданчику зустрічається розколений кремінь, знаряддя, кістки тварин, вуглини. Знаряддя з нижнього шару простіші, ніж з верхнього. Помітна примітивність прийомів розколювання крем'яних жовен і загальна технічна недосконалість як заготовок, так і самих знарядь. Для верхнього культурного шару характерна наявність вже вироблених форм крем'яних знарядь, представлених гостроконечниками і скреблами.

Матеріальна культура мешканців верхнього культурного шару Кийк-Коби, з яким, до речі, пов'язують обидва виявлені тут поховання, досягла досить високого рівня. Про це свідчить майстерність обробки кременю, вміння надавати знаряддям потрібної форми, незважаючи на те що кремінь дуже твердий, малопластичний і крихкий мінерал.

Кістки тварин не йшли на виготовлення знарядь праці, хоча вже використовувалися як коваделка при обробці знарядь. Втім, наприкінці епохи мустьє вже були перші спроби виготовлення знарядь (зокрема шил) з кісток.

У процесі розкопок у Кийк-Кобі на житловому майданчику вдалося виявити деякі побутові деталі, пов'язані з використанням грота як сховища. Було простежено, що палеоантропи верхнього шару відгородили своє печерне житло від холодних вітрів якимось заслоном, спорудженим, можливо, з гілок, укріплених в основі за допомогою каміння. В одній з бокових ніш у Кийк-Кобі збереглися кістки тварин.

Палеоантропи з Кийк-Коби, очевидно, добре оволоділи різними способами полювання на велику й дрібну дичину. Користуючись дротиком,

а можливо, й вогнем, вони заганяли тварин на скелясті урвища. За кістками, знайденими в гроті, визначено 26 видів тварин, а також близько 50 видів птахів.

Основними промисловими тваринами були мамонт, зубр, сайга, гігантський олень, благородний олень, шерстистий носоріг, дикий кінь, осел, кабан. Здобиччю ставали й хижаки — ведмідь, вовк, лисиця, печерна гієна. Про масштаби і цілеспрямованість полювання можна судити на підставі кісток тварин, знайдених під час розкопок поблизу с. Старосілля. Підраховано, що старосільськими палеоантропами було забито близько тисячі особин дикого осла. Кількість особин промислових тварин інших видів, знайдених у Старосіллі, сягає півтора десятка. В цілому фауністичний комплекс з Киїк-Коби (так само як і старосільський) має яскраво виражений степовий характер з домішкою лісових форм; він немовби підказує географічне розташування мустьєрського поселення на межі степу і лісових передгір'їв.

Природні умови Криму сприяли розвитку полювання на лісового і степового звіра та широкому збиральництву диких рослин, насамперед у лісах. У Криму виявлено сліди короткочасних зупинок палеоантропів на високих передгір'ях і навіть на яйлах.

Вивчення тогочасної фауни і флори Криму дає підставу гадати, що там був помірний клімат з яскраво вираженою континентальністю, переважали степи, навіть напівпустельні ландшафти. Однак поява (хоча й не часта) у другій половині епохи мустьє альпійської галки та холодолюбних тварин — песця, північного оленя, шерстистого носорога (Киїк-Коба, верхній шар; с. Старосілля) свідчить про наближення нового похолодання, пов'язаного з поширенням із півночі льодовика. Є й археологічні свідчення настання суворіших умов життя у другій половині мустьєрської епохи. Під час розкопок Чокурчинського грота в Сімферополі виявлено своєрідні завали великих кісток, особливо мамонта, зосереджені біля самого грота. Така ж картина виявлена і при розкопках Вовчого грота у Східному Криму, неподалік від смт. Зуї. Уважне вивчення завалів навело археологів на думку, що вони є залишками житлових споруд, які існували одночасно з печерними сховищами. Ними користувалася, очевидно, найслабіша частина общини під час негоди.

Доказом того, що у другій фазі мустьєрської епохи палеоантропи споруджували округлої форми житла типу яранг, є розкопки поселень Молодове I та V на Дністрі (Кельменецький район Чернівецької області). Тут, на глибині понад 10 *м*, знайдено залишки довгочасного житла округлої форми діаметром 5—8 *м*. Крім основної, центральної, житлової камери, воно мало ще дві прибудови. Споруди типу яранг, що з'явилися у зв'язку з похолоданням, набули поширення у пізньому палеоліті.

Пізній палеоліт Цей період охоплює понад 25 тис. років. Він збігається у часі з різким похолоданням в усій Європі. Зниження температури, що почалося наприкінці середнього палеоліту, в Європі поширювалося з півночі та північного заходу (Фенноскандії) а у північно-східній частині СРСР — з півночі. Цей новий наступ льодовикових явищ знаменував настання останнього, досить значного за своїми масштабами, валдайського (вюрмського) зледеніння.

Вплив зледеніння позначився і на природі Південно-Східної Європи. Середньоруська, Придніпровська, Волино-Подільська височини та степи Північного Причорномор'я і Приазов'я перетворилися на холодні рівнини й невисокі узгір'я, що подекуди набули вигляду тундри. Скоротились лі-

сові масиви, які займали долини рік та складчасті ділянки рельєфу. Збільшилася питома вага хвойних та інших холодолюбних порід дерев, що просунулися далеко на південь. Береза, наприклад, стала типовою для рослинності Криму.

У пізньому палеоліті змінився також склад європейської фауни. Південно-Східну Європу заселили тварини помірних та північних широт. Численні стада мамонтів стали невід'ємною частиною фауни лісотундри, шерстистий носоріг, північний олень, вівцебик заселили холодні степи і ділянки тундри. Тут з'явилися песці й дрібні гризуни — лемінги, що прийшли з півночі. Поруч з північними видами копитних тварин паслися давні аборигени цих місцевостей — дикі коні, осли, зубри, сайгаки. Іноді зустрічалися й гігантські олені — тварини, що почали поступово зникати. Серед хижаків найбільш численними на той час стали вовки та песці, нерідко зустрічалися й ведмеді.

У пізньому палеоліті відбувалося інтенсивне заселення людиною середніх і навіть високих широт Північної півкулі. Людські колективи просувалися далеко на північ, аж до арктичної зони, досягаючи Льодовитого океану. Такі широкі міграції пізньопалеолітичної людини могли відбуватися лише за умов досить високої їх організації, а також при належному матеріальному забезпеченні. Ці пересування відбувалися в складних умовах низької температури навіть у середній смузі Старого Світу, не кажучи вже про північні широти, де життєдіяльність людських колективів ще більше ускладнювалася коротким світловим днем та полярною ніччю.

Причини, які спонукали пізньопалеолітичну людину здійснювати такі далекі й небезпечні подорожі, поки що не з'ясовані. Просування людини у північні широти тривало протягом кількох поколінь. Шляхи міграції звичайно пролягали берегами річок. В межах певної території періодично складалися умови, що викликали необхідність змінювати місце проживання й шукати нові мисливські угіддя. Отже, і в пізньому палеоліті діяли закономірності, що зумовлювали вимушені міграції внаслідок відносного перенаселення. Це, однак, не означає, що пізньопалеолітичній людині в основному був притаманний кочовий або напівкочовий спосіб життя. Навпаки, характерною особливістю пізньопалеолітичних угруповань була їхня відносна осілість, тривале існування жител і поселень, що пов'язано з стабільною забезпеченістю колективів їжею й можливістю активного пристосування до навколишнього середовища.

У пізньому палеоліті людина розселилася майже по всій Східній Європі. Лише в сучасних межах України відомо близько 500 пізньопалеолітичних місцезнаходжень. За особливостями матеріальної культури вони утворюють окремі зони, близькі за рівнем розвитку, способом життя й соціальним укладом племен. Найбільш густо були заселені Прикарпаття і особливо Подністров'я.

За приблизними підрахунками, населення сучасної території Української РСР у пізньому палеоліті становило близько 20 тис. чоловік, тобто на одну людину припадало понад 3 $км^2$. Досить густим воно було тільки на окремих ділянках — на берегах річок — і не виходило за вододіли плато або в безводні, сухі, холодні степи.

У пізньому палеоліті в Європі, а також у Північно-Східній Азії відбувалися значні зміни в усіх галузях людської діяльності. Вдосконалювалася виробнича діяльність людей, підвищувалася їх матеріальна забезпеченість. Духовна культура людини знайшла відображення у пам'ятках мистецтва.

Здавалося б, що погіршення кліматичних умов повинно було гальмувати розвиток людини. Проте сталося навпаки. В. І. Ленін зазначав, що пригніченість людини труднощами існування й боротьби з природою в давнину зовсім не означає, що людина пасивно схилялася перед силами природи[1]. Адже будь-яка боротьба неодмінно передбачає активне протиборство (в даному разі людини з природою), саме це й стало рушійним фактором удосконалення соціально-економічної організації людства. Прагнення людини до самозбереження, піклування про нащадків, набуті раніше навички боротьби з природою розвинули в ній стійкість, кмітливість, вміння протистояти труднощам, долати їх.

Суворі умови життя у прильодовикових зонах зумовили прискорене вдосконалення засобів праці, насамперед мисливських знарядь. Полювання у пізньому палеоліті як виробництво панувало неподільно. Першорядного значення набуло полювання на мамонта. Воно вимагало певних організаційних форм, а також відповідного спорядження та озброєння. Забійна вага мамонта становила 1,5—2 *т*. Його туша при вмілому зберіганні могла протягом тривалого часу забезпечити людей продуктами першої необхідності — м'ясом, жиром для обігрівання та освітлення, кістками, бивнями і шкурами, що знаходили застосування навіть у будівництві жител.

Полювання на шерстистих носорогів, диких коней, биків, північних оленів мало другорядне значення у господарстві людини. Під час полювання на цих тварин організовувалися облави великого масштабу. Про це свідчить пізньопалеолітичне місцезнаходження поблизу м. Амвросіївки (Донецька область), де виявлено залишки кісток понад тисячі зубрів. Серед них знайдено і різні метальні вістря, зроблені з кістки.

Полювання на хижаків, зокрема на вовків і песців, у пізньому палеоліті, як і в попередній час, мало на меті забезпечити людину хутром для одягу й побутових потреб. М'ясо хижаків звичайно для їжі не використовувалося, так само як і в сучасних арктичних народностей. Кістяки дрібних хижаків та вовків у багатьох палеолітичних селищах і поблизу них лежать в анатомічному порядку (туші були викинуті після зняття з них шкури).

Економічна рівновага між людиною і природою зберігалася протягом тривалого часу (до першої половини мадленської епохи) в усій Європі й Північно-Східній Азії. Можливо, лише на півдні Європи, насамперед у її гірських місцевостях, склалися умови життя, що підготували інший шлях соціально-економічного розвитку.

Є підстави гадати, що в Криму у пізньому палеоліті для родових колективів склалися тяжкі умови життя у зв'язку зі складністю добування засобів існування. У зону середніх передгір'їв Криму мамонт проникав і ставав здобиччю мисливців нечасто. Людям доводилося вести далеко не завжди успішне полювання на швидконогих копитних (сайгу та ін.), які до того ж мали порівняно невелику забійну вагу.

Із загальним похолоданням в Європі скоротилося й збиральництво. Густа рослинність на гірських масивах Криму і в долинах рік поступилася місцем рідколіссю. Тому значно зменшилося надходження продуктів збиральництва та черепашок. Гори стали для людини важкодоступними. Людина зрідка пробиралася до узбережжя для збирання продуктів, викинутих морем. У печері Аджі-Коба, в Східному Криму, серед кісток пізньопалеолітичних тварин знайдено кістку тюленя.

---

[1] Див.: *Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 5, с. 99.

У боротьбі за існування люди використовували всі можливі засоби добування їжі. Виникла нова галузь господарства — рибальство. Здобиччю стали форель, лосось, головань. Рибальство, яке було, найімовірніше, сезонним заняттям, не відігравало в господарстві населення Криму великого значення, про що свідчить обмежена кількість кісток риб, знайдених під час розкопок. Пізньопалеолітичні мисливці Криму, очевидно, кидали обжиті місця й пересувалися далі на північ, шукаючи кращі умови життя та багаті мисливські угіддя, заселені мамонтом. Сліди їх перебування простежені навіть у Середньому Подонні.

У Криму, насамперед у південно-західних степах, лишалися нечисленні аборигени, які об'єднувалися у більш-менш значні колективи для загінних полювань. Не можна вважати випадковим той факт, що серед десятків мустьєрських поселень і стоянок, виявлених в степовій частині, у передгір'ях, на високогір'ї і навіть на південному узбережжі Криму, знайдено лише два досить великих пізньопалеолітичних поселення на річках Качі та Бельбеку (Качинський і Сюренський навіси). Поселення у печері Аджі-Коба, очевидно, було невеликим стійбищем. Цікаво, що усі три поселення розміщені поблизу степової зони, де провадилися полювання. У високих передгір'ях і горах сліди пізньопалеолітичної людини майже не зустрічаються.

Природні умови у другій половині антропогену, нові форми діяльності людини та багато інших природних і соціальних факторів зумовили дальші зміни фізичного типу людини. В процесі тривалої еволюції формується новий тип, що в Європі дістав назву homo sapiens, або кроманьйонця. Антропологічний тип кроманьйонця в основному тотожний типові сучасної людини; лише деякі особливості будови черепа і довгих кісток генетично пов'язують його з неандертальцем.

Поселення пізньопалеолітичних людей відомі в Європі майже повсюдно, за винятком північно-західних областей. Особливо багато їх виявлено на сучасній території Української РСР. Поселення кроманьйонців були порівняно невеликими, хоча й набагато більшими, ніж середньопалеолітичні. Вони розташовувалися поблизу річок і складалися з п'яти — восьми жител типу яранг. Деякі поселення кроманьйонців мали огорожу з гілок та кісток диких тварин.

Житла кроманьйонців були двох типів — зимові й літні. Зимові являли собою досить складні споруди, розраховані на тривале використання. Основа таких споруд складалася з черепів, лопаток і щелеп мамонтів, присипаних землею (щось на зразок призьби). Великі кістки мамонтів виконували функцію опорних конструкцій. Ближче до верху житла укладалися дрібніші кістки. Завершували каркас сплетені роги північних оленів. До конструкції входили й бивні мамонтів, що виконували опорні функції й несли навантаження окремих частин житла, насамперед аркового входу до нього. Каркас вкривали шкурами тварин. У купольній покрівлі лишали отвір для виходу диму. При спорудженні каркаса застосовували також жердини, що з'єднували опорні частини конструкцій. В самому житлі жердини використовувалися для більш жорсткого кріплення будівельних деталей, відгородження місць окремим родинам, сушіння на них одягу, в'ялення м'яса й для інших господарських потреб. Всередині житла було одне, а іноді два-три вогнища. Світло й тепло давали жирники — вмістилища з видовбаної кістки або каменю, заповнені жиром. Вхід або лаз до житла прикривали шкурами; можливо, перед лазом робили невеличкі сіни. В цілому такі напівсферичні склепінчасті житла мали округлі або овальні обриси, що формою й інтер'єром нагадували яранги.

Поблизу довгочасних жител розміщалися літні будівлі, від яких залишилися сліди вогнищ. Очевидно, це були навіси з легким покриттям, що захищали вогонь і людей у негоду. Тут же на житловому майданчику обробляли кремінь і кістку, виготовляли прикраси тощо. Майже біля кожного житла були спеціальні ями, призначені для зберігання кісток та бивнів для різних побутових потреб. Житла, місця виготовлення знарядь й, очевидно, обробки продуктів полювання та ями-сховища утворювали єдиний господарсько-побутовий комплекс. Наочним прикладом пізньопалеолітичного житлобудівництва є залишки фундаментальних житлових споруд, виявлені поблизу сіл Мезина на Чернігівщині й Межиріча в межиріччі Росі й Росави на Канівщині. Одне з жител у Мезині (комплекс I) було споруджено з кісток мамонта — черепів, лопаток, довгих кісток та бивнів. У конструкції житла використовувалися також роги північних оленів та дерево. Долівка з трьома вогнищами мала площу 20 $м^2$, висота житла сягала близько 2,5 $м$. На склепінні покрівлі був вміщений у вотивних цілях (як охоронець житла) череп вовка. Житло захищалося заслоном або огорожею з гілок, що спиралися на сім черепів мамонта та інші кістки. За цим «парканом» містилися чотири господарські ями, заповнені кістками мамонта (запас будівельного матеріалу).

Близька до мезинської житлова споруда поселення Межиріч мала дещо більшу площу (23 $м^2$) й складнішу щодо будови цокольну частину. Цоколь цього житла був обкладений 95 нижніми щелепами мамонтів. На каркас споруди пішло понад 200 кісток мамонтів (42 черепи, 47 хребців, 41 кістка кінцівок, 30 лопаток, 11 тазових кісток); загалом при спорудженні межиріцького житла використано 385 кісток мамонтів. Каркас такого житла, складеного з кісток, скріплених поясами дерев'яних вигнутих жердин, важив близько 3 $т$. При цьому навантаження не було рівномірним: на цокольну частину припадала 1 $т$, на частину, що лежала вище цоколя й була вкрита суцільним панциром з кісток,— 2 $т$. Легко уявити, якими мали бути майстерність людей, їх будівельні навички, вміння зводити технічно складні споруди, яких знань вимагала робота з нестандартним будівельним матеріалом і, нарешті, якою була відповідальність за міцність і стійкість споруди при таких небезпечних навантаженнях у конструкції житла.

Виходячи з палеоекономічних розрахунків й етнографічних даних, можна припустити, що в кожному палеолітичному селищі проживало від 25 до 50 осіб. Третина їх займалася безпосередньо полюванням; ще одна третина виконувала різноманітну домашню роботу — виховувала дітей, готувала їжу, переробляла продукти полювання, вичинювала шкури, шила одяг, підтримувала вогнище тощо. Інші жителі селища становили непрацездатну його частину. Це були переважно діти. Кроманьйонці дуже рідко доживали до похилого віку. За антропологічними даними, середній вік життя пізньопалеолітичної людини становив приблизно 20—23 роки.

Спираючись на палеоекономічні й демографічні підрахунки та приблизне визначення кількості біомаси забитих тварин, сумарно підрахованої за викопними кістками на досліджених поселеннях, а також за віковими категоріями тварин, можна дійти висновку, що тривалість існування пізньопалеолітичних селищ навряд чи перевищувала 20—25 років.

Яскравим показником зростання продуктивних сил і вдосконалення побуту людей пізнього палеоліту є знаряддя праці, що вражають різноманітністю форм і майстерністю обробки кременю та кістки. Насамперед, удосконалилася, порівняно з середнім палеолітом, сама система або тех-

нічні прийоми виготовлення крем'яних заготовок для знарядь. Ця система підпорядковувалася необхідності сколювання з ядрища (нуклеуса) видовжених ножеподібних пластин. Сам нуклеус набуває призматичної форми. Починають застосовуватися різноманітні скребки й скребла для обробки шкури та інших робіт, пов'язаних із скобленням і струганням, а також велика кількість різців, необхідних для розкроювання шкури, обробки кісток і дерева, проколки, свердла та багато інших спеціалізованих знарядь. Серед інструментів слід назвати і так звані мікропластинки з кременю. Краї цих мініатюрних виробів добре оброблені найдрібнішою оббивкою — ретушшю. Більшість мікропластинок служила вставками (борідками) у метальні знаряддя, а також свердлами.

Кроманьйонець вперше в історії почав широко використовувати кістку для виготовлення різноманітних знарядь, а також як будівельний матеріал. Асортимент знарядь з кістки був широкий. Майстерно виготовлені вістря для списів і дротиків, шила, проколки та голки входять до звичайного набору знарядь, знайдених під час розкопок. Рідше трапляються так звані жезли начальників, або випрямителі, рогові молотки, мотики, різноманітні лопатки й лощила для розгладжування швів на хутряному одязі. Деякі предмети вже оздоблені фігурним різьбленням, орнаментом.

Складному й різноманітному матеріальному життю кроманьйонців повинні були відповідати досить розвинуті форми соціальної організації, певний склад звукової мови, можливо з немалим словниковим запасом, сталі психологічні уявлення, що позначалися на всіх сферах їхньої діяльності. Найімовірніше, саме в цей час парна родина стала першою ланкою, основним осередком соціальної організації родової общини. Кожна така родина вела своє, так би мовити, споживче господарство, але, безсумнівно, пов'язане із загальними інтересами общини. В родинах готувалася їжа, виготовлялися знаряддя, турбувалися про виховання дітей й збереження традицій і порядків, притаманних родовій общині. Таким чином, кожна родина кроманьйонців була органічною частиною родової общини, залишаючись вільною лише у виявах суто родинних інтересів.

Умови життя кроманьйонців, особливо тих, що жили поблизу льодовиків, склалися так, що родина не могла існувати як самостійна соціально-економічна одиниця. Добування великого звіра, влаштування облавних полювань, спорудження ям-пасток, доставка на поселення мисливських трофеїв (у тому числі й розчленованих туш мамонтів, очевидно, за допомогою волокуш), будівництво зимових жител та інші види трудомістких господарських робіт вимагали об'єднання зусиль усієї родової общини. Але продукти колективної праці розподілялися по родинах залежно від результатів полювання та міри участі в суспільній праці. Отже, основним ядром соціально-економічної організації кроманьйонців залишалася родова община, побудована на колективістських засадах, які визначали звичаєво-правовий стан родини й кожного члена общини.

Однак община з незначною кількістю її членів не могла існувати самостійно за умов екзогамії. Отже, поруч з однією общиною повинна була існувати інша, що входила у шлюбні стосунки з першою. Така система, що забезпечувала родові сегментації общин, їхній поділ та відселення новоутворених родин з припливом чужинців, зумовлювала створення племінних соціально-економічних організацій, де існували ендогамні порядки, тобто дозволялися міжродові шлюби.

Дослідженнями пам'яток пізнього палеоліту було встановлено, що поселення розміщалися «кущами». Це відображало певне племінне групування населення на зручних для життя природних ділянках. Подібна

топографія пізньопалеолітичних пам'яток спостерігається на Середньому Дністрі, зокрема у Кельменецькому та суміжних з ним районах Чернівецької області, а також у Грем'ячівському районі Воронезької області поблизу с. Костенків (правий берег Дону).

Аналогічне групування жител, що відбиває родинно-родову спільність жителів поселення, помітне в плануванні й розміщенні жител на пізньопалеолітичних поселеннях Радомишля на Житомирщині, в Пушкарях та Мезині на Десні, Добраничівці на р. Супої (Київська область), у Костенках, а також Мальті (Східний Сибір).

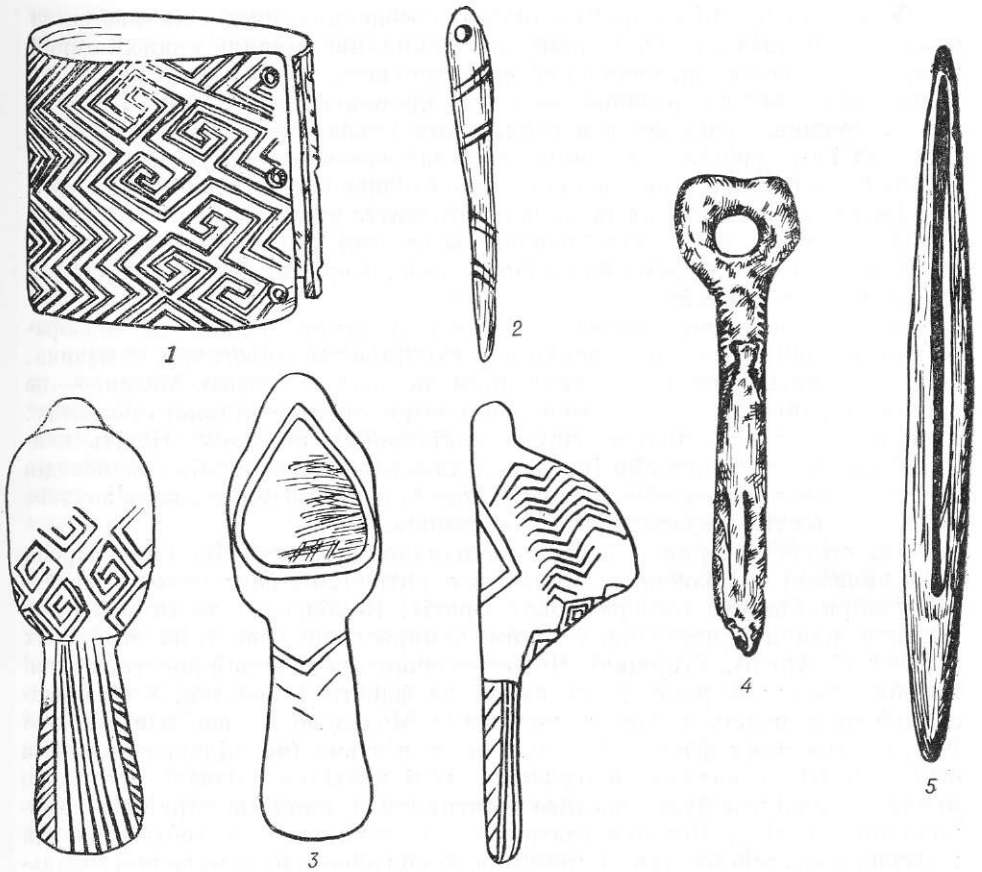
Топографічне розташування вогнищ всередині зимових жител і на подвір'ї, виробничих місць і ям-сховищ, які разом з житлом утворювали єдиний господарсько-побутовий комплекс, свідчить про належність кожного такого комплексу одній парній родині або малій родинній общині, що об'єднувала найближчих кровних родичів. З таких об'єднаних родин складалася екзогамна родова община, що входила до фратріального й племінного об'єднання, яке займало порівняно велику територію, представлену груповими скупченнями пам'яток.

Поділ праці всередині родини й общини залишався переважно природним, за статтю і віком: чоловік виконував все, що стосувалося мисливського виробництва, жінка займалася домашніми роботами й вихованням дітей. Не виключено, однак, що вже намітилися деякі тенденції до спеціалізації окремих обдарованих членів общини у певних напрямах, що потребували застосування індивідуальних здібностей. Йдеться, зокрема, про мистецтво гравірування, виготовлення скульптур, прикрас, сопілок або флейт, про майстерність обробки шкур, виробництво предметів озброєння тощо. Але навряд щоб подібні здібності виділяли цих членів общини у привілейовану її частину. Таким правом, можливо, користувалися тільки родові старійшини й племінні вожді.

Високого рівня розвитку набуло образотворче мистецтво пізнього палеоліту Західної Європи. Печерний настінний живопис, зокрема анімалістичний, гравюра на кістці, скульптура з бивня мамонта та з м'яких мінералів, сама сюжетність мистецтва завжди привертали до себе увагу. В Радянському Союзі, на Південному Уралі, на межі двох континентів, у Каповій печері, нещодавно виявлено зразки пізньопалеолітичного мистецтва у вигляді настінного живопису — зображення тварин. У Європейській частині СРСР, зокрема в Криму, а також на Кавказі, наскельного палеолітичного розпису поки що не виявлено. На сучасній території Української РСР при розкопках пізньопалеолітичних поселень знайдено різноманітні скульптурні вироби малих форм, зразки штрихової гравюри на бивні мамонта, а в останні роки — живописні сюжети на кістках мамонта.

Широко відомими стали стилізовані жіночі фігурки, що їх раніше вважали зображеннями птахів. Скульптурне оформлення їх неоднакове, але стилізація та узагальнення образу притаманні всім. Деякі фігурки мають досить складний геометричний візерунок, що пожвавлює умовну манеру виконання. Наприклад, жіночі фігурки з Мезина та інших пізньопалеолітичних місцезнаходжень Південно-Східної Європи за своєю умовністю й схематизмом виконання значно відрізняються від підкреслено реалістичних жіночих скульптурок Подоння (Костенки, Гагаріно), Східного Сибіру (Мальта, Буреть), а також Центральної і Західної Європи.

У Мезині було знайдено браслет з тонкої пластини, зрізаної з бивня мамонта. Браслет прикрашено врізним орнаментом у вигляді складного меандра, що за витонченістю виконання наближається до кращих зразків



Кістяні предмети:

1 — браслет; *2* — голка; *3* — стилізована статуетка жінки з Мезинської стоянки; *4* — випрямлювач дротиків з стоянки Молодове V; *5* — наконечник списа з Мезинської стоянки.

орнаментики. Деякі художні кістяні вироби прикрашені геометричним орнаментом, органічно пов'язаним з предметом, його призначенням.

Умовність і відхід від реалістичної передачі натури відчувається в гравюрі або різьбленні по кістці. На деяких бивнях мамонтів, знайдених у Кирилівському поселенні (Київ) та поблизу Овруча, є гравірування у вигляді найпростіших насічок або нарізок, іноді — складного й заплутаного візерунка. На такому криволінійному, нерідко нанесеному у вигляді безсистемних рисок асиметричному орнаменті неможливо помітити реальні образи або їхні символи. Лише серед штрихових зображень на уламку бивня мамонта з Межиріча у напівсферичних фігурах, що ритмічно повторюються, дослідники вбачають зображення житла типу яранг.

При розкопках у Мезині відкрито також геометричні візерунки, зроблені фарбою. Меандровий гравірований орнамент, нанесений на деякі вироби з Мезина та інших поселень, нагадує природний рисунок на зрізі бивня мамонта, помітний навіть неозброєним оком. Реалістичні основи меандрового орнаменту не викликають сумніву. Спостережливість кроманьйонця і вміння зобразити побачене з великою точністю добре простежується на багатьох виробах з кістки та кременю.

У кримських пізньопалеолітичних поселеннях предметів мистецтва майже не знайдено. Лише єдиний, дуже скромний врізний криволінійний візерунок з насічками, виявлений на маленькому уламку рогу оленя, дає деяке уявлення про графічне мистецтво кроманьйонців Криму. Причину цього, можливо, слід шукати в складних умовах побуту, безперервних пошуках їжі, турботах, що домінували над духовними потребами. Те саме можна сказати і про весь південний ареал пізньопалеолітичних культур.

Багато ще з духовного та соціального життя кроманьйонців лишається невідомим, проте матеріали, знайдені за останні десятиріччя на сучасній території СРСР, і зокрема в сучасних межах України, дають можливість зробити ряд висновків.

Одним з найвищих проявів духовної культури людини, що відображають глибини її емоцій, психіки й суспільного світогляду, є музика. Вона становить єдине ціле з мисленням, працею та мовою. Музика — це соціальне явище, підпорядковане закономірностям суспільного розвитку: вона цементує колективізм, сприяє соціальному прогресу. Навіть найпримітивніша голосова або інструментально-голосова ритміка чи мелодія містить символіку реальної дійсності, тим більше зрозумілу, коли звукова тональність супроводжується рухом, танцем.

На стінах печерних пізньопалеолітичних поселень Західної Європи були виявлені зображення танцюючих антропоморфних істот, одягнутих у звірині шкури (печера Трьох Братів, Комбарелль та ін.). На пізньопалеолітичних поселеннях, крім найпростіших свистків, знайдених у Франції, Англії, Угорщині, Чехословаччині, виявлено й досить складні вироби з кістки й рогу, дуже схожі на флейти і сопілки. У пізньопалеолітичних шарах відомого поселення Молодове V знайдені музичні інструменти типу флейт або сопілок з п'ятьма (чи більше) боковими отворами, що визначали висоту звука. Такі знахідки свідчать про те, що кроманьйонцю вже було властиве досить складне емоційне сприйняття навколишнього світу. Він був здатний створювати мелодію, тобто основний виражальний засіб музики. Діапазон звучання одноголосої музичної тональності ще чекає на спеціальні дослідження. Однак і тепер можна дійти висновку, що кроманьйонці володіли елементами музичної тональності, відчували мелодійність побудови музичної фрази, що відповідала сюжету дії або уявлення.

Музична культура кроманьйонця разом з танцем не є початковим кроком мистецтва. Їй передувала музична ритміка, створювана ударними інструментами. Останні до недавнього часу були невідомі для палеоліту, однак, як тепер встановлено, ними користувалися ще кроманьйонці. Нові дослідження матеріалів з Мезинського палеолітичного поселення в лабораторних умовах і за допомогою спеціальної експертизи дали можливість дійти важливих висновків. З'ясовано, що найбільша споруда мезинського поселення, побудована з кісток мамонта й рогів північного оленя, спочатку служила звичайним житлом, яке поступово руйнувалося і було покинуте жителями. Пізніше цю будівлю старанно укріпили за допомогою внутрішніх підпорок і влаштували тут місце для обрядів і свят. Аналогічне призначення мали аж до Великої Жовтневої революції й деякі старі чуми у північних народностей — чукчів, ескімосів та ін.

Мезинська обрядова споруда з часом завалилася і прикрила шаром будівельних кісток все, що знаходилося в ній. Виявилося, що тут не було речей господарсько-побутового вжитку. Зате знайдено орнаментовані кістки мамонта: лопатка, дві щелепи, стегно, уламок черепа й великий уламок таза. Всі ці кістки на певних ділянках вкриті геометричним візерун-

ком, виконаним червоною фарбою у вигляді зигзагів, прямих паралельних ліній, кутів. Розмальовані кістки містилися у віддаленій від входу частині споруди. Тут знайдено також рідкісні предмети — набірний «шумливий» браслет, який складається з п'яти окремих пластинок, вирізаних з бивня мамонта. Він прикрашений чудовим ялинковим орнаментом. Два предмети нагадують антропоморфні фігурки. Кожна з них має заокруглений верхній кінець і потоншений нижній. Вироби ці вміщуються у затиснутій руці. Становлять інтерес молоток з рогу північного оленя, вісім кістяних проколок і кістяна голка. На долівці знайдено велику кількість морських раковин, з яких робили намисто, та близько 10 *кг* червоної і жовтої вохри, що лежала окремими скупченнями, по 2—3 *кг* в кожному.

Детальний аналіз предметів, виявлених у мезинській обрядовій будівлі, дає підстави вважати, що вони мали святкове або обрядове призначення. Не залишається сумніву і в тому, що всі пофарбовані кістки служили ударними музичними інструментами. З однієї з кісток (стегна мамонта) для кращого резонування зсередини було видалено губчасту тканину. Цікаво, що набір цих інструментів давав різні тональність та звукову гаму. Молотком з рогу оленя користувалися як ударником, постукуючи ним по кістках. Можливо, подібне призначення мали і два вироби з кістки мамонта з округлими кінцями, хоча ними могли користуватися і як звуковими стукалками. Набірний «шумливий» браслет, безумовно, слід віднести до звукових інструментів типу своєрідних кастаньєт, що супроводжували танець. Серед пам'яток палеоліту в СРСР це перша знахідка такого інструмента. Вона підтверджує поширення мистецтва танцю серед палеолітичного населення Східної Європи. Інші предмети можуть розглядатися як своєрідний «театральний реквізит». Вісім кістяних проколок і голка були необхідні для пошиття одягу зі шкур. Запас вохри в будівлі також пов'язаний з обрядовими діями: вохру, очевидно, застосовували для фарбування тіла та обличчя.

Під час розкопок пізньопалеолітичного поселення Межиріч встановлено, що біля входу до житла (воно дуже нагадує мезинське) стояв череп мамонта, орнаментований на лобі складним геометричним візерунком. У самому житлі разом із великою кількістю господарсько-побутових і ритуальних предметів знайдено кілька ударних молотків, серед них — один цілий. Череп мамонта був чудовим звуковим резонуючим інструментом типу барабана. Можливо, що в мезинській обрядовій будівлі уламок черепа мамонта, розмальований червоною фарбою, також являв собою подібний інструмент.

Предмети, знайдені в мезинській святково-обрядовій будівлі, а також межиріцький розмальований череп мамонта є першою в світі колекцією найдавніших ударних музичних інструментів. Вивчення її розкриває один з найважливіших аспектів психології кроманьйонця, його світогляд, емоційність поведінки. Слід підкреслити ще один аспект соціального значення описаних музичних інструментів. П'ять пофарбованих кісток мамонта, знайдених разом, очевидно, становили єдиний музичний комплекс, до якого, мабуть, належали також дві звукові стукалки і «шумливий» браслет-кастаньєта. Ймовірно, що до цього комплексу входив і орнаментований череп мамонта — барабан, який зберігся частково. Усім цим інструментально-музичним набором користувалися, певно, одночасно. Отже, кількість учасників «ансамбля» становила не менш як сім-вісім осіб.

Таким чином, набір музичних предметів, виявлених у мезинській обрядово-святковій будівлі, є рідкісним матеріальним доказом теоретич-


ОСНОВНІ ПАМ'ЯТКИ
ЕПОХ ПАЛЕОЛІТУ ТА МЕЗОЛІТУ
70 0 70 140 км
МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЕПОХ ПАЛЕОЛІТУ ТА МЕЗОЛІТУ
Ашельської епохи
Мустьєрської епохи
Пізнього палеоліту
Епохи мезоліту
Цифрами на карті позначені:
1. Оселівка (Кишла Неджимова)
2. Сокіл
3. Вороновиця
4. Китайгород
5. Студениця
6. Лука Врублівецька
7. Колачківці
8. Атаки
9. Бабине
10. Стара Ушиця
11. Корман
12. Волоська
13. Орел
14. Дубова Балка
15. Кайстрова Балка
16. Буран-Кая
17. Чокурча
18. Вовчий Грот
19. Холодна Балка
20. Алимівський навіс
21. Качинський навіс
22. Сюрень
23. Заміль-Коба
24. Водопадний
25. Шан-Коба
26. Фатьма-Коба
27. стоянки Яйл
Київ
Чернігів
Суми
Харків
Полтава
Дніпропетровськ
Донецьк
Запоріжжя
Кіровоград
Вінниця
Черкаси
Житомир
Луцьк
Рівне
Тернопіль
Хмельницький
Івано-Франківськ
Ужгород
Чернівці
Львів
Кишинів
Миколаїв
Одеса
Херсон
Сімферополь
Старосілля
Мурзак-Коба
Чорне море
Азовське море

них положень і логічних висновків про первіснообщинну організацію палеолітичних угруповань, про колективну суть родових або племінних соціальних структур.

Іншим історичним джерелом, що розкриває деякі ідеологічні уявлення кроманьйонців Східної Європи, є поховання людей. На сучасній території Української РСР поховання кроманьйонців поки що невідомі, але відкриття, зроблені в Центральній Росії (Костенки на Дону, Сунгір неподалік від Владимира), а також на ряді місцезнаходжень Західної Європи, розкривають складність світогляду кроманьйонців, можливість розвитку в них деяких ірраціональних космогонічних уявлень, культів, пов'язаних з анімізмом і домашнім вогнищем, з мисливською магією, вірою у воскрешення, зворотність. «...Безсилля дикуна в боротьбі з природою,— писав В. І. Ленін,— породжує віру в богів, чортів, у чудеса і т. п.»[1]

Поховання кроманьйонця у сидячому положенні в імітованому житлі з кісток мамонта (Костенки, стоянка Зам'ятніна), а також чоловіка і двох підлітків (Сунгір), вкритих намистинами з кістки чи бивня мамонта й споряджених великими списами з бивнів мамонта, свідчать про складність релігійних уявлень, що знаходили свій вияв у поховальній обрядовості. «...Релігія,— писав Ф. Енгельс,— є не чим іншим, як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті,— відображенням, в якому земні сили набирають форми неземних»[2].

Переважання жіночих і дитячих поховань у пізньопалеолітичних скельних сховищах Західної Європи підтверджує думку про існування у пізньопалеолітичних племен матріархально-родових відносин.

У пізньому палеоліті господарство племен, які заселили більшу частину Європи, було досить сталим. Полювання, переважно на мамонта, забезпечувало життєдіяльність людських колективів. Складалися кращі умови для збереження нащадків, що зумовлювало збільшення чисельності населення.

Наприкінці палеоліту помітно скорочуються мисливські ресурси, особливо кількість мамонтів. Це спричинилося до посилення міграцій пізньопалеолітичних угруповань, особливо у північному напрямку, до пошуків ними нових мисливських територій, куди під впливом природних умов, що змінювалися, просувалися стада промислових тварин, насамперед північних оленів. Останні на завершальному етапі палеоліту посідали у господарстві людини чільне місце, іноді за своїм економічним значенням перевершуючи навіть мамонта.

2. Епоха мезоліту

Наприкінці валдайського (вюрмського) зледеніння відбувалися істотні зміни в природі. Останній льодовик, повільно відступаючи до північних меж Європи і далі в арктичні широти, зник 8—10 тис. років тому. Він залишив по собі пустельний ландшафт дюнних пагорбів, морени з острівцями хвойного дрібнолісся, нагромадження валунів, численні озера. Цей період змінився голоценовим.

З настанням голоцену людина зайняла величезні простори Східної півкулі. Люди мезолітичної епохи проникли у степи Східної Азії, Півден-

[1] *Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 12, с. 132.
[2] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 20, с. 309.

ний Сибір і Казахстан, аж до пустель і напівпустель Середньої Азії, досить густо заселили північно-східну частину Африки, субконтинент Південно-Східної Азії. Мезолітичні угруповання освоїли майже всю територію Східної Європи, Кавказ, а також Урал.

Пом'якшення клімату в голоцені змінило всю фізико-географічну обстановку на півдні Східної Європи, де склалися геоландшафтні зони, близькі до сучасних. Іншим став тваринний світ. Південні степи Причорномор'я заселили великі копитні тварини, насамперед тури. На початку голоцену подекуди збереглися стада сайгаків та коней. У долинах, лісах і степах з різнотрав'ям, а також у передгір'ях і гірських районах Криму з'явилися косулі й олені. На півдні, де росли густі ліси й діброви, водилися дикі кабани — тварини, не пристосовані до тривалих і суворих зим. Помірний та вологий клімат сприяв значному поширенню по всій Європі звичайних слимаків Helix. В річках Південно-Східної Європи, зокрема Криму, водилися лосось, судак, сом, а також форель і головень. Порівняно швидка трансформація природних умов глибоко позначилася на матеріальній і духовній культурі мезолітичної людини.

За даними археологічного обстеження великих районів Східної Європи, можна виділити три значні ареали розселення мезолітичних племен: південний (степи Північного Причорномор'я, Приазов'я та Крим), лісостеповий (Середнє Подніпров'я і басейн Сіверського Дінця) та лісовий (Північна Україна, Білорусія, південно-східна частина Прибалтики, а також значна частина сучасної території Польщі).

Незважаючи на помітну різницю в матеріальній культурі мезолітичного населення різних ареалів, воно мало більше спільних рис, ніж відмінностей. При цьому спільність ознак у матеріальній культурі мезолітичного населення не обмежується лише вказаними ареалами. Доречно зіставити культуру мезоліту південного поясу Старого Світу і північної його частини. Йдеться не про культурно-історичну тотожність таких віддалених історичних спільностей, а про наявність у них деяких стадіально схожих процесів розвитку культур. Маються на увазі також схожі природні умови й пов'язані з ними соціально-економічні фактори, що породжували подібність у матеріальній культурі.

Проте не можна недооцінювати і безпосередніх контактів між населенням різних ареалів, що зумовлювали деяке нівелювання рівнів розвитку (особливо матеріальної культури) мезолітичної людини. Саме з мезолітом віддавна пов'язуються великі міграції людських колективів та швидке поширення культурних надбань у різні райони розселення мезолітичної людини, що посилилось з появою лука і стріл. Конкретні археологічні дослідження вказують на зв'язки мезолітичних племен Північно-Східної Європи й Прибалтики з Кримом через сучасну територію Української РСР, а також із Західною Європою. Відбувалися також взаємні контакти населення Криму й Кавказу, Північно-Західного Причорномор'я і Західної, Середньої та Південної Європи. Разом з тим загальна схожість мезолітичних культур не означає відсутності характерних рис у кожній з них та етнографічної строкатості. Але ці ознаки є скоріше рецесивними, ніж домінуючими.

На території Української РСР відкрито сотні пам'яток мезолітичної людини. Проте, оскільки вони здебільшого залягають неглибоко у ґрунті чи підґрунті, на видувах або у шарах, перевідкладених зсувами, ступінь їхнього збереження часто буває незадовільним. Виняток становлять скельні сховища Криму, де умови залягання культурних залишків у сухих печерних відкладах забезпечили добре збереження не тільки мінеральних,

а й органічних залишків — кісток тварин, вуглин з вогнищ тощо. Це дає змогу простежити кількість і розміщення вогнищ у печерних поселеннях, виявити виробничі ділянки, місця обробки знарядь і зберігання запасів кременю як сировини для виробів.

Кримські печерні мезолітичні поселення стали своєрідним культурно-стратиграфічним еталоном для хронологізації або періодизації мезоліту Північного Причорномор'я.

Поки що небагато відомо про поселення і типи жител мезолітичного періоду. Під час розкопок мезолітичних поселень поблизу с. Білолісся на р. Сараті (Одеська область) дослідники звернули увагу на залягання в одному ряду трьох скупчень кременю й кісток тварин. У центрі одного скупчення було виявлено вогнище. Вважають, що це сліди трьох наземних мезолітичних жител. В іншому пункті, неподалік від с. Осокорівки Вільнянського району Запорізької області, знайдено залишки п'яти жител, очевидно мезолітичних, що мали прямокутну форму й розміщувалися колом. У центрі одного з жител площею близько 30 $м^2$ виявлено вогнище. Зовні також були вогнища, захищені глиняними заслонами. Такі житла мали опорні дерев'яні стовпи. Їхні стіни були обплетені лозою й обмазані глиною. Легкий дах житла перекривався матеріалом рослинного походження або шкурами тварин. Сліди мезолітичних жител, трохи заглиблених у землю, прямокутних або близьких формою до квадрата, виявлено і в Середньому Поволжі (прикамській його частині). У Деуковському поселенні відкрито три житла, поряд з якими містилися вогнища. Залишки мезолітичних жител досліджено й під час розкопок поселень у Ражичах і Ташовичах (Чехословаччина). Житла тут були дещо заглиблені у грунт; до їхньої конструкції, очевидно, також входило дерево.

Білолісся, Гіржове, Мирне на Одещині та інші подібні до них мезолітичні місцезнаходження належали, судячи з масовості культурних залишків, відносно осілому населенню, що займалося мисливством і збиральництвом. Так само можна оцінити й печерні мезолітичні поселення Криму з досить потужними шарами культурних відкладів, що утворилися внаслідок тривалого проживання там людини.

Поряд з такими великими поселеннями епохи мезоліту відкрито значну кількість малих стоянок мисливців-збирачів. Отже, і в мезоліті існували поселення двох типів. Перші, переважно зимові, складалися з кількох (трьох — п'яти) утеплених жител або зручних для мешкання сухих скельних сховищ з майданчиками біля них. Нерідко в таких сховищах споруджували для захисту від вітру штучні заслони з гілок, укріплених біля основи камінням (навіси Шан-Коба і Фатьма-Коба в Криму). Другий тип поселень — це тимчасові мисливські стійбища з нашвидкуруч поставленими наметами з гілля. Сліди великої кількості таких стійбищ виявлено в Криму на плато яйл, а також у північній його частині — степовій частині Керченського півострова. Немало їх було і в степах Причорномор'я та Приазов'я.

Цінний матеріал для з'ясування екологічних умов існування мезолітичної людини дають кримські скельні сховища. Кількість довгочасних поселень з великими вогнищами й значним скупченням культурних залишків загалом незначна — не більш як 12—15, тобто приблизно така сама, як у сприятливий, порівняно теплий період середнього палеоліту (мустьєрську епоху). Кількість дрібних стійбищ у Криму, включаючи й стоянки у скельних сховищах (Київ-Коба, Сюрень I та ін.), наближається до 200. Наведені дані не свідчать, однак, про загальну рухливість мисливських колективів або кочовий спосіб життя общин. Найімовірніше, це —

результат сезонного, часткового поділу общин на дрібні виробничі групи, поділу, тим більше необхідного при полюванні на дрібних тварин. Кількісне зменшення дичини змушувало людей полювати у важкодоступних місцях.

Як показують палеоекономічні підрахунки, чисельність населення в епоху мезоліту в Криму навряд чи перевищувала одночасно 300—350 чоловік. Кількість населення, як і раніше, регулювалася площею мисливських угідь і насиченістю їх промисловими тваринами.

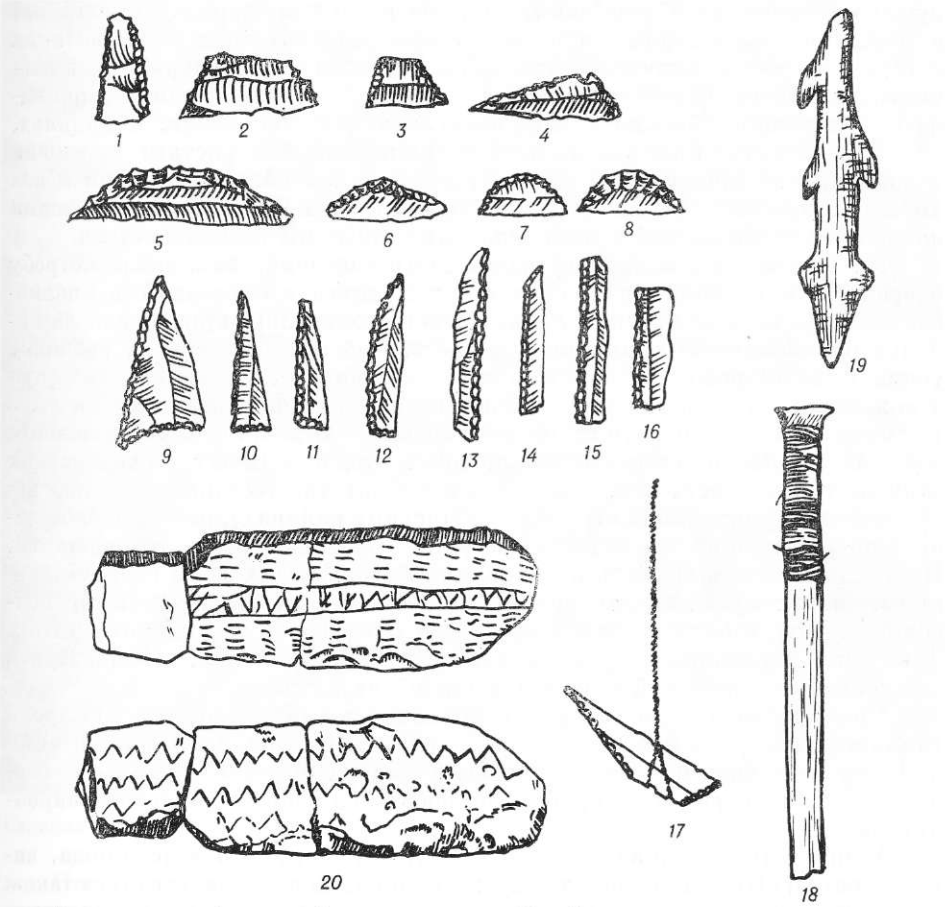
У мезолітичну епоху відбулися важливі зміни в економічному і соціальному житті суспільства, зумовлені насамперед винайденням лука і стріли — найскладнішого, як на той час, механічного пристрою. Появу лука Ф. Енгельс оцінив як видатне досягнення, що забезпечило постійне надходження у мисливські колективи м'ясної їжі[1]. Застосування цього знаряддя спричинилося до змін в організації полювання, а також у соціальній структурі общин. Ускладнення умов полювання в мезоліті вимагало поліпшення мисливських знарядь, з чим було пов'язане вдосконалення всієї техніки виробництва знарядь праці з кременю й кістки. Технічні засоби одержання заготовок для знарядь, виготовлення деталей і самих крем'яних знарядь дещо стандартизувалися. Ця стандартизація склалася на міцній основі багатовікового досвіду обробки кременю й умілого використання всіх якостей цього мінералу.

Широко впроваджувалася комбінована техніка виготовлення складних знарядь з дерева, кістки та кременю. Застосування її давало можливість швидко замінити зламану частину знаряддя. Мисливець завжди міг мати при собі необхідний запас деталей до знарядь для метання й різання. Такими деталями до знарядь служили так звані мікроліти. Велика кількість цих, дуже дрібних, майстерно оброблених кремінців у вигляді сегментів, трапецій, рідше — ромбів зустрічається на поселеннях і стійбищах. Їх застосовували як вкладиші у дерев'яні та кістяні стержні вістер до стріл або дротиків. Невеличкі видовжені пластинки вставлялися у пази, прорізані в кістяних або дерев'яних стержнях, утворюючи в такий спосіб леза інструментів для різання. Дуже тонкі, прозорі пластиночки у вигляді видовжених трапецій з виїмками для закріплення нитки, що нагадують формою рибку-малька, правили за блешні. Це— найдавніші з відомих принад. Такі блешні зустрічаються часто в кримських мезолітичних поселеннях, розташованих поблизу річок. У цілому крем'яний інвентар епохи мезоліту, зберігаючи основний пізньопалеолітичний комплекс — скребки, різці, ножеподібні пластини тощо, поповнився серією мікролітів геометричних обрисів.

З кістки виготовлялися різноманітні інструменти для проколювання (шила, проколки), з поверхневої твердої частини рогу благородного оленя, вміло розчленованої на пластини-заготовки,— наконечники гарпунів. Інакше кажучи, все вміння і майстерність виготовлення крем'яних і деяких кістяних виробів (гарпуни, вістря до стріл і списів) підпорядковувалися вдосконаленню знарядь полювання.

У мезоліті значного розвитку набуло ускладнене збиральництво — заготівля продуктів про запас. У навісі Шан-Коба, наприклад, було виявлено склад слимаків Helix, які заповнювали природну камеру у скелі. В товщу акуратно складених слимаків були застромлені довгий уламок рогу благородного оленя й стегно дрохви, за допомогою яких діставали слимаків з камери. Аналогічні місця зберігання слимаків виявлено також

[1] Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 29.



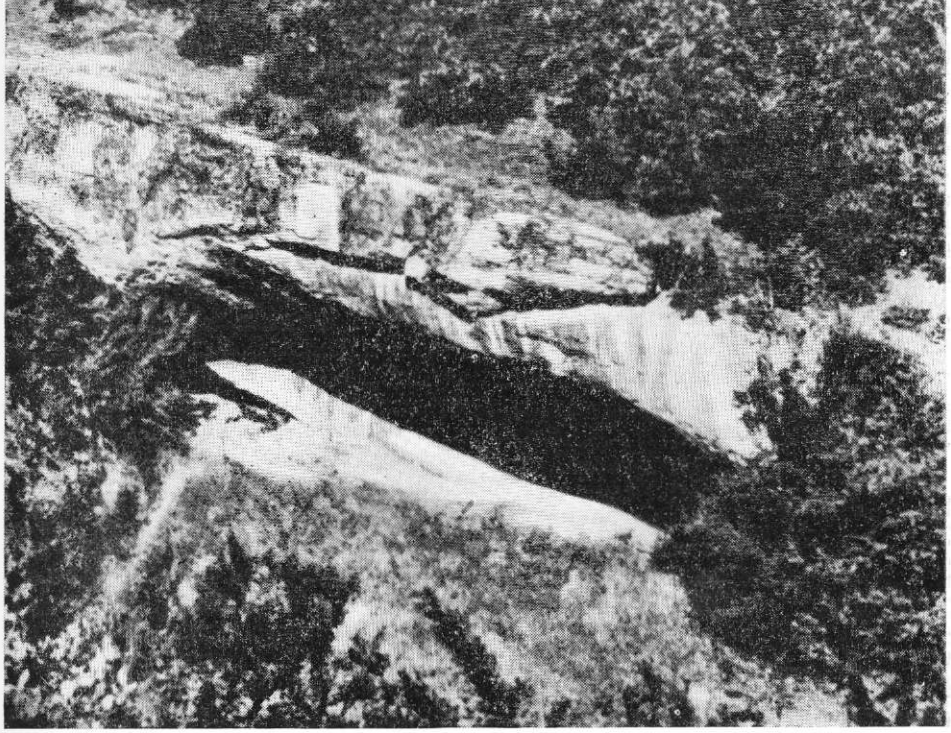
Знаряддя праці з мезолітичних стоянок України:
1 — 16 — мікроліти; *17, 18* — способи їх використання; *19* — кістяний гарпун; *20* — чуринга.

в інших мезолітичних поселеннях. Був розроблений і спеціальний спосіб приготування слимаків у їжу: їх запікали в невеликих ямках, тобто користувалися звичним у давнину способом приготування м'яса в так званих пекарських ямах. Ускладнене збиральництво могло успішно розвиватися лише за умов існування відносно постійних або довгочасних поселень.

В епоху мезоліту виникло й інше явище, також пов'язане з відносною осілістю, значення якого важко переоцінити. Йдеться про початок приручення тварин. У мезолітичних шарах печерних поселень знайдено кістки свійської собаки, яка ще не втратила деяких ознак свого родича — вовка, а також кістки свині, переважно молодих особин.

Перші спроби приручення тварин, рибальство, розвиток збиральництва й, очевидно, початкових форм рослинництва з метою заготівлі продуктів про запас, нарешті, полювання на тварин за допомогою лука і стріл — все це виникло в мезоліті не випадково, а було підпорядковане суворим вимогам часу, певним закономірностям.

Наприкінці пізнього палеоліту мисливські ресурси помітно скоротилися, зник мамонт. У мезоліті поряд з прогресуючим наростанням біоценозних змін у рослинному й тваринному світі, очевидно, вже була по-



Стоянка мезолітичної епохи в навісі Фатьма-Коба в Криму.

Про соціальне життя мезолітичної людини відомо небагато, але, судячи з наявності постійних поселень, або зимників, можна дійти висновку, що саме в них відбувалися сезонні зустрічі общин, підготовлялися облавні полювання на дичину, яка мігрувала з півночі; можливо, влаштовувалися свята, укладалися шлюбні союзи. З такими постійними місцями проживання, очевидно, були пов'язані перші успіхи в приручені тварин — собаки і дикої свині.

В угрупованнях, де відбувалася певна індивідуалізація полювання, розосередження мисливських колективів (найімовірніше — родинами), основним соціально-економічним осередком лишалася парна родина. Парні родини або об'єднання двох-трьох парних родин у малі роди вели самостійне господарство, добували їжу та розпоряджалися нею на власний розсуд. Це, звичайно, не означає, що такі родини або об'єднання були ізольованими соціальними одиницями. Закон екзогамії надавав економічно замкнутим родинним осередкам вихід на відносно широку соціальну арену. Перехресні шлюби з іншими малими колективами забезпечували підтримання суспільних зв'язків всередині досить великих соціальних об'єднань, побудованих на племінних відносинах. Там, де розвивалося рибальство й приморське збиральництво (наприклад, в лісостеповій зоні Подніпров'я або на південному узбережжі Криму), принципи колективізму в самому виробництві й розподілі продукту проявлялися більше, ніж в угрупованнях, які жили тільки за рахунок полювання.

Цінні матеріали для відтворення зовнішнього вигляду мезолітичної людини, її світогляду, характеристики соціального ладу, стану суспільних відносин дають поховання. Антропологічні дослідження дали можливість зробити важливі історичні висновки, зокрема про те, що в мезоліті у Східній Європі проживало в основному населення, генетично пов'язане із пізньопалеолітичним кроманьйонським типом. Останній був основним біологічним субстратом у формуванні мезолітичної людини, що являла собою дещо модифікований тип середньо- і західноєвропейського кроманьйонця. Важливим є й те, що південно-східноєвропейські мезолітичні кроманьйонці мали також середземноморські антропологічні риси. Тому можна дійти висновку щодо можливих контактів пізньопалеолітичного населення сучасної території Української РСР (ці контакти підтримувалися і в мезоліті) з населенням суміжних районів Середземномор'я.

У Криму, в скельному сховищі Мурзак-Коба на р. Чорній, знайдено парне поховання чоловіка і жінки. У навісі Фатьма-Коба, розташованому в балці поблизу Байдарської долини, виявлено жіноче поховання. Вони різняться одне від одного положенням кістяків. Померлі з Мурзак-Коби були покладені на спину. Кістяк жінки з Фатьма-Коби лежав у скорченому положенні, на боці. Складається враження, що тіло небіжчиці, перед тим як покласти у могилу, зв'язали.

Такі не схожі поховальні ритуали свідчать про відмінність заупокійних культів у колективах, що жили водночас і поруч. Загальним у ритуалі для обох поховань було завалювання небіжчиків камінням. Робилося це для того, щоб, відповідно до уявлень давньої людини, не допустити повернення душ небіжчиків у середовище живих і тим самим знешкодити їхню можливу згубну дію. Цією самою ідеєю керувалися люди, які ховали жінку зв'язаною.

Розміщення поховань у житлі продовжує дуже давню традицію, що мала в мезоліті символічне значення зв'язку померлих з їхніми родичами, вогнищем їхньої родини, роду. Одночасність поховання чоловіка і жінки, в якої був пошкоджений череп, викликає припущення про насильну смерть жінки, яка, за давніми повір'ями, мала піти за своїм чоловіком у потойбічний світ. На місці поховання спочатку було покладено тіло чоловіка, а потім, поряд з ним, тіло жінки. Лікоть лівої руки жінки лежав на лікті правої руки чоловіка.

Під час вивчення кістяка жінки з Мурзак-Коби зроблено ще одне важливе й цікаве спостереження, пов'язане з найдавнішими формами релігійного культу. Кістяк був підданий судовомедичній експертизі, яка встановила, що жінка померла у віці близько 25 років. Обидві кінцеві фаланги на мізинцях рук були вміло відтяті за рік або за кілька років до її смерті. У цій драматичній історії вартий уваги факт навмисної ампутації фаланг на мізинцях рук жінки, здійсненої за її життя.

Релігійна церемонія ампутації частин пальців на руках ще порівняно недавно побутувала у багатьох відсталих племен. Цей обряд існував в окремих племен Індії, Африки, Австралії, Північної Америки. Його виконували з різною метою — на ознаку жалоби по померлій дитині, під час ініціацій (посвячення у повноліття) тощо. Цікаво, що на стінах печер у Франції та Іспанії зустрічаються відбитки рук палеолітичної людини, на яких нерідко відсутні кінцеві фаланги пальців. З цього приводу висловлювалися різні припущення. Знахідка у Мурзак-Кобі жіночого кістяка з відтятими фалангами пальців вперше реально стверджує наявність цього жорстокого обряду в кам'яному віці. Що ж до причини смерті жінки з Мурзак-Коби, то, незважаючи на відсутність цілковитої впевненості у по-

ходженні вм'ятини на черепі (наслідок удару тупим знаряддям), правдоподібно припустити, що удар по голові вкоротив їй життя. Це вбивство підпорядковувалось якимсь законам звичаєвого права, що, можливо, відбивало початок складання патріархально-родових відносин. Той факт, що чоловік і жінка лежали поруч, можливо, свідчить про їхню соціальну рівність, однаковий стан у мезолітичному суспільстві.

Інша картина, яка підтверджує ймовірність поширення патріархально-родових стосунків у мезоліті, спостерігається при вивченні мезолітичних могильників у Надпоріжжі. Один з них виявлено поблизу с. Волоського, два інші — біля м. Василівки Дніпропетровської області. У могильниках знайдено близько 90 поховань. Даючи історичну інтерпретацію спостереженням, зробленим під час вивчення цих могильників, слід зазначити, що вони являють собою групові поховання, зосереджені на невеликій площі. Така зосередженість поховань у кожному з могильників може свідчити про їх належність до єдиної соціальної організації — роду або племені. Більшість похованих — чоловіки. Деякі з них загинули в результаті якихось воєнних сутичок. В одного з похованих у шийному хребці стирчав наконечник метального знаряддя. Уламки крем'яних знарядь дистанційної дії знайдено в кістках інших небіжчиків. Не виключено, що ці чоловіки — захисники родових цінностей — стали жертвами воєнних сутичок за володіння мисливськими та рибальськими угіддями. Можливо, могильники були колись помічені якимись позначками, наземними спорудами, насипами або стовпами, знищеними часом.

Про анімістичні, вотивні уявлення мезолітичної людини свідчать й інші факти. На кримських яйлах, наприклад, були знайдені гальки з надряпаними на них геометричними візерунками. Одна з них вкрита врізним зигзагоподібним орнаментом. Аналогічні гальки з візерунком, виконаним червоною фарбою, часто зустрічалися на мезолітичних поселеннях, особливо у Франції. Дослідники вважають, що це так звані чуринги, які, за повір'ями аборигенів Австралії, являли собою вмістилища душ покійних.

На підставі вивчення усієї сукупності фактів можна дійти висновку, що в мезоліті розрізнені анімістичні уявлення вже оформились у систему вірувань, в примітивний релігійний світогляд, який відповідав ще відносно низькому рівню суспільного прогресу.

В епоху мезоліту сталися помітні зміни в галузі образотворчого мистецтва. Майже зникли гравюра і скульптура. Якщо можна пов'язувати з мистецтвом пофарбовані або вкриті врізним орнаментом гальки, а також просвердлені зуби тварин, з яких робили намисто, то саме вони і репрезентують основну колекцію виробів мистецтва епохи мезоліту. На розмальованих гальках іноді дешифруються дуже схематичні зображення людини у різних позах, водна стихія, солярні (сонячні) та лунарні (місячні) знаки. Вони свідчать про крайню стилізацію мистецтва, його умовність, прояви абстрактних форм мислення, складних космогонічних та інших уявлень.

Більшість дослідників вважає, що в мезоліті культура помітно занепала. Цей висновок є неправильним за своєю суттю і легко спростовується наявністю значних зрушень в економічному та соціальному рівні суспільного прогресу. В мистецтві простежується занепад реалістичних канонів, характерних для пізнього палеоліту, відхід від передачі натури. Майже загальноєвропейським шаблоном стала найпростіша гравюра, яка з'явилася ще у пізньопалеолітичному мистецтві. Йдеться про ритмічно повторювані подвійні, потрійні (й більше за кількістю) короткі насічки або

нарізки, що часто наносилися на метальні знаряддя та різні побутові кістяні предмети. Нелегко зрозуміти, яке значення мали ці насічки: орнаментальне чи смислове. В усякому разі не можна відкинути припущення, що деякі з них могли бути знаками особистої належності предмета, виражали рахунок або позначали якісь події. Досі не з'ясовані причини зникнення в мезоліті реалістичної стилістики і заміни її сюжетно збідненим і технічно недбалим розписом, який вкривав невеликі площини камінців та кістяних виробів. Однак смислова умовність малюнків на гальках, очевидно, повинна була більш відповідати їхньому магічному змісту, ніж естетичним запитам.

Мезоліт був важливою в історії людства епохою, пов'язаною з початковими ступенями відтворюючого господарства, яке виникло внаслідок кризи мисливського виробництва, зумовленої всім ходом соціально-економічного розвитку племен починаючи з другої половини пізнього палеоліту. Цей процес, що поглибився наприкінці мезоліту, відбувався не скрізь однаково й одночасно. Навіть у межах Східної Європи перехід від пізнього палеоліту до мезоліту й розвиток мезолітичних культур відбувалися нерівномірно. Природно-ландшафтні зони й джерела харчування мезолітичної людини на півночі й півдні Східної Європи мали свої відмінності. У лісостеповій і лісовій зонах поряд з полюванням порівняно рано виникло рибальство. На півдні полювання домінувало досить довго, незважаючи на недостатню його продуктивність. Ці виробничі відмінності у мезоліті північної і південної частин Східної Європи надали дещо різного характеру виявам матеріальної культури мезолітичних людських колективів, які, проте, в цілому мали багато спільних або схожих культурно-історичних рис.

Головними ознаками мезоліту є кризисний стан мисливського виробництва, зародження відтворюючої економіки, складання нових форм у соціальному укладі тогочасних племен.

3. Племена неолітичної епохи

У другій половині VI тисячоліття до н. е. в житті первісного населення Східної Європи, і зокрема населення, що жило на сучасній території Української РСР, відбулися великі зміни, особливо в його економіці. У цей час поряд з традиційними формами господарства — мисливством, рибальством і збиральництвом — набули розвитку скотарство й землеробство. Перехід населення від привласнення дарів природи до свідомого їх відтворення був важливим етапом в історії людства, значення якого важко переоцінити. Нові способи добування продуктів харчування шляхом вирощування культурних рослин і розведення свійських тварин стали запорукою існування та дальшого розвитку людства, яке кількісно невпинно зростало. «На самку дикого буйвола,— писав Ф. Енгельс,— треба було полювати, а приручена — вона щороку приносила теля і, крім того, давала молоко»[1].

Відкриття людиною нових, прогресивніших і надійніших способів поповнення харчових ресурсів — землеробства і скотарства — інколи називають «неолітичною революцією». В галузі економіки первісного суспільства це справді була революція, що тривала, однак, протягом багатьох тисячоліть. Розпочалася вона ще в мезолітичний період, коли людина

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 152.

приручила першу свійську тварину — собаку — і робила перші спроби одомашнення свині та бика. В цілому названі вище перетворення в господарстві припадають на епоху неоліту, що в межах сучасної території Української РСР тривала з другої половини VI до III тисячоліття до н. е. включно.

Неолітична епоха, за періодизацією Ф. Енгельса, відповідає нижчому й середньому ступеню варварства, коли почалося приручення свійських тварин, вирощування злаків та з'явилося гончарство[1].

Природне оточення. Прогрес у розвитку економіки

Ландшафт, рослинний і тваринний світ епохи неоліту були дуже близькими до сучасного. Поширенішою була лише лісова рослинність, особливо в лісостеповій смузі України. У той час перехід від Степу до лісової зони простежувався набагато чіткіше, ніж тепер. Зони Лісостепу в теперішньому розумінні слова тоді не було. Так, серед фауністичних решток неолітичного поселення Бузьки в Іркліївському районі на Черкащині, що знаходиться на межі Степу і Лісостепу, переважають типові представники лісової фауни — благородний олень, косуля, бобер та ін.

Значне поширення лісової рослинності сприяло більшій повноводності рік улітку, але весняні повені були не такі високі, як тепер. На затінених лісовою рослинністю просторах Лісостепу і Полісся сніг навесні танув повільніше; вода в основному просочувалася в землю: нею живилися ріки влітку. У зв'язку з деякою зміною режиму рік у наш час місця розташування багатьох неолітичних поселень нерідко заливаються весняними водами.

У неолітичну епоху люди засновували свої поселення на берегах річок, безпосередньо біля води, але на сухих, що не затоплювались у повінь, місцях. Такі ділянки найчастіше траплялися на мисах піщаних (борових) терас, що далеко врізались в луки і підходили близько до русла ріки. Часто неолітичні поселення розташовувалися й на піщаних підвищеннях у заплавах рік або на островах. На півночі України, в Поліссі, неолітичні племена нерідко селилися по берегах повноводих озер, багатих на рибу.

На неолітичних поселеннях будувалися житла, можливо, типу куренів. В їх конструкції використовувалися лоза, очерет, глина. Сліди неолітичних жител вдається зафіксувати лише в тому разі, коли вони хоч трохи були заглиблені у землю. Залишки таких жител прямокутної форми досліджені, зокрема, на неолітичних поселеннях поблизу смт. Саврані Одеської області, біля сіл Торського Заліщицького району Тернопільської області та Незвиська Городенківського району Івано-Франківської області тощо. А в Надпоріжжі, неподалік від Дніпропетровська, на о. Сурському, розкопано невелике поселення, що складалося з трьох жител, розміщених навколо спільного дворика. Планування поселень та житлобудування неолітичної епохи на Україні за браком даних вивчені ще дуже слабо.

За новітніми археологічними даними, у межах Східної Європи спочатку з'явилося скотарство, і лише потім неолітичне населення почало вирощувати злаки. Ці нові форми господарства склалися тут на кілька тисячоліть пізніше, ніж у країнах Стародавнього Сходу, звідки, очевидно, і проникла сюди сама ідея сільськогосподарських занять. З Стародавнього Сходу були занесені, зокрема, всі культурні злаки, дикі предки яких у

[1] Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 29.

межах Східної Європи не росли. Розвиток скотарства на сучасній території Української РСР відбувався дещо інакше, ніж на Сході. Якщо там приручення тварин розпочалося з одомашнення вівці й кози, то в межах сучасної України першими прирученими тваринами стали свиня та бик. Цих тварин, дикі предки яких у великій кількості водилися в Європі, на сучасній території Української РСР почали приручати ще в пізньомезолітичний час (VII—VI тисячоліття до н. е.). Вівця й коза, дикі предки яких на Україні невідомі, потрапили сюди лише наприкінці V—у IV тисячолітті до н. е., мабуть, у прирученому стані. Ще пізніше був одомашнений кінь. Його широке використання в господарстві первісного суспільства відоме лише в епоху міді.

Початок землеробства, зокрема вирощування злаків, на південному заході Східної Європи (Україна, Молдавія) припадає на ранні етапи неоліту, тобто на другу половину VI—V тисячоліття до н. е. Під час розкопок поселень племен буго-дністровської неолітичної культури виявлено керамічні вироби з відбитками зерен і полови злаків. За визначенням ботаніків, вони належать трьом видам: пшениці, ячменю та просу. Племена іншої неолітичної культури України, що дістала в археології назву культури лінійно-стрічкової кераміки, або дунайської, вирощували, крім того, ще жито, овес та вику.

Розміщення неолітичних поселень по берегах річок та озер пояснюється тим, що поряд із землеробством і скотарством у той час важливу роль у житті населення продовжували відігравати старі форми господарства — мисливство, рибальство і збиральництво. Особливо значного розвитку в неоліті набуло рибальство. Риби в річках і озерах водилося багато, а прийоми й засоби її виловлювання стали більш досконалими. Виник, зокрема, спосіб зимового підлідного рибальства, що значно полегшувало існування людини в зимовий час. У розпорядженні неолітичних рибалок були сітки, вудки з кістяними гачками, знаряддя для прорубування ополонок; рибу виловлювали і за допомогою різноманітних загородок з дерева.

Люди неолітичної епохи вже використовували різні засоби пересування по воді, зокрема човни. Виготовляли їх з одного стовбура дерева, випалюючи в ньому порожнини та стісуючи горілий шар кам'яним теслом. У такий спосіб було виготовлено човен, виявлений під багатометровою товщею відкла дів р. Осколу. На його внутрішніх стінках сліди такої обробки простежувалися дуже добре.

У північних заліснених районах України, де долини повноводих рік дуже багаті на дрібні затоки й озера, рибу ловили переважно за допомогою «заколів» — спеціальних загородок, що нагадували плетені з лози тини. У такий спосіб люди заздалегідь відгороджували від основного русла ріки затоку, куди восени і навесні під час повені проникала риба. Намагаючись повернутися назад під час спаду води, риба потрапляла в розставлені сіті й верші. Таким чином можна було навіть регулювати вилов риби залежно від конкретних потреб рибальського колективу. В періоди особливо вдалого лову рибу, очевидно, заготовляли і про запас.

У більш північних заліснених районах України поряд з рибальством помітну роль відігравало також мисливство. Серед фауністичних решток, виявлених на поселеннях, є багато кісток благородного оленя, косулі, дикого кабана, бобра, зайця тощо. Полювали за допомогою лука, стріл та списів з крем'яними вістрями. Рибальство, мисливство та збиральництво протягом усього року забезпечувало потреби населення в продуктах харчування. Тому лісові племена в сучасних межах України, як і на північ-

ніших територіях Східної Європи, майже до самого кінця неолітичної епохи так і не знали скотарства та землеробства.

Отже, «неолітична революція» в розумінні переходу населення до відтворюючих форм господарства охопила не всю територію України. Вона, зокрема, не торкнулася північно-східних її районів, хоча керамічне виробництво у населення цієї території досягло вже досить значного розвитку, а набір знарядь праці повністю відповідав неолітичному.

Прогрес у розвитку економіки неолітичного суспільства торкнувся не тільки господарства, а й багатьох сторін виробничої діяльності та побуту населення. В епоху неоліту значно вдосконалилася техніка виготовлення знарядь праці. Виникли, зокрема, нові способи обробки кам'яної сировини — шліфування, свердління й розшилювання; з'явилися нові типи інструменту — сокири, великі кам'яні ножі, вістря до дротиків і списів з двобічною обробкою тощо. Особливо велике значення мало поширення знарядь для обробки дерева — сокир, доліт і тесел, які використовувалися при будівництві житлових і господарських споруд, плотів, човнів тощо. Сокири й тесла, що виготовлялися з кременю або інших кам'яних порід, мали вже досить досконалу клиноподібну форму, старанно відшліфоване гостре лезо.

Важливим кроком людства на шляху пізнання природи й опанування її ресурсами стало винайдення в епоху неоліту керамічного посуду. Перші спроби виготовлення глиняного посуду, можливо, робилися ще в мезоліті. Відкриття секрету перетворення виробів із м'якої і пластичної глини в тверді «кам'янисті» предмети було, безперечно, для свого часу важливим винаходом. Керамічний вогнетривкий посуд відразу став незамінним у побуті й господарстві. З його появою вперше склалися умови для приготування достатньої кількості вареної їжі та надійнішого зберігання харчових запасів.

Нові, ефективніші способи господарства, як і вдосконалення старих традиційних форм добування продуктів харчування — полювання, рибальства, сприяли помітному зростанню в неолітичну епоху кількості населення. В сучасних межах України виявлено близько 500 неолітичних поселень і тимчасових стоянок. Розташовані вони в долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, Прип'яті, Ворскли Псла, Сули тощо. Не знайдено неолітичних місцезнаходжень лише на узбережжях малих річок, що, як і безводні степові простори, в неоліті, мабуть, не були заселені людиною. До найбільш густо заселених районів належали території з обширними мисливсько-рибальськими угіддями, з багатими запасами крем'яної сировини, необхідної для виготовлення знарядь праці. Такими районами, зокрема, були долина Сіверського Дінця, Волинь, Середня Десна та ін.

Незважаючи на значне вдосконалення знарядь праці, поширення нових форм господарства, умови життя в неоліті лишалися досить тяжкими. Середній вік життя людини неолітичної епохи на сучасній території Радянської України, за даними підрахунків по Дереївському I, Вільнянському і Вовнизькому I могильниках, становив 30—32 роки.

Важливі досягнення в економіці неолітичного населення мало позначилися на соціальній структурі тогочасного суспільства. Як вважають дослідники, ще наприкінці мезоліту — на початку неоліту виникають племена, складається родоплемінна організація первісного суспільства. Район поширення окремих племен та їх груп для неолітичної епохи визначається на підставі вивчення залишків матеріальної культури. Це насамперед кераміка, знаряддя праці, предмети мистецтва, поховання тощо.

Групи стоянок, поселень, могильників, де виявлено спільні типи знахідок, виділяються в археологічні культури. Прийнято вважати, що кожна культура відповідає окремому племені чи групі споріднених племен.

Для розуміння культурно-етнічного складу населення епохи неоліту особливо велике значення має вивчення кераміки — особливостей форм посуду, його орнаменту, технології виготовлення. Якщо вдатися до порівняння, то можна сказати, що кераміка з її різноманітним декором і формами посуду має для розуміння етнічного складу неолітичного населення приблизно таке ж значення, як національний одяг для вивчення етнічних рис народів.

Отже, вивчаючи неолітичні культури, археологи тим самим наближаються до розуміння конкретної етнічної історії населення сучасної території Української РСР у VI—III тисячоліттях до н. е.

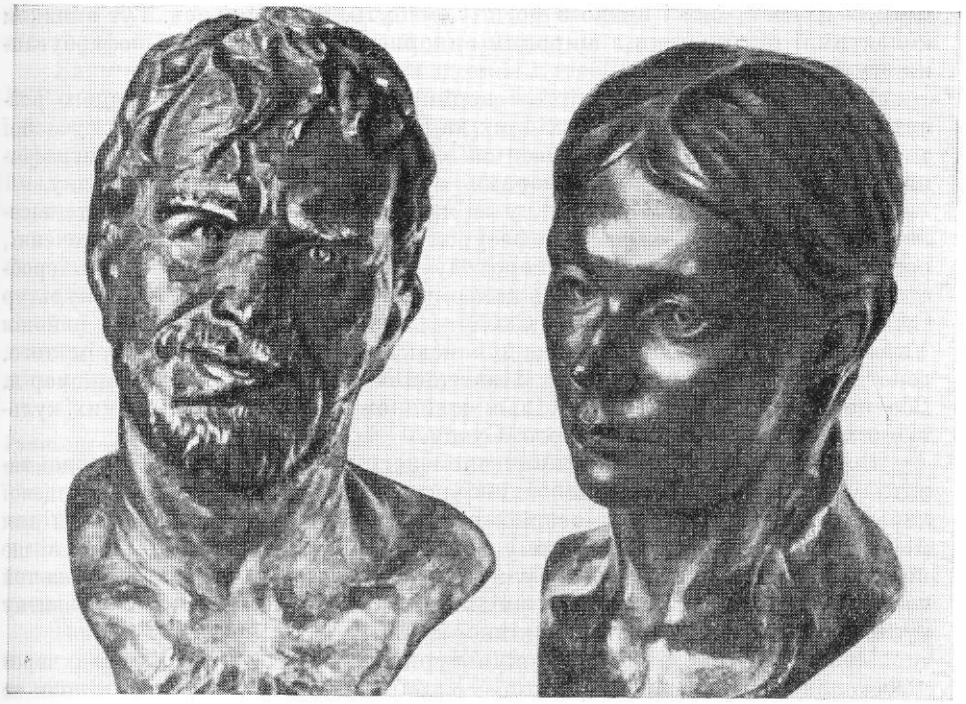
Культурно-господарські райони та основні періоди розвитку неолітичних племен

На підставі викладеного вище можна дійти висновку, що господарство неолітичних племен сучасної території Української РСР розвивалося нерівномірно, так само як нерівним був і їхній культурний розвиток. У той час як на південному заході і півдні сучасної території Радянської України (в басейнах Південного Бугу і Дністра, у Нижньому Подніпров'ї та в Криму) вже наприкінці мезоліту — на початку неоліту почали розвиватися відтворюючі форми господарства — землеробство та скотарство, на півночі й північному сході продовжували існувати старі, традиційні привласнюючі способи добування продуктів харчування. Таким чином, на сучасній території Української РСР в неолітичну епоху простежуються дві великі культурно-господарські зони: південно-західна землеробсько-скотарська і північна (північно-східна) мисливсько-рибальська.

Перша, землеробсько-скотарська, зона охоплювала Лісостепове Правобережжя, Західну Волинь, Подністров'я та Закарпаття, де жили носії буго-дністровської, дунайської, буковогорської і тиської культур. Другу культурно-господарську зону — Подніпров'я, Лісостепове Лівобережжя і Полісся — населяли племена дніпро-донецької культури та культури ямково-гребінцевої кераміки.

Населення зазначених культурно-господарських зон різнилося між собою не тільки способом ведення господарства, що становило одну з найголовніших їх відмінностей. Вони, по суті, представляли два різних світи в галузі матеріальної культури, що характеризувалися зовсім відмінними типами знарядь праці, кераміки, поселень і житла. Різними в них були і вияви духовної культури, вірування, прикладне мистецтво, поховальні обряди тощо. Населення цих зон деякою мірою різнилося і антропологічними особливостями.

Для матеріальної культури землеробсько-скотарського населення південно-західної території України були властиві шліфовані сокири й тесла, різноманітні типи досить досконалих форм плоскодонного (зрідка — округлодонного) посуду. Поселення тут звичайно мали великі розміри, були довготривалі, житла — наземні, прямокутних обрисів. Племена південно-західного ареалу культур — дунайської, буго-дністровської та інших — належали переважно до різних груп так званого середземноморського антропологічного типу. Вони мали відносно низький зріст, вузьке обличчя і, мабуть, темнішу, ніж у неолітичного населення півночі, пігментацію волосся й шкіри. Ховали небіжчиків у скорченому положенні, на лівому чи правому боці, із зігнутими руками так, що



Зовнішній вигляд людей епохи неоліту та енеоліту з Надпоріжжя. (Реконструкція М. М. Герасимова.)

кисті знаходилися перед обличчям. Померлим клали знаряддя праці й ставили посуд з їжею чи питвом. У племен дунайської та буго-дністровської культур склався волютово-меандровий тип орнаменту.

Поселення мисливсько-рибальських племен мали звичайно невеликі розміри. Сокири й тесла тут виготовлялися переважно з кременю. Здебільшого вони були тільки оббиті, без шліфування. Глиняний посуд, як правило,— гостродонний, прикрашений штампованим орнаментом — ямками, наколами та відбитками гребінця. Гостродонність посуду, як вважають дослідники, свідчить про відсутність у населення цієї зони печей з плоским черенем, а також столу. Взагалі культура племен північно-східних районів була набагато примітивнішою порівняно з культурою населення Причорномор'я, Подністров'я та Побужжя.

На півночі й північному сході сучасної території Української РСР — в Подніпров'ї, на Лівобережжі й Поліссі, як і на північніших територіях всієї Східної Європи, жили так звані пізньокроманьйонські племена, які, зокрема, виступали носіями дніпро-донецької культури. Це були високорослі кремезні люди (середній зріст чоловіка перевищував 170 *см*, а його пересічна вага сягала 75,5 *кг*), з помітною вилицюватістю і, певно, відносно світлою пігментацією волосся та шкіри. Це населення, а також племена культури ямково-гребінцевої кераміки, що належали, як і кроманьйонці, до групи північних європеоїдів, створили своєрідний прямолінійно-геометричний орнамент. У них виробився свій ритуал поховань. Небіжчиків клали у випростаному положенні, на спині. Поруч нерідко знаходять знаряддя праці й предмети озброєння, але посуд відсутній. За вірування-

горської культур, основний район розселення яких знаходився на сучасній території Чехословаччини й Угорщини.

Вивчення історії неолітичних племен сучасної території Української РСР дає можливість виділити тут п'ять груп племен: буго-дністровську, дунайську, сурську, дніпро-донецьку та культуру ямково-гребінцевої кераміки. Ці племена, що виступили на історичну арену в різні часи, займали значні простори, а їхня культура розвивалася протягом одного-двох тисячоліть.

Історію неолітичного населення VI—III тисячоліття до н. е., що жило на сучасній території Української РСР, можна поділити на три основні періоди — ранній, середній і пізній, тривалістю від 800—900 до 2000 років кожний. Головними факторами, що визначали межі цих періодів, були насамперед значні зрушення в соціально-економічному розвитку тогочасного суспільства або помітні зміни в етнічному складі населення.

Ранньонеолітичні племена

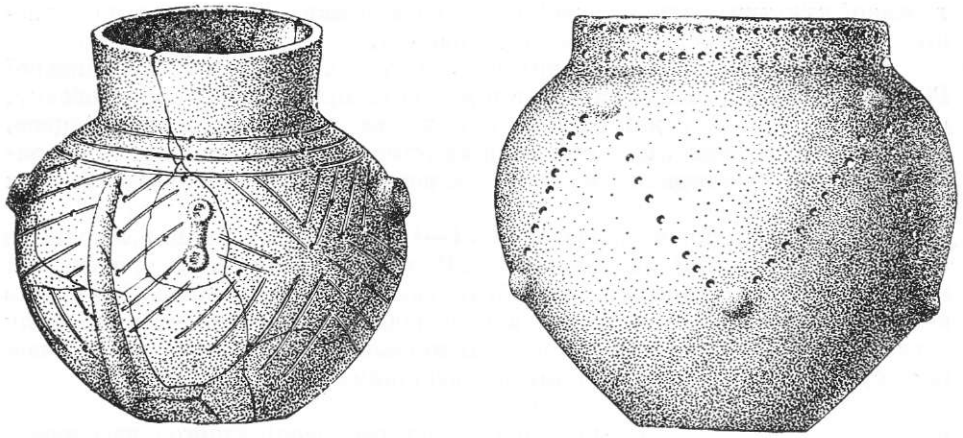
Ранній період історії неолітичного населення, що жило в сучасних межах України, тривав починаючи з другої половини VI до початку IV тисячоліття до н. е. У цей час відбувався перехід від мезоліту до неоліту лише у племен, що жили на південному заході й півдні України, де спочатку склалася буго-дністровська культура, а дещо пізніше — культура лінійно-стрічкової кераміки (дунайська культура).

Територія, на якій оселилися буго-дністровські племена, охоплювала всю середню течію Південного Бугу і значні райони в долині Дністра, у сучасних межах Молдавії. На Україні переважно у межах Вінницької області, зокрема поблизу сіл Печери Тульчинського району, Скибинців Тростянецького району, Сокільця Гайсинського району та інших, виявлено і досліджено залишки близько 60 поселень буго-дністровських племен. Племена буго-дністровської культури частково займали також територію сучасних Кіровоградської та Одеської областей, де виявлені поселення Сабатинівка, Саврань та ін.

Буго-дністровська культура є найбільш ранньою на сучасній території Української РСР. Вона склалася на основі місцевих мезолітичних племен приблизно в другій половині VI тисячоліття до н. е. На її розвиток значний вплив справляли неолітичні племена Балкан і Нижнього Подунав'я, звідки до буго-дністровців проникали навики ведення відтворюючих форм господарства, зокрема землеробства і скотарства. Проте в їх житті важливу роль продовжували відігравати мисливство і рибальство.

Посуд племен буго-дністровської культури представлений горщиками і мисками-чашами, форма, технологія виготовлення та особливо мотиви орнаменту яких свідчать про етнічну самобутність культури цих племен. Племена буго-дністровської культури виробили свої, не властиві жодній з інших культур на сучасній території Української РСР, орнаментальні мотиви, основу яких утворюють криволінійні композиції з крапковим або прокресленим заповненням між смугами основи композиції. Картографування знахідок посуду з цим орнаментом чітко окреслює район поширення буго-дністровських племен. Саме на підставі типологічного зіставлення форм посуду й орнаментальних схем встановлюється генетична спорідненість буго-дністровських племен з населенням Балкан.

Як уже зазначалося, культура буго-дністровських племен розвивалася під впливами, що йшли з Балкан і Нижнього Подунав'я, заселених у той час спорідненим середземноморським населенням. Але у другій половині раннього неоліту напрями культурних зв'язків значно зміню-



Глиняний посуд з поселень культури лінійно-стрічкової кераміки поблизу с. Незвиська Івано-Франківської області.

ються. Внаслідок проникнення в район Південного Бугу помітних впливів з Подніпров'я замість пануючого раніше зигзаго-меандрового орнаменту тут склався геометрично-прямолінійний стиль, властивий населенню північно-східного етнокультурного району. Змінився і спосіб нанесення візерунка — замість лінійно-прокресленого дедалі частіше застосовується штамповий орнамент (зокрема, нанесення відбитків гребінця), характерний для населення Подніпров'я. Поступова втрата буго-дністровськими племенами «балканських» рис пояснюється проникненням на південь кроманьйонського населення раннього етапу дніпро-донецької культури.

Наприкінці V — на початку IV тисячоліття до н. е. буго-дністровська культура, що проіснувала понад тисячу років, припиняє свій розвиток, а її носії сходять з історичної арени. Деякі дослідники вважають, що вони взяли участь у формуванні трипільської культури епохи міді.

У середині V тисячоліття до н. е. в сучасних межах України з'явилися дунайські племена, для яких була властива лінійно-стрічкова кераміка. Проникнувши сюди з Центральної Європи, вони розселилися на території сучасних західних областей УРСР, де проіснували приблизно 400—500 років. Дунайські племена лінійно-стрічкової кераміки на сучасній території України займали відносно невелику площу. Їх пам'ятки виявлено на Верхньому та Середньому Подністров'ї, а також на Західній Волині. Це єдина із неолітичних культур на території України, що вважається цілком прийшлою. Культура племен лінійно-стрічкової кераміки склалася десь у Подунав'ї і в V тисячолітті до н. е. поширилася на величезні простори Європи: від Франції і Голландії на заході до Молдавії і західних областей України на сході.

У межах України відомо близько 30 поселень дунайських племен. Серед них найповніше дослідженими є поселення поблизу сіл Незвиська, Торського, Котованого (на Верхньому Дністрі), в уроч. Гнідава поблизу Луцька (басейн р. Стиру). У Незвиську і Баєві, поблизу Луцька, виявлено по одному похованню, що супроводжувалися типовим для культури цих племен посудом. Найбільш східним пунктом проникнення такого посуду є нещодавно відкрите поселення з лінійно-стрічковою керамікою поблизу с. Ольшаниці на р. Горині.

Район поширення дунайських племен легко встановлюється за характерною керамікою з досить оригінальним, єдиним у своєму роді волютово-меандровим орнаментом, що складається з стрічок і тонких ліній, прокреслених якимсь гострим інструментом. Вражає виняткова одноманітність посуду з цим орнаментом на величезних просторах Європи. Своєрідними тут були й інші речі, зокрема характерні кам'яні шліфовані сокири у вигляді черевичної колодки. На території України такі знаряддя за межами поширення дунайського населення з лінійно-стрічковою керамікою не використовувало жодне з племен неолітичного і пізнішого часу. На поселеннях культури лінійно-стрічкової кераміки знаходять багато вкладишів до серпів, а також зернотерки. Економіка дунайських племен уже майже повністю базувалася на землеробстві та скотарстві. Це — одна з «класичних» землеробсько-скотарських неолітичних культур Європи.

Лінійно-стрічкова кераміка, тесла у вигляді черевичної колодки, високий рівень розвитку землеробства і житлобудування становлять етнографічну рису культури дунайських племен сучасної території Української РСР і суміжних більш західних територій Європи. На поселеннях племен цієї культури знайдені прясла і важки від ткацьких верстатів, що свідчить про уміння прясти пряжу та виготовляти з неї тканини. Крім дунайського населення, на території України ткацтва на той час не знало жодне з неолітичних племен.

За антропологічними ознаками дунайські племена, як уже зазначалося, належали до середземноморського антропологічного типу. Це були люди середні на зріст, з тонкими, грацільними рисами обличчя, вузьколиці, з видовженою формою черепа. Померлих вони ховали в індивідуальних ямах, у скорченому положенні, на боці, посипаючи порошком червоної вохри. В могилу ставили глиняний посуд і клали знаряддя праці.

Дунайське населення, що принесло з собою високорозвинуте землеробсько-скотарське господарство, тривалий час сусідило з буго-дністровським. Райони поширення поселень цих культур на Середньому Дністрі близько сходяться, хоча між ними, мабуть, лежала смуга «нічийної» землі завширшки близько 50—70 *км*. Носії обох культур вступали в міжплемінні контакти, про що свідчать знахідки керамічних імпортів: буго-дністровських на поселеннях дунайських племен і, навпаки, лінійно-стрічкової кераміки на поселеннях буго-дністровських племен.

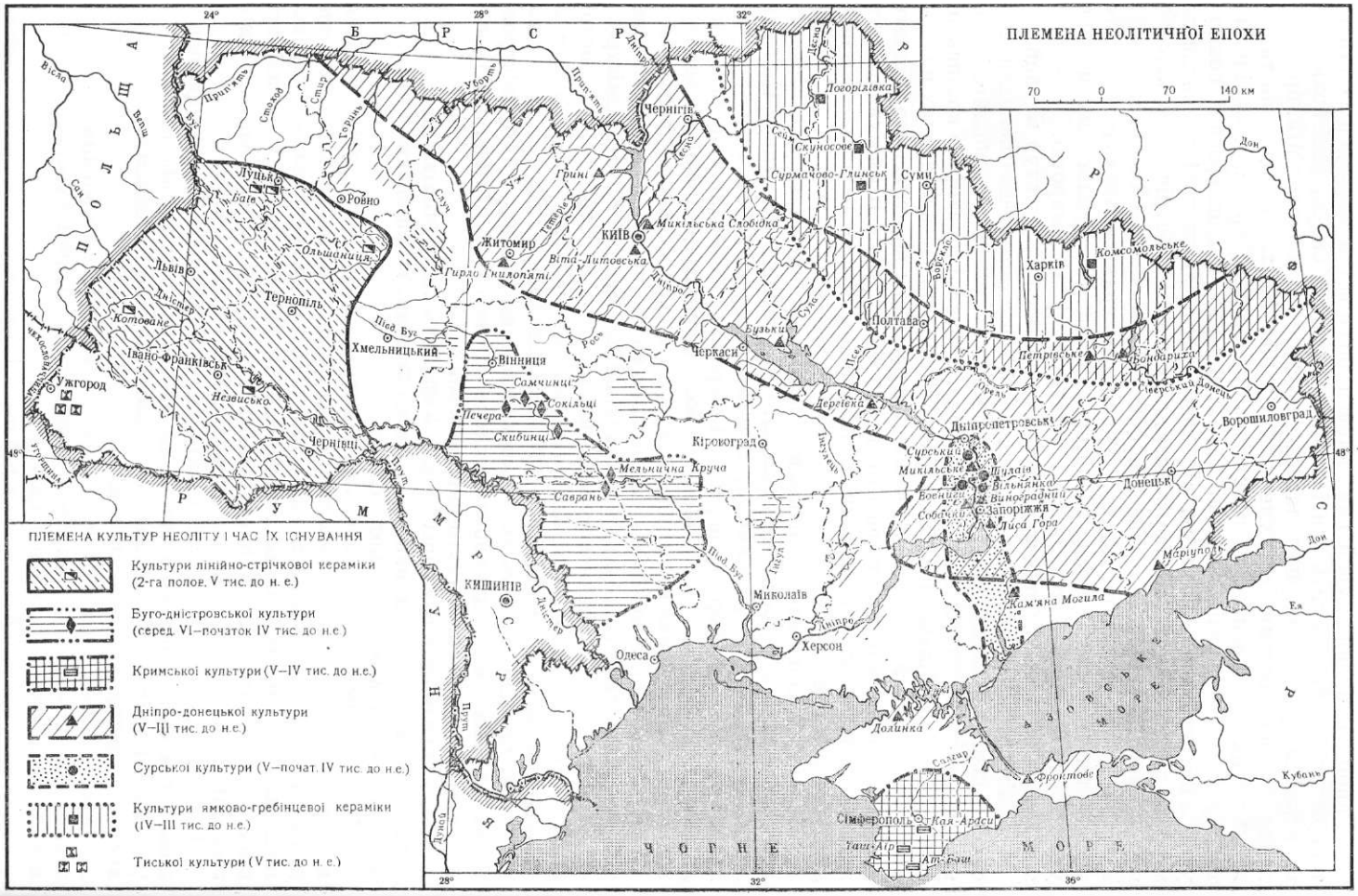
Проіснувавши у сучасних межах України кілька століть, наприкінці V тисячоліття до н. е. дунайські племена зникли, не лишивши в пізніших місцевих культурах помітного сліду.

Майже одночасно з дунайськими племенами в Закарпатті з'явилося населення *тиської та буковогорської культур*, які, на жаль, вивчені ще дуже слабо. Можна лише сказати, що це були землеробсько-скотарські племена. На зайнятій ними території були великі поклади обсидіану, з якого вони виготовляли знаряддя праці та предмети озброєння. Звідси обсидіан потрапляв до всіх навколишніх племен.

Названі землеробсько-скотарські культури південного заходу розвивалися в той час, коли вся сучасна північна територія Української РСР (і Східної Європи) ще була заселена мезолітичними племенами, що займалися мисливством і рибальством.

У середині V тисячоліття до н. е. «неолітична революція» охопила також Подніпров'я, де з'явилися спочатку неолітичні сурські племена, а дещо пізніше — дніпро-донецькі.

Сурські, або сурсько-дніпровські, племена заселяли переважно Надпоріжжя. Тут на островах і прибережних скелях


ПЛЕМЕНА НЕОЛІТИЧНОЇ ЕПОХИ
70 0 70 140 км
ПЛЕМЕНА КУЛЬТУР НЕОЛІТУ І ЧАС ЇХ ІСНУВАННЯ
Культури лінійно-стрічкової кераміки (2-га полов. V тис. до н. е.)
Буго-дністровської культури (серед. VI–початок IV тис. до н.е.)
Кримської культури (V–IV тис. до н.е.)
Дніпро-донецької культури (V–III тис. до н.е.)
Сурської культури (V–початок IV тис. до н.е.)
Культури ямково-гребінцевої кераміки (IV–III тис. до н.е.)
Тиської культури (V тис. до н. е.)
Б Р С Р
П О Л Ь Щ А
Р У М
Ч О Р Н Е М О Р Е
А З О В С Ь К Е М О Р Е
Луцьк
Рівно
Львів
Тернопіль
Івано-Франківськ
Ужгород
Чернівці
Хмельницький
Вінниця
Житомир
КИЇВ
Чернігів
Суми
Харків
Полтава
Черкаси
Кіровоград
Дніпропетровськ
Запоріжжя
Донецьк
Ворошиловград
Маріуполь
Миколаїв
Одеса
Херсон
Кишинів
Сімферополь
Феодосія
Погорілівка
Скуниосове
Сумачово-Глинськ
Комсомольське
Петрівське
Бондариха
Дерегівка
Самчинці
Сокільці
Печера
Скибинці
Мельнична Круча
Саврань
Микільське
Вільнянка
Виноградний
Тиса Гора
Жам'яна Могила
Долинка
Кубанка
Гаш-Аїр
Ак-Баш
Кая-Арси
Солхат
Десна
Дніпро
Дон
Сейм
Псел
Ворскла
Сіверський Донець
Інгулець
Інгул
Південний Буг
Дністер
Прип'ять
Горинь
Стир
Стохід
Вепш
Вісла
Сян
Тетерів
Ірпінь
Рось
Тясмин
Оріль
Самара
Молочна
Кальміус
Кальчик
Салгир
Кубань
Ея
Дунай
24°
28°
32°
36°
48°

виявлено близько 20 їхніх поселень та стоянок. На о. Сурському, поблизу Дніпропетровська, розкопано невелике поселення з наземними житлами типу куренів. Житло сурської культури досліджено також на о. Шулаєвому, в тому ж районі. Територія розселення сурських племен в основному обмежувалася порожистою частиною Дніпра, хоча сліди їх перебування зафіксовано і в Приазов'ї, зокрема на поселенні поблизу Кам'яної Могили. Далі на північні лісостепові території Подніпров'я сурські племена, мабуть, не проникали. Знахідок, які б свідчили про їхнє перебування на цій території, поки що немає. Виняток становить долина р. Орелі, де в останні роки поблизу Перещепина Дніпропетровської області виявлено тимчасове поселення з керамікою сурського типу.

Сурські племена займалися переважно рибальством, хоча вже знали й свійських тварин. Набір знарядь праці племен сурської культури відповідає рибальському способу господарства. Особливо високої досконалості досягла техніка обробки кістки і виготовлення з неї різноманітних виробів: рибальських гачків, вістер стріл, гарпунів, кинджалоподібних знарядь. З кістки виготовлялися також лощила, швацькі голки тощо. Трапляються вироби, в яких дослідники вбачають голки для плетіння сіток. За досконалістю техніки виготовлення кістяних знарядь і асортиментом останніх сурська культура не має собі рівних серед неолітичних культур на сучасній території Радянської України.

Своєрідним був у сурських племен і посуд. Вартим уваги є насамперед те, що на відміну від сусіднього неолітичного населення вони досить широко використовували посуд, виготовлений з м'яких порід каменю. Відбиток самобутності лежить і на керамічних виробах. Глиняні горшки виготовлялися тільки гостродонні. По добре загладженій поверхні посуду наносився своєрідний, властивий лише цій культурі візерунок, що найчастіше включав широкі лінії, ряди заглибин неправильних обрисів, зигзагоподібні фігури тощо.

Сурське населення було, мабуть, нечисленне. Це підтверджується, зокрема, обмеженістю території поширення культури та відносно незначною кількістю поселень. Про походження цих племен щось певне сказати важко. Можливо, ця культура склалася у місцевих мезолітичних племен Нижнього Подніпров'я і Приазов'я, але це питання ще чекає свого розв'язання. Незаперечним є лише те, що район складання сурської культури пов'язується з степовим півднем України.

Цікаво, що неолітичне населення, якоюсь мірою споріднене з сурським, проживало також у гірській частині Криму, де виявлено поселення типу Кая-Араси. Неолітичні племена в Криму селилися на узбережжях річок, де мешкали або в гротах під навісами (Таш-Аїр, Заміль-Коба), або на відкритих місцях, споруджуючи наземні житла. Неолітичні поселення виявлено також на кримських яйлах (Ат-Баш, Балин-Кош). Залісеність території гірської частини Кримського півострова надала неолітичній культурі цього району своєрідних рис, помітної відособленості.

Сурські племена рано вступили в безпосередній контакт з пізньокроманьйонським дніпро-донецьким населенням. Якими були відносини між цими етнічно різними групами населення — мирними чи ворожими, сказати важко. Можливо, перших пізньокроманьйонських пришельців, що почали проникати на південь ще в мезолітичний час, аборигени Надпоріжжя зустрічали не зовсім дружелюбно. Про це свідчать спостереження над похованнями в пізніх мезолітичних могильниках, де виявлено значну кількість кістяків людей, загиблих від стріл і списів в якійсь збройній сутичці. Серед вістер до списів, знайдених у кістяках, є кістяні наконечники,

типові для сурської культури. Поступово відносини між північними прищельцями й аборигенами, які наприкінці раннього неоліту жили вже впереміш, значно поліпшились. Про це свідчать незаперечні риси спільності в розвитку обох культур. Дніпро-донецьке населення, зокрема, запозичило у сурського спосіб виготовлення кам'яних сокир-тесел. Сурські племена в свою чергу сприйняли від дніпро-донецьких прийоми орнаментування посуду за допомогою гребінцевого штампа.

Сурські племена і раннє дніпро-донецьке населення співіснували до початку IV тисячоліття до н. е., коли культура перших зникла.

У цей час (кінець V — початок IV тисячоліття до н. е.), як зазначалося, зійшли з історичної арени і племена буго-дністровської та дунайської культур. Ці досить важливі зміни в етнічному складі населення епохи неоліту, як і поява на південному заході сучасної території Української РСР перших культур мідного віку, знаменують собою кінець раннього і початок середнього періоду в історії розвитку неолітичних племен, що жили в сучасних межах України.

Середній період неоліту

Середній період історії неолітичного населення, що жило на сучасній території Української РСР, охоплює IV тисячоліття до н. е. Цей час був насичений важливими подіями, пов'язаними передусім зі значним посиленням ролі пізньокроманьйонських племен дніпро-донецької культури.

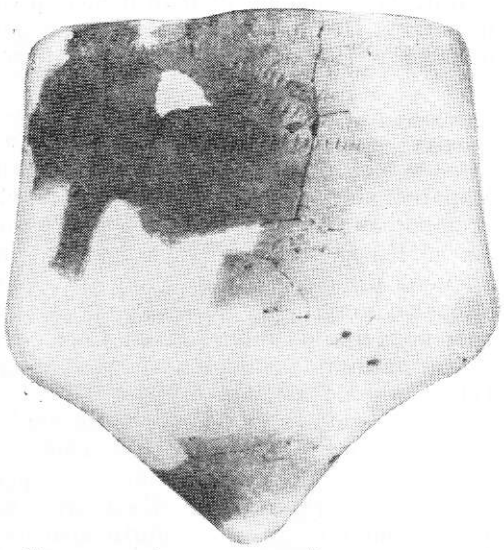
Племена дніпро-донецької культури у IV тисячолітті до н. е. заселяли всю долину Середнього Подніпров'я, Надпоріжжя, Лівобережну Україну, середню течію Сіверського Дінця і значну частину Полісся. Поселення цих племен відомі і в південно-східних районах Білорусії. Лише в межах України виявлено понад 200 поселень і стоянок дніпро-донецьких племен. Досліджено близько 20 могильників — Маріупольський в Приазов'ї, Микільський, Лисогірський, Вовнизький I,II, Вільнянський (у Надпоріжжі), Дереївський (на Середньому Дніпрі) та ін. Із числа дніпро-донецьких поселень, що дали найповнішу колекцію знахідок, можна назвати Бондариху на Сіверському Дінці, Собачки в Надпоріжжі, Бузьки на Черкащині, Микільську Слобідку в Києві, Грині на р. Тетереві, Моству на Східній Волині та ін. При розкопках цих пам'яток зібрано велику кількість найрізноманітніших знахідок — знарядь праці, предметів озброєння, прикрас, кераміки тощо.

Основною ознакою, за якою визначається район поширення дніпро-донецьких племен, є своєрідна кераміка з так званою гребінцево-накольчастою орнаментацією. В цілому глиняний посуд дуже примітивний, часто ще гостродонний, але вже добре орнаментований різними візерунками прямолінійно-геометричного стилю. Орнамент виконувався по сирій глині відбитками дрібнозубчастого гребінця, наколами або насічками крем'яною пластиною, зрідка він прокреслювався гострою паличкою чи шилом. Гребінцево-накольчаста орнаментика дніпро-донецької кераміки — своєрідна і в інших неолітичних культурах Східної Європи не зустрічається.

У кроманьйонських племен дніпро-донецької культури склався обряд поховання в колективних усипальницях. Своєрідний тип гребінцево-накольчастої кераміки, особливий тип поховальних споруд, обряд поховання та ряд інших ознак виділяють дніпро-донецькі племена в окремий етнографічний комплекс неолітичного часу. Територіально він був найбільшим на сучасній території Української РСР.

Дніпро-донецькі племена займалися в основному мисливством і рибальством, але вже знали свійських тварин. Роль скотарства в житті

населення окремих районів дніпро-донецької культури була неоднакова — від мінімальної на півночі до досить значної на півдні. У поселеннях Надпоріжжя того часу попит на м'ясо на 80—95% задовольнявся за рахунок свійського стада, тому полювання тут мало вже епізодичний характер. На фрагментах кераміки з поселення Віта-Литовська в районі Києва виявлено відбитки культурного ячменю, що свідчить про існування початкової форми землеробства.



Горщик дніпро-донецької культури з поселення Гріні.

Численне населення дніпро-донецької культури ще в другій половині раннього неоліту почало просуватися по Дніпру на південь, зокрема в Надпоріжжя, заселене в той час південними племенами сурської культури. Почався складний процес взаємоасиміляції і витіснення аборигенів, який зрештою закінчився на користь північних прищельців. У середині IV тисячоліття до н. е. дніпро-донецькі племена проникли далі на південь, аж до Приазов'я і в Північний Крим.

Отже, середній період неоліту на території Української РСР був часом значного переважання серед первісного населення північного кроманьйонського елемента, зокрема племен дніпро-донецької культури, які заселили все Подніпров'я і прилеглі райони, витіснивши звідти носіїв більш південних культур.

Просунувшись далеко на південь, дніпро-донецькі племена встановили контакти з енеолітичним населенням Кавказу і племенами трипільської культури, які на початку IV тисячоліття до н. е. розселилися на території племен буго-дністровської культури.

З розвитком міжплемінних зв'язків на дніпро-донецьких поселеннях у межах сучасної Черкащини і Надпоріжжя з'являється типовий трипільський посуд, а в могильниках Надпоріжжя, зокрема Микільському, виявлено перші прикраси з трипільської міді. Очевидно, з Кавказу до Приазов'я та Подніпров'я потрапляють і такі довізні речі, як кам'яні булави, прикраси з гешіру — мінералу, відомого лише на Кавказі. В Надпоріжжі знайдено й перші прикраси з золота. Все це, безперечно, свідчить про значні зрушення в соціальній структурі дніпро-донецьких племен, у яких, можливо, вже склався інститут старійшин і патріархальні відносини були більш розвинуті, ніж у сусідніх племен, навіть у трипільського населення мідного віку.

Загалом історія дніпро-донецьких племен налічує близько 2 тис. років. Виникнувши у другій половині V тисячоліття до н. е., вони існували до середини другої половини III тисячоліття до н. е., а на північніших землях України і в Білорусії, очевидно, до кінця III тисячоліття до н. е.

Дніпро-донецькі племена Надпоріжжя і Приазов'я, в яких провідною галуззю господарства стало скотарство і з'явилися в ужитку вироби

з міді, вже, власне, почали переходити на енеолітичний етап історичного розвитку. Цей процес, однак, був перерваний на початку пізнього неоліту появою в Подніпров'ї нових груп населення.

Населення пізнього неоліту

У пізньому неоліті, що охоплює майже все III тисячоліття до н. е., роль дніпро-донецьких племен в історії первісного населення сучасної території Української РСР різко зменшується. Значно скоротилася й територія їх поширення. Весь південь і середні широти, в тому числі й Подніпров'я, аж до Києва включно, густо заселили трипільські та середньостогівські племена мідного віку південно-західного і південно-східного походження. Місцеве дніпро-донецьке населення частково було асимільоване, а частково витіснене в північніші райони Середнього Подніпров'я та в басейн Прип'яті, де дніпро-донецька культура продовжувала розвиватися до середини III тисячоліття до н. е.

Таким чином, якщо середній період неоліту, особливо його перша половина, в історії стародавнього населення на сучасній території Української РСР був часом значного переважання північних кроманьйонців, то в кінці середнього і в пізньому періоді неоліту, тобто наприкінці IV—III тисячолітті до н. е., домінуюче становище займали південні племена. Хвиля проникнення останніх по Дніпру на північ, що зупинилася десь поблизу сучасного Києва, не досягла, однак, північно-східних районів України, де в той час набула поширення культура лісових мисливців і рибалок ямково-гребінцевої кераміки.

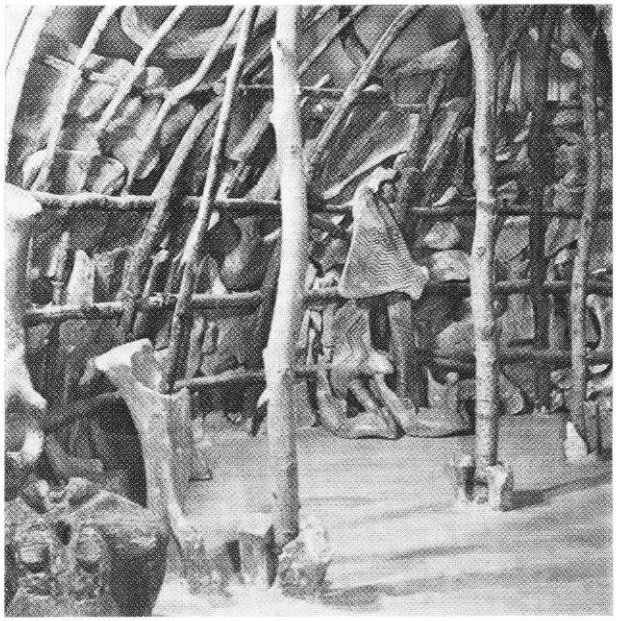
Племена культури ямково-гребінцевої кераміки, що з'явилися в межах сучасної України приблизно у другій половині IV тисячоліття до н. е., заселювали долини рік північно-східних районів. Їх численні більш-менш тривалі поселення, а також тимчасові, певно, сезонні стоянки розташовувалися вздовж середньої течії Сіверського Дінця, Ворскли, Псла, Сули, Десни і Сейму. Досліджених поселень тут, однак, ще дуже мало, а могильників чи навіть окремих поховань не виявлено зовсім. Серед найповніше вивчених поселень цих племен можна назвати Гришівку, Погорілівку, уроч. Мис Очкинський на Середній Десні, Комсомольське на Сіверському Дінці, Скуносове і Волинцеве на Сеймі.

Надійною ознакою належності всіх цих пам'яток населенню однієї культури є кераміка. Вона представлена лише широко відкритими гостродонними горшками, поверхня яких вкрита густим прямолінійно-геометричним орнаментом. Складається він з глибоких, здебільшого округлих ямок і відбитків гребінця, звідки й походить назва як самої кераміки, так і культури взагалі.

Район поширення лісових племен на сучасній території Української РСР на півночі й північному сході сягав Волго-Окського басейну, який займало населення спорідненої культури. Основним заняттям цих племен було мисливство й рибальство.

Деякий час племена культури ямково-гребінцевої кераміки на північному сході України межували з дніпро-донецькими племенами. Можливо, якийсь час вони жили на одній території, взаємозбагачуючись досвідом у галузі виробництва знарядь праці та кераміки. Так, дніпро-донецькі гончарі нерідко запозичували у північно-східних сусідів мотиви ямкового орнаменту, а останні в свою чергу використовували прийом прикрашання посуду візерунками, створеними так званими відступаючими наколами.

З послабленням ролі дніпро-донецьких племен носії лісових культур почали проникати на південь, у Лісостеп, витісняючи або,





Стародавнє житло з кісток мамонта. 20—18 тисяч років до н. е.



Палеолітичний інструмент. 20—18 тисяч років до н. е.



Глиняна модель житла трипільської культури з поселення поблизу с. Розсохуватки Черкаської області. III тисячоліття до н. е.

можливо, частково асимілюючи аборигенів. Розселяючись, племена культури ямково-гребінцевої кераміки в межах України вийшли приблизно на лінію сучасних міст Ізюм — Полтава—Чернігів. А трохи далі на південь, зокрема на р. Орелі, розселилося, очевидно, змішане населення носіїв обох культур.

Лісові племена ямково-гребінцевої кераміки, як і пізні дніпро-донецькі племена, проіснували до кінця неоліту, завершивши собою розвиток неолітичних культур на сучасній території Української РСР взагалі.

Соціальний устрій та духовна культура неолітичного населення

Численні дані, одержані в процесі розкопок неолітичних поселень та могильників на території сучасної України й суміжних місцевостей, свідчать, що для неолітичного суспільства були характерні ознаки, властиві всій первіснообщинній формації людства. Основою виробничих відносин була спільна власність на засоби виробництва і продукти праці. Ще не існувало приватної власності і не склалися соціально-економічні умови для експлуатації людини людиною. Недосконалість знарядь виробництва і низька продуктивність праці виключали індивідуальний спосіб ведення господарства.

Основним виробничим осередком неолітичного суспільства був, мабуть, рід. Окремі неолітичні поселення й могильники поблизу них належали, очевидно, окремим родам або кровно спорідненим общинам. Власністю таких родових груп були житлові споруди, свійські тварини тощо. Мабуть, лише деякі знаряддя — лук, стріли, списи — перебували в особистій власності неолітичної людини. Проте вже склалася певна спеціалізація праці, яка підпорядковувалася потребам суспільного виробництва і була його складовою частиною.Ознаки спеціалізації простежуються на складі знахідок з неолітичних поховань. Так, в одному з поховань відомого Маріупольського могильника у Жданові виявлено набір різної форми скребачок, ножових пластин, різець і невелике шліфувадло. Дослідники вважають, що це поховання майстра по виготовленню дрібних кістяних речей, у тому числі й дуже поширених тоді прикрас, зроблених з емалі іклів кабана. З дальшим нагромадженням технічних досягнень, посиленням міжплемінних зв'язків наприкінці неолітичної епохи в окремих районах виникає і деяка господарська спеціалізація. На середній течії Сіверського Дінця й на Волині в неоліті та в період раннього металу з'являється значна кількість майстерень по обробці кременю. У Надпоріжжі, де виявлено численні шліфувадла, виготовляли шліфовані сокири і тесла з каменю, частина яких ішла на обмін. Так, шліфовані кам'яні сокири з Надпоріжжя були поширені в долині Дніпра, аж до Десни та гирла Прип'яті включно.

Розкопки неолітичних могильників на Україні переконливо свідчать про відсутність у тогочасного населення майнової нерівності. Серед багатьох вивчених поховань важко знайти таке, яке б виділялося якимись цінностями чи особливостями поховального ритуалу. Всі вони є рядовими похованнями. Про рівноправність членів неолітичних колективів Подніпров'я, можливо, свідчить і наявність у племен дніпро-донецької культури звичаю створювати колективні усипальниці, в яких нерідко налічують десятки поховань.

Слід зазначити, що в деяких похованнях Маріупольського могильника і Микільського у Надпоріжжі виявлено кам'яні навершя булав немісцевої роботи. Вони потрапили до дніпро-донецьких племен, найімовірніше, із Закавказзя або країн Стародавнього Сходу, де їм можна відшукати

близькі аналогії. Появу в цей час на території України цих предметів слід розцінювати як ознаку зародження інституту родових старійшин.

Наявність булав, які, найімовірніше, являли собою зброю й одночасно символ влади чоловіків, свідчить про те, що їхня роль у родовому колективі вже була значною. У дніпро-донецького населення Надпоріжжя і Приазов'я, де знайдено булави, досить важливе значення мало скотарство, розвиток якого, як відомо, є однією з найголовніших умов посилення в роді батьківського права.

Археологічні дослідження в сучасних межах УРСР дають багатий матеріал для розуміння вірувань і релігійних уявлень неолітичного населення Східної Європи. Схоже на те, що над спільними поховальними ямами в Маріупольському, Микільському і Лисогірському могильниках у Подніпров'ї стояли якісь примітивні споруди. Небіжчиків клали рядами у заздалегідь викопану яму великих розмірів і присипали червоною вохрою. Серед численних покладень, що супроводжували померлих,— знаряддя праці, прикраси. Навколо усипальниць інколи простежуються сліди тризни у вигляді залишків розбитого посуду та кісток тварин.

Наявність при похованих речей, зокрема знарядь праці, озброєння, символів влади, а на Дністрі — ще й кераміки, свідчить про віру в потойбічне життя. Наприкінці неоліту — на початку епохи міді, можливо, виникає віра в потойбічне існування не тілесної людини, а її душі. Це підтверджується, зокрема, виникненням у неоліті обряду трупоспалення. В похованнях з трупоспаленням виявлено речей, «необхідних» для потойбічного існування душі померлого, не менше, ніж у могилах з трупопокладенням. Так, у неолітичному похованні з трупоспаленням культури лінійно-стрічкової кераміки в с. Незвиську на Дністрі стояло до 20 глиняних посудин.

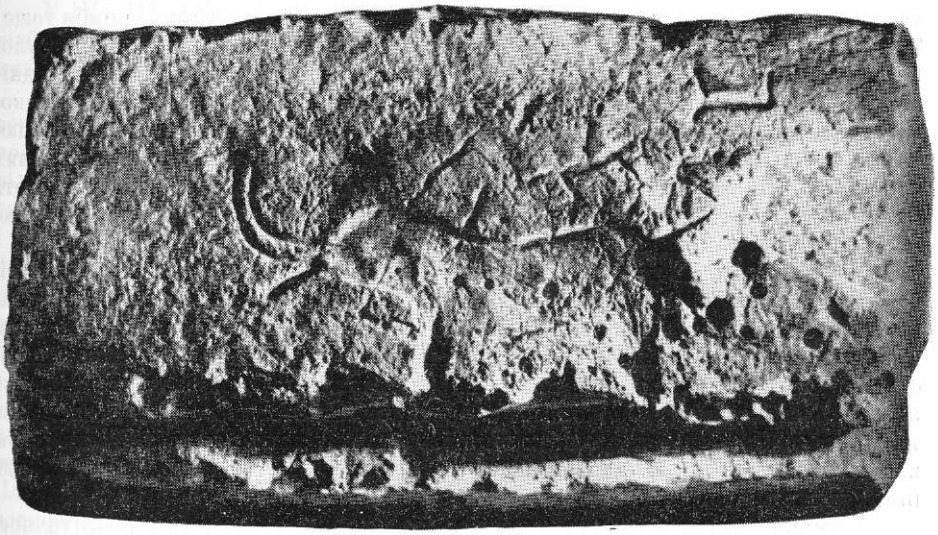
У неоліті, як і в період палеоліту і мезоліту, під час культових обрядів широко використовувалася червона вохра. Є підстави вважати, що у неолітичного населення Подніпров'я існував культ вшанування вогню та черепів предків. Велика кількість червоної вохри, якою в неоліті засипали небіжчиків у колективних та індивідуальних ямах, на думку більшості дослідників, в уяві первісного населення символізувала вогонь, тепло і домашнє вогнище померлого.

При розкопках Микільського і Лисогірського могильників виявлено також незаперечні сліди застосування під час поховання і реального очисного вогню. Перед черговим похованням вогонь розкладали в центрі усипальниці на вирівняній площадці над усіма попередніми похованнями, присипаними вохрою. Вогонь був досить сильний, про що свідчить обвугленість кісток на значну глибину.

Існування культу вшанування черепів предків підтверджується звичаєм зберігати в колективних усипальницях Подніпров'я не цілі кістяки померлих, а лише їх черепи. Зокрема, в одній із ям Микільського могильника лежало близько 40 черепів, а всі інші кістки були прикопані поблизу.

Одержано й деякі інші дані, що свідчать про складність уявлень і вірувань неолітичного населення Подніпров'я. В багатьох могильниках виявлено поховання дорослих, які перед закопуванням були міцно зв'язані або в щось сповиті. Цей факт, можливо, вказує на страх живих перед мерцями і на спробу в такий спосіб знешкодити останніх.

За типом поховальних ям, що мали човноподібну форму, та їх розміщенням вздовж течії ріки деякі дослідники припускають існування у дніпро-донецьких племен культу ріки. Населення Приазов'я, мабуть, вірило



Зображення бика на плиті Кам'яної Могили поблизу Мелітополя.

в силу магічних заклинань, що підтверджуються зображеннями на Кам'яній Могилі поблизу Мелітополя.

Таким чином, релігійні уявлення неолітичного населення України, що включали елементи анімізму, фетишизму, первісної магії тощо, мали досить складний характер.

Незважаючи на тяжкі умови життя, неолітичне населення приділяло багато уваги діяльності, що не мала прямого відношення до добування засобів існування. Йдеться, зокрема, про прикладне й образотворче мистецтво та певні естетичні поняття й уявлення. Так, свій одяг люди дніпродонецької культури пишно прикрашали нашивними пластинами, вирізаними з блискучої емалі іклів вепра. Пластини мали різноманітну форму, покривались орнаментом у вигляді нарізок, ліній чи ямок. Ряди таких пластин нашивалися на верхню частину одягу, головні убори, на поли довгих «сорочок». Ними, як і пронизками, виготовленими зі стулок черепашок, прикрашали також пояс. Жінки прикрашали себе численними разками намиста, виготовленого з полірованої кістки, черепашок чи каменю, у тому числі з напівкоштовного каміння — сердоліку, гешіру, яшмоподібної породи тощо. Наприкінці неоліту, як уже згадувалося, з'явилися перші металеві прикраси, зокрема з міді. В Микільському могильнику знайдено золоту підвіску, що є найдавнішою прикрасою з благородного металу, виявленою в межах України.

Білі блискучі пластини, перламутрові пронизки, зуби тварин, нашиті на шкіряний одяг, робили його оригінальним і пишним, дещо схожим на національний одяг сучасних північних народів. Тканин неолітичне населення Подніпров'я, мабуть, ще не знало, бо прясел тут не виявлено.

Розвитку прикладного мистецтва в неоліті сприяла поява кераміки. Глиняний посуд став ідеальним матеріалом для втілення мистецьких задумів первісних майстрів. В епоху неоліту на сучасній території Української РСР існувало, як уже згадувалося, два основних орнаментальних стилі: прямолінійно-геометричний та меандрово-волютовий.

Перший був переважно штамповий і складався з рядів ямок, наколів, відбитків гребінця, насічок тощо. В такий спосіб створювалися горизон-

тальні ряди і смуги, рідше геометричні фігури — трикутники, ромби тощо. Траплявся зигзаг, але криволінійних композицій, як правило, не було. Прямолінійно-геометричний орнамент набув поширення у племен Подніпров'я, Лівобережжя України й Полісся, зокрема у носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки та дніпро-донецької культури. Меандрово-волютовий орнамент виконувався переважно за допомогою прокреслених ліній, що інколи створювали цілі стрічки. Візерунок нерідко мав досить складний характер і включав криволінійні композиції — меандр, звисаючі волюти, а також зигзаг тощо.

У неолітичний період орнаментувалася не тільки кераміка. Прості візерунки нерідко зустрічаються і на кістяних знаряддях — гарпунах, кинджалах. Орнаментувалися також кам'яні вироби, наприклад так звані човники, виготовлені з м'якої талькової породи каменю, старанно відшліфовані й покриті складним візерунком. Човники, що їм інколи надавався зооморфний вигляд, є зразками своєрідного мистецтва епохи неоліту Подніпров'я. Призначення таких виробів (їх виявлено понад 100), на жаль, ще не відоме. Деякі дослідники вважають, що це були пристрої для шліфування древок до стріл.

Немає сумніву в тому, що зразки прикладного мистецтва неолітичного населення, що збереглися до наших днів, становлять лише невелику частку багатого набору орнаментів, якими прикрашалися речі, виготовлені з органічних речовин — шкури, дерева.

У могильниках і на поселеннях епохи неоліту на сучасній території Української РСР виявлено також зразки образотворчого мистецтва. У землеробсько-скотарських племен, наприклад, з'являються перші антропоморфні статуетки. На північніших територіях Східної Європи відомі зображення людини, вирізьблені з кістки чи дерева. В Маріупольському могильнику знайдено кілька зображень тварин, виконаних у такій же техніці різьблення по кістці. Але справжнім досягненням в образотворчому мистецтві неолітичної людини є зображення на плитах Кам'яної Могили поблизу Мелітополя.

Кам'яна Могила — мальовничий пагорб, що складається з велетенських брил пісковику, привертала до себе пильну увагу первісних митців. У її гротах і під навісами виявлено численні зображення тварин, людей, різноманітних геометричних композицій. Переважна більшість цих зображень зосереджена в так званому Гроті Мамонта. Ними вкриті його стеля і стіни. На передньому плані стелі зображено чотирьох биків, що створили оборонне коло, а трохи далі — групу з трьох ланей, що йдуть одна за одною. Всього в Гроті Мамонта налічується до 15 окремих фігур. Усі вони мають сліди пофарбування червоною вохрою. Цікаво, що в гроті, як і на Кам'яній Могилі взагалі, не виявлено жодних ознак проживання первісної людини. В даному разі ми маємо справу з святилищем неолітичного часу. Сюди, на мовчазну гору, з поселень, сліди яких відкрито поблизу Кам'яної Могили, піднімалися лише служителі культу — шамани або жерці — для здійснення таїнства мисливсько-ловецької магії. Очевидно, не випадково всі зображені тварини поранені якимсь гострим знаряддям, а в їх тілах стирчать списи і стріли. Ці картини символічно передають процес забивання диких тварин.

Значення зображень Кам'яної Могили для розуміння виявів образотворчого мистецтва й вірувань неолітичного населення України надзвичайно велике. Як історичне джерело ця пам'ятка може бути поставлена в один ряд з відомими карельськими петрогліфами, сибірськими писаницями тощо.

У IV—III тисячолітті до н. е. на сучасній території Української РСР відбувся перехід до епохи міді, а в окремих її районах почали складатися культури епохи бронзи.

Історична доля різних неолітичних племен була неоднаковою. Населення буго-дністровської культури, яка припинила своє існування ще наприкінці раннього неоліту, можливо, взяло деяку участь у формуванні трипільської культури. Дунайські племена лінійно-стрічкової кераміки Подністров'я, Прикарпаття і Західної Волині зникли так само раптово, як і з'явилися; продовження їх культури на цій території в пізніші часи не простежується. Сурські племена, витіснені в Надпоріжжя в середньому періоді неоліту, пізніше, мабуть, відіграли певну роль у формуванні середньостогівської культури епохи міді.

Населення окремих територій дніпро-донецької культури зійшло з історичної арени в різні часи. Першим, ще на початку пізнього неоліту, було витіснене й асимільоване племенами середньостогівської культури населення Надпоріжжя і Черкащини, яке, очевидно, разом з пришельцями взяло певну участь у формуванні ямної культури епохи міді — бронзи. Племена Донеччини в результаті проникнення в Лісостепове Лівобережжя племен лісових мисливців створили спільно з ними своєрідну змішану культуру, що проіснувала тут до епохи бронзи. Найдовше і в більш-менш чистому вигляді зберегли свою культуру лише дніпро-донецькі племена Київського і Гомельського Подніпров'я, хоч і тут вони зазнали значних впливів з боку трипільських племен та носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки. Племена дніпро-донецької культури в Київському Подніпров'ї і Північно-Східній Білорусії проіснували до поширення тут племен епохи бронзи, зокрема племен культури шнурової кераміки. Дніпро-донецькі племена разом з носіями інших культур гребінцево-накольчастої кераміки на території Білорусії і Північно-Східної Польщі сприяли формуванню тшинецької культури епохи бронзи, якій відводиться певна роль у вирішенні проблеми етногенезу слов'ян.

Племена лісових мисливців культури ямково-гребінцевої кераміки на Десні також дожили до епохи бронзи і разом з племенами середньодніпровської культури шнурової кераміки першої половини II тисячоліття до н. е. брали участь у формуванні культури епохи бронзи середини та другої половини II тисячоліття до н. е., носіїв якої деякі дослідники пов'язують з предками балтів.

Розділ II ПЛЕМЕНА ЕНЕОЛІТИЧНОЇ ЕПОХИ (МІДНИЙ ВІК)

Енеоліт (від латинського aeneus — мідний та грецького *λίτος* — камінь) — мідно-кам'яна епоха, що була перехідною від кам'яного віку до епохи бронзи. На сучасній території Української РСР енеолітична епоха припадає на IV—III тисячоліття до н. е. Це був якісно новий період розвитку продуктивних сил та виробничих відносин первісного суспільства, час дальшого вдосконалення відтворюючих форм господарства — землеробства та скотарства. На зміну примітивному, мотичному землеробству неолітичної епохи прийшло значно продуктивніше землеробство з використанням рала і тяглової сили. Дальший розвиток енеолітичними племенами скотарства зумовив потребу його спеціалізації за окремими галузями; з'явилося вівчарство та конярство. Поряд з традиційним домашнім ремеслом виникли спеціалізовані галузі общинного ремесла, продукція якого йшла на задоволення потреб первісної общини в цілому. Яскравим показником розвитку енеолітичних племен є те, що вони освоїли нову сировину, оволоділи першим металом — міддю. Добування міді, особлива технологія її обробки викликали до життя нову галузь виробничої діяльності — первісну металургію міді.

Зростання загального обсягу суспільного виробництва сприяло нагромадженню общинного багатства, що в свою чергу відкривало широкі можливості для міжплемінного обміну. Дальший розвиток суспільного виробництва, поліпшення на його основі общинного добробуту стимулювали зростання чисельності населення. Разом з тим відповідно збільшувалися розміри енеолітичних поселень та їх кількість.

Значне зростання кількості поселень й відносне перенаселення викликали сегментацію енеолітичних племен та їх розселення на нові землі. Все це не могло не позначитися на вдосконаленні суспільної організації енеолітичних племен.

Енеоліт був періодом розквіту патріархальних суспільних та сімейних відносин, що зрештою спричинилося до формування великих, спільних за походженням міжплемінних об'єднань, які займали значні території. Відносне перенаселення при низькому рівні розвитку продуктивних сил зумовлювало виникнення міжплемінних сутичок та війн. Про це свідчить як зросла рухливість енеолітичних племен, так і поява значної кількості кам'яної та металевої зброї, спорудження перших укріплень. Великі зрушення в економічному та суспільному житті енеолітичного населення знайшли відповідне відображення і в складних ідеологічних уявленнях, а також у розвитку тогочасного мистецтва.

Енеолітична епоха, як і епоха неоліту, характеризується нерівномірністю господарського та суспільного розвитку тогочасного населення. Поряд з передовими племенами з енеолітичним укладом культури та побуту існували племена з відносно відсталим, неолітичним характером гос-

подарства та культури, що підтверджується різним рівнем їх матеріальної і духовної культури. В епоху енеоліту в лісостеповій та степовій смугах Правобережної України проживали землеробсько-скотарські племена трипільської культури, культур Гумельниця, лійчастого посуду та кулястих амфор, у лісостеповій та степовій смугах Лівобережжя — рибальсько-скотарські племена неолітичної дніпро-донецької культури, а в пізніші часи — скотарські племена середньостогівської та ямної і скотарсько-землеробські племена кемі-обинської культур. У північній поліській смузі сучасної території Української РСР, як і в епоху неоліту, продовжувало жити мисливсько-рибальське населення, зокрема культури ямково-гребінцевої кераміки.

Провідну роль серед енеолітичних племен не тільки сучасної території Української РСР, а й усієї Східної Європи відігравали племена так званої трипільської культури. Це пояснюється передусім проміжним географічним положенням трипільців між енеолітичними племенами Центральної Європи та Балкан, з одного боку, і численними енеолітичними племенами Східної Європи — з другого. Саме тому, а також завдяки зв'язкам з сусідніми племенами історія трипільців пов'язала в один ланцюг історичного розвитку західноєвропейські та східноєвропейські енеолітичні племена.

Трипільські племена пройшли довгий шлях розвитку, протягом якого відбулися значні зміни в характері їхньої матеріальної культури, в територіальному розташуванні та розселенні, а також в їх оточенні. Тому історію трипільських племен, як і решти племен енеолітичної епохи сучасної території Української РСР, учені поділяють на окремі хронологічні періоди: ранній, середній та пізній.

1. Ранній період енеолітичної епохи

Початок енеолітичної епохи на Україні характеризується значною етнічною строкатістю населення, нерівномірністю господарського, культурного та суспільного розвитку, складними взаємовідносинами та зв'язками між окремими племенами.

У другій чверті IV тисячоліття до н. е. на сучасній території Української РСР проживало кілька племінних угруповань, які відрізнялися одне від одного як рівнем, так і характером матеріальної і духовної культури та побуту, своєрідними формами господарської діяльності, ідеологічними уявленнями, своїм походженням і, треба гадати, мовою.

У Побужжі та Середньому Подніпров'ї і далі на південний захід, у сучасних межах Молдавської РСР та Румунії, жили споріднені за походженням ранньотрипільські племена. На схід від них, за течією Дніпра і далі на Лівобережжі, жили племена дніпро-донецької культури. На північний захід від ранньотрипільських племен, на території сучасної Волині, також проживало енеолітичне населення, яке, однак, досі лишається дуже слабо вивченим. І, нарешті, в південно-західній частині сучасної території Української РСР, на Нижньому Дунаї, розселилися племена гумельницької культури, близькі своєю матеріальною культурою до ранньотрипільських. Історія цих племінних угруповань і визначила зміст раннього етапу енеолітичної епохи на Україні.

Ранньотрипільські племена

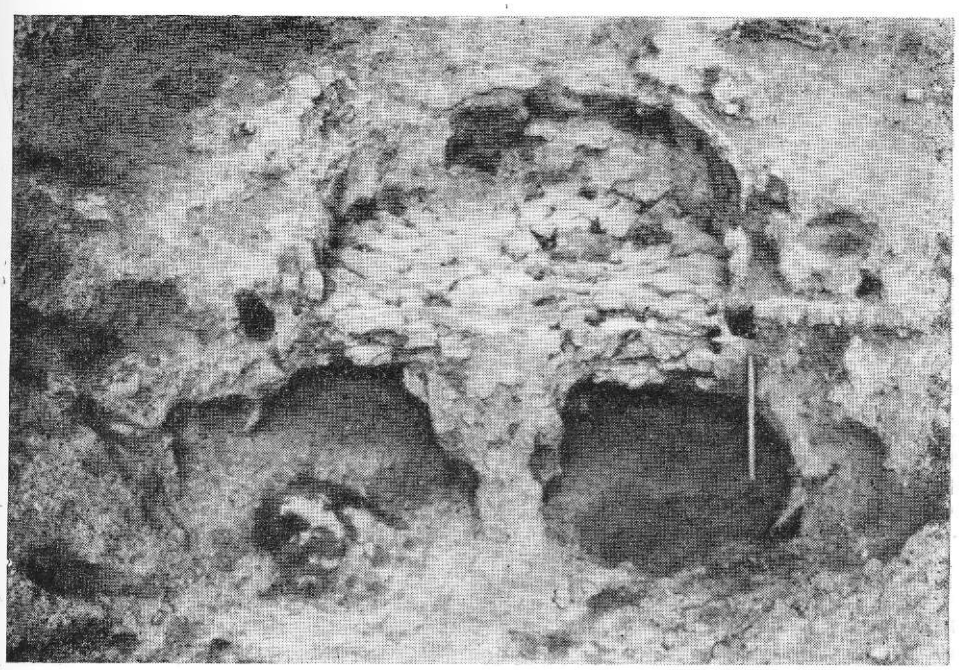
Так звана трипільська культура дістала свою назву від с. Трипілля на Київщині (тут наприкінці минулого століття вперше виявлено археологічні пам'ятки цієї культури). Питання про походження трипільської культури ще остаточно не розв'язане. Існує кілька точок зору щодо її походження. Деякі вчені вважають, що трипільська культура виникла на основі місцевої неолітичної буго-дністровської культури. Інші дотримуються думки, що джерела трипільської культури слід шукати десь на Балканах або у Східному Середземномор'ї, звідки вона у більш-менш сформованому вигляді з'явилась у межиріччі Дністра та Північного Бугу. Найвірогіднішим є погляд, згідно з яким трипільська культура виникла в результаті поєднання місцевих та прийшлих елементів. Безперечним є те, що вже у другій чверті IV тисячоліття до н. е. в Середньому Подністров'ї та на Південному Бузі проживало кілька племінних груп осілого трипільського населення. Всі вони в цілому характеризуються спільними рисами в культурі й побуті, відмінних від культури і побуту численних сусідніх племен раннього періоду енеоліту.

Ранньотрипільські племена жили у поселеннях, які розташовувалися поблизу річок, на мисах перших надзаплавних терас. Селилися трипільці також і на високих берегах річок, там, де була джерельна вода. Родові поселення налічували по кілька десятків жител та господарських споруд, які розміщувалися кількома рядами або колами. У поселеннях жило кількасот чоловік.

До найкраще досліджених належить ранньотрипільське поселення поблизу Луки-Врубловецької на Дністрі. На ньому виявлено сім жител-напівземлянок завдовжки 6—12 *м* та одну трикамерну напівземлянкову будівлю завдовжки 43 *м* з 11 вогнищами. Ранньотрипільські племена будували житла двох типів: заглиблені житла, що нагадують дуже поширені в неолітичну епоху будівлі типу землянок, і наземні житла досить складної конструкції (вони найхарактерніші для трипільського населення). Підлога в них викладалася з глиняних обпалених вальків, обмазаних зверху глиною. Така підлога добре захищала житло від вологи. Наземні житла мали прямокутну форму. Їх глиняні стіни споруджувалися на дерев'яному каркасі. Найчастіше житло будувалося з двох або трьох кімнат, в яких складалася глинобитна піч. В кожному житлі проживало відповідно дві або три споріднені за походженням сім'ї.

Провідними галузями господарської діяльності трипільських племен було землеробство та скотарство. Завдяки застосуванню первісного рала підвищилась у порівнянні з неолітичною епохою загальна культура землеробства, виникла можливість перейти до перелогової системи землекористування, а також до впровадження ярих та озимих посівів. Земельні угіддя трипільців знаходилися поблизу їхніх поселень. Оброблені первісним ралом землі засівалися твердою й м'якою пшеницею, ячменем та просом. Є всі підстави гадати, що трипільці вирощували також бобові і льон.

Другою, тісно пов'язаною з землеробством галуззю господарства трипільців було скотарство — приселищне розведення переважно великої, а також дрібної рогатої худоби та свиней. Для випасу використовувалися пасовиська на плато, заплавних луках річок та їх приток. Продукти тваринництва йшли на задоволення потреб трипільців у м'ясі, молоці та шкірі. Крім того, вівчарство забезпечувало населення вовною. Велика рогата худоба використовувалась як тяглова сила на оранці, для перевезення врожаю, будівельних матеріалів тощо.



Гончарна піч з поселення трипільської культури в с. Жванцях Хмельницької області.

Ранньотрипільське населення, на відміну від трипільських племен пізнішого часу, значною мірою зберегло такі традиційно неолітичні форми господарювання, як рибальство та мисливство. Трипільці полювали на благородного оленя, козулю, кабана, рідше — на лося і тура, на різних хижаків (ведмедя, лисицю та ін.), гризунів (бобра, зайця, білку) та птахів. На кістяні та мідні гачки вони ловили в ріках веризуба, щуку, судака, сома та іншу рибу.

Багатогалузеве господарство ранньотрипільських племен вимагало постійного виготовлення значної кількості різноманітних знарядь праці, мисливської зброї, а також предметів побуту. Основною сировиною (як і в неолітичну епоху) був кремінь та камінь з місцевих родовищ. Зростаюча потреба у різноманітних виробах зумовила великий попит на кремінну сировину, внаслідок чого у трипільських племен Подністров'я виникла окрема галузь виробництва, пов'язана з добуванням кременю. Свідченням цього є численні штольні, зокрема на Білій Горі поблизу с. Студениці в Середньому Подністров'ї. Видобутий кремінь перевозився до трипільських поселень, де працювали спеціальні майстерні по виготовленню крем'яних виробів. Хоч в епоху енеоліту первісна людина почала користуватися виробами з міді, потреба у виробах з кременю не тільки не зменшилася, а, навпаки, зросла. Трипільські каменярі виготовляли широкий асортимент крем'яних виробів, які застосовувались у різних галузях господарства, а також у побуті. До них належали крем'яні та кам'яні відбійники, ретушери, точильні камені, без яких не могла обійтися жодна кремене- та каменеобробна майстерня. Для обробки дерева, яке використовувалось у житлобудівництві, з каменю та кременю виготовляли сокири, долота, тесла, свердла, скобелі та інші знаряддя. Великим попитом у трипіль-

ських племен користувався серп. З кременю виготовляли невеликі пластини-вкладиші, які вставляли у вигнуту рогову або дерев'яну оправу. Різноманітні знаряддя праці виготовляли також з кістки, рогу, дерева та глини. Це були інструменти для обробки шкур, виготовлення одягу, для плетіння та в'язання.

Ранньотрипільські племена застосовували перший механічний пристрій — ручний лучковий дриль для свердління різних матеріалів. Вони в числі перших в енеолітичну епоху на сучасній території Української РСР користувалися виробами з міді. Оскільки родовищ міді на території трипільських племен не було, то мідні вироби сюди довозилися. Серед них переважали шильця, рибальські гачки та прикраси. Найближчим центром, де існували родовища міді і де металургія міді набувала значного розвитку в енеолітичну епоху, був Балкано-Карпатський район.

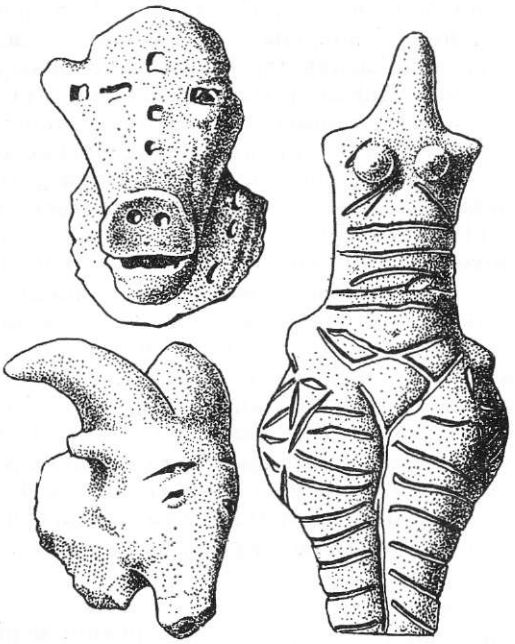
У трипільських племен високого технічного та художнього рівня досягло керамічне виробництво. Трипільські майстри досконало оволоділи складною технологією виготовлення кераміки. Відповідно до її призначення існувало виробництво господарського та побутового посуду, для чого використовувалися різні гатунки сировини — глини та домішок. Незважаючи на те, що трипільські гончарі не знали гончарного круга, їх вироби вражають різноманітністю та витонченістю форм. Для розпису глиняного посуду трипільці широко застосовували мінеральні фарби. На відміну від неолітичної кераміки, яку випалювали на відкритих вогнищах, трипільський посуд випалювався у спеціальних печах. Посуд виготовляли двох різновидів: так званий кухонний і столовий. Продукція керамічного виробництва трипільців йшла на задоволення господарських та побутових потреб не окремої сім'ї чи поселення, а цілої групи поселень певного району. Цим, зокрема, пояснюється та обставина, що саме в керамічній продукції трипільських племен так яскраво виражені місцеві етнографічні особливості окремих племінних груп трипільського населення. Все сказане свідчить про те, що виготовлення оригінального глиняного посуду у трипільців було справою майстрів-професіоналів, а керамічне виробництво — спеціалізованою галуззю общинного ремесла.

Розвиток виробництва, істотні зрушення в різних галузях господарської діяльності, нагромадження виробничого та суспільного досвіду — все це знайшло відповідне відображення як в самому мисленні, так і в досить складних ідеологічних уявленнях ранньотрипільських племен, які визначалися безпосередніми потребами землеробсько-скотарського виробництва і спрямовувалися на забезпечення його успішного розвитку. Вирішальною умовою розвитку землеробсько-скотарського виробництва була, звичайно, врожайність, родючість землі. Саме тому ідея родючості набуває домінантного значення в ідеологічних уявленнях стародавніх землеробів. З культом родючості пов'язана ціла система релігійно-магічних обрядів трипільських племен. Саме культові родючості зобов'язана своїм виникненням і високим художнім розвитком оригінальна антропоморфна та зооморфна пластика.

Одне з центральних місць в ідеологічних уявленнях, а відповідно і в антропоморфній глиняній пластиці, займала богиня родючості — Велика Матір всього сущого, значна кількість схематичних скульптурних зображень якої лишилася на кожному ранньотрипільському поселенні. Про специфічно землеробський характер антропоморфних зображень богині родючості свідчать спеціальні домішки борошна та зерен злаків до глини, з якої їх виліплено, що мало магічне значення. З виготовленням та магічним використанням зображень богині родючості пов'язані релігійні обряди, ви-

конувані під час зимово-весняних свят трипільських землеробів. З цим обрядом були також пов'язані глиняні чоловічі фігурки.

Ідею плодючості у скотарстві втілюють глиняні скульптурні зображення свійських тварин, переважно бика, свині, собаки, а також птахів. З цією ж ідеєю був тісно пов'язаний обряд культових поховань людей у житлах, звичайно під їх долівкою. Він підпорядковувався ідеї збереження сім'ї, продовження роду тощо. Культом родючості пояснюються релігійно-магічні обряди поховань в межах житла черепів свійських тварин: бика (або його рогів), собаки, свині.



Зооморфна та антропоморфна пластика трипільської культури з поселення Луки-Врубловецької.

Складна система господарства ранньотрипільських племен зумовила і відповідну соціальну організацію, яка базувалася, мабуть, на патріархально-родових відносинах. У кожному трипільському поселенні жили члени одного роду, поділеного на великі патріархальні сім'ї, які в свою чергу складалися з окремих парних сімей. На чолі роду стояв старійшина, який керував усім господарським та суспільним життям родової общини. Кожне плем'я мало свою територію, що становила племінну власність і поділялася між окремими родовими поселеннями. Мова кожного племені була діалектом загальної міжплемінної мови. Окремі племена відрізнялися від інших споріднених трипільських племен не тільки своїм діалектом, а й певними етнографічними особливостями культури. На сучасній території Української РСР, у Подністров'ї та на Південному Бузі, в ранньотрипільський час проживало кілька таких племінних груп.

Племена гумельницької культури

На південному заході України, у придунайській частині сучасної території Ізмаїльщини, в енеолітичний час проживали племена так званої гумельницької культури. Культура дістала назву від поселення Гумельниця в Румунії, де було вперше виявлено і досліджено пам'ятки цього типу. Гумельницькі землеробські племена за характером господарської діяльності та побутом багато в чому подібні до ранньотрипільських. Проте їх своєрідна культура відрізняється від трипільської.

Гумельницькі племена проживали в довгочасних родових поселеннях, на яких споруджували як наземні, так і заглиблені житла. Наземні житла при загальній подібності до трипільських відрізнялися від останніх деякими конструктивними особливостями. Основними галузями господарства гумельницьких племен були землеробство та скотарство. Для обробки землі ці племена, так само як і трипільці, використовували примітивне рало з запряженою в нього худобою. Врожай збирали серпами з крем'я-

ними вкладишами. Сприятливий степовий ландшафт, де проживали гумельницькі племена, зумовив переважний розвиток в їх господарстві скотарства. Мисливство відігравало меншу роль, ніж у ранньотрипільських племен. Майже тотожним з ранньотрипільським був асортимент виробів з каменю, кременю, кістки, а також міді.

У гумельницьких племен високого рівня досягло керамічне виробництво. Його продукція характеризується своєрідними формами та орнаментацією, в якій використовувалися фарби. З культом родючості пов'язані схематизовані глиняні статуетки, амулети, вівтарі, а також культові поховання людей безпосередньо в межах житла або поселень.

Ранньотрипільські та гумельницькі племена перебували між собою в тісних господарсько-культурних відносинах. Саме цим значною мірою пояснюється спільність їх матеріальної та духовної культури. Гумельницькі племена були тими посередниками, через яких трипільське населення одержувало мідь, як у вигляді сировини, так і готової продукції. Жваві взаємовідносини зумовили запозичення трипільськими племенами у гумельницьких деяких виробничих та культурних надбань. Отже, гумельницькі племена були важливою посередницькою ланкою, яка пов'язувала племена трипільської культури з центрами землеробсько-скотарської енеолітичної культури Балкан та Східного Середземномор'я.

2. Середній період енеолітичної епохи

Наступний, середній, період енеолітичної епохи припадає на другу половину IV тисячоліття до н. е. В цей час племена трипільської культури досягли нових успіхів у господарському та культурному розвитку. Розширилася територія їх розселення.

Численні скотарські племена середньостогівської культури, що просунулися на Лівобережжя зі сходу, у Подніпров'ї зіткнулися з племенами дніпро-донецької культури і досить швидко витіснили їх. З часом середньостогівські та середньотрипільські племена вступили у безпосередній контакт між собою. Взаємовідносини між ними не тільки справили помітний вплив на розвиток їх культури, а й значною мірою визначили загальний напрям історичного розвитку племен, що населяли тоді сучасну територію Радянської України.

Наприкінці середнього періоду енеоліту в степовій смузі України, включаючи степи Криму, з'явилися нові скотарсько-землеробські племена так званої кемі-обинської культури (пам'ятки типу нижнього шару поселення Михайлівки). На північ від середньостогівських племен проживали, як і в попередні часи, рибальсько-мисливські племена культури ямково-гребінцевої кераміки.

На північ від трипільських племен, в межах Волині і далі на території сучасної Польщі, проживала група енеолітичних племен так званої культури пізньострічкової розписної кераміки, яка перебувала в тісних зв'язках з племенами споріднених культур Центральної Європи і з середньотрипільськими племенами. Нарешті, ще одна група енеолітичних племен, тісно пов'язаних походженням та історичним розвитком з енеолітичними племенами Подунав'я, проживала в Закарпатті. Культура цих племен помітно відрізнялася від інших енеолітичних культур України.

Середній період енеоліту позначений двома досить виразними, тісно пов язаними і взаємозумовленими тенденціями історичного розвитку. Він характеризується, з одного боку, дедалі зростаючою культурно-етнічною

строкатістю енеолітичного населення сучасної території Української РСР, а з другого — помітним зменшенням питомої ваги рибальсько-мисливського населення з неолітичним укладом господарства, побуту та культури. Якщо історичний зміст раннього періоду енеоліту визначався взаємовідносинами землеробсько-скотарських племен трипільської культури і рибальсько-скотарських племен дніпро-донецької культури, то середній період енеоліту характеризується домінуючою роллю населення з більш прогресивними відтворюючими формами господарства, насамперед трипільських та середньостогівських племен.

Середньотрипільські племена

Середній період енеоліту був періодом дальших помітних зрушень у господарському та суспільному житті трипільських племен, дальшого збільшення чисельності населення. Відносна перенаселеність змушувала трипільські племена освоювати сусідні землі. Трипільські племена Середнього Подністров'я розселювалися на північний захід у Верхнє Подністров'я. Трипільські племена Побужжя просунулися далі вгору Південним Бугом і на північний схід, вздовж течії Росі, досягнувши Середнього Дніпра і витіснивши звідти племена дніпро-донецької культури. Внаслідок збільшення трипільського населення і його розселення в середній період енеоліту на нові землі на широких просторах між Прутом і Дніпром уже проживало кільканадцять трипільських племен, кожне з яких характеризується відповідними етнографічними особливостями матеріальної культури.

У цей час помітно збільшилися розміри трипільських поселень, житлових та господарських споруд. В окремих поселеннях, як, наприклад, у Володимирівці на Південному Бузі, налічувалося вже понад двісті будівель, а кількість жителів сягала двох тисяч.

У трипільських племен Побужжя та Подніпров'я простежується певна закономірність у розташуванні поселень: їх будували переважно на зручних для оборони місцях. Поряд з великими (багатосімейними) житлами будувалися малі (односімейні). В кожному приміщенні, де проживала окрема сім'я, були піч, відповідний господарський та побутовий інвентар. Крім того, в окремих камерах з випаленої глини споруджувалися жертовники, які розписувалися різноманітними фарбами. У цьому, зокрема, проявлялася одна з характерних особливостей культури середньотрипільських племен Побужжя.

Сталися зміни і в асортименті знарядь праці, зросло виробництво зброї (вістер до стріл та списів), що було зумовлено зростаючими господарськими та суспільними потребами.

Спорудження численних довгочасних жител, основним будівельним матеріалом для яких, крім глини, служило також дерево, вимагало дальшого вдосконалення і виготовлення продуктивніших деревообробних інструментів. У зв'язку з цим збільшилося виготовлення сокир і тесел з твердих порід каменю та кременю. Про зростання попиту на крем'яні сокири свідчить налагодження їх масового виробництва в спеціальних кременярських майстернях. Для господарських та побутових потреб трипільці широко використовували такі породи дерева, як дуб, ясень, граб, клен, в'яз та верба.

Незважаючи на те, що в господарство та побут трипільських племен дедалі ширше входили вироби з міді, кременеобробне виробництво продовжувало залишатися провідною галуззю у виготовленні основних знарядь праці, зброї та предметів побуту. Збільшувався асортимент крем'яних

виробів, удосконалювалася технологія кременеобробного виробництва, а разом з ним зростало і значення спеціалізованих кременеобробних майстерень. Кременедобувне та кременеобробне виробництво Подністров'я своєю різноманітною продукцією забезпечувало потреби не тільки трипільських племен Подністров'я, а й населення інших районів, зокрема Подніпров'я, де не було родовищ кременю доброї якості.

Вищого рівня досягло в середньоенеолітичний період керамічне виробництво трипільців. Саме в цей час набуло розвитку виготовлення самобутньої трипільської розписної кераміки. Якщо в ранньотрипільський час кольоровий розпис посуду застосовувався лише зрідка, то в середньотрипільський період великого поширення набув багатобарвний орнамент, створюваний за допомогою білої, жовтої, червоної і чорної фарб. Трипільські племена не тільки досконало володіли складною технологією кольорової орнаментації посуду, а й були справжніми митцями орнаментальних композицій та сюжетів.

Особливою винахідливістю в цьому відношенні відзначалися трипільські племена Подністров'я. Кожне з них створило своєрідний стиль розпису побутового посуду. Висока мистецька майстерність трипільського керамічного розпису була зумовлена, крім усього іншого, його магічним змістом і символічним значенням окремих орнаментальних сюжетів та композицій. Не випадково в чисто орнаментальні схеми вписуються досить реалістичні зображення різних тварин, рослин, а також людини. Про безпосереднє ритуально-магічне призначення трипільської кераміки свідчать культові зображення жіночих постатей з чашами на колінах, які, безперечно, пов'язані з різними обрядами «чаклування». Насиченість прикладного мистецтва релігійно-магічним змістом є характерною рисою ідеологічних уявлень, світогляду первісних землеробів.

Провідними напрямами господарської діяльності, в основі якої лежали колективні форми обробітку землі та общинне утримання худоби, як і раніше, лишалися ральне землеробство та приселищне скотарство. Питома вага мисливства та рибальства в економіці трипільців у порівнянні з ранньотрипільським періодом помітно зменшилася. Дальшого розвитку набули різні види домашнього общинного ремесла.

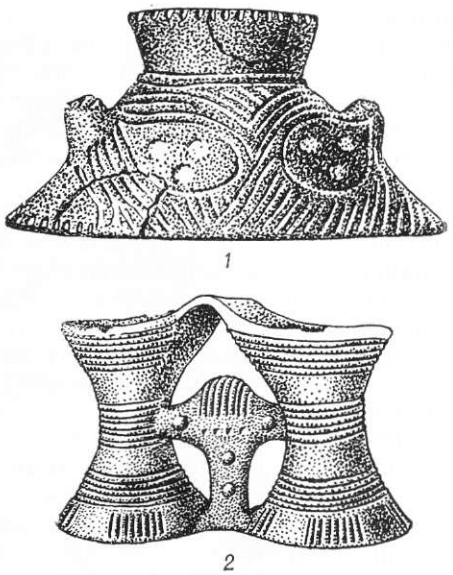
Зі збільшенням чисельності трипільського населення, виділенням нових племінних груп і розширенням території, з одного боку, та зростанням внутріобщинного й міжобщинного поділу праці та обміну — з дру-



Глиняний посуд з трипільського поселення поблизу с. Володимирівки Кіровоградської області.

того, господарсько-суспільна структура трипільських племен ускладнюється.

Найвіддаленіші трипільські племена не могли підтримувати безпосередніх контактів між собою в усіх галузях господарського та суспільного життя. У середньотрипільський час почали виникати міжплемінні об'єднання ряду племен певного району. Крім етнографічних особливостей матеріальної культури окремих трипільських племен, уже простежуються деякі особливості культури групи племен окремих районів. Зокрема, для трипільських племен Подністров'я було характерним масове виробництво глиняного розписного посуду, а для трипільських племен Подніпров'я — майже повна його відсутність. У середньотрипільський час міжплемінних об'єднань було щонайменше три: в Подніпров'ї, Побужжі та Подністров'ї. Вони складалися з окремих племен, кожне з яких мало свої особливості матеріальної і духовної культури. Своєрідність матеріальної і духовної культури окремих трипільських міжплемінних об'єднань зумовлювалася відмінностями та особливостями їх культурно-історичного середовища. Так, подніпровські племена, крім тісних зв'язків з сусідніми спорідненими трипільськими племенами Побужжя, підтримували безпосередні контакти з сусідами на півночі — племенами дніпро-донецької культури. В свою чергу трипільські племена Подніпров'я та Побужжя вступали часом у мирні, а часом у ворожі стосунки з войовничими середньостогівськими племенами Лівобережжя. Ці нові для трипільських, особливо подніпровських, племен контакти та взаємовпливи не могли не позначитися на характері їх культури, яка увібрала у себе ряд чужих, не характерних для неї рис. Середньотрипільські племена Подністров'я, які жили майже виключно в оточенні споріднених, спільних за походженням трипільських племен, мали сприятливі умови для розвитку своєї самобутньої яскравої культури; саме тому вони найдовше зберігали й розвивали далі її традиційні елементи.



Глиняні вироби з трипільських поселень:
1 — Верем'я; *2* — П'янишкове.

Середньостогівські племена

В середині IV тисячоліття до н. е. на сучасній території Східної України, в басейні Сіверського Дінця, з'явилися численні племена так званої середньостогівської культури. Свою назву вона дістала від о. Середній Стіг на Дніпрі поблизу Запоріжжя, де вперше було виявлено й досліджено пам'ятки цієї культури. Неолітичні племена дніпро-донецької культури, які в той час проживали на Лівобережжі, згодом були витіснені середньостогівськими племенами майже з усієї території, залишившись лише у межах Київського Полісся.

Оволодівши степовою та південною частиною лісостепової смуги Лівобережжя, середньостогівські племена у винятково сприятливих умовах степового ландшафту домоглися прискореного розвитку табунного тварин-

ництва, зокрема конярства, яке становило основу їх господарства і визначало розвиток інших галузей виробництва. Незначну, допоміжну роль у їхньому господарстві відігравали мисливство та рибальство.

Середньостогівські конярі застосовували прості, але вкрай необхідні для верхової їзди рогові псалії, що стали неодмінним атрибутом кінської збруї — вуздечки. Для виготовлення знарядь праці, зброї та предметів побуту використовувався кремінь, а також кістка та ріг, рідше — мідь.

Характерну категорію виробів становила кераміка. Порівняно з трипільською вона була примітивнішою, незрівнянно біднішою формами та орнаментацією. Для раннього етапу розвитку середньостогівської кераміки єдиною універсальною формою був гостродонний горщик, який використовувався для різних господарських та побутових потреб.

Якщо в благодатних степах існували сприятливі умови для розвитку конярства, то сусідня лісостепова смуга була зручною для розташування стоянок-зимовищ.

Пересуваючись з місця на місце разом з табунами коней, середньостогівські племена зимували на тимчасових стоянках, де споруджували невеликі прямокутні наземні житла. Західні периферійні поселення, які розташовувалися на високих, важкодоступних островах або останцях на Дніпрі, відігравали роль прикордонних сторожових пунктів.

Основу общинного багатства середньостогівців складали численні табуни коней, хоч вони розводили також овець та кіз. Для захисту від нападу та пограбування чужинцями середньостогівські кіннотники були озброєні списами та луками і становили на той час грізну військову силу.

Середньостогівські племена підтримували стосунки з сусідніми землеробсько-скотарськими трипільськими племенами. В обмін на коней, а можливо, і на вовну вони одержували у трипільців збіжжя, велику рогату худобу, свиней. Трипільські племена запозичили у середньостогівців деякі технологічні прийоми керамічного виробництва (домішування до керамічної маси товчених черепашок). У свою чергу середньостогівці перейняли у трипільців глиняну антропоморфну та зооморфну пластику. Всі ці та інші факти господарського й культурного взаємозбагачення трипільських та середньостогівських племен свідчать про те, що між ними існували, принаймні протягом певного часу, добросусідські взаємини.

Про ідеологічні уявлення середньостогівських племен відомо мало. У них існував культ предків, про що свідчать безкурганні одиничні поховання: померлих посипали червоною вохрою, інколи ставили поруч глиняні посудини, а також клали вуздечки, від яких збереглися рогові псалії.

Кемі-обинські племена

У той час, коли степову та лісостепову смуги Лівобережжя займали скотарські племена середньостогівської культури, з Північного Кавказу в Нижнє Приазов'я та Нижнє Подніпров'я, а також у Крим просунулися нові племена, культура яких була дуже близькою до культури енеолітичних племен Кавказу.

Частина племен, яка заселила Приазов'я та Подніпров'я, вступила в контакт з середньостогівськими племенами. Згодом ці племена частково змішалися, внаслідок чого на лівобережному півдні України сформувалися нові племінні утворення з культурою змішаного характеру. Культуру та історію цих племен вивчено завдяки археологічним дослідженням нижнього шару відомого Михайлівського поселення у Нижньому Подніпров'ї.

Група кавказьких племен, яка через Керченську протоку проникла у Крим, залишила по собі оригінальні пам'ятки, що дістали назву



Біноклеподібна посудина з трипільського поселення поблизу с. Шкарівки Черкаської області. III тисячоліття до н. е.



Лита бронзова монета з Ольвії із зображенням медузи. IV ст. до н. е.



Деталь прикраси скіфського вбрання — голівка богині Деметри з кургану поблизу с. Великої Білозерки. IV ст. до н. е.

кемі-обинських — від кургану Кемі-Оба поблизу Білогірська. При певних відмінностях у характері культури кримських та степових енеолітичних племен вони, проте, лишалися досить близькими між собою, що зумовлювалося їх спільним походженням.

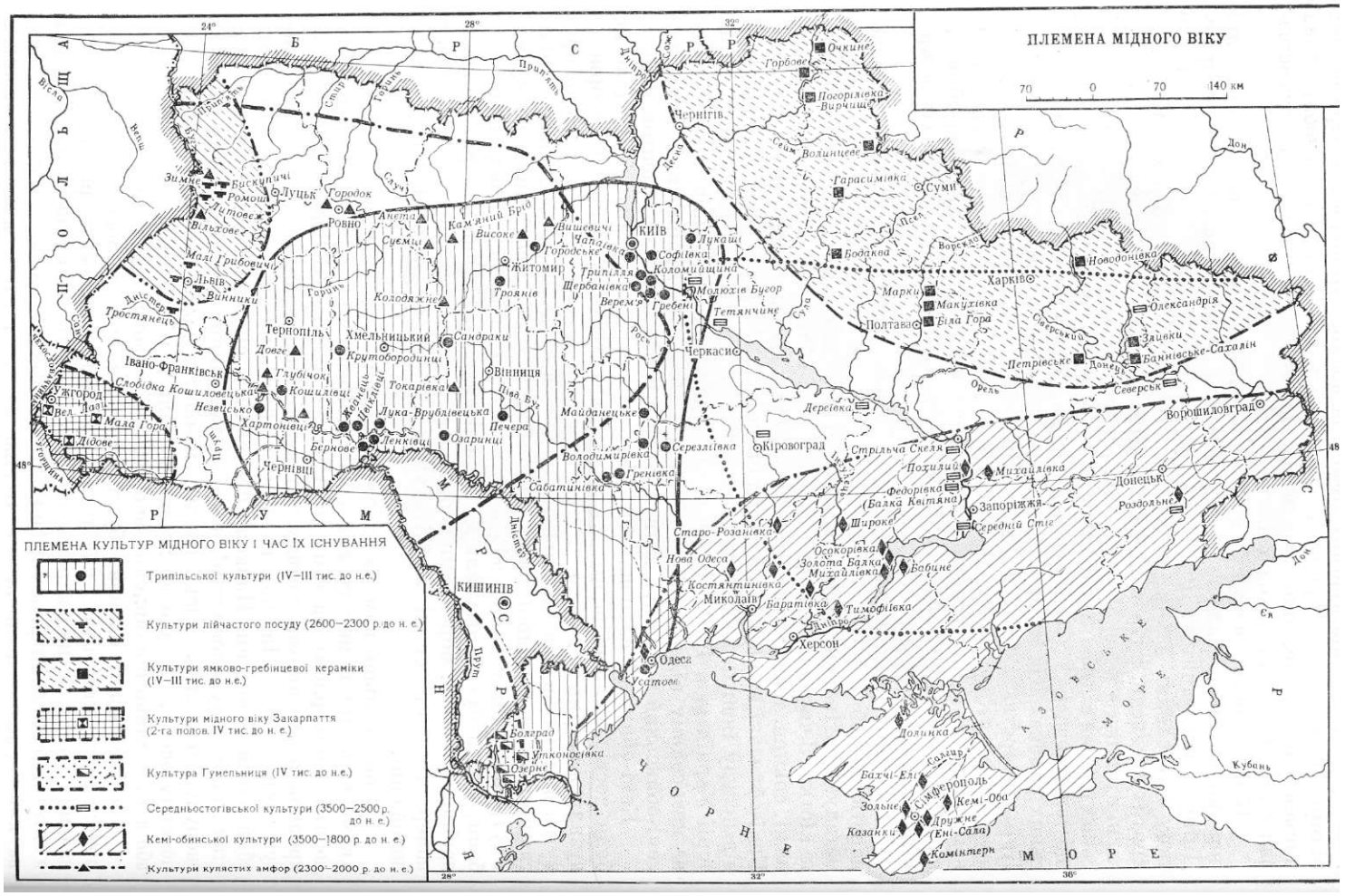
Кемі-обинські племена проживали на невеликих поселеннях, які нерідко розташовувалися на підвищеннях та на островах річок, зокрема Дніпра і його приток. Поселення складалися з ряду жител землянкового типу з двосхилим дахом, підтримуваним дерев'яними стовпами. Крім відкритих поселень, в гірській частині Криму відомі також невеликі короткочасні стоянки в печерах та гротах. Значну роль у господарстві кемі-обинських племен відігравало скотарство, зокрема вівчарство. Цілком ймовірно, що короткочасні стоянки кемі-обинських скотарів у передгірних та гірських районах Криму пов'язані з сезонним випасанням тут отар овець. Крім вівчарства, кемі-обинські скотарі займалися конярством і розведенням великої рогатої худоби. Є безперечні дані про те, що у господарстві кемі-обинців використовувався кінь та свійський бик. Кемі-обинські племена займалися також землеробством. Про це свідчать знахідки кремінних вкладишів до серпів.

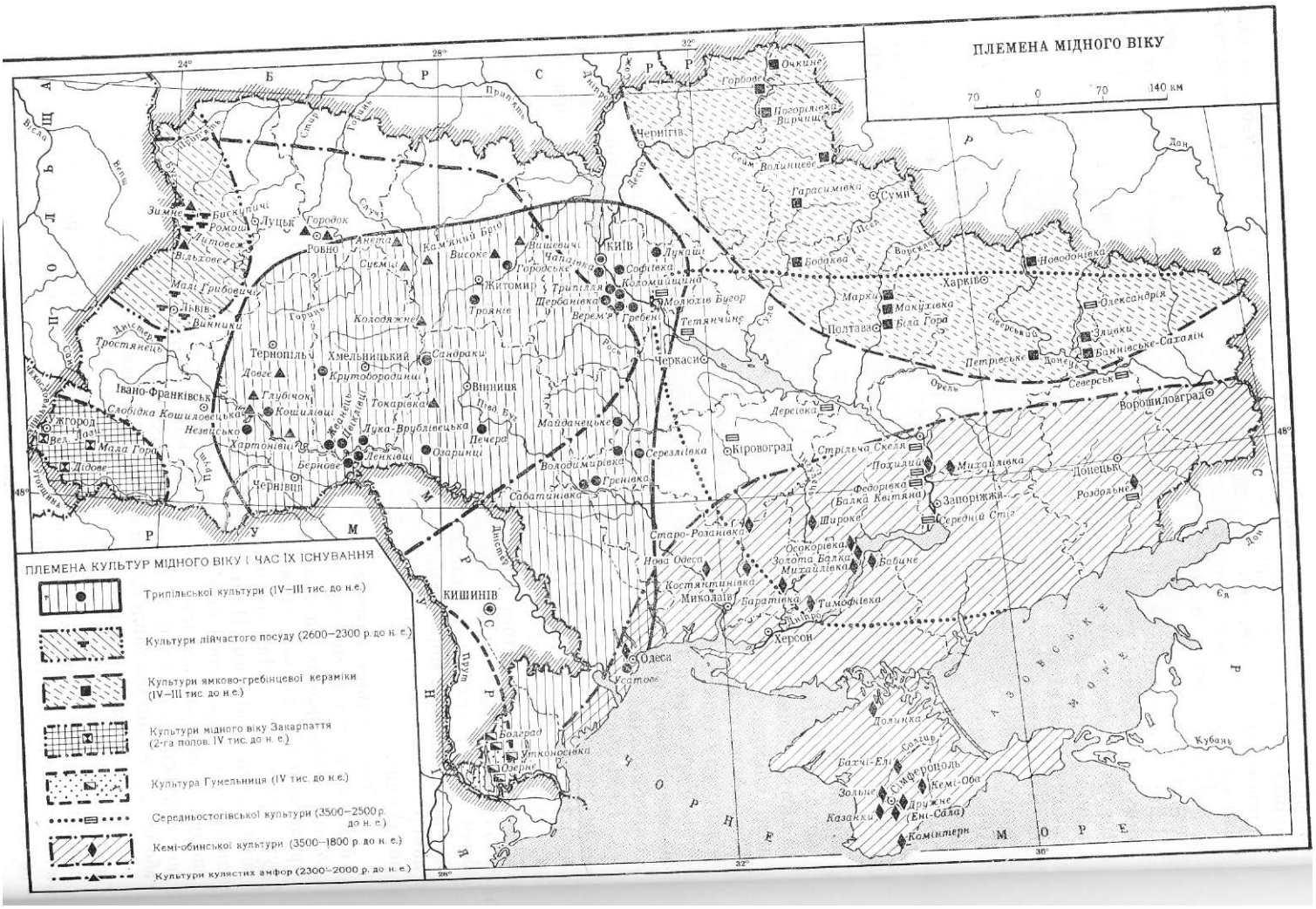
Як і інші енеолітичні племена, кемі-обинці користувалися в господарстві та побуті різноманітними знаряддями з кременю, каменю, рогу та металу. Оригінальними виробами з кістки були так звані ковзани та гральні кістки. З числа металевих виробів у кемі-обинських племен відомі шила, ножі, сокири, тесла та інші вироби, безсумнівно, кавказького походження. Кемі-обинські племена виробляли своєрідний за формою посуд, відмінний від посуду інших енеолітичних племен, що проживали на сучасній території Української РСР, у тому числі горшки кількох типів, а також чаші на невисокому піддоні та на ніжках — так звані курильниці. Глиняний кемі-обинський посуд був досить бідно й одноманітно орнаментований.

Кемі-обинські племена ховали померлих під курганами. Нерідко це були досить складні споруди, для будівництва яких широко використовувалися камінь та дерево. Для поховальної камери викопувалася чотирикутна яма. Стіни ями здебільшого обкладалися добре обробленими та підігнаними одна до одної кам'яними плитами або дерев'яними колодами. Внутрішні стіни кам'яної або дерев'яної камери часто розписувалися фарбами, які, мабуть, імітували кольорові килими. На дно камери, посипане дрібною галькою, морськими черепашками або подрібненим вапном, клали померлого або на спині, з підігнутими ногами, або на боці, у скорченому положенні.

До поховальної камери клали глиняний посуд, різноманітні предмети з каменю, кістки та металу, які згідно з тогочасними віруваннями могли знадобитися померлому на тому світі. Після цього поховальна камера перекривалася кам'яними плитами або дерев'яними колодами і старанно замазувалася глиною. Над похованням робився земляний насип, який нерідко обкладався камінням. Навколо центральної споруди, іноді на певній відстані, споруджувалося кам'яне коло, так званий кромлех, після чого всю споруду засипали землею. Коли кемі-обинці хотіли особливо відзначити померлу особу, на кургані встановлювали кам'яну антропоморфну стелу або вертикально поставлений необтесаний видовжений камінь — менгір.

Кемі-обинські племена були творцями оригінального декоративно-прикладного мистецтва, пов'язаного з оформленням та розписом поховальних камер. У них зародилася також первісна скульптура, пов'язана з виготовленням антропоморфних стел — різного розміру кам'яних плит, на яких умовно позначалася голова людини, схематично зображалися


ПЛЕМЕНА МІДНОГО ВІКУ
70 0 70 140 км
ПЛЕМЕНА КУЛЬТУР МІДНОГО ВІКУ І ЧАС ІХ ІСНУВАННЯ
Трипільської культури (IV–III тис. до н.е.)
Культури лійчастого посуду (2600–2300 р.до н. е.)
Культури ямково-гребінцевої кераміки (IV–III тис. до н.е.)
Культури мідного віку Закарпаття (2-га полов. IV тис. до н. е.)
Культура Гумельниця (IV тис. до н.е.)
Середньостогівської культури (3500–2500 р. до н. е.)
Кемі-обинської культури (3500–1800 р. до н. е.)
Культури кулястих амфор (2300–2000 р. до н. е.)
Б Р С Р Р
Р У М
Київ
Кишинів
Одеса
Херсон
Чорне море
Азовське море
Крим
Луцьк
Львів
Тернопіль
Хмельницький
Івано-Франківськ
Ужгород
Чернівці
Рівне
Житомир
Вінниця
Черкаси
Чернігів
Суми
Харків
Полтава
Кіровоград
Дніпропетровськ
Запоріжжя
Донецьк
Луганськ
Ворошиловград
Сімферополь
Комінтерн
Бахчі-Ельський
Зайцеві
Банівське-Сахалін
Новодонівка
Очкине
Погорілівка-Вирчищі
Гарасимівка
Бодаква
Маркі
Макухівка
Біла Гора
Олександрія
Петрівське
Северськ
Михайлівка
Похилий
Стрільча Скеля
Федорівка (Балка Квітяна)
Широке
Середній Стіг
Роздольне
Старо-Роздільна
Нова Одеса
Костянтинівка
Миколаїв
Баратівка
Тимофіївка
Осокорівка
Золота Балка
Михайлівка
Бабине
Долинка
Зольне
Кемі-Обо
Дружне (Ені-Сала)
Казанки
Ізмаїл
Білгород
Усатове
Озерне
Утконосівка
Трипілля
Коломийщина
Молюхів Бугор
Гребені
Тетянчине
Шербанівка
Веремя
Троянів
Колодяжне
Сандраки
Крутобородинці
Токарівка
Кошилівці
Лука-Врублівецька
Печера
Озаринці
Майданецьке
Володимирівка
Сабатинівка
Гренівка
Серезлівка
Дерев'янка
Ленківці
Бернове
Хартонівці
Незвисько
Мала Гора
Підоше
Слобідка Кошилівецька
Глибочок
Довге
Тростянець
Винники
Вільхове
Ромошів
Бискупичі
Городок
Зимне
Малі Грибовичі
Камінний Брід
Високе
Вишевичі
Чабанівка
Городське
Суємці
Ангелівка
Луканці
Софіївка
Житомир
Ворскла
Псел
Сейм
Десна
Ворскла
Оскіл
Сіверський Донець
Дон
Кубань
Дністер
Прип'ять
Дніпро
Буг
Південний Буг
Горинь
Случ
Стир
Ікопоть
Вісла
Сян
Тиса
Прут
Сірет
Дунай
Кагул
Салгир
24°
28°
32°
36°
48°


ПЛЕМЕНА МІДНОГО ВІКУ
70 0 70 140 км
ПЛЕМЕНА КУЛЬТУР МІДНОГО ВІКУ І ЧАС ІХ ІСНУВАННЯ
Трипільської культури (IV–III тис. до н.е.)
Культури лійчастого посуду (2600–2300 р. до н. е.)
Культури ямково-гребінцевої кераміки (IV–III тис. до н.е.)
Культури мідного віку Закарпаття (2-га полов. IV тис. до н. е.)
Культура Гумельниця (IV тис. до н.е.)
Середньостогівської культури (3500–2500 р. до н. е.)
Кемі-обинської культури (3500–1800 р. до н. е.)
Культури кулястих амфор (2300–2000 р. до н. е.)
Київ
Чернігів
Суми
Харків
Полтава
Черкаси
Вінниця
Житомир
Луцьк
Тернопіль
Хмельницький
Івано-Франківськ
Чернівці
Кишинів
Одеса
Миколаїв
Херсон
Кіровоград
Запоріжжя
Дніпро
Донецьк
Луганськ
Сімферополь
Севастополь
Керч
Ялта
Феодосія
Євпаторія
Ворошиловград
Ізюм
Старобільськ
Сєвєродонецьк
Лисичанськ
Рубіжне
Слов'янськ
Краматорськ
Артемівськ
Горлівка
Єнакієве
Макіївка
Маріуполь
Жданов
Мелітополь
Бердянськ
Нікополь
Кривий Ріг
Комінтерн
Дружне (Ені-Сала)
Казанки
Зольне
Бахчі-Ель
Долинка
Усатове
Утконосівка
Болград
Нова Одеса
Костянтинівка
Михайлівка
Золота Балка
Осокорівка
Широке
Середній Стіг
Стрільча Скеля
Похилий
Михайлівка
Федорівка (Балка Квітяна)
Старо-Роданівка
Баратівка
Тимофіївка
Володимирівка
Сабатинівка
Гренівка
Серезлівка
Майданецьке
Печера
Оларинці
Ленківці
Токарівка
Лука-Врублівецька
Кошилівці
Глибочок
Довге
Крутобородинці
Сандраки
Колодяжне
Тростянець
Винники
Львів
Малі Грибовичі
Вільховець
Литовеж
Ромош
Зимне
Биківці
Городок
Ровно
Сьомаки
Кам'яний Брід
Високе
Вишевичі
Городське
Софіївка
Лукаші
Коломийщина
Молюхів Бугор
Тетянчине
Триполля
Щербанівка
Верем'я
Гребені
Троянів
Маркі
Макухівка
Біла Гора
Бобакова
Новодонецька
Олександрія
Зайцеки
Баннівське-Сахалін
Петрівське
Северськ
Дерезівка
Очкине
Погорілівка-Вирчищі
Горбове
Гарасимівка
Волинцеве
Ворскла
Псел
Десна
Сейм
Дон
Орель
Сіверський Донець
Дністер
Прип'ять
Буг
Південний Буг
Дунай
Прут
Сірет
Тиса
Вісла
Одеська область
Чорне море
Азовське море
Кубань
Єя
Салгір
Молдова
Румунія
Польща
Угорщина
Словаччина
Білорусь
Росія
24°
28°
32°
36°
48°

окремі деталі людського обличчя та рук. На нижній частині деяких антропоморфних стел інколи висічені зображення людей, тварин, а також різних знарядь праці, зброї тощо.

Оригінальна культура кемі-обинських племен поки що досліджена недостатньо. На відміну від середньостогівських племен, які зникли приблизно у середині III тисячоліття до н. е., вони продовжували існувати в Криму протягом усього III тисячоліття до н. е. На заключному етапі свого розвитку кемі-обинські племена вступили в певні зв'язки з пізньотрипільськими племенами і, можливо, взяли участь у формуванні пізньотрипільської культури усатівського типу.

Енеолітичні племена на сучасній території західних областей УРСР

Історія енеолітичних племен на території сучасних західних областей УРСР, зокрема тих, які належать до середньотрипільського періоду, поки що досліджена недостатньо. Ті досить фрагментарні дані, які на сьогодні є в розпорядженні науки, дають підставу твердити, що в Прикарпатті та Закарпатті в середньотрипільський час проживало кілька груп енеолітичних племен, які за характером своєї культури були тісно пов'язані зі спорідненими племенами, що населяли територію сучасних Польщі, Словаччини та Угорщини.

На північний захід від території поширення середньотрипільських племен, у Верхньому Подністров'ї та на Волині, відомі поселення та поховання так званої культури пізньострічкової розписної кераміки, яка різко відрізнялася від середньотрипільської. Вони належали осілим енеолітичним племенам, які проживали в невеликих, але довгочасних поселеннях з землянковими житлами. Ці племена займалися землеробством та скотарством. На деяких поселеннях виявлено рови з ямками від стовпів, які, на думку деяких дослідників, являли собою залишки загонів для худоби.

Виробничий та побутовий інвентар цих племен як асортиментом, так і технікою виготовлення мало чим відрізнявся від середньотрипільського, але форма й орнаментація глиняного посуду були інші. Енеолітичні племена Прикарпаття та Волині, на відміну від трипільців, розписували свій посуд лише білою фарбою. Значно простішою була і сама система розписного орнаментування. Прикарпатські племена знали глиняну пластику, правда, дещо відмінну від трипільської. У побуті та господарстві були поширені металеві вироби. Близькі за характером господарської діяльності та побуту до трипільців племена Прикарпаття (Верхнього Подністров'я) та Волині підтримували тісні стосунки з сусідніми трипільськими племенами.

У середньотрипільський час на Закарпатті відомі периферійні пам'ятки так званої тисаполгарської культури, поширеної в основному на сучасній території Угорщини. Тисаполгарські племена виготовляли оригінальний, відмінний від кераміки інших енеолітичних племен сучасної території Української РСР, посуд, зокрема посудини чотирикутної (яка рідко зустрічається) форми. На поселеннях тисаполгарської культури знайдено численні глиняні прясельця, кам'яні та крем'яні вироби, а також знаряддя праці з міді та прикраси з міді й золота.

3. Пізній період енеолітичної епохи

Пізній період енеолітичної епохи припадає майже повністю на III тисячоліття до н. е. В цей час відбувалися дальші зміни в культурно-етнічному середовищі й історії тогочасних племен. Істотні

зміни сталися насамперед у господарському та суспільному житті пізньотрипільських племен: постійне зростання чисельності населення змушувало трипільців розширювати свою територію, заселяти нові землі. Розселення проходило в нових історичних умовах, у новому культурно-етнічному оточенні. У першій половині III тисячоліття до н. е. на сучасну територію Волині, витісняючи енеолітичні племена пізньострічкової кераміки, з північного заходу просувалися племена так званої культури лійчастого посуду. А в другій половині III тисячоліття до н. е. на територію Лівобережної України на зміну скотарським племенам середньостогівської культури прийшли численні скотарські племена так званої ямної культури. Останні зуміли не тільки протистояти розселенню трипільських племен безпосередньо за Дніпро, а й частково витіснити їх з земель, які вони займали на Подніпровському Правобережжі. Трипільські племена вперше в історії змушені були залишити свої землі й переселитися на північ, у поліські райони, зайняті племенами з неолітичним укладом життя, та на південь, у незвичні для первісних землеробів степи.

Пізній період енеоліту був періодом значних пересувань різноетнічних масивів, міжплемінних сутичок та війн, витіснення та підкорення одних племен іншими, про що, зокрема, свідчить кількісне зростання зброї. У третій чверті III тисячоліття до н. е. з північного заходу прийшла група племен так званої культури кулястих амфор, яка протягом кількох століть заволоділа майже всією територією Лісостепового Правобережжя, витіснивши племена культури лійчастого посуду та пізньотрипільські. Взаємовідносини племен культури кулястих амфор на Правобережжі та племен ямної культури на Лівобережжі України визначили основний зміст пізнього періоду енеолітичної епохи на Україні.

Пізньотрипільські племена

На початку пізнього періоду енеоліту пізньотрипільські племена продовжували розвивати традиційні форми господарства та культури, характерні для попереднього часу. Зростала кількість трипільського населення, а також розміри їх поселень. Зокрема, у Побужжі виявлено пізньотрипільські поселення поблизу сіл Доброводів, Тальянок, Майданецького, Небелівки; загальна площа кожного з них досягала 400 *га*. Кількість житлових споруд на кожному поселенні становила 2—4 тис. Проте зростання розмірів поселень не врятувало трипільські племена від відносного перенаселення. Тому продовжувалася сегментація трипільських племен, які змушені були освоювати нові землі.

Нові трипільські поселення виникали на території Східної Волині, в північних районах Середнього Подніпров'я, на Поліському Лівобережжі. Частина трипільських племен Середнього Подністров'я освоїла степи Північно-Західного Причорномор'я. Виникали нові племінні групи, що ускладнювало міжплемінну організацію пізньотрипільських племен, які на той час являли собою одне з найбільших енеолітичних об'єднань у Східній Європі. Духовна й матеріальна культура кожної з племінних груп цього об'єднання мала свої особливості. Найбільш виразно ці особливості культури та побуту виявились у периферійних пізньотрипільських племен, зокрема у племен Степового Півдня (усатівські племена), Волині (городські племена), Київщини (софіївські племена). Крім згаданих, кілька груп племен відомо у Верхньому та Середньому Подністров'ї, середній та верхній течіях Південного Бугу.

Історія пізньотрипільських племен Верхнього Подністров'я вивчена в результаті дослідження пам'яток кошиловецького та касперівського

типів, які відображають окремі фази їх історичного розвитку. Пізньотрипільські племена Верхнього Подністров'я найдовше зберігали характерні риси трипільської культури попереднього періоду.

Поселення кошиловецького типу розташовувались у різних топографічних умовах: на низьких берегах рік, на плато корінного берега Дністра та його приток. Це були поселення з рядовим розміщенням типових трипільських наземних жител, переважно однокамерних, поява яких пояснюється виділенням у межах патріархальних родових колективів окремих сімей в самостійні господарські осередки. Крім жител та господарських ям, на поселеннях виявлено виробничі споруди: керамічні горна для випалювання посуду та печі для випалювання глиняних вальків — основного матеріалу, який використовувався при будівництві жител.

Незмінним залишався землеробсько-скотарський напрям господарства. Дальшого розвитку набували традиційні форми домашнього та общинного ремесла. Одне з чільних місць посідало керамічне виробництво: виготовлявся глиняний посуд побутового та господарського призначення. Переважну частину керамічної продукції становив розписний трипільський посуд. У зв'язку з розвитком нової галузі ремесла — ткацтва — почалося виготовлення у значній кількості глиняних пряселець, веретен та різноманітних за розмірами й формою глиняних важків для ткацьких верстатів. Основною сировиною, з якої виготовлялися знаряддя праці, зброя та предмети побуту, залишалися камінь, кремінь, кістка і ріг.

Про ускладнення ідеологічних уявлень трипільських племен та дальшу диференціацію у них культу родючості свідчать численні знахідки глиняної антропоморфної та зооморфної пластики, а також оригінальні амулети полімастичного характеру.

Трипільські племена Верхнього Подністров'я, які перебували у звичних умовах життя, в оточенні лише споріднених трипільських племен і які не мали безпосередніх контактів з чужинцями трипільської периферії, зберегли в найбільш чистій формі традиції господарства, культури, побуту та ідеологічні уявлення своїх предків. З часом, коли сталися зміни у зовнішньому оточенні трипільських племен, вони також зазнали загального культурного нівелювання.

Інакше склалася історична доля сусідніх трипільських племен Середнього Подністров'я. В середині III тисячоліття до н. е. частина їх змушена була залишити свої землі і переселитися в степові райони Північного Причорномор'я. Незвичні для трипільців умови Степового Півдня виявилися малопридатними для землеробства, яке базувалося на примітивній ральній техніці. У той же час у причорноморських степах були сприятливі умови для розвитку скотарства, яке й стало провідною галуззю господарської діяльності усатівської (від с. Усатового під Одесою, де вперше виявлено і досліджено пам'ятки цього типу) групи племен.

Усатівські поселення були оточені ровами, іноді у кілька рядів. В укріплених у такий спосіб поселеннях під час небезпеки ховалося населення разом з худобою. Крім невеликих поселень або оборонних стійбищ, усатівці мали досить великі поселення з кам'яними будівлями та різноманітними господарськими й культовими спорудами, які, найімовірніше, являли собою міжплемінні та культові центри. Навколо поселення, відкритого поблизу Усатового, розміщувалося кілька курганних та безкурганних могильників. Під курганами, які мали досить складну конструкцію, з кам'яними банями та кромлехами, усатівці ховали племінних вождів та родових старійшин. Померлим у поховальні камери клали розписаний на трипільський взірець керамічний посуд, прикраси з кістки,

міді й срібла, мідні плоскі сокири, кинджали тощо. В одному курганному похованні вождя виявлено кам'яну плиту з зображеннями людей і тварин — звичайних для скотарів сюжетів. Рядових членів роду усатівці ховали в безкурганних могильниках, у невеликих ямах, іноді перекритих кам'яними плитами або кам'яними закладами. Небіжчиків звичайно супроводжував бідний поховальний інвентар. Традиційно трипільський звичай поховання в невеликих ямах, перекритих кам'яними плитами та закладами, був поширений у трипільських племен Подністров'я, звідки походили усатівці.

Усатівці розводили велику рогату худобу та коней, а також кіз і овець. Скотарство мало відгінний характер, однак базувалося воно на згаданих оборонних стійбищах. Мисливство та рибальство не відігравали значної ролі у господарстві.

Як і решта пізньотрипільських племен, усатівці займалися різними видами домашнього та общинного ремесла. Високого технологічного й художнього рівня у них досягло керамічне виробництво, продукція якого відрізнялася від керамічних виробів інших пізньотрипільських племен. Місцеві майстри з сировини, яка надходила з Балкано-Карпатського рудного басейну або Кавказу, виготовляли різноманітні металеві вироби, в тому числі зброю. Усатівцям добре було відоме ткацтво та каменеобробне ремесло. Усатівські скотарі підтримували тісні господарські та культурні зв'язки як зі своїми безпосередніми сусідами, так і з племенами більш віддалених територій. Під впливом саме цих зв'язків у їхній культурі та побуті виникло чимало рис, не характерних для решти трипільських племен. Цілком можливо, що усатівські племена запозичили у кеміобинських обряд поховання під курганами та досвід спорудження складних кам'яних конструкцій. Від південно-західних племен, які проживали в Дунайському пониззі, усатівські племена одержували сировину для виготовлення металевих виробів. Безперечно, що найтісніші й найрізноманітніші зв'язки вони підтримували з трипільськими племенами Середнього Подністров'я.

Відіграючи в певному розумінні роль форпосту трипільського об'єднання племен на південному кордоні, усатівські племена, як найбільш войовничі, деякий час стримували натиск скотарських племен ямної культури, які постійно нападали на трипільців. Але наприкінці III тисячоліття до н. е. усатівські племена були підкорені й з часом асимільовані войовничими племенами ямної культури.

Інший шлях розвитку пройшли пізньотрипільські племена Середнього Подніпров'я — найбільш віддалені на північний схід від основного масиву трипільського населення. На заселених ще на середньому етапі розвитку трипільської культури землях, незважаючи на периферійне розташування, пізньотрипільські племена Середнього Подніпров'я продовжували розвивати характерні для трипільської культури традиції господарства та побуту.

Пізньотрипільські поселення розташовувалися на високих ділянках плато правого берега Дніпра. Це були відносно великі довгочасні поселення, на яких налічувалося до півсотні різних за розмірами жител та господарських споруд. Будівлі розміщувалися колом, з входом від центра. Своєю конструкцією вони майже не відрізнялися від типових трипільських наземних жител попереднього часу. Матеріальна культура в цілому продовжувала розвиватися в дусі місцевих традицій, зберігаючи свої особливості. Землеробство й скотарство, як і раніше, лишалися провідними формами господарства. Розвивалися ремесла. Місцеві племена під-

тримували постійні зв'язки з рештою трипільських племен. Це був період спокійного господарського та культурного розвитку. Проте і перед трипільськими племенами Середнього Подніпров'я постала загальна для всіх трипільських племен проблема відносного перенаселення. Для того, щоб урятувати себе від голоду та злиднів, вони змушені були розселюватися на нові землі. Зі сходу на Лівобережжі трипільцям протистояли войовничі степові скотарські племена. Тому місцеве трипільське населення подалося далі на північ та північний схід, у райони, де проживали нижчі за рівнем розвитку племена з неолітичним характером господарства, культури та побуту. Окремі родові общини трипільців поступово просувалися далі на північ від гирла Стугни, освоюючи нові землі в Подніпров'ї.

Опинившись у середовищі хоч і слабіших, але чужих і ворожих племен, пізньотрипільські родові общини для заснування поселень обирали добре захищені в природному відношенні місця. Це були невеликі поселення, які налічували з десяток жител. Спочатку споруджувалися тимчасові житла землянкового типу, а згодом, прижившись на цих місцях, переселенці почали будувати типові для трипільців довгочасні наземні житла. Поступово трипільські племена, просуваючись все далі на північ та північний схід, дійшли до гирла Десни, перейшли на лівий берег Дніпра, заснували свої поселення вище по Десні, на сході вони досягли р. Трубежа (поселення біля с. Лукашів).

З часом у цьому районі виникло ще одне родоплемінне об'єднання з досить своєрідною, багато в чому відмінною від інших пізньотрипільських племен матеріальною культурою, яка дістала назву софіївської (від с. Софіївки поблизу Києва, де вперше було відкрито й досліджено пізньотрипільський могильник).

Софіївські племена, крім виробництва звичайних для енеолітичних племен знарядь праці та предметів побуту, багато уваги приділяли виготовленню зброї. Це були переважно оригінальні за формою бойові кам'яні сокири та молоти, а також невеликі, добре оброблені крем'яні вістря до стріл. З міді вироблялися кинджали, вістря до списів та дротиків, прикраси — пронизки, підвісні кільця.

Про тривожний, неспокійний час і особливу повагу до воїнів свідчать багаті поховання воїнів зі зброєю. Саме тоді з'явилися масові родові могильники з трупоспаленням (Софіївка, Чернин, Червоний Хутір, Завалівка поблизу Києва).

Поширений у софіївських племен обряд трупоспалення був характерним лише для них. Разом з тим у матеріальній культурі софіївські племена зберігали багато специфічних рис, притаманних трипільській культурі в цілому. Зокрема, у них простежується трипільська традиція розписувати фарбами глиняний посуд. Збереглася також традиційна трипільська антропоморфна пластика.

Софіївські племена продовжували розвивати землеробсько-скотарське господарство. Особливої майстерності вони досягли у виготовленні серпів з великих крем'яних пластин. Софіївці не втрачали зв'язків із сусідніми й віддаленими трипільськими племенами. Шляхом обміну вони одержували різноманітні вироби, переважно прикраси, з Кавказу, а також сировину та мідні вироби з Балкан і Прикарпаття.

Небагато відомо про історичну долю софіївських племен. Цілком ймовірно, що вони, як і решта пізньотрипільських племен, приблизно наприкінці III тисячоліття були підкорені, а з часом й асимільовані іншими племенами, можливо — племенами так званої середньодніпровської культури.

Протягом певного часу пізньотрипільські племена в інших районах, зокрема на Волині та Верхньому Побужжі, ще зберігали деякі особливості своєї культури та побуту. Але в другій половині III тисячоліття до н. е. в матеріальній культурі всіх пізньотрипільських племен простежується нівелювання. Колись такі досить своєрідні в етнографічному відношенні райони, як Верхнє Подністров'я, Побужжя та Волинь, на фінальному етапі історії трипільських племен за характером матеріальної культури вже мало чим відрізнялися один від одного. Під впливом навислої небезпеки як з заходу (з боку племен культури кулястих амфор), так і зі сходу (з боку племен ямної культури) відбувся процес консолідації пізньотрипільських племен, який знайшов відображення в однотипності матеріальної культури на всій території їх поширення.

Племена культури лійчастого посуду

На початку III тисячоліття до н. е. на сучасній території Західної Волині, в басейні Західного Бугу і далі на захід (у сучасних межах Польщі) проживала група племен з дуже своєрідною, оригінальною культурою, різко відмінною від культури сусідніх пізньотрипільських племен. Вона належала до одного з найбільших енеолітичних племінних об'єднань Центральної Європи, пам'ятки якого від характерного посуду з лійчастою шийкою дістали умовну назву культури лійчастого посуду.

Населення цієї культури, яке прийшло на територію Західної Волині з північного заходу, звичайно обирало для своїх поселень місця, зручні для захисту від можливого нападу чужих племен. Для більшої безпеки свої периферійні поселення вздовж Західного Бугу вони обносили ровами та валами. Основними галузями господарства племен культури лійчастого посуду були землеробство та скотарство. Як і в трипільських племен, землеробство у них велось з використанням рала та тяглової сили. Незаперечним доказом використання худоби в господарстві є знахідки на поселеннях цих племен багатьох кісток волів, а також скульптурного зображення спарених в ярмі волів. Для зберігання збіжжя на поселеннях викопувалися спеціальні зернові ями, стіни яких обпалювалися. Мисливство та рибальство мали допоміжне значення. Асортимент виробничого та побутового інвентаря племен культури лійчастого посуду майже тотожний з пізньотрипільським, що пояснюється однотипністю господарської діяльності. Зате зовсім іншою як за формою, так і орнаментацією була кераміка. На відміну від яскравої трипільської кераміки, глиняний посуд племен культури лійчастого посуду вражає своєю строгістю, витриманістю форм і орнаментального стилю. Гончарі культури лійчастого посуду створили серію оригінальних, характерних лише для цієї культури форм посуду, переважно кубків з дуже своєрідними крилоподібними ручками, посудин з вузькими шийками та рельєфними дископодібними виступами на них — ковнірами. Заглиблений, нерідко заповнений білою пастою орнамент на чорній лощеній поверхні посудин виглядав чітко, контрастно. Як і в інших енеолітичних землеробсько-скотарських племен, у населення культури лійчастого посуду, крім керамічного, розвивалися кременеобробне, косторізне, ткацьке та металообробне виробництво. Майстри-кременярі добре розумілися на різних гатунках кременю, відповідно використовуючи їх для виготовлення різноманітних знарядь праці та зброї. Знайдені на поселеннях культури лійчастого посуду ливарні формочки свідчать про місцеве виготовлення мідних знарядь та прикрас.

Населення культури лійчастого посуду за рівнем свого господарського та культурного розвитку мало чим поступалося перед пізньотрипіль-

ськими сусідами. З часом між населенням цих культур встановилися тісні добросусідські взаємовідносини, які, очевидно, спочатку мали форму обміну. Так, на поселеннях культури лійчастого посуду були знайдені шліфувальні плитки, виготовлені з пісковику, родовища якого знаходились у Верхньому Подністров'ї, де тоді проживали пізньотрипільські племена. З часом зв'язки обох культур ставали дедалі тіснішими і набували характеру постійних безпосередніх контактів. Є незаперечні дані, що свідчать про проживання на поселеннях культури лійчастого посуду окремих трипільців. Майже на всіх периферійних поселеннях культури лійчастого посуду, крім розписного пізньотрипільського посуду, набув поширення типовий трипільський розпис брунатною фарбою на посудинах лійчастого посуду. Тут будуються наземні житлові споруди трипільського зразка. Ці та інші факти можна пояснити лише тим, що на поселеннях культури лійчастого посуду проживали певний час окремі трипільці, завдяки яким деякі трипільські виробничі прийоми та досвід стали надбанням місцевого населення. Не виключено, що ці контакти між населенням обох культур мали форму шлюбних стосунків. Такі добросусідські взаємовідносини між населенням обох культур існували протягом тривалого часу. Історична доля племен культури лійчастого посуду виявилася спільною з долею пізньотрипільських племен. Приблизно наприкінці III тисячоліття до н. е. їх підкорили прийшлі з північного заходу племена культури кулястих амфор, які з часом стали господарями на всьому Лісостеповому Правобережжі України.

Племена культури кулястих амфор

Свою назву племена цієї культури дістали від характерного для них посуду — кулястих амфор. Це були рухливі племена, які прийшли з заходу, з території сучасної Польщі, і досить легко протягом відносно короткого часу підкорили спочатку племена культури лійчастого посуду, а потім — і пізньотрипільські. Згодом вони зайняли майже всю територію Дніпровського Правобережжя, просунувшись на півдні до трипільських земель у межиріччі Пруту й Серету.

Історія племен культури кулястих амфор поки що вивчена слабо. Це пояснюється насамперед станом наявних археологічних джерел. На сучасній території України досі не відомі поселення чи навіть короткочасні стоянки населення цієї культури. Досліджені лише окремі поховання. Матеріали поховань дають однобічне, неповне уявлення про життя та діяльність цих багато в чому загадкових племен.

Померлих племена культури кулястих амфор ховали в так званих кам'яних скринях. Над похованнями не збереглося (а можливо, й не було) ніяких зовнішніх позначень. Тому поховання культури кулястих амфор виявляються лише випадково, і відомості про них лишаються дуже фрагментарними. В кількох місцях досліджено по кілька кам'яних скринь, що, треба думати, свідчить про існування у цих племен могильників. У кам'яних скринях ховали як окремих осіб, так і цілі групи. В тих рідких випадках, коли вдалося встановити стать похованих, виявилося, що це були чоловіки або чоловіки з жінками, а інколи з дітьми.

Великий інтерес становить поховальна кам'яна скриня, досліджена поблизу с. Колодяжного (Житомирська область). Вона складалася з двох камер. У більшій було поховано дев'ять осіб, у меншій — одну. В більшій камері посередині, під чільною стінкою скрині, в сидячій позі виявлено кістяк чоловіка. З обох боків від нього, в скорченому положенні, на боці, лицем до чоловіка, були поховані дві жінки, кожна з двома малень-

кими дітьми. У ногах жінок у скорченому положенні, головою до середини камери, лежали на боці кістяки двох підлітків. У меншій камері лежав ще один кістяк у скорченому положенні, на боці, спиною до решти похованих, лицем до входу. Двокамерність поховальної споруди, наявність поховального інвентаря у більшій камері й відсутність його при окремому похованні у меншій камері свідчать про неоднакове родинне та суспільне становище померлих. Поховальна кам'яна скриня з Колодяжного — яскраве свідчення існування у племен культури кулястих амфор сімейних усипальниць та патріархального укладу життя.

У похованнях у кам'яних скринях знайдено глиняний посуд, крем'яні, кам'яні та кістяні вироби. Дуже своєрідною щодо форм та орнаментації є кераміка племен культури кулястих амфор. Старанно відшліфовані по всій поверхні крем'яні сокири та долота легко відрізняються від аналогічних виробів населення інших енеолітичних культур. Неповторними є кістяні пряжки до пояса. Підвіски з кабанячих іклів та янтарю доповнюють уявлення про самобутній характер матеріальної культури племен культури кулястих амфор. На основі деяких місцевих особливостей як у формі поховальних споруд, так і в обряді поховання виділяються кілька окремих племінних груп цього населення. Наявні дані мало що дають для характеристики господарства племен культури кулястих амфор, так само як і для розуміння укладу їхнього життя.

Сусідами племен культури кулястих амфор на півдні, в причорноморських степах, і на сході, на території Лівобережної України, були племена ямної культури. Про їх відносини через брак необхідних даних важко щось сказати. Племена культури кулястих амфор, захопивши величезну територію на Правобережжі України, проіснували тут порівняно недовго, протягом кількох століть. На зміну їм прийшли нові племінні утворення культур шнурової кераміки, які вже належать до бронзового віку.

Розділ III ПЛЕМЕНА БРОНЗОВОГО ВІКУ

На території Східної Європи, і зокрема України, бронзовий вік займає проміжок часу від другої половини III до початку I тисячоліття до н. е. У сучасних межах України бронзовий вік характеризується передусім швидким розвитком скотарства і землеробства, який почався ще у мідному віці, що сприяло завершенню тут процесу виділення скотарських племен з маси інших. «...Це був *перший великий суспільний поділ праці*»,— писав Ф. Енгельс[1]. У бронзовому віці вдосконалювалися форми скотарського господарства. Остаточний перехід до нових форм господарства був важливим етапом у розвитку продуктивних сил. Це відкривало великі можливості щодо збільшення виробництва їжі, що в свою чергу сприяло зростанню населення.

Внаслідок збільшення кількості населення посилився процес поділу племен, прискорилося їх розселення на ще незайманих землях.

Поділ епохи раннього металу на два періоди — мідний та бронзовий — якоюсь мірою умовний, оскільки вони органічно пов'язані між собою й іноді на різних територіях збігаються в часі.

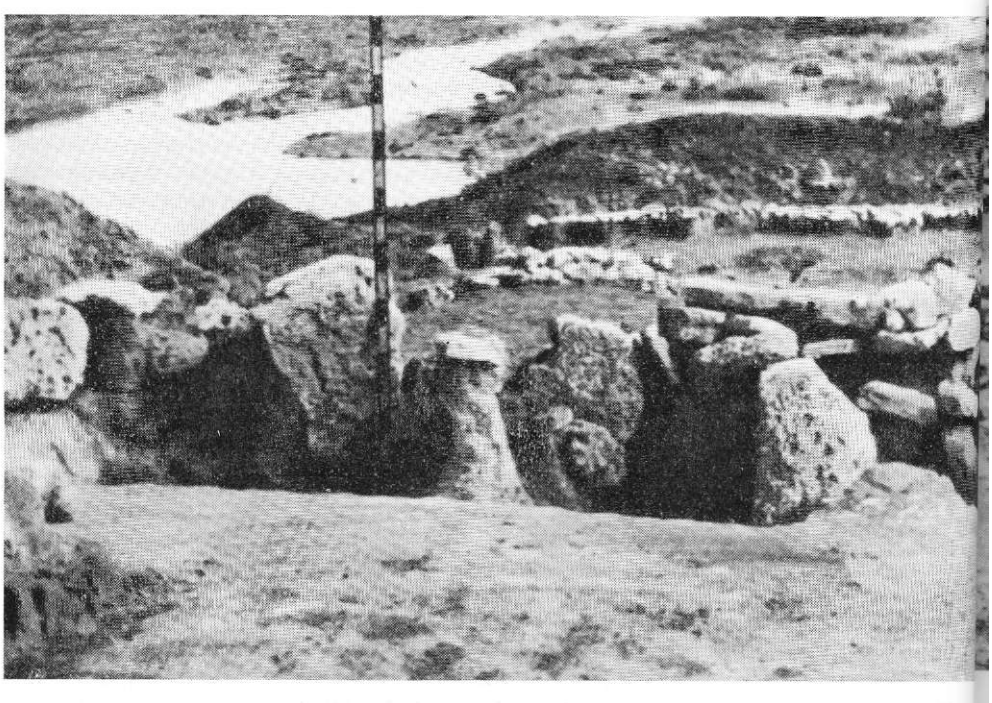
Підставою для виділення бронзового віку послужило значне поширення виробів з бронзи (сплаву міді з оловом та іншими металами, зокрема свинцем, цинком, а також з миш'яком). Бронза — перший штучно створений людиною сплав. Вона була не тільки новим, а й високоякісним матеріалом. Бронза твердіша за мідь, для її виплавки потрібна нижча температура (700—900°), що значно полегшувало лиття. Це дало можливість виплавляти її в примітивних печах і навіть на відкритих вогнищах. Тому виготовлення виробів з бронзи стало доступним для багатьох племен. Винайдення способів лиття бронзи та поширення виробів з неї в окремих країнах Старого Світу відбувалося в різних умовах і неодночасно.

Вперше бронза стала відома в країнах Стародавнього Сходу, в Передній Азії, Середземномор'ї та в Єгипті. В епоху бронзи високого рівня досягла цивілізація Індії та Китаю. У III тисячолітті до н. е. у землеробських та скотарських племен Стародавнього Сходу розвивалася культура рабовласницького суспільного ладу. Під впливом цих стародавніх центрів у другій половині III тисячоліття до н. е. бронза увійшла в ужиток також у Європі.

Порівняно з попередньою добою міді асортимент виробів у бронзовому віці значно розширився, знаряддя праці й зброя вдосконалились. Витіснивши знаряддя з міді, бронза все ж не змогла повністю замінити кам'яних виробів: ними продовжували користуватися протягом усього бронзового віку. Більше того, в цей час техніка виготовлення кам'яних знарядь досягає найвищого рівня розвитку.

---

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 152—155.



Залишки оборонної стіни поселення поблизу с. Михайлівки Нововоронцовського

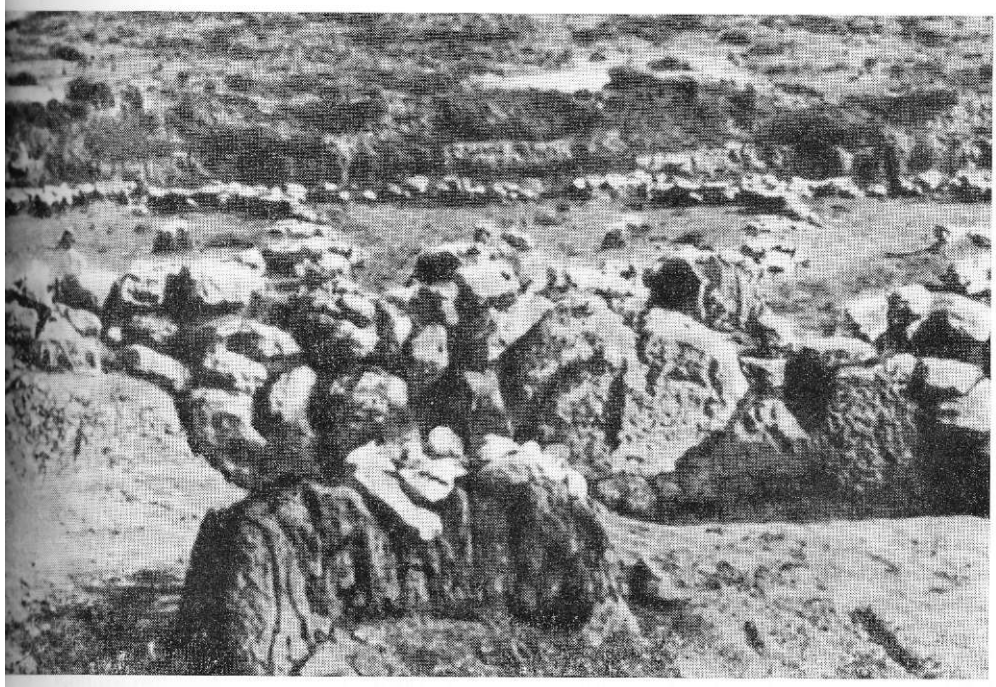
«...Бронза давала придатні знаряддя і зброю,— писав Ф. Енгельс,— але не могла витіснити кам'яні знаряддя; це було під силу тільки залізу, а добувати залізо ще не вміли»[1].

Найширше застосування виробів з бронзи на території нашої країни припадає на II тисячоліття до н. е. Їх виготовляли у Закавказзі, на Північному Кавказі, в Закарпатті, на Алтаї, Уралі, в Середній Азії, Казахстані, Північному Причорномор'ї — саме тут існували великі металургійні центри. В бронзовому віці збільшення попиту на металеві вироби зумовило розвиток гірничої справи, добування руди у відкритих кар'єрах і копальнях. Частина бронзових виробів, знайдених на сучасній території Української РСР,— місцевого походження.

На сучасну територію України перші металеві вироби, а згодом і сировина надходили з Кавказу. В пізню пору бронзового віку розвинувся Карпато-Дунайський металообробний центр. У степових районах протягом усього бронзового віку відчувався помітний вплив кавказької металургії, а в лісостепових — карпато-дунайської. В сучасних межах України сліди вичерпаних і покинутих ще в давнину копалень, окислених кварцитових руд виявлено в Донецькому басейні, переважно в західній частині Слов'янсько-Бахмутської котловини. Проте задовольнити потреби в металі місцеве виробництво не могло.

Розвиток металургії протягом бронзового віку в основному базувався на довізній сировині. Розквіт бронзоливарної справи наприкінці бронзового віку (середина II — початок I тисячоліття до н. е.) визначався інтенсивним розвитком скотарства і землеробства. Це викликало певні зміни у суспільному виробництві. Лиття бронзи вимагало відповідних технічних

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 156.



району на Херсонщині.

навиків, зумовило появу у складі общин спеціальних майстрів. Виділення великих металообробних центрів прискорило процес суспільного поділу праці, вплинуло на розвиток міжплемінного обміну.

Металообробка стала ремісничим виробництвом, що забезпечувало не тільки внутрішні потреби. Частину виробів виготовляли для обміну, який набув систематичного характеру. Розвиткові обміну сприяла також можливість швидкого пересування при наявності возів і мобільних кінних загонів, що могли здійснювати далекі переходи.

Бронзовий вік пройшли всі тодішні племена, що населяли сучасну територію Української РСР. Але в цей час особливо помітною стає нерівномірність економічного розвитку племен окремих її районів, передусім лісостепової та степової смуг, що визначалося природними та історичними факторами.

У степовій смузі України, де природні умови були менш сприятливі для землеробства, провідного значення набуло скотарство. До початку бронзового віку воно пройшло вже тривалий шлях розвитку. А в добу ранньої бронзи скотарство набрало нових форм, виявило нові свої можливості. В межах степової зони виділилися племена, в яких переважали рухливі форми скотарства.

У бронзовому віці скотарські племена почали освоювати далекі від водоймищ та великих рік степові простори. Колективи рухливих скотарів швидко зростали, збільшувались їх стада, що вимагало постійного розширення пасовиськ. Тому пошуки нових земель стали життєвою необхідністю для степових племен. Взаємовідносини степових скотарських племен з сусідніми землеробськими часом втрачали мирний характер. Степові племена розширювали пасовища і територію свого розселення шляхом воєнних сутичок.

На початку бронзового віку, на рубежі III і II тисячоліття до н. е., скотарські племена почали тіснити своїх сусідів, проникаючи не тільки на північ, у лісостепову зону та Полісся, а й далеко на захід, в глиб території, зайнятої землеробськими племенами, — у райони Подунав'я та Балкан.

На цей час припадає поява і розвиток у скотарів колісного транспорту. Про це красномовно свідчать залишки дерев'яних возів і, особливо, кибиток, виявлених у похованнях кінця III — початку II тисячоліття до н. е. у Степовому Подніпров'ї, Приазов'ї, Поінгуллі та Дністро-Дунайському межиріччі.

У господарстві степових племен бронзового віку певну роль відігравало і землеробство. Його розвиток став можливим лише завдяки успіхам скотарства, потребам якого воно і було підпорядковане.

Зображення рала на стінах печери Таш-Аїр у Криму, а також наскельні зображення волів у ярмі та плуга на плитах Кам'яної Могили й особливо знахідка рала в похованні поблизу с. Балки Запорізької області свідчать про існування орного землеробства з використанням тяглової сили. Наприкінці бронзового віку у зв'язку з розвитком металургії навіть у степовій смузі значно збільшилась інтенсивність землеробства. У вжиток увійшли досконалі знаряддя з бронзи — сокири, мотики і особливо серпи.

У лісостеповій смузі та на Поліссі, де розвиток господарства базувався на гармонійному поєднанні землеробства і скотарства, яке мало тут давні традиції ще з часів трипільських племен, використання тяглової сили для обробітку землі сприяло освоєнню нових посівних площ. Цілком ймовірно, що вже в пізньому бронзовому віці застосовувалася перелогова система землеробства.

Крім скотарства та землеробства, племена епохи бронзи на сучасній території Української РСР займалися мисливством та рибальством, які мали допоміжне значення. Зміни, що відбулися в житті населення бронзового віку, коли з перемогою виробничих форм господарства, різким збільшенням чисельності населення, нагромадженням суспільного багатства виникла необхідність у розширенні пасовиськ, зумовили загострення міжплемінних відносин та посилення збройних сутичок. Для захисту худоби і майна почали споруджувати укріплення.

Найдавніші укріплені поселення відомі з VI—V тисячоліття до н. е. в країнах Стародавнього Сходу. Досить рано оборонні споруди з'явилися на Балканах, а в середині III тисячоліття до н. е.— і на Кавказі. Зміна топографії поселень, розташування їх у вигідних для оборони місцях, а також поява оборонних споруд — характерне явище в житті багатьох стародавніх племен Європи середини III — початку II тисячоліття до н. е.

На сучасній території Української РСР скотарські й особливо осілі землеробські племена, які постійно перебували під загрозою нападу з боку більш мобільних і войовничих племен ямної культури, споруджували укріплені поселення. Поширення будівництва оборонних споруд у Балкано-Дунайському районі, а також в Анатолії пов'язане саме з активізацією наступу скотарських племен з півночі.

Однак міжплемінні взаємовідносини визначалися не тільки воєнними сутичками. В бронзовому віці племена, що населяли сучасну територію Української РСР, підтримували тісні зв'язки з племенами Північного Кавказу, Середньої Європи та Середземномор'я.

Деякі вироби засвідчують зв'язки племен пізньої пори бронзового віку на території України з егейським світом. Так, більшість предметів

відомого Бородінського скарбу (Одеська область) своїм походженням, мабуть, пов'язана з Мікенами. В складі Щитківського та Козорізівського скарбів також є егейські вироби. Однак вплив егейської культури був значно ширший і не обмежувався проникненням окремих речей-імпортів. Про це свідчить хоча б той факт, що Лівенцівська фортеця в пониззі Дону збудована під впливом мікенської фортифікаційної архітектури. В степовій смузі України знайдено багато металевих виробів, прикрас, а також посуду, близьких до кавказьких, які в свою чергу аналогічні відповідним речам Близького Сходу. Кавказ протягом всього бронзового віку відігравав важливу роль у стародавній історії Півдня нашої країни — він служив зв'язуючою ланкою між населенням цієї території з передовими центрами Стародавнього Сходу.

Одним з показників розвитку обміну та спеціалізації всередині общини в галузі металургійного виробництва є скарби. Особливо велика кількість їх належить до кінця бронзового віку. Вони нерідко складаються з кількох десятків однотипних виробів, відлитих в одній і тій же ливарній формі. Їх здебільшого знаходять поблизу водних шляхів, біля невеликих річок або перевалів, тобто на тогочасних торговельних шляхах.

Розвиток скотарства й орного землеробства, а також обміну сприяв розвитку у племен бронзового віку патріархальних відносин, що було зумовлено провідною роллю чоловіків в усіх галузях господарства — скотарстві, землеробстві, металургії, обміні, а також у суспільному житті. З утвердженням патріархальної організації суспільства стада стали власністю окремих сімей та патріархів, які очолювали ці сім'ї. Сім'я перетворилася на відособлену виробничу одиницю; це спричинилося до поступового розкладу первісного колективного господарства. Розвиток сімейної власності породив майнову нерівність серед сімей. У зв'язку з характером взаємин між племенами, які склалися на той час (з одного боку, боротьба за території, з другого — розвиток обміну), сформувалися великі племінні союзи, що підвищило роль племінних вождів. Внаслідок нагромадження багатств у руках окремих сімей родової та племінної знаті виділилася племінна верхівка. Це знайшло відображення в появі багатих поховань та великої кількості скарбів зі зброєю. Виділення багатих патріархальних сімей значно похитнуло підвалини первіснообщинного ладу.

Самобутнє мистецтво бронзового віку відображало зростання ролі людини в процесі розвитку відтворюючих форм господарства. Ідея звеличення людини втілюється в антропоморфних стелах — перших схематичних скульптурних зображеннях людини, які з'явилися у племен степової смуги України в середині III тисячоліття до н. е.

Жоден попередній етап первісної історії Східної Європи не відзначався такою великою кількістю археологічних культур, що належали різним групам племен, як епоха бронзи. Така строкатість зумовлена зростанням господарської спеціалізації та культурним і етнічним розвитком окремих груп первісного населення. Історична доля, господарське життя і культура племен Степу і Лісостепу були різними.

Етнічний розвиток степового населення пов'язується з давніми іранськими племенами, а лісостепового — переважно з формуванням первісного ядра слов'ян. Водночас у бронзовому віці визначалася територія тих етнічних груп, які згодом стали відомі античним історикам і географам.

1. Скотарсько-землеробські племена степової смуги

Степова смуга, що простяглася далеко на схід, у межі Середньої Азії та Південного Сибіру, а на заході — до Подунав'я і Балкан, ще з глибокої давнини відігравала важливу роль в історії населення Східної Європи. Степ пов'язував між собою віддалені племена, які різнилися етнічно, але мали спільний напрям господарського розвитку.

Племена ямної культури

В ранню пору бронзового віку степову і частково лісостепову смуги Східної Європи займали численні племена так званої ямної культури. Таку назву ця культура дістала від характеру поховань — у ямах під курганним насипом.

Племена ямної культури займали широкі степові простори, які простяглися від Емби на сході до Дунаю на заході, а також територію Лісостепу, яка досягала широти Самарської луки на Волзі, Воронежа і Києва на півночі та до Чорного й Азовського морів на півдні.

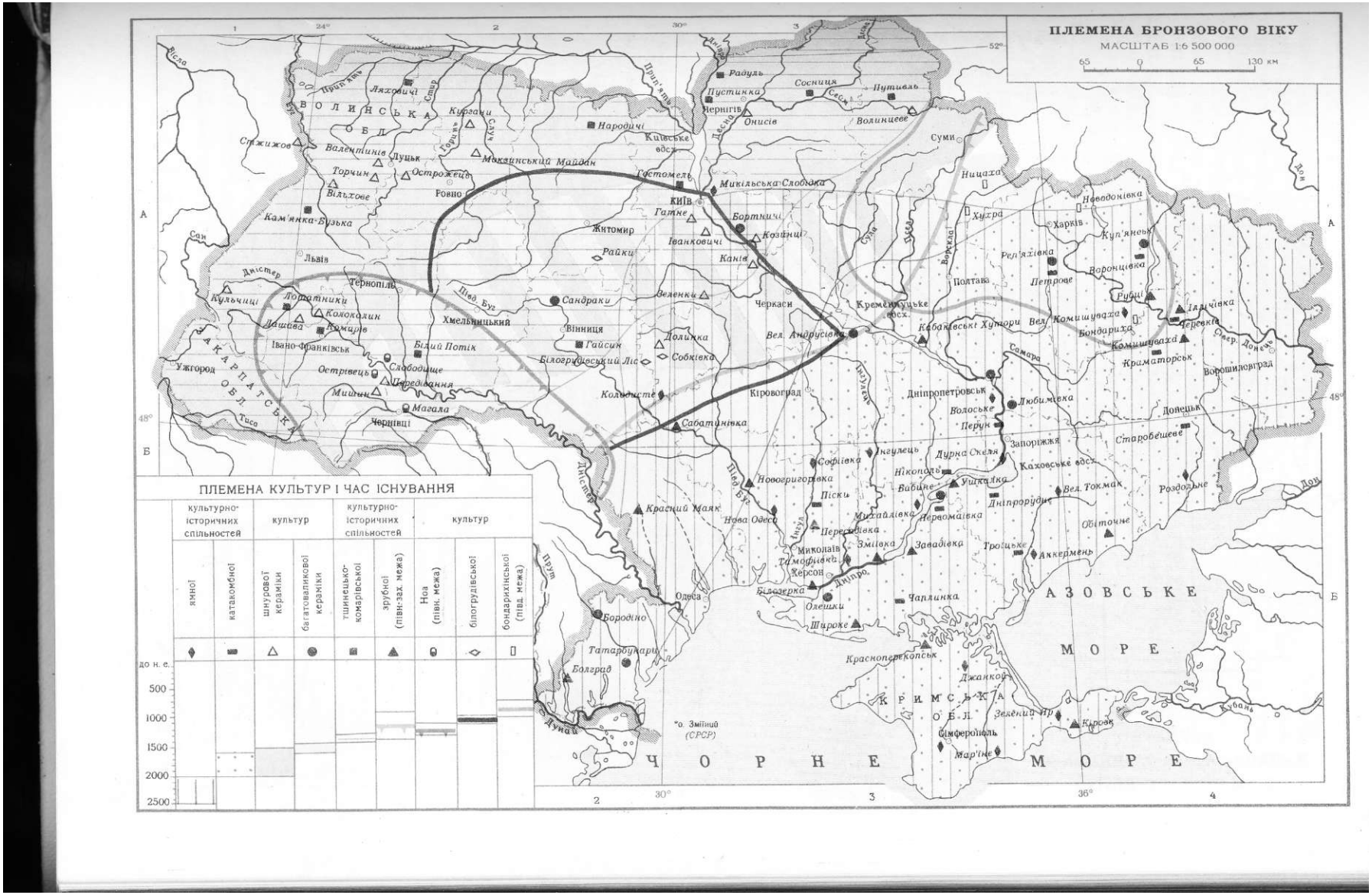
Проте освоєння цих величезних просторів відбувалося неодночасно. Зокрема, на сучасній території Української РСР племена ямної культури в середині III тисячоліття до н. е. займали в основному Лівобережжя, за винятком Полісся, а в другій половині III — на початку II тисячоліття до н. е., в час свого найвищого розквіту, вони заселили майже все Степове Правобережжя. Звідси вони просувалися на південний захід, до Балканського півострова, через землі, зайняті трипільськими усатівськими племенами. Сліди цих пересувань простежуються за підкурганними похованнями в Подністров'ї та на Балканах. Проте таке переселення не було одноразовим актом, подібні пересування відбувалися й раніше, що, безперечно, сприяло культурному й етнічному зближенню населення цих територій. Такі далекі просування, як і боротьба за пасовиська, були не під силу окремим, розрізненим племенам; вони вимагали узгодженої дії ряду племен, створення великих об'єднань—союзів племен. Це диктувалося також потребою захисту своїх багатств.

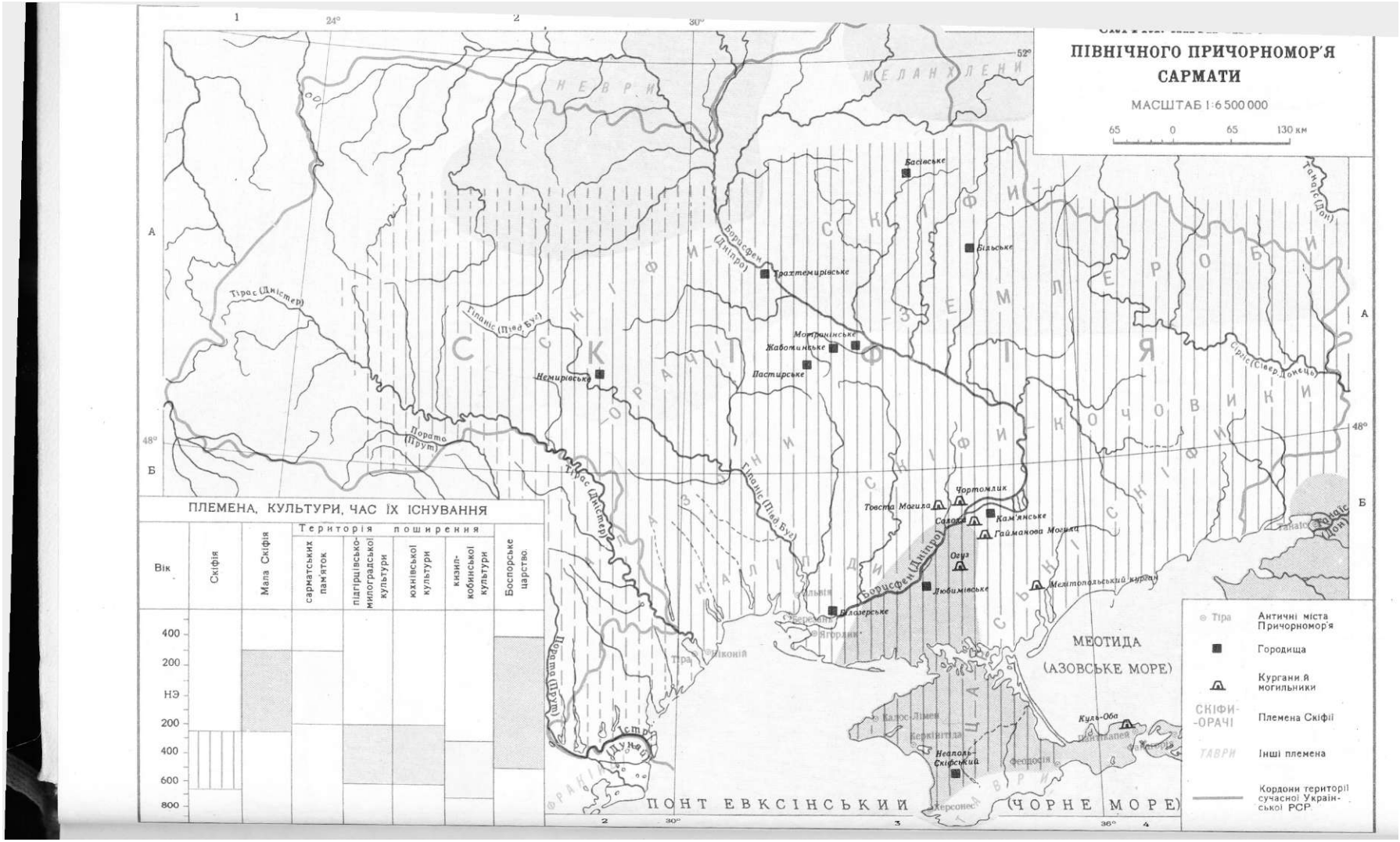
Останнім часом ранній бронзовий вік деякі дослідники називають періодом першого великого переселення народів, яке відіграло важливу роль у формуванні стародавнього населення Європи.

Розселившись на величезному просторі, племена ямної культури зазнали впливу з боку місцевих племен та їх сусідів, значні групи яких збереглися, як збереглися і їх традиції в культурі.

Племена ямної культури були одним з найбільших людських об'єднань доби ранньої пори бронзового віку в Східній Європі. До їх складу входило кілька союзів племен. В сучасних межах України відомі донецька, степово-придніпровська, середньодніпровська та приазовсько-кримська групи племен.

У межах величезної території Степу були різні кліматично-ландшафтні умови — напівпустелі, тирсо-типчакові райони, а також річкові долини з родючими заплавами, що певною мірою визначало специфіку ведення господарства в різних районах Степу і, безперечно, наклало відбиток на побут племен. Проте загальний напрям економічного розвитку, в якому скотарство відігравало провідну роль, був єдиним. Це знайшло прояв і в поховальному культі — курганному обряді, який немовби нівелював племінні відмінності.


ПЛЕМЕНА БРОНЗОВОГО ВІКУ
МАСШТАБ 1:6 500 000
65 0 65 130 км
ПЛЕМЕНА КУЛЬТУР І ЧАС ІСНУВАННЯ
культурно-історичних спільностей
культур
культурно-історичних спільностей
культур
ямної
катакомбної
шнурової кераміки
багатоваликової кераміки
тшинецько-комарівської
зрубної (півн.-зах. межа)
Ноа (півн. межа)
білогрудівської
бондарихінської (півд. межа)
до н. е.
500
1000
1500
2000
2500
ВОЛИНСЬКА ОБЛ.
ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛ.
КРИМСЬКА ОБЛ.
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Київське вдск.
Кременчуцьке вдск.
Каховське вдск.
о. Зміїний (СРСР)


ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
САРМАТИ
МАСШТАБ 1:6 500 000
65 0 65 130 км
ПЛЕМЕНА, КУЛЬТУРИ, ЧАС ЇХ ІСНУВАННЯ
Вік
Скіфія
Мала Скіфія
Територія поширення
сарматських пам'яток
підгірцівсько-мелітопольської культури
ямної культури
катакомбної культури
Боспорське царство
400
200
НЭ
200
400
600
800
Басівське
Більське
Трахтемирівське
Мотронінське
Жаботинське
Пастирське
Немирівське
Чортомлик
Товста Могила
Кам'янське
Гайманова Могила
Мелітопольський курган
Любимівське
Дозорське
МЕОТИДА
(АЗОВСЬКЕ МОРЕ)
Куль-Оба
Неаполь Скіфський
ПОНТ ЕВКСІНСЬКИЙ
(ЧОРНЕ МОРЕ)
Тіра
Античні міста Причорномор'я
Городища
Кургани й могильники
СКІФИ-ОРАЧІ
Племена Скіфії
ТАВРИ
Інші племена
Кордони території сучасної Української РСР

Звичай споруджувати кургани виник серед скотарських племен ще в мідному віці й існував протягом усього бронзового віку, відображаючи патріархальний культ, що весь час ускладнювався. Кургани насипались у відкритому степу, але завжди поблизу джерел води. Ще й тепер стоять тисячі курганів, які, певно, фіксують межі родоплемінних територій.

У надрічкових долинах зустрічаються розкидані сліди кочувань первісних пастухів — сезонні стійбища; на сьогодні відкрито лише два постійних укріплених поселення, які були своєрідними племінними центрами. Вони сприяли економічному, соціальному й релігійному спілкуванню між ямними племенами. Дослідження цих поселень дає можливість відтворити картину життя ямних племен.

Серед відомих поселень унікальним є укріплене поселення поблизу с. Михайлівки на Херсонщині. Воно розташоване на високому березі р. Підпільної. Основна частина поселення знаходилась на двох підвищеннях — на горбах із стрімкими і важкодоступними схилами.

У різні періоди свого існування поселення мало неоднакові розміри. Спочатку на центральному пагорбі оселилися кемі-обинські племена, культура яких розвинулася під впливом північнокавказьких енеолітичних племен майкопської культури. Вони споруджували великі за розмірами землянкові житла, стіни яких будували із кілків, обмазаних глиною. Двосхилий дах спирався на стовпи. Житла обігрівалися вогнищем відкритого типу та глинобитними печами. Населення займалося переважно скотарством. Це поселення, яке виникло ще до приходу ямних племен, існувало недовго: з якихось причин люди його залишили.

Культура перших жителів Михайлівського поселення своєрідна: вона значно відрізнялася від культури ямних племен, які через невеликий проміжок часу заселили Подніпров'я. Племена ямної культури оселилися тут надовго. Заселили вони і Михайлівське поселення. Протягом тривалого часу існування поселення спостерігаються значні зміни в його матеріальній культурі та зовнішньому вигляді. Основна частина поселення займала центральний, найбільший пагорб. Пізніше були освоєні ще два пагорби та прилегла до них частина плато. Загалом поселення займало площу понад 1,5 *га*. В пізніший період існування поселення навколо нього були зведені оборонні споруди. Ціла система стін і ровів, споруджених біля підніжжя пагорба, захищала поселення з боку річки. З боку плато по схилу пагорба було зведено стіну завдовжки 60 *м*. Для кращого захисту найвразливішої, прилеглої до плато частини поселення збудовано додатково ще кілька кам'яних стін, розташованих з протилежного боку сідловини. Тільки подолавши ці перепони, можна було опинитися перед головною лінією оборони, яка захищала поселення. Найбільш укріпленою частиною поселення був центральний горб, обнесений високою кам'яною стіною. Тут розміщувалися переважно споруди громадського та культового призначення. Сюди в час небезпеки могло ховатися все населення. Оборонна система була замкнутою, крім кам'яних стін і ровів вона ще могла мати дерев'яний частокіл. Від деяких оборонних стін збереглася лише нижня частина — цоколь. Місцями висота залишків стін перевищує 2 *м*. Потужні оборонні стіни викладалися з великих плит вапняку або вапнякового туфу. Для спорудження стін використовували переважно необроблені камені різних розмірів (тільки зрідка простежуються сліди грубого обтісування).

Житла розташовувалися вздовж площадки, паралельно до берега річки. Це були наземні прямокутні будівлі, розділені перегородками на кілька приміщень, які належали окремим сім'ям.

Нижня частина жител заввишки до 1 *м* будувалася з каменю, а верхня була глинобитною. Цей спосіб будівництва застосовувався у степовій смузі України протягом усього бронзового віку. Невеликі вогнища, розміщені за межами жител, викладалися з дрібного каменю. Крім наземних, будували і напівземлянкові житла. Вперше при спорудженні жител почали застосовувати дворядну кладку стін з перев'язкою швів, на земляному розчині — так звану кладку на грязі.

Залишки великих і складних оборонних споруд дають підставу впевнено говорити про значний розвиток у племен ямної культури будівельної справи. А укріплений характер таких поселень, як Михайлівка, свідчить про складну історичну обстановку в Степу.

Укріплене поселення ранньої пори бронзового віку відкрито і в Надпоріжжі, поблизу с. Волоського. Мабуть, у цих двох укріплених поселеннях, розташованих на значній відстані одне від одного, зосереджувалися багатства степових племен. Можна думати, що ці поселення служили своєрідними господарськими племінними центрами, через які підтримувалися зв'язки зі спорідненими та чужими племенами.

Перевага скотарства у господарстві племен ямної культури Подніпров'я не виключала заняття землеробством, але питома вага останнього була незначною. На поселеннях знайдено зернотерки, розтирачі та кремінні серпи.

У цей час з'являється колісний транспорт, без якого далекі пересування були б неможливими. Як тяглову силу використовували волів. Залишки найдавніших возів виявлені в Сторожовій Могилі поблизу Дніпропетровська, біля радгоспу «Аккермень» на Мелітопольщині, поблизу с. Софіївки Новобузького району та смт. Нової Одеси на Миколаївщині і в багатьох інших місцях.

У племен ямної культури були розвинуті різноманітні галузі домашнього виробництва, зокрема гончарство, ткацтво, виготовлення кам'яних знарядь праці та зброї. Високого рівня досягла будівельна справа, пов'язана зі зведенням оборонних споруд і жител.

Етнографічною рисою матеріальної культури ямних племен був глиняний посуд, зокрема горшки яйцеподібної форми, прикрашені відбитками шнура та гребінцевого штампа, а з кістяних виробів — молоточкоподібні шпильки, які нерідко знаходять разом з кістяним намистом, а також підвісками-амулетами з іклів хижаків. Використання іклів та зубів убитих тварин для намиста мало в давнину велике поширення. Ці амулети, за тогочасними уявленнями, оберігали людей від злих сил при житті й у потойбічному світі.

Племена ямної культури становили ту грізну силу, якій кілька століть намагалися протистояти трипільські племена. Однак наприкінці III тисячоліття до н. е. землеробські трипільські племена були асимільовані ямними скотарськими племенами.

На пізній період існування племен ямної культури, на час їх найбільшого розквіту і мобільності, коли вони досягли Балканського півострова, припадають їх зв'язки з Середземномор'ям, але не послаблюються і зв'язки з Кавказом. Одним з доказів цього може бути знахідка в ямному похованні поблизу с. Старогороженого (Миколаївщина) кинджала, близького до аналогічної зброї з Сачхерських могильників (Грузія).

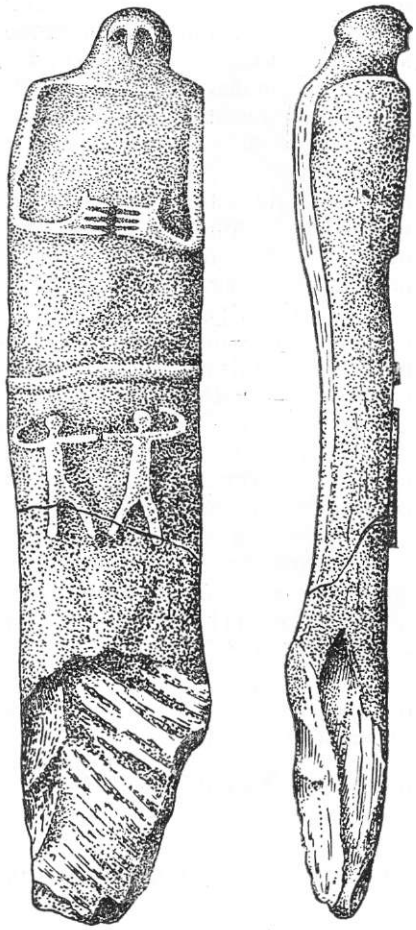
Племена ямної культури мали високу як на той час суспільну організацію патріархального типу. Матеріали курганних могильників, де основним (центральним) було поховання чоловіка —глави сім'ї, патріарха (над його похованням нерідко насипали курган), підтверджують провідне

місце чоловіків у житті племен ямної культури. В той же час поховання ямної культури ще не дають достатніх матеріалів, які б засвідчили наявність майнової диференціації у цих племен. Тільки деякі знахідки, що можуть розглядатися як символ влади племінних вождів (булави, кинджали і особливо скіпетри), вказують на виділення з загальної племінної маси панівної верхівки.

Є дані, що свідчать про початок виробничої спеціалізації окремих племен ямної культури. Так, у Надпоріжжі, у межах поселень Скеля-Каменоломня та Стрільча Скеля, виявлено майстерні, в яких виготовлялися сокири-молоти не тільки для забезпечення потреб місцевого населення, а й на обмін.

Ямні племена знали і метал, про що свідчать знахідки мідних тесел, долiт, кинджалів, шил. Кам'яні знаряддя — ступи, товкачі та глиняні сопла — підтверджують існування місцевої металообробки. Але вона була незначною, і тому Північний Кавказ був тим основним джерелом, звідки степове населення протягом бронзового віку одержувало металеві вироби і сировину. Це підтверджується формою знарядь і хімічним складом металу.

Зв'язки ямних племен з племенами Північного Кавказу, зокрема майкопськими, були тісними і часом переходили в активну взаємодію. Племена ямної культури підтримували також зв'язки з племенами трипільської культури.



Антропоморфна стела — найдавніша скульптура з каменю (с. Казанки Бахчисарайського району Кримської області).

В ідеології племен ямної культури помітне місце посідав культ предків. Померлих вони ховали під курганами, спорудження яких вимагало зусиль великого колективу. Деякі дослідники вважають, що кургани степової смуги України слід розглядати як складні архітектурні споруди. Курган — це ще й священне місце. На вершинах деяких курганів споруджували святилища, що свідчить про ускладнення ідеологічних уявлень у степових скотарських племен. Для поховання викопували глибокі ями, на дно клали померлого у скорченому положенні й засипали вохрою. Червоний колір вохри — колір сонця, вогню і крові — символізував життя, світло, очищення. Поховальні ями здебільшого перекривали дерев'яним накатом та очеретом. Залежно від місцевих традицій спостерігаються особливості як у будівництві поховальних споруд, так і в поховальному ритуалі. Зокрема, у ямних племен, що жили на Сіверському Дінці, був поширений звичай обпалювати дерев'яні колоди, що пов'язано з культом очисної сили вогню. Племена Степового Подніпров'я, Приазов'я та Кри-

Племена катакомбної культури розселилися на великій території степів від Волги до Південного Бугу.

У першій половині II тисячоліття до н. е. в Східній Європі відбувався складний процес міграції племен, в який були втягнуті всі групи племен катакомбної культури. Так, у Степове Подніпров'я, зайняте племенами ямної культури, просунулися катакомбні племена з Сіверського Дінця. Просування їх зафіксовано появою поховальних споруд у вигляді катакомб та знахідками посуду, властивого лише племенам басейну Сіверського Дінця. Складний процес взаємодії між ямними і прийшлими катакомбними племенами завершився асиміляцією в одних випадках ямних племен, а в інших — катакомбних, або змішанням обох культур.



Посуд з поховань племен катакомбної культури:
1 — с. Ковалівка Сватівського району Ворошиловградської області; *2* — Ворошиловград.

Катакомбні племена з Сіверського Дінця просунулися на Середній Дон та в Приазов'я. Вони досягли Північного Кавказу, справивши помітний вплив на культуру північнокавказьких племен. На Нижній Дон проникали племена з Степового Подніпров'я. Майже одночасно відбувався рух племен з волго-маницьких і прикубанських степів на північ та на захід. Окремі групи катакомбних племен проникли також у Крим та Північно-Західне Причорномор'я, в межиріччя Інгулу та Південного Бугу. В результаті цих міграцій відбувалося зближення різних племен катакомбної культури.

На всій території розселення племен катакомбної культури досі не виявлено довготривалих поселень. Знайдено лише короткочасні поселення пастухів-скотарів, які здебільшого розташовувалися на краю надзаплавних терас або в заплавах рік, на високих піщаних пагорбах. Сліди таких поселень відомі поблизу сел. Піски Ясинуватського району Донецької області, с. Студенок Ізюмського району Харківської області та ін. Найбільш повно досліджене поселення біля с. Лівенцівки під Ростовом-на-Дону. Отже, відомості про племена катакомбної культури базуються переважно на матеріалах численних могильників.

Розселення племен катакомбної культури у степовій смузі, відсутність довгочасних поселень та порівняно велика кількість знахідок у похованнях возів, кибиток наводять на думку про кочовий спосіб їх життя. Основною причиною і рушійною силою кочування була потреба забезпечити зросле стадо пасовиськами. Очевидно, влітку худобу переганяли далеко на північ, а взимку — на південь, де в долинах степових рік в умовах



Кам'яні сокири-молоти (с. Баратівка Новобузького та с. Лиманці Снігурівського районів Миколаївської області).

малосніжних зим її відносно легко було прогодувати.

При такій формі скотарства тільки незначна частина населення вела осілий спосіб життя, займаючись приселищним скотарством, землеробством та різними галузями общинного виробництва. Основна частина населення вела напівкочове і навіть кочове господарство і більшу частину року разом з худобою пересувалась на значні відстані з пасовища на пасовище.

Історичні та етнографічні матеріали підтверджують можливість одночасного існування на одній і тій же території осілих і кочових племен.

У скотарстві катакомбних племен помітний новий напрям — спеціалізація на вівчарстві. З розвитком скотарства збільшувались кількісно і розвивалися різноманітні домашні ремесла. Зокрема, племена катакомбної культури здобули значний досвід в обробці шкіри та хутра. Так, у катакомбному похованні поблизу с. Черевківського на Донеччині виявлено залишки одягу, зшитого з дрібних клаптиків хутра.

У катакомбних племен було розвинуте ткацтво. Залишки тканини полотняної системи ткання, пофарбованої чорною та червоною фарбами (смугами), знайдено у похованні поблизу радгоспу «Аккермень» на Мелітопольщині, а в одному з курганів поблизу с. Старогороженого катакомбу було застелено рядниною, на якій світлі смуги чергуються з темно-брунатними. Ці деталі дають уявлення про одну із сторін виробничої діяльності катакомбних племен.

Значне місце в общинному виробництві займало виготовлення посуду. Багатство орнаментації, виконаної з справжнім художнім смаком, вражає не менш, ніж поліхромний розпис посуду у трипільців. Катакомбні племена виготовляли плоскодонні горшки із звуженою шийкою, роздутими боками, плоским денцем, які прикрашали орнаментом у вигляді відбитків шнура і тасьми, рідше — гребінцевого штампа. Ці відбитки утворювали то ялинку, то концентричні кола й фестони, то трикутники. Візерунок настільки складний, що його розшифровка потребує спеціального дослідження. У катакомбних племен Правобережжя на посуді зустрічається і схематичне зображення людських постатей та розпис червоною фарбою, що, певно, слід розглядати як глухий відгомін давніх традицій.

У катакомбних племен важливе місце посідало також виготовлення кам'яних знарядь. Серед них найхарактерніші просвердлені шліфовані сокири-молоти, бойові сокири, колуни, кулясті та грушовидні булави. У похованнях виявлено багато металевих виробів — знарядь праці, зброї та прикрас. Останні являють собою вироби з низькопробного срібла та міді, різноманітне намисто. Племена, що жили на Сіверському Дінці, мали значно більше металевих виробів, ніж сусіднє населення Подоння чи Приазов'я. Це пояснюється тісними зв'язками цих племен з північнокавказькими металургійними центрами, а також наявністю у них власної металообробки, що підтверджується знахідкою в кургані поблизу Краматорська

на Донеччині поховання металурга. Це поховання має важливе значення не тільки для з'ясування техніки виготовлення бронзових знарядь. Воно свідчить про виділення в цей час майстрів-фахівців.

Виникненню металообробки у племен катакомбної культури, що жили на Сіверському Дінці, сприяла наявність сировини. У Донецькому басейні є поклади мідних руд, розробка яких розпочалася досить рано, і не виключено, що й племена катакомбної культури використовували їх.

Проте, незважаючи на розвиток місцевої металообробки, залежність племен катакомбної культури від кавказького металургійного центру, безперечно, все ще була значною; більше того, в цей час зв'язки катакомбних племен з племенами Північного Кавказу особливо активізувались. Саме з Північного Кавказу катакомбні племена одержували в обмін на худобу та продукти тваринництва металеві вироби, а згодом і сировину; звідси запозичено й досвід металообробки.

Племена катакомбної культури відіграли надзвичайно важливу роль в історії причорноморських степів. Вони були тісно зв'язані з племенами Північного Кавказу, які стояли тоді на вищому рівні розвитку культури і спілкувалися з більш розвинутими культурами Передньої Азії та Сходу. Саме завдяки зв'язкам з населенням Північного Кавказу у катакомбних племен з'явилися деякі передньоазіатські вироби й прикраси з ляпіс-лазурі, бірюзи та іранського сердоліку. Племена катакомбної культури виступали своєрідними поширювачами культурних надбань північнокавказьких племен.

Основне багатство катакомбних племен становила худоба, яка в той час уже була власністю окремих патріархальних сімей. Стада та отари необхідно було охороняти. Цим пояснюється інтенсивне озброєння чоловічого населення, що знайшло яскраве відображення в поховальному інвентарі.

Зрозуміти суспільну організацію племен катакомбної культури допомагають одночасні поховання чоловіка й жінки. Черепи жінок іноді мають чіткі сліди ударів металевою зброєю. Певно, вони були вбиті після смерті своїх володарів — чоловіків. Такі поховання свідчать про ускладнення патріархальних відносин у катакомбних племен. Зросла роль чоловіка в господарстві зумовила його єдиновладдя у сім'ї.

Племена катакомбної культури ховали померлих здебільшого у вже існуючих курганах, де основними були поховання племен ямної культури. Поховальна споруда, як правило, складалася з вхідної ями та підбою, куди клали небіжчика. В одній із стінок вхідної ями викопували катакомбу-підбій, що мала вигляд високого склепіння. Померлого клали на правому боці, у скорченому положенні і посипали вохрою.

Ідеологічні уявлення і вірування племен катакомбної культури, як і всього первісного суспільства, зумовлювалися насамперед їх способом життя та господарською діяльністю. Турбота про померлого, яка виявлялася в тому, що в могилу ставили горщик, клали зброю, знаряддя праці, їжу та прикраси, свідчить про існування культу анімізму. Певно, з цим же культом пов'язано й будівництво складних поховальних споруд.

У катакомбних племен існував звичай класти в поховання частини туш свійських тварин, що слід розглядати як запаси їжі, залишені померлому, або голови овець чи биків, ноги, відрубані в колінному зчленуванні, шкури тварин з головами і ногами, що, мабуть, символізувало тварину. Досить часті знахідки у похованнях кісток тварин, зокрема вівці, певною мірою проливають світло на характер господарства цих племен, особливо, якщо врахувати знахідки в катакомбних могилах залишків возів та кибиток.

Питання про те, звідки з'явилися племена катакомбної культури на сучасній території Української РСР, поки що остаточно не вирішене. Одні дослідники вважають, що катакомбна культура є продовженням ямної культури; на думку інших — племена катакомбної культури переселилися з Середземномор'я; частина дослідників вважає, що культура цих племен сформувалась у прикаспійських степах.

У цьому плані становить інтерес висновок антропологів про те, що племена катакомбної культури за своїм фізичним типом далекі від ямних племен і, отже, не пов'язані з ними.

Найімовірніше, що саме степи Прикаспію були районом формування культури катакомбних племен, звідки вони розселилися на Подоння і на сучасну територію України.

Племена багатоваликової кераміки

З середини II тисячоліття до н. е. на значних просторах Східної Європи, в лісостеповій та степовій зонах, відома ще одна група племен. На історичну арену виходять племена так званої багатоваликової кераміки, культура яких помітно відрізняється від культури племен катакомбної та інших сучасних їм культур. Період існування цих племен визначається XVI—XV ст. до н. е.

Безперечно, що, займаючи таку велику територію, племена культури багатоваликової кераміки навряд чи були однорідними. До складу цього великого об'єднання входило, очевидно, кілька племінних груп з своїми етнографічними особливостями. На жаль, стан вивчення пам'яток, залишених цими племенами, ще не дозволяє з певністю визначити такі групи, хоч і помітна деяка своєрідність матеріальної культури племен, які проживали, наприклад, на Нижньому Дніпрі та на Сеймі.

Племена культури багатоваликової кераміки залишили велику кількість поселень, розташованих у долинах рік, на високих корінних берегах або на підвищеннях у заплавах.

Величезні розміри території та недостатня вивченість пам'яток дають можливість лише в загальних рисах визначити розвиток господарства цих племен. Безумовно, що племена, які жили у степовій смузі, за характером ведення господарства відрізнялися від лісостепових і особливо поліських племен. У системі господарства цих племен переважало приселищне скотарство, а також розведення свиней. Знахідки круглих рогових псалій, подібних до близькосхідних, свідчать про розвиток вершництва.

Крім скотарства, ці племена займалися землеробством та рибальством, що засвідчується знахідками відповідних знарядь праці на поселеннях: зернотерок, розтирачів, крем'яних серпів, рибальських грузил тощо.

Одне з найбільших поселень племен багатоваликової кераміки досліджено на Нижньому Дніпрі, поблизу с. Бабиного Верхньорогачицького району Херсонської області. Воно розташоване на прибережній ділянці надзаплавної тераси р. Конки — притоки Дніпра. На поселенні виявлено залишки напівземлянок та глинобитних наземних жител. Останні будувалися з дерев'яних стовпів, порожнина між якими заповнювалась глиняними вальками.

Населення користувалося знаряддями праці та зброєю переважно з каменю, кістки та металу. Деякі металеві речі потрапляли сюди шляхом обміну. Це був період широких зв'язків між дуже віддаленими районами. На поселенні Бабине III знайдено єгипетське фаянсове намисто.

Померлих ховали в курганах, залишених племенами попередньої доби. Іноді за домовину правили кам'яні скрині. Небіжчиків клали у скорченому положенні, переважно на лівому боці. Можливо, що поховання здійснювалося не тільки в курганних могилах, а й у грунтових могильниках. Згідно з тогочасними віруваннями, небіжчикам ставили посуд з їжею, клали шматки м'яса, знаряддя праці, зброю та прикраси.

Знайдено скарби, що характеризують тогочасну епоху. Одним з найцікавіших серед них є Бородінський, виявлений поблизу смт. Бородіна Тарутинського району Одеської області. Поки що важко визначити етнічну належність скарбу. Можна лише зазначити, що його датування збігається в часі з існуванням племен багатоваликової кераміки XVI—XV ст. до н. е. До скарбу входило 17 речей: срібні списи і кинджали, шпильки для одягу, бойові сокири з кольорового каменю, три булави з алебастру та кілька пластин. Списи, кинджали, шпильки, прикрашені золотою інкрустацією, були для того часу визначними творами золотарства. Це, безсумнівно,— парадна зброя, символ влади вождя і воєначальника.

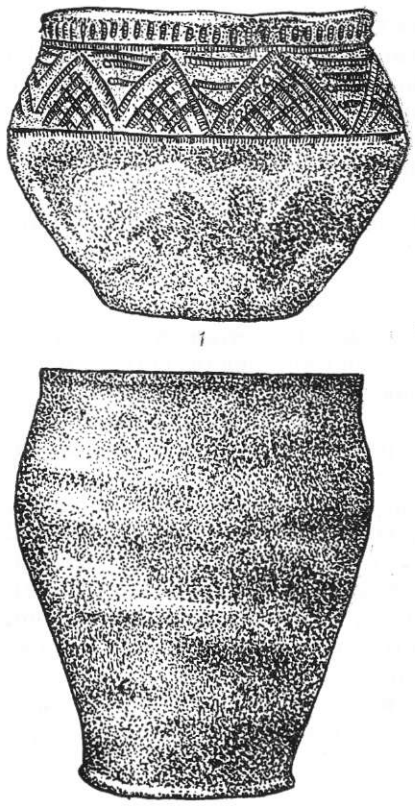
Вивчення речей із скарбу свідчить про те, що вони мають численні аналогії на величезній території. Подібного типу списи були поширені в Поволжі, Прикам'ї, Західному Сибіру; а такі самі кинджали зустрічаються на Кавказі і в Середземномор'ї, проте прикрашені вони в стилі крито-мікенського мистецтва. Кам'яні шліфовані сокири та булави — певно, кавказькі за походженням. Срібна інкрустована золотом шпилька з ромбічною головкою оздоблена орнаментом, подібним до мікенського. Отже, речі з цього скарбу тісно пов'язані з егейським світом. Бородінський скарб став загальновідомим як важливе джерело для вивчення історії населення Степового Причорномор'я бронзового віку.

Племена зрубної культури

Пізню пору бронзового віку, що охоплює другу половину II тисячоліття до н. е.— початок I тисячоліття н. е., пов'язують з племенами зрубної культури, а його заключний період визначається як кіммерійський. Проте таке визначення не може бути поширене на всю сучасну територію Української РСР, оскільки на Лівобережжі й Правобережжі, а також в її північній частині історичний процес йшов дещо різними шляхами.

Наймогутнішим племінним об'єднанням у пізню пору бронзового віку, що складалося з кількох близьких за культурою, а можливо, й етносом груп, були племена зрубної культури. Назва походить від звичаю цих племен ховати померлих у дерев'яних зрубах. Дослідники вважають, що племена зрубної культури були носіями північноіранського етносу. Вони займали величезні простори Східної Європи: на сході доходили до Уралу, а на заході окремі племена проникли до Дністра, південна межа їх губиться десь у прикаспійських, північнокавказьких степах та в Криму, на півночі вони досягали Ками, Середньої Оки й Десни. Безперечно, що освоєння цієї величезної території відбувалося неодночасно.

На думку вчених, зрубні племена вже у XV ст. до н. е. переселилися з Середнього Поволжя на територію Лівобережної України. Переселення цих племен являло собою складний процес взаємодії з місцевим населенням, зокрема з племенами абашівської культури та племенами культури багатоваликової кераміки. Просуваючись на Подоння, зрубні племена витіснили племена багатоваликової кераміки. Саме в цей час у пониззі Дону була споруджена як військовий табір у відкритому полі Лівенцівська фортеця, що мала протистояти експансії зрубних племен.



Кераміка раннього етапу зрубної культури:

1 — с. Шевченко Скадовського району Херсонської області; *2* — с. Підлиман Борівського району Харківської області.

У Приазов'ї, в результаті взаємозв'язків з племенами культури багатоваликової кераміки, зрубні племена зазнали впливу з боку останніх.

Тип поселень, характер жител та знайдений у них інвентар свідчать про осілий спосіб життя ранньозрубних племен. Вони селилися по берегах рік та в балках. Житла будували землянкового типу — одно- і двокамерні, з двосхилим дахом. Подібні поселення відкриті у басейні Сіверського Дінця поблизу сіл Василівки Боровського району Харківської області, Рубців, Іллічівки Краснолиманського району Донецької області. Споруджувалися й дерев'яні зруби. Їх виявлено на поселенні недалеко від с. Іллічівки.

У степовій частині, зокрема в Приазов'ї, для будівництва використовували камінь та глину. На поселенні поблизу с. Роздольного Старобешівського району Донецької області відкрито наземні одно- і багатокамерні житла, їх цоколь кам'яний, а верхня частина—глинобитна.

Племена зрубної культури були осілими скотарями, але займались і землеробством. З виробництв високого рівня досягла будівельна справа. Майстерність зрубних племен в обробці дерева та будівництві знайшла свій вияв і в поховальних пам'ятках. Досконала для того часу техніка теслярської справи стала можливою завдяки застосуванню твердих і гострих бронзових знарядь, зокрема вислообухових сокир, доліт, тесел, ножів тощо. В Донбасі виявлено сліди міднорудних копалень та глиняні форми для відливання металевих предметів.

Племена зрубної культури підтримували тісні зв'язки з племенами Поволжя, Подоння та Північного Кавказу, звідки на ранньому етапі одержували метал (Колонтаївський скарб — с. Колонтаїв Краснокутського району Харківської області).

Порівняно з попереднім часом племена зрубної культури виготовляли значно простіший посуд, прикрашений заглибленими лініями, відбитками гребінцевого штампа тощо.

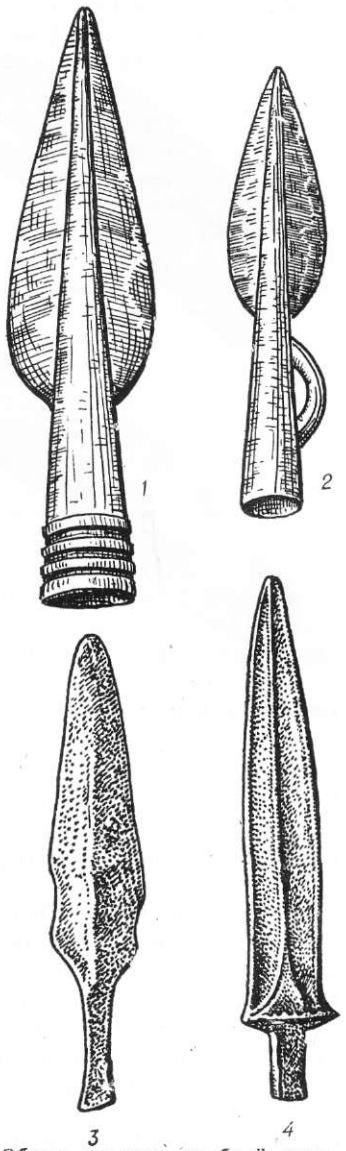
Померлих ховали у зрубах під курганним насипом. Типовим є поховання, виявлене поблизу с.Великої Комишувахи на Харківщині. В неглибокій ямі знайдено зруб із двосхилим перекриттям з гілля та очерету. Вся споруда була засипана землею. В зрубі лежав небіжчик у скорченому положенні; біля нього стояла посудина, лежало намисто та жертовна їжа: частина туші бика. Поза зрубом, в усіх чотирьох кутках ями були покладені кістки бика. Поверх зрубу знайдено ще три перевернуті догори дном посудини, а в насипі кургану — залишки вогнища, череп бика та точильний камінь.

Далеко не всім померлим приділялося стільки уваги. Найчастіше їх ховали у звичайних ямах та кам'яних скринях, зовсім без речей або ж ставили один горщик. Відносне багатство поховального інвентаря, складна поховальна споруда — безсумнівне свідчення особливого суспільного становища померлого, доказ існування майнової диференціації серед населення.

У господарстві, матеріальній культурі та побуті племен Степового Подніпров'я та деяких правобережних лісостепових районів України, зокрема басейну Південного Бугу, простежуються виразні особливості. В цих племенах деякі дослідники вбачають кіммерійців, у культурі яких поряд з рисами зрубної культури особливо відчутна близькість до племен, що жили тут у попередню добу — племен культури багатоваликової кераміки.

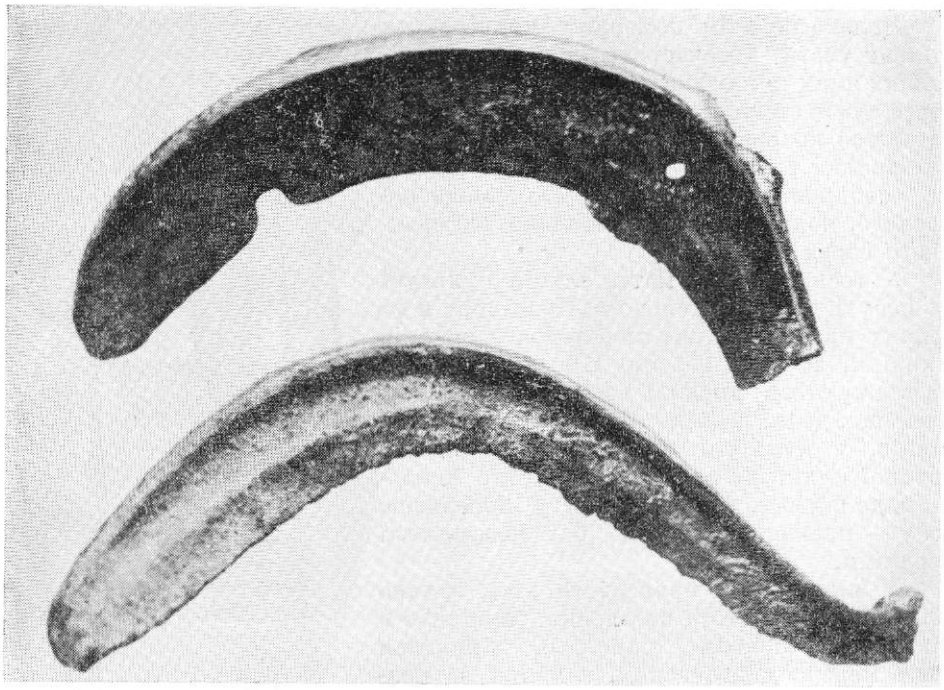
У пізню пору бронзового віку значно збільшилася густота населення (особливо в південних степових районах), з'явилася густа мережа довгочасних, великих за розмірами поселень (площею від 0,5 до 3—4 *га*). Вони розташовувалися переважно на заплавних та надзаплавних терасах, на мисах балок і не мали укріплень. На поселеннях виявлено наземні та напівземлянкові одно- і багатокамерні житла. Для спорудження жител та господарських будівель використовувалися камінь, глина й дерево.

Одне з довгочасних поселень було виявлено й досліджено на правому березі Дніпра, поблизу с. Зміївки Бериславського району на Херсонщині. Воно займало площу близько 4 *га*. Житла були наземні, на кам'яній основі, верхня частина їх — глинобитна, на дерев'яному каркасі. Нерідко до жител прибудовували різні господарські споруди. Житла обігрівалися вогнищами, обкладеними камінням, та печами зі склепінням. Подібний тип жител відкрито в Криму та на значній території Північного Причорномор'я.



Зброя племен зрубної культури:
1 — с. Михайлівка Верхньорогачицького району Херсонської області; *2* — с. Кам'яна Балка Первомайського району Миколаївської області; *3* — с. Підлиман Борівського району Харківської області; *4* — с. Малі Копані Голопристанського району Херсонської області.

Племена Степового Подніпров'я в поховальному обряді успадкували місцеві традиції — померлих ховали не тільки у курганних могильниках, а й у грунтових. Небіжчиків клали у скорченому положенні. В могилу ставили посуд, клали бронзові та кістяні вироби й різні прикраси. В одному з курганів поблизу с. Лук'янівки Херсонської області в похованні виявлено намисто з прибалтійського янтарю та єгипетської пасти. Проте частіше зустрічаються поховання бідні, безінвентарні.



Бронзові серпи (с. Курячі Лози на Миколаївщині).

Одночасне існування в одного й того ж населення таких різних поховань, як кургани і плоскі могильники, становить винятковий інтерес. Подібна відмінність у поховальному обряді племен зрубної культури Степового Подніпров'я свідчить, певно, про різноетнічний склад населення.

У цей час відбувалася подальша спеціалізація скотарсько-землеробського господарства. Особливого розвитку набуло конярство, що засвідчено фауністичними залишками, знайденими на поселенні біля с. Анатолівки Березанського району на Миколаївщині. Доказом цього є також знахідки кінського спорядження.

Племена пізньої пори бронзового віку Степового Подніпров'я займались і землеробством, продуктивність якого порівняно з попереднім часом значно зросла. У складі скарбів того часу основним типом знарядь були серпи. Лише в Антонівському скарбі (Новоодеський район Миколаївської області) знайдено 85 серпів, що свідчить про масовість їх виготовлення, викликану господарськими потребами.

Велике значення землеробства в господарстві знайшло відображення в релігійних уявленнях. На багатьох поселеннях поблизу вогнищ знайдено глиняні «хлібці», пов'язані з культом відродження, родючості, характерним для землеробсько-скотарських народів.

Особливого розвитку у племен Північного Причорномор'я набула бронзоливарна справа, незаперечним доказом чого є велика кількість ливарних форм з талькового сланцю. Цей мінерал відзначається не тільки м'якістю, а й термостійкістю, він здатний витримувати кілька плавок. Для того щоб оволодіти виробництвом ливарних форм, потрібен був значний досвід обробки талькового сланцю. Стародавні ливарники поводилися з ним дуже обережно: для нанесення негатива використовувалася кожна

вільна площина бруска. Створюється враження, що тальковий сланець був такий же дорогий, як і метал. Цей мінерал добували тільки на Криворіжжі, звідки його вивозили в інші райони. Ливарні матриці, виготовлені з криворізького сланцю, йшли на обмін, зокрема в Лісостепове Подніпров'я.

XIII—XI ст. до н. е. — час найбільшого розквіту Трансільванського металургійного центру, під впливом якого перебувала майже вся Центральна Європа. На Степовому Правобережжі України і частково в Лісостепу зустрічається багато виробів, які походять з цього центру,— знаряддя праці, зброя, прикраси. Поряд з цим спостерігається досить цікаве явище — у XIII—XI ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї, де не було міднорудних покладів, на довізній сировині виник один з найбільших у Східній Європі металообробних центрів, вироби якого поширювалися від Подністров'я до Кавказу. Прикладом місцевого бронзоливарного виробництва є ливарні майстерні. Одну з таких майстерень відкрито поблизу с. Волоського Дніпропетровської області. Тут виявлено близько 70 кам'яних ливарних форм для виготовлення наконечників до списів, кинджалів, ножів, доліт, серпів, сокир-кельтів та інших бронзових виробів, а також ложку-ллячку. Подібні ливарні майстерні виявлені і в інших районах Північного Причорномор'я, зокрема поблизу с. Кардашинки Голопристанського району Херсонської області.

На цей час припадає багато скарбів бронзових речей, які іноді включали по кілька десятків однотипних предметів. Так, до складу Антонівського скарбу, крім серпів, входили сокири-кельти, браслет, кинджал, 20 зливків бронзи тощо.

З розширенням території металообробки і збільшенням кількості виробів відбувався процес їх стандартизації. У цьому слід вбачати передумови нового великого суспільного поділу праці. Металообробка становила вже самостійну галузь виробничої діяльності населення. Безперечно, що бронзоливарне виробництво забезпечувало не тільки внутрішні потреби: частина речей ішла на обмін.

Постійний міжплемінний обмін здійснювався окремою категорією людей, своєрідними посередниками — «торговцями», що зумовлювало дальше поглиблення суспільно-майнової нерівності. Розвиток металургії сприяв посиленню економічних зв'язків племен доби пізньої бронзи Північного Причорномор'я з іншими племенами. Найтісніші зв'язки встановилися з лісостеповими племенами Подніпров'я, зокрема з білогрудівськими, а згодом і чорноліськими, що помітно впливало на культуру останніх. Речі, виготовлені в Степовому Подніпров'ї, відомі також на Північному Кавказі та Балканах. У той же час у Степу поширилися речі балканського, середньоазіатського та італійського походження. Так, дволезові сокири (Щітківський та Козорізівський скарби) свідчать про існування зв'язків з егейським світом, де подібні вироби набули значного поширення. Особливо тісні зв'язки встановилися між племенами Степового Подніпров'я та племенами культури Ноа. Разом з тим послабилися зв'язки з прикубанськими та приуральськими металургійними центрами.

Отже, в пізній період бронзового віку в Північному Причорномор'ї жили племена, які досягли високого рівня економічного розвитку і мали широкі зв'язки не тільки з сусідніми, а й з досить віддаленими племенами.

У племенах, що в пізню пору бронзового віку населяли Степове Подніпров'я та деякі правобережні степові райони України, зокрема Південного Бугу, дехто з дослідників вбачає кіммерійців.

2. Землеробсько-скотарські племена лісостепової зони та Полісся

Для правильного розуміння суті історичного процесу на сучасній території Української РСР в епоху бронзи важливо передусім визначити різні напрями історичних зв'язків населення двох основних частин — лісостепової та степової зон. В той час як степові племена за формами господарської діяльності, характером побуту та рівнем культури тяжіли до населення східних областей — Поволжя, Кавказу, Південного Сибіру, племена Правобережного і частково Лівобережного Лісостепу стояли близько до населення басейну Подунав'я та Середньої Європи. В епоху бронзи (в другій половині III — першій половині II тисячоліття до н. е.) значна частина Середнього та Верхнього Подніпров'я, Верхнього Подунав'я, Дністра, Верхнього та Середнього Поволжя, Південно-Східної Прибалтики, басейни Ельби, Одеру, Вісли, а також територія південно-західної частини сучасних Фінляндії, Швеції та Данії були заселені землеробсько-скотарськими племенами, які в науці дістали загальну назву племен культур шнурової кераміки (або культур бойових сокир).

Племена культур шнурової кераміки

Питання походження та історичного розвитку племен культур шнурової кераміки лишаються однією з гострих проблем історії стародавньої Європи, оскільки йдеться про етнічні корені багатьох європейських народів.

На думку багатьох лінгвістів та археологів, ці племена належали до однієї з груп стародавніх індоєвропейців — предків слов'ян, балтів та германців.

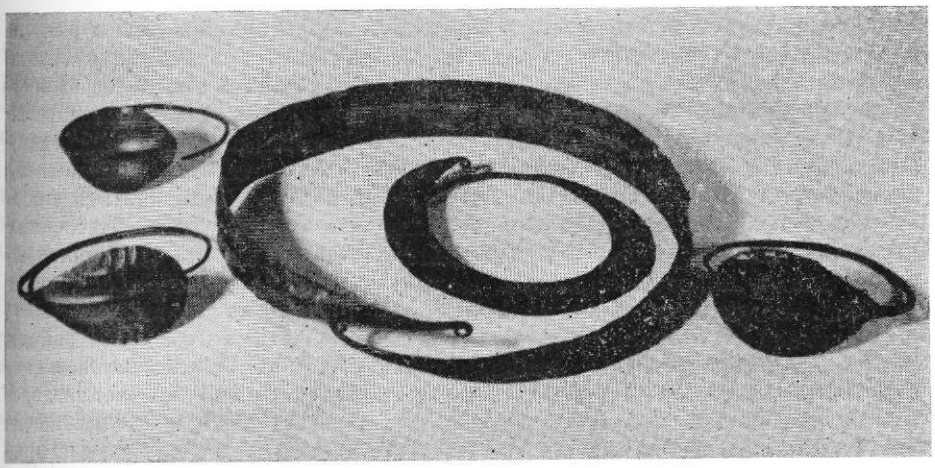
Дослідники вважають, що формування культур шнурової кераміки являло собою складний діалектичний процес, у якому, поряд з місцевими племенами, не останнє місце належало степовим племенам Східної Європи. Риси спільності племен культур шнурової кераміки з степовим світом особливо помітні на ранньому етапі їх існування. Ці риси проявилися, зокрема, в підвищенні питомої ваги скотарства, виникненні й оформленні шнурової орнаментації на глиняному посуді, тобто в тому, що об'єднувало всі культури Східної Європи ще у мідному віці. Спільний у них був також курганний обряд поховань.

У різних районах розселення племена культур шнурової кераміки мали свої виразні відмінності, які свідчили про їхню етнічну своєрідність. Так, одне з об'єднань цих племен проживало в Північному і Північно-Східному Прикарпатті та сусідніх з ним районах Поділля. До його складу входили верхньодністровська, любачівська та подільська групи племен, що дістали назву підкарпатської культури.

Основні відомості про ці племена дають поховальні пам'ятки. Досі відкрито лише сліди короткочасного поселення поблизу с. Кавського на Львівщині. У племен верхньодністровської та любачівської груп існував звичай ховати померлих під курганними насипами. Вони дотримувалися двох обрядів поховань — трупопокладення й трупоспалення. Племена подільської групи ховали померлих у курганах і грунтових могильниках (у кам'яних гробницях), які, певно, були сімейними усипальницями.

Інвентар усіх поховань складався з посуду, зброї (переважно списів) і знарядь праці (клиноподібних сокир та дугоподібних серпів).

Племена підкарпатської культури шнурової кераміки мали зв'язки як з близькими, так і віддалечими племенами, що підтверджується знайденими в похованнях металевими сокирами кавказького типу, скроневими



Металеві прикраси племен середньодніпровської культури (Київ).

підвісками у вигляді вербового листа, що були поширені у племен межановицької культури на сучасній території Польщі, а також єгипетським фаянсовим намистом.

Північну Волинь, верхів'я і середню течію Західного Бугу населяли племена городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки. Їх поселення розташовувалися на високих берегах рік та озер, а на Поліссі — на підвищеннях у заплавах.

Поселення, відкриті поблизу сіл Городка Ровенського і Кам'янки Березнівського районів на Ровенщині та інші, мали наземні житла, збудовані з дерева і глини, які поділялися перегородками навпіл. Зустрічається і більш складний тип жител, збудованих з двох частин — наземної та заглибленої. На деяких поселеннях виявлені залишки майстерень крем'яних знарядь. Відомі й шахти-копальні, де добувався кремінь. Одна з них містилася на Городоцькому поселенні.

Племена городоцько-здовбицької культури ховали померлих під курганними насипами, у грунтових ямах та кам'яних домовинах. Курганні могильники свідчать про зв'язки з населенням Степу, а кам'яні домовини — про генетичні зв'язки з попередніми місцевими племенами культури кулястих амфор. Загальною ознакою племен городоцько-здовбицької культури слід вважати посуд — амфори з ручками і кубки, прикрашені відбитками шнура.

Група племен так званої стжижовської культури займала північно-західну частину Волині та східну частину Люблінської височини, де розселялася на схилах берегів рік, мисах та на підвищеннях серед боліт. Ці племена будували напівземлянкові житла. Для них, як і для описаних вище племен культур шнурової кераміки, був характерний активний обмін.

Знахідки в селах Стеблівці та Липі на Волині скарбів металевих виробів, аналогічних виробам племен Центральної Європи, що займали сучасну територію Чехословаччини і Польщі, свідчать про міжплемінний обмін значного територіального масштабу. Це підтверджується і знахідками в похованнях поблизу сіл Раціборовіца та Малих Скоморох (ПНР) єгипетського пастового намиста, що датується XVIII династією, тобто близько 1567—1320 рр. до н. е.

Розселення племен культур шнурової кераміки в районі з різними природно-географічними умовами та історичними традиціями зумовило деяку специфіку їх господарства й побуту, хоч вони й стояли на однаковому рівні економічного та суспільного розвитку. В основі їх господарства лежало мотичне землеробство при підсічно-вогневій системі та приселищне скотарство. Землю обробляли кам'яними мотиками. Ці знаряддя знайдено, зокрема, в похованнях поблизу с. Долинки на Черкащині. Для розширення посівної площі викорчовували ліс за допомогою численних масивних доліт та сокир. Сіяли пшеницю, відбитки зерен якої виявлено на горшках у похованнях біля с. Долинки, а також ячмінь, просо, горох та боби. Збирали врожай за допомогою крем'яних серпів.

Племена середньодніпровської культури займали лісові райони Верхнього й Середнього Подніпров'я і межували зі Степом, заселеним скотарськими племенами. Ця група племен засновувала свої поселення переважно на високих пагорбах дніпровських берегів, рідше — на підвищеннях у заплаві, а також на борових терасах. Житла будували наземні, прямокутної форми, розташовували їх двома рядами. Деякі з них поділено перегородками на дві частини. Двосхилий дах тримався на стовпах. Для обігрівання викладалися вогнища з каменю. В житлах і поза ними відкрито господарські ями. Поселення цих племен відомі і на сучасній території Білорусії (Ксьондзова гора біля м. Бихова Могильовської області та ін.). Для цих племен властиві плоскодонні горщики та дзвоникоподібні посудини, келихи, миски, прикрашені заглибленим геометричним орнаментом та відбитками шнура.

Поховальний обряд середньодніпровських племен (трупопокладення і трупоспалення) свідчить про їхню етнічну неоднорідність. Він має спільні риси з поховальним обрядом інших груп племен культур шнурової кераміки.

Середньодніпровські племена вели обмін з сусідніми та віддаленими племенами. Шляхом обміну вони одержували бронзові вироби, виготовлені з кавказького й прикарпатського металу. Це переважно знаряддя праці (шила, ножі, сокири), зброя (листоподібні вістря до списів) та прикраси. У Києві знайдено набір металевих прикрас, що свідчить про існування зв'язків між середньодніпровськими племенами Подніпров'я та племенами культур шнурової кераміки Волині й Західного Поділля. Середньодніпровські племена підтримували тісні зв'язки з степовими племенами катакомбної культури Північного Причорномор'я, від яких одержували металеві вироби, а також з населенням фатьянівської культури Волго-Окського басейну.

Характер господарської діяльності вимагав постійного виготовлення значної кількості різноманітних знарядь праці. У цих племен значного рівня досягла обробка каменю й кременю. Подібно до того як у степових племен металообробка, розвинувшись у ремісничу галузь, вимагала оволодіння досить складною технікою, у племен культур шнурової кераміки обробка каменю потребувала спеціальних навиків і вміння, і в цьому вони досягли високої майстерності. Залишки майстерень та місця добування кременю виявлено поблизу м. Ровна. Особливо старанно оброблялися кам'яні клиноподібні шліфовані сокири, молоти, тесла. З кременю виготовляли серпи, скребачки, ножі, свердла, вістря до стріл та списів. Їх виробництво не тільки забезпечувало власні потреби, а й давало надлишки для обміну з іншими племенами, зокрема високоякісні вироби з волинського кременю відомі на Поділлі, в Прикарпатті та на території сучасної Польщі.

Допоміжну роль у господарстві відігравало рибальство, мисливство та збиральництво. Племена культур шнурової кераміки жили в умовах розквіту патріархально-родових відносин. Поховальний ритуал засвідчує особливе становище чоловіків. Деякі поховання виділяються багатством інвентаря, що підтверджує існування майнової диференціації.

Ідеологічні уявлення племен культур шнурової кераміки пов'язані з вірою в потойбічне життя як продовження земного. У них існували культи, пов'язані зі скотарством, землеробством і мисливством. Вони поклонялися сонцю і вірили в очисну силу вогню.

Племена тшинецько-комарівської культури

На території, раніше зайнятій племенами культур шнурової кераміки, сформувалися нові племінні утворення, одним з яких були племена тшинецько-комарівської спільності.

Значна сучасна територія Північної України, Південної Білорусії та Східної Польщі у XV—XI ст. до н. е. була заселена групою племен, близьких між собою культурою і, певно, етнічним складом, які дістали назву тшинецьких (від могильника Тшинця поблизу м. Пулави в Польщі), а група споріднених з ними комарівських племен займала в цей час Прикарпаття та Придністров'я (свою назву вони одержали від с. Комарова Галицького району Івано-Франківської області, поблизу якого вперше виявлено поселення і могильник цієї культури).

На думку багатьох дослідників, племена тшинецько-комарівської спільності поліських районів сучасних України, Білорусії та Польщі були стародавніми праслов'янами — попередниками східних та західних слов'ян. Проте деякі вчені в комарівських племенах вбачають давніх фракійців.

Матеріальна культура тшинецьких і комарівських племен настільки близька, що дослідники не завжди можуть точно визначити, до якої з них слід віднести ту чи іншу пам'ятку. І все ж у культурі племен, які входили до складу тшинецько-комарівської спільності, в окремих районах їх поширення є деякі відмінності. Особливо виразні вони у племен Подесення та Сейму, які дістали назву сосницьких. Тут досить довго існували традиції неолітичних племен, що пережили мідний вік і як відгомін далекого минулого розвинулися в культурі сосницьких племен.

Населення тшинецько-комарівської культури селилося поблизу водоймищ, на дюнних підвищеннях та останцях у заплавах рік або ж на борових терасах. Серед великої кількості відомих поселень порівняно добре збереглося небагато — здебільшого вони зруйновані. Досліджені поселення дають можливість відновити їх планування, розміри та характер жител.

Епонімною пам'яткою не тільки для цієї смуги є поселення Пустинка поблизу с. Мньова на Чернігівщині. Воно розташовувалося на давньому островоподібному утворенні серед заболоченої стариці лівого берега Дніпра. Довжина поселення — 600 *м*, ширина — 200 *м*. На ньому виявлено залишки 35 будівель, з яких 20 — житлові, решта — господарські. Житла розміщувалися вздовж берега двома рядами, утворюючи «вулицю». В центрі була незабудована площадка. Житла являли собою великі прямокутної форми землянки, що складалися з двох приміщень. Площа таких жител становила 50—70 $м^2$. Дещо відособлено будувалися культові споруди. Всередині однієї з них виявлено невеликий рівчак, заповнений розбитими й цілими зернотерками, вперемішку з кальцинованими кістками.

У другій будівлі знайдено жертовник. Дослідники вбачають у цьому вияв землеробського культу.

Для будівництва жител широко використовувалося дерево. Дерев'яний каркас становив основу стін та даху. Порожнина між стовпами заповнювалась колодами або плотом. Зсередини стіни обмазувалися глиною. Дах був двосхилий, критий очеретом. Земляна підлога в окремих місцях викладалася глиняними вальками — своєрідною цеглою, обмазаною зверху глиною. В житлах мешкало 10—15 осіб, тобто практично в них розміщалась одна велика сім'я. Отже, всього в поселенні могло проживати близько 300 чоловік. Якщо враховувати сліди багатьох поселень і в заплаві, і на борових терасах, то можна дійти висновку, що густота заселення тут була не меншою, ніж у степовій смузі. Племена, які жили на Прикарпатті та Подністров'ї, будували наземні житла прямокутної форми, що являли собою великі за розмірами однокамерні приміщення, нижня частина яких викладалася з каменю, а стіни — з дерева (с. Комарів).

На території, яку займали тшинецько-комарівські племена, панував помірно вологий клімат, і практично вона не знала стійких, властивих для Степу, засух. Цей район був майже однаково придатний для розвитку як землеробства, так і скотарства.

У лісовій смузі Європи серед пам'яток доби неоліту — бронзи виявлено палеоботанічний матеріал, який свідчить про те, що в той час уже були відомі м'яка пшениця, ячмінь, просо.

Доказом існування землеробства у тшинецько-комарівських племен є відбитки на грудках глини зерен пшениці двох сортів та ячменю (с. Комарів), а також наявність знарядь, пов'язаних із землеробством: серпів, зернотерок, розтирачів.

Землеробський характер господарства знайшов вияв і в культі. На поселенні Пустинка відкрито приміщення, де в окремому місці відбувалися відправлення землеробського культу: тут виявлено багато розбитих і цілих зернотерок. У племен, що жили в Прикарпатті та на Подністров'ї, цей культ знайшов відображення в поховальних пам'ятках. Набрав поширення звичай оточувати поховання кромлехами, що символізували сонце. Поклоніння сонцю було перенесено і на предмети побуту, зокрема на посуд. На деяких горшках є зображення солярних знаків.

Поряд із землеробством тшинецько-комарівські племена займалися приселищним скотарством — розводили велику рогату худобу та коней. На Поліссі, де росли густі дубові діброви, розводили свиней. Велика кількість лісів та водоймищ давала можливість займатися мисливством та рибальством.

Досить розвинутими були прядіння й ткацтво. Серед інших домашніх виробництв слід назвати виготовлення посуду. Це різноманітні тюльпаноподібні горшки, прикрашені здебільшого прокреслено-лінійним орнаментом, миски, черпаки, келихи, друшляки.

Є дані, які засвідчують наявність місцевої металообробки, хоч вона не досягла такого рівня, як у зрубних племен. На деяких поселеннях (Зазим'я Київської області, Волинцеве на Сумщині) виявлено ливарні матриці для кельтів, долiт, сокир. Але основна кількість металевих виробів надходила шляхом обміну. Це насамперед прикраси — шпильки, браслети, намисто. Безпосередня близькість тшинецько-комарівських племен Прикарпаття та Подністров'я до карпато-дунайського металургійного центру не могла не позначитися на кількості знайдених тут металевих виробів.

Недостатній розвиток місцевої металообробки компенсувався високим рівнем техніки виготовлення кам'яних виробів. Існували спеціальні май-

стерні по виготовленню знарядь з каменю. Вони були досліджені в районі Кременця Тернопільської області. Деякі з них мали спеціалізований характер: у них виготовлялися знаряддя лише одного типу. Характерно, що виготовлені в цей час серпи, немовби продовжуючи розвиток подібних виробів, поширених раніше серед племен культур шнурової кераміки, досягали найвищої завершеності. На Поліссі протягом усього бронзового віку основним матеріалом для виготовлення знарядь праці та зброї був камінь.

За традицією, що існувала у тшинецько-комарівських племен, померлих ховали під курганами за обрядом трупопокладення і в грунтових могильниках за обрядом трупоспалення. Останній відомий на цій території ще у трипільських племен. Крім того, в Подністров'ї та на Прикарпатті був також поширений звичай ховати померлих у кам'яних та дерев'яних домовинах. Поруч з небіжчиком ставили посуд, клали знаряддя праці, зброю та різноманітні прикраси. В одному з поховань знайдено навіть золоті речі (с. Комарів). Але часто в могилу речей не клали. Наявність багатших і бідніших поховань свідчить про існування у тшинецько-комарівських племен майнової і соціальної диференціації.



1

2

Посуд племен тшинецько-комарівської культури:

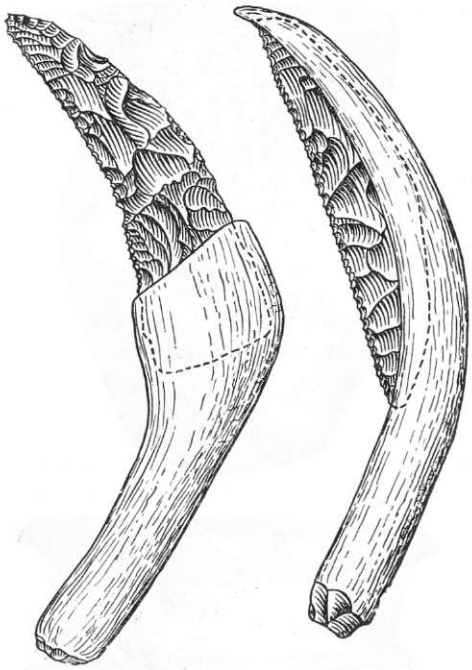
1 — с. Здвижівка Коростишівського району Житомирської області; *2* — Ровенська область

З часом у різних районах, зайнятих тшинецькими й комарівськими племенами, дедалі чіткіше простежуються відмінності, які зрештою спричинилися до появи нових культурних утворень. Так, на основі культур тшинецьких племен у басейні Вісли склалася лужицька культура, а на основі тшинецько-комарівських племен на Лісостеповому Правобережжі України сформувалася білогрудівська культура.

Племена білогрудівської культури

В XI—X ст. до н. е. лісостепова смуга Правобережжя України (від Середнього Дніпра до Збруча) була заселена білогрудівськими племенами — нащадками носіїв тшинецько-комарівської культури. Розселювалися ці племена нерівномірно, зокрема найбільшу концентрацію поселень виявлено у районі Умані, в чому вбачається наявність племінного об'єднання (типу союзу племен).

Білогрудівці засновували свої поселення в місцях, зручних для землеробства. Вони будували великі за розмірами (16 × 12 *м*) дерев'яні напів-



Реконструкція серпів з поселень племен білогрудівської культури.

землянкові житла з земляною долівкою, іноді обмазаною глиною. В таких житлах могла проживати велика патріархальна сім'я.

Багато що в культурі цих племен на сьогодні лишається загадковим, наприклад горбоподібні скупчення попелу, що дістали назву зольників, попелищ, заповнених різноманітними залишками побутових речей. Зольники, як гадають, існували до кінця I тисячоліття до н. е. Вчені пов'язують їх з різними культурами доби пізньої бронзи. Щодо визначення характеру цих зольників існують різні погляди. Одні дослідники вважають їх поховальними пам'ятками з трупоспаленням, інші вбачають у них залишки наземних жител, треті гадають, що це — культові споруди. Не виключено, що частина зольників пов'язана з певними релігійними уявленнями людей, з віруванням у надприродну силу вогню, домашнього вогнища та із землеробським культом, хоч значна частина їх могла бути залишками побутових комплексів.

Основу господарства білогрудівських племен становило орне землеробство з застосуванням тяглової сили. Для обробітку землі використовували рогові та бронзові мотики. Врожаї збирали переважно крем'яними серпами, на лезах багатьох з них є сліди заполірування від тривалого використання. Племена білогрудівської культури займалися також скотарством — розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней; важливу роль відігравало конярство. Білогрудівці, як і інші племена доби пізньої бронзи, використовували коней для верхової їзди, що засвідчено знахідками кістяних псалій та вуздечок. Виготовляли кухонний, столовий та ритуальний посуд. Найпоширенішими у побуті були тюльпаноподібні горшки, келихи, черпаки та миски з добре загладженою поверхнею. Білогрудівські племена знали прядіння і ткацтво.

Певного розвитку у білогрудівських племен набула бронзоливарна справа. Про місцеве виробництво деяких бронзових виробів — сокир, кельтів, кинджалів та браслетів — свідчать знахідки ливарних форм. Частина з них подібна до ливарних форм пізньозрубних племен. Бронзоливарне виробництво у білогрудівців виникло в результаті зв'язків з племенами зрубної культури. Знаряддя відливали у глиняних ливарних формах, тоді як у степових племен ливарні форми виготовлялися з тальку.

Своєрідними у білогрудівських племен були культи, особливо землеробський, що підтверджується виготовленими з глини моделями зерен, «хлібців», «коржиків».

Складність ідеологічних уявлень передають і поховальні пам'ятки. У білогрудівських племен був поширений звичай ховати померлих у безкурганних могильниках, за обрядом трупоспалення. Але водночас існував і обряд трупопокладення. Віра у потойбічне життя знайшла відобра-

ження в тому, що біля померлого ставили посуд, клали зброю та прикраси.

Білогрудівські племена мали зв'язки зі зрубними та фракійськими племенами культури Ноа. В них уже намітився розклад родового ладу, що добре простежується на пізнішій стадії їх розвитку — в ранню пору залізного віку. Деякі дослідники в племенах білогрудівської культури вбачають складову частину тієї етнічної основи, на якій з часом сформувалися східні слов'яни.

Племена культури Ноа

У пізню пору бронзового віку (XIII—XI ст. до н. е.) на захід від Дністра жили племена культури Ноа, пов'язані з фракійським світом. Регіон їх розселення охоплював сучасну територію Північно-Східної Трансільванії, Прутської Румунії, лісостепову частину Молдавської РСР, а в межах України — Правобережжя Середнього Подністров'я.

Це були осілі племена, які проживали на неукріплених поселеннях, у наземних каркасних житлах. Поруч з житлами розміщалися господарські споруди. На поселенні в с. Острівцях Івано-Франківської області відкрито значний виробничий комплекс з печей-горен, де знайдено багато ливарних форм для відливання бронзових знарядь праці, зброї та прикрас.

Населення займалося землеробством та скотарством. Із землеробством пов'язані численні знахідки крем'яних і особливо бронзових серпів. Саме розвитком землеробства викликане місцеве виготовлення бронзових серпів з загостреним вістрям. Поряд із землеробством племена культури Ноа займалися скотарством — розводили велику та дрібну рогату худобу, коней і свиней. З скотарством пов'язані різні домашні виробництва, зокрема обробка шкіри. Певне місце у господарстві займала місцева металообробка. Виготовлялися серпи, різного типу шпильки, дзеркала, олов'яне намисто. Частина виробів (серпи, орнаментовані браслети) потрапляла сюди також з карпато-дунайського ареалу, а тесла, кельти, лавролисті наконечники списів — з Північного Причорномор'я. Племена культури Ноа, займаючи проміжне становище між двома великими культурними районами Східної і Центральної Європи, мали широкі міжплемінні зв'язки не тільки з близькими племенами Трансільванії та Закарпаття, а й з більш віддаленими, про що свідчать бронзові вироби центральноєвропейського походження.

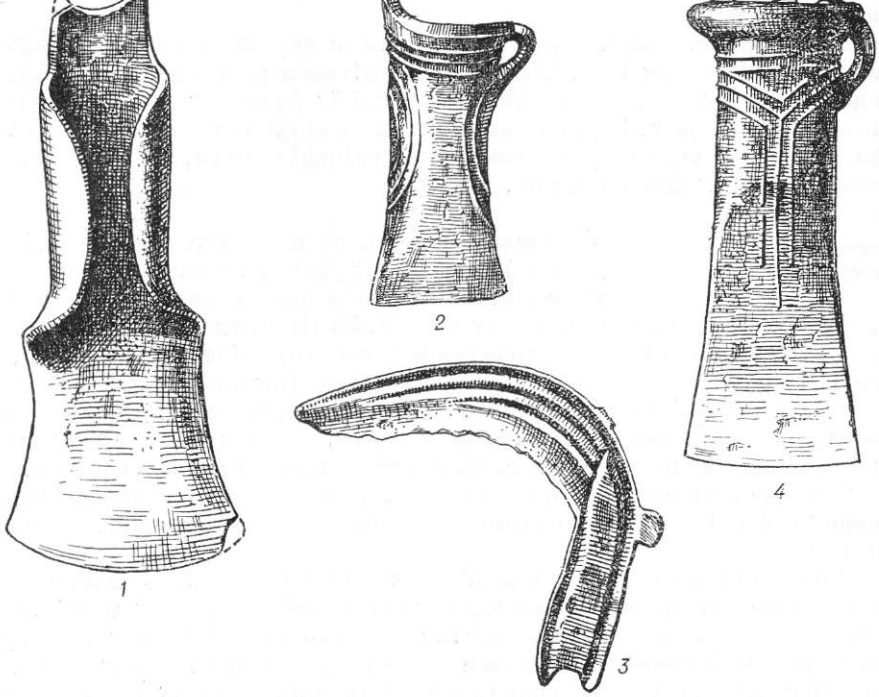
Племена культури Ноа перебували у тісних господарсько-культурних стосунках з племенами пізньобронзової доби Північного Причорномор'я. Просування племен фракійського гальштату з півдня обумовило новий етап культурного розвитку місцевого населення, його більш тісний контакт з племенами Низового Подунав'я.

Племена станівської культури

Про племена, які жили в ранній період бронзової доби на Закарпатті, відомо дуже мало. Краще досліджені пам'ятки племен пізньобронзової доби. У XIV—XII ст. до н. е. на сучасній території Закарпаття, Північно-Східної Угорщини та Північної Трансільванії були поширені племена станівської культури.

Населення станівської культури проживало у довгочасних поселеннях, забудованих наземними та напівземлянковими житлами.

Основними галузями господарства були землеробство і скотарство. Станівські племена вирощували пшеницю, ячмінь та просо, про що



Знаряддя праці середньої та пізньої доби бронзи племен Закарпаття:
1—мотика; *2, 4* — кельти; *3*— серп.

свідчать відбитки зерен на посуді. Врожай збирали бронзовими серпами. Розводили велику й дрібну рогату худобу та коней. Знахідки псалій свідчать про існування вершництва. Важливою галуззю господарства була бронзоливарна справа.

Розвиток землеробства, скотарства й металургії, безперечно, спричинився до розширення обміну.

З часом існування станівських племен у Закарпатті пов'язані численні скарби. Бронзові вироби з них свідчать про високий рівень розвитку металургійного виробництва у Верхньому Потиссі, а також про широкі зв'язки населення Закарпаття наприкінці II тисячоліття до н. е. з племенами Східної та Центральної Європи. Серед виробів з бронзи трапляються серпи кількох типів, кельти, мотики, молоти, долота, ножі; досить різноманітна зброя — мечі, кинджали, чекано-молоти, булави, наконечники списів; окрему групу бронзових виробів становлять псалії. Виготовляли й різноманітні прикраси — браслети, шпильки, каблучки, гривни. Справді високохудожніми виробами є прикрашені розкішним орнаментом діадеми й пояси, що зустрічаються в багатьох скарбах.

Безперечно, не всі бронзові вироби мали місцеве походження, деякі з них, наприклад чекано-молоти, шпильки з потовщенням, завезено з Трансільванії. Не виключено, що племена Закарпаття частину бронзових виробів виготовляли на обмін. Проте бронзові вироби повністю не витіснили виробів з каменю.

У племен станівської культури існував обряд трупоспалення з похованням у глиняних урнах або в неглибоких грунтових ямах, очевидно,

без позначок на поверхні. В могилу ставили посуд, клали знаряддя праці та прикраси.

Збройні сутички між племенами викликали необхідність укріплювати поселення ровами й валами (с. Дідове, уроч. Товар), а також збільшувати кількість різноманітної зброї — мечів, булав, бойових чеканів, кинджалів. Серед мечів є високохудожні вироби. Такі мечі, певно, належали знатним особам. Племена станівської культури переживали розклад патріархально-родових відносин.

На думку дослідників, племена станівської культури відіграли певну роль у формуванні фракійської етнічної спільності карпатського ареалу.

Племена мар'янівсько-бондарихинської культури

Своєрідна група племен ранньої пори бронзового віку, що проживала в лівобережній частині Полісся та Лісостепу, ввійшла в науку під назвою мар'янівської (від колишнього сел. Мар'янівки на р. Сеймі, тепер с. Бунякине Путивльського району Сумської області). Самобутня культура цих племен зберегла риси, успадковані від неолітичних племен. Свої поселення мар'янівці засновували серед боліт, в заплавах річок, на великих островах. В їх господарстві велике значення відігравали мисливство та рибальство. Мар'янівські гончарі виготовляли посуд, зберігаючи традиції місцевих неолітичних племен ямково-гребінцевої кераміки. Прикрашали його різноманітними ямками та відбитками, що імітують шнур. Мар'янівські племена продовжували існувати і в пізній період бронзового віку. В Лівобережному Лісостепу, в басейні середньої і верхньої течії Сули, Псла, Ворскли і Сіверського Дінця вони відомі під назвою бондарихинських племен (від уроч. Бондариха на Сіверському Дінці, поблизу Ізюма). Це були давні жителі краю, послідовні етапи розвитку культури яких простежуються в період бронзи — протягом II тисячоліття до н. е. Густота населення була порівняно невелика. Оточення, в якому проживало бондарихинське населення, було досить мирним. Невеликі поселення з кількох господарств розміщалися на краю борових терас та останцях поблизу озер і стариць.

Основу господарської діяльності бондарихинських племен становило землеробство та скотарство. На поселеннях знайдено кам'яні зернотерки, крем'яні вкладиші до серпів. У складі побутового інвентаря багато кістяних знарядь для обробки хутра, шкіри, вовни; є знаряддя, пов'язані з ткацтвом, виготовленням взуття й одягу. Існувало і бронзоливарне виробництво. У кам'яних ливарних формах відливалися бронзові кельти й інші знаряддя праці. На бондарихинських поселеннях знайдено також залізні знаряддя праці: шило і ніж, що датуються початком I тисячоліття до н. е. Ці знахідки свідчать про дуже ранню появу тут залізоробного і ковальського ремесел.

Своєрідними рисами відзначалися вироби місцевих гончарів. В орнаментації посуду вони широко застосовували відбитки дерев'яних штампів різної форми.

Приблизно у VIII ст. до н. е. бондарихинські племена були витіснені з Лівобережного Лісостепу на північ — у Подесення, де вони взяли участь у формуванні культури юхнівських племен раннього залізного віку. Таким чином, припинилося самостійне існування бондарихинських племен. А юхнівські племена, як відомо, вчені пов'язують з історичними будинами, балто-слов'янська етнічна належність яких найбільш правдоподібна. Деякі дослідники вбачають у мар'янівських та бондарихинських

племенах населення давньої фінно-угорської групи, на відміну від іраномовних жителів Степу.

Найзнаменнішим явищем бронзового віку, який відігравав надзвичайну роль в історії стародавнього населення, що проживало в сучасних межах України, є формування найдавніших етнічних масивів. У племенах зрубної культури сучасне мовознавство вбачає іраномовне населення. На заході, за Дністром, жили племена північних фракійців, до яких відносять племена культур станівської та Ноа. Багато вчених пов'язують із тшинецькими та їх нащадками — білогрудівськими племенами праслов'ян. Виходячи з археологічних та лінгвістичних досліджень (даних порівняльного мовознавства та ономастики), прабатьківщиною слов'ян вони називають територію між Віслою на заході і Дніпром на сході.

Наприкінці бронзового віку в Північному Причорномор'ї почали складатися великі племінні союзи. Одне з таких об'єднань становили кіммерійці, які вже згадуються у писемних джерелах, зокрема у працях Геродота, клинописах Ассирії, а також в «Одіссеї» Гомера. До складу об'єднань входили численні племена. У зв'язку з цим прискорюється зближення окремих племінних діалектів, виникає гостра потреба запровадження спільної мови.

Пізній період бронзового віку на сучасній території Української РСР ознаменувався важливими зрушеннями в усіх галузях життя. Це був час дальшого розвитку продуктивних сил, пов'язаний не тільки з великими успіхами орного землеробства та пастушого скотарства, а й з бурхливим розвитком місцевої металургії бронзи. На території України виникло кілька металообробних центрів, зокрема один з найвідоміших у Східній Європі — в Степовому Подніпров'ї. В складі общин виділилися особливі категорії населення — фахівці-ливарники, ковалі; створювалися передумови для відокремлення ремесла від землеробства.

Розвиток скотарства, землеробства та бронзоливарної справи зумовив певні зміни в суспільстві. Виникла майнова і соціальна диференціація, зросли роль і влада племінних вождів та воєначальників. Прагнення до нагромадження багатства спричинилося до нових війн. «Війна, яку раніше вели тільки для того, щоб помститися за напади,— писав Ф. Енгельс,— або для того, щоб розширити територію, яка стала недостатньою, тепер ведеться тільки заради грабежу, стає постійним промислом»[1].

Формування впливової племінної верхівки, з одного боку, та розвиток патріархального рабства — з другого,— це ті нові суспільні явища, які зруйнували первіснообщинний лад.

У степових кіммерійських племен, певно, значно раніше, ніж у населення Лісостепу, виділилась і сформувалася панівна верхівка, в руках якої зосереджувалися влада і багатство. Це підтверджується археологічними даними. Насамперед йдеться про появу багатих поховань представників знатних родів у великих курганах (таких, як Широкий поблизу Каховки). У цих курганах слід вбачати усипальні степових володарів, свого роду «царів», які зустрічаються порівняно рідко. Поряд з ними більш поширеними були поховання простих общинників, що свідчить про поглиблення соціальної і майнової нерівності, зародження класового суспільства, встановлення нерівноправних відносин між знаттю і масами експлуатованого рядового населення.

В епоху бронзи на сучасній території Української РСР відбувався перехід до нової епохи — епохи рабовласницького ладу.

---

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 159.

РАБОВЛАСНИЦЬКИЙ ЛАД

Перехід від привласнюючих форм господарства (збиральництва, мисливства, рибальства) до відтворюючих – землеробства й скотарства, що відбувся на рубежі кам'яного віку та енеоліту, зумовив подальший прогрес економічного й соціального розвитку людського суспільства. Нові прогресивні форми господарства забезпечили зростання додаткового продукту, а разом з тим — виникнення майнової нерівності та перехід від безкласового суспільства до класового.

У III—II тисячолітті до н. е. в країнах Стародавнього Сходу — Дворіччі, Єгипті, в долинах Інду та Хуанхе — на базі зрошувального землеробства почали виникати стародавні цивілізації, держави, великі міста. Складалося класове суспільство, очолюване аристократією, якій антагоністично протистояла маса експлуатованого люду. «Рабовласники і раби,— писав В. І. Ленін,— перший великий поділ на класи. Перша група володіла не тільки всіма засобами виробництва — землею, знаряддями, хоч би які слабі, примітивні вони тоді були,— вона також володіла і людьми. Ця група називалась рабовласниками, а ті, хто працював і віддавав працю іншим, називались рабами»[1].

Рабовласництво розвивалося на Сході повільно, лишаючись переважно домашнім, і в цьому розумінні було примітивним. Значну роль у виробництві відігравали рядові общинники, що перебували в кабалі, у напіврабській залежності від знаті. Східні держави складались як деспотії, очолювані царями, що мали монархічну, нічим не обмежену владу.

На сучасній території Радянського Союзу деспотії давньосхідного типу існували лише у Закавказзі. До їх числа належать Урарту, Вірменія, Іберія, Кавказька Албанія й Атропатена.

У найрозвинутіших формах рабовласницький спосіб виробництва склався в стародавній Греції та Римі. Становлення рабовласницького суспільства в Греції відбувалося в XI—IX ст до н. е., коли почали виникати невеликі міста-держави (поліси). Найвищого розквіту античне рабовласницьке суспільство досягло в класичний період — у V—IV ст. до н. е. Значення античного рабовласництва у всесвітньому історичному процесі найбільш точно сформулював Ф. Енгельс. «Тільки рабство,— писав він,— зробило можливим у більшому масштабі поділ праці між землеробством та промисловістю і таким способом створило умови для розквіту культури стародавнього світу — для грецької культури. Без рабства не було б грецької держави, грецького мистецтва і грецької науки; без рабства не

[1] *Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 39, с. 65.

було б і Римської імперії. А без того фундаменту, який заклали Греція і Рим, не було б і сучасної Європи». І далі: «Нам ніколи не слід би забувати, що увесь наш економічний,політичний та інтелектуальний розвиток має своєю передумовою такий лад, в якому рабство було в тій самій мірі необхідне, в якій і загальновизнане. В цьому розумінні ми маємо право сказати: без античного рабства не було б і сучасного соціалізму»[1].

У другій половині VII—VI ст. до н. е. греки колонізували північне узбережжя Чорного моря, внаслідок чого Північне Причорномор'я було втягнуте в орбіту античного рабовласницького світу, що спричинилося до виникнення в ньому прогресивної цивілізації. Незважаючи на те, що грецькі поліси в Причорномор'ї являли собою периферію античного Середземномор'я, вони відіграли велику роль у стародавній історії нашої країни. Грецька торгівля, причорноморські виробничі центри познайомили місцеві народи з досягненнями античної культури. Античні рабовласницькі держави сприяли соціально-економічному прогресу корінного населення Східної Європи. Елементи передової еллінської культури поширювалися серед місцевого населення. Важко переоцінити значення для історичної науки того факту, що завдяки новим зв'язкам давні народи Східної Європи — кіммерійці, скіфи, савромати (пізніша назва —сармати) та інші — стали відомі античним письменникам і таким чином увійшли до всесвітньої історії. У творах видатних ольвійських і боспорських художників знайшли відображення реалістичні образи скіфів — воїнів, конярів, вівчарів та ін. Становлення класового суспільства у давніх народів Північного Причорномор'я було зумовлене в основному внутрішніми закономірностями історичних процесів.

На початку I тисячоліття до н. е. в розвитку продуктивних сил у племен, що жили на сучасній території Української РСР, сталися великі зміни. Вони були пов'язані з відкриттям заліза, освоєнням технології його виготовлення та масовим використанням залізних знарядь праці й зброї. Освоєння заліза мало величезне значення для прогресу стародавнього суспільства: воно відкрило нові, досі небачені перспективи розвитку всіх галузей господарства — землеробства, скотарства, ремесла. «Залізо, — зазначав Ф. Енгельс,— зробило можливим рільництво на більших площах, розчищення під ріллю широких лісних просторів; воно дало ремісникові знаряддя такі тверді й гострі, яким не міг протистояти жоден камінь, жоден з інших відомих тоді металів»[2].

Вперше люди познайомились із залізом ще в епоху енеоліту, про що свідчать знахідки окремих речей на Передньому Сході. Так, серед найцінніших предметів із царських гробниць Халдеї були кинджали з залізним клинком, виготовлені з рідкісного метеоритного й самородного заліза. Обробка цього металу дала можливість познайомитися з його надзвичайно високими технічними властивостями. На території Східної Європи найдавнішим відомим залізним предметом є виготовлений з метеоритного заліза кинджал із поховання першої половини II тисячоліття до н. е. в кургані поблизу м. Елісти в Калмицькій АРСР.

Поява залізорудного та залізообробного виробництва на території нашої країни належить не пізніше як до середини II тисячоліття до н. е. Воно виникло незалежно від зовнішніх впливів, у тому числі й з боку цивілізації Переднього Сходу. Сліди найдавнішого виробництва заліза були відкриті на поселенні ранньої зрубної культури поблизу Воронежа

---

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 20, с. 175.
[2] Там же, т. 21, с. 157.

(1500—1400 р. до н. е.). Тут поряд із залишками бронзоливарного ремесла було знайдено залізне шило та залізні шлаки. Часом остаточного утвердження заліза є VIII ст. до н. е. Відтоді із заліза почали виготовляти всі основні знаряддя праці, предмети побуту та зброю.

Освоєння технології виробництва заліза сприяло прискоренню розвитку продуктивних сил, загальному прогресу суспільства. Завдяки поширенню різних ремесел та успіхам землеробства відбувся другий великий суспільний поділ праці: ремесло відокремилося від землеробства.

Опанування залізом і виготовлення з нього знарядь праці збіглося в часі з іншим важливим явищем у житті племен і народів півдня Східної Європи — відокремленням від землеробства і переходом до кочового скотарства пастуших племен. Цей процес назрівав поступово, він почався ще наприкінці бронзового віку і проходив повсюдно на широких просторах євразійських степів — від Монголії і Китаю до Дністра й Подунав'я, включаючи степові і напівстепові зони Середньої Азії, степи Південного Приуралля, Середнього й Нижнього Поволжя, Приазов'я та Причорномор'я.

В умовах степів перспективи розвитку основних галузей господарства — землеробства й скотарства — були різні. Розвиток землеробства гальмувався низьким рівнем технічних засобів обробки важких степових грунтів. Водночас безкрайній, вкритий багатою трав'яною рослинністю степ являв собою величезний резерв природних ресурсів для скотарства. Проте осілий спосіб життя обмежував ефективне використання цих можливостей. Природне збільшення поголів'я й дедалі зростаюче значення скотарства в господарстві змушувало населення в пошуках нових пасовиськ пересуватися за стадами. Лише в такий спосіб воно могло забезпечити необхідний догляд та охорону стад, які були найлегшою й найціннішою здобиччю в міжплемінних воєнних сутичках, а також якнайповніше використання продуктів тваринництва.

Так, на основі життєвого досвіду багатьох поколінь виникло кочове скотарство. Дослідники вважають, що найсприятливішим природним середовищем для його виникнення були жаркі степи й зони напівпустель, де землеробство було особливо важким і малопродуктивним. Перехід до кочового скотарства давав можливість максимально використати природні ресурси степів. Освоєння величезних степових просторів зробило працю людини продуктивнішою. Зосередження великої кількості худоби у володінні окремих родин створювало умови для прискорення процесу нагромадження багатства, розширення обміну,виникнення майнової нерівності, сприяло дальшому розвитку соціальної структури суспільства.

Постійні турботи про збереження пасовиськ і стад, а також намагання захопити худобу, майно та землі сусідів визначили організацію та завойовницький уклад життя кочових общин. Вони перебували в стані безперервної боротьби: або відбивали напад ворожих кочових орд, або здійснювали набіги на сусідів. У цій боротьбі регулюючим началом було тільки реальне співвідношення сил. Сильніші й численніші угруповання, перемагаючи слабіших, витісняли їх, асимілювали у своєму середовищі або ж підкоряли на основі данницької залежності. Постійна воєнна напруженість наклала відбиток на побут кочовиків, породила постійне прагнення до вдосконалення зброї, військового спорядження, організації війська. В ході цієї боротьби виникали великі союзи племен, що об'єднувалися з метою нападу чи захисту. В результаті зіткнення подібних груп посилювалася міграція, відбувалося пересування великих етнічних мас. Висувалися найсильніші союзи племен, які створювали більш-менш сталі

політичні об'єднання. Між пануючими племенами, підкореними їм угрупованнями та сусідніми народами відбувався безперервний процес військової, господарської та культурної взаємодії.

Худоба та продукти тваринництва становили легко відчужуване майно, що сприяло розширенню внутріплемінного й міжплемінного обміну. Одночасно розвивалося товарне виробництво, розраховане на обмін. Значно зросла роль торгівлі. Встановлювалися заморські торговельні та культурні зв'язки кочовиків з сусідніми племенами і народами. Кочовики одними з перших вступили в контакт з країнами стародавніх рабовласницьких цивілізацій Переднього Сходу та античного світу.

Завдяки специфічним умовам життя та побуту, а також значному розширенню контактів у кочових народів склалася яскрава й самобутня культура, окремі риси якої стали загальними для степових народів на величезних територіях. Виникли укріплені городища, що були адміністративними, ремісничими й культурними центрами. У руках окремих осіб на правах приватної власності концентрувалися великі багатства. Водночас із суспільним поділом праці та диференціацією суспільства на багатих і бідних, вільних і рабів виникли класи.

З відкриттям і поширенням заліза почалася нова ера в історії племен, що населяли сучасну територію Української РСР. Відбувалася докорінна ломка старих основ економіки, культури й побуту племен, у яких проходив процес розкладу первіснообщинного ладу і перехід до ранньокласового суспільства. З початком залізного віку на арену всесвітньої історії вийшли племена і народності півдня Європи — кіммерійці, скіфи, сармати, таври, фракійці і відомі під іншими назвами стародавні слов'яни.

В умовах боротьби кочових народів за територіальне й політичне панування, створення певної системи залежності однієї частини населення від іншої склалося перше історично засвідчене політичне об'єднання на сучасній території Української РСР, що дістало назву Скіфії. Виникнення, розвиток і занепад цього об'єднання становить основний зміст історії населення Північного Причорномор'я в період з VIII ст. до н. е. до перших віків нового літочислення.

Держава і суспільство у скіфів були ранньокласовими. Рабство у них, як і в інших давньосхідних народів, залишалося домашнім. Основним виробником був рядовий общинник — скотар і землероб, що перебував у кабальній і данницькій залежності від знаті та багачів.

В осілих землеробсько-скотарських племен, що жили в лісостеповій частині Скіфії та за її північними межами — в Поліссі, ще через багато століть після занепаду скіфського об'єднання порівняно міцно зберігався родоплемінний лад. В їх середовищі процеси майнової диференціації відбувалися повільно, затримався і розвиток антагоністичних, класових відносин. У східних слов'ян цей процес завершився лише в I тисячолітті н. е., в результаті чого склалося феодальне суспільство і виникла давньоруська держава — Київська Русь.

Розділ IV КІММЕРІЙЦІ, СКІФИ, САРМАТИ

1. Кіммерійці і найдавніші скіфи

Наприкінці II — на початку I тисячоліття до н. е. Північне Причорномор'я населяли найдавніші з відомих під своєю власною назвою племен — кіммерійці.

Найбільш ранні відомості про кіммерійців знаходимо у грецькій літературі; вони належать до початкового періоду знайомства грецьких мореплавців з північним узбережжям Чорного моря і мають характер легенд, що ввійшли до циклу міфів і сказань. Земель кіммерійців досяг Одіссей, відправившись з острова Еї. За поемою Гомера «Одіссея», ця дуже віддалена країна була розташована поблизу крайніх меж океану, десь біля входу в потойбічне царство Аїда. В поемі говориться: «Зайшло сонце і покрилися тьмою всі шляхи, а судно наше досягло меж океану. Там народ і місто людей кіммерійських, окутані імлою і хмарами; і ніколи сяюче сонце не заглядає до них своїми променями...» Мабуть, до кіммерійців належить також згадуваний в «Іліаді» народ «дивних доярів кобилиць — млекоїдів, бідних і найсправедливіших із смертних», що жили десь у Північному Причорномор'ї, на північ від Трої, відразу ж за «конеборними фракійцями і місійцями, що б'ються врукопашну». Пізніше «доярами кобилиць» античні автори називають як скіфів (Гесіод, VII ст. до н. е.), так і кіммерійців (Каллімах, 310—235 рр. до н. е.).

У Геродота (V ст. до н. е.) і Страбона (63 р. до н. е.— 23 р. н. е.) є повідомлення про те, що вся країна, яка раніше належала кіммерійцям, зайнята скіфами. Вони називають ряд пов'язаних з перебуванням кіммерійців місць, в основному на Керченському півострові, де знаходилися «кіммерійські стіни», «кіммерійські переправи», Кіммерію, Боспор Кіммерійський (Керченська протока), м. Кіммерік. В західній частині Північного Причорномор'я, поблизу гирла Дністра, за переказом Геродота, знаходилася могила останніх кіммерійських царів. Цим ще раз підтверджується свідчення про те, що кіммерійці займали все Степове Причорномор'я від Дону до Дністра.

Археологічні дані дають підставу пов'язувати з кіммерійцями пам'ятки пізнього етапу зрубної культури Степового Причорномор'я. Кіммерійці були численним і сильним народом, до складу якого входив, мабуть, ряд племен. В основному вони зберігали осілий спосіб життя, але в них уже існували могутні кінні загони, що давало можливість здійснювати далекі завойовницькі походи. Як свідчить Страбон, за часів Гомера кіммерійці досягли країн на східному узбережжі Середземного моря. Нові археологічні відкриття підтверджують ці дані.

На початку I тисячоліття до н. е. у кіммерійців відбувався перехід від пастушого скотарства до кочового. Цьому могло сприяти зіткнення кіммерійців з племенами кочових скіфів, які вдерлися зі сходу, з-за Дону. В усякому разі, з VIII ст. до н. е. осілі поселення пізньозрубної культури

повсюдно зникли. Для цього ж часу в степах стали типовими курганні поховання кінних воїнів-кочовиків при зброї (зокрема залізній), разом з спорядженням верхового коня.

Із ассірійських джерел кінця VIII ст. до н. е. відомо, що кіммерійці завдали поразки урартійському цареві Русові і з'явилися на північних кордонах Ассирії. Існує припущення, що ассірійський цар Саргон II загинув у бою саме з кіммерійцями в 705 р. до н. е. У джерелах, що належать до часів ассірійського царя Асаргаддона (681—668 рр. до н. е.), кіммерійці фігурують поряд зі скіфами серед народів, які відіграли велику роль у війнах часів падіння ассірійської могутності й становлення Мідії. Причому частина їх виступала на боці ворогів Ассирії, а частина — в числі її союзників.

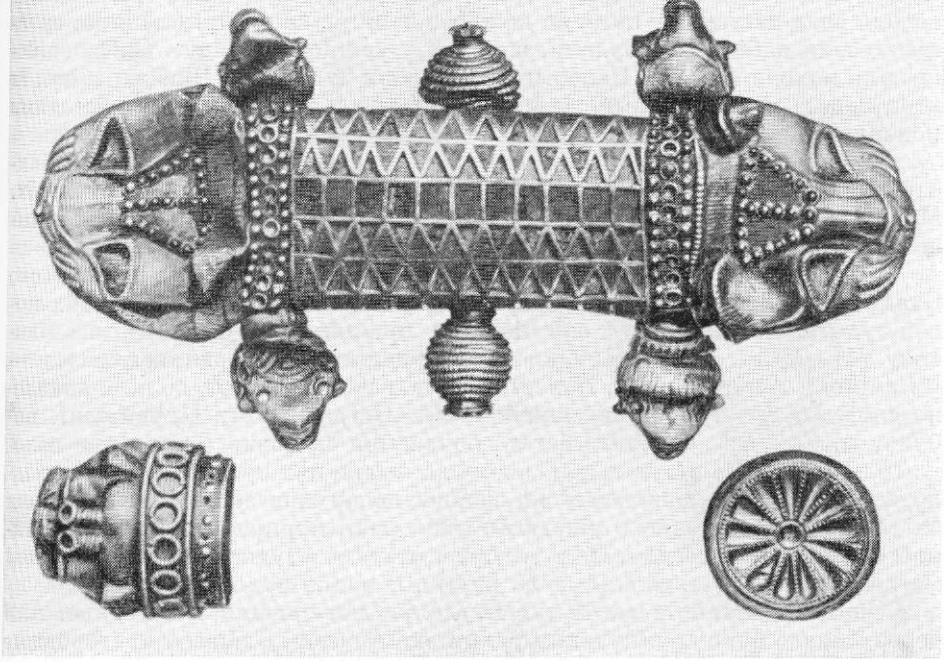
Згідно з повідомленням Геродота, пізня хвиля вторгнення кіммерійців у Передню Азію була викликана тим, що їх вигнали з степів Північного Причорномор'я скіфи, які в свою чергу були витіснені з глибин Азії массагетами. За версією Арістея із Проконіса (VII ст. до н. е.), повідомленою Геродотом, народом, що витіснив скіфів, були іссідони, які зазнали нападу з боку арімаспів. Цікавим у цих повідомленнях є те, що причина пересування скіфів на захід пов'язується з хвилею міграцій, воєнними сутичками, які, немов ланцюгова реакція, прокочувалися зі сходу на захід, а також те, що початкова батьківщина скіфів локалізується десь на північ від східної частини Каспійського узбережжя або на захід від Уральського хребта. За свідченням Діодора Сіцілійського (друга половина I ст. до н. е.), скіфи спочатку жили біля Араксу (Волги), потім розширили свої володіння до Танаїсу (Дону) і Меотійського озера (Азовського моря), а згодом завоювали Північне Причорномор'я до Істру (Дунаю), підкоривши собі багато племен, що проживали на цій території.

З появою скіфів, за переказом Геродота, кіммерійці, не бажаючи ризикувати в боротьбі з грізним ворогом, відступили відомими їм шляхами через Кавказ, вздовж східного узбережжя Чорного моря до країн Передньої Азії. А знатні кіммерійці («царі»), не бажаючи лишати рідної землі, перебили один одного у взаємній битві й були поховані в пониззі Дністра.

Переслідуючи кіммерійців, скіфи пройшли вздовж Каспійського узбережжя через Кавказ і теж вдерлися в країни Передньої Азії. Коли саме сталося зіткнення скіфів з кіммерійцями й вигнання останніх з Причорномор'я, сказати важко. В усякому разі, у VII ст. до н. е. обидва ці народи вже перебували у Передній Азії, наводячи жах на місцеве населення.

Враження, яке справляло на сучасників нашестя грізних невідомих досі північних кочовиків, яскраво відображене в промовах біблійних пророків: «Ось іде народ із північної країни... держить лук і короткий спис, жорстокий він! Вони не зжаляться! Голос їх реве, як море, скачуть на конях, вишикувалися, як одна людина...; ...Народ здалеку... народ давній... мови якого ти не знаєш... сагайдак його, як відкрита домовина, всі вони люди хоробрі...; Він зжере твоє жниво і хліб твій, знищить синів і дочок твоїх, зжере овець і корів твоїх, зжере виноград твій і смокви твої і зруйнує мечем міста твої, на які ти покладаєш надію». В цих емоційних характеристиках образно відображені характер і природа вторгнення кочовиків та його спустошливі наслідки, що сприймалися як «божа кара».

Скіфи і кіммерійці брали діяльну участь у бурхливих подіях, що розгорнулися на той час у країнах Переднього Сходу. Кіммерійці в основному підтримували антиассірійську коаліцію. В аналах Асаргаддона, що належать до 679—678 рр. до н. е., повідомляється про перемогу, здобуту ассі-



Уламки золотих речей (підлокітники тронів) — скіфські трофеї передньоазіатських походів. Курган поблизу станиці Келермеської. VI ст. до н. е.

рійським царем над кіммерійцями, очолюваними вождем Теушпою. На боці противників Ассирії виступили також скіфи на чолі з вождем Ішпакою. Асаргаддону вдалося, мабуть, розбити ворожу коаліцію й залучити на свій бік основні сили скіфів. При цьому одна з дочок ассирійського новелителя була видана заміж за скіфського царя Бартатуа (Прототія— за грецькими джерелами).

Кіммерійці основний удар спрямували проти держав Східного Середземномор'я. В союзі з Урарту вони розгромили Фрігію (676—674 рр. до н. е.), а в середині VII ст. до н. е. вдерлися в Лідію і захопили її столицю Сарди. Відтоді Лідія потрапила під владу кіммерійців, визволитися від яких їй вдалося тільки наприкінці VII ст. до н. е. Після лідійського походу кіммерійці фактично зійшли з історичної арени.

Що ж до скіфів, то дальша історія походів у Передню Азію пов'язана з іменем царя Мадія, сина Прототія. Як і його батько, він був союзником Ассирії. Він завдав поразки ворожому Ассирії кіммерійському вождю Лігдамісу. Противником скіфів був також один із головних ворогів Ассирії мідійський цар Кіаксар. Військо скіфів, очолюване Мадієм, з'явилося у той момент, коли Кіаксар обложив Ніневію — столицю Ассирії.

У битві з мідійцями Мадій одержав перемогу, і це поклало початок пануванню скіфів у Передній Азії, що тривало 28 років. За цей час скіфи не створили тут міцного об'єднання типу східних держав, хоч і мали під своєю владою певну територію в землях Мана, яка служила плацдармом для їх походів. Залишаючись кочовиками і спираючись на свою військову силу, вони, щоб захопити воєнну здобич та одержати данину, здійснювали спустошливі походи. За словами Геродота, скіфи «...все спустошували

своїм буйством і надмірностями. Тому що, крім того, що вони брали з кожного народу накладену ними на кожного данину, вони, крім данини, організовували набіги і грабували, що було у кожного народу». Скіфи здійснювали походи в Сірію, Палестину, доходили до Єгипту. Щоб запобігти їх вторгненню, фараон Псамметіх вийшов їм назустріч і відкупився багатими подарунками.

Кінець пануванню скіфів у Передній Азії поклав мідійський цар Кіаксар. Він запросив на бенкет скіфських вождів і підступно умертвив їх. Мабуть, цей удар був досить відчутним, оскільки після нього скіфи залишили Мідію і повернулися в Причорномор'я.

Сліди перебування скіфів і кіммерійців у країнах Стародавнього Сходу добре простежуються. Скіфська зброя і спорядження верхових коней зустрічаються на шляхах скіфських проникнень — у пам'ятках Кавказу VII—VI ст. до н. е. При розкопках ряду міст Стародавнього Сходу — у Вавілоні, Ассирії, Сірії, Палестині, в шарах VII—VI ст. до н. е. знайдено скіфські бронзові наконечники стріл. В Іранському Курдистані, поблизу м. Саккиза, відкрито багате поховання скіфського царя, що належить до кінця VII ст. до н. е. В ньому виявлено ряд предметів давньосхідного виробництва, одержаних як здобич, подарунки або данина, а також скіфська зброя, предмети кінської вузди, речі, прикрашені в манері ранньоскіфського мистецтва. На думку вчених, саме в Іранському Курдистані могла міститися ставка скіфських царів під час їх походів.

Однією з останніх акцій скіфів під час повернення з Передньої Азії через Кавказ було зруйнування урартської фортеці Тейшебаїні (городище Кармір-Блур у Вірменії) приблизно на рубежі VII—VI ст. до н. е. Фортеця загинула у вогні. В стінах цитаделі виявлено скіфські наконечники стріл. У приміщеннях знайдено деякі речі, пов'язані з перебуванням тут скіфів.

У похованнях скіфської знаті початку VI ст. до н. е. на Кубані та в Північному Причорномор'ї трапляються речі двірцевого начиння: посуд, уламки меблів, що були трофеями скіфів, здобутими під час походів.

Передньоазіатські походи справили глибокий вплив на формування соціальної структури і культури скіфського суспільства. Вони сприяли розширенню його зовнішньополітичних та культурних зв'язків. Кочові народи Причорномор'я вперше вступили в безпосередній контакт з країнами найбільш розвинутих цивілізацій Стародавнього Сходу. Походи прискорили формування військової організації скіфів, спрямованої на підкорення інших племен і народів. Посилилася влада царів і родоплемінної аристократії, зросло їхнє багатство і прагнення до розкоші. Військова могутність скіфів піднімала вождів до рівня давньосхідних володарів. Для виготовлення парадного вбрання вони залучали не тільки скіфських майстрів, а й ремісників країн Сходу — урартійців, ассирійців, іонійських греків.

Походи скіфів і кіммерійців у Передню Азію мали неабияке значення для країн Стародавнього Сходу. Як активна політична сила вони брали участь у перебудові політичної карти Переднього Сходу, сприяючи занепаду одних і піднесенню інших країн. Так, в результаті цих подій загинули Урарту і кривава деспотична Ассирія.

Скіфські походи в Передню Азію не були епізодичними. Вони тривали протягом майже всього VII ст. до н. е.: у них взяли участь щонайменше два покоління. Все нові й нові загони воїнів відправлялись із степів Північного Кавказу та Причорномор'я шляхами своїх попередників у пошуках слави й здобичі.

Контакти з народами Кавказу і Стародавнього Сходу значно збагатили матеріальну культуру та мистецтво скіфів. Скіфи володіли першокласною для свого часу зброєю. Основу їхнього війська становили мобільні загони кінноти. До озброєння воїна входили залізні мечі та короткі кинджали, списи з залізними наконечниками, луки і стріли. Луки скіфів в стародавньому світі не мали собі рівних за далекобійністю.

За час походів скіфи взяли на озброєння залізні бойові сокири, запозичивши їх у народів Кавказу. У народів Сходу вони запозичили шоломи і панцири з залізних або бронзових пластин, пристосувавши цей обладунок до умов кінного бою. В прикрашанні одягу і зброї оригінальні скіфські мотиви (зображення оленя, пантери, коня, барана та ін.) переплітаються з художніми образами, запозиченими в мистецтві країн Стародавнього Сходу (грифони, синкретичні чудовиська та ін.). Це поклало початок створенню нового, самобутнього й дуже оригінального скіфського мистецтва.

Немає сумніву, що назви «кіммерійці» і «скіфи» (за східними джерелами «гімірри» й «ішкуза») у першооснові означали конкретні назви груп племен, кожна з яких утворювала етнічну спільність, один народ. Щодо скіфів, то вони належали до числа народів, які говорили на одному з діалектів іранської мови, до тієї великої мовної сім'ї, до складу якої входили також савромати, саки, массагети, согдійці, хорезмійці, а на території Стародавнього Сходу — мідійці та перси. На користь такого припущення говорить аналіз залишків скіфської лексики: більшість власних імен, племінних і топонімічних назв, окремих слів знаходить відповідники в іранській мові. Ці народи сформувалися головним чином на основі споріднених племен зрубної й андронівської культур бронзового віку.

Питання про етнічну належність кіммерійців остаточно не з'ясоване. На основі писемних джерел деякі вчені відносять їх до числа народів фракомовної групи. Останнім часом з'являється дедалі більше даних, які дають підставу думати, що кіммерійці належали до тієї самої групи іраномовних народів, що й скіфи, і становили крайню західну групу цього величезного світу.

Крім конкретної етнічної назви кіммерійців і особливо скіфів, ці етноніми використовувалися також у широкому, узагальнюючому значенні. Стародавні джерела часів походів цих народів у Передню Азію часто плутають їх, називаючи кіммерійців скіфами і навпаки. Назва «скіфи» також вживалась на позначення всіх середньоазіатських і причорноморських народів, близьких до скіфів способом життя. Скіфськими називалися також підкорені скіфами племена, що проживали в межах Причорноморської Скіфії. Тому в кожному окремому випадку слід чітко розрізняти зміст поняття, що вкладається в це визначення.

2. Землеробські племена на території Лісостепової України IX—VII ст. до н. е.

Племена Правобережного Лісостепу

У той час як у степах Причорномор'я відбувалися бурхливі події, пов'язані з становленням кочового господарства та збройною боротьбою між скіфами і кіммерійцями, в лісостеповій частині України продовжували жити племена, що стійко зберігали скотарсько-землеробський спосіб життя.

Правобережний Лісостеп, між Дніпром і Дністром, населяла велика група племен, стародавніх жителів краю, корені яких сягають глибин

бронзового віку. Оскільки власні назви цих племен в історичних джерелах не збереглися, в науці їх називають племенами чорноліської культури — від вперше відкритого городища у Чорному Лісі Кіровоградської області, у верхів'ях Інгульця.

На початку залізного віку ці племена досягли досить високого ступеня розвитку. Густа мережа поселень свідчить про значну густоту населення, велика група якого жила в південній частині Правобережного Лісостепу, в басейнах річок Тясмину та Росі. Поселення розташовувались, як правило, на невисоких, прилеглих до долин, придатних для землеробства, ділянках плато. Жителями кожного такого поселення була родова група або група споріднених сімей. Вони жили в дерев'яних будинках із заглибленою у землю основою (напівземлянках). Порівняно значні розміри жител свідчать про існування великої патріархальної сім'ї.

Землю обробляли дерев'яними сошниками, в які запрягали волів. Знаряддями землеробства були також кістяні мотички та колінчасті знаряддя з плоскими залізними наконечниками у вигляді тесла. Врожай збирали серпами, спочатку — бронзовими або кістяними з крем'яними вкладишами, а пізніше — залізними. Хліб мололи кам'яними ручними зернотерками. Зерно і запаси продуктів зберігали у великих глиняних посудинах.

Про розвиток прядіння й ткацтва свідчать знахідки пряслиць від веретен, грузил від ткацького верстата, а також кістяних гребенів для обробки вовни, знайдено ряд знарядь, призначених для обробки шкіри. Широко використовувалися бронзові сокири, так звані кельти.

Високорозвинутою у цих племен була бронзоливарна справа. Про це свідчать глиняні та кам'яні форми й вироби, відлиті за восковою моделлю. На Правобережжі у басейні Тясмину склався власний бронзоливарний центр для виробництва знарядь праці та різних прикрас. Інтенсивно розвивалося залізоробне ремесло. Із заліза виготовляли вістря списів, клинки кинджалів та мечів, ножі тощо. Різноманітними були знаряддя з кістки: наконечники стріл, гарпуни, предмети кінської вузди.

Великої майстерності досягли чорноліські гончарі у виготовленні посуду. Він мав вигляд досить оригінальний і вишуканий. Форми його розвивалися з місцевої кераміки попередніх часів.

Майнова й соціальна нерівність населення на ранніх етапах розвитку була виражена досить слабо, що підтверджується складом поховального інвентаря. Небіжчиків чорнолісці ховали за обрядом трупоспалення у безкурганних могильниках. У могилу, як правило, клали кілька посудин з напутньою їжею та бронзові прикраси: сережки, браслети, шпильки.

Істотні зміни відбулися приблизно наприкінці IX — на початку VIII ст. до н. е., тобто саме тоді, коли південними сусідами чорнолісців стали кочові племена — спочатку кіммерійці, а потім — скіфи. Агресивні устремління степових кочовиків завжди були лихом для осілих землеробських народів. З півдня чорнолісцям загрожувала постійна небезпека нападу з боку кочовиків. Тому вони були змушені залишати насиджені зручні урочища й селитися на захищених крутими схилами ділянках плато, які штучно укріплювалися.

Більшість чорноліських укріплень — городищ — була розташована на південній окраїні Лісостепу (між сучасними Смілою і Кременчуком), на мисах корінного берега. Площа їх порівняно невелика: 40—100 *м* у поперечнику. Городища оточувалися земляним валом, на якому будувалися дерев'яні фортечні споруди. З зовнішнього боку до валу примикав рів. Круті природні схили посилювались ескарпами. Іноді з напільного боку

робилися додаткові укріплення. Чорноліські городища служили форпостами оборони землеробів від степових кочовиків.

Будівництво захисних споруд було справою нелегкою й вимагало об'єднаних зусиль усього населення. Виникнення городищ сприяло посиленню племінної консолідації, створенню племінних центрів, що стали місцем зосередження політичного, культурного й господарського життя. Для населення Тясминського басейну таким культурним і виробничим центром з розвинутим бронзоливарним ремеслом було одне з найбільших городищ, виявлене в с. Суботові поблизу Чигирина.

Постійна загроза нападу і зростаючий політичний вплив кочового населення Степу сприяли складанню військової організації у південної частини чорноліських племен. Про це свідчать, зокрема, поховання. У VIII—VII ст. до н. е. тут з'явилися подібні до степових поховання в курганах, куди клали зброю і кінське спорядження. Одне з таких поховань воїна відкрито на Черкащині, біля с. Носачева. Небіжчик був похований у дерев'яному склепі. Поруч з ним лежали залізні меч і наконечник списа, бронзові наконечники стріл найдавніших типів, залишки кінських вуздечок з бронзовими й кістяними прикрасами. Тут були також бронзові бляхи від нагрудного ременя, подібні до тих, які відомі за зображенням коней на ассірійських двірцевих рельєфах. Деталі ассірійської вузди, виявлені в могилі місцевого воїна, свідчать про те, що чорноліське населення не стояло осторонь від бурхливих подій, пов'язаних зі скіфськими передньоазіатськими походами.

Життя в прикордонних зі Степом районах Правобережного Лісостепу було настільки небезпечним, що частина населення змушена була переселятися на інші місця. У VIII ст. до н. е. значна група чорнолісців переселилася на лівий берег Дніпра, в район середньої течії Ворскли (між сучасними Охтиркою і Полтавою). На цій території, в середовищі чужорідного населення, виникли поселення чорноліської культури, що поклали початок існуванню на Ворсклі племінної групи з культурою правобережного типу. Невеликі відкриті поселення на новому місці свідчать про те, що деякий час життя тут проходило спокійно.

Серед чорноліських пам'яток на Ворсклі значний інтерес являє собою поховання воїна, відкрите біля с. Бутенків Кобеляцького району Полтавської області. Поховання здійснено за чорноліським обрядом трупоспалення, прах зсипано у земляну яму. Серед знахідок — залізні вістря списів, бронзові наконечники стріл, залишки шести вуздечок, чорноліські браслети. Це поховання свідчить про появу в середовищі чорноліських племен загонів кінноти, спорядженої за скіфо-кіммерійським взірцем.

Щодо населення чорноліської культури існує думка, що це був давньослов'янський народ, генетично споріднений з пізнішими слов'янськими племенами цієї території. На користь цього припущення говорять дані порівняльно-історичного мовознавства, а також безперервний розвиток археологічних культур з глибокої давнини аж до тієї пори, коли присутність слов'янського населення на цій території засвідчена історичними джерелами.

Цей процес не був простим і легким. У різні періоди історії населення цієї території зазнавало впливу різноманітних зовнішніх факторів, включаючи пряме політичне підкорення владі сильніших племен, проникнення чужорідних етнічних елементів, великий культурний вплив більш розвинутих в економічному відношенні народів. Але за всіх обставин місцеві етнічні елементи постійно відновлювали своє основне ядро і на початку

нової ери (племена зарубинецької культури) склали одне з найважливіших угруповань, звідки пішло розселення слов'янства на інші території.

Одним з найскладніших періодів у випробуванні етнічної міцності давнього населення Правобережжя був скіфський, коли населення цієї території зазнало значного культурного й політичного впливу степового іраномовного скіфського світу.

Племена Лівобережного Лісостепу

Як уже зазначалося, територія Лівобережного Лісостепу в пізньому бронзовому віці (X—VIII ст. до н. е.) була заселена племенами бондарихинської культури. Населення цієї культури утворило те етнічне й культурне середовище, в яке проникли переселенці чорноліської культури з Правобережжя. Можливо, переселення було раніше зумовлене якимись взаємними договорами і проходило мирно. Це підтверджується одночасним існуванням у басейні середньої течії Ворскли відкритих неукріплених поселень обох народів. Певний час ці два народи на Ворсклі співіснували.

Однак у VII ст. до н. е. протягом дуже короткого часу тут відбулося повсюдне зникнення племен бондарихинської культури, а їхнє місце з початку VI ст. до н. е. зайняли войовничі племена — носії скотарсько-землеробської культури скіфського типу. Своїм походженням це нове населення не було пов'язане ні з бондарихинськими племенами, ні з населенням чорноліської культури Правобережного Лісостепу.

Витіснені з своєї території бондарихинські племена переселилися в район Лівобережного Полісся — на Десну і середню течію Сейму. Тут, в оточенні войовничих і сильних сусідів, у нових природно-географічних умовах, на основі субстрату бондарихинських племен почалося формування культури населення раннього залізного віку VI—III ст. до н. е., що дістала назву юхнівської — від с. Юхнового поблизу Новгорода-Сіверського, де вперше досліджено городище цієї культури.

Що ж до етнічної належності племен бондарихинської культури, то це питання лишається неясним. Можна гадати, що вони належали до числа фінно-угорських чи балтомовних народів. Дуже вірогідно, що це народ давньої фінно-угорської групи, який відірвався від свого основного ядра й був асимільований народами балтомовної групи. В усякому разі, цілком певно, що юхнівські племена, які склалися на основі бондарихинських, належали вже до числа балтомовних народів.

Племена західних територій України

Ріка Дністер була своєрідним кордоном, на захід від якого жили племена, пов'язані з фракійським, карпато-дунайським світом. Основні центри розселення цих племен знаходилися на захід від сучасної території Української РСР, у сучасних межах Молдавської РСР, Болгарії, Румунії, Угорщини. В археологічній науці це населення відоме під назвою племен культури фракійського гальштату. Ця назва вказує на етнічну належність народу, а також на певну близькість його до культур іллірійського населення південної частини Центральної Європи (гальштатська культура на сучасній території Австрії та Югославії).

Район Подністров'я відіграв роль контактної зони між степовим скіфським і лісостеповим чорноліським світом зі сходу і фракійськими племенами Карпато-Дунайського басейну — з півдня і заходу. Внаслідок тісних культурних зв'язків і мінливих політичних ситуацій вплив скіфської культури поширювався далеко на захід, у межі Дністро-Дунайського

межиріччя. В свою чергу фракійські елементи помітно впливали на культуру населення Північного Причорномор'я.

На території України на початку залізного віку племена фракійського гальштату проживали в межах сучасних Тернопільської, Чернівецької та Івано-Франківської областей. Вони жили в невеликих неукріплених поселеннях, розташованих найчастіше на берегових підвищеннях, у наземних будівлях з каркасними стінами або землянках. Небіжчиків ховали за обрядом трупоспалення, прах зсипали в глиняні урни.

Столовий посуд цих племен відзначався високими якостями. Великі корчаги, чаші та миски зовні піддавалися лощенню і прикрашалися рельєфним орнаментом у вигляді шишок, виступів тощо. Металеві прикраси й побутові речі представлені в основному виробами карпато-дунайського походження.

Наприкінці минулого століття в с. Михалковому (нині Тернопільської області) знайдено великий скарб золотих речей, серед яких були золоті чаші, діадеми, фібули, бляхи, браслети тощо. Більшість з них прикрашено спіралями, концентричними колами, хрестовидними фігурами та іншими емблемами, пов'язаними з культом сонця. Цей скарб, безсумнівно, належав фракійському вождеві або жерцю.

У північно-західних районах УРСР, на території сучасної Львівської області та Західної Волині, жили племена, що мали багато спільного з населенням кінця епохи бронзи і раннього заліза — племенами лужицької культури (територія Польщі). Мабуть, проникаючи на схід, населення лужицької культури досягло крайніх західних меж України, де зіткнулося з західноволинською групою населення чорноліської, а пізніше скіфської культур. В результаті взаємних контактів цих двох народів на кордоні між ними виник своєрідний ареал, що включав елементи обох культур (при домінуючому значенні лужицького) і дістав назву висоцької культури. Район поширення висоцької культури у верхів'ях Західного Бугу мав близько 100 *км* у поперечнику. Пам'ятками його населення є відкриті поселення і безкурганні могильники з трупопокладенням у супроводі посуду та бронзових прикрас.

3. Причорноморська Скіфія VI—IV ст. до н. е.

Повідомлення Геродота про те, що все кіммерійське населення нібито залишило Причорномор'я і скіфи зайняли спустілу країну, є явним перебільшенням. Частина кіммерійців, безперечно, лишилася на місці й була асимільована скіфами. Про це переконливо свідчить наступність у ряді форм матеріальної культури, а також дві легенди про походження скіфів, у яких головне місце відводиться місцевому етнічному елементу.

За однією з легенд, скіфи вважали своїм прабатьком «першу людину» Таргітая, батьками якого були Зевс (мабуть, верховне божество) і дочка Борисфена (Дніпра). Від Таргітая народилося троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і Колоксай, що в перекладі з іранської могло означати «Гора-цар», «Вода-цар» і «Сонце-цар», тобто володарі основних сфер — землі, води і неба. При них на землю впали золоті подарунки: плуг, ярмо, сокира і чаша. Коли до золота підходили старші брати, воно загорялося, не даючись у руки; оволодіти священними дарунками вдалося тільки молодшому братові Колоксаю. Визнаний за старшого, він одержав найбільші володіння,



Фрагмент сцени бою старих кінних скіфів з молодими воїнами. Зображення на срібному налуччі з кургану Солоха. IV ст. до н. е.

в яких зберігалося священне золото. Від Колоксая пішов рід скіфських царів.

За іншою легендою, прабатьками скіфів вважався Геракл і напівдіва-напівзмія, що жила в лісистій місцевості Гілеї — в заплавах Нижнього Дніпра. Із трьох синів від цього шлюбу старшим був визнаний молодший син Скіф, який зумів підперезатися поясом Геракла і натягнути його лук.

В обох випадках походження скіфів з материнського боку пов'язане з Подніпров'ям. У першій легенді найпочесніше місце займають обожнені знаряддя землеробства: плуг, ярмо, сокира. З місцевим землеробським середовищем пов'язана і священна чаша — особлива ритуальна округла посудина.

Зіставлення легенд та історичних відомостей щодо походження скіфів показує, що, крім кочових скіфських орд, які вторглися зі сходу, з-за Дону, до їх складу влилася значна маса аборигенного населення. Близькість мови та культури цих двох угруповань сприяла природному процесу такого злиття.

Хоча вирішальну перемогу над кіммерійцями скіфи здобули ще в період, який передував їхнім передньоазіатським походам, при поверненні в Причорномор'я вони знову витримали тяжку боротьбу за остаточне утвердження свого панування. Аналіз переданого Геродотом епічного сказання, в якому відображені ці події, дає підставу думати, що супротивниками скіфів було молоде покоління народу, що населяв Керченський півострів (Боспор Кіммерійський). Свого часу жителі усього півострова

були підкорені скіфами, і тому скіфи вважали їх своїми рабами. Відновивши сили під час тривалої відсутності основної частини скіфів, цей народ (очевидно, кіммерійці) зробив спробу повернути втрачену незалежність. Намагаючись захистити свою землю, повсталі викопали рів «від Таврських гір до озера Меотіди». Скіфам вдалося знову підкорити цей народ лише після жорстокої битви. На думку дослідників, на срібному налуччі з кургану Солоха зображена сцена битви престарілих скіфів, які повернулися з походу, з молодими супротивниками.

Наведеним переказом, а також згадкою Діодора про те, що скіфи, просуваючись на захід до Дунаю, підкорили багато місцевих племен, обмежуються відомості античних авторів про події, пов'язані з утворенням Причорноморської Скіфії.

Етногеографія Скіфії

Античні письменники, і насамперед грецький історик Геродот, залишили опис земель і складу населення Скіфії.

Сучасники сприймали Скіфію як країну з чіткими географічними кордонами, на територію якої поширювалася влада скіфів. Відповідно до цього скіфськими називалися земля, ріки, що протікали по ній, та племена, які жили в межах цієї території, незалежно від того, чи вони були справді скіфськими, чи тільки залежними від них.

Уздовж морського узбережжя Скіфія займала простір від Танаїсу (Дону) до Істру (Дунаю) і приблизно таку ж протяжність (600—700 *км*) мала в глиб країни. Найважливішою рікою Скіфії був Борисфен (Дніпро). На захід від нього через землі Скіфії протікали Гіпаніс (Південний Буг), Тірас (Дністер); Істр був межею, що відокремлювала Скіфію від Фракії. Через скіфську територію текли п'ять лівобережних приток Істру: Пората, Тіарант, Арар, Напаріс і Ордесс, з яких на сучасній карті розпізнають ріки Прут, Серет і Арджеш.

Найважче виявилось ототожнити ріки на схід від Борисфену. Місцезнаходження таких рік, як Пантікап, Гіпакир і Герррос, точно не встановлено. Танаїс, що служив східним кордоном, який відокремлював скіфську землю від савроматів, був, без сумніву, Дон; Сіргіс, притоку Танаїсу ототожнюють з Сіверським Дінцем. Не маючи чіткого уявлення про витоки і течії рік, Геродот вважав, що всі вони беруть початок з великих озер і течуть з півночі на південь.

Згідно зі своїми географічними уявленнями Геродот дає таку загальну картину розселення племен в Скіфії та за її межами. У пониззі Бугу, безпосередньо на північ від Ольвії, жили калліпіди («прекраснокінні») яких називали також елліно-скіфами. На північ від них, вздовж Бугу, в місці найбільшого зближення його з Дністром, жили алазони. Ще далі на північ територію між Бугом і Дністром заселяли скіфи-орачі; межею їх з землею алазонів була одна з лівобережних приток Бугу, що називалась Ексампей — в перекладі означає «Святі шляхи». Вода цього джерела була гіркою і непридатною для вживання. На сучасній карті місцевість і гірке джерело Ексампей ототожнюються з р. Синюхою. Калліпіди, алазони й скіфи-орачі займалися землеробством. Причому скіфи-орачі вирощували хліб на продаж: вивозили його лишки в грецькі колонії, переважно в Ольвію.

З опису західних і північно-західних земель Скіфії видно, що в межах її території жили племена Правобережного Лісостепу, нащадки чорнолісців, які ввійшли до складу Скіфії під назвою скіфів-орачів. Алазонів, найвірогідніше, можна зіставляти з групою фракійських племен, що роз-

селилися між Південним Бугом і Дністром і на захід від нього — на сучасній території Молдавської РСР. На користь цього припущення говорить і те, що на цій широті не було іншого народу з осілою, землеробською культурою. Що ж до калліпідів, то цей землеробський народ зі змішаною елліно-скіфською культурою добре локалізується в Нижньому Побужжі, на північ від Ольвії, між Південним Бугом і Тілігулом.

Степова зона на захід і схід від Дніпра була ареною панування кочових племен. Серед них Геродот називає скіфів-кочовиків і царських скіфів. Останні займали район лівобережних степів до Азовського моря і Дону, а також Степовий Крим. Скіфам-кочовикам належала більш західна частина степів. Археологічно виділити ознаки, які б дали можливість відрізнити культуру царських скіфів від скіфів-кочовиків, неможливо.

На схід від Дніпра, за Геродотом, проживав ще один народ — скіфи-землероби, сама назва яких говорить про спосіб їхнього господарського життя. Існує припущення, що скіфи-землероби жили в прибережній частині степової течії Дніпра, на обох його берегах. Однак широкими археологічними дослідженнями, проведеними на цій території, жодних слідів землеробського населення VI—V ст. до н. е. тут не виявлено, а тому скіфами-землеробами можна вважати осілі племена Лівобережного Лісостепу, пов'язані культурою, походженням й етнічною належністю зі степовим скіфським світом.

Таким чином, у межі Скіфії, крім іраномовних племен, до яких належали царські скіфи, скіфи-кочовики і скіфи-землероби, ввійшла також група змішаного греко-скіфського населення з околиць Ольвії, частина фракійських (найімовірніше — гетських) племен між Дністром і Дунаєм та частина давньослов'янських племен Лісостепового Правобережжя.

Скіфія була оточена багатьма народами, культурна й етнічна належність яких в основних рисах з'ясована. На південь від Дунаю жили фракійські племена. Одне з них — агафірси — розселилося на Мароші в Трансільванії і вважалося західним сусідом Скіфії. Межі північно-західної окраїни Скіфії доходили до території лужицьких племен, які жили в Польщі, а також групи племен пізньої висоцької культури. На півночі скіфи-орачі межували з неврами, що населяли басейн Прип'яті та землі сучасної Південної Білорусії, де жили племена милоградської культури, пов'язані з групою балтомовних народів. Далі на схід за неврами Геродот згадує андрофагів — кочове плем'я, що відзначалося найбільш дикою вдачею. Територія і культурна належність його лишаються нез'ясованими. Сусідами скіфів у Лівобережному Поліссі були меланхлени, близькі до скіфів звичаями й способом життя. В цьому народі, найімовірніше, можна вбачати племена юхнівської культури басейну Десни і Середнього Сейму.

За Доном, на схід від Скіфії, аж до Уралу, жили споріднені зі скіфами іраномовні племена савроматів. Таманський півострів і Прикубання населяли сіндо-меотські племена, що належали до народів іберо-кавказької групи, і, нарешті, в Гірському Криму жили таври, які походили від племен Західного Кавказу.

У полі зору Геродота перебували також народи, що жили на схід від скіфської землі, з якими скіфи підтримували торговельні зв'язки. Торговельний шлях скіфів і грецьких купців пролягав через землі савроматів, що простягалися на 15 днів дороги на північ від Азовського моря. За володінням савроматів починалися землі будинів, багатолюдного стародавнього народу, територію якого, на відміну від Степової Савроматії, вкривали ліси. На землі будинів жив народ гелонів, що переселився в

їхні володіння. Далі на північний схід лежали землі племен фіссагетів та іїрків, якихось «інших скіфів» і, нарешті, аргіпеїв, що жили в передгір'ях Уралу.

З числа цих народів з історією Скіфії найтісніше були пов'язані будини та гелони, які, хоч безпосередньо зі Скіфією і не межували, але, примикаючи до її північно-східної окраїни, підтримували з нею тісні політичні й культурні зв'язки. Територія розселення цих племен знаходилася, мабуть, у Верхньому Подонні (тут на околицях Воронежа виявлено пам'ятки великої групи племен, культура яких була тісно пов'язана зі скіфською і савроматською).

Скіфія у VI — IV ст. до н. е.

Найважливішою подією ранньої історії Скіфії було вторгнення на її територію військ персидського царя Дарія I у 513 р. до н. е. Формальним приводом для походу послужило намагання Дарія покарати скіфів за попередні вторгнення в Азію і за поразку, завдану ними мідійцям. Насправді, здійснюючи широку завойовницьку політику на Сході, Дарій мав намір підкорити скіфів, зробити їх своїми данниками і тим самим усунути небезпеку їхнього нового вторгнення.

З величезним військом Дарій вступив у межі Скіфії з Фракії, побудувавши мости через Босфор Фракійський та Істр. Перед лицем навислої загрози скіфи звернулися за допомогою до сусідніх народів, але тільки савромати, будини та гелони погодилися їх підтримати. Інші відмовилися допомогти, мотивуючи тим, що похід персів не спрямований проти них. Насправді вони були заінтересовані в послабленні скіфів— свого могутнього й агресивного сусіда.

Не маючи достатніх сил, щоб вступити у відкритий бій з персами, скіфи вдалися до тактики відступу й заманювання противника в глиб країни. На своєму шляху вони засипали криниці, джерела, знищували трави. Своє майно та більшу частину худоби вони відправили разом з сім'ями на північ, у землеробські райони Лісостепової Скіфії.

Головним супротивником персів у цій боротьбі виступили царські скіфи. Вони розділили свої сили на три загони, відповідно до племінного поділу. Основні сили скіфів очолював цар Іданфірс; другий загін під началом царя Скопасиса включав союзні сили савроматів; третій загін, очолюваний Таксакисом, з'єднався з гелонами й будинами. Рухаючись слідом за ар'єргардом скіфів, військо Дарія переправилося за Дон і досягло Волги.

Далі скіфи рушили на північ та захід, через землі народів, які відмовили їм у допомозі, щоб втягнути їх у війну. Виснаживши сили у безплідних переслідуваннях, Дарій I послав до Іданфірса гінця з пропозицією припинити відступ і або розпочати битву, або, визнавши себе слабішим, підкоритися і стати данником перського царя. На це скіфський цар Іданфірс гордо відповів: «... Знай, перс, який я: і раніш ніколи не тікав я зі страху ні від кого з людей, і тепер не тікаю від тебе, нині я не зробив нічого в порівнянні з тим, що, як правило, роблять в мирний час, а чому я не кваплюся битися з тобою, я й це тобі роз'ясню: у нас нема ні міст, ні засіяної землі, з-за якої ми поквапилися б битися з вами зі страху, аби вони не були захоплені й спустошені. Якби треба було щоб то не стало прискорити бій, то у нас є могили предків: ось спробуйте розшукати і зруйнувати їх,— тоді дізнаєтесь, чи будемо ми битися з вами заради могил, чи ні; раніше ми не поборемось, якщо нам не захочеться. Це відносно битви; господарями ж своїми я визнаю лише Зевса, мого предка, і Гестію,

царицю скіфів. А тобі, замість дарів землі й води, я посилаю такі дари, які належить тобі одержати; нарешті, за те, що ти називаєш себе моїм володарем, ти мені ще поплатишся».

Скіфи надіслали Дарію символічні образливі «дари»: птицю, мишу, жабу і п'ять стріл. Значення цих дарів було таке: «Якщо ви, перси, не полетите на небеса, перетворившись на птахів, якщо не сховаєтесь у землю подібно до мишей чи не стрибнете в озера, перетворившися на жаб, то не повернетеся назад, вбиті цими стрілами».

Змушений визнати свою невдачу в боротьбі зі скіфами, Дарій поспішив залишити Скіфію. Безуспішний скіфський похід не приніс слави наймогутнішому Ахеменіду. Тим часом для скіфів успішне закінчення кампанії мало величезне значення; воно зміцнило їхній політичний авторитет і принесло славу «непереможних». За 60—70 років, що минули з часу походу, згадки про нього набули характеру героїчного епосу, яким і записав його Геродот.

У VI—V ст. до н. е. межею між Скіфією і Фракією був Дунай. Скіфам доводилося рахуватися з могутністю західних сусідів, що утворили сильне політичне об'єднання. Відомо, що скіфський цар Аріапейт (початок V ст. до н. е.) був одружений на дочці фракійського царя Тірея. Таким чином, добросусідські відносини скіфів і фракійців скріпляли вузи династійного шлюбу. Але після смерті Аріапейта відносини між скіфами й фракійцями ускладнились. Цар Скіл, що зрадив звичаї своєї країни, був вигнаний із Скіфії і, рятуючись від переслідувань свого брата Октамасада, втік до Фракії. В той же час у скіфів шукав притулку брат фракійського царя Сіталка. Ці обставини ледве не призвели до війни. Врешті конфлікт уладнали. Обмежилися взаємною видачею ворожих царям родичів. Звідси випливає, що обидві сторони брали активну участь у політичних інтригах і династійних суперечках своїх сусідів, намагаючись використати їх у власних інтересах.

Наприкінці V — на початку IV ст. до н. е. на ринку в Афінах з'явилася велика кількість рабів — гетів і трибалів з числа фракійських народів. Це сталося в результаті посиленого натиску скіфів на Фракію.

У IV ст. до н. е. на чолі Скіфії стояв цар Атей, який об'єднав під своєю владою всі скіфські племена. Боротьба з фракійцями на заході становила основний зміст заключного етапу його довголітнього правління. Відомо, що скіфи, очолювані Атеєм, в союзі з македонським царем Філіппом II (батьком Александра Македонського) завдали поразки царству одрисів і поширили свої володіння за Дунай. Пізніше відносини між Атеєм і Філіппом Македонським різко погіршали і навіть стали ворожими. Почалася війна, яка проходила з перемінним успіхом. Врешті перемогу здобув Філіпп Македонський, розбивши в генеральній битві у 339 р. до н. е. військо скіфів. У цьому бою загинув і цар Атей, якому на той час було понад 90 років. Македонці полонили 20 тис. жінок і дітей, захопили 20 тис. племінних кобил.

Близько 331 р. до н. е. намісник Александра Македонського у Фракії Зопіріон здійснив похід у Скіфію й обложив Ольвію, але на зворотному шляху 30-тисячне військо Зопіріона було знищене скіфами. В свою чергу Лісімаху, який став після смерті Александра Македонського правителем Фракії, вдалося розбити скіфів і захопити велику здобич. Таким чином, боротьба на західному кордоні не припинялася протягом усього IV ст. до н. е.

Поразка, завдана скіфам Філіппом Македонським, стала початком кінця їх могутності, відкривши цілу смугу наступних невдач і поразок.

Після цієї битви район на захід від Дністра практично вже не контролювався скіфами й опинився під владою гетських племен.

Експансія скіфів спрямовувалася не тільки на захід. Постійним об'єктом нападів стали лісостепові племена, в тому числі й ті, що входили до складу Скіфії. Тому населення цієї території змушене було створити оборонну систему з великих укріплених городищ, де могли сховатися люди разом з худобою. Натиск скіфів на північ особливо посилився у IV ст. до н. е. В цей час спостерігається спустіння цілого ряду городищ Правобережного Лісостепу. Водночас тут з'явилися скіфські степові поховання в катакомбах, що свідчить про проникнення сюди кочового скіфського населення. Вздовж лівого берега Дніпра скіфи заходили далеко на північ, аж до широти Києва. Розширенням експансії скіфів пояснюється виникнення нових городищ у басейнах Ворскли, Сіверського Дінця та в інших місцях.



Військове спорядження і вбрання кінних скіфських воїнів. V ст. до н. е. (Реконструкція М. В. Гореліка за матеріалами з кургану № 2 поблизу с. Оксютинців, кургану № 2 поблизу с. Вовківців на Сулі та скіфської стели з Краснодара.)

Відомо, що скіфи здійснювали походи в країну сіндів. На якийсь час їм вдалося підкорити також племена меотів. Але, незважаючи на великий культурний вплив, влада їх над цими племенами не була тривалою.

Відносини скіфів з античними містами Північного Причорномор'я у VI—V ст. до н. е. мали переважно мирний характер і регулювалися договорами. Скіфи були заінтересовані в торговельних зв'язках з грецькою метрополією та її колоніями. Однак наприкінці скіфського періоду ці відносини значно погіршали. У II ст. до н. е. цар Сайтофарн вимагав від Ольвії непосильну данину для себе й своїх воєначальників, загрожуючи в противному разі захопити і зруйнувати місто. Пізніше скіфи примусили Ольвію визнати свою залежність від них.

Боспорське царство, незважаючи на свою могутність, також змушене було сплачувати скіфам регулярну данину. Лукіан Самосатський (II ст. н. е.) повідомляє про від'їзд скіфського посольства на Боспор з приводу тримісячної затримки у виплаті данини. Несплата її могла спричинитися до війни. Про одну з таких воєн при Перісаді згадує у своїй промові Демосфен (IV ст. до н. е.).

Таким чином, скіфське об'єднання до кінця зберегло свій завойовницький характер, заснований на прямому підкоренні залежного населення.

У IV ст. до н. е. гніт і воєнний тиск скіфів на підвладні племена й античні міста стає особливо жорстоким і нестерпним.

Кінець пануванню скіфів у Північному Причорномор'ї поклали у III ст. до н. е. прийшлі з-за Дону племена сарматів. Ослаблена війнами і внутрішніми суперечностями «Велика Скіфія» як складне міжплемінне об'єднання розпалась. Скіфи були витіснені у Крим. Вони зберегли за собою також невелику територію на Нижньому Дніпрі, де продовжували жити ще протягом кількох століть.

Побут і звичаї скіфів

Кочовий спосіб життя та військова організація суспільства позначалися на всіх сторонах життя та ідеології скіфів. «Кожен з них — кінний стрілець»,— ця коротка й виразна характеристика Геродота найповніше відображає образ скіфів. Зброя була обов'язковою належністю кожного чоловіка, а іноді й жінок. Вона присутня на всіх зображеннях скіфів, навіть у сценах побуту та мирної праці. Незмінним супутником кочовика з дитинства служив верховий кінь. Екіпіровка скіфських воїнів була складною, різноманітною й залежала від їхнього майнового стану, соціального рангу й віку.

У скіфів найбільше цінувалися воїнська доблесть, хоробрість і мужність у бою, відданість своєму народу і друзям. Залежно від кількості вбитих ворогів скіф отримував частку воєнної здобичі і почесний келих вина. Дружба у скіфів скріплювалась особливим звичаєм побратимства. Суть його полягала в тому, що в посудину з вином і кров'ю тих, хто давав клятву, занурювалася зброя — меч, стріли, сокири і дротик, після чого обидва побратими одночасно пили цей напій. Скріплена у такий спосіб дружба вважалась міцнішою навіть від родинних зв'язків.

Значення війни у житті суспільства й шанування воїнської доблесті спричинилися до виникнення культу бога війни, що його символізував старовинний залізний меч. З цим культом пов'язане існування у скіфів ряду жорстоких звичаїв, спрямованих на виховання нещадності до ворогів (вони пили кров першого вбитого ними ворога, знімали скальпи з ворогів тощо).

Уявлення про безсмертя душі й існування потойбічного світу, поширене у скіфів, як і в багатьох стародавніх народів, породило складний поховальний ритуал, добре відомий за описом Геродота і за численними розкопками скіфських курганів.

Тіло померлого бальзамували так, щоб воно могло зберегтися на встановлений звичаєм строк прощання — протягом 40 днів. Небіжчика, одягнутого в розкішне вбрання, клали на візок і протягом цього строку возили по численних (в умовах родоплемінної структури) родичах покійного, де йому віддавали належну шану і виявляли скорботу. Особливою пишністю відзначався похорон скіфських царів. У цьому випадку жалобний кортеж був особливо багатолюдний. Прах царя возили по всіх підвладних йому племенах, які приєднувалися до поховальної процесії. На знак скорботи скіфи обрізали волосся, дряпали обличчя, заподіювали собі каліцтво.

Траурний кортеж прямував до місцевості Герри — найвіддаленішої окраїни скіфської землі. Тут протікала річка Герр і жив один з підвладних скіфам народів, що носив те ж ім'я — герри. На його землі й знаходився цвинтар скіфських царів, воїнів і знаті у VI—V ст. до н. е. Поховання здійснювались у великих і глибоких ямах зі збудованими в них дерев'я-



Жанрові сцени з побуту скіфів на електровій посудині з Куль-Оби. IV ст. до н. е.:
1 — скіфи ведуть бесіду; *2* — скіф натягує тятиву; *3* — скіф перев'язує ногу товаришеві; *4* — скіфська «стоматологія».

ними склепами. Поруч з померлим клали його зброю, парадний одяг, спорядження верхових коней, посуд з напутньою їжею, зокрема ставили дерев'яне блюдо з м'ясом, амфори з вином.

Поховання воїна часто супроводжувалося жертвоприношенням молодшої дружини або наложниці. Нерідко разом з померлим клали вбитих рабів, залежне становище яких підкреслювалося розміщенням їх у ногах володаря, як правило, в скорченому положенні, без речей.

У могили вищої скіфської знаті й царів клали багато зброї, коштовних прикрас, особистого вбрання. Разом з померлими ховали їхніх слуг і верхових коней, кількість яких іноді досягала десятків, а то й сотень

голів (кургани біля ст. Келермеської та Ульського аулу на Кубані). За повідомленням Геродота, особи, яких ховали разом із скіфськими царями, були не рабами, а вільнонародженими скіфами, що прислуговували їм за життя. Зверху могилу накривали дерев'яним накатом і насипали курган, намагаючись зробити його якомога вищим. Під час спорудження насипу над могилою справляли тризни.

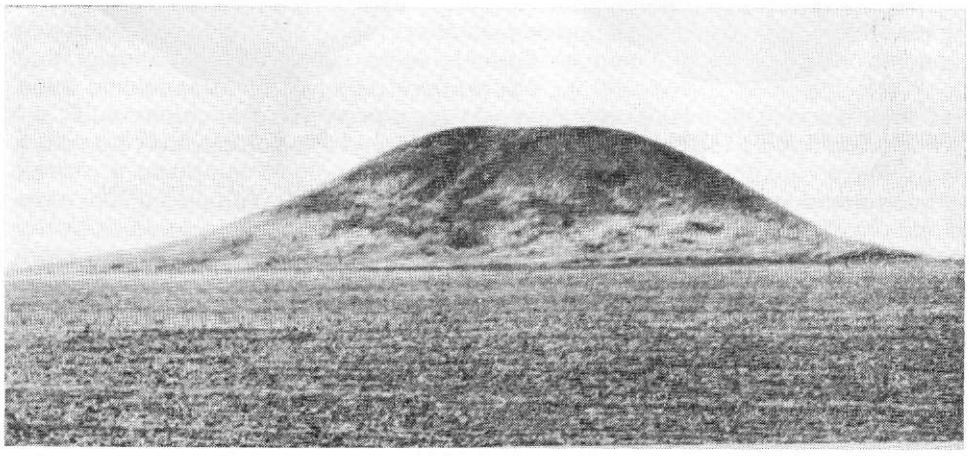
Розкіш та багатство поховання, розміри гробниці й висота кургану перебували у прямій залежності від майнового і соціального стану померлого. Чим вище було становище небіжчика в суспільстві, тим вищим насипався курган. Слід зазначити, що скіфські кургани з самого раннього часу виступають як пам'ятки певних станових груп. Найчастіше в них ховали воїнів-чоловіків, значно рідше — жінок і дуже рідко —дітей. Багатьох членів скіфських сімей — жінок, наложниць, дітей, рабів— ховали у простих грунтових могильниках без курганних насипів над ними.

Через рік після поховання царя на його могилі справляли новий обряд кривавої тризни. В жертву померлому приносили п'ятдесят юних воїнів, тіла яких розміщували у позі вершників на вбитих конях навколо кургану.

У IV ст. до н. е. поховальний ритуал степових скіфів дещо змінився. Вони відмовилися від звичаю ховати на спеціально визначеній території і почали споруджувати кургани в місцях свого постійного проживання, в степу. На високих вододільних ділянках плато з'явилися курганні некрополі, що, як правило, складаються з кількох великих та багатьох середніх і малих насипів. Такі могильники належали певним родовим групам, кочові шляхи яких пролягали через ці землі.

Змінилася конструкція гробниць. Замість простих грунтових ям скіфи почали споруджувати підземні приміщення — катакомби, що складалися з глибокої (до 12 *м*) вхідної ями й бокової поховальної камери, вхід до якої закривали камінням або дерев'яною заслінкою. Підземна частина гробниць могла мати протяжність до 10 *м* і більше. У великих курганах насип обкладали дерном, а його основу — камінням.

Скіфські кургани IV ст. до н. е. дедалі частіше виступали як сімейні усипальниці, де у послідовному порядку ховали главу дому, одну



Гегелина (Нечаєва) Могила — один з найбільших курганів Степової Скіфії. Сучасна висота 17 *м* (Дніпропетровська область).



Скіфський цар, його дружина і дитина, а також слуги та раби. IV ст. до н. е. (Реконструкція М. В. Гореліка за матеріалами з кургану Товста Могила.)

з його дружин, дітей і т. д. Збільшення кількості жіночих та дитячих поховань свідчить про зростаючу роль сім'ї в системі родової структури скіфського суспільства.

Поховальні пам'ятки засвідчують зрослу соціальну й майнову нерівність у родових групах. Надзвичайним багатством виділяються поховання представників вищих верств родоплемінної аристократії —скіфських царів та знаті. У степовій частині Подніпров'я розташовані такі відомі своїм багатством кургани скіфських царів, як Солоха, Чортомлик, Олександрополь, на Керченському півострові знаходиться один з найбагатших скіфських царських курганів —Куль-Оба. За останні роки стали відомими поховання знатних скіфів у курганах Мелітопольському, Гайманова Могила поблизу с. Балок під Запоріжжям і Товста Могила біля Орджонікідзе під Нікополем.

У цих та інших курганах знатних скіфів знайдено розкішне вбрання— золоті діадеми, шийні обручі (гривні), намисто, браслети, розсипи сотень, а то й тисяч золотих бляшок, якими були розшиті покривала і парадний одяг; оздоблену золотом зброю і спорядження верхових коней; різне



Головний убір цариці з кургану Товста Могила. IV ст. до н. е. (Реконструкція Б. М. Мозолевського.)

начиння: бронзовий і дерев'яний посуд, великі бронзові казани для приготування їжі, амфори, а також чаші з срібла, золота, електри, які високо цінувалися скіфами й служили своєрідним мірилом багатства та знатності померлого. Золоті прикраси, вбрання, оздоблення зброї, збруї, коштовний посуд у ряді випадків є прекрасними творами мистецтва, виконаними грецькими майстрами античних колоній.

До безцінних творів мистецтва зі скіфських гробниць належать: золотий гребінь з кургану Солоха із зображенням битви скіфів, срібна чортомлицька амфора, на фризі якої зображені скіфи, що приборкують степових коней, електровий кубок із Куль-Оби з жанровими сценами скіфського побуту. До цієї чудової серії у 1969 р.було додано срібну чашу з Гайманової Могили, на якій високим рельєфом з позолотою зображені скіфи, і знайдену у 1971 р. у Товстій Могилі золоту пектораль (нагрудна прикраса) із зображенням сцен кочового побуту скіфів.

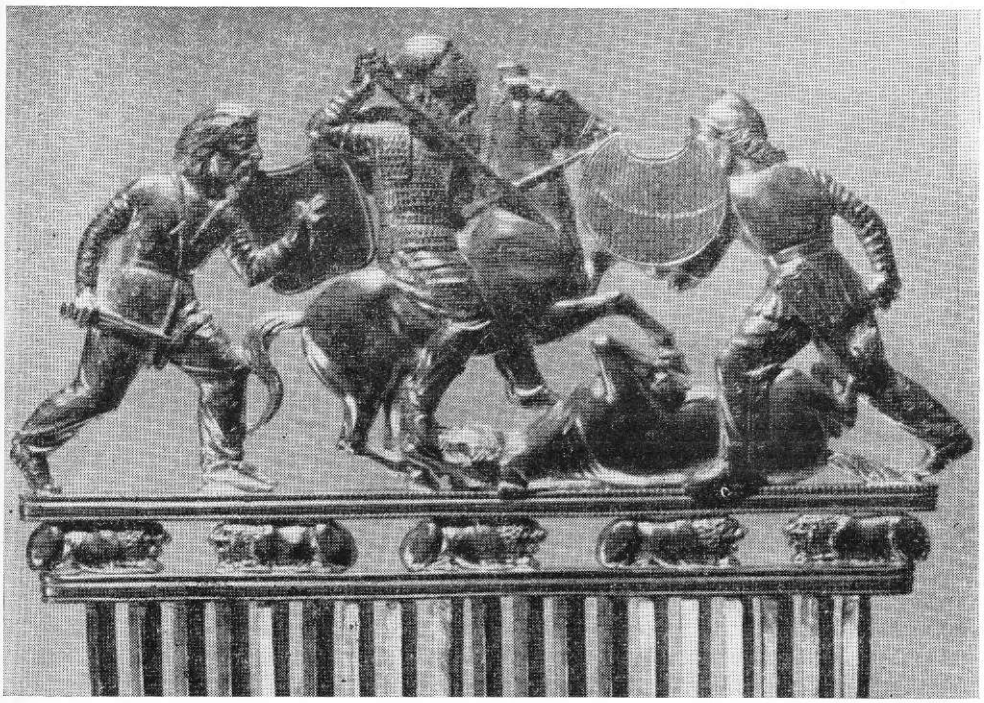
Різким контрастом з багатими похованнями царів і знаті є могили простих скіфів. Покладене в них майно переважно складається з основних видів зброї: лука, сагайдака зі стрілами, списа та меча. Тільки в окремих випадках у могилу ставили амфори з вином та грецькі чорнолакові кантари. У похованнях простих скіф'янок знаходять невеликий набір прикрас: намиста з пастових бус, бронзові сережки й персні, браслети, окремі недорогі золоті прикраси, бронзові дзеркала та інші дрібні речі скіфського побуту.

У могилах знатних і простих скіфів інколи знаходять залишки візків, на яких померлих підвозили до могили.

Господарство кочових скіфів

Скотарство становило основну галузь господарства кочових скіфів. Худоба була водночас засобом виробництва, знаряддям праці й продуктом праці та обміну. Головна турбота кочовиків полягала в організації пастушого господарства, збільшенні й збереженні поголів'я.

Найбільше уваги в Степу приділялося конярству. До складу стада входили також велика рогата худоба, вівці, невелика кількість кіз. Свиней, як тварин, не пристосованих до умов кочового господарства, скіфи (як і інші кочові народи) не розводили. Велика рогата худоба була низькорosла, комола або короткорога. Скіфські коні також були невеликими, але відзначалися жвавістю і витривалістю. «Їх спочатку важко розігнати,— пише Арріан (II ст. н. е.),— так що можна поставитися до них з повним презирством, якщо побачиш, як їх порівнюють з конем фессалійським, сіцілійським чи пелопонесським, зате вони витримують які завгодно труднощі; і тоді можна побачити, як той прудкий, рослий і гарячий кінь



Сцена бою знатних скіфів. Зображення на гребені з кургану Солоха. IV ст. до н. е.

вибивається з сил, а ця малоросла і шолудива коняка спочатку обганяє його, а потім і залишає далеко позад себе».

Скіфи кочували великими групами, що відповідали певним підрозділам родоплемінної структури. Їхні зимівники знаходились у приморській смузі Степу. Худоба цілий рік утримувалася на підніжному кормі. В найтяжчі місяці зимівлі коні своїми міцними копитами розбивали сніг і лід, добуваючи з-під них траву, за ними рухалися стада великої й дрібної рогатої худоби. З настанням весни скіфи залишали зимовища, щоб за літо тут відновився травостій. Отже, випасання велося лише меридіально, в напрямі з півдня на північ, що найкраще забезпечувало нормальний річний цикл господарства. На одному місці скіфи лишалися стільки часу, наскільки вистачало трави для худоби, а потім переходили на нові пасовища.

Земля, пасовиська, угіддя перебували в общинній власності, і, оскільки первинної необмеженості пасовиськ у скіфський час вже не існувало, можна гадати, що кожна родоплемінна група мала чітко визначені зони і маршрути своїх щорічних переміщень. Мабуть, у ході літніх кочувань скіфи зі степів проникали в глиб Лісостепу. Лукіан повідомляє про те, що скіфам постійно доводилося відбивати напади й вступати в сутички «заради пасовиськ і здобичі». Випасання стад і догляд за худобою становили обов'язок чоловіків.

За житла для скіфів правили повстяні кибитки (на чотирьох або шістьох колесах). Глиняні моделі цих кочівницьких жител знайдено під час розкопок на Керченському півострові. Залишки дерев'яних возів часто зустрічаються при розкопках скіфських курганів. Кибитки, що захищали

від вітру, дощу й снігу, призначалися для жінок і дітей, у них також зберігалося майно. Життя чоловіків з дитинства було пов'язане з верховим конем.

Одяг та екіпіровка скіфів були добре пристосовані до умов кочового життя. В їхньому побуті велике місце займали різні вироби з шкіри, повсті, вовни. З цієї сировини робили покриття для кибиток, бурдюки, одяг, взуття та багато інших речей домашнього вжитку. Виготовленням їх займалися жінки.

У курганах скіфського часу на Алтаї, в умовах вічної мерзлоти, збереглися речі з шкіри, повсті, вовняних тканин, зроблені з великою майстерністю й художньо оформлені аплікацією, гаптуванням тощо. Рукоділля мало загальне поширення в кочовому середовищі. Дуже зручним був одяг скіфів — короткі, туго перетягнуті в поясі шкіряні, хутром всередину, каптани, щільно облягаючі шкіряні штани або широкі вовняні шаровари, м'які, перев'язані біля кісточки чобітки, гостроконечні башлики, що закривали вуха й потилицю. Одяг оздоблювався вишивкою, а парадне вбрання багатих скіфів розшивалося великою кількістю золотих бляшок.

У могилах скіф'янок (навіть цариць з курганів Чортомлик, Куль-Оба) зустрічаються веретена — символи жіночого рукодільного мистецтва. У багатих жінок веретена були грецького типу з кістяним набором, виконані з великою майстерністю. У простих скіф'янок — дерев'яні, з глиняним або свинцевим пряслом-важком. Такими ж незмінними жіночими знаряддями є шила, проколки, голки. У похованнях знатних скіф'янок з Мелітопольського кургану і Гайманової Могили виявлено цілий робочий «несесер» — близько ста шил.

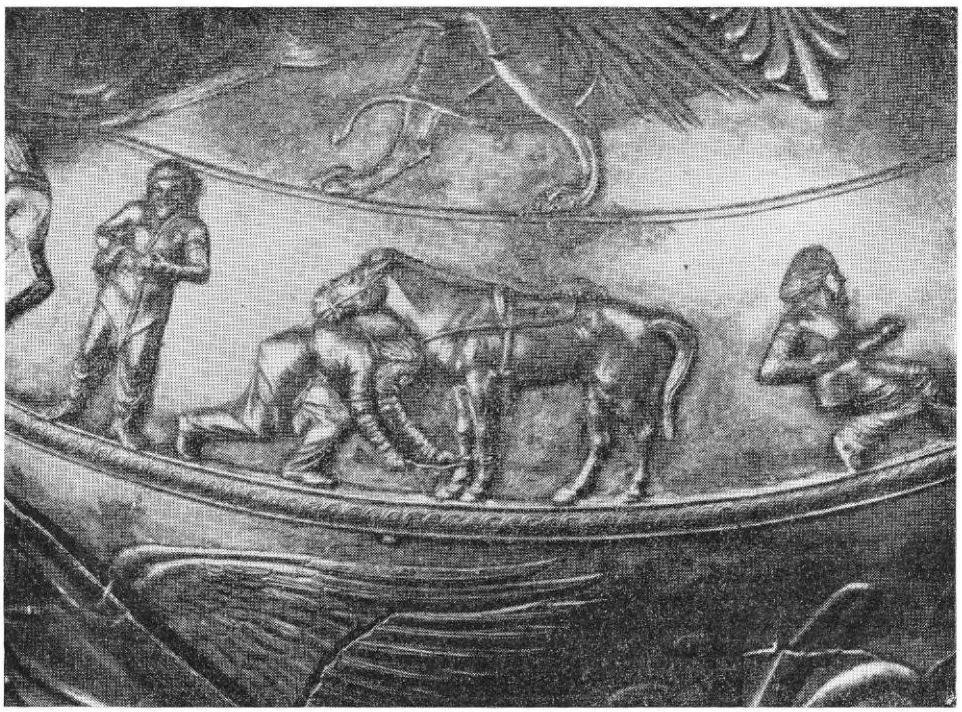
Посуд, що використовувався у кочовому скіфському побуті, був переважно дерев'яний і металевий: бронзові казани на високій ніжці для варіння м'яса, бронзові миски, дерев'яні підноси і чаші, які інколи прикрашалися золотим окуттям. Місцевого глиняного посуду небагато, в основному дуже прості за формою горшки невисокої якості.

Скіфи у великій кількості купували грецьку маслинову олію і вино в амфорній тарі, а також посудини для вина: канфари, кіліки тощо. Багаті скіфи охоче купували також бронзовий посуд грецького виробництва.

Немає сумніву в тому, що при групах кочових скіфів існували майстерні: збройові, ливарні, ковальські, деревообробні. Вироби їх широко представлені в різноманітному асортименті предметів скіфської матеріальної культури. Однак більшість галузей господарства мала ще характер натуральної, домашньої промисловості, що обслуговувала потреби своєї общини і не набула значення товарного ремесла, яке б спеціалізувалося на виробництві продукції для обміну.

Обособлення ремесла ще перебувало в початковій стадії і торкнулося тільки однієї, найважливішої його галузі — обробки заліза. Таким центром з виразно виявленим спеціальним ухилом було Кам'янське городище на Дніпрі, що виникло наприкінці V — на початку IV ст. до н. е. Розкопки городища показали, що багато його жителів займалося виготовленням заліза кричним способом, а також ковальськими і бронзоливарними роботами. Мабуть, виготовлена тут зброя, деталі кінської вузди, знаряддя праці тощо знаходили збут серед кочового населення.

Металургійні майстерні були нерозривно пов'язані з житловими приміщеннями і господарством ремісників; вони не виділялись у спеціалізовані підприємства. Жителі Кам'янського городища належали до числа особисто вільного населення і вели самостійне господарство, торгівлю,



Фрагмент сцени з повсякденного життя скіфів — приборкання коней. Фриз чортомлицької вази. IV ст. до н. е.

володіли зброєю. Вони лишалися повноправними членами скіфської общини, їхнє осіле життя та ремісничий побут зумовлювалися безпосередніми потребами суспільства у виробах ремесла. Кам'янське городище в цьому розумінні є прообразом міста як центру ремесла, торгівлі, адміністративного та культурного життя.

Важливо зазначити, що жителі Кам'янського городища займалися не тільки звичним для них скотарством, а й землеробством, про що свідчать знахідки знарядь землеробської праці: залізних сошників, мотик, кам'яних зернотерок, а також відбитки зерен злакових рослин на ліпному глиняному посуді, який виготовлявся на самому городищі. Кам'янське городище свідчить про початок процесу поступового переходу частини степового скіфського населення до осілості, що в свою чергу є показником глибоких соціальних змін, які відбувались у скіфському суспільстві.

Землеробські племена Скіфії

Основним землеробським населенням Скіфії були племена, які проживали в лісостеповій зоні Середнього Подніпров'я. В їх складі виділяються два великих етнокультурних масиви. До першого з них належать племена, які жили на захід від Дніпра, між Дніпром і Дністром (скіфи-орачі), та етнічно і культурно з ними пов'язане племінне угруповання середньої течії Ворскли. І ті й інші племена являли собою аборигенне населення, що походило від носіїв чорноліської культури. За етносом вони, найвірогідніше, були стародавніми слов'янами. Другу велику групу становлять племена, що жили в Лівобережному Лісостепу, на Нижньому Сеймі, в серед-

ній і верхній течії рік Сули, Псла, Сіверського Дінця (можливо, скіфи-землероби). На відміну від жителів Правобережжя, ці племена були прийшлими. Вони з'явилися на Лівобережжі у VI ст. до н. е. і принесли з собою розвинутий комплекс ранньоскіфської культури. Своєю мовою вони, напевно, належали до тієї самої гілки іраномовного населення, що й кочові скіфи, являючи собою землеробський народ скіфської культури й етносу. За рівнем соціального розвитку, способом ведення господарства, станом ремесла землеробсько-пастуші племена правобережної і лівобережної частин Лісостепу були близькі між собою. Однак історична доля і процеси розвитку, що відбувалися серед населення Правобережного і Лівобережного Лісостепу, дещо різнилися.

Племена Правобережного Лісостепу

Панування скіфів у Північному Причорномор'ї глибоко впливало на економіку, соціальний устрій, матеріальну культуру, ідеологічні уявлення та на інші сторони життя населення Правобережного Лісостепу. Особливо великий вплив степові сусіди справили на жителів придніпровської та південної частини цих земель, що межували зі Степом (північна частина нинішньої Кіровоградщини, Черкащина, Київщина). Далі на північ і північний захід скіфський вплив помітно зменшувався і місцеві доскіфські риси зберігалися більше.

Відповідно до цього для скіфського часу на Правобережжі можна виділити території окремих племен, що різняться одне від одного певними етнографічними ознаками, особливостями побуту і звичаїв. До числа таких культурно-племінних підрозділів належать: києво-черкаський регіон, що об'єднує тясминську, канівську і київську групи; східноподільський регіон — по середній течії Бугу на Вінниччині; західноподільський регіон, який відповідає території сучасних Тернопільської, Чернівецької та Хмельницької областей; волинський регіон, що охоплює південну частину Полісся — сучасні Ровенську, Житомирську та північну частину Хмельницької областей.

Найбільш обжитим, густо заселеним і розвинутим в економічному й культурному відношенні був придніпровський, києво-черкаський, регіон. Починаючи з кінця VII — початку VI ст. до н. е. тут інтенсивно відбувався процес сприйняття місцевим населенням різних елементів скіфської культури; одночасно зникали зовсім або ж зазнавали змін старі доскіфські риси чорноліської культури.

На зміну попередньому поховальному обряду з переважанням урнових трупоспалень у безкурганних могильниках приходить новий обряд трупопокладення у грунтових ямах із спорудженням дерев'яних гробниць під насипом кургану, за скіфським звичаєм. У похованнях дедалі частіше зустрічаються речі скіфського типу. Спочатку їх було небагато — наконечники стріл, пастові намистини, ножі; з часом з'явилися панцири, списи, мечі, сагайдаки зі стрілами, вуздечки. В середині VI ст. до н. е. місцеве населення користувалося вже повним набором скіфської зброї і кінського спорядження. Загальними для всіх племен Скіфії стали основні типи знарядь праці (залізні сокири, тесла, серпи, мотики тощо), прикраси, предмети туалету, металевий посуд, речі культового вжитку. В художньому оформленні предметів з металу і кістки застосовується спільний для всіх племен скіфський звіриний стиль.

Різко зростали майнова нерівність і соціальна градація. Визначальною ознакою чоловічих поховань стає покладення в них предметів озброєння і збруї верхового коня. З'являються кургани з похованнями знатних



Предмети побутового начиння, знайдені в окремому приміщенні. Курган Гайманова Могила. IV ст. до н. е.

воїнів разом з повним комплектом скіфського військового спорядження, золотих прикрас, предметів культу. В ряді випадків разом з небіжчиком клали принесених в жертву жінок, слуг, коня.

Все це свідчить про встановлення тісних контактів землеробського населення зі степовим скіфським світом, про інтенсивну перебудову його родової організації у напрямі воєнізації життєвого укладу, як і в кочових скіфів. Складався воїнський стан, який включав все доросле чоловіче вільнонароджене населення. Посилилася влада та зросло багатство родових і племінних вождів, які ставали одночасно воєначальниками.

Від доскіфського часу місцеве населення стійко зберігало пережиточні традиції обряду трупоспалення, що набуло форм спалення дерев'яних гробниць разом з померлим.

Кераміка племен Правобережного Лісостепу кінця VII — початку VI ст. до н. е. відзначається надзвичайною різноманітністю форм, старанністю обробки, багатством орнаментації. Традиційну форму зберегли високі кухонні горщики, прикрашені наліпним валиком під вінцями та на поясі. Поверхня столового посуду вкривалася чорним лощінням. Значного поширення набули миски, біконічні корчаги з різьбленим і рельєфним орнаментом, кубки з круглотілим тулубом, черпаки з високими ручками. По рівній лощеній поверхні наносився різьблений геометричний орнамент складної композиції, затертий білою пастою.

Розквіту місцевого гончарського ремесла, різноманітності форм і багатству орнаментального оздоблення, мабуть, сприяло пожвавлення

культурних зв'язків із землеробськими племенами Дністро-Дунайського басейну, що почалося ще з часів пізнього чорнолісся. Однак це піднесення гончарського ремесла не було тривалим. У результаті зміцнення зв'язків зі степовим світом, де керамічне виробництво не належало до провідних, а також широкого проникнення привізного грецького посуду, починаючи з середини VI ст. до н. е. відбувається спрощення і збіднення форм побутового посуду. Цей процес супроводжувався зникненням доскіфських традицій і поширенням стандартизованих форм простих кухонних горшків і столових мисок, якими користувалися усі землеробські (а частково й кочові) племена скіфської культури.

VI—V ст. до н. е. в історії племен Правобережного Лісостепу були часом великого економічного й культурного піднесення. У цей час виникли великі поселення. Впровадження залізних знарядь праці сприяло розвиткові землеробства та різних ремесел. Розвиток землеробства підтверджується знахідками під час розкопок значної кількості зернових ям та різних знарядь, пов'язаних з землеробством і переробкою землеробських продуктів. Значно розширилися торговельні зв'язки з грецькими містами Північного Причорномор'я, передусім з Ольвією. На поселеннях і в курганах південної частини Правобережного Лісостепу, по Тясмину, Росі, Південному Бугу, знайдено особливо велику кількість речей античного імпорту, що надходив як з грецької метрополії, так і з ремісничих майстерень північнопричорноморських центрів. Ці знахідки підтверджують свідчення Геродота про те, що скіфи-орачі вивозили в Ольвію надлишки хліба.

Отже, входження місцевих землеробських племен до складу політичного об'єднання Скіфії, крім певних, часом дуже тяжких, обов'язків, пов'язаних зі сплатою данини, відкривало перед пануючою верхівкою безумовні вигоди і перспективи. Вони полягали насамперед у значному розширенні культурних і торговельних зв'язків, які стимулювали розвиток ряду місцевих сільськогосподарських галузей, відкривали можливість додаткового збагачення.

Якими б не були форми політичних взаємин між степовими племенами Скіфії і населенням лісостепової смуги, вони не ліквідували постійної загрози воєнних нападів степовиків, що захоплювали худобу, грабували майно, брали полонених, перетворюючи їх на рабів. Тому жителі південної, прикордонної зі Степом придніпровської зони змушені були оточувати свої поселення міцними укріпленнями, ровами, валами тощо.

Городища скіфського часу досягли значних розмірів, причому, крім заселеної частини, вони мали велику вільну площу — загін для худоби. В систему укріплень поселень місцеве населення намагалося включати яри зі струмками або невеликі ріки, які могли служити джерелом води для людей і худоби на випадок облоги.

Вузол таких городищ (Пастирське, Шарпівське, Буда-Макіївське, Мотронинське) знаходиться на Тясмині. Далі на північ на березі Дніпра, вище Канева, розташоване Трахтемирівське городище; під Києвом — Хотівське й Ходосівське городища. Розташування їх над долиною Дніпра свідчить про те, що загроза нападу існувала не тільки з півдня, а й зі сходу — з боку лівобережної рівнини, яка також була ареною кочувань степових скіфів.

Група городищ виникла й у Східному Поділлі. Серед них найбільш відоме Немирівське на околиці Вінниці. Населення цієї території виготовляло високоякісний глянсовий столовий посуд, прикрашений пластичним орнаментом.

У ранньоскіфський час відбувалося розселення землеробських племен з Побужжя і Подніпров'я в район Подністров'я. Під час переселення на захід пришельці частково витіснили, частково асимілювали місцеві фракомовні племена культури фракійського гальштату, поклавши початок існуванню західноподільського регіону. В скіфський час життя тут протікало в порівняно мирних умовах, про що свідчить наявність великої кількості неукріплених поселень, розташованих найчастіше групами на берегових підвищеннях Дністра. Городища з'явилися тут лише у IV ст. до н. е. на південній його межі. Скіфський вплив на побут місцевого населення був слабкішим і менш тривалим, ніж у Подніпров'ї і Побужжі. Кількість речей скіфського вжитку (особливо у V—IV ст. до н. е.) порівняно невелика, мало й предметів, художньо оформлених у дусі скіфського звіриного стилю. В поховальному обряді більш стійко зберігалися пережиточні риси доскіфського часу (поховання в скорченому положенні, обряд трупоспалення). В матеріальній культурі виразно простежується контакт з фракійськими племенами Карпато-Дунайського басейну.

Міграція значних груп населення з Середньодніпровського Лісостепу на північний захід, у район Верхнього Подністров'я і Західного Бугу, що почалася ще в чорноліський час, спричинилася до зникнення тут племен висоцької і лужицької культур.

На основі племен чорноліської культури на території Волині склалася локальна група населення, яка найменше зазнала скіфського впливу. Тут продовжували існувати невеликі відкриті родові поселення. Стійко зберігався старовинний обряд трупоспалення з похованням в урнах, у безкурганних могильниках. У формах посуду продовжували існувати дещо змінені доскіфські традиції. Речей скіфського вжитку дуже небагато. Населення цієї території лишалось осторонь інтенсивних торговельних зв'язків з грецькими колоніями. Певна відсталість економіки підтверджується тим, що тут протягом скіфського часу застосовувалися крем'яні серпи, давно вже витіснені залізними на всій іншій території Скіфії. Соціальна й майнова диференціація у населення скіфського часу на Волині виявлялася дуже слабо.

Плем'я, що жило на Волині, підтримувало контакти з балтомовним населенням милоградської групи Прип'ятського Полісся. Поселення та поховання обох груп населення розташовувалися посмужно в межах спільної території, що свідчить про мирні, добросусідські відносини між ними.

На відміну від цього мирного «патріархального закутка», племена Середнього Подніпров'я були втягнуті у бурхливі події, що відбувалися у Степовій Скіфії. Протягом VI і особливо V—IV ст. до н. е. населення цієї території дедалі більше входило в орбіту скіфського світу. Місцеві особливості, успадковані від доскіфського часу, поступово згладжуються. У житті, побуті, торговельних зв'язках, характері соціальних відносин і культурі переважають ті самі риси, що й у степових кочовиків. У складі інвентаря фактично не помітно грані між степовими скіфами і землеробським населенням правобережної групи. Цілком імовірно, що такий сильний культурний вплив і тісні політичні зв'язки могли спричинитися до асиміляції степовими скіфами якоїсь частини населення південної середньодніпровської лісостепової зони.

Вже зазначалося, що у IV ст. до н. е. політика кочових скіфів щодо навколишніх племен і народів стає особливо жорстокою й агресивною. Поява на південній окраїні Лісостепу, в басейні Тясмину, курганів з похованням у катакомбах степового типу свідчить про проникнення сюди скіфського населення. Водночас занепало, а в ряді випадків і повністю

припинилося життя на таких великих скіфських городищах, як Пастирське, Шарпівське, Немирівське та ін. Виникло кілька нових укріплень, але життя протікало тут кволо і скоро припинилось. Очевидно, політичне об'єднання з кочовими скіфами перетворилося на тяжке ярмо, яке підірвало нормальне господарське життя і призвело до занепаду і спустіння краю. У IV ст. до н. е. тут зустрічаються багаті поховання людей разом із зброєю, осідланими кіньми, прикрасами тощо. Однак щодо більшості поховань важко сказати, належали вони степовим скіфам чи представникам місцевої знаті, яка тісно пов'язала свою долю з завойовницькою політикою правлячої скіфської верхівки.

Глибокі зміни в житті населення Правобережного Лісостепу відбулися з падінням могутності степових скіфів у III ст. до н. е. Відтоді зникли з ужитку всі основні елементи скіфської культури (скіфська зброя, прикраси, кінська вузда тощо), а це означає, що, при всьому своєму поширенні, вони були не власними, місцевими, а привнесеними зовні. Деякою мірою відродилися старі доскіфські традиції. Відновився старий обряд поховання з трупоспаленням у безкурганних могильниках. У ліпній кераміці знову з'явилися старі чорноліські форми.

Сармати, які прийшли на зміну скіфам у степах, не створили тут могутнього політичного об'єднання, й лісостепові племена надовго відмежувалися від степового світу. З падінням скіфського панування розпочався процес відновлення основного етнічного ядра населення і своєрідності його культури.

Населення Правобережного Лісостепу встановило контакт з кельтськими племенами Середньої Європи та гето-дакійськими племенами фракійського світу. Водночас продовжувався традиційний зв'язок з античними центрами Північного Причорномор'я пізньоелліністичного і римського часу. Все це, разом зі зникненням скіфського комплексу, внесло у риси матеріальної культури місцевого населення новий струмінь, істотно видозмінивши її порівняно зі скіфським часом.

Сарматські племена, мабуть, не так жорстоко гнобили землеробське населення, як скіфи. Потреба підтримувати і споруджувати укріплені городища майже відпала. Відновилося життя у відкритих поселеннях, які виникли головним чином на підвищених і природно захищених ділянках плато. Все це знаменувало собою перехід до нового, післяскіфського етапу розвитку місцевого населення, пов'язаного з так званою зарубинецькою культурою.

Племена Лівобережного Лісостепу

На початку VI ст. до н. е. територія Лівобережного Лісостепу була заселена скотарсько-землеробськими племенами, що принесли сюди скіфську культуру у всій повноті й багатогранності її архаїчного комплексу. На відміну від Правобережжя, тут не простежується поступово наростаючого процесу проникнення скіфського елемента в якесь чужорідне середовище.

Населення Лівобережного Лісостепу концентрувалося кількома групами по течії основних рік. Одна з них займала нижню течію Сейму, друга — басейн Сули і Псла, третя заселила лісостепову течію Сіверського Дінця. Очевидно, в такому розміщенні відбився природний поділ на племена. Кожен з цих територіальних племінних підрозділів мав певні особливості матеріальної культури, які становили їх етнографічні ознаки; це, однак, не порушує уявлення про етнокультурну спільність цієї частини населення Скіфії.

У кожному з названих племінних районів з'явилися городища й неукріплені поселення, а також курганні могильники з похованнями за скіфським обрядом трупопокладення у великих грунтових ямах з дерев'яними склепами, куди разом з небіжчиком клали скіфську зброю, кінське спорядження, прикраси, побутове начиння та інші предмети, у багатьох випадках оздоблені у звіриному стилі. Поховальний ритуал відзначається одноманітністю, що свідчить про дотримання певних обрядів, пов'язаних з анімістичним культом.

Культура племен Посульсько-Донецького Лівобережжя відрізняється від культури правобережних племен джерелами свого походження, сталістю поховального ритуалу, багатством речей ранньоскіфського вжитку, особливостями планування й будівництва городищ, прийомами влаштування житла, а також своєрідністю місцевого ліпного посуду. Вироби місцевих гончарів відзначаються утилітарністю та простотою форм, дуже близьких до форм посуду, який виготовляли степові племена Скіфії.

Центром зосередження племінного угруповання в басейні Сули було городище біля с. Басівки поблизу Ромен. Головною відмінною рисою Посулля є зосередження тут великої кількості курганних некрополів. Більшість поховань з цих курганів належала воїнам-дружинникам VI—V ст. до н. е. Кургани представників племінної знаті й вождів (Старша Могила, курган поблизу хут. Шумейко) сягали висоти 20 *м* і містили поховання воїнів з великою кількістю зброї та кінських вуздечок.

Особливо густо заселеним був басейн Сіверського Дінця в межах сучасної Харківської області. Тут зосереджено 19 городищ і понад 50 відкритих поселень. Останні розташовувались переважно поблизу городищ. Під час воєнної небезпеки жителі цих поселень ховалися в укріпленнях городищ. Городище, розташовані біля нього поселення та курганний могильник утворювали комплекс родової патріархальної общини. Дослідження на городищах та поселеннях Сіверського Дінця відтворюють картину високорозвинутого землеробства й пастушого скотарства, дають уявлення про різноманітність ремесел, домашніх промислів.

Очевидно, скотарсько-землеробські племена скіфської культури, що заселяли Лівобережжя, були народом досить войовничим. Про це свідчать, зокрема, велика кількість зброї та спорядження верхових коней у похованнях, а також ті відносини, що склалися у цих племен з північними та північно-східними юхнівськими племенами. Носії юхнівської культури, які межували зі скіфськими племенами по Сейму й Десні, з VI ст. до н. е. змушені були створити ряд укріплених поселень, навпроти яких простяглася лінія скіфських городищ, збудована на Нижньому Сеймі. Цілком імовірно, що відносини між цими двома народами до кінця скіфського панування лишалися напруженими.

Досить складними виявилися відносини пришельців з племінною групою, яка за два віки до цього переселилася в басейн середньої течії Ворскли з південної частини Дніпровського Правобережжя. При просуванні на північ посульсько-донецькі племена скіфської культури опинилися в оточенні численного і войовничого чужорідного населення. Наприкінці VII ст. до н. е. тут зникли неукріплені поселення і виник ряд городищ. Найбільше з них — Більське городище — було засновано на місці одного із селищ. Протяжність зовнішніх валів Більського городища сягає 30 *км*. Його оборонна система включає три укріплені валами житлові ділянки: Західне, Східне і Північне, або Куземинське, городища. На обширному, оточеному великим валом просторі також є сліди заселених ділянок. Під час воєнної загрози сюди, очевидно, зганяли стада худоби.

Цілком можливо, що між населенням Поворскля і сусідніми посульсько-донецькими племенами рано встановився контакт і союзницькі відносини. Є підстави вважати, що в спорудженні грандіозних укріплень Більського городища брали участь як ворсклинські, так і посульсько-донецькі племена, причому пізніше тут жили і ті й інші, зберігаючи, однак, територіальне розмежування. На Західному городищі жило населення з культурою правобережно-ворсклинського, а на Східному — посульсько-донецького типу. Це дуже цікаве явище, яке стало відомим у результаті досліджень останнього десятиріччя, привертає до себе пильну увагу вчених.

Так чи інакше населення ворсклинського угруповання, що опинилося в оточенні чужорідних племен, не було знищене. Воно продовжувало існувати протягом всього скіфського періоду. Однак з часом специфічні, близькі до правобережних риси його матеріальної культури поступово втрачалися, зливаючись з культурою інших груп населення Лівобережжя. На кінець V ст. до н. е. цей процес асиміляції вже завершився.

Говорячи про племена скіфського періоду Лівобережного Лісостепу, слід відзначити ще одну істотну їх особливість. У IV ст. до н. е., в час найвищої агресії кочових скіфів, цей народ, його культура і господарське життя не занепали, як це сталося на Правобережжі. Навпаки, у IV ст. до н. е. тут спостерігається піднесення й розквіт господарської і культурної діяльності. Культурні шари IV ст. до н. е. на більшості городищ і селищ відзначаються великою кількістю житлових і господарських комплексів, речових знахідок. На цей час припадає багато предметів античного (переважно боспорського) походження, що свідчить про пожвавлення мінових відносин.

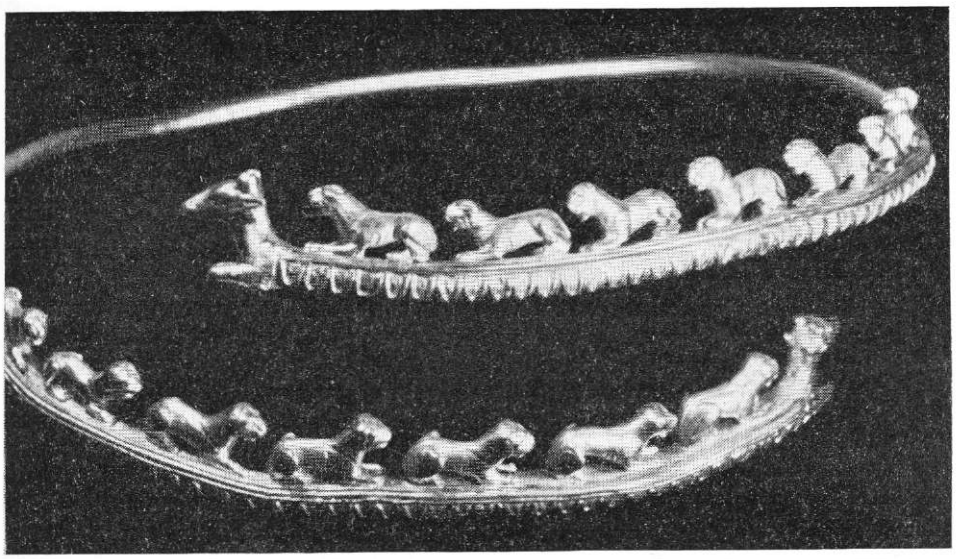
Мабуть, населення цієї території меншою мірою, ніж його західні сусіди, зазнавало спустошливих набігів степовиків. Цьому могла сприяти їхня етнічна спорідненість, що впливала на регулювання взаємин. В усякому разі, піднесення всіх галузей економіки — землеробства, ремесел, торгівлі, скотарського господарства — у племен Лівобережжя за часом збіглося з найвищим розквітом Степової Скіфії, якого вона досягла у IV ст. до н. е.

Господарство племен Лісостепової Скіфії

Племена, що населяли Лісостеп, були близькі між собою типами господарства, рівнем розвитку продуктивних сил. Усі досягнення землеробства (знаряддя праці, набір культурних злаків, способи зберігання й переробки сільськогосподарських продуктів) були загальними для народів однієї географічної зони, одного рівня культури.

Орне землеробство було панівним. Це знайшло відображення, зокрема, в назві однієї з провідних груп землеробського населення Скіфії (скіфи-орачі), в легенді про золотий плуг і ярмо, в яке запрягли волів.

Збереглося кілька дерев'яних плугів скіфського часу. Вони являють собою кривогрядильні рала, схожі на сучасні їм у Західній Європі. Рала ці не мали металевих наконечників і полиць для відкидання земляної скиби. Для розпушування землі використовувались рогові мотики та мотики із залізними наконечниками у вигляді тесла. Серед вирощуваних культур були пшениця (тверда і м'яка), просо, ячмінь, жито, горох, сочовиця, нут, чуфа, вика, цибуля, часник. Є дані про існування в Скіфії городництва і садівництва. Збирали врожай залізними серпами. Мололи зерно ручними зернотерками.



Золота шийна гривня цариці з кургану Товста Могила. IV ст. до н. е.

Численні остеологічні матеріали, одержані при розкопках, свідчать про досить велику роль скотарства. Перевага надавалася великій і дрібній рогатій худобі. У значній кількості розводили коней, м'ясо яких також споживалося, та свиней.

Мисливство й рибальство були допоміжними заняттями. На городищах, як правило, зустрічаються у незначній кількості кістки лося, благородного оленя, козулі, кабана, ведмедя, вовка, лисиці, бобра, зайця та інших представників дикої фауни.

Жили у дерев'яних будинках. У населення Правобережжя досить поширеними були напівземлянки, стіни яких зводилися з брусів або жердин, обплетених лозою та обмазаних глиною. У племен Лівобережжя переважали наземні стовпові житла з глинобитною долівкою і склепінчастими печами, зробленими з глини на каркасі з лози.

Рівень обробки металів був не нижчим, ніж у степових кочовиків. Залізо одержували з легковідновлюваних руд — бурого залізняку, озерної і болотної залізної руди. Руду збагачували, випалюючи та промиваючи її. Як флюс в горно додавали вапняк. Паливом служило деревне вугілля.

Твердості виробів досягали шляхом цементації за допомогою вуглецювання поверхні вже готового виробу. В інший спосіб вуглецювали залізо до стану сталі в самому горні. Скіфські ковалі добре володіли технологією зварювання, наварюючи на знаряддя праці й предмети озброєння стальні леза. Вміння виготовляти сталь і правильно використовувати її якості було надзвичайно важливим досягненням.

З бронзи у великій кількості виготовляли наконечники стріл. З неї ж відливали деталі кінської вуздечки, казани, прикраси, предмети культу тощо. Місцеві майстри володіли такими навичками, як лиття в постійних формах, лиття за восковою моделлю, складне лиття у великих складених формах. Вони володіли також зварюванням, куванням, клепанням і покриттям виробів з бронзи іншими металами. Ливарники добре розумілися

на властивостях різних сплавів, використовуючи той чи інший склад, залежно від призначення виробу.

Значного розвитку набуло шкіряне виробництво, прядіння, ткацтво, обробка дерева, кістки тощо. Шкури тварин, крім механічного очищення і розм'якшення, оброблялися за допомогою високоякісних рослинних дубителів. Вироблялася шкіра багатьох сортів.

Серед тканин були відомі вироби з конопель, льону, вовни, які мали полотняне та більш складне — репсове й саржове переплетення. Тканини фарбували в синій, червоний, жовтий, ліловий та інші кольори. Барвники використовувалися місцеві, переважно рослинного походження.

Знаряддями тесляра й столяра були провушні сокири, тесла, долота, стамески, ножі. Є дані про застосування невеликих пил з дрібними зубцями, свердел та буравів. Колоди розколювали на дошки та бруси за допомогою клинів. Поверхня дощок часто застругувалась.

Високорозвинутим було гончарство. Посуд ліпили від руки, за допомогою звичайних прийомів накладання джгутів і стрічок. Як домішки в глину додавали пісок і товчену кераміку. Випалювали готові вироби найчастіше на вогнищі відкритим способом, при температурі 800—850°. Майстри вміло використовували особливості місцевих глин і, застосовуючи домішки, досягали необхідного їх складу. Гончарі окремих племен володіли цілим комплексом навиків і традицій у виготовленні посуду певних типів і форм. Особливою майстерністю відзначалися гончарі ранньоскіфського часу на Правобережжі. Вони виготовляли гарний і різноманітний посуд, який покривали темним ангобом і згладжували лощилами.

На основі вивчення господарства племен Лісостепової Скіфії можна дійти висновку, що вони в той час належали до числа найрозвинутіших народів Східної Європи.

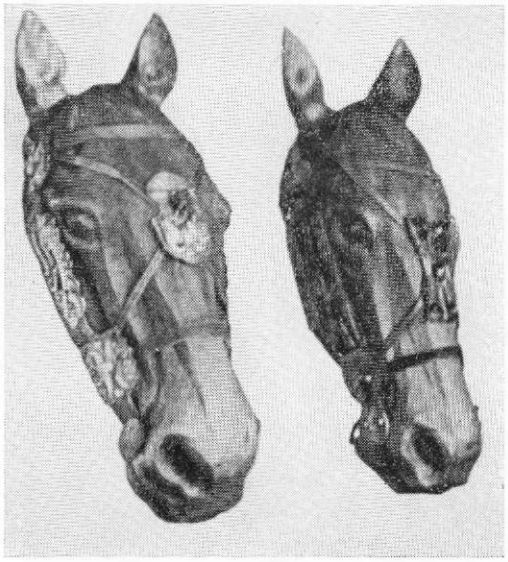
Торгівля у племен Скіфії

На ранніх етапах свого розвитку, в VII—VI ст. до н. е., племена Скіфії вступили в жваві мінові відносини між собою, а також багатьма іншими народами за її межами. Розвитку внутрішньої торгівлі сприяв поділ Скіфії за типами господарства на дві великі групи — кочових і землеробських племен, які гостро потребували взаємного обміну основними продуктами свого виробництва. Такий обмін полегшувався тим, що землеробство і скотарство на тому етапі їх розвитку вже давали певний надлишок продукції зверх того, що потрібно було для задоволення власних потреб. Особливо значну кількість надлишків мала розбагатіла верхівка скіфського суспільства. Взаємна заінтересованість у мінових зв'язках значною мірою сприяла зміцненню внутрішньої консолідації і складанню спільних економічних інтересів у різних племен Скіфії. Розвиток обміну зумовив поширення однакових форм матеріальної культури; господарські вдосконалення і нововведення ставали загальним надбанням.

Велике значення для скіфів мали торговельні зв'язки з населенням Кавказу, через який проходив шлях кіммерійців і скіфів у Передню Азію. До числа предметів кавказького виробництва, що мали попит у Північному Причорномор'ї, належать окремі види оздоб кінської вуздечки, бронзові сокири, металевий посуд, деякі типи прикрас (наприклад, бронзовий кавказький пояс з с. Підгірців, на південь від Києва).

У VII ст. до н. е. встановилися торговельні зв'язки з грецьким світом. У курганах і на поселеннях різних частин Скіфії (у Степу, Криму, на Тамані, в Лісостепу) знайдено грецькі посудини (цілі й уламки) родосько-мілетського походження, імпортовані ще у доколоніальний період.

Заснування грецьких колоній на північному узбережжі Чорного моря сприяло дальшому розширенню зв'язків з грецьким світом. У другій половині VI—V ст. до н. е. головну роль у товарному обміні з місцевим населенням відігравала мілетська колонія — Ольвія. Дещо пізніше, з кінця V і особливо у IV ст. до н. е., торговельна ініціатива перейшла до грецьких міст Боспору.



Вуздечкові убори з кургану Хомина Могила. IV — III ст. до н. е. (Реконструкція Б. М. Мозолевського.)

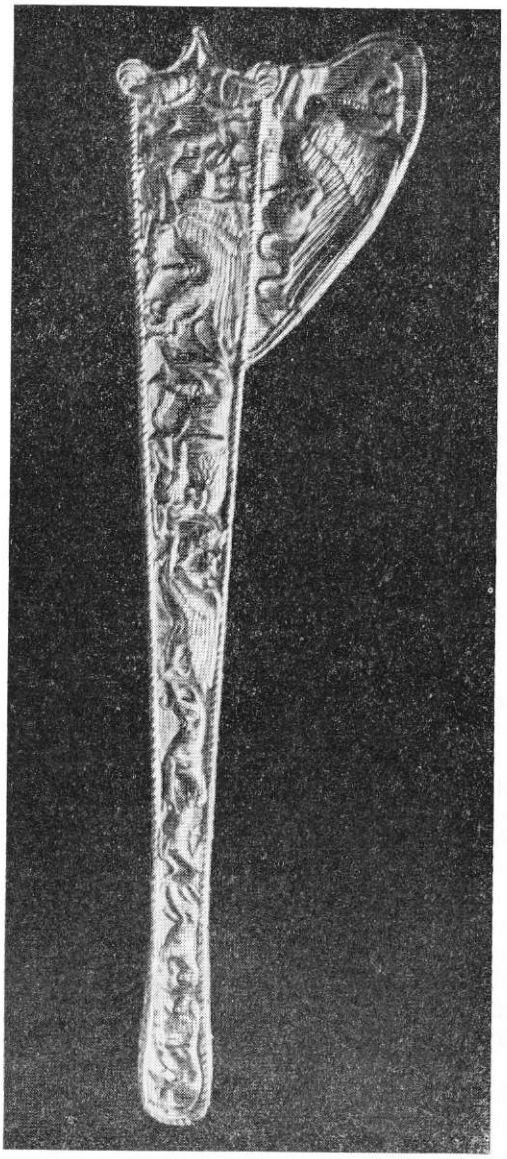
Із Скіфії вивозилися худоба, хліб, мед, віск, риба, шкіра, а також «величезна кількість безумовно відмінних рабів» (Полібій), захоплених скіфами у походах. Головним невільницьким ринком у Північному Причорномор'ї був Танаїс, місто, розташоване в гирлі Дону.

Скіфи довозили вино та маслинову олію в амфорах, тканини, різні вироби грецького ремесла, зокрема посуд, предмети туалету, прикраси тощо. У майстернях грецьких колоній, особливо в Ольвії і на Боспорі, досить рано заповзятливі майстри почали виготовляти предмети скіфського вжитку, призначені для збуту в місцевому середовищі. Вони робили з бронзи посуд, зокрема казани, дзеркала, деталі вуздечок тощо. Великого поширення набуло виготовлення різних прикрас та виробів золотарства: золотих бляшок на одяг, намиста, браслетів, каблучок, золотих і срібних чаш, а також оздоблення зброї.

Скіфи підтримували мінову торгівлю з Ахеменідським Іраном. В одному із Семибратніх курганів на Тамані знайдено прекрасний срібний ритон (посуд для вина у вигляді рога) давньоіранської роботи. Протягом всього скіфського часу розвивалися торговельні зв'язки з фракійськими племенами Карпато-Дунайського басейну, що особливо посилились у IV—III ст. до н. е.

Про існування торговельного шляху з Скіфії на Схід, аж до Уральських гір, яким ходили скіфи та грецькі купці, повідомляє Геродот. Це підтверджується й археологічними знахідками, які свідчать про торговельні зв'язки скіфів з племенами Прикам'я, савроматами Поволжя та Приуралля. Речі скіфського типу, одержані в результаті обміну, зустрічаються у племен скіфської периферії: у сіндо-меотів Кубані, таврів Гірського Криму, фракійських народів, населення милоградської та юхнівської культур Полісся. З країн Малої Азії у Скіфію надходила велика кількість намиста з фінікійського скла і пасти. З Прибалтики довозився янтар. Можливо, такі речі одержували через посередників. Торгівля у скіфів лишалася міновою. За еквівалент обміну у мінових операціях, як і в багатьох інших стародавніх народів, правила худоба.

Розвиток обміну породив прагнення до збільшення його обсягу як шляхом розширення господарської діяльності, так і насильним привласненням чужого майна в результаті походів та одержання данини. Все це



Золоте окуття піхов меча з зображенням сцен боротьби тварин з кургану Товста Могила. IV ст. до н. е.

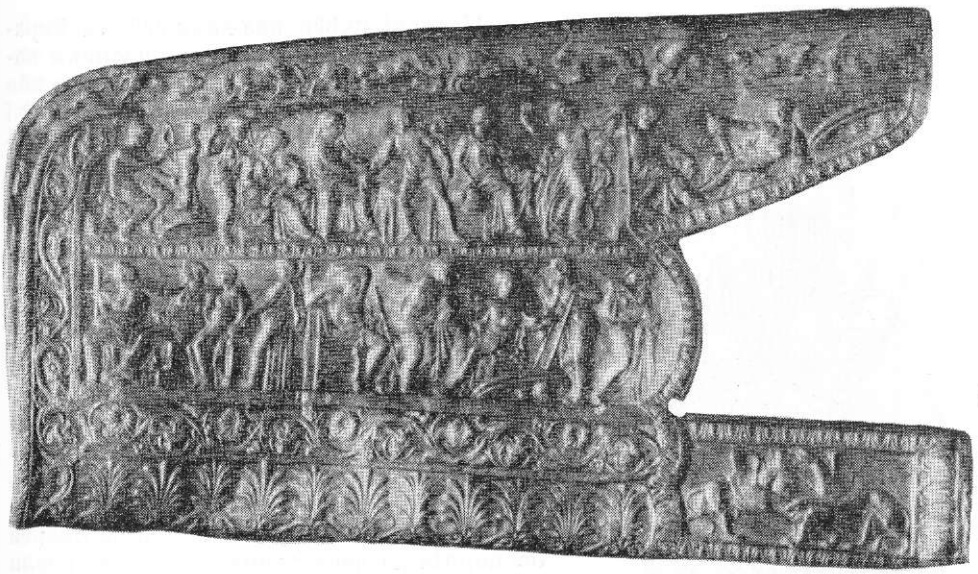
не могло не сприяти нагромадженню багатства в руках представників військово-родової верхівки та поглибленню соціально-майнової диференціації. Це явище не лишилося непоміченим сучасниками скіфів. Ось що пише з цього приводу Страбон: «Треба сказати, що наш спосіб життя майже в усіх привів до зміни на гірше, вносячи розкіш, пристрасть до втіх і для задоволення цих пристрастей багато аморальних засобів для збагачення. Така зіпсованість нравів значною мірою проникла і до варварів, між іншим, і до номадів. Останні з часу знайомства з морем відразу зробилися гіршими: стали чинити розбої, вбивати іноземців і, вступаючи у відносини з багатьма народами, переймати у них розкіш і гендлярство».

Широке проникнення в Скіфію виробів грецького ремесла зумовило занепад окремих видів місцевих ремесел, таких як гончарне, різьбярське по кістці та якоюсь мірою бронзоливарне і ювелірне.

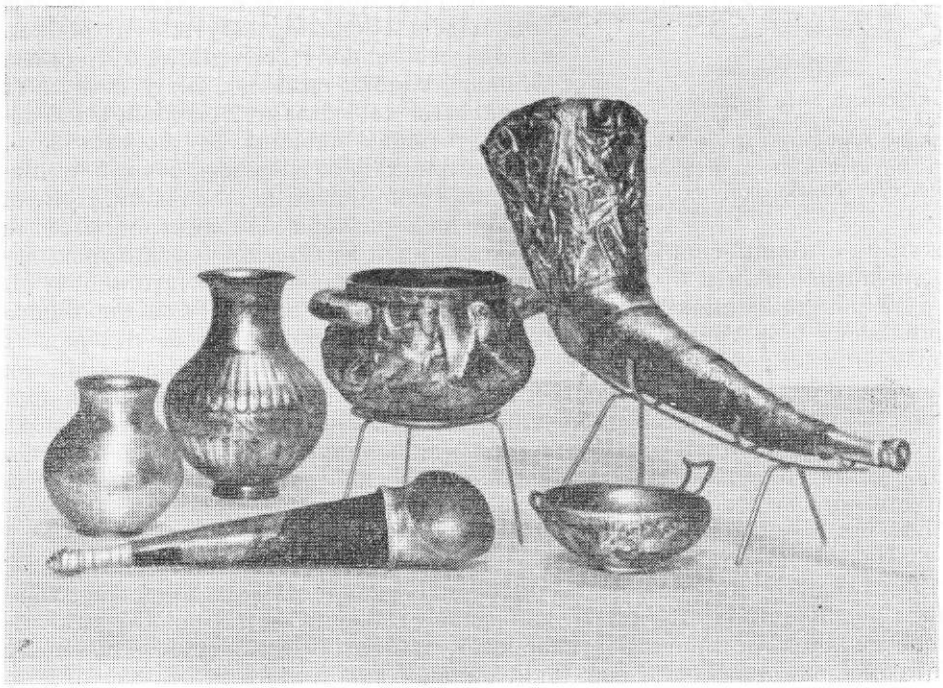
Суспільний лад Скіфії

У складному політичному об'єднанні, яким була Причорноморська Скіфія, панівне становище посідали племена царських скіфів. Саме ця частина населення становила основну силу під час скіфських походів у Передню Азію та боротьби з полчищами перського царя Дарія I. На ранніх етапах своєї історії царські скіфи являли собою, мабуть, союз племен, котрий включав принаймні три племінних підрозділи, кожен з яких мав власну територію і перебував під владою свого вождя. Такий тричленний поділ на племена відображений в розповіді про три загони скіфського війська під час війни з Дарієм I. Причому ватажок найбільшого й найсильнішого загону скіфів — Іданфірс — вважався старшим.

У IV ст. до н. е. влада над усіма скіфськими племенами зосередилася в руках одного царя — Атея. Концентрація влади була важливим кроком на шляху перетворення союзу племен в єдину народність, об'єднану під єдиним управлінням.



Золоте окуття горита (футляра для зберігання стріл і лука) із зображенням сцен з життя античного героя Ахіллеса. Мелітопольський курган. IV ст. до н. е.



Золотий і срібний посуд з кургану Гайманова Могила. IV ст. до н. е.



Скіфський воїн у повному бойовому спорядженні. V ст. до н. е. (Реконструкція М. В. Гореліка за матеріалами з кургану поблизу с. Новорозанівки.)

Царські скіфи вважали себе «найкращими і найчисленнішими»; сучасники називають їх також «вільними скіфами» або «власне скіфами». По відношенню до цієї панівної групи решта племен була залежною, «підвладною». Царські скіфи вважали їх своїми «рабами». В основі цієї залежності, безперечно, лежали відносини данництва, що спиралися на воєнний примус. Несплата данини служила прямим приводом до війни, з усіма її наслідками — пограбуванням майна, полоном, рабством. Та навіть і виконання данницьких зобов'язань не давало гарантії від набігів. Але у таких випадках це були рейди окремих загонів, що діяли з власної ініціативи, а не за «загальним рішенням». Чудовою ілюстрацією такого становища є розповідь Лукіана про те, як у відповідь на скарги боспорців на часті набіги, скіфські посли відповіли: ці загони «не висилаються за загальним рішенням, а кожен з них займається грабіжництвом на свій страх, заради прибутку», і той, хто захищається, може сам покарати їх, якщо зуміє.

Форма залежності підвладних народів від царських скіфів, мабуть, була різною. В одних випадках вона могла бути більш м'якою, такою, скажімо, як у стосунках зі скіфами-кочовиками і скіфами-землеробами, в інших випадках — жорстокішою, як, наприклад, зі скіфами-орачами та підлеглими фракійськими племенами. Прямий вплив на характер взаємовідносин міг мати ступінь етнічної спорідненості, коли ближчі за етносом і культурою народи потрапляли в більш привілейоване становище, ніж етнічно чужі.

У повідомленнях Клеарха Солійського (IV ст. до н. е.) є свідчення про виняткову жорстокість скіфів щодо інших народів, зокрема підвладних фракійців. «Вдавшись до розкоші і притому досить сильно... вони дійшли до такого ступеня жорстокості й гордовитості, що в усіх людей, з якими вони вступали у відносини, почали відрізати кінчики носів... А жінки їх татуювали тіла жінок фракійців, які жили навкруги них на захід і північ... Над усіма вони панували так високомірно, що рабське служіння в них, ні для кого не безслізне, перенесло і в наступні покоління вираз «від скіфів», показуючи, яким воно було».

Вже на початку своєї історії скіфське суспільство виступало як досить складне утворення. Зовнішньою формою суспільних відносин лишалася родоплемінна структура, але основи її вже були підірвані і видозмінені зростанням приватної власності, майнової нерівності, виділенням багатої аристократичної верхівки, сильної влади царя та оточуючої його дружини.

Основу скіфського суспільства становила мала́ індивідуальна сім'я, у приватному володінні якої перебувала худоба й домашнє майно. В руках

багатіїв зосереджувалися величезні стада, тоді як інша частина населення бідувала, не маючи навіть того мінімуму худоби, який міг би забезпечити ведення самостійного господарства.

Мірилом багатства у скіфів з досить раннього часу були також золоті прикраси, оздоблення зброї і вуздечки, золоті чаші й начиння. Майновий ценз одного із знатних тубільців на Боспорі становив: десять золотих чаш, вісімдесят чотиримісних возів та багато табунів коней, стад великої рогатої худоби й отар овець. Скіфській знаті протистояла маса рядового населення, більшість якого мала по одному возу, запряженому парою волів, і тому називалася «восьминогою». Але були і такі, що не мали навіть цього. Про одного з них розповів грецький поет Піндар (V ст. до н. е.): «Серед кочовиків-скіфів блукає Стратон, який не має будинку, що перевозиться на повозці». «Той, хто не має повозки, вважається там безчесним (нешановним)»,— додає до цього коментатор. У Гіппократа (V ст. до н. е.) згадуються скіфські багатії, які називаються «найблагороднішими і наймогутнішими» у Скіфії. Цей же автор говорить про існування скіфської безкінної бідноти, що належала до людей «найнижчого походження».

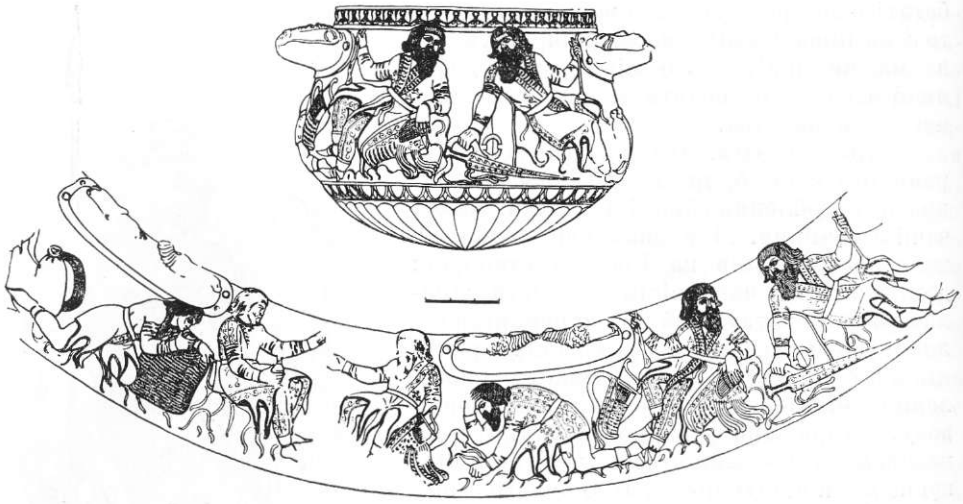


Спорядження скіфського царя. IV ст. до н. е. (Реконструкція М. В. Гореліка за матеріалами з кургану Товста Могила.)

Скіфські кургани дають уявлення про широкий діапазон і складну соціально-майнову градацію скіфського суспільства. Серед них — поховання скіфських царів, представників військово-родової аристократичної верхівки, знатних і багатих скіфів, заможних людей, рядових воїнів, бідноти і рабів. Такий глибокий майновий і соціальний поділ не міг не спричинитися до залежності однієї частини населення від іншої, до складання форм експлуатації, близької до кабальної залежності, що, однак, зберігала зовнішні форми родових відносин. Чудовою ілюстрацією в цьому відношенні є чаша з Гайманової Могили, на якій зображені дві пари скіфських вельмож, яким прислуговують рядові скіфи. Мабуть, це перший художній витвір, що так виразно передає соціальну нерівність скіфського суспільства.

Скіфи вели родовід за чоловічою лінією. Старші сини одержували частку майна ще за життя батьків. У скіфів існувало багатоженство, і старша дружина займала привілейоване становище. Про це можна судити, розглянувши склад жіночих осіб, похованих у скіфських курганах. Значно безправнішим і приниженішим було становище молодших дружин і наложниць. Саме цю категорію найчастіше можна бачити серед жертв насильно убитих при похованні глави дому.

Разом з тим скіф'янки заохочувалися до участі у військових тренуваннях і володінні зброєю. В курганах Степової і Лісостепової Скіфії



Зображення на чаші з кургану Гайманова Могила: знатні скіфи-вельможі та скіфи, що їм прислужують. IV ст. до н. е. (Прорисовка Г. С. Ковпаненка.)

відомо чимало поховань жінок (переважно молодих), в інвентарі яких, крім чисто жіночого майна (прикраси, дзеркала, прясла від веретен), зустрічаються також предмети озброєння (сагайдаки зі стрілами, списи, пращі). Наявність цього соціального прошарку «скіфських амазонок» дещо змінює уявлення, що досі існувало, про повне безправ'я і замкнуте життя скіфських жінок.

Бранців скіфи перетворювали на рабів, більшу частину яких продавали у грецькі колонії і, за їх посередництвом,—у грецькі метрополії. Частина лишалася у володінні скіфів. Рабство у скіфському середовищі набуло значного поширення. Рабів використовували на різних роботах по догляду за худобою і особливо у домашньому господарстві та в особистому слугуванні. У скіфських курганах (причому в могилах не лише знаті, а й представників середнього та рядового станів) нерідко зустрічаються супровідні поховання рабів у ногах померлого або навіть за стінкою могили, без речей, часто у скорченому положенні. Весь поховальний ритуал свідчить про повне безправ'я та приниженість таких людей як за життя, так і після смерті. За умов натурального у своїй основі господарства кочовиків, коли ще не існувало відокремленого ремесла, рабство у скіфів лишалося патріархальним, домашнім, і не становило основи виробництва.

Воєнні ситуації складалися і так, що самим скіфам, які потрапляли в полон, загрожували смерть або продаж у рабство. Як порятунок від такої долі, існував звичай викупу з полону, причому своєрідним паролем, що означав пропозицію розпочати переговори про викуп, було іранське слово «зірін», тобто золото. Природно, що врятуватися таким чином могли переважно скіфські багатії та знать, а не рядові скіфи.

Щоб підтримувати своє панівне становище, скіфи повинні були мати велике, добре озброєне й міцно спаяне дисципліною військо. Природною формою такої організації було всенародне ополчення, створюване за принципом поділу на роди і племена, що забезпечувало збереження військових традицій, підтримку колективної честі й усталених моральних норм. З огляду на це родоплемінна структура, майже повністю втративши свої

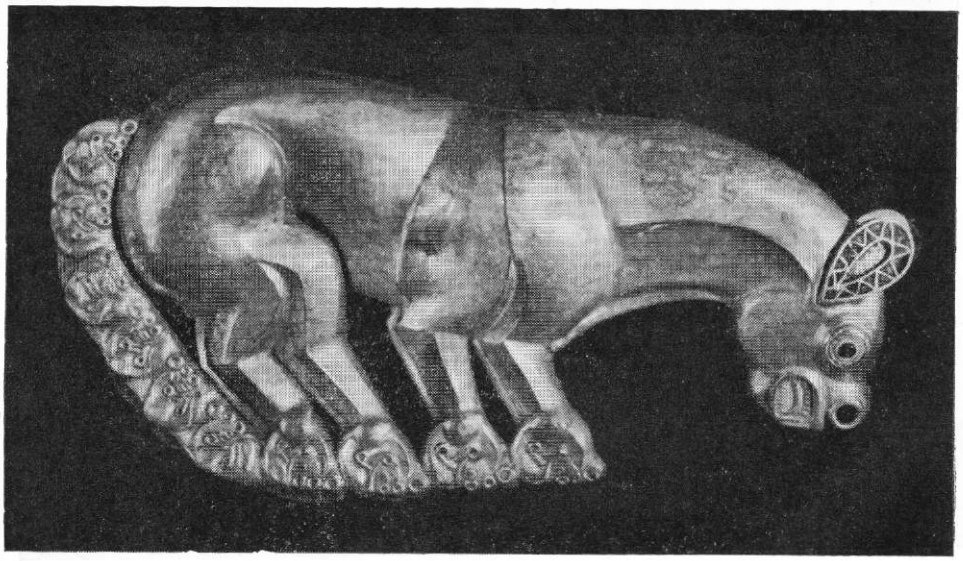
початкові соціальні й виробничі функції, продовжувала стійко зберігатися як форма військової організації суспільства. Іншим фактором, який сприяв збереженню родових устоїв, була общинна власність на землю.

На чолі суспільства стояли царі (спочатку — три, потім — один) та родові старійшини, що були також начальниками військових підрозділів. Влада царів була спадковою, сильною і деспотичною. Існувало уявлення про божественне походження царського роду. Царі виконували також судові, а частково і жрецькі функції. Непокора наказу царя каралася смертю. Найтяжчим злочином вважався замах на життя царя чаклуванням. Найближчим оточенням царя був його особистий загін, відібраний з числа кращих воїнів, незалежно від родового поділу.

Водночас влада царя якоюсь мірою обмежувалася інститутами родового ладу. Вищим законодавчим органом були народні збори — «рада скіфів», яка мала право усувати царів і призначати нових з числа членів царського роду. Характерно, що, за свідченням Геродота, усі найважливіші рішення приймалися не від імені царя, а від «усіх скіфів».

З часом влада царя і його найближчого оточення дедалі більше посилювалась, а значення органів родового ладу підупадало. Відомо, що цар Атей одноособово вирішував питання престолонаслідування. Так, він обіцяв Філіппу Македонському за подання йому воєнної допомоги у боротьбі з Істрією зробити його своїм «сином», «наступником», тобто царем Скіфії. Але це був лише дипломатичний маневр. Від своєї обіцянки Атей, як тільки відпала необхідність, негайно відмовився, однак сама можливість такої постановки питання вказує на те, як зміцніло єдиновладдя скіфських царів, їх право вирішувати кардинальні питання скіфського суспільства.

Атей розумів, що могутність скіфів значною мірою залежала від збереження демократичних традицій військово-родової організації, яка на той час була вже значно підірвана загостренням соціальних суперечностей. Ця політична тенденція знайшла відображення в писемних джерелах і образотворчому мистецтві того часу.



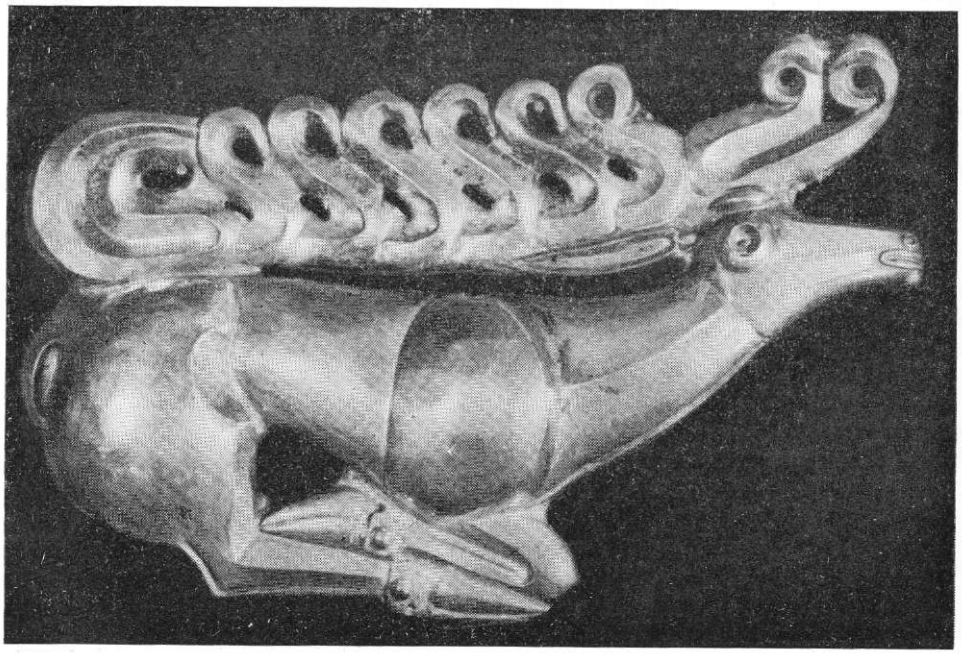
Золота прикраса центральної частини щита з кургану поблизу станиці Келермеської на Кубані — так звана келермеська пантера. VI ст. до н. е.

Плутарх (бл. 46 — бл. 120) наділяє Атея героїзованими рисами варварської простоти і воєнної доблесті. У своїх новелах він розповідає, що Атей, чистячи коня, запитав у присутніх при цьому македонських послів, чи робить це цар Філіпп. Вислухавши чудову гру взятого в полон флейтиста, він сказав, що з більшим задоволенням слухає іржання коня. В листі до Філіппа Атей писав: «Ти маєш владу над македонцями, навченими воювати з людьми, а я — над скіфами, які можуть боротися і з голодом, і зі спрагою». Ідейна спрямованість цих протиставлень навряд чи вимагає пояснення.

Не випадково на монетах, які карбував Атей для підтримки свого політичного престижу, скіфський цар зображений у вигляді простого воїна з луком на коні, без будь-яких прикрас, регалій і атрибутів царської влади. Мабуть, ці самі ідеї відображають сцени з життя скіфів на чортомлицькій вазі і на золотій пекторалі з Товстої Могили. В першому випадку художник зобразив ловлю, приборкання і сідлання коней. На пекторалі зображено стійбище кочовиків. Мирна повсякденна буденна праця. Юнаки доять овець і зливають молоко. Два дорослих скіфи, відклавши вбік горити, шиють вбрання з овечої шкури. Люди оточені вівцями, козами, конями, коровами з телятами. Чудовий рослинний орнамент служить фоном для цієї сцени. Все зображення проникнуте м'яким ліризмом і любов'ю до людей, природи, тварин, привільного степового побуту.

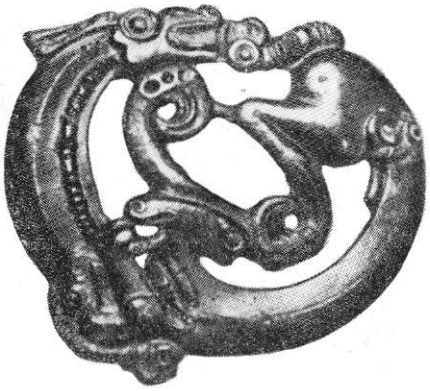
Кочовий побут і патріархальні звичаї не могли затримати реального процесу розкладу суспільства, яке зберігало тільки зовнішню форму родових зв'язків. Саме цей процес став однією з основних причин занепаду скіфської могутності й розпаду Скіфії.

Питання про існування держави у скіфів і час її виникнення лишається предметом жвавих дискусій. Найдостовірнішою можна вважати думку,



Золота прикраса центральної частини щита з кургану поблизу станиці Костромської на Кубані — так званий костромський олень. VI ст. до н. е.

що скіфське суспільство у своєму розвитку досягло ранньокласових відносин і державності, заснованої на експлуатації рабів, збіднілих родичів і данницькій залежності підкорених племен. У цьому відношенні суспільний лад скіфів міг бути близьким до державного устрою багатьох інших кочових народів стародавнього світу і середньовіччя.



Бронзова бляха із зображенням згорнутого хижака з кургану Кулаковського (Крим). V ст. до н. е.

Соціальний лад землеробських племен Скіфії за зовнішніми ознаками мало чим відрізнявся від існуючого у степових кочовиків. У землеробських племен також склалася військова організація з ополченням із озброєного дорослого чоловічого населення. Виділилась сильна влада вождя і військово-родової аристократії. Основу війська становила важкоозброєна кіннота. Існувало патріархальне рабство, форми і вияви якого були такими ж, як і в степових скіфів.

Проте майнові та соціальні відмінності у землеробських племен виявлялися менш різко, ніж у степових кочовиків. При осілому веденні господарства кількість худоби у приватному володінні була обмеженою. Оброблювана земля перебувала у власності родової общини й періодично перерозподілялася між окремими сім'ями. Цей порядок землекористування сприяв збереженню економічного значення великих патріархальних сімей і стримував зростання приватної власності. За таких умов родоплемінний устрій мав не тільки зовнішні ознаки, а й реальну економічну сутність, лишаючись головною формою суспільних відносин.

Землеробські племена перебували у данницькій залежності від степових скіфів. Це, безперечно, лягало на них важким тягарем. Намагаючись максимально застерегти себе від небезпеки збройних нападів і зберегти певну незалежність, вони змушені були створювати й підтримувати систему укріплених поселень.

Яскраву характеристику взаємин землеробського населення, що жило в Криму, зі степовими скіфами дає Страбон. «Номади,— пише він,— займаються більше війною, ніж розбоєм, і війни ведуть за данину: віддавши землю у володіння звиклим займатися землеробством, вони задовольняються одержанням встановленої помірної данини... а в разі несплати... починають з ними війну... А не платять їм ті, хто впевнений у своїх силах так, що може або легко відбити нападаючих, або перешкодити вторгненню... А землероби, хоч і здаються щодо войовничості людьми більш мирними і більш цивілізованими, будучи користолюбними і контактуючи з морем, не втримуються від розбоїв і тому подібних засобів збагачення». Ця розповідь повністю відповідає відносинам, що існували між кочовими скіфами і землеробським населенням Лісостепу.

Незважаючи на залежне становище, землеробські племена Скіфії не втратили самоуправління і зберегли повну самостійність у господарському житті. Вони володіли зброєю, мали своїх вождів і старійшин, жили за своїми законами.

Військово-родова верхівка намагалася підтримувати союзницькі відносини з панівними верствами царських скіфів, одержуючи певні вигоди



Зображення сирени на кістяній платівці з кургану Гайманова Могила. IV ст. до н. е. (Прорисовка Г. С. Ковпаненка.)

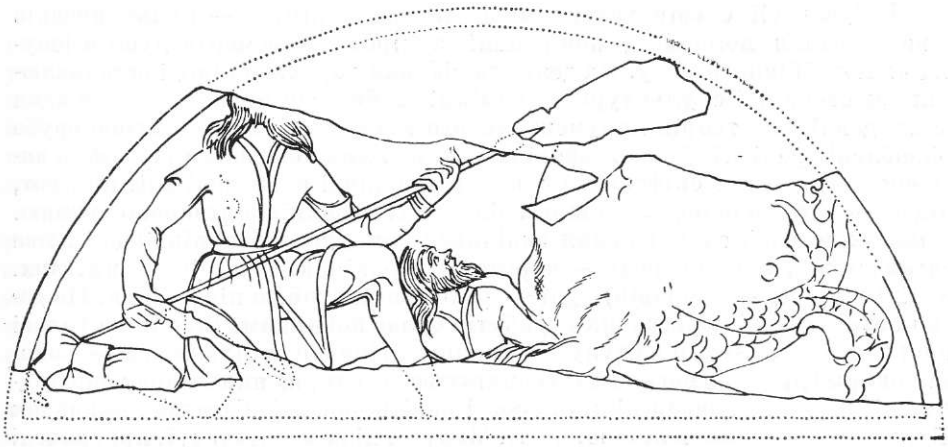
від участі у воєнних походах, а також від торговельних контактів, здійснюваних за їх посередництвом з кочовим населенням Степу, грецькими колоніями Північного Причорномор'я, фракійцями, савроматами та ін.

Ідеологічні уявлення

У своїх релігійних уявленнях скіфи досягли досить високого ступеня обожнення космічних сил і явищ природи в антропоморфних образах. Пантеон скіфських божеств не поступався перед пантеонами більшості стародавніх цивілізацій. На чолі скіфського пантеону стояла богиня Табіті, що відповідала грецькій Гестії — богині домашнього вогнища. В ній, на думку вчених, втілювалося уявлення про родинну й родову єдність. Клятва царськими Гестіями (божествами царського вогнища) вважалася у скіфів найстрашнішою. Головним чоловічим божеством був бог Папай, що відповідав Зевсу. Згідно з етногенічною легендою він був родоначальником скіфів. Дружиною Папая вважалася богиня землі Апі, напівжінка-напівзмія, матір-прародичка скіфів. Образ змісної богині зустрічається на золотих бляшках та багатьох інших речах скіфського вжитку.

Бог сонця Гойтосір ототожнюється з грецьким Аполлоном, богиня Аргімпаса — з Афродітою. Бог Фагімасад, ототожнюваний з Посейдоном, був утіленням водних стихій і покровителем конярства. Серед скіфських божеств почесне місце посідав грецький Геракл, близький за етногенічною легендою до першого чоловіка Таргітая, родоначальника скіфів. Антропоморфні зображення Папая, Апі, Аргімпаси, Геракла є на золотих бляхах і бронзових навершях скіфів. В інших образах можна бачити символи бога сонця Гойтосіра (зображення орла, оленя, коня, сонячного знака). Якихось спеціальних храмів у скіфів не існувало; в жертву богам приносили худобу, найчастіше коней.

Особливе місце в релігії скіфів займав бог війни, названий у Геродота по-грецьки — Арес, без відповідного йому скіфського імені. Втіленням його був старовинний залізний меч. Лише на честь цього божества споруджували спеціальні святилища у вигляді великих пірамід із хмизу з площадкою наверху, на якій встановлювали меч. В жертву богу війни приносили не тільки худобу, а й людей — кожного сотого з військовополонених.



Сцена зі скіфської міфології: боротьба скіфів з чудовиськом. Кістяна платівка з кургану Гайманова Могила. IV ст. до н. е. (Прорисовка Г. С. Ковпаненка.)

На честь бога війни щорічно проводилися свята з ушануванням воїнів, що відзначались у боях, почесною чашею вина. На таких святах влаштовувалися ритуальні танці й змагання, сцени з яких (боротьба, стрільба з лука) зображені на золотих бляшках.

У скіфів існували особливі, священні місця. Одне з них пов'язано з Гілеєю (Поліссям) в пониззі Дніпра, де, за легендою, проживала змієнога прародичка скіфів. Інше святилище знаходилось у місцевості Ексампей, де у Гіпаніс впадало гірке джерело під тією ж назвою. Тут стояв величезний бронзовий казан товщиною стінок у шість пальців, місткістю 600 амфор. Він був відлитий з великої кількості наконечників стріл, зібраних по одному від кожного скіфа за наказом царя Аріанта, який побажав довідатися про чисельність свого народу. Функції жерців належали царям і представникам родоплемінної аристократії.

Цілий ряд обрядів і магічних дій пов'язувався з землеробством і культом родючості. Щорічне велике свято влаштовувалося на честь «священних дарів»: плуга, ярма, сокири і чаші, що нібито впали з неба. Це було свято пробудження природи, під час якого, як вважали, відбувався шлюб бога Папая з Апі (землею). Свято мало загальноскіфський характер і було близьке як кочовим, так і землеробським народам Скіфії.

В осілого населення Лісостепу особливого значення набули землеробські культи. Під час розкопок ряду городищ знайдено спеціальні жертовники зі слідами вогню. Жертовники, відкриті на Пастирському й Мотронинському городищах на Черкащині, мали вигляд круглого підвищення діаметром близько 1 *м*, зверху якого було мископодібне заглиблення з сімома концентричними колами. Поверхня жертовників обпалена, навкруг знайдено багато вугілля, обвуглені колоски пшениці, кістки тварин. На городищі Караван (Сіверський Донець) відкрито жертовник, який являє собою глиняну «тарілку» діаметром 1,5 *м*, заввишки 25 *см*, до якої вела доріжка, викладена камінням. На жертовнику зберігся товстий шар обгорілої соломи, а поруч нього купа попелу, в якому знайдено коржики з глини з домішкою злаків та моделі зерен хлібних злаків і бобових рослин, виліплені з домішкою борошна. Ідея родючості уособлювалась і у виліплених з глини примітивних фігурках різних домашніх тварин.

В ідеології скіфів значне місце посідав анімізм — культ предків і вшанування померлих, пов'язаний з вірою у безсмертя душі й існування потойбічного світу. На деяких скіфських курганах іноді встановлювалися своєрідні скульптури — кам'яні «баби», що являють собою один із найдавніших творів монументального мистецтва. Це найчастіше грубо оброблені гранітні або вапнякові плити, на яких невисоким рельєфом висічено зображення скіфського воїна. На обличчі позначені очі, ніс, рот, рідко — вуса та борода. На шиї в більшості випадків відтворено гривню. З інших деталей спорядження виділявся пояс, до якого підвішені зліва сагайдак з луком, а спереду — короткий меч-акінак. Руки зігнуті в ліктях. У лівій (рідше — у правій) руці — ритон, піднятий до підборіддя. На деяких стелах набір скіфських атрибутів буває повнішим. Інколи на голові прорисовано шолом, а на тулубі — панцир. Праворуч біля пояса — бойова сокира і другий довгий меч; трапляються стели, на яких зображено підвішені до пояса довгий ніж, брусок і навіть чаша. У багатьох випадках підкреслено ознаки чоловічої статі. Мабуть, ці кам'яні статуї, присвячені культу предків, втілюють образ божественного прародича скіфів.

Більшість предметів побутового вжитку з металу, кості, а також, очевидно, з дерева і тканин у кочових і землеробських племен Скіфії мала своєрідне художнє оформлення. Його мотиви були запозичені із зооморфного світу й знаходили своє втілення в зображеннях фігурок або якихось частин тварини, птаха чи риби. Цей стиль прикладного мистецтва дістав назву скіфського звіриного.

Серед образів ранньоскіфського мистецтва улюбленими були зображення оленя, барана, пантери, лося, гірського козла. Досить часто використовували мотиви голівок коня, орла, грифобарана, пазурів птахів тощо. Тварини зображені, як правило, в спокійному стані. Підкреслені риси лютості й сили зустрічаються переважно в образах, запозичених з мистецтва давньосхідного світу (леви, грифони, фантастичні чудовиська).

Наприкінці VI і особливо у V ст. до н. е. під впливом грецького мистецтва зображення в скіфському стилі стають більш декоративними, орнаментальними, втрачаючи первісну суть передачі звіриного образу. Значного поширення набули близькі грецькому мистецтву зображення левів, грифонів, диких кабанів, синкретичних чудовиськ. В оформлення сюжету включаються такі елементи, як розетки, пальмети, симетрично загнуті волюти. Нерідко в контур одного образу вписується елемент іншого.

У IV ст. до н. е. спостерігається дальший занепад місцевих мотивів, виродження їх у малозрозумілу схему, в якій важко вгадати первісне значення образу. Водночас набули поширення реалістично виконані грецькі сюжети: сцени боротьби й терзання звірів, а також реалістичні зображення різних тварин.

Зображення у звіриному стилі не тільки відповідали естетичним смакам населення, а й уособлювали певну магічну символіку. Вони відігравали роль магічних стражів, амулетів, покликаних захищати їх власників від ворожих сил і спонукати до сприяння доброзичливих божеств.

4. Племена, що не входили до Скіфії

До складу Скіфії не входили племена, що жили в Гірському Криму, Закарпатті, у південній частині Полісся — в басейні Прип'яті на Правобережжі і Десни на лівому березі Дніпра.

Сучасники скіфів — таври, що мешкали в Гірському Криму, на узбережжі Чорного моря, були одним з найбільш диких і відсталих у культурному відношенні народів того часу. Вони жили невеликими замкнутими общинами у відкритих поселеннях. За сховища під час воєнної небезпеки їм правили спеціальні укріплення, споруджені на неприступних скелях Таврії. Єдині з небагатьох народів, вони використовували для житла печери та інші природні укриття.

Аж до початку залізного віку таври користувалися кам'яними знаряддями — крем'яними вкладишами до серпів, кам'яними шліфованими сокирами. У VI ст. до н. е. у них з'явилися скіфські наконечники стріл, списи, деякі інші види зброї, а також предмети спорядження верхового коня. Однак кількість речей скіфського типу в ужитку таврів була порівняно невеликою.

У передгірських районах і долинах річок населення займалося землеробством та скотарством з переважним розведенням дрібної рогатої худоби. Велику роль відігравали рибальство і мисливство. Господарство й побут таврів мали дуже замкнутий характер. Незважаючи на безпосереднє сусідство Херсонеса і близькість Боспору, на їх поселеннях і в могилах майже не зустрічаються предмети античного імпорту. Дещо збільшився імпорт античного посуду лише в пізній період. У таврів стійко зберігався родовий лад.

Щоб перешкодити встановленню контактів з греками та іншими іноземцями, вони приносили в жертву всіх, що потерпіли під час аварії кораблів та захоплених у полон. Ці жертвоприношення здійснювалися на честь головного божества таврів — великої богині Діви, яку стародавні письменники ототожнювали то з Артемідою, володаркою звірів, то з Іфігенією, дочкою Агамемнона.

Виразною рисою культури таврів, що дістала назву кизил-кобинської, є її своєрідна кераміка, набір прикрас і специфічний поховальний обряд. Таври ховали померлих у кам'яних ящиках, поставлених один біля одного ланцюжком на підвищеннях. Зверху ці кам'яні споруди, як правило, засипалися землею, утворюючи паралельні гряди. Ці дольменовидні споруди були колективними усипальницями для членів окремих сімей і використовувалися протягом тривалого часу. В окремих гробницях знайдено кістяки кількох десятків померлих. Ланцюг з кам'яних ящиків являв собою кладовище родової групи.

Існує думка, що таври проникли у Крим через Тамань і Керченський півострів із гірських районів західного узбережжя Кавказу наприкінці бронзового віку.

У період раннього залізного віку територію Закарпаття досить густо заселяло населення, пам'ятками якого є численні кургани так званої куштановицької культури. Поховання здійснювалися за обрядом трупоспалення. Прах зсипали в урну або ж у неглибоку ямку. В поховання клали деякий інвентар (прикраси, ножі, іноді предмети озброєння) і велику кількість посуду з напутньою їжею. Над похованням споруджували невеликий курган із землі й каміння.

Аналізуючи речовий склад знахідок із куштановицьких курганів, особливо глиняний посуд, представлений біконічними корчагами, мисками, черпаками, горшками з наліпним валиком тощо, вчені дійшли висновку, що це населення утворилося в результаті злиття двох різних етнічних груп. Початкову основу його становили фракійські племена, що жили тут раніше, згодом до них влилася значна частина населення, яке переселилося сюди з областей Українського Лісостепу, з території Західного

Поділля. В результаті місцеві традиції збереглися тільки у формах обряду кремації, деяких типах кераміки.

Привнесені зі сходу елементи докорінно змінили культуру фракійського гальштату й наблизили її до культури Лісостепового Правобережжя. Очевидно, це було одне з перших етнічних пересувань, в результаті якої відбулася слов'янізація цієї спочатку фракомовної групи населення.

У північну частину Правобережжя України, на південь від Прип'яті, аж до течії Стугни, в Подніпров'я і верхів'я Бугу проникали окремі групи населення, яке проживало на території Білорусії, на північ від Прип'яті, та в басейні Сожу. Це поліське населення дістало назву племен милоградської культури, а його південна гілка, що мала контакти з землеробським населенням скіфської культури на Правобережжі,—племен підгірцівської культури. Між населенням скіфської і підгірцівської культур не було ніяких природних рубежів і оборонних кордонів. У даному разі ми маємо справу з варіантом, коли слабший і культурно відсталіший народ проникав у середовище сильнішого, численнішого і культурно розвинутішого народу і мирно співіснував з ним протягом досить тривалого часу.

Населення підгірцівської культури, що, мабуть, належало до балтомовної групи племен, жило невеликими відкритими поселеннями на низьких берегах річок та озер. Як і в інших народів цієї географічної зони, основу їх господарства становили землеробство й скотарство. Відкрито залишки бронзоливарних майстерень, у яких виготовляли своєрідні ажурні прикраси, що не мали нічого спільного зі скіфськими. Аналогії їм знаходять на півночі і північному сході, в колі культур балтського і фінно-угорського світу. Своєрідними рисами відзначається кераміка, в складі якої переважають горшки з круглим дном і вінцями, прикрашеними під краєм наколами або ямками.

В цілому культура підгірцівського населення може бути охарактеризована як південна гілка милоградської культури, що підпала під сильний вплив скіфської. У милоградських племен на території Білорусії панував обряд поховання з трупоспаленням у безкурганних могильниках, що також характерно для підгірцівського населення в межах сучасної України. Проте в окремих випадках зустрічаються поховання з трупоспаленням у курганах, у чому виявився вплив культури південних сусідів. Очевидно, ця частина балтомовних племен досить рано встановила дружні стосунки зі своїми південними сусідами, потрапила у сферу їхнього культурного впливу і, кінець кінцем, була асимільована племенами зарубинецької культури, з поширенням яких на північ і північний схід дослідники пов'язують просування давньослов'янського населення.

Аналогічний процес відбувся на південній межі Лівобережного Полісся, де землеробські скіфські племена підтримували контакти з населенням юхнівської культури, що жило на Десні та в Курському Посейм'ї. Нащадки бондарихинських племен —юхнівські племена, витіснені скіфами на північ, різко відмежували свою територію від скіфського світу системою укріплених городищ, що розташовувалися на високих мисах плато над долиною ріки. Городища оточувалися валами та ровами, особливо з напільного боку. Більшість городищ існувала протягом тривалого часу — аж до кінця скіфського періоду. В господарстві юхнівських племен, поряд з землеробством і скотарством, помітне місце посідали рибальство та мисливство. Кераміка юхнівської культури зберігала традиції бондарихинської культури. Переважали високі слабопрофільовані горшки з плос-

ким дном, оздоблені на шийці і зрізі вінця горизонтальним рядом відбитків, зроблених кінцем трісочки чи палички.

Серед прикрас зустрічаються ажурні підвіски, які дещо нагадують прикраси підгірцівського населення. Виготовлялися вони на місці, про що свідчать знахідки форм для їх відливання. Своєрідними місцевими формами є глиняні «рогаті цеглини» для вогнищ, великі грузила для рибальських сіток і глиняні брязкальця. Більшість предметів озброєння, кінське спорядження і деякі види прикрас були запозичені у скіфів.

На території, зайнятій юхнівськими племенами, поряд з городищами існували відкриті неукріплені поселення. Житла були наземні, стовпові, стіни — плотові, обмазані з обох боків глиною. На юхнівських пам'ятках Курського Посейм'я знайдено невелику кількість античної кераміки, в тому числі й уламки ранніх чорнофігурних посудин VI ст. до н. е. Проте торговельні контакти з античним світом у населення юхнівської культури в цілому виражені слабо.

Пам'ятки юхнівської культури простежуються до кінця скіфського періоду. В останні століття до нашої ери — на початку нового літочислення ця культура поступово зникає, поступаючись місцем зарубинецькій культурі, яка зберігає деякі юхнівські риси. Подібне явище найбільш відповідає процесу поступового зближення та асиміляції місцевого населення в результаті контактів з прийшлими племенами.

5. Мала Скіфія

З III ст. до н. е. почався заключний період історії скіфів Північного Причорномор'я, який характеризується дальшим розвитком у них державності й переходом до міського життя. Після смерті Атея (339 р. до н. е.) могутність Скіфії послабла, а володіння її на сході і заході значно скоротились. Основна маса землеробського і кочового населення Степу під тиском сарматів відійшла на Кримський півострів. За свідченням Страбона, територія Степового Криму разом з прилеглим до неї з півночі районом за Перекопським перешийком до Дніпра почала називатися Малою Скіфією. Частина скіфського населення перекочувала «за Тіру та Істр» у Добруджу, що також дістала назву Малої Скіфії. Територія Кам'янського городища зменшилася до розмірів акрополя. Свій центр скіфи перенесли до Криму, де, як і на Нижньому Дніпрі, частина кочових скіфів осіла, у той час як інша продовжувала вести кочовий спосіб життя.

Приблизно в середині III ст. до н. е. на схрещенні давніх торговельних шляхів у долині р. Салгиру скіфи заснували значний укріплений пункт, оточений кам'яними стінами, що дістав грецьку назву Неаполь (Нове місто). Після закріплення скіфів у рівнинному Криму торговельні відносини з грецькими містами Північного Причорномор'я пожвавилися. Головними пунктами вивозу були Херсонес і міста західного узбережжя.

У зв'язку зі зміною економічної кон'юнктури в Східному Середземномор'ї та наступом сарматських племен грецькі міста Північного Причорномор'я у III ст. до н. е. тимчасово послабли. Яскравим свідченням цього є декрет на честь Протогена, в якому описується тяжке економічне становище Ольвії, зумовлене постійним натиском кочовиків.

Скориставшись із сприятливої ситуації, скіфські царі підкорили Ольвію, наклали данину на Боспор і розпочали активний наступ на приморські міста, щоб, оволодівши ними, вступити в безпосередні стосунки з грецькими державами Середземномор'я та Причорномор'я, розширити

сферу своєї торговельної діяльності, покінчити з посередництвом Боспору та Херсонеса. Першими зазнали нападу грецькі міста на північно-західному узбережжі півострова, засновані Херсонесом для контролю над прилеглою до них землеробською окраїною. Це спричинилося до воєнних зіткнень скіфів з Херсонесом і поклало початок їх тривалій боротьбі.

Після одного з нападів скіфів Херсонес звернувся за допомогою до сарматської цариці Амаги, дружини царя Медосакка. В цей час сармати у Причорномор'ї являли собою вже значну політичну й військову силу. Визволивши Херсонес від скіфів, Амага вбила скіфського царя й зобов'язала його сина, якому передала царську владу, припинити напади на Херсонес. Кримські скіфи на деякий час потрапили у залежність від сарматів. Однак невдовзі після цього скіфи відновили свої сили.

Найбільшого розквіту Мала Скіфія досягла в середині II ст. до н. е. під час правління царя Скілура, ім'я якого називає ряд античних авторів. Відоме воно і з монет та епіграфічних написів. Скульптурні портрети Скілура і його сина Палака збереглися на мармурових рельєфах, знайдених у Неаполі Скіфському. У той час Скіфська держава займала велику територію. На сході вона межувала з Боспорським царством, на півдні — доходила до передгір'їв Криму, населених таврами, на півночі скіфи володіли районом Нижнього Дніпра, в тому числі й Ольвією, де Скілур почав карбувати свою монету. На західному узбережжі півострова скіфи захопили порти Керкінітіду і Калос Лімен та ряд грецьких укріплених пунктів, перетворивши їх на фортеці.

Неаполь, який став на той час головною резиденцією скіфських царів, був додатково укріплений оборонною стіною з прямокутною вежею біля головної брами. В місті зведено двірцеві споруди з мармуровими й бронзовими статуями. Стіни деяких будинків прикрашали яскраві розписи. На головній площі встановлено кінну статую царя Скілура. Тут же знаходилися статуї Зевса, Афіни та Ахілла Понтарха, поставлені на честь цих богів греком Посідеєм, вихідцем з Родоса, який переселився до Неаполя Скіфського з Ольвії. Як відомо з написів на цих статуях, Посідей виконував обов'язки наварха — командуючого скіфським флотом —і здобув перемогу над сатархеями, які займалися піратством. Біля головної брами Неаполя для поховання царів та знаті було споруджено кам'яний мавзолей. Напроти брами знаходилося громадське зерносховище, а в східній частині міста — велике штучне водоймище.

У цей самий час скіфи побудували ряд укріплених поселень у центральному передгір'ї Криму. В античних джерелах, крім Неаполя Скіфського, згадуються ще три укріплення: Хабеї, Палакій, Напіт, які служили Скілурові і Палаку опорними пунктами під час війни проти Мітрідата. В Західному Криму до нашого часу збереглися залишки чотирьох великих скіфських укріплених поселень міського типу.

Укріплені пункти з'явилися наприкінці III— у II ст. до н. е. і на північних окраїнах Малої Скіфії, на обох берегах пониззя Дніпра. Багато з них виникло на місці більш ранніх скіфських селищ IV—III ст. до н. е. Назви ряду населених пунктів на берегах Дніпра наводяться у Птолемея (II ст. н. е.). Це — Азагарій, Амадока, Сар, Серим, Мелітополь, Ольвія, Діїн, Сарвак, Ніос. У наш час на берегах Дніпра і його приток відомо 16 укріплених поселень, площа кожного з яких становить від 3 до 32 *га*. Найважливішими з них були городища, розташовані недалеко від сіл Золотої Балки, Гаврилівки, Миколаївки на правому березі Дніпра, Знам'янки і Любимівки — на лівому. Поблизу сіл Золотої Балки і Миколаївки відкрито також могильники.

Перебуваючи у ворожому оточенні сарматів зі сходу і кельтських та гетських племен — із заходу, засновники нижньодніпровських поселень перетворили їх у міцну оборонну систему. Подібно до кримських укріплених поселень, вони розташовувалися на вигідних у стратегічному відношенні високих берегах та прибережних горбах Дніпра й обносилися подвійною лінією укріплень, яка складалася з кам'яних стін двопанцирної кладки з вежами, а також валами й ровами.

У II ст. до н. е. Скіфське царство вступило у більш жваві торговельні зв'язки з приморськими містами. За посередництвом Херсонеса воно зав'язало відносини з Кносом, Кнідом, Сінопою. Значне місце у торгівлі належало Родосу. Встановилися тісні зв'язки Неаполя з Ольвією, з якою торгували також жителі нижньодніпровських укріплених поселень. Ольвія для них була основним посередником у відносинах з античним світом. З Ольвії довозилися малоазійський червонолаковий посуд, дешеве коське вино та інші товари. За посередництвом жителів нижньодніпровських поселень вони потрапляли далі на північ — до носіїв зарубинецької культури.

Син Скілура — Палак продовжував завойовницьку політику свого батька. Під час його правління епізодичні сутички з Херсонесом почастішали і, зрештою, переросли у широкі воєнні дії. Загони скіфів підступили до стін Херсонеса. Агресивні дії скіфів щодо Херсонеса поклали початок тривалим війнам. У круговорот подій було втягнуте Понтійське царство Мітрідата, який став на бік Херсонеса і Боспору.

Війна точилася з перемінним успіхом. Зрештою полководцеві понтійського царя Мітрідата Діофантові вдалося здобути вирішальну перемогу над Палаком, який виступав у союзі з сарматським племенем роксоланів. Війська Діофанта оволоділи скіфською фортецею Хабеї і Неаполем. Херсонес і Боспор потрапили під протекторат Понтійського царства. Дещо пізніше (з 63 р. до н. е.) Боспор підпав під контроль Римської держави, яка здобула перемогу над силами Мітрідата Понтійського.

Після поразки у війні Скіфське царство в Криму тимчасово занепало. Від нього відпала Ольвія. Боспор припинив виплату данини. З підкоренням античних міст Римською імперією скіфи, дезорганізовані поразкою від Діофанта, виявилися неспроможними до активного наступу. Можливо, тільки окремі, розрізнені групи ще здійснювали набіги на грецькі міста, про що може свідчити спорудження боспорським царем Асандром наприкінці I ст. до н. е. земляного валу для захисту західних кордонів Боспорської держави. Але ніяких свідчень про важливі події в житті Скіфської держави та її політичних діячів у джерелах цього часу немає. Проте скіфи поступово відновили свої сили після поразки, завданої Діофантом. У I ст. н. е. вони знову розпочали боротьбу проти Ольвії, Херсонеса та Боспору.

Ольвія вдруге потрапила у залежність від Скіфської держави. Заінтересовані в торгівлі з Ольвією скіфи взяли участь у її відбудові після гетського розгрому. Під час правління Фарзоя та Інісмея, які карбували протягом 34—35 років в Ольвії золоті та срібні монети, відбулося нове політичне й економічне піднесення Скіфської держави, що підтверджується монетами, написами й археологічними матеріалами. В долинах рік, на підвищених місцях в Криму виникли укріплені поселення і селища. Назви шести міст і цілого ряду інших населених пунктів наводить Пліній Старший (I ст. н. е.), який називає Малу Скіфію Таврикою. Він зазначає, що в країні живе 23 племені, а по гірському хребту — скіфо-таври, що вказує на їхнє етнічне змішання. В цей час на Перекопському перешийку було спо-

руджено рів і вал. Саме тут, за Плінієм, існувало м. Таври. (У наш час в Криму відкрито 34 укріплені поселення і майже стільки ж селищ, більшість з яких належить до перших століть нашої ери. Розташовані вони переважно в передгір'ях Центрального й Південно-Західного Криму.)

Столицю скіфів —Неаполь Скіфський — було укріплено панцирними стінами. В ній зведено нові будинки з фресками в стилі боспорського живопису. На північній околиці з'явилися вирубані в скелях усипальниці для царських дружинників та їх сімей.

У перших століттях нашої ери відновилися тісні контакти скіфів з містами Північного Причорномор'я. З південно-понтійських центрів до Неаполя Скіфського надходили черепиця, амфори, червонолаковий посуд та різноманітні металеві вироби й прикраси. Значне місце в торгівлі Неаполя посідав Херсонес. Відновилися торговельні зв'язки з Ольвією. За повідомленням Діона Хрисостома (I—II ст. н. е.), «Ольвія продавала сіль більшості варварів, а також еллінам і скіфам, що жили на Таврійському півострові».

Пожвавився обмін між Ольвією й нижньодніпровськими поселеннями. На рубежі нашої ери тут розпочалося кам'яне будівництво, проводилися часткова реконструкція і додаткове зміцнення оборонних стін. Збільшився привіз червонолакового посуду з Пергама і Самоса, частково з території Італії, розширився довіз вина і маслинової олії з південнопонтійських центрів.

З середини II ст. н. е. мирні відносини Ольвії і скіфів знову порушилися. В цілому ряді епіграфічних джерел того часу згадується про неодноразові напади на Ольвію скіфів та сарматів, про «зустріч» ольвійських діячів зі скіфськими й сарматськими царями. В одному з ольвійських написів II ст. н. е. повідомляється, що ольвійським стратегам вдалося «звести на натовпи супостатів трофейну перемогу». Проте їм не завжди вдавалося відбити натиск ворогів власними силами. Після чергового набігу тавроскіфів римський імператор Антоній Пій направив з Нижньої Мезії підкріплення ольвійському гарнізону. Один з римських загонів, що входив до складу XI Клавдієвого легіону, просунувся в глиб Криму (тут знайдено його стоянку на поселенні Альма Кермен, на лівому березі Альми). Наприкінці II ст. н. е. в Ольвії посилився римський вплив, і за Септімія Севера (193—211) вона ввійшла до складу римської провінції.

Зміцнивши своє політичне й економічне становище під час правління Фарзоя, скіфи розпочали новий наступ на Херсонес. Вони відвоювали Калос Лімен і Керкінітіду, які Арріан називає вже «скіфськими фортецями». Це змусило Херсонес звернутися за допомогою, на цей раз до Риму. Нерон надіслав у 62 р. до Криму експедиційні війська на чолі з легатом (правителем) Нижньої Мезії Плавтієм Сільваном. Останній відбив натиск скіфів, але Херсонес заплатив за це своєю незалежністю.

У перші століття нашої ери Скіфське царство продовжувало суперничати з Боспором, що призводило до постійних воєнних сутичок між ними. Ці сутички знайшли відображення в ряді записів боспорських царів Аспурга I, Котіса II і Савромата II, в яких говориться про підкорення «скіфів і таврів». Постійна воєнна загроза з боку скіфів змушувала боспорських царів турбуватися про зміцнення своїх кордонів, ремонтувати захисні стіни й зводити нові фортеці. Однією з них у I—III ст. н. е. був Ілурат.

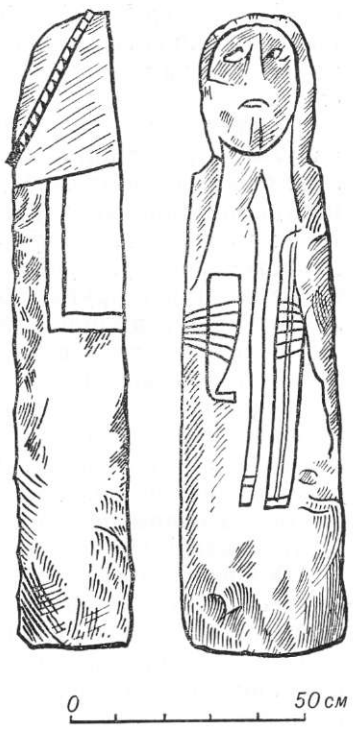
У період описуваних подій скіфське населення, що жило в сільських місцевостях, продовжувало займатися сільським господарством, яке в перші століття нашої ери залишалося основою економічного життя в усьому Північному Причорномор'ї. Скіфи вирощували зернові культури

(ячмінь, пшеницю, жито, просо) і виноград, з якого виготовляли вино, займалися садівництвом. Зерно мололи зернотерками і більш досконалими знаряддями — круглими й чотирикутними жорнами елліністичного та римського типів. Для обробітку землі використовували плуг з залізним сошником та залізні мотики, врожай збирали залізними серпами. Крім землеробства, населення займалося скотарством: розводило велику і дрібну рогату худобу та свиней.

Розвивалося також ремісниче виробництво: виготовлення ліпного й гончарного посуду, прядіння, ткацтво, бронзоливарне виробництво, обробка каменю, різьблення по кістці.

Удосконалення знарядь праці й технічних прийомів сприяло збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції й розвитку торгівлі, яка мала в основному обмінний характер. За еквівалент вартості товару почали використовувати гроші, але їх роль у торгівлі була ще незначною.

Поряд із звичайним інвентарем скіфи почали виготовляти нові речі, запозичені у сарматських та інших племен, що зумовило певні зміни в їхній матеріальній культурі на її пізньому етапі.



Кам'яна стела з зображення і сарматського воїна. Крим. Могильник поблизу с. Завітного. Початок нашої ери.

В одязі чоловіків і жінок як застібки широко використовувалися бронзові та залізні фібули. Стало модним обшивати комір, рукава і поділ жіночого вбрання різноманітним намистом. До складу прикрас, крім намиста, входили браслети із зміїними голівками, персні зі скляними вставками, різної форми серги й підвіски. Серед предметів туалету набули поширення дископодібні дзеркальця з боковими виступами для підвішування, нерідко оздоблені тамгоподібними знаками, циліндричні кістяні піксиди для туалетних цілей, скляні флакони для ароматичних рідин.

До складу озброєння входили сарматські мечі з кільцевими навершями й довгі мечі без перехрестя з круглим набалдашником, а також довгі списи і лук зі стрілами. Із захисного спорядження використовувалися залізні й бронзові шоломи, лускаті панцири, поножі, щити. Кінська збруя поповнилася залізними вудилами сарматського типу з кільцями, круглими фалярами та бляшками, іноді окутими золотою фольгою. Сарматські елементи часто спостерігаються на пізньоскіфських укріплених поселеннях Нижнього Дніпра (Золота Балка) та могильниках Криму перших століть нашої ери.

Щодо суспільного ладу пізніх скіфів відомості дуже скупі. Пізньоскіфську державу дослідники розглядають переважно як рабовласницьку державу варварського типу, що зазнала певної еллінізації, але зберегла пережитки військової демократії. Політична влада в країні зосереджувалася в руках царя, який спирався на військову аристократію. Влада царя була спадковою.

Населення Малої Скіфії було різномовне, але офіційною мовою вважалася грецька. Зразки її збереглися в написах на кам'яних базах грецьких статуй та численних графіті на посуді, знайденому в Неаполі Скіфському.

З приходом сарматів у Північне Причорномор'я значного поширення набули тамгоподібні знаки. Вони зустрічаються на антропоморфних стелах, стінах склепів та будівель, монетах, бронзових казанах, глиняних посудинах, кінській збруї, а також на дзеркалах, пряжках, браслетах та інших предметах. Деякі з них використовувались як герби боспорських династій, інші були родовими й сімейними знаками та знаками власності, зокрема ними таврували худобу. З тамгоподібними знаками пов'язувалися також релігійно-культові уявлення.

Одночасно зі змінами в матеріальній культурі пізніх скіфів змінився і характер їхнього поховального ритуалу та форми поховальних споруд. Основний тип скіфської поховальної споруди — курган — у II ст. до н. е., у зв'язку з переходом до осілого, міського життя, змінився безкурганним грунтовим могильником. Проте збереглися й кургани з родовими та сімейними груповими похованнями, в яких іноді налічується понад 170 небіжчиків під одним насипом. Ранні курганні поховання датуються III ст. до н. е., найбільш пізні — I ст. н. е. (Неаполь Скіфський).

У Неаполі Скіфському існувало три типи поховальних споруд. У мавзолеї біля міської брами, що протягом 300 років був усипальницею скіфських царів і представників знаті, відкрито кам'яну гробницю, в якій поховано одного з перших скіфських царів, можливо, Скілура, а в різьбленому, яскраво орнаментованому і позолоченому дерев'яному саркофазі — царицю. Для поховання представників знаті застосовувалися дерев'яні ящики, для поховання дружинників — вирубані у скелі склепи. Рядове населення ховали в грунтовому могильнику. В ньому переважали земляні сімейні склепи з вертикальною шахтою. Новою формою був підбій, запозичений у сарматів. У поховальному ритуалі також помітний сарматський вплив: поховання в колодах, схрещення ніг, деформування черепів, обряд розбивання дзеркал, покладення в могилу вуглинок.

Різноманітність поховальних споруд і поховального ритуалу, в яких поєднувалися поряд із скіфськими грецькі, таврські, римські й сарматські риси, свідчить про багатоетнічність населення Скіфського царства в Криму, чисельність якого в перші століття нашої ери значно збільшилась у зв'язку з новим проникненням сарматів з Боспору. Якщо на ранньому етапі розвитку скіфської культури переважав грецький вплив, то у перші століття нашої ери — сарматський.

Синкретизм, що мав місце в матеріальній культурі пізніх скіфів, характерний і для їхньої релігії та мистецтва. На зміну звіриним образам раннього періоду, насиченим різними символами й космогонічними уявленнями, прийшли зображення олюднених божеств і людей, взятих з генеалогічних міфів і героїчних сказань. Зображення скіфів втратило стилізацію і набуло більш реалістичної, хоч і спрощеної, форми.

Головним божеством залишилася велика богиня родючості, володарка звірів, зображувана інколи між двома кіньми, що характерно для сарматського мистецтва. Існував пов'язаний з нею культ коня і вершника, культ сонця і небесних світил. З солярним культом було пов'язане зображення скіфського небесного бога Папая. Сонячні символи можна побачити на ліпних курильницях, пряслах, бляшках поясного набору, а також у настінних розписах склепів, де яскраві зображення оленів, диких кабанів, гірських козлів і фантастичних тварин об'єднуються в сюжетні сцени.

В такому поєднанні в пізньоскіфській релігії антропоморфних, тотемістичних і космогонічних уявлень найяскравіше розкривається її синкретичний характер.

Населення Малої Скіфії шанувало і грецьких богів. Крім згаданих Зевса, Афіни, Ахілла Понтарха, зустрічаються імена й зображення Діоніса, Деметри, Геракла, Аполлона, Артеміди, Гермеса, братів Діоскурів.

Поєднання різних культурних напрямів спостерігається і в мистецтві пізніх скіфів. Воно збагатилося такими новими видами, як скульптурний портрет і настінний живопис. Особливого розвитку набула монументальна скульптура і надмогильні антропоморфні, подекуди дво- і триярусні, кам'яні стели з зображенням героїзованих кінних воїнів. У настінних розписах, виконаних червоною і жовтою вохрою та сажею, сцени полювання на кабанів і оленів чергуються із зображенням окремих фігур: скіфа з лірою, вершника або лучника, танцюристок тощо. Архітектура Неаполя Скіфського представлена примітивними житлами у вигляді круглої юрти або прямокутної напівземлянки та сирцевими й кам'яними будівлями під черепицею.

У II—III ст. н. е. у зв'язку з загостренням внутрішніх суперечностей, натиском сарматів і постійними війнами з античними містами Скіфське царство переживало період економічного і політичного занепаду. Після ряду перемог боспорський цар Ріскупорід III (210—221) остаточно підкорив скіфів і проголосив себе «царем всього Боспору і тавро-скіфів». У цей час припинила своє існування більшість укріплених сховищ з прилеглими до них селищами, що виникли в передгір'ях Криму. Були зруйновані головна брама Неаполя Скіфського, царський мавзолей та окремі ділянки захисних стін. У другій половині III ст. н. е. Неаполь Скіфський був остаточно зруйнований. Розкопками виявлено сліди великих пожеж, багато людських кістяків, як у самому місті, так і на його околицях. В одній з ям знайдено понад 40 черепів зі слідами смертельних травм. Деякі з них деформовані. До цього ж часу відноситься поховання знатного аланського воєначальника з бойовим конем при багатій збруї, який загинув під стінами Неаполя.

З початком готської навали загинули й інші скіфські поселення. Жителі їх, переслідувані готами, що виступали в союзі з деякими сарматськими, а пізніше й гуннськими племенами, тікали у гори, де змішувалися з таврськими племенами. Під ударами готів та гуннів припинили своє існування і нижньодніпровські укріплені поселення. Вціліла частина скіфського населення влилася у загальний потік великого переселення народів і перемістилася на захід, де разом з іншими варварськими племенами взяла участь у нападі на Римську імперію.

Термін «скіфи» поступово втратив своє етнічне значення і перетворився у географічне найменування всіх тогочасних племен, що жили в північно-західній частині Причорномор'я.

6. Сарматські племена

З послабленням скіфської могутності у II ст. до н. е. роль основного історичного і культурного фактора на півдні Східної Європи перейшла від скіфів до сарматів. З їх іменем пов'язаний цілий період стародавньої історії Півдня нашої країни. Сармати були активними учасниками великого переселення народів на рубежі античної і ранньослов'янської епох. Вони протягом шести століть займали панівне становище в приазовських і причорноморських степах і внесли зміни в етнічний склад і культуру населення всього Північного Причорномор'я.



Сарматський катафрактарій — кінний воїн у повному бойовому спорядженні. (Реконструкція М. В. Гореліка.)

Сармати були східними сусідами скіфів. Ранні античні автори називали їх савроматами (від іранського слова «саоромант», що значить «оперезаний мечем»). Ім'я сармати з'являється в античних джерелах з III ст. до н. е. як збірна назва для різних племен, що, за повідомленням грецьких авторів, «утворювали одне плем'я, але розділене на кілька народів з різними назвами».

Щодо етнічної належності савроматів — сарматів найвірогіднішою є думка про спорідненість їх зі скіфами. Геродот наводить легенду про амазонок, від шлюбу яких зі скіфами нібито і пішли сармати, що переселилися слідом за своїми дружинами на схід від Дону. За свідченням Геродота, «за рікою Танаїсом вже не скіфська земля і перша з тамошніх ділянок належить савроматам». З інших повідомлень Геродотової «Історії» можна дізнатися про давність їх перебування на вказаній території. Як відомо, савромати брали діяльну участь у боротьбі з Дарієм на боці скіфів.

Мова сарматів, як і мова скіфів, належала до північно-східної групи іранських мов. Відгомін цієї мови, на думку лінгвістів, можна знайти в сучасній осетинській мові. Що ж до дуже поширених у I—IV ст. н. е. «загадкових знаків Причорномор'я», які частково визнано за сарматські та аланські і в яких деякі вчені вбачали зачатки сарматської писемності, то вони, як уже зазначалося, мають різне значення.

Від античних авторів ми дізнаємось і про назви окремих племен. Основні з них аорси, сіраки, роксолани, язиги, алани. Останні три пов'язані з сучасною територією Української РСР.

Розкопками савроматських курганів у Степовому Поволжі, Приуралліі в степах на схід від Дону встановлено, що у VIII—VII ст. до н. е. тут відбувалося початкове формування культури цих племен. Виявлено дві великі локальні групи споріднених племен: волго-донська (савромати, яксамати, сірмати) і самаро-уральська (протоаорси і протороксолани). На сході савроматські племена підтримували зв'язки з хорезмійцями і сако-массагетським світом, на заході — зі скіфами, на півдні — з племенами Північного Кавказу: сіндами, меотами та ін.

У VI—IV ст. до н. е. сармати жили в Поволжі та Приуралліі. Цей період характеризувався розвитком конярства і вершництва (склався і вдосконалився новий тип залізної зброї та спорядження бойового коня), утворенням союзів споріднених племен на чолі з вождями.

Наприкінці цього періоду союзи племен вийшли на історичну арену як сильні у воєнному відношенні політичні об'єднання, що прагнули до розширення пасовиськ і сусідства з причорноморськими містами. Внаслідок зростання чисельності населення та збільшення поголів'я худоби по-

чалася вимушена міграція частини сарматських племен, які просунулися на правий берег Дону, в глиб скіфських володінь. Ці події пов'язуються з другим періодом історії сарматів.

Спочатку проникнення сарматських племен проходило або мирним шляхом, або шляхом окремих грабіжницьких набігів. Гіппократ вказував на розселення савроматів «навколо озера Меотіди» в Європі, тобто на захід від Дону, який у той час вважався кордоном між Європою і Азією. Псевдо-Скілак (IV ст. до н. е.) згадує про народ сірматів — одну з гілок сарматів на правому березі Дону. Про присутність сарматів у степах Північного Причорномор'я наприкінці III ст. до н. е. свідчить декрет на честь Протогена, в якому серед варварських племен, що нападали на Ольвію, згадуються фісамати і сайї, що, мабуть, належали до числа сарматських племен.

Масового характеру рух сарматів на захід набув у II ст. до н. е. Грецькі письменники Діодор Сіцилійський та Лукіан Самосатський характеризують цей рух як спустошливі набіги, в результаті яких значна частина Скіфії перетворилася на пустелю. З цього часу назва «Скіфія» перестає існувати. Замість неї починає згадуватися Сарматія, західний кордон якої до I ст. н. е. (на карті Агріппи) проходив ще по лівому березі Дніпра, а пізніше (на карті Птолемея, II ст. н. е.) — по Віслі. Птолемей перший поділив Сарматію на азіатську і європейську, кордон між якими проходив по Танаїсу. Назва «Сарматія» стала географічним визначенням великої території, зайнятої різними за етнічним походженням племенами. Почався третій період історії сарматських племен, який тривав з II ст. до н. е. по II ст. н. е. Він був тісно пов'язаний з історією Північного Причорномор'я, де частково відбувалися події заключного (четвертого) періоду історії сарматів (II—IV ст. н. е.).

Найбільш раннім історичним документом, що підтверджує перебування сарматів у II ст. до н. е. у «Європейській Сарматії», є третя книга «Історії» Полібія (205—123 рр. до н. е.), де повідомляється, що в мирному договорі 179 р. до н. е. між понтійським царем Фарнаком I і малоазійськими царями брав участь і «європейський» союзник Фарнака — сарматський цар Гатал. Згадки про сарматів містяться у переданій Поліеном історії сарматської цариці Амаги, яка виступила на захист Херсонеса проти скіфів. Наведені факти свідчать про те, що сармати у II ст. до н. е. являли собою вже велику політичну силу. Вони брали участь у міжнародних договорах і воєнних союзах, а також активно впливали на політичне життя Криму, куди вони просувалися двома шляхами: з півночі — через Перекоп і зі сходу — через Керченську протоку. Хвилі сарматських племен, прокотившися степами Північного Причорномор'я, досягли Дунаю.

Страбон серед племен, що жили у західній частині Північного Причорномор'я і займали простір між Істром і Борисфеном, на схід від Істру після гетської пустелі і тірагетів, згадує язигів, так званих царських сарматів і ургів. «Всі вони в більшості кочовики, але невелика їх кількість займається і землеробством: ці останні, кажуть, живуть по Істру, нерідко на обох його берегах, а рівнини між Танаїсом і Борисфеном населяють роксолани».

У цьому переліку племен привертає до себе увагу згадка Страбона й інших авторів про царських сарматів. З повідомлень Аппіана (II ст. до н. е.) випливає, що вони, як і язиги, у II ст. до н. е. пройшли до Дунаю, де наприкінці II ст. до н. е. приєдналися до війська Мітрідата.

Крім наведених коротких згадок, ніяких відомостей про царських сарматів у джерелах не подається. Однак було б неправильним вважати їх залишками царських скіфів. Аппіан цілком точно зазначає, що «з числа

савроматів» союзниками Мітрідата були «царські, язиги і коралли», підтверджуючи цілком реальне існування царських сарматів. Мабуть, не позбавлена підстав думка, що в сайях, які згадуються у Протогеновому декреті, можна вбачати царських сарматів.

За аналогією з царськими скіфами — войовничими кінними вершниками, які панували над рештою скіфів, у царських сарматах можна вбачати одне з найбільш сильних войовничих племен, яке очолювало політичне об'єднання сарматів під час просування їх у причорноморські степи. Кінні загони царських сарматів у своєму русі на захід, очевидно, досить стрімко пронеслися через причорноморські степи, не залишивши там глибоких слідів. З активізацією у Подунав'ї гетських племен, об'єднаних Буребістою, і просуванням туди інших сарматських племен (язигів і роксоланів) царські сармати, ймовірно, втратили провідну роль і розчинилися в загальній масі. На думку дослідників, саме з ними можна пов'язувати «скарби» з фаларами, знайдені біля Старобільська і Балаклеї в басейні Сіверського Дінця, поблизу с. Кам'янського на лівому березі Дніпра й далі на захід біля с. Галич у сучасній Болгарії — в країні трибаллів.

Сліди перебування царських сарматів у степах на захід від Дніпра і їх культурного впливу простежуються у деяких пізньоскіфських курганах. Зокрема, в Олександропільському кургані (Дніпропетровська область) серед кінської збруї знайдено круглі фалари з рельєфними прикрасами, а в Гермесовому (на Запоріжжі) — золоту бляху, на якій зображено боротьбу закутих у панцири пішого і кінного воїнів з довгим списом навпереваги, що характерно для сарматського бойового спорядження, тощо.

Язиги першими просунулися на Дунай. Вони разом із царськими сарматами і кораллами брали участь у війнах Мітрідата. Про появу сарматів приблизно на початку I ст. до н. е. на південь від Дунаю згадує Флор (II ст. н. е.). Овідій (перша чверть I ст. н. е.) розповідає, що сармати на прудких конях переправлялися по скутому льодом Істру і спустошували «жалюгідні пожитки» навколишніх сіл: худобу, скрипучі вози й збіжжя бідного селянства, «забираючи жителів у полон або протикаючи їх начиненими отрутою стрілами».

Пліній застав язигів уже на Середньому Дунаї, куди вони прийшли в середині I ст. н. е. і зайняли країну між «Дунавієм і Гірканським хребтом до Паннонських стійбищ в Карнунті і до полів та рівнин, де по сусідству проживають германці», вигнавши даків до «гірських хребтів і ущелин». Про перебування на Середньому Дунаї язигів згадує і Тацит (55—120). Цікаве зауваження Плінія, що у цей час «ім'я скіфів скрізь переходить в імена сарматів і германців».

Про пересування царських сарматів і язигів на захід свідчать, треба думати, і деякі написи кінця II ст. до н. е., зокрема ольвійські написи на честь Нікерата, що загинув у Гілеї під час нападу кочовиків, на честь архітектора Єпікрата, який відновлював зруйновані укріплення міста. Подібні написи лишилися у західних грецьких містах Істрії і Томах, де, зокрема, згадується про фортифікаційні заходи у зв'язку з нападом варварів. На початку I ст. до н. е. в гирлі Дністра за наказом полководця Мітрідата Неоптолема зведено вежу, відому під його ім'ям.

У степах на захід від Дніпра поки що не знайдено сарматських курганних поховань II—I ст. до н. е., за винятком кількох впускних поховань цього часу в більш ранні кургани, розташовані в басейні р. Базавлука. Мабуть, у своєму прагненні досягти Подунав'я сармати довго тут не затримувались.

У II ст. до н. е. в степах Поволжя і Приуралля виникло нове сильне племінне об'єднання, очолюване роксоланами. Перейшовши Дон, роксолани зайняли межиріччя Дону й Дніпра. Вздовж лівого берега останнього відкриті найбільш ранні сарматські поховання, головним чином озброєних воїнів. Зайнявши лівобережні степи, роксолани здійснювали набіги на Таврський півострів. Відомо, що роксолани в кількості 50 тис. воїнів, очолювані царем Тасієм, виступили на боці скіфського царя Палака у його боротьбі з полководцем Мітрідата Діофантом.

Сарматські поховання I ст. до н. е.— I ст. н. е., більшість яких належить племені роксоланів, відомі в басейні середньої течії Сіверського Дінця. З роксоланами може бути пов'язаний винятковий за своїм значенням сарматський могильник на р. Молочній поблизу с. Новопилипівки на Запоріжжі і радгоспу «Аккермень».

Подальший рух роксоланів на захід, можливо, був затриманий на деякий час на Нижньому Дніпрі лінією укріплених поселень, побудованих скіфами, як уже зазначалося, наприкінці III — у II ст. до н. е. Однак на рубежі нашої ери, скориставшись тимчасовим послабленням нижньодніпровських поселень після готської навали, роксолани переправилися в межиріччя Дніпра і Дністра, де про них у середині I ст. н. е. згадують античні автори. Очевидно, спочатку удару зазнали лівобережні поселення, що раніше від інших припинили своє існування. Саме в цей час на одній з правих приток Нижнього Дніпра — Базавлуку, на північ від лінії укріплених поселень, виникла стоянка сарматів, що засвідчено великим курганним могильником поблизу с. Усть-Кам'янки Апостолівського району на Дніпропетровщині, який датується першими століттями нашої ери. Частина сарматів проникла далі на північ, у лісостепові райони Середньодніпровського Правобережжя (басейн Тясмину), де в курганах більш раннього часу і в окремих грунтових могилах зустрічаються їхні поховання, здійснені за звичаєм місцевого землеробського населення, з яким вони, ймовірно, змішались (Колонтаївський могильник).

У цей час відновилися напади сарматів на Ольвію, яка змушена була тримати свої брами зачиненими. На березі Очаківського мису сармати побудували укріплення Алектор. Виникли й інші укріплені населені пункти сарматів на узбережжі Чорного моря і Бузькому лимані.

У I ст. н. е. роксолани почали нападати на римську провінцію Мезію. Римляни змушені були побудувати довгий ланцюг укріплень вздовж берегів Дунаю, який був північним кордоном Римської імперії. Щоб захистити кордони від неспокійного сусідства з «номадами», у Криму та Ольвії були розквартировані римські гарнізони. Роксолани у I ст. н. е., за імператора Веспасіана, «у великій кількості потай переправилися через Істр в Мезію і потім обрушилися великою силою» на римський гарнізон і пронеслись по всій країні, «вивозячи і виносячи все, з чим вони зустрічались».

Пізніше за інших пройшли через причорноморські степи алани. Рух аланських племен на захід почався, ймовірно, у II ст. до н. е. Найбільш раннє повідомлення про них в античних авторів належить до I ст. н. е.

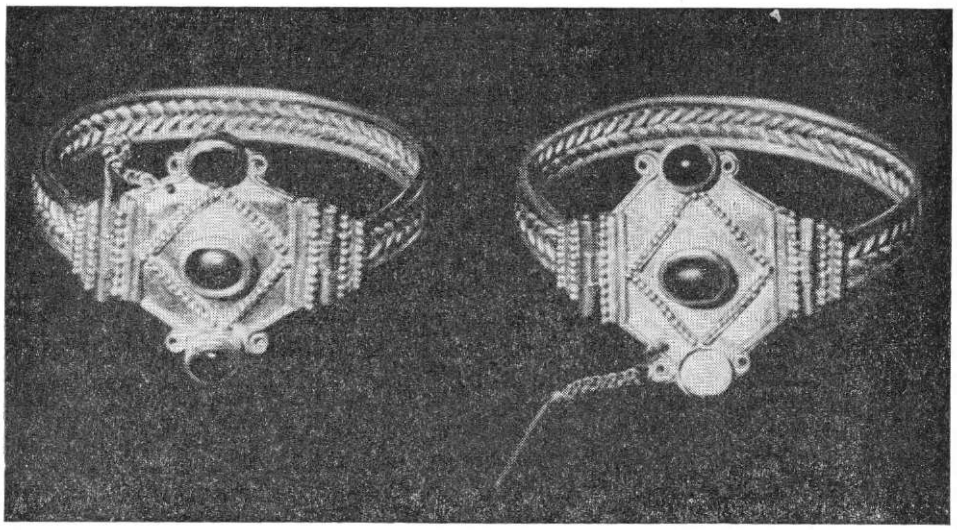
Йосиф Флавій вказує, що алани приблизно у 36 р. н. е. займали райони Меотіди — навколо р. Танаїсу. Частина їх згодом рушила на Дунай, а інша, яка лишилася на місці, з другої половини I ст. н. е. почала завойовницькі походи на Мідію та Вірменію, завдаючи їм спустошливих руйнувань. «З великою кількістю полонених та іншої здобичі з обох царств алани повертаються додому». Яскравим свідченням цих подій є багаті набори золотих і срібних чаш, різноманітних прикрас та інших речей, знайдені при розкопках кубанських і донських курганів.

Письменники I ст. н. е. засвідчують перебування західних аланів уже на Нижньому Дунаї. У II ст. н. е. алани утворили міцний союз племен, який зайняв панівне становище серед інших племен і витіснив назву сарматів, давши своє ім'я сарматському племінному об'єднанню. За словами Амміана Марцелліна (330—393) «вони [алани] поступово виснажили сусідні народи і поширили на них назву своєї народності, подібно персам». Рух аланів через степи Північного Причорномор'я знайшов відображення в топоніміці й епіграфіці причорноморських міст. Наприклад, назва м. Феодосії, яке передавалось аланським словом «Ардабда» (що значить «семибожий»), наводиться в периплі Арріана.

Перебування аланів у Криму, куди вони переселилися з Прикубання і Тамані, засвідчено рядом пам'яток. На Тамані збереглася стела з іменем Ірана (208 р.) — «головного перекладача аланів». В Ольвії серед великої кількості «варварських імен» у написах II ст. н. е. фігурує й аланське ім'я Респендіал.

Часті воєнні сутички з сарматами наприкінці I та в II ст. н. е. знайшли відображення в образотворчому мистецтві Боспору і причорноморських міст. Яскравими пам'ятками цих бурхливих подій є розписи пантікапейських склепів, які передають сцени бою з кочовиками. На кам'яних надгробних рельєфах, теракотових статуетках, монетах зустрічаються зображення піших і кінних воїнів, одягнутих у панцири, палаючі фортеці з прикутими до їх стін полоненими варварами і ряд інших сюжетів. У воїнів, зображених на цих пам'ятках, характерні для сарматського озброєння мечі з кільцевим навершям, довгі списи, плащі, що майорять від швидкого бігу, і круглі фалари в кінській збруї.

Алани, просунувшись у район Дунаю, взяли участь у маркоманській війні і були схарактеризовані античними авторами, як «хоробрі», «сильні й багатокінні» воїни. Разом з роксоланами, костобоками, бастарнами і багатьма іншими племенами вони брали участь у загальній змові племен проти Риму.



Золоті браслети з кольоровими вставками, знайдені в похованні знатної сарматки в кургані Соколова Могила біля с. Ковалівки Миколаївського району Миколаївської області. Початок нашої ери.

З середини III ст. н. е. в причорноморські степи рушили з заходу готи, в союз із якими вступили інші племена. Серед них були алани, які займали не останнє місце в армії готів. Перебування готів у Північному Причорномор'ї супроводжувалося спустошливими набігами на прилеглі до Чорного моря області, що підірвало економічний розвиток причорноморських міст. У цей час Ольвія припинила карбувати свою монету (235 р.); занепала торгівля причорноморських міст з населенням степів і укріпленими поселеннями Нижнього Дніпра, частина яких, можливо, перестала існувати в результаті спільних ударів готів та аланів.



Дзеркало з поховання знатної сарматки в кургані Соколова Могила. Початок нової ери.

Східна частина аланів, яка залишилася на Північному Кавказі, у IV ст. н. е. зазнала нападу кочовиків, що прийшли зі сходу, — гуннів. «Пройшовши через землі аланів,— повідомляє Амміан Марцеллін, — що межують з гревтунгами і звичайно називаються танаїтами», гунни «зробили в них страшне спустошення, а з уцілілими уклали союз і приєднали їх до себе». Головне торжище сарматських племен — Танаїс — було зруйноване.

У своєму стрімкому русі на захід гунни захопили з собою і частину східних аланів, втягнувши їх у боротьбу з готським племінним союзом, очолюваним Германаріхом. Про дальші дії сарматської кінноти разом з гуннами на Середньому Дунаї та на Тисі розповідають пізні римські історики. Алани пройшли через всю Європу. проникли на Рейн, Британські острови, в Галлію та Іспанію, переправилися морем до Африки. Частина східних аланів, що лишилася на своїх попередніх місцях, ймовірно переселилась у басейн Верхнього Дінця.

Алани ховали небіжчиків у вузьких підкурганних могилах або підбоях, а пізніше — і в катакомбах головою на північ. Деякі дослідники пов'язують з аланами звичай штучної деформації черепів, відзначений у похованнях Поволжя з I ст. н. е. Загального поширення в Поволжі і Південному Приуралі він набув у II ст. н. е. і пізніше, коли алани посіли там чільне місце. Поховання з деформованими черепами в пізньосарматський час (II—IV ст. н. е.) виявлено також на Дону, у Прикубанні, Криму та Ольвії. На території Степової України вони відкриті на Лівобережжі Дніпра і в басейні Сіверського Дінця.

Пізньосарматський період у сучасних межах України, для якого характерні спільні дії готів, аланів і гуннів, лишається ще в багатьох відношеннях не дослідженим. До цього часу належить ряд випадкових знахідок і окремі поховання кінних воїнів, бойове спорядження яких і кінська вуздечка прикрашені різнобарвними скляними вставками, тобто виконані у поліхромному стилі.

З приходом готів і гуннів у степи Північного Причорномор'я закінчився сарматський період у стародавній історії Півдня нашої країни.

Степова зона сучасної території Української РСР у пізньосармат-

ський час являла собою досить строкату етнічну картину. Крім кочових сарматських племен Птолемей відмічав і осілих жителів, що проживали навколо міст і носили їх назву — торрекадів, наварів, амадоків, а також населення укріплених поселень на обох берегах Дніпра та античних міст— тірітів, борисфенітів (ольвіополітів), танаїтів, боспорян, херсонесітів.

У степах Північного Причорномор'я сармати продовжували займатися скотарством і вести кочовий спосіб життя, здійснюючи протягом року замкнутий цикл кочувань за певними маршрутами. «Вони йшли за своїми стадами,— свідчить Страбон,— вибираючи завжди місцевості з добрими пасовиськами, взимку — в болотах біля Меотіди [Азовське море], а влітку — на рівнинах». Сліди одного з сарматських зимівників, який дослідники пов'язують з роксоланами, відкрито в долині р. Молочної. Сармати розводили велику рогату худобу, овець і низькорослих коней. Додатковим промислом було полювання, в якому разом з чоловіками брали участь і жінки.

Велике значення в житті сарматів мали війни, які велися за пасовиська або задля здобичі. Особливо зросла роль війни під час просування сарматів на захід. Вона викликала до життя утворення великих союзів племен. Удосконалилися організація війська, воєнна тактика, озброєння. Налагодилося масове виробництво залізних черешкових вістер до стріл, що змінили втулчасті бронзові. Ввійшла в ужиток нова форма короткого меча з кільцевим навершям. З'явилися панцири з комбінованим набором, у II—IV ст. н. е. набули поширення кольчуги. Лозяні щити оздоблювалися металевими умбонами. В кінській вуздечці, крім дугоподібних псалій з шишечками на кінцях, почали з'являтися колесоподібні північнокавказького типу.

В перші століття нашої ери особливого значення набула важкоозброєна піхота катафрактаріїв. Вони були озброєні довгими списами, які тримали обома руками навпереваги, і довгими прямими мечами для удару з коня. Вирішальну роль у воєнних діях відігравала кіннота. Тацит відмічає раптовість і несподіваність атаки сарматів, особливий спосіб метання дротиків, накидання аркана на противника. Різноманітний асортимент предметів побуту, озброєння й прикрас, знайдених у могилах, свідчить про існування різних домашніх ремесел: ковальського, бронзоливарного, шкіряного, деревообробного та ін. Сарматські жінки займалися прядінням, ткацтвом, виготовленням повстяних виробів, простого ліпного посуду. Вони відзначалися сміливою вдачею, войовничістю, що неодноразово засвідчували у своїх творах античні автори.

За житло у сарматів правили кибитки, зроблені з повсті на возах. Основною їжею сарматів було м'ясо, сир, молоко. За свідченням Плінія, вони вживали також просяну кашу.

Одяг сарматів мало чим відрізнявся від скіфського. Найпоширеніший був плащ грецького типу, скріплений на плечі фібулою, а також гостроконечний башлик. Жінки носили довгий одяг, підперезаний поясом, обшитий на комірі, рукавах і подолі бісером, скріплений на грудях і на плечах фібулами (використання фібул з приходом сарматів поширилось і на півдні Східної Європи), а також довгі шаровари. Взуття з гострими носками також розшивалося бісером. Вбрання доповнювалося прикрасами у вигляді намиста, сережок, підвісок, браслетів, каблучок і перснів.

З переселенням сарматів у степи Північного Причорномор'я значно розширились їх зв'язки з античними містами, зокрема з Ольвією, тісно пов'язаною з нижньодніпровськими укріпленими поселеннями, з якими сармати перебували в постійних контактах. Процес майнової диференціа-

ції і нагромадження багатства в руках родоплемінної знаті сприяв розвитку мінової торгівлі з античними містами і сусідніми народностями. Загальним торговим центром для європейських та азіатських кочовиків і тих, хто приїздив морем з Боспору, залишався Танаїс в гирлі Дону. Сармати «постачали рабів, шкіру та інші товари кочовиків, а греки взамін привозили на суднах одяг, вино й інші речі, притаманні цивілізованому способу життя» (Страбон). Серед останніх були витвори місцевого і заморського виробництва, шовкові й гаптовані тканини, амфори, червонолаковий посуд, ювелірні вироби: сережки, браслети тощо.



Алебастрова посудина з поховання знатної сарматки в кургані Соколова Могила. Початок нової ери.

Економічні й культурні зв'язки з античним світом сприяли поглибленню у сарматів процесу класоутворення і посилення племінної знаті, навколо якої групувалися військові дружини. У них, як і у скіфів, існувала приватна власність на худобу, що була основним їх багатством і головним засобом виробництва. Значну роль у їхньому господарстві відігравала праця рабів, яких вони захоплювали під час безперервних війн. З оточуючих Понт країн вивозилася велика кількість рабів, головним пунктом збуту яких був Танаїс.

Однак родоплемінний лад у сарматів тримався досить стійко, і в своєму політичному розвиткові вони не перейшли від племінних об'єднань до утворення держави.

Головним об'єктом поклоніння у сарматів, як і у скіфів, був меч, що втілював бога війни. За словами Амміана Марцелліна, сармати «втикають у землю меч і набожно поклоняються йому, як Марсу». Великою пошаною користувалася богиня родючості, яка водночас була і покровителькою коней. Зображення богині поміж двох коней відомі на сарматських кістяних гребінцях і сережках. З нею ж пов'язаний і культ сонця та вогню. Охоронцями останнього були спеціальні жриці, яких ховали з великими почестями разом із кам'яними алтариками на ніжках в особливо високих курганах. Їх могили відкрито в Поволжі і Приураллі, а також на Правобережжі Дніпра.

Знахідки в сарматських могилах антропоморфних кам'яних та бронзових чоловічих і кістяних жіночих статуеток з ознакою статі свідчать про наявність у сарматів культу продуктивних сил природи.

Великого значення у художньому оформленні речей надавалося оздобленню їх різноколірним склом, напівкоштовним камінням та емаллю, вкрапленими у гнізда, облямовані, як правило, псевдозерню, сканню і філігранним візерунком. Ця любов до поліхромії, здавна характерна для східних народів, набула ссобливого розвитку в I—III ст. н. е. Разом з готами і гуннами сармати сприяли поширенню поліхромного стилю в Західній Європі, де він зазнав своєрідного переродження в готському і меровінгському мистецтві. Предмети в звіриному стилі зустрічаються у сарматів значно рідше, ніж у скіфів. Пристрасть до поліхромії вносить в нього помітні зміни, насичуючи зображення тварин мальовничими вставками.

Однак зображення звірів передаються в більш реалістичних вільних позах (олені стоять, пантера йде, лев лежить).

Сармати підтримували зв'язки і з Китаєм, Індією, Іраном та Єгиптом. Роль посередників у караванній торгівлі відігравали аорси, які «торгували індійськими і вавілонськими товарами, одержуючи їх від мідян, і перевозили на верблюдах» (Страбон). З Китаю привозили бронзові дзеркала, вироби з нефриту, шовкові тканини; з Індії — бірюзу, корали для намиста, черепашки каурі; з Ірану — напівкоштовні камені сердолік і альмандін; з Кавказу — кришталеве та гешірове намисто. В ужиток сарматів проникали і речі західного виробництва: латенські і галло-романські фібули та браслети з шишечками, італійські бронзові ковші та ойнохойї, римські скляні посудини, особливо поширені у I—II ст. н. е.

Кочовий спосіб життя сарматів та торговельні зв'язки з багатьма народами сприяли поширенню серед них різних культурних впливів. Їхня культура поєднувала в собі елементи культури Сходу, античного Півдня і Заходу.

З приходом сарматів помітно змінився етнічний склад місцевого населення Північного Причорномор'я. Воно поповнилося новими елементами, про що свідчить збільшення кількості «варварських» імен у написах чорноморських міст. Проникнення сарматів у чорноморські міста і входження їх до складу правлячих династій Боспору викликало подальшу сарматизацію античної культури і загальне нівелювання виробів міського ремесла. Сармати справили великий вплив як на економіку, так і на суспільне життя античних міст (особливо Боспору), сприяли зміні загального вигляду вбрання, поширенню нових типів озброєння і застосуванню нової воєнної тактики, впровадженню у виробництво художніх виробів, особливого різновиду поліхромного стилю, техніки псевдозерні й псевдоскані, яка набула подальшого розвитку в середньовічному мистецтві Візантії і Заходу.

Багатовікові зв'язки сарматів з землеробським населенням Українського Лісостепу позначилися і на його культурі: виникли нові типи поховальних споруд, дещо змінився поховальний ритуал, з'явилися нові форми деяких речей. Ряд художніх образів, таких як образ великої богині з кіньми, вершники в акті адорації, тамгоподібні знаки та інші зображення, що ввійшли до скарбниці українського і російського мистецтва, мають свої прототипи у сарматській культурі.

Розділ V АНТИЧНІ МІСТА-ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

1. Грецька колонізація Північного Причорномор'я

В історії людства велике значення мало античне суспільство, його культура. Численні досягнення античного суспільства в різноманітних галузях людської діяльності ввійшли складовою частиною, а іноді лягли в основу європейської культури, зокрема філософії, мистецтва, архітектури, літератури, театру тощо. Ф. Енгельс, як уже зазначалося, підкреслював, що без фундаменту, який заклали Греція і Рим, не було б і сучасної Європи[1]. Античні впливи простежуються майже на всіх племенах, що населяли тоді Східну Європу. Ці впливи знаходили свій вияв як у соціально-політичному житті та економіці, що сприяло прискоренню суспільного розвитку племен, так і в культурі. Саме тому великий інтерес становить історія античних північнопричорноморських держав, що були складовою частиною античного світу і розвивалися в контакті з містами його основних територій у Східному Середземномор'ї та Причорномор'ї.

Перші центри античної цивілізації з'явилися на північному узбережжі Чорного моря понад 2600 років тому. Вони мали тісні взаємозв'язки з місцевим населенням, що зумовило появу важливих особливостей у політичному, економічному та культурному розвиткові античних держав.

В свою чергу античні міста Північного Причорномор'я відіграли значну позитивну роль у розвиткові соціально-економічних і політичних відносин та побуту місцевих племен. Здебільшого саме через ці міста відбувалися контакти місцевого населення з усім античним світом.

Грецькі колонії не можна порівнювати з колоніями доби капіталізму. Грецькі поліси (міста-держави), що виникли на колонізованих землях, в економічному і політичному відношенні не залежали від своєї метрополії. Їх взаємовідносини були рівноправні й здійснювалися на договірних засадах. Щодо освоюваних територій, то суть грецької колонізації, незважаючи на здебільш мирний характер цього процесу, полягала в експлуатації як природних ресурсів нових земель, так і місцевого населення.

Заселення греками Північного Причорномор'я не було поодиноким, випадковим явищем в історії розвитку античного суспільства. Воно становило один з напрямків їх розселення у VIII—VI ст. до н. е. Цей процес охопив територію Апеннінського півострова, Північної Африки, узбережжя Чорного та Азовського морів.

Міграція населення з Греції у VIII—VI ст. до н. е. відбувалася за умов утворення нової соціально-економічної формації — рабовласницького ладу, переходу до вищого рівня розвитку виробничих відносин. Колонізація була зумовлена відносним перенаселенням — тиском надлишку населення на продуктивні сили при низькому рівні розвитку останніх,

[1] Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 20, с. 175.

коли для збереження життєздатності суспільства необхідно було обмежити кількість населення на одиницю площі. «У стародавніх державах, у Греції й Римі,— писав К. Маркс,— вимушена еміграція, яка набирала форми періодичного заснування колоній, була постійною ланкою суспільного ладу. Вся система цих держав базувалась на певному обмеженні чисельності населення, яку не можна було перевищити, не наражаючи на небезпеку самих умов існування античної цивілізації»[1].

За цих умов колонізація була кардинальним способом ліквідації відносного перенаселення, що виникло в Греції. Серед безпосередніх причин переселення виділяються аграрно-економічний і соціальний фактори, коли в результаті гострої внутріполісної боротьби, що супроводжувала процес встановлення нового, рабовласницького суспільства, групи населення, які зазнали поразки, були змушені залишити батьківщину. Крім того, певну роль відігравав і зовнішньополітичний фактор: ворожі навали і розорення міст та прилеглих до них сільськогосподарських зон змушували жителів іноді цілих полісів переселятися в інші місцевості.

Заснування колоній мало здебільшого організований характер. Звичайно метрополія призначала або самі колоністи обирали керівника руху — ойкіста, основним завданням якого був розподіл земельних ділянок на місці нового поселення. Іноді він брав участь у виробленні певних законоположень для нової колонії. Колонізаційний потік складався з різних соціальних верств населення — обезземелених землеробів, ремісників та ін.

Розвитку нових міст сприяла торгівля. На той час у Греції швидко зростала кількість населення і міст з досить розвинутими ремеслами, які потребували регулярного забезпечення продовольством, сировиною, рабами. Колоніальна периферія грецького світу могла не тільки задовольняти ці потреби, а й стати ринком збуту ремісничої та деяких видів сільськогосподарської продукції метрополії.

У ході колонізації VIII—VI ст. до н. е. визначилися грецькі центри, звідки переселення набуло особливо великих розмірів. Переселенський потік у Причорномор'я виходив головним чином з району малоазійського узбережжя Греції — з Іонії, зокрема Мілета. Значні масштаби переселення звідси у VII—VI ст. до н. е. були викликані майже безперервною внутріполісною боротьбою, періодичними руйнуваннями сільськогосподарської околиці, розоренням громадян тощо.

Заселення греками районів Причорномор'я відбувалося поступово. Так, у VIII ст. до н. е. грецькі мореплавці освоїли південно-східне узбережжя Чорного моря. На той час, мабуть, припадає виникнення тут найдавніших поселень — Сінопи та Трапезунда. Проте заснування Сінопи як міста — колонії Мілета — датується другою половиною VII ст. до н. е. Наприкінці VII ст. до н. е. тут виник Аміс і на півстоліття пізніше — єдина в цьому районі дорійська колонія Гераклея Понтійська, вихідці з якої згодом заснували Херсонес. З кінця VII ст. до н. е. почалося освоєння західного узбережжя. Тут виникли такі міста, як Істрія, Аполлонія; у першій половині VI ст. до н. е.— Томи, ще пізніше переселенці з Гераклеї Понтійської заснували Каллатіс.

У Північному Причорномор'ї поява більшості античних міст датується VI ст. до н. е., хоча, судячи з розкопок поселення на о. Березані (Очаківський район Миколаївської області), початок колонізації цього району слід віднести до другої половини VII ст. до н. е., а взагалі перше

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 8, с. 541.

знайомство греків з Північним Причорномор'ям — до часів гомерівської Греції.

Заселювалося не тільки морське узбережжя, а й береги лиманів, причому місцями густота розташування невеликих поселень була досить високою — іноді одне від одного знаходилося в межах видимості. Виділяються три основні райони зосередження античних міст і поселень: район Боспору Кіммерійського (Керченський і Таманський півострови) з найбільшими містами Пантікапеєм (Керч), Фанагорією (поблизу ст. Сінної на Таманському півострові), Гермонассою (ст. Тамань), Горгіппією (Анапа) та Феодосією; узбережжя Дніпро-Бузького та Березанського лиманів з найзначнішим центром Ольвією (поблизу с. Парутиного Очаківського району Миколаївської області); район Західного Криму з основним центром Херсонесом (поблизу м. Севастополя). Слід назвати й узбережжя Дністровського лиману з найбільшим містом Тірою, яке за своїми економічними і політичними зв'язками та особливостями розвитку тяжіло до району Ольвії. Більшість названих міст була заснована вихідцями з Іонії.

Формою політичної організації новозаснованих міст-держав була, як правило, рабовласницька республіка, яка могла мати різну внутрішню будову. В. І. Ленін писав: «Рабовласницькі республіки розрізнялись своєю внутрішньою організацією: були республіки аристократичні і демократичні. В аристократичній республіці невелика кількість привілейованих брала участь у виборах, у демократичній — брали участь усі, але зовтаки всі рабовласники, всі, крім рабів»[1]. За грецьким звичаєм прав громадянства не мали також жінки та іноземці, які переїжджали сюди на постійне проживання. Тільки окремим іноземцям, які мали великі заслуги перед державою, надавалися такі права. Незначною була роль у політичному житті й рядових громадян. Вони мали набагато менше реальних можливостей займати високі посади, ніж їхні заможні співгромадяни. Отже, поняття «демократична рабовласницька республіка» було досить умовним, оскільки більшість населення фактично не користувалася громадянськими правами. Звичайно, під впливом різних обставин внутрішня організація античних держав з часом могла набувати тих чи інших особливостей. Зокрема, це стосується Боспорської держави, до складу якої згодом увійшли деякі місцеві племена і в якій на певних етапах історичного розвитку існувала монархічна форма правління. Проте вона не була типовою для античних міст Північного Причорномор'я. В інших північнопричорноморських державах відбувалась аристократизація демократичного ладу, яка особливо посилилася в перші століття нашої ери.

Таким чином, засновані на чужих землях міста-держави на перших етапах свого існування мали суспільну організацію, подібну до грецьких полісів того часу,— рабовласницьку демократію. У них був аналогічний соціальний устрій, система й органи влади. Ці держави складалися з міста — економічного, політичного та культурного центру держави і хори— сільськогосподарської округи. В процесі розвитку міст Північного Причорномор'я виявилися загальні історичні закономірності розвитку античного суспільства в цілому. Це були держави класового, рабовласницького суспільства, які в своєму розвитку пройшли той самий шлях, що й інші грецькі міста.

Формування найважливіших особливостей у житті грецьких колоній зумовлювалося присутністю місцевого населення. Рівень розвитку місцевих племен та характер їхніх взаємовідносин з античними державами

[1] *Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 39, с. 70.

породжували певні відмінності в історії, економіці та культурі останніх. Це стосується і північнопричорноморських міст, які мали тісні зв'язки з навколишніми племенами. Впливаючи на них, вони водночас зазнавали зворотного впливу. Від характеру відносин з місцевими племенами значною мірою залежали не тільки економіка й політика, а й саме існування північнопричорноморських міст. Усе це наклало своєрідний відбиток на історичний розвиток і культуру античних держав Північного Причорномор'я. Зокрема, не можна уявити Боспорську державу без її найтісніших взаємозв'язків з племенами сіндів, меотів, скіфів та ін. Ці зв'язки добре простежуються протягом усієї історії Боспору, але особливо посилюються в перші століття нашої ери.

У складі населення античних, особливо боспорських, міст дедалі більше зростав прошарок місцевих елементів, які відігравали все помітнішу роль у їх житті. Разом з тим відбувалася певна еллінізація навколишніх племен, прискорювався процес їхнього соціально-економічного розвитку. Зокрема, в Боспорській державі мав місце досить активний перехід до осілості місцевого кочового скотарського населення.

В історії античних міст-держав Північного Причорномор'я можна виділити два основних періоди їх розвитку, кожен з яких має свою специфіку. Перший період охоплює час з VI по II ст. до н. е. і характеризується відносно самостійним розвитком міст-держав, тісними стосунками з іншими грецькими античними містами. Другий припадає на I ст. до н. е.— IV ст. н. е. Це час залежності північнопричорноморських міст спочатку від Понтійського царства, а потім від Римської держави, руйнівних навал гетів, готів, гуннів та інших кочових племен.

2. Античні міста-держави у VI—II ст. до н. е.

В історії північнопричорноморських міст VI—II ст. до н. е. простежується кілька етапів. Найбільш ранній з них припадає на VI ст. до н. е., коли відбувалося заснування міст і поселень. У цей час між містами трьох основних районів поширення античної культури в Північному Причорномор'ї, мабуть, не існувало постійних зв'язків, хоча кожне з них підтримувало досить тісні стосунки з метрополією. Колонії розвивалися в цілому в сприятливих умовах. Відносини з місцевим населенням здебільшого мали мирний характер, що сприяло закріпленню переселенців на нових землях та появі великої кількості неукріплених поселень.

Поступово економіка міст зміцнювалася, розвивалося сільське господарство, ремесла, торгівля. V — частково IV ст. до н.е. були часом неухильного розвитку й зміцнення античних держав у Північному Причорномор'ї. Зв'язкам з північнопричорноморськими містами надавалося досить великого значення і в грецькій метрополії. Так, у 30-ті роки V ст. до н. е. у Понт Евксінський прибула афінська ескадра на чолі з Періклом. Метою цього походу було забезпечення Афін імпортним хлібом. Існує думка, що в результаті походу Перікла до Афінського морського союзу ввійшли і деякі північнопричорноморські міста. Розширилися торговельні зв'язки античних міст-держав з Афінами, порівняно з традиційними центрами торгівлі — Іонією та островами Родосом, Хіосом, Самосом та ін. У цей час посилився інтерес до північнопричорноморських міст з боку південнопонтійських центрів, зокрема Гераклеї.

У IV—III ст. до н. е. велику роль в економіці міст Північного Причорномор'я почали відігравати навколишні племена. Такі держави, як Боспор та Херсонес, набули деяких рис, типових для елліністичних держав античної периферії. Відбувалася певна переорієнтація торговельних зв'язків північнопричорноморських міст. Дедалі більшого значення набувала торгівля з малоазійськими, острівними та особливо південнопонтійськими центрами. Налагодилися тісніші стосунки між самими північнопричорноморськими містами. Цей період характеризується найвищим розквітом античних міст Північного Причорномор'я, розвитком їх економіки — сільського господарства, ремесел, торгівлі, а також культури, зокрема мистецтва й архітектури.

Водночас поступово зростають ознаки соціально-економічної кризи цих держав, що особливо гостро виявились у другій половині II ст. до н. е. Внутрішня криза античних міст-держав збіглася з серйозними змінами у політичній обстановці, що стались як в античному світі (у зв'язку з виходом на широку історичну арену Риму та початком його експансії), так і в місцевому оточенні. З III ст. до н. е. почався і дедалі зростав тиск навколишніх племен на античні міста. Найяскравіше це виявилося, зокрема, у боротьбі скіфів за підкорення цих міст. З свого боку північнопричорноморські держави беруть участь (хоча й не досить активну) у боротьбі понтійського царя Мітрідата VI Євпатора проти Риму, в якій Мітрідат спирався головним чином на припонтійські держави, об'єднуючи деякі з них під своєю владою. Період воєн Мітрідата став переломним в історичному розвитку більшості північнопричорноморських держав, які почали поступово втрачати свою політичну незалежність.

Ольвія

У другій половині VII ст. до н. е. перші грецькі поселенці в районі майбутнього ольвійського поліса заснували поселення на о. Березані. Пізніше, у першій половині VI ст. до н. е., на правому березі Бузького лиману, неподалік від місця його впадіння у Дніпровський лиман, поблизу нинішнього с. Парутиного, в 40 *км* на південь від сучасного Миколаєва, виникла Ольвія, яка з часом стала найзначнішим античним центром Північно-Західного Причорномор'я.

Заснували Ольвію вихідці з Іонії, головним чином з Мілета. Існує думка, що в цьому процесі брали участь також переселенці з Родоса, Хіоса, Самоса. Назва міста «Ольвія» в перекладі з грецької мови означає «щаслива». Її жителів називали ольвіополітами. У творах деяких античних письменників і вчених місто називалося Борисфеном (за грецькою назвою Дніпра), а його жителі — борисфенітами. Певно, це пояснюється тим, що Ольвія знаходилася неподалік від гирла Дніпра, а цю ріку греки вважали однією з найбільших рік у світі.

Найбільш рання частина Ольвії повністю ще не досліджена. Проте відомо, що не пізніше другої половини VI ст. до н. е. тут виникла священна ділянка — теменос, на південь від якої розмістилася торговельно-адміністративна площа — агора. Наявність релігійних і торговельно-адміністративних центрів дає підставу говорити про виникнення міста, можливо, і поліса вже у VI ст. до н. е. На цей ранній етап формування поліса припадає і початок випуску грошей. Не пізніше як з другої половини VI ст. до н. е. в Ольвії почалося карбування власної бронзової литої монети у вигляді дельфінів.

До цього часу належить і поява цілого ряду невеликих поселень на узбережжі Бузького і Березанського лиманів, населення яких займалося переважно сільським господарством. Матеріальна культура жителів цих

поселень мала яскраво виражений еллінський характер, що свідчить про їх грецьке походження. Звідси можна припустити, що за умов проживання на новоосвоєних землях греки мали й певні античні форми об'єднання. Тому, найімовірніше, вони могли входити до складу ольвійського поліса як його хора. Якщо це так, то межі ольвійської хори на той час на заході проходили по східному берегу Березанського лиману, а на півночі сягали, очевидно, широти Миколаєва.

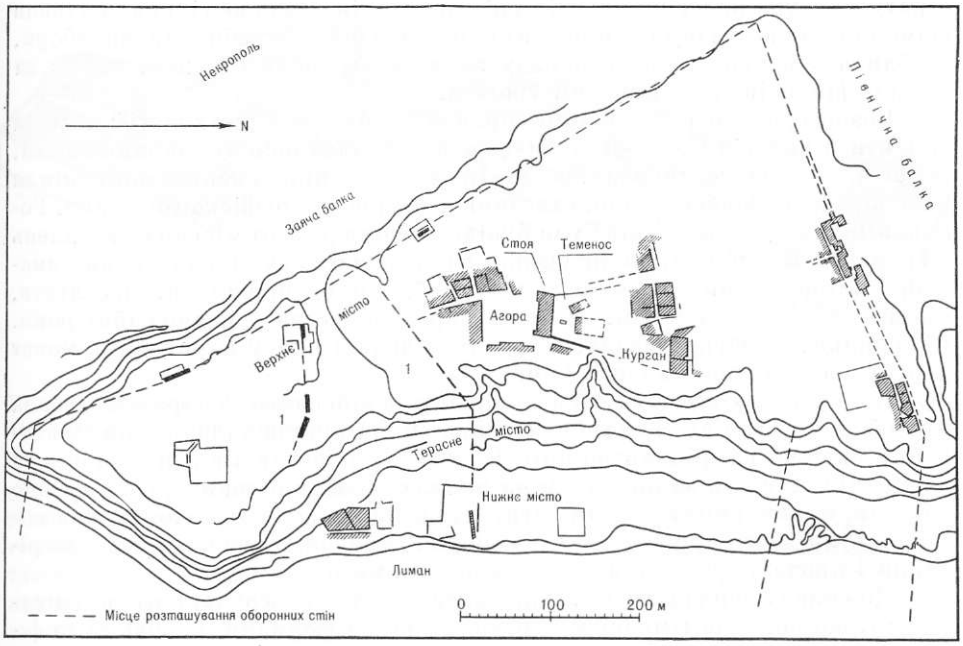
З V до останньої третини IV ст. до н. е. поліс поступово зміцнювався, розвивалася його економіка. Розгорнулося міське будівництво: напівземлянкові житла другої половини VI — початку V ст. до н. е. поступаються наземним будинкам; розвиваються сільське господарство та різні ремесла — металоробне, металообробне, гончарне, будівельна справа. З початку V ст. до н. е. Ольвія розпочала карбування литої монети звичайної круглої форми — так званих асів, на лицевому боці яких вміщувалося зображення Афіни, Горгони або Деметри. Слід зазначити, що ці монети з'явилися раніше від римських асів і у ваговому відношенні різнилися від них.

Існує думка, що в 30-ті роки V ст. до н. е., під час понтійської експедиції Перікла, Ольвія ввійшла до складу Афінського морського союзу, що було пов'язано для неї з деякими економічними обмеженнями з боку Афін. Проте вже в передостанньому десятиріччі V ст. до н. е. Ольвія вийшла з цього союзу, про що свідчить випуск власної серії срібних монет загальногрецького зразка (за діючими законами членам Афінського союзу карбувати срібні монети заборонялося). На цей час економіка поліса ще більше зміцніла, на що вказує, зокрема, поява на рубежі V і IV ст. до н. е. монет, які незаперечно свідчать про перехід монетної справи під контроль держави. Про заходи, спрямовані на впорядкування грошового обігу, вказують також епіграфічні дані, зокрема декрет середини IV ст. до н. е., який зобов'язував провадити всі торговельні розрахунки лише в ольвійській монеті.

Значне місце в економіці Ольвії у цей період посідала торгівля з античними містами Середземномор'я та Понту. Протягом VI—IV ст. до н. е. поступово відбувалася певна переорієнтація торговельних зв'язків. Так, якщо в VI ст. до н. е. основними контрагентами Ольвії були переважно середземноморські центри Хіос, Самос, Родос, Корінф, район Аттіки, то з появою на історичній арені в V ст. до н. е. Афін основну роль почала відігравати торгівля саме з ними. Проте вже в IV ст. до н. е. після виходу Ольвії зі складу Афінського союзу набуває розвитку торгівля Ольвії з південнопонтійськими центрами, зокрема Гераклеєю і Сінопою.

Вигідне географічне розташування Ольвії неподалік від гирла Дніпра і Південного Бугу сприяло встановленню за її посередництвом найтісніших зв'язків античних міст з осілим населенням Лісостепу та кочовими племенами степової зони Східної Європи. Про досить жваві зв'язки з місцевими племенами свідчить, зокрема, розповідь Геродота про скіфського царя Скіла, який мав в Ольвії розкішний палац з біломармуровими сфінксами й грифонами.

За даними Геродота, з Ольвією сусідили осілі племена калліпідів, яких він називає також елліно-скіфами; на північ від них жили землеробські племена алазонів та скіфів-орачів. Усі ці племена займалися землеробством, скотарством, рибальством і були заінтересовані у збуті своєї сільськогосподарської продукції грекам в обмін на ремісничі вироби. Торговельні зв'язки Ольвії на ранньому етапі її існування простежуються до Середнього Подніпров'я на півночі та Приуралля — на сході. З IV ст.



План Ольвії елліністичної доби:
1 — розташування північних стін міста та цитаделі у перші століття нашої ери.

до н. е. провідне місце в торгівлі з племенами, що жили на північ і схід від Азовського моря, почав відігравати Боспор.

Ольвія являла собою типовий античний поліс, політичний устрій якого — демократична рабовласницька республіка. Органи державного управління поділялися на законодавчі й виконавчі. Законодавчі функції належали народним зборам (що скорочено називалися «народом») і раді, від імені яких видавалися декрети й постанови. Народні збори, що в них юридично могли брати участь усі повноправні громадяни, вирішували питання зовнішньої політики, оборони держави, взаємовідносин з навколишніми племенами, зокрема організацію посольств. Народні збори видавали закони про грошовий обіг, розв'язували питання про забезпечення населення продовольством у неврожайні роки, приймали постанови про надання привілеїв купцям і звільнення їх від сплати мита, надання громадянських прав іноземцям. Вони ухвалювали декрети про нагороди громадян, які робили важливі послуги своєму місту, «щоб,— як пишеться в одному з таких декретів,— і всі інші громадяни були також стараннішими в послугах батьківщині, бачачи, що благодійники удостоюються належної шани».

До функцій ради входило попереднє обговорення всіх найважливіших питань державного життя, після чого ці питання виносилися на розгляд народних зборів. Крім того, рада контролювала роботу органів виконавчої влади, займалася іншими питаннями, зокрема перевіркою здатності кандидатів займати державні посади перед їх виборами або призначенням.

Виконавчу владу здійснювали різні колегії — магістратури або окремі службові особи — магістрати, які обиралися на народних зборах відкритим голосуванням строком, як правило, на один рік. Найвищою магі-

стратурою була колегія архонтів з п'яти чоловік. Вона не тільки керувала всіма іншими колегіями, а й могла скликати в разі потреби народні збори, особливо в момент загрози нападу ворогів. Архонти стежили також за станом фінансів, карбуванням грошей.

Безпосередньо фінансовими справами займалися дві колегії: колегія Дев'яти й колегія Семи. Доходи держави складалися зі збирання мита, добровільних пожертвувань, податків на жертвоприношення, платежів за орендоване державне майно, стягання штрафів та конфіскацій майна. Головними статтями видатків були будівництво та ремонт міських укріплень і громадських споруд, влаштування громадських свят і спортивних змагань, нагородження громадян, які особливо відзначилися, посольств, «дари» сусіднім племенам, заготівля продовольства у неврожайні роки. Скарбниця, священна казна, а протягом деякого часу карбування монет перебували у віданні колегії Семи.

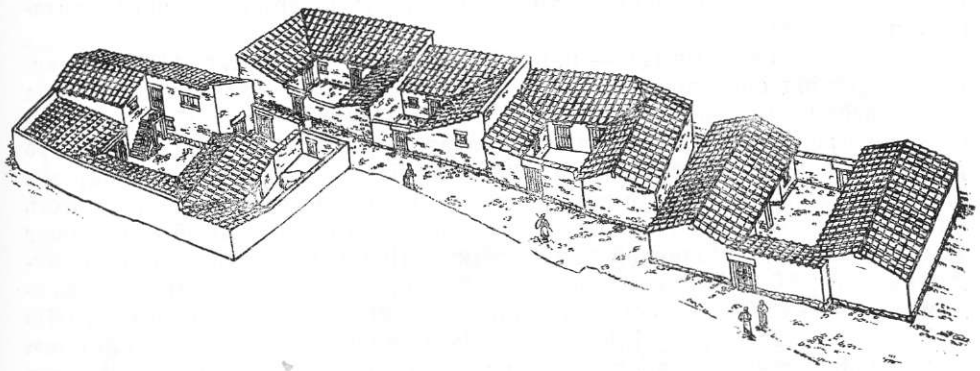
Колегія стратегів з шести чоловік відала військовими справами, дбала про обороноздатність і захист держави. Вона відповідала за комплектування війська і керівництво ним. Колегії агораномів з п'яти чоловік та астиномів стежили за порядком на ринках, особливо на агорі, за якістю товарів, правильністю мір та ваги. Існувала ще колегія ситонів, яка повинна була дбати про закупівлю хліба на випадок неврожаю, його зберігання і продаж громадянам за встановленими цінами.

До складу державного апарату входили й одноособові посади гімнасіарха, що керував гімнасієм і, певно, іншими формами навчання та фізичного виховання юнацтва, влаштуванням різних змагань; глашатая, який оголошував на народних зборах, у театрі та громадських місцях декрети й постанови; секретарів, жерців та ін.

В Ольвії існував також суд, що складався з кількох відділів; кожний з них відав певним колом питань. У судочинстві брали участь судді, обвинувачені, свідки. Визнаних винними штрафували, іноді як міру покарання щодо них застосовували конфіскацію майна тощо. Особливо суворо карали вільновідпущеників, їх навіть могли повернути знову в рабство.

Вільна частина населення Ольвії в етнічному й економічному відношенні у VI — на початку V ст. до н. е. становила, очевидно, більш однорідну масу, ніж у наступні часи. В місті не було різкої майнової диференціації, серед жителів хори не існувало власників великих господарств або садиб. Населення периферії у пізньоархаїчний час складалося з малозаможних людей, як видно, вільних землеробів, побут і економічні можливості яких мало чим різнилися від умов життя і становища рядових городян. Згодом, судячи з повідомлень римського граматика першої половини V ст. н. е. Макробія, в місті вже існували досить гострі соціально-економічні суперечності та була, очевидно, значна кількість рабів.

Все це виразно виявилося під час ускладнення зовнішньополітичного становища Ольвії в останній третині IV ст. до н. е., у зв'язку з походами Александра Македонського та утворенням його держави. У 331 р. до н. е. Ольвію обложив один з полководців Александра—Зопіріон, який з 30-тисячним військом вирушив у завойовницький похід у Північне Причорномор'я, щоб підкорити Скіфію. Становище обложеної Ольвії було тяжке: регулярного війська вона не мала, військова організація її базувалася на народному ополченні. За Макробієм, державі довелося вжити надзвичайних заходів, щоб привернути на свій бік широкі верстви суспільства: рабам вона надала волю, іноземцям, які проживали в Ольвії,— права громадянства, усім було скасовано борги. Цим держава намагалася розширити ряди захисників міста і водночас послабити внутрішні соціальні



Квартал житлових будинків III — II ст. до н. е. у Верхньому місті Ольвії. (Реконструкція С. Д. Крижицького.)

суперечності, підвищити заінтересованість усіх жителів Ольвійської держави в перемозі над ворогом. Місто вистояло у цій боротьбі, і Зопіріон мусив зняти облогу. Таким чином, Ольвія зуміла не тільки вистояти в цьому тяжкому випробуванні, а й зберегти свій економічний потенціал, достатній для того, щоб після відходу ворожих військ взятися за перебудову міста, розвиток його господарства, забезпечити піднесення торгівлі.

В останні десятиріччя IV ст. до н. е. значно зміцніли зв'язки Ольвії з її колишньою метрополією — Мілетом. Громадянам обох міст були надані права ісополітії, тобто громадяни Мілета користувалися в Ольвії всіма правами ольвіополітів, так само як і ольвіополіти в Мілеті.

Кінець IV—III ст. до н. е. були для Ольвії періодом найбільшого розквіту. В цей час розгорнулося велике будівництво, як монументальне — культове і міське, так і приватне: іноді перепланувалися і перебудовувалися цілі райони. Територія міста досягла максимальних за всю його історію розмірів — близько 50 *га*. На кінець IV ст. до н. е. припадає і грошова реформа, коли Ольвія почала карбувати власну золоту монету.

Розвивалися гончарне, металургійне, ткацьке, косторізне та інші ремесла, певною мірою рибальство (в Ольвії існував окремий рибний ринок). Значно розширився ареал торговельних зв'язків та обсяг торгівлі. Поряд з традиційними для IV ст. до н. е. торговельними зв'язками з Сінопою та Гераклеєю, зав'язалися відносини з Пергамом, Самосом, Косом, Кнідом, які в цей час вийшли на історичну арену у зв'язку з утворенням нових елліністичних держав.

Особливо велику роль у торгівлі з Ольвією почав відігравати Родос. Як і в попередні часи, головними статтями імпорту лишалися маслинова олія, вино, парадний посуд, прикраси тощо. Вивозилися зерно, худоба, шкіра й інші сільськогосподарські товари. У III ст. до н. е. Ольвія торгувала також з Александрією Єгипетською, звідки головним чином вивозилися тканини, скло, предмети торевтики (художня обробка металу), у меншому обсязі — керамічна продукція.

Піднесення економіки й культури міста супроводжувалося розвитком його сільськогосподарської округи — хори. Відновлювалося життя на багатьох старих поселеннях, засновувалися нові. Розширилося використання у будівництві каменю, житла будувалися на зразок міських. В цей час з'явилися досить великі садиби. Проте чіткої єдиної системи землевпорядкування, характерної, наприклад, для Херсонеса, тут поки ще не

простежується, що може свідчити про відсутність державної регламентації з цього питання.

Приблизно з кінця III — першої половини II ст. до н. е. Ольвія вступила в період соціально-економічної та політичної кризи, що охопила майже весь грецький світ. Спостерігається зубожіння середніх верств населення і зосередження величезних багатств у руках окремих осіб. Про різку майнову поляризацію ольвійського населення свідчить, зокрема, одна з найяскравіших лапідарних пам'яток того часу — декрет на честь ольвійського багатія і громадського діяча Протогена, який дав у борг Ольвії велику суму грошей для закупки хліба у неврожайні роки, відбудови старих і будівництва нових укріплень, придбання подарунків вождям ворожих племен. У середовищі ольвійських рабовласників і багатіїв Протоген, судячи з ряду інших декретів, був не єдиним «благодійником». Позичаючи державі гроші, тим самим такі, як Протоген, створювали умови для свого дальшого збагачення та експлуатації населення. Гострі соціальні суперечності існували і в другій половині II — першій половині I ст. до н. е., про що красномовно свідчить один з ольвійських написів того часу — декрет на честь Нікерата.

Поряд із загостренням внутрішніх суперечностей, які роздирали ольвійське суспільство, значно погіршало і зовнішньополітичне становище держави, що зумовлювалося ускладненням політичної обстановки в античному світі в цілому та змінами в оточенні самої Ольвії. У Північне Причорномор'я просунулися сарматські племена, які відтіснили від Ольвії частину її давніх сусідів, з якими місто підтримувало в основному мирні стосунки.

Нові сусіди дивилися на Ольвію як на джерело збагачення. Їй постійно загрожували напади навколишніх племен, вождям яких — Сайтафарну та іншим — вона сплачувала данину. Ремесла і сільське господарство Ольвії почали занепадати, скоротилася торгівля, майже припинилося міське будівництво. Поступово завмирало життя на поселеннях периферії. Особливо гостра ситуація склалася під час загрози нападу на Ольвію войовничих племен галатів, які наприкінці III ст. до н. е. проникли на територію Фракії. Тяжке становище Ольвії в дуже похмурих тонах змальовано в декреті на честь Протогена. Частина жителів залишила Ольвію; раби й мікселліни перейшли на бік ворогів.

Сусідні племена скіфів, фісаматів і савдаратів, побоюючись жорстоких галатів, мали намір укритися за стінами Ольвії. Невідомо, чи відбулося нашестя галатів, але становище Ольвії не поліпшилося: у II ст. до н. е. вона підпала під протекторат пізньоскіфської держави Криму. Поряд із звичайною монетою в Ольвії почалося карбування монети скіфського царя Скілура. Після поразки Скіфського царства (при царі Палаці у його війні з Херсонесом) в останні роки II — перші десятиріччя I ст. до н. е. Ольвія потрапила в залежність від понтійського царя Мітридата VI Євпатора (121—63 до н. е.), під владою якого на той час уже перебували Боспор і Херсонес. Готуючись до війни з Римом, Мітридат VI розмістив у Ольвії гарнізон та переселив до неї частину жителів південнопонтійського міста Армени (поблизу Сінопи).

У 70-ті роки I ст. до н. е. Ольвія, мабуть, вийшла з-під влади Мітридата. Полишена сама на себе, вона не раз зазнавала нападів войовничих племен. Про це відомо, зокрема, з промови Діона Хрисостома, якому в Ольвії розповідали, що «місто вже кілька разів перебувало в руках ворогів». Соціально-економічна і політична криза, що охопила колись квітучий поліс, завершилася всередині I ст. до н. е. найстрашнішим за всю



Вулична сцена в Ольвії. (Рисунок М. В. Гореліка.)

історію Ольвії розгромом. Вона зазнала нападу з боку гетів Дністро-Дунайського межиріччя під проводом Буребісти. Після цієї навали місто остаточно втратило значення одного з найважливіших торговельно-економічних центрів Північного Причорномор'я.

Тіра

В районі Дністровського лиману грецькі поселенці заснували кілька міст та поселень — Тіру, Ніконій, Гермонакту та ін. Античні автори називають ще одне поселення — Офіуссу. В пізніших джерелах згадується про те, що Офіусса — це давня назва Тіри. На думку деяких учених, Офіусса — окреме поселення, що існувало одночасно з Тірою неподалік від неї. Серед поселень східного берега Дністровського лиману слід назвати Ніконій (поблизу сучасного с. Роксолани). Місто виникло ще у VI ст. до н. е. і, можливо, як і Тіра, являло собою самостійний поліс, хору якого становили поселення східного берега лиману. Найзначніше серед міст Подністров'я — Тіра знаходилася на західному березі Дністровського лиману, в північній частині Білгорода-Дністровського Одеської області .

Вперше про тіритів згадує Геродот. Про Тіру йдеться в кількох творах античних авторів, зокрема вона згадується у периплі псевдо-Скілака поряд з іншими поселеннями. За псевдо-Скімном, Тіру заснували мілетяни, про що може свідчити також поширення в Тірі мілетського календаря. Оскільки пізніше VI ст. до н. е. Мілет колоній не засновував, місто могло виникнути в VI ст. до н. е. Але за археологічними даними Тіра як місто відома тільки з V ст. до н. е. Взагалі дані про неї дуже обмежені.

Тіра була звичайним грецьким полісом, до якого входили розташовані навколо неї невеликі поселення. Це місто-держава являло собою рабовласницьку демократичну республіку і мало типові для античного поліса установи. На чолі держави стояли законодавчі органи — народні збори і рада, що перебували в руках рабовласницької знаті. З виконавчих органів слід назвати колегію архонтів, посаду агонофетів тощо.

За географічним положенням і особливостями економіки Тіра найбільше тяжіла до Ольвії та Істрії, з якими вона підтримувала тісні економічні, політичні та культурні зв'язки.

Існує думка, що в V ст. до н. е. вона могла входити до складу Афінського морського союзу. Але в цілому її роль і значення в житті античного світу Північного Причорномор'я були значно меншими, ніж сусідів— Ольвії та Істрії.

Розквіт Тіри припадає на IV—III ст. до н. е. Основу її економіки становили сільське господарство і ремесла. Дослідники вважають, що до тірської хори входили тільки правобережні античні поселення, більшість яких датується IV ст. до н. е. Про велике значення землеробства, скотарства, виноградарства, рибальства свідчать, передусім, монети з зображенням колосся, бика, загнузданого коня, виноградного грона, а також богині Деметри, увінчаної колоссям, і бога Діоніса. Карбування монет почалося з другої половини IV ст. до н. е. У місті набули поширення металообробне, гончарне, кісткообробне, ткацьке та інші виробництва, розвивалася будівельна справа і зв'язані з нею каменярське та теслярсько-столярне ремесла.

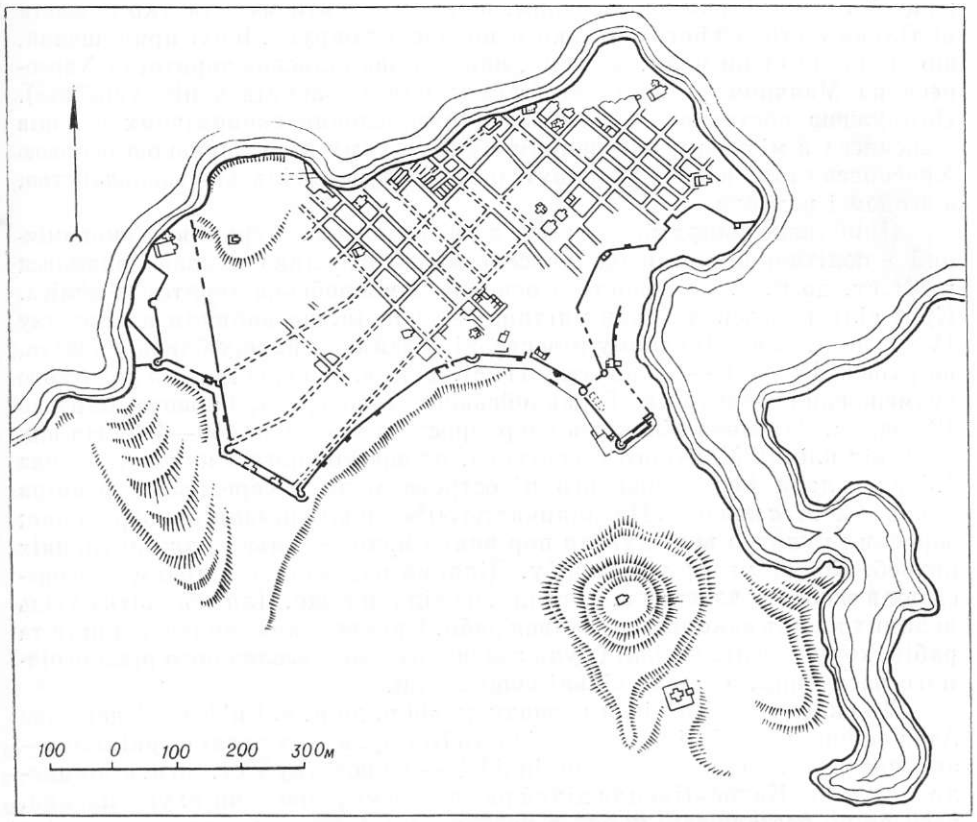
Досить значну роль у цьому місті-державі відігравала торгівля. Тіра знаходилася на торговельному шляху з метрополії до Північного Причорномор'я, в її порт заходило багато торгових суден з Греції, а також з держав Південного та Західного Понту, які проходили вздовж західного узбережжя Чорного моря в Ольвію, Херсонес та міста Боспору. Про значення торгівлі в економіці Тіри дає уявлення велика кількість амфор та інших виробів з різних центрів античного світу. Карбування наприкінці III — на початку II ст. до н. е. золотої монети — статерів — свідчить про намагання Тіри вийти на широку арену міжнародної торгівлі.

У торгівлі Тіри V—IV ст. до н. е. значне місце посідали Афіни. Пізніше, особливо у III—II ст. до н. е., посилилися її зв'язки з малоазійськими та понтійськими центрами, зокрема Родосом, Фасосом, Кнідом, Кізіком, Гераклеєю, Сінопою, Ольвією, Херсонесом та Боспором. Досить тісні торговельні стосунки Тіра мала також з містами західного узбережжя Понту — Томами, Істрією та ін.

Вигідне розташування поблизу гирла Дністра дало можливість Тірі встановити торговельні відносини з різними племенами, що жили від неї на північ — до Балтійського моря і на захід — до Дунаю, зокрема з племенами фракійського й скіфського походження, тірагетами, бастарнами та ін.

З середини II ст. до н. е. Тіра переживає економічну кризу: завмирає життя на поселеннях хори, скорочуються її зовнішні зв'язки. Торговельні стосунки підтримуються головним чином з полісами Західного та Південно-Східного Причорномор'я — Амісом, Томами та іншими — і, можливо, з гето-дакійськими племенами. Загострення економічної кризи зумовлювалося ускладненням загальнополітичної ситуації в Північному Причорномор'ї. Зокрема, Тіра зазнала нападу сарматів.

Протягом останніх років II — перших двох десятиріч I ст. до н. е. Тіра потрапила в залежність від держави Мітрідата VI Євпатора. Але



План Херсонеса.

ця залежність, як видно, була нетривалою, оскільки вже у 72—71 рр. до н. е. проконсул Македонії Лукулл підкоряє Римові західнопонтійські міста аж до Дунаю. Тому малоймовірно, щоб Тіра й надалі залежала від Мітрідата VI Євпатора. В середині I ст. до н. е. Тіра, як і Ольвія, зазнала руйнівного нашестя гетів.

Херсонес

Другим великим осередком античної цивілізації в Північному Причорномор'ї було західне узбережжя Криму. Найбільше місто тут — Херсонес Таврійський (в перекладі — півострів таврів) — засноване у 422—421 рр. до н. е. вихідцями з дорійського міста Гераклеї Понтійської. Знаходилося воно у південно-західній частині Криму на західній околиці сучасного Севастополя, на березі Карантинної гавані. Місцеположення Херсонеса на скелястому мисі, оточеному бухтами, зручними для мореплавства, з точки зору його оборони було дуже вигідним. Знахідки уламків іонійської кераміки, які датуються VI ст. до н. е., дають підставу вважати, що, можливо, на місці Херсонеса до його заснування було невелике іонійське поселення.

З часу свого виникнення Херсонес, на відміну від інших античних міст Північного Причорномор'я, перебував у ворожому оточенні: в горах жили племена таврів-скотарів, а степи Криму були зайняті кочовими скіфами, які пізніше ввійшли до складу Скіфського царства в Криму. Стано-

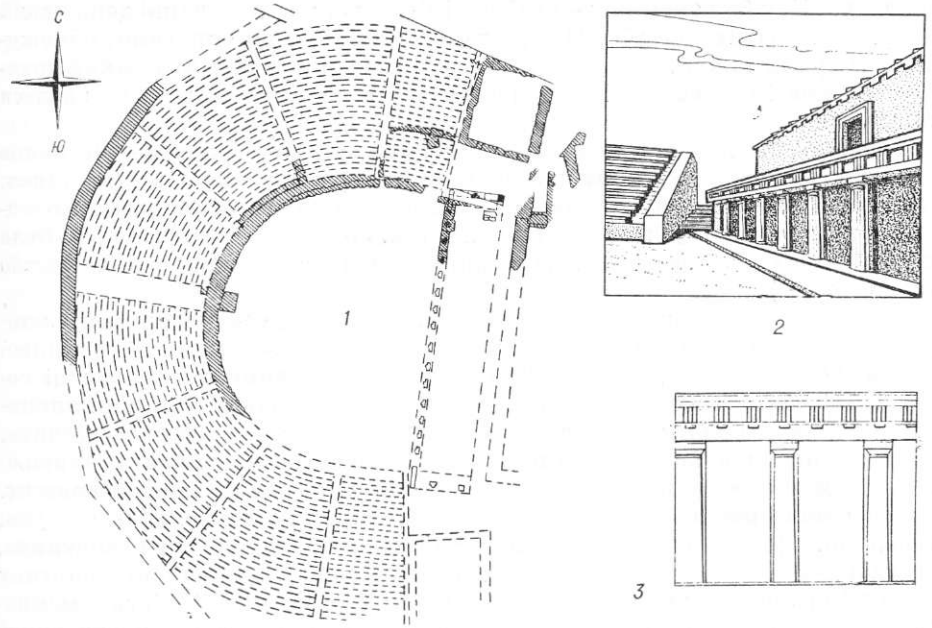
вище було настільки небезпечним, що херсонесити мусили укріплювати не тільки місто, а й його сільськогосподарську округу. Існує припущення, що оборонні стіни мала, зокрема, найдавніша сільська територія Херсонеса на Маячному півострові (так званий Страбонівський Херсонес). Напружена обстановка стримувала встановлення економічних зв'язків Херсонеса з місцевим населенням Криму. Тому господарською основою Херсонеса стало власне розвинуте багатогалузеве сільське господарство, а згодом і ремесла.

Приблизно наприкінці IV ст. до н. е. почався бурхливий економічний і політичний розвиток Херсонеса, що особливо яскраво виявився у III ст. до н. е. Збільшилася основна землеробська територія поліса. Крім сільськогосподарських ділянок — клерів, що виникли на початку IV ст. до н. е. на Маячному півострові і займали площу близько 360 *га*, на рубежі IV—III — на початку III ст. до н. е. державою була додатково розмежована територія Гераклейського півострова, площею близько 12 тис. *га*. Загальна кількість клер зросла з 80—90 до 450—470. На відміну від клерів Маячного півострова, площа кожного з яких становила 4,5 *га*, клери Гераклейського півострова мали в середньому розміри близько 26,4 *га* кожний. На ділянках до 50% площі займали виноградники; зернових культур вирощували порівняно мало — тільки для внутрішніх потреб. Кожний клер мав садибу. Ділянки надавалися вільним херсонеситам в особисту власність, в оренду, на відкуп тощо. Для обробітку угідь великих клерів використовувалися раби. Крім великих землевласників та рабів, хору населяли різні групи залежного і напівзалежного різноетнічного населення, а також вільні общинники.

До складу поліса після розпаду у 339 р. до н. е. Скіфської держави Атея ввійшли землі Північно-Західного Криму, в тому числі Керкінітіда — античне місто, засноване наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. Виникли нове місто Калос Лімен та цілий ряд поселень різних типів: укріплення, поселення, розташовані поряд з невеликими фортецями, комплекси вілл та неукріплені садиби. Ці райони постачали Херсонес головним чином хлібом. Слід зазначити, що питання про забезпечення міста хлібом стояло досить гостро. Так, у Херсонеській присязі була окрема стаття, яка забороняла вивозити хліб з рівнини у будь-які інші пункти, крім Херсонеса.

Поряд з сільським господарством, розвивалися ремесла, зокрема керамічне, металообробне, ткацьке. Значне місце посідало гончарство. Під час розкопок у Херсонесі відкрито кілька керамічних майстерень, де виготовлялися амфори, столовий та кухонний посуд, художня кераміка тощо. Розвивалося також морське рибальство, рибозасолювальне виробництво, соляний промисел. Вино, риба, сіль та деякі інші продукти були основними товарами, що йшли на експорт у внутрішні райони Північного Причорномор'я.

Певну роль в економіці міста відігравала торгівля. Наприкінці V — на початку IV ст. до н. е. встановилися досить жваві зв'язки Херсонеса з Гераклеєю Понтійською, Фасосом та Сінопою. Розвивалася також торгівля з Ольвією, Боспором та середземноморськими містами. Гераклея Понтійська, яка активно підтримувала Феодосію в її боротьбі з Боспором за незалежність, не могла не бачити реальної загрози і Херсонесу з боку останнього. Гераклея як метрополія була кровно заінтересована у збереженні незалежності Херсонеса від Боспору. Цим, зокрема, значною мірою пояснюються подальші тісні зв'язки Херсонеса з Гераклеєю. У ряді офіційних документів навіть перших століть нашої ери херсонесити називають Гераклею своєю матір'ю. Значення для економіки Гераклеї торговельних



Херсонеський театр. (Реконструкція О. І. Домбровського):
1 — план; *2* — загальний вигляд проскенія і скени; *3* — частина фасаду проскенія.

відносин з Херсонесом, зокрема після встановлення між ними прямого зв'язку Чорним морем, особливо посилилося з втратою впливу Гераклеї на Феодосію після приєднання останньої до Боспору. На початку IV ст. до н. е. Херсонес почав карбувати власну дрібну срібну монету. Загалом торгівля, особливо посередницька, в економіці Херсонеса відігравала, очевидно, меншу роль, ніж в інших державах Північного Причорномор'я. Усе це сприяло тому, що Херсонес менше, порівняно з іншими містами, зазнав впливу місцевих племен і продовжував лишатися грецьким містом.

Економічне зміцнення держави сприяло розвиткові міста. Зросла його територія. В місті, що мало регулярну прямокутну систему планування, були збудовані храми, театр і ряд інших монументальних споруд. Місто оточувала система міцних оборонних стін з фортечними брамами та вежами. Особливо надійні укріплення мав порт.

Херсонес, який за державним ладом на ранніх етапах історичного розвитку являв собою типовий рабовласницький демократичний поліс, згодом набув деяких рис централізованої, елліністичної держави, хоча й зберіг ряд інститутів, характерних для полісної системи. Влада перебувала в руках багатих греків-рабовласників. Один з написів називає їх «природними громадянами». Верховні органи — народні збори і рада — вирішували питання зовнішньої політики і внутрішнього життя. Ряд державних установ наслідував форми, типові для Мегар (метрополії Гераклеї Понтійської). Зокрема, члени ради або однієї з її комісій, як і в Мегарах, називались ейсимнетами (розсудливими). У перші століття нашої ери ця назва зникає, замість неї в епіграфічних пам'ятках згадуються проедри. Локальною особливістю Херсонеса, що виділяла його серед держав Північного Причорномор'я, була також наявність службової особи, яку називали царем (басилевсом). Назва «цар» мала досить умовний

характер. Цар був епонімом – особою, ім'ям якої при датуванні державних документів називався рік. Цим, а також релігійними справами, обмежувалися функції царя. Пізніше титул царя взагалі втратив будь-який практичний сенс і був символічно перенесений на богиню Діву, яка звалася «царюючою».

Виконавчу владу здійснювали різні колегії: номофілаків — «стражів закону», які контролювали виконання державних декретів і постанов; симнамонів, які виконували обов'язки глашатаїв і стежили за вирізьбленням відповідних текстів на кам'яних плитах. Головною магістратурою була колегія деміургів або архонтів (питання щодо назви цієї колегії остаточно не з'ясоване).

Економічний розквіт Херсонеса супроводжувався посиленням майнової та соціальної диференціації населення, загостренням внутрішньої кризи Херсонеської держави. Тут неодноразово виникали серйозні соціальні конфлікти, постійно точилася боротьба за владу між прихильниками демократичної та олігархічної форм правління. Про це свідчить, зокрема, одна з найцікавіших пам'яток — Херсонеська присяга, вирізьблена на мармуровій плиті, що її повинен був давати кожен херсонесит. Поява такої присяги наприкінці IV — на початку III ст. до н. е. була, очевидно, зумовлена спробою повалити демократичний лад, можливо, існуванням короткочасної тиранії. Присяга яскраво змальовує картину життя Херсонеса у той час. В ній, зокрема, йдеться про вірність демократичному устрою Херсонеса, служіння народові, боротьбу проти спроб відторгнення будь-яких частин держави, до складу якої, за текстом, входили Керкінітіда, Калос Лімен та інші міста. Особливу увагу приділено необхідності протидії змовам.

За умов існування приватної власності на землю, можливості її продажу і купівлі, продажу навіть громадських ділянок, мало місце зростання концентрації земельних угідь у руках небагатьох власників, що досить чітко простежується вже на рубежі III і II ст. до н. е. Це призводило до дальшого розшарування населення, загострення соціальних суперечностей.

Значні зміни спостерігаються і в зовнішньополітичному становищі Херсонеса, зокрема в його стосунках з навколишніми племенами. Так, у III—II ст. до н. е. у сусідів Херсонеса— скіфів Криму — виникла держава на чолі з Скілуром, яка невдовзі стала досить сильною. Свої зусилля скіфи спрямували на завоювання грецьких морських портів, щоб налагодити безпосередню морську торгівлю з грецькими державами Чорноморського і Середземноморського басейнів.

Певно, вже з другої половини — кінця III ст. до н. е. розпочалися перші сутички Херсонеса з Скіфською державою. Агресія скіфів у той час була спрямована головним чином на херсонеські володіння у Північно-Західному Криму. На рубежі III і II ст. до н. е. скіфи напали на Херсонес. За таких несприятливих умов Херсонес намагався скористатися з ворожих відносин між скіфами і сарматами. Останні на той час становили вже досить значну силу. В 179 р. до н. е. Херсонес, уклавши договір «про дружбу» з царем Понтійської держави Фарнаком I, подібно до сарматського царя Гатала, ввійшов до коаліції припонтійських держав. Можливо, що союзницькі відносини з сарматами, а також з Боспорською державою існували і раніше. За договором Фарнак I зобов'язався бути «другом херсонеситів», а в разі, «якщо сусідні варвари виступлять походом на Херсонес чи підвладну херсонеситам країну або кривдитимуть херсонеситів», виступити на його захист. Проте вже приблизно в середині II ст. до н. е.

Північно-Західний Крим опинився під владою скіфів, яким у їхній боротьбі проти Херсонеса, можливо, допомагали таври. Наприкінці II ст. до н. е. Херсонес, потрапивши у скрутне становище, змушений був звернутися за допомогою до Мітрідата VI Євпатора. Не виключено, що підставою для цього могла бути згадана угода, укладена з понтійським царем Фарнаком I. Втручання у боротьбу між Херсонесом і скіфами було вигідне Мітрідату, який мав намір закріпитися на узбережжі Північного Причорномор'я. У 110 р. до н. е. він відправив на допомогу Херсонесу військо на чолі з полководцем Діофантом. Почесний декрет Херсонеської держави на честь Діофанта розповідає саме про ці події. Під час походу військо Діофанта підкорило таврів, примусило скіфів відступити на свою територію, оволоділо Неаполем Скіфським і фортецею Хабеями.

Через рік скіфи вийшли з-під влади царя Мітрідата VI Євпатора, у зв'язку з чим він знову послав у Крим Діофанта. Під час другої експедиційної кампанії Діофант до свого війська залучив «найсильніших з громадян» Херсонеса. Він знищив майже все скіфське військо і знову рушив на Хабеї та Неаполь Скіфський. Очевидно, під час цього походу скіфи зазнали остаточної поразки. Проте допомога Понтійської держави не пройшла даром і для Херсонеса: він потрапив у залежність від Боспору, верховним правителем якого став Мітрідат VI Євпатор.

Боспор

На час виникнення античних держав у Північно-Східному Причорномор'ї ці місця заселяли різні племена. На Керченському півострові, як і в усій степовій частині Криму, жили царські скіфи, на Таманському півострові — сінди, в пониззі Кубані та Приазов'ї — меоти. Частина цих племен вела осілий спосіб життя, займалася землеробством, скотарством, рибальством. Античні міста Боспору були засновані головним чином у VI ст. до н. е. вихідцями з іонійських міст.

До об'єднання в єдину державу більшість великих міст Боспору існувала самостійно і, очевидно, мала звичайний полісний устрій. Частина з них дістала назву за ім'ям ойкістів (Фанагорія, Гермонасса), а частина мала негрецькі назви (Пантікапей, Тірітака, Кітей, Кіммерік та ін.). Економічну основу цих міст становили землеробство, ремесла, рибальство, а також торгівля як з місцевими племенами, так і з східносередземноморськими містами — Афінами, Родосом, Самосом, Клазоменами, Корінфом, Хіосом, Навкратісом тощо.

У 480 р. до н. е. частину боспорських міст об'єднали під своєю владою Археанактіди. Вони являли собою династію, яка, можливо, пішла від спадкових архонтів (на відміну від виборних в інших античних містах-державах). Проте єдиної думки щодо походження цієї династії вчені не дійшли. За свідченням грецького історика Діодора Сіцілійського, Археанактіди перебували при владі протягом 42 років — до 438 р. до. н. е. До складу створеного ними об'єднання ймовірно входили Пантікапей, Фанагорія, Гермонасса та невеликі міста — Тірітака, Мірмекій, Кепи, Корокондама, Патрей.

Завдяки своєму вигідному географічному положенню одним із головних центрів Боспору був Пантікапей. Місто лежало на березі глибокої зручної бухти, на важливому торговельному шляху, що зв'язував Меотіду і Понт Евксінський. Воно мало зручний зв'язок і з населенням степових територій Криму, а через нього — з племенами північніших районів. Пантікапей, заснований на місці колишньої торгової факторії, на час виникнення Боспорської держави являв собою типове для періоду грецької

архаїки містo, розташоване на терасах укріпленого пагорба — акрополя. Тут розміщувалися житлові будинки середніх та бідних верств населення. Верхню частину пагорба займали монументальні будівлі різного призначення. Зокрема, є відомості, що наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. тут збудовано величний храм іонічного ордера. Пантікапей став столицею Боспору, але коли саме, чи з моменту виникнення держави, ще за Археанактідів, чи дещо пізніше — переконливих даних немає.

На першому етапі існування Боспорської держави всі міста, що ввійшли до неї, зберігали місцеве самоврядування і певну самостійність, особливо у вирішенні внутрішніх справ. Зовнішньополітичні, воєнні та інші важливі питання перебували, очевидно, під контролем глави держави.

У Боспорі в цей час склалися передумови економічного й політичного розквіту. Розвивалися торгівля й сільське господарство. Особливо помітні зрушення в економіці, зокрема в зовнішній торгівлі, почалися приблизно у другій половині V ст. до н. е.

У 438 р. до н. е. Археанактідів змінив Спарток I, наступники якого — Спартокіди — тримали владу в своїх руках до II ст. до н. е. Про події, пов'язані зі зміною влади, нічого не відомо. Існують різні гіпотези щодо походження Спартокідів. За однією з них, Спартокіди — вихідці з знаті місцевих племен фракійського походження, яка вже на той час орієнтувалася на зближення з грецькими купцями та рабовласниками, що диктувалося спільністю соціально-економічних інтересів. Проте не виключено, що Спарток міг бути за походженням греком. Спартокіди, як і Археанактіди, спочатку називалися архонтами. За їхнього правління грецькі міста зберігали певне самоврядування. Однією з головних тенденцій у правлінні їх династії було активне прагнення до розширення території своєї держави. Це зумовлювалося економічними причинами, зокрема розвитком торгівлі зерном, що викликало потребу збільшення його товарного виробництва і підкорення конкуруючих міст. Хоч існує думка, що боспорські міста, за винятком, можливо, тільки Німфея, не входили до складу Афінського морського союзу, однак починаючи з кінця V ст. до н. е. Боспор почав відігравати значну роль у торгівлі хлібом з Афінами, експорт якого досяг максимального рівня у IV ст. до н. е. Це вимагало збільшення обсягу його виробництва, чого в умовах низького рівня розвитку землеробства можна було досягти лише за рахунок розширення території сільськогосподарської округи. Отже, обсяг зовнішньої торгівлі з античним світом, яку активно вели Спартокіди, безпосередньо залежав від освоєння нових земельних площ.

Боспор свою територію розширював поступово. У V ст. до н. е. до його складу ввійшло місто Німфей. У 80-х роках IV ст. до н. е., після тяжкої війни, що точилася протягом кількох років, Боспор приєднав Феодосію, незважаючи на те що останній досить активно допомагала Гераклея Понтійська. Сама Феодосія була великим торговельним центром з чудовою гаванню і мала розвинуті торговельні зв'язки, головним чином з Афінами. Феодосія як один з найзначніших полісів Боспору у VI—V ст. до н. е., безумовно, була досить сильним конкурентом Пантікапея. Війна почалася за правління наступника Спартока I — царя Сатира I (433—389 рр. до н. е.), який загинув під час облоги Феодосії. Лише синові Спартока I — Левкону I (389—349 рр. до н. е.) вдалося перемогти у цій війні і приєднати до Боспорської держави весь Керченський півострів. Після війни боспорські царі почали називатися «архонтами Боспору та Феодосії».

За Левкона I територія Боспору розширилася і в східному напрямку — були підкорені племена, що займали південну частину Таманського півострова (Сіндіка), а також племена Прикубання та Східного Приазов'я. Зросла кількість міст, серед яких одне з найважливіших — Горгіппія — знаходилося на місці Сіндської Гавані. У першій чверті III ст. до н. е. в гирлі Дону боспорці заснували Танаїс, який став значним перевалочним центром на торговельних шляхах Північно-Східного Причорномор'я. Володіючи такими значними територіями, Левкон I почав титулувати себе «архонтом Боспору та Феодосії, царем сіндів, торетів і дандаріїв». Титулатура боспорських царів яскраво відображала їх територіальні придбання. У міру приєднання до Боспору нових племен титулатура розширювалася за рахунок включення до неї етнічних назв цих племен. Але по відношенню до античних міст боспорські царі прагнули показати себе не тиранами-узурпаторами та завойовниками, якими вони по суті були, а законними продовжувачами республіканської форми правління і тому тривалий час називали себе архонтами. Спарток III (304—284 рр. до н. е.) вже титулувався «царем Боспору». Тільки по відношенню до Пантікапея боспорські царі залишалися архонтами до I ст. до н. е.

Боспорські царі мали досить широкі функції — вони були верховними володарями й розпорядниками земельних угідь, міст, поселень, наділяли ними своїх близьких осіб, нагороджували іноземних купців проксеніями та привілеями, керували збройними силами; їм підпорядковувалися також судові органи. Влада Спартокідів розподілялася між членами їхнього роду. Численні функції виконавчої влади, управління окремими районами та містами доручалися придворній знаті з родичів і наближених осіб. Полісні форми управління — народні збори, рада, магістратури— навіть там, де вони якоюсь мірою збереглися, були згодом настільки обмежені, що, по суті, втратили реальне значення. Під контролем царів перебували наймане військо, військовий флот та загони, що надавалися у їх розпорядження вождями підвладних племен. В особливо небезпечні моменти до цих сил приєднувалося громадське ополчення.

Залежність місцевих племен (скіфів, сіндів, меотів та ін.) полягала у визнанні ними верховної влади боспорського царя, сплаті данини сільськогосподарською продукцією, участі у воєнних діях. Але вони зберігали свій племінний устрій, свої звичаї, особливості побуту. Групами племен керували вожді.

Найвищий розквіт Боспору припадає на IV ст. до н. е. Основу його економіки становило землеробство. З завершенням формування Боспорської держави в основних межах у середині та другій половині IV ст. до н. е. на її території виникла велика кількість неукріплених поселень, відбувався масовий перехід кочових племен до осілості. Густа мережа сільських поселень давала змогу забезпечувати хлібом та іншими сільськогосподарськими продуктами не тільки населення держави, а й широкий експорт. Тут були досить розвинуті садівництво, виноградарство та зв'язане з ним виноробство. Велике місце в господарстві займали тваринництво, рибальство та рибозасолювальне виробництво, соляний промисел. Високого рівня досягли різноманітні ремесла — металообробне, ювелірне і особливо гончарне. Так, у IV ст. до н. е. в Пантікапеї, Фанагорії, Горгіппії відомі майстерні — ергастерії, де виготовлялися керамічні вироби. Подібні майстерні, що спеціалізувалися на виробництві різних видів керамічної продукції, існували й в інших містах. Сільське господарство, промисли, ремесла мали товарний характер.

Все це створило необхідні умови для широкого розвитку зовнішньої та



Боспорські воїни. III — II ст. до н. е. (Реконструкція М. В. Гореліка.)

внутрішньої торгівлі. Боспор був одним з найбільших постачальників зерна та інших продовольчих товарів у метрополію, особливо, як уже зазначалось, в Афіни. Тісні економічні зв'язки між Боспором та Афінами знайшли відображення в ряді документів, що дійшли до нас. Афінський уряд видавав на *честь Спартокідів, володарів* Боспору, почесні декрети. Він нагороджував їх золотими вінками, надавав їм торгові пільги. Про розмах хлібної торгівлі Боспору з Афінами досить яскраве свідчення є у Демосфена, за даними якого щорічний імпорт боспорського зерна в Афіни становив 400 тис. медимнів (близько 16 700 *т*).

Пануючою формою соціальних відносин у Боспорському царстві було рабовласництво; рабська праця широко застосовувалась у ремісничому виробництві, міському будівництві, домашньому господарстві, менше — в сільському господарстві, де переважали інші форми експлуатації, насамперед натуральна данина за право обробітку землі. Існували різноманітні джерела поповнення *армії рабів. Рабами ставали полонені, захоплені* під час воєн або *сутичок з навколишніми племенами. Рабів купували у вождів племен.* Очевидно, рабами ставали і вільні люди, неспроможні виконати боргові та інші зобов'язання. Потреба в рабах на Боспорі зумовила розвиток работоргівлі (один з невільничих ринків Причорномор'я знаходився у Танаїсі).

Населення Боспору було численним і досить строкатим за своїм етнічним складом. У містах і селах проживали греки, а також вихідці зі скіфського, сіндського та меотського оточення. Останні в соціальному відношенні займали різне становище — серед них були і раби, і землевласники, і власники великих ремісничих майстерень. Тубільна частина заможних жителів боспорських міст, певною мірою еллінізована, разом з грецькою за походженням верхівкою суспільства становила своєрідний греко-тубільний рабовласницький клас, опору боспорських царів, які також володіли великими земельними угіддями та ремісничими ергастеріями, брали активну участь у зовнішніх торговельних операціях.

З кінця IV ст. до н. е. і особливо у III—II ст. до н. е. в житті Боспорської держави відбулися важливі зміни, які були викликані, ймовірно, рядом економічних і політичних умов, що склалися на той час у Північ*ному Причорномор'ї*. Так, Перісад I (349—309 рр. до н. е.), при якому Боспор досяг найвищого розквіту, наприкінці *свого правління розділив* владу з своїми синами. Після його смерті між спадкоємцями почалася за-

пекла боротьба за єдиновладдя, в результаті якої молодший — Євмел — переміг своїх братів Сатіра і Прітана, про що свідчить Діодор Сіцілійський. Мабуть, синів Перісада I підтримували різні соціальні верстви, а також певні групи племен: до Сатіра приєдналися скіфи, а до Євмела — фатеї на чолі з царем Аріфарном.

Значення діяльності Євмела полягає в тому, що він уперше в історії Боспору спробував утвердити гегемонію Боспору над усім узбережжям Понту. Слід, однак, підкреслити, що, на відміну від Мітрідата VI Євпатора, всі зовнішньополітичні зусилля й акції Євмела, як і його наступників (Спартока III, Перісада II), зосереджувались у межах власне понтійської території. Протягом невеликого строку свого правління (309—303 рр. до н. е.) Євмел проводив активну зовнішню і внутрішню політику: відновив деякі привілеї пантікапейського населення (безмитність торгівлі, звільнення від податків, відновлення попереднього способу правління), поліпшив умови морської торгівлі, розгромивши піратів і приєднавши до Боспору нові землі. Певну увагу Євмел приділяв і розвиткові сільського господарства. За свідченням Діодора, він провів розмежування земель і виділив тисячу садиб для переселенців з Каллатії.

Зміни, що сталися в житті Боспорської держави, особливо в галузі її зовнішньої політики, не були ізольованим явищем. Вони становили складову частину подій, що відбувались у тогочасному античному світі: завоювання Александра Македонського, виникнення елліністичних монархій, переорієнтація торговельних та культурних зв'язків, посилення ролі в економіці і політиці нових районів Середземномор'я.

Ці події та ряд інших причин, про які буде сказано далі, призвели до важливих зрушень і в галузі економіки Боспору: змінилися напрямки торговельних зв'язків, характер експорту. Зокрема, у III—II ст. до н. е. значно скоротився хлібний експорт в Аттіку. Останнє можна, очевидно, пояснити не стільки конкуренцією на світовому хлібному ринку з Єгиптом, скільки неспроможністю Боспору забезпечити попередній рівень експорту в Афіни при зростих потребах у зерні як всередині самої держави, так і для вивозу в південнопонтійські центри — Сінопу, Гераклею, Аміс, які з кінця IV — на початку III ст. до н. е. почали відігравати в зовнішній торгівлі Боспору дедалі більшу роль. Проте зв'язки Боспору з Афінами повністю не припинились. Так, Афінський декрет 287—286 р. до н. е. на честь боспорського царя Спартока III свідчить, що цей цар подарував Афінам з приводу звільнення міста від македонського гарнізону 15 тис. медимнів (близько 626 *т*) хліба. Афіни нагородили Спартока III золотим вінком і двома бронзовими статуями, а також зобов'язалися допомагати Боспору на випадок будь-якого вторгнення на його територію.

У першій половині III ст. до н. е. Боспор переживав фінансові утруднення, пов'язані, на думку ряду дослідників, зі скрутним економічним становищем держави. Припинилося карбування золотої та срібної монети, широкого вжитку набули мідні монети з численними перекарбуваннями і надкарбуваннями. Однак імовірнішим здається інше пояснення фінансових утруднень Боспорської держави, за яким це явище розглядається як наслідок перебудови економіки: переорієнтації торговельних зв'язків, зокрема розширення торгівлі з племенами Подоння та Приазов'я, деякої зміни основних статей експорту, значного розвитку рибальства, виноградарства та винобробства, а також ремесел. Тобто загалом III ст. до н. е. ще можна віднести до періоду розквіту Боспору. В цілому скорочення обсягу зовнішньої хліботоргівлі певною мірою компенсувалося збільшенням експорту худоби, риби, а також рабів на Родос, Делос, Кос, у Сінопу,

Пергам та інші міста. Усі ці товари Боспор міг отримати в достатній кількості лише в результаті розвитку торгівлі з місцевими племенами, що, безумовно, сприяло виникненню Танаїса, який знаходився в оточенні варварських племен. За Страбоном, головні статті експорту Танаїса становили худоба та раби. Протягом багатьох століть це місто було найважливішим посередницьким торговельним центром між античними державами та місцевими племенами.

У III—II ст. до н. е. для Боспору виник ряд ускладнень політичного порядку. Зокрема, погіршилися його відносини з навколишніми племенами, особливо зі скіфськими. З північного сходу на Боспорську державу почали тиснути сарматські племена. Можливо, частина племен Боспорського царства вийшла з-під його влади. В результаті становище Боспору настільки погіршало, що йому нерідко доводилося навіть сплачувати данину скіфським царям та вождям інших племен.

За Левкона II, у другій половині III ст. до н. е., Боспор, як можна гадати, вів боротьбу з Гераклеєю Понтійською, що вимагало напруження всіх сил. Ворожого політичного курсу щодо Боспору Гераклея дотримувалася протягом майже півтораста років. Ще у IVст. до н. е., коли Боспор вів боротьбу за підкорення Феодосії, Гераклея виступила на боці останньої. Така політика зумовлювалася, мабуть, не тільки побоюванням за долю Херсонеса — єдиної у Північному Причорномор'ї колонії, заснованої Гераклеєю, а й торгово-економічними інтересами в районі Боспору, зокрема у Феодосії, експорт товарів до якої посідав досить значне місце в торгівлі Гераклеї. Напруженість зовнішньополітичної ситуації ускладнювалася ще й іншими обставинами, зокрема чварами, які точилися між членами династії Спартокідів. Неабияку роль відігравали і прагнення деяких боспорських міст до автономії, до виходу з-під влади Боспору.

Суттєві зміни наприкінці III — у II ст. до н.е. сталися і в сільськогосподарській окрузі Боспору. Водночас із збільшенням кількості рибальських поселень на морському узбережжі скорочувалася кількість поселень землеробського профілю. Небезпека з боку скіфів змусила будувати укріплені поселення у степовій частині держави. Поглиблювалася економічна криза, що особливо виявилася в середині II ст. до н. е.

У цей період ще більше загострилися соціальні суперечності всередині боспорського суспільства, насамперед між рабовласниками та рабами, а можливо, також між грецькими та місцевими за походженням верствами населення. Поглибилася майнова диференціація. Останній правитель династії Спартокідів Перісад V, відчуваючи непевність свого становища, почав переговори з Діофантом, полководцем понтійського царя Мітрідата VI Євпатора, який прибув до Пантікапея після перемоги над Скіфською державою, очевидно, з дипломатичною місією. Напевно, в умовах наступу тубільних племен і невдоволення широких кіл власного, жорстоко експлуатованого населення мова йшла про допомогу Мітрідата Боспору. В результаті Перісад V передав владу Мітрідатові VI Євпатору. Ця подія стала, очевидно, безпосереднім поштовхом для широкого визвольного руху поневоленого населення.

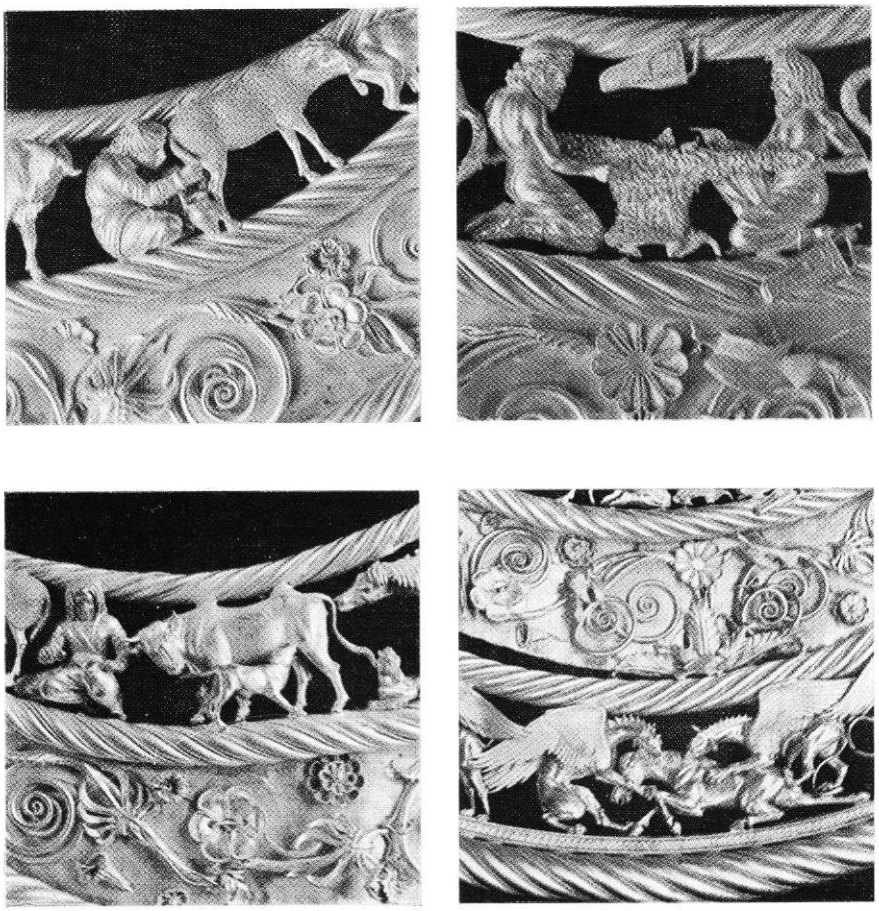
Наростання соціальної і політичної кризи призвело до повстання у 107 р. до н. е. скіфів (на думку більшості вчених, скіфів-рабів) та інших знедолених прошарків населення під керівництвом Савмака, скіфа за походженням і, мабуть, раба за соціальним станом. Повстанці оволоділи Пантікапеєм, Феодосією та іншими містами, захопили флот, вбили Перісада V; Діофант утік до Херсонеса. Савмак зайняв царський трон. Повстання широких пригноблених верств населення Боспору, крім прагнення



Хіоський кубок з Березані. VI ст. до н. е.



Золота пектораль з кургану Товста Могила. IV ст. до н. е.



Деталі пекторалі з кургану Товста Могила. IV ст. до н. е.

звільнитися від експлуатації та рабства, очевидно, було спрямоване також проти втручання Мітрідата в справи Боспорської держави, яке, безумовно, спричинилося б до зміцнення влади панівної династії та ще більшого гноблення трудящих верств населення.

Повстання в Боспорській державі не було ізольованою подією. У II ст. до н. е. прокотилася хвиля аналогічних повстань тубільного населення у Єгипті, рабів — у Сіцілії, Італії, Афінах, на Делосі, рабів і бідноти під керівництвом Арістоніка — в Пергамі. Скрізь повсталі брали на деякий час владу до своїх рук, нерідко проголошували настання «сонячного царства». Усі ці повстання єднала боротьба безпосередніх виробників матеріальних благ проти експлуатації, сваволі рабовласників, за визволення з-під гніту.

Правління Савмака було недовгим. До того ж брак джерел не дає змоги конкретніше говорити про Савмака та його реформи. Понтійський цар Мітрідат VI Євпатор у зв'язку з цими подіями відрядив до Боспору сухопутні й морські сили на чолі з Діофантом, який, включивши до їх складу ще й добірні частини херсонеських воїнів, розгромив повсталих, захопив у полон Савмака, оволодів Пантікапеєм і Феодосією.

Подіями, що призвели до втрати Боспором політичної незалежності почався занепад Боспорської держави, зумовлений як внутрішньою соціально-економічною кризою античних міст Північного Причорномор'я, так і воєнно-політичною боротьбою, яка розгорнулася у зв'язку з експансією Римської держави у східному напрямку.

3. Античні міста-держави у I ст. до н. е.— IV ст. н. е.

Друга половина II—I ст. до н. е. були для античних міст-держав Північного Причорномор'я періодом загальної соціально-економічної і політичної кризи. Внутрішня соціально-економічна криза цих держав — різке поглиблення майнової диференціації населення і загострення соціальних суперечностей — збіглася з глибокими змінами в їх зовнішньополітичному становищі, що призвело до занепаду ремесел, сільського господарства, торгівлі. Це пояснюється, з одного боку, зростанням тиску місцевих племен, певними змінами в складі сусідніх племен, зокрема рухом сарматів, а з другого — послабленням і занепадом ряду грецьких міст і експансією Риму.

Північнопричорноморські міста одне за одним втрачали політичну незалежність, потрапляючи під владу Понтійського царства, після розпаду якого в Північному Причорномор'ї почав домінувати вплив Риму. Все це спричинилося до важливих змін політичного й економічного характеру. У містах помітно збільшувалася кількість вихідців з місцевих племен, що особливо сильно позначалося на культурі античних міст; елліністична в своїй основі культура перших століть нашої ери дедалі більше набувала рис, типових для культури навколишніх племен, водночас вона сприймала деякі елементи римської провінціальної культури. Але романізація в античних містах Північного Причорномор'я виявилася набагато слабше, ніж, наприклад, у містах Західного Причорномор'я. Всі ці процеси у перші століття нашої ери найвиразніше спостерігаються в Боспорській державі. Цей час характеризується відносною загальною стабілізацією політичного становища, а також певним піднесенням економіки. Таким чином, період експансії Понтійського царства і загальної кризи античних міст Північного Причорномор'я був відносно нетривалим.

Понтійська держава виникла в IV ст. до н. е. в північно-східній частині Малої Азії, на південно-східному узбережжі Понту Евксінського. У 281 р. до н. е. правитель Понтійського царства Мітрідат III прийняв царський титул. Переважаючою народністю Понтійського царства були каппадокійці, панівний клас представляли в основному перси. В економічному і політичному житті міст, розташованих на узбережжі Чорного моря, провідну роль відігравали грецькі колоністи. За царя Фарнака Понтійське царство завоювало Сінопу й уклало воєнно-політичні союзи з містами Північного і Західного Причорномор'я, а також із сарматами. У I ст. до н. е. Мітрідат VI Євпатор об'єднав під своєю владою всі причорноморські держави, в тому числі Боспор, Ольвію, Тіру, Херсонес, Колхіду.

Природно, що створення такого великого державного об'єднання в районах, що становили значний інтерес для Римської імперії, не могло не зустріти її протидії. Під владою Римської держави в той час перебували Південна Європа, Північна Африка, острови Егейського моря, західні райони Малої Азії. Дальшому просуванню Риму на схід, зокрема в глиб Азії, заважало Понтійське царство. Античні міста Північного Причорномор'я знаходилися в зоні зіткнення інтересів цих двох держав, боротьба між якими стала переломним моментом в історії Східного Середземномор'я.

Перший воєнний конфлікт між ворогуючими силами виник у 89 р. до н. е., після чого війна між ними тривала з невеликими перервами до 63 р. до н. е. (89/88—85/84; 83—82; 74—64/63 рр. до н. е.). На першому етапі боротьби Північне Причорномор'я було для Понтійського царства головним джерелом сировини, продовольства і людських ресурсів. Мітрідат VI залучив до участі у війні не тільки міста Боспору, Херсонес, Ольвію, а й багато племен. Війна, що затяглася на довгі роки, підривала зовнішню торгівлю, ремесла, сільське господарство античних міст Північного Причорномор'я. Все це важким тягарем лягало на трудящі верстви населення. В результаті у містах Північного Причорномор'я поширились антипонтійські настрої, які в Боспорській державі виявилися ще під час повстання Савмака.

Під час першої війни Мітрідата VI з Римом Боспор зробив спробу вийти з-під влади Понтійського царства, але зазнав невдачі. Полководець *Мітрідата VI Неоптолем розбив війська Боспору та його союзників.* Намісником Мітрідата VI в Боспорському царстві став його син Махар. Проте це призвело до негативних для Мітрідата VI наслідків — Махар зав'язав тісні стосунки з римлянами. Так, велику кількість продовольства, заготовленого Боспором для обложеної римлянами Сінопи, Махар відправив ворогам Мітрідата VI — римлянам.

У ході війни римляни захопили понтійські території в Малій Азії, і після битви біля р. Ліці у 66 р. до н. е. Мітрідату VI довелося відійти через Кавказ до Боспору, у Пантікапей. У той час там перебував Махар. З Пантікапея він утік до Херсонеса Фракійського, де покінчив життя самогубством.

Римляни продовжували переслідувати Мітрідата VI. Їхній полководець Помпей розраховував наздогнати його, пройшовши через Закавказзя, але просування військ Помпея спинили іберійські племена, які не захотіли підкоритися Риму, і він повернув назад. Мітрідат VI, відчуваючи в Боспорі більшу впевненість у своїх силах (він вважав античні держави Північного Причорномор'я своєю економічною та політичною базою, особливо після втрат у Малій Азії), почав готуватися до нової війни з Римом.

Він задумав похід в Італію через Північне Причорномор'я, Дунай і Альпи.

Щоб здійснити свій намір, Мітрідат VI уклав воєнні угоди з вождями північнопричорноморських племен, зав'язав з ними родинні стосунки. Орієнтація Мітрідата VI на місцеві племена ще більше загострила відносини з населенням грецьких міст, обтяженим поборами, римською блокадою тощо. За Страбоном, населення Боспору сплачувало Мітрідату VI данину зерном — 180 тис. медимнів (близько 7510 *т*) та сріблом — 200 талантів. До обов'язкових повинностей входили також поставки робочих волів (їхні жили використовували на тятиви бойових луків), будівельного лісу (для спорудження військових машин), рабів. Крім того, війни Мітрідата VI з Римом значно скоротили торговельні операції античних держав Північного Причорномор'я з Грецією та Малою Азією. Все це істотно зачіпало інтереси рабовласницької частини суспільства. В результаті в Боспорській державі знову, як і в період першої війни, почався активний антимітрідатівський рух, який вилився в ряд повстань.

Першою виступила проти Мітрідата VI Фанагорія (63 р. до н. е.). До неї приєдналися Німфей, Феодосія, Херсонес. Спалахнуло повстання і в самому Пантікапеї. Його очолив син Мітрідата VI Фарнак, якого військо оголосило царем. Мітрідат VI сховався в палаці на акрополі Пантікапея, де на його прохання він був убитий одним з воєначальників.

Цими подіями, внаслідок яких Понтійська держава Мітрідата VI була остаточно зломлена, закінчився період вимушеної понтійської політичної орієнтації північнопричорноморських міст. Відтоді ці міста опинилися у воєнно-політичній залежності від Риму. Невдовзі Боспор, Ольвія, Херсонес, Тіра повністю втратили політичну незалежність. Античні міста Північного Причорномор'я в перші століття нашої ери відігравали роль своєрідного бар'єра, за допомогою якого Римська імперія намагалася послабити тиск варварських племен на свої східні кордони.

Глибокі зміни відбувалися на рубежі нашої ери і в перші її століття в суспільному та економічному житті північнопричорноморських міст: йшов процес розкладу основ рабовласницького суспільства, процес натуралізації господарства, посилювалася сарматизація культури.

Водночас у перші століття нашої ери мало місце деяке економічне піднесення. Зокрема, міста продовжували відігравати істотну роль у посередницьких торговельних операціях між античним світом і місцевими племенами. Але вже близько середини III ст. н. е. почалася нова глибока внутрішня економічна криза більшості античних міст Північного Причорномор'я. У цей час міське населення займалося головним чином сільським виробництвом; міста набували рис, властивих сільським поселенням; поглибився процес натуралізації господарства, що в цілому призвело до скорочення ремісничого виробництва, внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Поступово змінювалися форми експлуатації. Рабство зживало себе, складалися нові форми соціальної залежності, властиві ранньофеодальному суспільству.

У Північному Причорномор'ї процес якісних соціально-економічних змін збігся з крайнім загостренням зовнішньополітичного становища у зв'язку з загарбницькими походами готів, гуннів, порушенням ними торговельних зв'язків, що склалися в попередній час. Усе це спричинилося до зникнення не тільки рабовласницького способу виробництва, а й загибелі більшості античних північнопричорноморських міст. У III ст. н. е. ослаблі політично й економічно античні держави вже не могли протистояти готським полчищам і були змушені піти на поступки та угоди

з ними. Навіть Боспор, який у воєнному відношенні являв собою найсильнішу античну державу цього району, був змушений дозволити племенам боранів і герулів проходити через Керченську протоку з Азовського в Чорне море, звідки вони чинили піратські набіги не тільки на причорноморські, а й на середземноморські міста — Афіни, Корінф, Ефес, Кізік, Гераклею та ін. Багато міст зазнало розорення. Все це завдавало великої, часом непоправної шкоди економіці античних міст Північного Причорномор'я — торгівлі, ремеслу і особливо сільському господарству. В більшості міст припинилося карбування монет. З середини III ст. н. е. спостерігається занепад міського життя.

Ще тяжчим для античного світу Північного Причорномор'я було IV ст. н. е., коли на його територію вдерлися кочові орди гуннів. Гунни спільно з племенами, які примкнули до них, нападали на міста і поселення, що уціліли після навали готів, і в останній чверті IV ст. н. е. повністю зруйнували більшість з них. У наступні століття життя тут продовжувалося тільки в небагатьох уцілілих (та й то неповністю) містах. Це, зокрема, стосується Херсонеса, де життя продовжувалося в епоху раннього середньовіччя як одного з периферійних міст Візантійської імперії. Існувало й невелике поселення на місці Пантікапея. Можливо, одне з поселень слов'ян Подністров'я могло в кінці I — на початку II тисячоліття н. е. розташовуватися на залишках Тіри, де в пізніші часи виникло місто Білгород.

Такі загальні риси життя античних міст Північного Причорномор'я у перші століття нашої ери. Слід зазначити, що відмінності в розвитку окремих держав у цей період були значно більші, ніж у попередні часи.

Боспор

Після перемоги над Мітрідатом VI Євпатором Римська держава особливо велику увагу приділяла Боспору, призначала туди царів (за Страбоном). Першим таким царем був Фарнак (63—47 рр. до н. е.), якого Рим проголосив своїм «другом і союзником». Під владою Фарнака залишилися Боспор і Херсонес. Фанагорія, яка перша підняла повстання проти Мітрідата VI, одержала автономію. Боспорська держава за правління Фарнака обіймала набагато більшу територію, ніж у попередній час — час свого розквіту. Згодом Фарнак підкорив і Фанагорію, його володіння в азіатській частині Боспору доходили до Танаїса і включали всю Тавріку.

Але Фарнак мріяв відновити Понтійське царство. Для цього він, залишивши своїм намісником у Боспорській державі Асандра, здійснив похід у Малу Азію, де розпочав боротьбу проти римлян. Тим часом Асандр проголосив себе незалежним правителем Боспору. Це був тяжкий удар для Фарнака. Водночас римська армія на чолі з Юлієм Цезарем у 47 р. до н. е. завдала Фарнакові поразки поблизу м. Зели (Мала Азія). Фарнак утік у Сінопу, де потрапив у полон до римлян. Згодом римляни його відпустили. Фарнак повернувся на Боспор, за допомогою скіфів та сарматів захопив Феодосію і почав наступ на Пантікапей. У бою з військом Асандра Фарнак загинув.

Активність Асандра викликала невдоволення в Римі. Юлій Цезар зробив спробу замінити Асандра сином Мітрідата VI Євпатора — пергамцем Мітрідатом, але останній також загинув у битві з Асандром. Асандр залишився правителем Боспору; на престолі він перебував 30 років (47—17 рр. до н. е.). Спочатку Асандр називався архонтом, а невдовзі, після загибелі Цезаря у 44 р. до н. е., оголосив себе царем. Щоб зміцнити своє становище, він одружився з дочкою Фарнака — Динамією. За роки правління Асандр здійснив ряд заходів, які сприяли піднесенню економіки Бос-

пору, зміцненню оборони держави. Зокрема, він відновив боспорський флот, збудував новий оборонний вал для захисту від кочовиків, що знаходився, очевидно, в районі сучасного Перекопу.

Після смерті Асандра влада перейшла до його дружини Динамії. Однак уже в 14 р. до н. е. римляни посадили в Боспорі свого ставленика, що правив частиною Понтійського царства, Полемона I, який того ж року захопив престол і одружився з Динамією. Правління Полемона, який навіть перейменував стародавні боспорські міста Пантікапей і Фанагорію на Кесарію та Агріппію, означало посилення залежності царства від Риму. Це викликало невдоволення серед населення Боспору. На боці невдоволених виступила й Динамія. Вона розірвала відносини з Полемоном і почала підбурювати проти нього місцеві племена азіатської частини Боспору. У 8 р. до н. е. в боротьбі з одним із племен Полемон загинув. Після його загибелі Рим визнав Динамію правителькою Боспору. Після смерті Динамії боспорським царем став Аспург, очевидно, син Асандра. За Аспурга, що прийняв ім'я Рескупоріда (бл. 8—38) Боспорське царство значно зміцніло, від нього фактично залежав і Херсонес. Так, в одному з присвятних написів на честь Аспурга зазначається, що йому підпорядковуються Боспор, Феодосія, сінди, меоти, тарпіти, псесси, танаїти; йдеться про підкорення скіфів і таврів.

У політичному відношенні Боспор певною мірою залежав від Риму. Про це, зокрема, свідчить те, що до титулатури Аспурга ввійшла формула «друг римлян», а на боспорських золотих монетах карбувалися портрети римських імператорів. Ця залежність виявлялася і пізніше. У 39 р. н. е. владу Аспурга I, всупереч бажанню римлян, успадкував син Аспурга Мітрідат III (39—45). Римляни, побоюючись, що Мітрідат в разі воєнного конфлікту зможе підняти проти імперії місцеві племена, були змушені визнати його владу. Визнаючи офіційно залежність від Риму, Мітрідат III у той же час почав готуватися до відокремлення від нього. Але ці плани виказав імператору Клавдію брат Мітрідата III Котіс. До Північного Причорномор'я було надіслано римські легіони. Мітрідат III утік; замість нього престол посів Котіс I, який прибрав ім'я Тіберія Юлія — на честь римського імператора, встановив культ римських імператорів і став його жерцем. Слідом за Котісом I ім'я римського імператора носили й інші боспорські царі. Але для Риму цього було замало. За Нерона, коли розроблялися плани завоювання Кавказу і виходу до Каспійського моря, мала місце спроба перетворити Боспор на римську провінцію. До Боспорської держави були введені війська, боспорських царів затверджували імператори, на монетах Боспору 60-х років н. е. карбувалися зображення Нерона (пізніше — наступних імператорів), його ім'я або монограма, без жодних згадок про боспорського царя.

Після смерті Нерона становище змінилося. Відновився в загальних рисах статус, який існував раніше. Так, боспорські царі проводили самостійну внутрішню і зовнішню політику, але визнавали покровительство та зверхність римських імператорів, на знак чого носили династичне ім'я Тіберіїв Юліїв і титул «друг кесаря і друг римлян». Практично це означало визнання васальної залежності від Риму. Заінтересований у збереженні системи, яка забезпечувала існування в цьому районі оплоту рабовласницького світу проти варварських племен, Рим надавав Боспору навіть субсидії на утримання армії, що повністю відповідало інтересам рабовласницької верхівки Боспору, яка завжди пам'ятала про загрозу повстань рабів та інших верств пригнобленого населення. За цих умов вона не могла повністю відмовитися від підтримки з боку Римської держави. Проте бос-

порські царі користувалися з будь-якої нагоди, щоб звести до мінімуму свою залежність від Риму. За Рескупоріда II (68 —92), сина Котіса I, відновилося карбування монети, де на одному боці вміщувалося зображення боспорського царя з його ім'ям і титулом, а на другому — портрет римського імператора. Політичне становище Боспору стабілізувалося і залишалося незмінним до середини III ст. н. е.

За своїм походженням та родинними зв'язками боспорські царі були тісно зв'язані з верхівкою місцевих племен. Про це свідчать фракійські імена Котіса, Рескупоріда, Реметалка, сарматські імена Савроматів та ін. Відносини Боспору з місцевими об'єднаннями племен, що входили до його складу, розвивалися по-різному. Під час боротьби між претендентами на боспорський престол певні групи племен підтримували того чи іншого претендента. Так, у боротьбі Котіса I і римлян проти Мітрідата III союз сарматських племен аорсів підтримував Котіса I і римлян, сіраки — Мітрідата III.

У I—III ст. н. е. Боспор настільки зміцнів, що зміг поширити експансію на значну частину Криму. Успішні походи проти скіфів здійснювалися не тільки за Аспурга, а й пізніше, при Котісі II (123—132) та Савроматі II (174 (?) — 210). У написі першої половини III ст. н. е. один з Рескупорідів вже називається царем не тільки Боспору, а й тавроскіфів. У складі Боспорської держави серед інших племен, як і раніше, залишалися сінди та меоти.

Частково змінився також склад племен, що входили до Боспорського царства. В перші століття нашої ери значну роль у житті скіфських племен, а також античних держав Північного Причорномор'я, зокрема Боспору, почали відігравати сарматські племена. Цей період характеризується збільшенням у боспорських містах прошарку тубільних елементів. До Боспору, зокрема в Пантікапей, переселялися також жителі малоазійських міст. У той же час римський елемент у Пантікапеї був незначний.

Зміцнення політичного становища Боспору в останній період його існування збіглося з економічним піднесенням. В Пантікапеї і на периферії розгорнулося велике будівництво. У I ст. н. е. було збудовано містофортецю Ілурат та ряд інших укріплених пунктів. На великій сільській території, здебільшого на нових місцях, виникла значна кількість укріплених поселень.

У цілому сільське господарство — землеробство, скотарство, виноградарство, ремесла — керамічне, металообробне, деревообробне, будівельне тощо, винобробство, рибальство і рибозасолювальне виробництво, торгівля, які поступово відродилися після кризи, що мала місце протягом другої половини II і I ст. до н. е., досягли значного розвитку. Основою економіки лишалося сільське господарство. Зростав експорт хліба та інших видів сільськогосподарської продукції, спрямований переважно у південнопонтійські міста. Особливо жваві торговельні зв'язки підтримувалися з Сінопою. Продовольство постачалося і римській армії.

Місткий ринок являли собою племена Приазов'я, Подоння, Прикубання. В торговельних операціях з ними значну роль відігравав, зокрема, Танаїс, звідки вивозилися раби, шкіра, худоба, риба тощо, а ввозились вино, маслинова олія та ряд предметів побуту античного виробництва.

Боспор, як і раніше, залишався рабовласницькою державою. Але в його соціально-економічному житті простежуються нові риси, які особливо посилилися у III—IV ст. н. е. Так, поряд з широким використанням рабської праці, зростає роль сільського напівзалежного населення, яке займалося землеробством, тваринництвом, рибальством. Вод-

ночас відбувався розклад рабовласницького господарства, поширилося звільнення рабів (манумісія), що було пов'язано з недостатньою ефективністю рабської праці.

Значно змінилися, порівняно з часами Спартокідів, і форми політичного життя. Автономія та полісні форми управління міст були ліквідовані. Вся влада повністю зосередилася в руках боспорського царя, який здійснював верховну владу, командував військом, займався судовими та релігійними справами. Царі оточували себе знаттю, з якої призначали осіб на різні посади. Царські намісники правили областями, на чолі міст стояли політархи (можливо, ця посада була тільки в Пантікапеї). Царські чиновники відали певними галузями та установами державного управління. Всі ці особи походили з верхівки рабовласницького суспільства — великих землевласників та купців, якими, по суті, були й самі царі. Таким чином, значно посилилася бюрократизація та аристократизація державного апарату, що фактично перебував у руках царя.

Певні особливості мала організація державної влади в Танаїсі: на чолі управління стояв посол-легат боспорського царя. Крім того, еллінську частину населення — нащадків боспорських колоністів, які заснували місто, очолював елінарх, а тубільну — варварів-танаїтів — архонти. Деякі відмінності мало й управління Феодосією та Фанагорією, де збереглися окремі елементи полісного ладу.

Однією з особливостей пізнього періоду було існування в Боспорській державі військово-релігійних союзів — фіасів, синодів, що об'єднували представників пануючої верхівки суспільства, заможних людей, великих державних чиновників. Кожний такий союз сповідував монотеїстичний культ певного божества, наприклад всевишнього бога. По суті, це були класові організації, що служили опорою рабовласницького ладу Боспору в умовах його руйнування.

В середині III ст. н. е. в Боспорському царстві почалася загальна криза, вийти з якої йому вже не вдалося. Безперервні внутрішні чвари, зокрема боротьба за владу, призвели до того, що паралельно з Рескупоридом IV деякий час правив узурпатор Фарсанз. Нашестя під час правління Рескупоріда IV (239—261 (?)) варварів — боранів, герулів та інших, які вимагали від Боспору надати їм флот для переходу в Малу Азію; походи у 267 і 275 рр. через Боспор готів — усе це не могло не позначитися негативно на стані Боспорської держави. В цей час припинив своє існування ряд поселень та міст боспорської хори. Починаючи з першої третини III ст. н. е. неухильно знижувалась якість металу, використовуваного для карбування монети, що призводило до знецінення грошей. Часом їх карбування припинялося взагалі. Економічна й політична криза досягла кульмінації в 250—275 рр.

Становище дещо поліпшилося в останній чверті III ст. н. е., коли відновилося карбування монети, зміцнилася царська влада, пожвавилася торгівля. В цей час також значно збільшився бюрократичний апарат Боспорського царства. Але в цілому Боспор йшов до занепаду. Міста дедалі більше втрачали риси, притаманні міським центрам, посилювалася натуралізація господарства. Приблизно у 332 р., за царя Рескупоріда VI, остаточно припинилося карбування боспорської монети. Після гуннської навали в 375—376 рр. Боспорська держава, очевидно, припинила своє існування. Зазнала розгрому від гуннів і столиця Боспору — Пантікапей. Територія міста значно скоротилася, проте воно все-таки пережило гуннську навалу і у VI ст., за імператора Юстіна I, було включене до складу Візантійської імперії.

Херсонес

Після походів полководця Мітрідата VI — Діофанта Херсонес потрапив у залежність від Боспору, звільнитися від якої йому не допомогла й участь у 63 р. до н. е. в повстанні проти Мітрідата VI Євпатора, внаслідок якого Фанагорія здобула незалежність. Перші століття нової ери характеризуються глибокою соціально-економічною кризою Херсонеса, що виникла значною мірою внаслідок греко-скіфських воєн, під час яких було зруйновано полісну систему землеволодіння, зі складу Херсонеської держави вийшли поселення і міста Північно-Західного Криму. Занепала торгівля: зв'язки з античним світом порушилися внаслідок воєн Мітрідата VI Євпатора. Поглибилися соціальні суперечності, посилилась аристократизація управління. Поряд з багатіями, типу ольвійського Протогена, в Херсонесі існувало зовсім неімуще населення, яке в гострій боротьбі намагалося поліпшити своє становище. Зокрема, у I ст. н. е. була зроблена спроба встановити тиранію. При цьому тиран у самому місті спирався, очевидно, на ці найбідніші верстви населення, яке в декреті було названо «черню».

Залежність від Боспорської держави, яка лягла додатковим тягарем на плечі херсонеситів, ще більше погіршила і без того тяжке становище поліса. Ця залежність не була номінальною: Херсонес, очевидно, повинен був допомагати Боспору в критичних ситуаціях під час воєн. Відомо, що Херсонес надсилав воїнів на допомогу цареві Полемону I, можливо, для участі в боротьбі проти Танаїса. В той же час Боспор, незважаючи на поступове піднесення власної економіки, не міг у разі необхідності ефективно захистити Херсонес від місцевих племен.

За цих умов Херсонес систематично робив спроби вийти з-під контролю Боспору.

Єдиною державою, яка б могла реально допомогти Херсонесу позбутися залежності від Боспору, був Рим. Орієнтація саме на нього стала основним зовнішньополітичним курсом Херсонеса. Але Рим підтримував політичні зв'язки з Боспором, оскільки був заінтересований у створенні надійного бар'єра проти об'єднань місцевих племен. Тому допомога Римської імперії Херсонесу в його боротьбі з Боспором носила малоефективний і непослідовний характер.

Херсонес встановив безпосередні зв'язки з Римом, направивши туди у 46 р. до н. е. Гая Юлія Феогена, сина Сатира, з проханням про елевтерію — звільнення Херсонеса від підлеглості Боспору. Юлій Цезар задовольнив це прохання, з приводу чого в Херсонесі були випущені монети з написом «Елевтерас». Але незалежність носила формальний характер, оскільки Херсонес був неспроможний її реалізувати. Після смерті Цезаря Херсонес знову опинився під владою Боспору.

Згодом у Херсонесі вводиться нове літочислення; на монетах замість імені царя-епоніма карбується ім'я богині Діви. Існує припущення, що ця подія, яка відбулася у 25/24 р. до н. е., могла бути пов'язана з підтвердженням Римом незалежності Херсонеса від Боспору, але ніяких писемних даних про це немає.

Хитка політична ситуація якоюсь мірою стабілізувалася тільки в середині I ст. н. е. У 45 р. Херсонес, очевидно, взяв участь у війні Риму проти Боспору, коли проти Мітрідата VIII були направлені римські війська. За цю допомогу він дістав від Риму право карбувати золоті монети і, напевно, знову звільнився з-під опіки Боспору. Такі дії Риму були спрямовані на створення сили, здатної протистояти Боспору в разі його спроби вийти з підлеглості римським імператорам.

В середині I ст. н. е. Херсонесу почали знову, як за часів Скілура і Палака, загрожувати скіфи. Херсонес звернувся за допомогою до Риму, що захопив на цей час Грецію та Малу Азію і прагнув перетворити Північне Причорномор'я на римську провінцію. У 63 р. н. е., коли скіфське військо підступило до Херсонеса, сюди морем прибув сильний військовий загін на чолі з правителем римської провінції Нижньої Мезії Плавтієм Сільваном. Його війська розгромили скіфів.

У цілому новий період в історії Херсонеса, який характеризується його залежністю безпосередньо від Риму, а також деяким економічним піднесенням, почався з середини I ст. н. е.

Після розгрому скіфів Римська імперія розмістила в ряді пунктів Північного Причорномор'я свої залоги. Зокрема, неподалік від Херсонеса поблизу мису Ай-Тодор, на місці давнього таврського укріплення, римляни збудували фортецю Харакс. У Херсонесі й Караксі стояли гарнізоном частини I Італійського і XI Клавдієвого легіонів. У Херсонеській гавані розмістилася римська ескадра.

Однак за імператора Доміціана (81—96) у зв'язку з боротьбою проти даків Рим змушений був вивести свої війська з району Херсонеса. В результаті на початку II ст. н. е. Херсонес потрапив під владу боспорського царя Котіса II. Відновити незалежність він зміг лише приблизно в середині 40-х років II ст. н. е., за імператора Антоніна Пія, завдяки допомозі посольства в Рим Гераклеї Понтійської — метрополії Херсонеса. Так Херсонес позбувся залежності від Боспору. На ознаменування цієї події в місті видали почесний декрет на честь Гераклеї, а також випустили нову серію монет з написом «Елевтерас».

Звільнившись від зверхності Боспору, Херсонес потрапив у тяжку залежність від Риму. У Крим, зокрема до Херсонеса і Харакса, повернулися римські війська. Херсонес став місцем перебування ескадри мезійського флоту, а також командуючого римськими військами в Тавріці. Місту доводилося платити торговельні мита і податки на утримання римських військ. Херсонес фактично став римським провінціальним містом, керованим правителем Нижньої Мезії, хоч і зберіг місцеве самоврядування.

Ще більше ускладнилося становище Херсонеса в другій половині III ст. н. е., коли виникла загроза нападу варварських племен. У кінці III ст. н. е. римські війська були виведені з Херсонеса в Подунав'я для захисту кордонів Римської імперії від готів і повернулися назад лише на початку IV ст. н. е. Сільська округа Херсонеса остаточно занепала в результаті готської навали (III ст. н. е.), припинила своє існування більшість прибережних землеробських поселень Північно-Західного Криму. Те саме сталося і в Південно-Західному Криму в 70-х роках IV ст. н. е., під час гуннської навали. Проте сам Херсонес пережив її. У IV ст. н. е.— це ще досить значне, добре укріплене місто, з сильним гарнізоном, значну частину якого становили балістарії (обслуга балліст—метальних пристроїв). Укріплення міста неодноразово перебудовувалися і посилювалися навіть наприкінці IV ст. н. е. Згодом, у V ст. н. е., Херсонес опинився під владою Візантійської імперії, яка надавала йому досить великого стратегічного значення, в зв'язку з чим він продовжував укріплюватись. Зокрема, значні роботи по вдосконаленню оборонних споруд провадилися в кінці V ст. н. е., за імператора Зенона.

Панування римлян виразно позначилося на державному устрої Херсонеса. Посилилась аристократизація управління. Рим спирався головним чином на землевласницьку й торговельну верхівку населення Херсонеса. Ряд знатних сімей дістав права римського громадянства. Скоротилася

кількість членів окремих колегій, нерідко в руках однієї особи зосереджувалися різні державні посади. Зокрема, перший архонт, що обирався з середовища найбільш знатних сімей, взяв на себе водночас функції «царя» і стратегів. Хоч усі ці посади, які і раніше, формально лишалися виборними, проте коло осіб, які брали активну участь у політичному житті, дуже звузилося; біля керма державної влади протягом ряду років часто стояли одні й ті самі люди або навіть сім'ї. Так, у II ст. н. е. державні посади тривалий час займали члени сім'ї Флавіїв, які дістали права римського громадянства й римські імена.

Для Херсонеса I—IV ст. н. е. були періодом тимчасової стабілізації і піднесення економіки. У сільському господарстві найближчої херсонеської округи — на Гераклейському півострові — зросла питома вага посівів зернових культур. Хоч північно-західні землеробські поселення Криму в цей період вже, мабуть, не належали Херсонесу, проте їхня продукція займала істотне місце в його торгівлі. Розвивались і мали товарний характер рибальський і соляний промисли. Херсонес знову став великим ремісничим центром. Тут процвітали залізоробне виробництво і металообробка, гончарство, деревообробна і косторізна справа.

Все це створило міцну основу для розвитку торговельних відносин як з античними містами, так і з місцевими племенами. Наприкінці I ст. до н. е. відновились, а в II ст. н. е. значно розширилися зв'язки з південнопричорноморськими містами — Сінопою, Гераклеєю, Амастрією. В I ст. н. е. Херсонес вів активну торгівлю також з Пергамом, Ефесом, Амісом, островами Самосом, Косом, Кнідом, містами Італії та Паннонії. З північнопричорноморських центрів Херсонес у цей час вів торгівлю з Ольвією та Боспором. Основними статтями імпорту були вино, маслинова олія, червонолаковий і скляний посуд тощо. На експорт йшли солона риба, рибний соус, сіль, вино й, очевидно, хліб.

Значних розмірів набула також торгівля Херсонеса з сусідніми поселеннями Південно-Західного Криму, куди надходила продукція майстерень не тільки з Херсонеса, а й за його посередництвом з інших античних центрів. Торговельні зв'язки з поселеннями Північно-Західного Криму були слабіші. Основним предметом вивозу з цього району в Херсонес був хліб.

З другої половини III ст. н. е. в зовнішній торгівлі Херсонеса почався деякий спад, скоротилися торговельні операції з малоазійськими центрами, припинилася торгівля з Ольвією й, очевидно, з Північно-Західним Кримом. Проте в цілому навіть і в IV ст. н. е. економіка Херсонеса і поселень Південно-Західного Криму ще не занепала. Це сталося тільки наприкінці IV ст. н. е. в результаті гуннської навали.

Ольвія

Загальна криза античних міст-держав у I ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї найбільш позначилася на Ольвії. Так, після гетської навали територія міста скоротилася майже в три рази. Хоч у перші століття нової ери тут у цілому відбувалося пожвавлення ремісничого виробництва, сільського господарства і торгівлі, місто вже ніколи не досягало колишнього розквіту. Його роль у цей період набагато скромніша, ніж, наприклад, Херсонеса.

Відновлення життя після гетської навали, судячи з нових випусків монет, почалося у другій половині I ст. до н. е. Поступово ольвіополіти повернулися на старі місця, приступили до звичайних занять — ремесла, торгівлі, сільського господарства. Проте саме місто відбудовувалося повільно. Як свідчить Діон Хрисостом, наприкінці I ст. н. е., тобто майже

через 150 років після гетської навали, в Ольвії ще досить виразно були помітні сліди розгрому. Він зазначає, що в місті жила велика кількість негрецького населення і що після гетської навали «скіфи запросили назад греків, щоб налагодити в місті життя». Останнє особливо яскраво розкриває зовнішні фактори, які сприяли відбудові Ольвії. Місцеві племена розуміли, що в інтересах розвитку своєї економіки їм необхідно відновити й розширити торговельні зв'язки з античним світом, зокрема з античними містами Північного Причорномор'я. До таких найважливіших центрів належала й Ольвія. У відновленні торговельних зв'язків та забезпеченні розвитку ремесел і сільського господарства були заінтересовані й самі ольвіополіти.

Однак загальна політична ситуація протягом перших століть нашої ери була неспокійна. У цей час активізувалися місцеві племена, як осілі, так і кочові, відбувалися значні їх переміщення. Протягом усього I ст. н. е. ольвіополітам доводилося не раз вступати у воєнні конфлікти або ліквідовувати небезпеку нападу дипломатичними засобами, включаючи організацію посольств та задобрювання царів сусідніх племен дарами. У цей самий час знову посилилась експансія кримських скіфів, які прагнули підкорити собі Ольвію. В середині I ст. н. е., судячи з появи ольвійських монет з іменами скіфських царів Фарзоя та Інісмея, місто, очевидно, визнало себе залежним від пізньоскіфського царства в Криму.

У місті поступово посилювалися і римські впливи. Існує думка, що Ольвія, так само як і Херсонес, виступила на боці римлян у війні 45 р. проти Боспору, за що одержала ряд пільг. У зв'язку з цим вчені висловлюють припущення про встановлення в Ольвії з 46 р. нового літочислення.

Так чи інакше, але Ольвія, розташована на важливих шляхах Північного Причорномор'я, дедалі більше привертала до себе увагу Римської імперії. Проникнення до Ольвії за часів Траяна всезростаючої кількості римських монет дає можливість припустити, що вже тоді тут міг стояти римський гарнізон. За Антоніна Пія, щоб відвернути тавро-скіфську навалу, до Ольвії були надіслані римські війська з Нижньої Мезії. Для їх розміщення в південній частині верхнього міста була зведена цитадель. Місту, що мало порт та цитадель з римським гарнізоном, надавалося стратегічне значення. Про це можна судити, зокрема, з того, що місцезнаходження Ольвії зазначено в ітінерарії — карті-подорожній (очевидно, копії з римської військової карти) першої половини III ст. н. е., виконаній фарбами на шкіряній оббивці щита лучника, знайденого при розкопках стародавнього міста Дура Європоса (у Сирії). На ній відзначено шлях, який вів з Фракії через північнопричорноморські міста —Тіру, Ольвію, Херсонес — до Дура Європоса.

Остаточно політичну незалежність Ольвія втратила з підпорядкуванням її намісникові Нижньої Мезії за Септімія Севера (193—211). Зовнішнім виявом залежності від Риму було зображення римського імператора і членів імператорського дому на монетах Ольвії, встановлення на їх честь від імені ради й народу статуй, присвячення їм нових громадських споруд і написів. Відома, зокрема, присвята терм імператорові Северу та його синові Каракаллі.

Строкату картину являло собою населення тогочасної Ольвії. Як зазначалося, ще з II ст. до н. е. посилився приплив сюди місцевих етнічних елементів,зокрема скіфських. У перші століття нашої ери населення міста складалося з греків, скіфів, сарматів, фракійців та ін. Найзаможніші з нових жителів Ольвії негрецького походження діставали права громадян-

ства, прибирали до своїх рук важливі пости у міській адміністрації. Це видно, зокрема, з того, що в написах серед імен архонтів поряд з грецькими зустрічаються імена скіфські та сарматські. Римлян серед населення Ольвії було небагато. Досі їх наявність документально засвідчена тільки серед воїнів гарнізону. Ольвійська знать, з одного боку, пишалася своїм походженням від засновників міста, заслугами своїх предків, а з другого— підкреслювала свою проримську орієнтацію. В почесних декретах того часу існувала навіть спеціальна формула — «відомі Августам». Можна гадати, що саме ці кола стояли за введення в Ольвію римського гарнізону, який міг не тільки стримувати натиск навколишніх племен, а й не допускати виступів народу проти аристократії. На цю верхівку, заінтересовану в збереженні існуючого ладу, спиралася Римська імперія.

Державний лад Ольвії в перші століття нашої ери за своєю формою лишався таким же, як у попередній час, однак народні збори і рада відігравали меншу роль, ніж раніше, тоді як значення магістратів зросло. Представники родовитої знаті тримали в своїх руках магістратські посади по кілька років, причому дехто з них водночас займав по дві посади. Так, Теокл, син Сатира, і Каллісфен, син Каллісфена, займали посаду першого архонта по чотири рази, до того ж Каллісфен був одночасно ще й стратегом. Це порушувало принцип щорічної зміни службових осіб, значно звужувало коло політичних діячів. Напружене зовнішньополітичне становище Ольвії зумовило висунення на перший план колегій архонтів і стратегів. Зросла роль першого архонта (голови колегії), який в перші століття нашої ери став епонімом.

В економічному відношенні перші століття нашої ери в житті Ольвії позначилися певним піднесенням. Після гетської навали відроджувалося землеробство на ольвійській периферії. Хоча територія її порівняно з елліністичним періодом дещо зменшилася і життя на окремих елліністичних поселеннях не відновилося, виник ряд нових укріплених землеробських городищ поблизу теперішніх сіл Козирки, Дмитрівки Очаківського району Миколаївської області та ін. Характерною рисою сільських поселень цього часу була наявність оборонних споруд, які складалися з комплексу стін та ровів. У цей час відбулася певна натуралізація господарства, причому основним заняттям населення, мабуть, залишалося виробництво зерна.

У самій Ольвії у I—II ст. н. е. мало місце пожвавлення, а потім і деяке піднесення економіки й культури. Виникло багато ремісничих майстерень — гончарних, залізообробних, які випускали значну кількість продукції. Набагато зросла питома вага виробництва зерна та виноробства — на території зруйнованої частини міста були споруджені великі зерносховища й виноробні. На відміну від Боспору й Херсонеса рибальство й рибообробка в Ольвії в цей час не набули великого розвитку.

Важливу роль знову почала відігравати торгівля, особливо з районами Західного і Південного Причорномор'я, а також пізньоскіфськими, сарматськими та фракійськими племенами, зокрема з жителями поселень Нижнього Подніпров'я. Підтримувалися торговельні зв'язки і з малоазійськими та італійськими центрами.

Про відносно значні розміри та ареал торговельних зв'язків Ольвії можна судити на підставі знахідок у місті та за його межами кераміки різних центрів, монет, написів тощо. Розвиткові цих відносин ольвіополіти надавали великого значення. Так, у декреті I ст. н. е. міста Візантія на честь ольвіополіта Оронта йдеться про те, що останній, перебуваючи на посаді магістрата, уважно й доброзичливо ставився до іноземних

купців. За це Оронта було удостоєно прав громадянства у Візантії і встановлено на його честь в булевтерії міста позолочену бронзову статую. Цікавий інший декрет кінця II — початку III ст. н. е.— на честь померлого ольвійського архонта Теокла, сина Сатира, який одночасно виконував обов'язки жерця, а також дипломатичні доручення. 18 міст, які мали зв'язки з Ольвією, вшанували Теокла золотими вінками. В декреті названо міста Північного Причорномор'я — Тіру, Херсонес, Боспор; Західного Причорномор'я — Томи, Каллатіс, Істрію, Одес; Південного Причорномор'я і Пропонтиди — Візантій, Тій, Гераклею, Амастрію, Сінопу, Нікомідію, Нікею, Апамею, Пруси, Кізік та Східного Середземномор'я — Мілет.

Невідомо, якою мірою торкнулася Ольвії готська навала (III ст. н. е.). Можливо, сама Ольвія і не зазнала розгрому, оскільки була добре укріплена і на її території, принаймні ще у 248 р., перебував римський гарнізон, що засвідчує знахідка жертовника з присвятним написом двох римських солдатів імператорові.

Очевидно, ще в першій половині III ст. н. е., судячи з більш-менш регулярного надходження римських монет, до часів Галлієна (253—263) включно, економічне становище Ольвії було непоганим. Проте вже у другій половині III ст. н. е. настала глибока економічна криза. Ще раніше занепало життя на поселеннях периферії. Якийсь час Ольвія, принаймні як пункт перебування римського гарнізону, продовжувала існувати, очевидно, на початку IV ст н. е. Але відомості про цей період надто обмежені.

Тіра

Дещо інший характер у перші століття нашої ери мали історичні події в Тірі. Судячи з наявних даних, Тіра в цей період не зазнала помітного занепаду порівняно з догетським часом. Географічне положення Тіри (біля східних кордонів римської провінції Нижньої Мезії) не могло не позначитись на її політичному та культурному розвитку. Особливостями цього періоду життя Тіри є тісний зв'язок з Римом та більша романізація культури й побуту, ніж в інших містах Північного Причорномор'я. Разом з тим мало місце проникнення в культуру Тіри значних впливів гето-дакійського оточення.

Про політичну історію Тіри перших століть нашої ери відомо небагато. Ймовірно, що вона, завдяки близькості до римської провінції, з самого початку післягетського періоду навряд чи зазнала значного тиску з боку місцевих племен. У 56/57 р. в Тірі було запроваджене нове літочислення, що свідчить про якісь важливі політичні події в житті поліса і, очевидно, про загальне його піднесення. Наприкінці правління Траяна (98—117) в Тірі перебував римський гарнізон, який складався з частин I Італійського, XI Клавдієвого та V Македонського легіонів. Остаточно політичну незалежність Тіра втратила за імператора Антоніна Пія, коли Рим включив її в число своїх провінціальних міст.

За своїм устроєм Тіра в перші століття нашої ери лишалася республікою. Рада, народні збори, архонти, секретар ради та інші посади, характерні для грецької демократії, збереглися і після включення Тіри до складу Римської імперії. Проте їх права були значно обмежені. Так, в одному з написів, датованому 201 р., йшлося про те, що новоприйняті до тірської общини громадяни могли користуватися привілеями общини тільки в разі підтвердження їхніх прав декретом правителя Нижньої Мезії.

У цілому в Тірі, як і в інших північнопричорноморських містах, відбувалася аристократизація правління. Провідна роль в управлінні державою належала багатій романізованій верхівці населення. Ряд основних



Портрет юнака з Херсонеського некрополя IV ст. до н. е.

посад займали особи з римськими іменами — Флавіїв, Ульпіїв та ін. Брали участь у правлінні і римляни. Так, секретарем ради у 181 р. був римлянин Валерій Руф, архонтом-епонімом у 201 р. — римлянин Елій Кальпурній.

В етнічному відношенні населення Тіри в своїй основі лишалося грецьким, хоч у перші століття, очевидно, значно посилився процес проникнення вихідців з місцевих племен, а також, можливо, і римлян.

У перші століття нашої ери в Тірі відбувалося піднесення економіки, максимальний рівень розвитку якої припав на II — початок III ст. н. е. Судячи з зображень на монетах колосся і виноградного грона, основою економіки, як і раніше, лишалося хліборобство й виноградарство; місто мало сільськогосподарську округу, яка в II ст. н. е., очевидно, розширилася.

Важливе місце в економіці Тіри в цей час посідала торгівля, причому не тільки з античними центрами, а й з місцевими племенами Подністров'я, зокрема з племенами черняхівської культури. Починаючи від рубежу нової ери і в перші її століття активізувалися торговельні зв'язки з Єгиптом, Кнідом, південнопонтійськими центрами, Малою Азією, зокрема з Пергамом. Особливу роль Тіра відігравала в торговельних зв'язках західнопонтійських центрів з Ольвією. В ольвійському декреті (II — початку III ст. н. е.) на честь Феокла, сина Сатира, відзначався великий вклад Тіри у зміцнення цих зв'язків.

У 40-х роках III ст. н. е., мабуть, в результаті готської навали Тіра як античне місто припинила своє існування. Проте на залишках його у другій половині III і в IV ст. н. е. продовжувало жевріти життя. Цей період в історії міста Тіри практично зовсім не вивчений. Можна тільки зазначити, що культура його містила в собі багато елементів черняхівського впливу.

Судячи з того, що у другій половині III — IV ст. н. е. будинки розміщувалися на залишках цитаделі, римського гарнізону в Тірі на той час уже не було. Остаточно місто припинило своє існування, мабуть, не пізніше кінця IV ст. н. е., за часів гуннської навали.

4. Культура античних міст-держав Північного Причорномор'я

Антична культура, яку принесли в Північне Причорномор'я грецькі переселенці, справила величезний вплив на духовний світ і соціально-економічне життя місцевих племен.

Антична культура в своїй основі була культурою класового суспільства — культурою рабовласників і рабів, багатих і бідних. Поділ суспільства за соціально-економічною ознакою знайшов певний вияв майже в усіх

галузях культури. Але особливо яскраво цей процес позначився на диференціації житлової забудови міст за соціально-економічною і, можливо, правовою ознакою, коли в центральних їх частинах селилися звичайно найбільш заможні громадяни; на розмірах, типах і декорі жител; характері комплексів побутових речей. Так, будинки багатіїв типу ольвійського Протогена мали площу понад 500 $м^2$ кожний. Їх внутрішні двори оточувалися звичайно з усіх боків портиками, парадні приміщення мали галькові підлоги з сюжетними або орнаментальними мотивами, а стіни приміщень — розписи. Проте відомі й однокімнатні будинки з подвір'ям, що не мали портиків, та з досить скромним декором приміщення. Мешканцями таких будинків, які могли здаватися і в найом, очевидно, були вільні, але найбідніші верстви міського населення. Житло раба обмежувалося невеликою комірчиною в будинку його власника. Величезна різниця в становищі багатих і бідних жителів виразно простежується і в поховальних пам'ятках. Монументальні кам'яні склепи, з курганними насипами, розписом стін, з багатим поховальним інвентарем — розписним посудом, ювелірними виробами, різними прикрасами тощо — належали представникам найвищої знаті. Разом з тим зустрічаються звичайні грунтові могили з одною чи кількома простими посудинами або й зовсім без них, що являють собою поховання найбідніших жителів, а можливо, і рабів.

Розглянемо найбільш важливі сторони культурного життя населення античних міст Північного Причорномор'я. До нашого часу дійшло багато пам'яток офіційної лапідарної епіграфіки — написів, вирізьблених на кам'яних плитах, що містили державні закони, декрети, угоди тощо. Судячи з великої кількості графіті на уламках посуду, стилів — кістяних паличок для писання — та інших пам'яток, значна частина населення античних міст була письменною. Діти вільних громадян звичайно одержували початкову освіту. Їх навчали читати, писати, лічити. Відомо, наприклад, що досить задовільну освіту здобув у молоді роки син вільновідпущеника, тобто представника нижчих верств суспільства, Біон Борисфеніт (III ст. до н. е.), згодом відомий філософ. Діти старшого віку навчалися в одно- або дворічних школах, де вони опановували мистецтво риторики, філософію, музику. Для занять спортом існували спеціальні споруди — гімнасії. Зокрема, залишки такого гімнасія, збудованого у IV — на початку III ст. до н. е., знайдені в Ольвії.



Артеміда Ольвійська. III — II ст. до н. е.

Населення північнопричорноморських міст було непогано обізнане з тогочасною літературою, зокрема з ліричною та епічною поезією. Так, за свідченням Діона Хрисостома, жителі Ольвії навіть у I ст. н. е. читали

Гомера, майже всі знали напам'ять «Іліаду». В місті також були свої поети, які перед битвами для піднесення бойового духу громадян читали вірші.

Значного розвитку досягла музична культура. Населення охоче відвідувало виступи приїжджих музикантів. У цьому плані цікава розповідь Полієна: у 80-х роках IV ст. до н. е. під час війни Пантікапея з Феодосією один з навархів Гераклеї Понтійської, що допомагала Феодосії, родосець Мемнон, щоб підрахувати кількість населення Пантікапея, послав у місто відомого кіфариста, вважаючи, що всі жителі зберуться на його виступ до театру. Були в причорноморських містах і власні професіональні музиканти. Судячи з написів, скульптури, живопису та зображень на монетах, тут поширилися ліри, флейти, труби, кіфари. Музиканти Північного Причорномор'я були відомі і за його межами. До нас дійшло, зокрема, ім'я боспорця Ісіла (III ст. до н. е.), учителя музики, який брав участь у дельфійських змаганнях.

Популярністю користувалися також театральні вистави. Відомо про існування театрів в Ольвії, Херсонесі та Пантікапеї. Проте розкопано частково лише театр Херсонеса, що виник ще в елліністичний час і проіснував до VI ст. н. е. Цей театр вміщував близько трьох тисяч глядачів. Крім постановки п'єс, у театрах також відбувалися виступи музикантів.

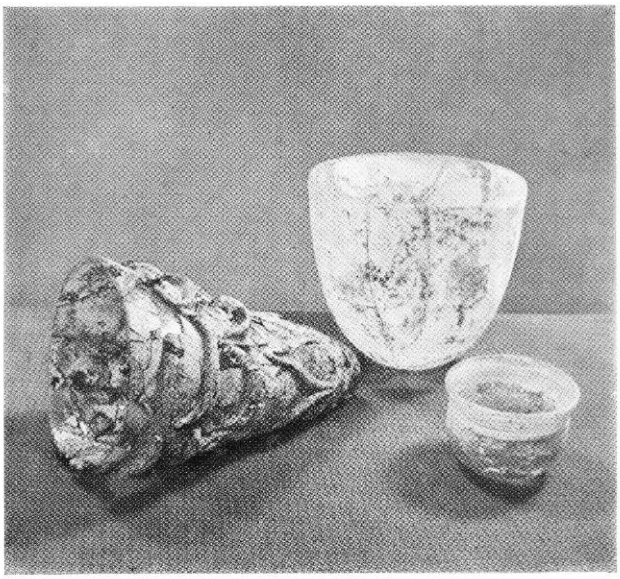
Великого значення в грецькому суспільстві надавалося фізичному вихованню. У написах згадується і багато видів спорту, з яких провадилися змагання: біг, метання диска, списа та м'яча, гімнастика, кулачний бій, плавання, кидання аркана, кінні змагання, а також змагання з п'ятиборства. Поряд з цими видами спорту, очевидно, значного розвитку досягло мистецтво стрільби з лука. З ольвійського напису IV ст. до н. е. відомо, що один з лучників пустив стрілу на 282 оргії (521,7 *м*). Написи з Ольвії свідчать, що в заняттях спортом і спортивних змаганнях брали участь і вельми поважні люди — архонти, стратеги та ін. В Північному Причорномор'ї є знахідки панафінейських амфор, якими нагороджувалися переможці панафінейських змагань в Аттіці. Це дає підстави вважати, що в цих змаганнях виступали і представники північнопричорноморських міст. В них брали участь атлети, веслярі та ін.

Набули слави і північнопричорноморські вчені — історики та філософи. Зокрема, у III ст. до н. е. в Херсонесі жив Сіріск, який описав історію свого міста. За вчені праці Сіріск був увінчаний золотим вінком, на його честь видано почесний декрет. На цей же час припадає життя вже згаданого ольвіополіта філософа Біона Борисфеніта та боспорянина філософа Смікра. З Ольвії походили також автор ряду творів з філософії та історії — Посідоній та філософ школи стоїків Сфер, автор праць «Три книги про Лікурга та Сократа» і «Про лаконську політію». Популярністю користувалися також виходці з Північного Причорномор'я філософ Діфіл та Стратонік (I ст. н. е.). Загалом щодо розглянутих галузей культурного життя Північного Причорномор'я наші знання дуже обмежені.

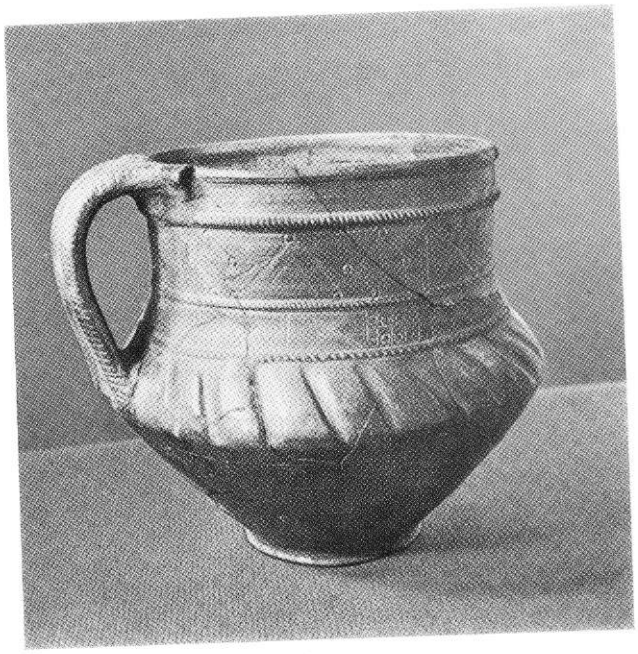
Докладніші відомості є про прикладне й образотворче мистецтво античних міст Північного Причорномор'я, зокрема про архітектуру, скульптуру, живопис та особливо виготовлення металевих, дерев'яних, кам'яних, кістяних та інших художніх виробів. На перших етапах розвитку міст досить значне місце посідав імпорт мистецьких виробів з метрополії, спочатку переважно з Іонії, а в класичний час — з Аттіки. Починаючи з V ст. до н. е. стало розвиватися власне мистецтво, яке згодом відігравало дедалі більшу роль у житті північнопричорноморських міст і навколишніх племен.



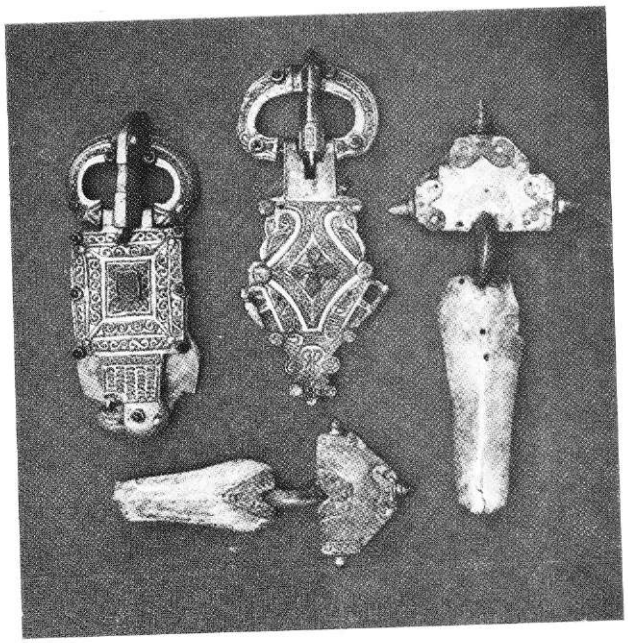
Червонофігурний кратер. V ст. до н. е.



Скляні кубки з могильника черняхівської культури в с. Косановому. III—V ст.



Глиняний глек з могильника черняхівської культури в с. Військовому з символічними знаками. III—IV ст.



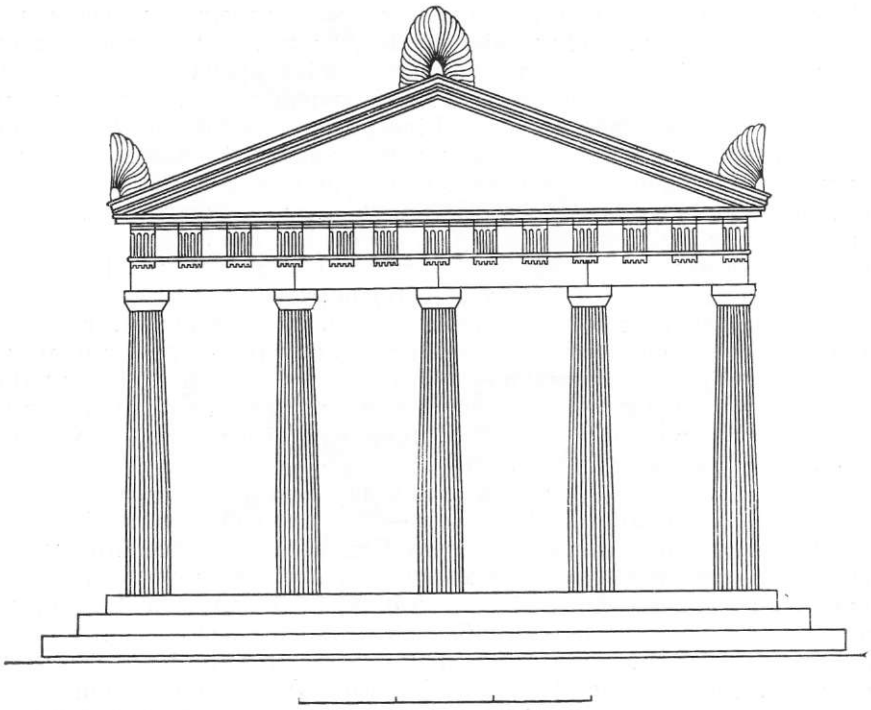
Срібні пряжки й фібули з раньосередньовічного могильника в с. Скалистому Кримської області. VI—VII ст.

На початку існування античних держав мистецтво в них розвивалося в тих самих напрямах, що і в самій Греції. Але з часом тут почали виявлятися нові тенденції в усіх галузях мистецтва і, зокрема, у містобудуванні, в архітектурі громадських та культових споруд, у типах, конструкціях та декорі житлових будинків тощо. Відособлений розвиток північнопричорноморських міст зумовив появу у мистецтві оригінальних елементів, нових художніх образів, породжених специфічними умовами життя на далекій периферії античного світу. Не могли не позначитися на мистецтві і впливи різноплемінного оточення, які виразно виявилися наприкінці елліністичного часу й особливо у перші століття нашої ери. Найбільше місцеві впливи виявилися в мистецтві Боспору.

Північнопричорноморські греки, зокрема ольвіополіти, слідували традиціям та досягненням античного містобудування — принципам розміщення та забудови торговельно-адміністративних площ —агор, культових ділянок — теменосів. У більшості міст у межах окремих районів використовувався принцип регулярної прямокутної забудови, а Херсонес мав таке планування в межах усього міста.

Від споруд культового призначення до нас дійшли тільки залишки фундаментів та окремі деталі ордерів — бази, барабани стволів колон, капітелі, частини антаблементів тощо. Будувалися антові, простильні, периптеріальні та толосові типи храмів, що вирішувалися найчастіше у формах іонійського або дорійського ордерів. Корінфський ордер мав дуже обмежене застосування. Здійснено науково обгрунтовані графічні реконструкції таких храмів у Ольвії (антовий храм іонійського ордера V ст. до н. е., присвячений Аполлону Дельфінію), Пантікапеї (іонійський периптер початку V ст. до н. е.) та на Таманському півострові (толос з зовнішнім портиком дорійського ордера, оточений перістильним подвір'ям, другої чверті III — середини II ст. до н. е.). В архітектурних деталях цих споруд, однак, не простежується специфічно північнопричорноморських особливостей. З інших реконструйованих графічно монументальних споруд становить інтерес пританейон у Пантікапеї (II ст. до н. е.), подвір'я якого з двох боків оточене дорійськими портиками. На архітектурних деталях цієї споруди збереглися сліди поліхромії. У Північному Причорномор'ї досить велике поширення мав аттічний ордер, який використовувався найчастіше при спорудженні невеликих будівель громадського призначення (наприклад, гімнасій в Ольвії) та житлових будинків. У плануванні та об'ємних рішеннях останніх, зокрема наявності іноді цілих підвальних поверхів, найповніше відображені місцеві особливості.

Високого рівня в Північному Причорномор'ї досягло будівництво і декоративне оформлення поховальних споруд — склепів. Найвизначніші пам'ятки цього типу відкрито у Боспорі. Тут уже в IV ст. до н. е. зводили такі величні споруди, як склепи Царського і Золотого курганів з псевдосклепінням та багато склепів з фресковими розписами стін. Поліхромні розписи імітували найчастіше звичайну кладку стіни або її ордерне оформлення (так званий структурний стиль). Найяскравішими пам'ятками цього напряму є розписи склепів (III ст. до н. е.) першого кургану Васюринської гори та біля Анапи (Таманський півострів). Пізніше над структурним розписом нижньої частини стіни почали вміщувати сюжетні сцени. Так, в одному з пантікапейських склепів II ст. до н. е. зображено сцену битви пігмеїв з журавлями. Дуже цікавим є також склеп Анфестерія із зображенням вершника та жінки, що сидить біля юрти (I ст. до н. е.— можливо початок I ст. н. е.). Монументальний живопис застосовувався також у громадських спорудах та житлових будинках.



Фасад храма, присвяченого царю Аспургу. 23 р. н. е. (Реконструкція В. Д. Блаватського.)

До монументального мистецтва належать підлоги з сюжетними або орнаментальними зображеннями, складеними з дрібної різноколірної гальки на вапняному розчині. Вони прикрашали парадні приміщення багатих будинків. Так, в одному з будинків Ольвії III—II ст. до н. е. в орнаментальних рамках галькового вимощення підлоги зображені грифони, леви, пантери, кабани. Галькова підлога із сценою вмивання відкрита в одному з херсонеських будинків.

Велику мистецьку та пізнавальну цінність являють собою надмогильні пам'ятники — стели. Якщо спочатку це були рівні мармурові або вапнякові плити, увінчані карнизом або фронтоном, на яких були тільки написи, то з III ст. до н. е. на стелах зустрічаються рельєфи з зображенням небіжчиків, іноді їх родичів, сцени з життя померлих. Цікавими є боспорські стели IV — III ст. до н. е., в розписах яких проєтежуються аттічні художні традиції (це, зокрема, стели з зображенням Апфи — дружини Афінея — та воїна), а також портрет юнака з Херсонеса (IV ст.до н. е.), намальований восковими фарбами на кам'яному надгробку.

Судячи із численних знахідок скульптур, їх фрагментів та постаментів, у античних містах Північного Причорномор'я встановлювалося багато скульптур богів, героїв, в основному грецького пантеону, а також, можливо, окремих, особливо видатних діячів античних держав та інших осіб. Великі за розміром статуї звичайно встановлювались як у храмах, так і просто неба, найчастіше на культових ділянках або в спорудах культового призначення. Відомі, наприклад, статуя богині Астари з Таманського півострова (друга половина IV ст. до н. е.), великі статуї левів

з Ольвії (кінець IV — початок III ст. до н. е.), статуя Діоніса з Пантікапея (початок IV ст. до н. е.) тощо. Проте до нас в основному дійшли скульптури, призначені для невеликих закритих приміщень — Діоніса з Тіритаки, Афіни, Кібели та Артеміди з Ольвії, Афродіти з Херсонеса та ін.

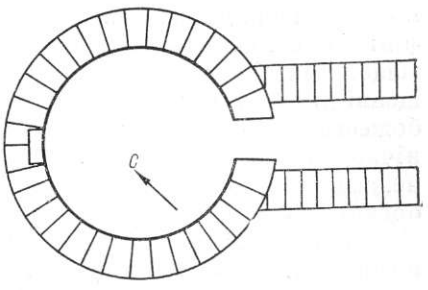
Багато скульптур, особливо класичного та елліністичного часу, були привізні і являли собою першокласні копії творів таких видатних давньогрецьких скульпторів, як Праксителя і Скопас. В Ольвії, зокрема, знайдено постамент статуї з підписом Праксителя.

Надзвичайно велике поширення у Північному Причорномор'ї, як і взагалі в античному світі, мали теракотові вироби — зображення богів, акторів, сюжетних сцен, архітектурні деталі, іграшки тощо, розписані фарбами. Велика кількість їх потрапляла у Північне Причорномор'я з різних міст Греції. Але багато виготовлялося безпосередньо на місці — форми для виготовлення теракот і сліди їх виробництва виявлені майже в усіх великих північнопричорноморських містах.

Високого рівня досягло в античних містах Північного Причорномор'я, особливо в Ольвії і Боспорі, виготовлення художніх прикрас із коштовних та кольорових металів, що вражають своєю технічною довершеністю та високою художньою майстерністю виконання.

На значній частині виробів відображені сцени з життя і побуту скіфів, виконані з великою етнографічною достовірністю. Оскільки замовником більшості цих речей була верхівка скіфського суспільства, переважна кількість виробів створювалася на їх смак. Серед них є такі шедеври світового мистецтва, як золотий гребінь з Солохи, де у верхній частині зображена сцена бою між вершником та двома пішими воїнами, срібна амфора з Чортомлицького кургану із зображенням сцени приборкання диких коней, електрова ваза з Куль-Оби, на якій зображені сцени з життя скіфських воїнів, срібна чаша з Гайманової Могили і зовсім виняткова пам'ятка грецької торевтики — золота пектораль з Товстої Могили з чудово виконаними сценами із скіфського побуту і боротьби звірів.

Досить значне поширення мала високохудожньо оформлена імпортна посуда — чорнолакова, чорно- та червонофігурна (кіліки, кубки, різні глеки, блюда для риби тощо). На посудинах зображалися міфологічні сюжети, зокрема пов'язані з легендами про Північне Причорномор'я, сцени полювання та війни, жанрові тощо. Поряд з імпортною в побуті північнопричорноморських греків була поширена, особливо в елліністичний час, продукція місцевого керамічного виробництва — проста та чорнолакова кераміка, прикрашена орнаментом, розмальованим різними фарбами; так звані поліхромні вази із сюжетними зображеннями та ін. Кераміка, а також інші види прикладного мистецтва, що досягли високого рівня довершеності,— гліптика, різьблення по кістці, художнє лиття різних прикрас, карбування монет із зображенням богів, героїв, царів, а іноді й різних споруд того часу — храмів, укріплень, були своєрідним взірцем для мистецтва всього Північного Причорномор'я, впливали на прискорення розвитку культури місцевих племен. Поєднання північнопричорноморських і міс-



Кам'яний склеп під Золотим курганом. Пантікапей. Початок IV ст. до н. е.



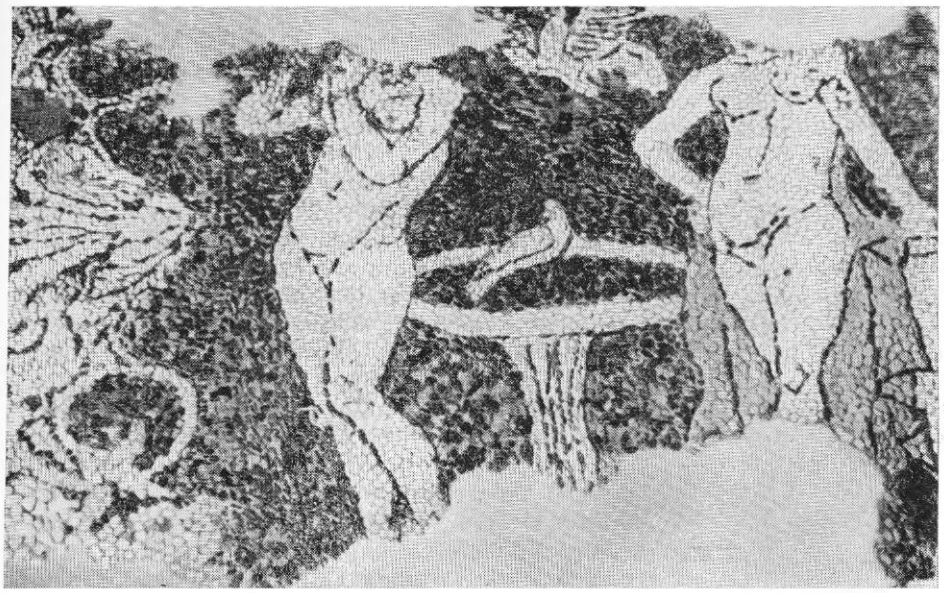
Зображення майстерні художника на стіні кам'яного саркофага з Боспору. І ст. н. е.

цевих традицій спостерігається в культурі не тільки, наприклад, Боспору, а й нижньодніпровських городищ, а також Скіфської держави в Криму, особливо її столиці — Неаполя Скіфського.

Тісна взаємодія культур двох світів великою мірою виявилася також у політеїстичних релігійних уявленнях як місцевих племен, так і населення античних міст. Ряд основних божеств у тих і інших мали аналогічні функції. Про це, зокрема, повідомляє Геродот, який порівнює найшановнішого скіфського бога Папая із Зевсом, богиню Табіті — з Гестією, бога війни називає Ареєм.

Релігія античних міст Північного Причорномор'я, особливо на початку їхнього існування, була єдиною з релігією метрополії. Тут шанувалися Зевс, Афіна, Аполлон, Артеміда, Кібела у різних іпостасях, Геракл та ін. В особливій пошані були божества, зв'язані з землеробством і родючістю: Деметра, Кора-Персефона, Діоніс. В окремих районах Північного Причорномор'я простежуються місцеві особливості в значенні окремих культів. Так, у ряді місцевостей Північно-Західного Причорномор'я першорядне значення мав культ Ахілла, в Ольвії — Аполлона Дельфінія і Зевса Ольбіоса, на азіатській частині Боспору — Афродіти Апатури тощо. Для відправлення культових церемоній існували спеціальні священні ділянки, будувалися храми, численні вівтарі, присвячені окремим божествам. Поступово у релігійні уявлення жителів античних міст Північного Причорномор'я проникають елементи культів божеств місцевого, негрецького походження. Так, у Херсонесі поширився культ таврської богині Діви.

Вплив культури місцевих племен особливо посилився близько рубежу нової ери. Крім того, у цей час у мистецтві античних міст-держав з'являються й елементи романізації. Таким чином, грецьке у своїй основі мистецтво в ході самостійного розвитку під впливом різних контактів, особливо у перші століття нашої ери, набуває багатьох оригінальних рис, що



Мозаїчна підлога з Херсонеса з зображенням сцени вмивання. III — II ст. до н. е.

дає можливість твердити про формування локального, північнопричорноморського варіанта античної культури.

В ідеологічних уявленнях поряд із збереженням культів попередніх часів, як грецьких в своїй основі (Аполлона, Зевса, Ахілла, Гермеса та ін.), так і місцевих (наприклад, богині Діви у Херсонесі), посилюються сарматські, почасти скіфські, фракійські, іранські, єгипетські елементи. Розвиваються культи синкретичних божеств. Зокрема, в Пантікапеї зростає шанування головного бога, в основі якого лежав культ Зевса, а також входили елементи фракійського культу Сабазія та, можливо, сарматського кінного бога. Поява у Боспорі у перші століття нашої ери культу єдиного бога характерна для пізньоантичного суспільства в період його розкладу і свідчить про поступовий перехід до монотеїзму.

На початку IV ст. н. е. у Боспорі вже існує християнська община, представник якої — боспорський єпископ Кадм — у 325 р. н. е. брав участь у першому Нікейському соборі. Поширюється тут також культ римських імператорів.

У містобудуванні та архітектурі поряд з давніми традиціями у перші століття нової ери спостерігаються деякі нові елементи, головним чином римської провінціальної школи. Встановився тип невеликого міста-фортеці з досить чіткою системою планування (Ілурат). З'явилися нові типи споруд (цитаделі, терми), елементи декору (декоративні різноколірні мармурові плитки тощо), конструкції та матеріали (гіпокаусти, випалена цегла, значно поширилося застосування вапняних розчинів у будівництві спеціальних споруд). Але конструкції стали більш примітивними і водночас масивними, якість будівництва значно погіршилась. На рубежі нашої ери, а можливо, ще раніше, судячи із зображень на монетах та поховальних стелах, в архітектурі Боспору поширився нетиповий для Середземномор'я п'ятиколонний храм. Саме таким був, очевидно, пантікапейський храм, присвячений цареві Аспургу (23 р. н. е.).

Значно розширилося будівництво монументальних кам'яних склепів, які раніше були типовими головним чином для Боспору. Слід згадати склепи, побудовані впритул до оборонної стіни Херсонеса, склеп так званого Зевсового кургану в Ольвії. В будівництві склепів широко застосовувалися циліндричні склепіння. У Боспорі, як і раніше, склепи продовжували розписувати. Проте в цей час розписи звичайно вже не відбивали тектоніку споруди — чітке розчленування на несучі й несомі елементи часто було відсутнє. Існує думка, що саме у відході від ордерних традицій слід вбачати місцеві впливи. Характер розписів склепів дає підставу вважати, що вже з кінця I ст. до н. е. ці роботи, використовуючи традиції IV—III ст. до н. е., виконували головним чином місцеві майстри.

У I ст. н. е. у Боспорі поширилися так званий квітковий, а трохи пізніше — інкрустаційний стилі. Однією з найцікавіших пам'яток квіткового стилю є розписи склепу Деметри у Керчі (I ст. н. е.). Тут, поряд із зображенням на стінах і в північній люнеті декоративних гірлянд та виноградних лоз, у центрі стелі майстерно зображено голову Деметри, а в південній люнеті — сцену з міфа про викрадення Плутоном, богом підземного царства, Кори — дочки Деметри. Поєднання у II ст. н. е. квіткового та інкрустаційного стилів привело до виникнення таких видатних пам'яток, як розписи так званого Стасівського склепу у Керчі, де стіни розписані в інкрустаційному стилі з введенням архітектурних деталей, а центральна частина стелі — у квітковому; з зображень у люнетах найбільший інтерес становлять батальні сцени за участю греків та сарматів. З інших пам'яток слід відзначити розписи стін склепу II ст. н. е., відкритого в 1975 р. на некрополі Горгіппії. Тут в реалістичній манері відображено сцени з життя й 12 подвигів Геракла — боротьба з левом, лернейською Гідрою та ін., побутова сцена трапези, навпроти входу в склеп зображено дві фігури, які сидять, і юнака, що стоїть перед ними,— можливо, зображення похованих. Також цікавий розпис внутрішніх стінок кам'яного саркофага кінця I ст. н. е. з Боспору. На одній з них зображено майстерню художника, де на стінах між колонами розвішані портрети. Перед художником — ящик з фарбами, трохи далі — мольберт. На інших стінках саркофага представлені музиканти, пігмеї-танцюристи, сцена загробної трапези та ін.



Боспорська надгробна стела. II ст. до н. е.

З надмогильних пам'яток I—II ст. н. е. дійшли до нас невеликі статуї, що зображали похованих, та стели з рельєфами (останні домінують). На рельєфах стел зображені сцени поховальних трапез, героїзовані небіжчиці, фігури, що стоять, у звичайному вбранні або озброєні, вершники в одязі кочовиків тощо. На стелах Боспору почали вміщувати по два і навіть по три рельєфи з одного боку. Саме в рельєфах цих стел найповніше відбилися особливості місцевої боспорської скульптури: площинність, статичність, графічність у ви-

конанні рельєфних деталей, фронтальність постановки фігур, наявність у ряді випадків індивідуальних портретних зображень, а також етнічної характеристики, застосування поліхромії.

Для перших століть нашої ери характерні також статуарні скульптури, що зображували античних богів, царів, видатних діячів (наприклад, мармурова статуя Неокла з Горгіппії — кінець II ст. до н. е., бронзовий бюст цариці Динамії), а також тварин (мармурова статуя лева з Пантікапея) та ін. Загалом скульптура місцевих митців у вказаний період грубіша і дещо примітивніша, ніж античні зразки, але в ній досить виразно простежуються особливості, що виникли завдяки місцевим впливам.



Мармурова голівка з Ольвії. III ст. до н. е.

Значного розвитку в цей час, особливо у Боспорі, досягло також мистецтво торевтики. Тут поряд зі штампованими досить грубо виконаними прикрасами створювалися ювелірні вироби, які своєю багатоколірністю та пишністю відповідали смакам сарматських племен. Типові ювелірні прикраси боспорських майстрів знайдено, зокрема, в сарматських похованнях поблизу с. Ковалівки Миколаївської області та в Нижньогірському районі Кримської області. Поєднання золота і кольорового каміння, застосування геометричного поліхромного візерунка повністю відповідали принципу інкрустаційного стилю, який у Боспорі в II ст. н. е. застосовувався в декорі архітектурних споруд.

Слід зазначити, що традиції місцевих племен у мистецтві північнопричорноморських міст досить яскраво виявилися не тільки у Боспорі, який по праву вважається художнім центром сарматського світу, а й в інших містах, зокрема Тірі. Проте за браком джерел поки що не маємо змоги говорити про це докладніше.

Тисячолітня епоха античної цивілізації в Північному Причорномор'ї не пройшла безслідно для наступних часів.

Чисто еллінські, спочатку чужі для навколишнього середовища античні міста і поселення Північного Причорномор'я в ході свого дальшого розвитку стали складовою, органічною частиною всього північнопричорноморського світу. Постійна взаємодія між місцевими племенами й античними містами і взаємовплив зумовили утворення своєрідного варіанта античної культури.

В результаті взаємного проникнення цих світів створилися передумови для виникнення держав із змішаним населенням, що складалося з греків та тубільного населення, яке, зокрема, в Боспорській державі, було представлене племенами сіндів, меотів, скіфів та ін.

Прогресивна роль античних північнопричорноморських міст полягала насамперед у тому, що вони вплинули на прискорення соціально-економічного і політичного розвитку місцевих племен, формування в них класового суспільства, розвитку їх економіки, культури, ідеоло-

гічних уявлень. Шляхом тісних контактів з античними містами племена Північного Причорномор'я були втягнуті в постійні взаємовідносини з найпередовішою на той час античною культурою. Античні традиції ввійшли складовою частиною в культуру місцевих племен. Цей процес торкнувся не тільки скіфо-сарматських і зарубинецьких племен. У сферу контактів з античною культурою були також утягнуті і носії багатоетнічної черняхівської культури, пам'ятки якої зони Лісостепу і прилеглої до неї частини Степу, на думку більшості дослідників, належать, як і зарубинецькі, до ранньослов'янських. Багато речей античного походження (амфори, червонолаковий і скляний посуд, металеві та інші прикраси тощо) знайдено при розкопках могильників і поселень предків слов'ян, які займали велику територію басейнів Подніпров'я, Побужжя, Подністров'я. У процесі їх тісних взаємовідносин з північнопричорноморськими античними державами у галузях економіки, насамперед торгівлі, і культури обидві сторони протягом більш як п'яти століть справляли значний вплив одна на одну.

Модифіковані під впливом візантійської культури античні традиції через ранньосередньовічні міста, що виникли на місці деяких старих античних центрів, дійшли певною мірою і до Київської Русі.

ЗАРОДЖЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Розділ VI ДАВНІ СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХ СУСІДИ (II ст. до н. е.— IX ст. н. е.)

1. Населення сучасної території Української РСР у II ст. до н. е.— II ст. н. е. Найдавніші відомості про слов'ян

Походження слов'ян та найдавніший період їх історії є важливою і, разом з тим, складною проблемою, яка вирішується з урахуванням даних писемних джерел, лінгвістики, археології та антропології. За висновками цих наук можна висвітлити в загальних рисах найдавнішу історію слов'янських племен, накреслити основні напрями слов'янського етногенезу.

Найдавніший період історії слов'ян, на думку вчених, відноситься ще до бронзового (друга половина II тисячоліття до н. е.) і раннього залізного (I тисячоліття до н. е.) віку. Від тих часів у культурі осілих племен простежується певна спадкоємність до перших століть нової ери, коли слов'яни вперше стають відомими в античній літературі під назвою венедів (венетів, вінедів). Однак дані писемних джерел дуже уривчасті і за рамки простого переліку венедів у складі населення Східної Європи, по суті, не виходять. І все ж цінність таких згадок надзвичайно велика, оскільки вони є першою документальною фіксацією стародавніх слов'ян. Зіставлення археологічних джерел з писемними дозволяють значною мірою конкретизувати останні й глибше зрозуміти їх зміст. Відомості про венедів ми знаходимо в «Природничій історії» Плінія Старшого (77), в творі Корнелія Таціта «Про походження германців і місцеположення Германії», відомому в літературі під скороченою назвою «Германія» (98), та в «Географії» Клавдія Птолемея (середина II ст. н. е.).

Писемні згадки про венедів служать головним джерелом для визначення найдавнішої території розселення слов'ян на початку нашої ери. З приводу походження слов'ян у науковій літературі існують різні теорії. Найдавнішою серед них є теорія про дунайську, або балканську, прабатьківщину слов'ян. В її основі лежить неправильне тлумачення «Повісті временних літ» про розселення слов'ян з Подунав'я. Особливо популярною вона була серед вітчизняних істориків XIX — початку XX ст.

У першій половині XIX ст. визначний славіст П. Й. Шафарик на підставі повідомлень античних авторів перших століть нашої ери про венедів, даних історика готів VI ст. Іордана та ранньовізантійських хронік спробував довести, що найдавнішими слов'янськими землями були Поділля, Галичина, а також Волинь.

Наприкінці XIX ст. інший видатний чеський славіст Л. Нідерле, узагальнивши весь відомий на той час фактичний матеріал про стародавніх слов'ян, дійшов висновку, що найдавнішою територією формування слов'ян могли бути землі сучасних Південно-Східної Польщі, Південної Білорусії та Північної України. Ця теорія, незважаючи на її наукове обгрун-

тування великим фактичним матеріалом, була сприйнята далеко не всіма дослідниками. Відомий польський мовознавець Я. Розвадовський та видатний російський філолог О. Шахматов обстоювали думку, що прабатьківщину слов'ян становили землі за Нижнім Німаном, у басейні Західної Двіни й на узбережжі оз. Ільмень, де слов'яни межували з кельтами, германцями, балтами і фіннами, а з II ст. н. е. проникли в Повіслення і вже звідти пізніше розселилися на широких просторах Європи. Однак ця теорія в подальшому не знайшла прихильників.

Існували й інші точки зору щодо первісної території стародавніх слов'ян (сарматська, азіатська), які, проте, не дістали наукового визнання як не підкріплені джерелами. Окремо слід згадати висунуту в 20-ті роки XX ст. польськими дослідниками «вісло-одерську теорію» походження слов'ян, яка набула широкого визнання в 40—50-ті роки. Прихильники «вісло-одерської теорії» найдавнішими слов'янськими землями вважають межиріччя Вісли та Одеру, звідки слов'яни з часом немовби почали своє розселення по Європі, зокрема і в райони Подніпров'я. Для аргументації даної теорії автори широко використали як лінгвістичні, так і археологічні дані.

Таким чином, до останнього часу питання про первісну територію слов'янських племен ще остаточно не вирішено. Значний внесок у вивчення проблеми розселення стародавніх слов'ян у повоєнні роки зробили радянські (П. М. Третяков, Б. О. Рибаков, Ф. П. Філін, С. Б. Бернштейн та ін.) та закордонні (В. Гензель та ін.) вчені. Зіставлення писемних і нових археологічних джерел великою мірою допомагає уточнити межі слов'янських земель рубежу і перших століть нашої ери.

Зупинимося коротко на повідомленнях писемних джерел про венедів.

Вперше назва слов'ян «венеди» вжита Плінієм для характеристики груп населення східніше Карпат на широких просторах від азово-чорноморських степів до верхньої течії Вісли: «...Землі до річки Вістли заселені сарматами, в е н е д а м и, скірами і гіррами (тут і далі розрядка наша.— *В. Б.*)». Наведене повідомлення з «Природничої історії» Плінія дає можливість визначити основну територію венедської землі у I ст. н. е. між сарматами на південному сході, з одного боку, і скірами та гіррами на північному заході — з другого. Відомо, що за часів Плінія сармати вже займали все Степове Причорномор'я від Дону до Подунав'я включно. Племена скірів і гіррів тоді ж заселяли північні схили Західних Карпат, що засвідчено і рядом інших джерел. Скірам належали землі у верхів'ях Вісли, а гіррам, очевидно,— частина Вісло-Одерського межиріччя, у верхній течії цих рік. Лісостепова зона Правобережної України до Повіслення була, отже, зайнята венедами. Подальше уточнення венедської території з південного заходу на північний схід, тобто в протилежному напрямку, наводить сучасник Плінія Тацiт: «Венеди... задля грабежу нишпорять по лісах і горах, які тільки не існують між певкінами і феннами». В даному разі певки — частина бастарнського племені (окельтизованих германців), що проживала на Нижньому Дунаї, зокрема на о. Певка в гирлі Дунаю, приблизно за 20 *км* від впадіння ріки у море. Фенни — це угро-фінське населення Північно-Східної Європи, яке займало територію від Уральських гір до Північно-Східної Прибалтики. Ось між цими віддаленими землями Тацiт розміщує венедів. Проте на південному заході венеди не виходили безпосередньо до Подунав'я. Їм могло тут належати тільки лісостепове межиріччя Дністра і Серету. Контакти з угро-фінським населенням і венедами були можливі у басейні р. Оки, куди носії слов'янської зарубинецької культури могли проникати ще на початку нашої ери.

Таким чином, на підставі повідомлень Плінія і Таціта, а також за даними археологічних досліджень можна окреслити венедську територію у I ст. н. е. Венеди займали територію Східної і Центральної Європи між Дніпром і Віслою. Північною межею їхньої території було Лівобережжя Прип'яті, де венеди межували з давньобалтськими племенами, та, можливо, узбережжя Балтійського моря, а південною — рубіж Лісостепу і Степу.

Це — перший висновок, який можна зробити щодо локалізації території слов'ян-венедів, виходячи з найдавніших відомостей про них. На підставі писемних джерел можна зробити й ширші висновки. Античні автори вперше познайомилися з венедами не на ранній стадії їх історії, не в період формування їх етнічної спільності, а вже тоді, коли цей процес завершився і слов'яни являли собою усталене, етнічно зріле утворення. На час, коли слов'яни зафіксовані античними авторами як венеди, вони вже були одним з найчисленніших племен Європи.

Характеризуючи венедів, Таціт підкреслював осілий, тобто землеробський, спосіб життя і цим відрізняв їх від кочових сарматів: венеди «споруджують собі будинки, носять щити і пересуваються пішки, до того ж з великою швидкістю; все це відрізняє їх від сарматів, які проводять усе життя у візку і на коні».

Відомості римського історика про венедів знайшли підтвердження і в археологічному матеріалі: у великих постійних поселеннях з розвинутим землеробством і ремеслом, у постійних місцях поховань, у сталих торговельно-економічних контактах з сусідніми племенами, що засвідчено зарубинецькою і пшеворською культурами.

Особливо слід підкреслити, що джерела I ст. н. е. повідомляють про венедів як про єдиний, сталий етнічний масив на території Східної Європи. Таціт відзначав активність венедів на широких просторах між фіннами і певкінами, що слід розцінювати як воєнні дії з сусідніми племенами рубежу нашої ери.

З другої половини II ст.н. е. територія, заселена венедами, збільшується. Птолемей називає їх серед найчисленніших племен Європейської Сарматії і розміщує на південному березі Балтійського моря, на схід від Вісли. «Заселяють Сарматію,— пише він,— численні племена: венеди — по всій Венедській затоці; вище Дакії — певкіни і бастарни; по всьому узбережжі Меотіди — язиги і роксолани; далі за ними в глибину країни — гамаксобії і скіфи-алани». Далі Птолемей розміщує кілька десятків інших «менш значних племен...».

З наведених Птолемеєм даних можна зробити два важливих висновки. Перший: територія розселення слов'ян безпосередньо прилягала до Балтики, у зв'язку з чим і саме Балтійське море дістало назву Венедської затоки. Хоч археологічних матеріалів, які можна було б беззастережно пов'язати зі стародавніми слов'янами рубежу чи перших століть нашої ери, немає, нехтувати свідченням Птолемея аж ніяк не можна: гирло Вісли і Прибалтійське узбережжя були відомі як грекам, так і римлянам у зв'язку з янтарним торговельним шляхом. Цей старовинний торговельний шлях, що проходив по течії Вісли, існував ще задовго до II ст. н. е., і в античний період землі Північної Європи були краще відомі, ніж східна частина континенту.

Дані Птолемея про венедів у Прибалтиці і відсутність слов'янських археологічних пам'яток того часу можна пояснити лише якоюсь одноразовою появою венедів на цих землях, а не постійним їх проживанням. Птолемей, очевидно, зафіксував саме таку історичну подію.

Другий важливий висновок: венеди, безперечно, належали до числа провідних народів Східної Європи, на чому наголошує автор «Географії», розпочавши перелік великих народів Сарматії з венедів. Птолемей, як і Пліній і Таціт, визначає венедів I—II ст. н. е. як автохтонне, тобто корінне, населення Східної Європи. Нарешті, Птолемей вперше називає слов'ян не тільки чужоземною назвою «венеди», а й справжнім ім'ям — «ставани» і вказує на їх місце проживання на південь від галіндів і судінів (племен балтської групи) аж до аланів, які жили за Доном, у Передкавказзі. Таке розміщення ставанів цілком узгоджується з даними Плінія і Тацита про венедів.

На підставі писемних і археологічних джерел можна в основних рисах визначити географію і безпосередніх сусідів венедів.

Північно-східними сусідами їх були численні угро-фінські племена, що жили у Волго-Окському басейні та Приураллі. Північніше Прип'ятського Полісся розміщувалися балтські племена, східна група яких до рубежу нашої ери займала землі аж до басейну Десни і Сейму. Але, як зазначалося, вже в перших століттях нашої ери Подесення заселяли слов'янські племена. Тут вони встановили контакти з угро-фіннами, що жили у Волго-Окському межиріччі.

У II ст. до н. е. в степовій частині Східної Європи на історичну арену виступили сармати. У творах античних авторів на зміну терміну «Скіфія» приходить новий — «Сарматія». У це поняття вони включали також багато інших, несарматських, етнічних груп населення, в тому числі й слов'ян.

Район розселення сарматів обмежувався в основному зоною степів. Лише починаючи з II—III ст. значні групи сарматів проникли у лісостепову смугу, що, очевидно, зумовлювалося вторгненням у степи інших кочовиків. Вони досягали басейнів Ворскли, Псла і Сули на Лівобережжі, Тясмину і Середнього Подністров'я на Правобережжі, де зіткнулися з місцевим землеробським населенням. Сармати лісостепової частини швидко втратили свої етнічні ознаки — у них, зокрема, зник курганний обряд поховання, поступившись місцевому безкурганному. З приходом у кінці III ст. у причорноморські степи готів політична зверхність сарматів була підірвана, а гуннська навала наприкінці IV ст. остаточно ліквідувала її.

Складним був етнічний розвиток населення на рубежі нашої ери у нижній частині Дністро-Прутського межиріччя і Подунав'я. За писемними джерелами, тут жили північно-фракійські племена (гети, даки, тірагети, карпи), змішане сарматсько-фракійське населення (тірагети-сармати, загадкові «вільні сармати»), а також ряд германських племен, що переселилися з Північної Європи (атмони, бастарни, сідони, а згодом готи, гепіди та ін.). Основу стародавнього населення Нижнього Подунав'я і Подністров'я становили фракійці, східний кордон розселення яких ще в ранньому залізному віці проходив по Дністру. Решта племен, які згадуються в джерелах, була прийшлою з різних частин Європи. Все це і зумовило складну картину етнічних процесів у цьому районі. Етнічне змішання населення ще більше посилилося після завоювання Римом Дакії і розміщення тут римських легіонерів. Почалася поступова романізація і швидка деградація фракійського етнічного елемента, розпад фракійської етнічної єдності. За цих умов у Подунав'ї розпочалося наступне дуже швидке розширення слов'янського масиву.

Західними сусідами стародавніх слов'ян (венедів) були кельти, східна межа ареалу яких сягала сучасного Закарпаття. Прямих територіальних

контактів між кельтами і слов'янами, певно, не було, оскільки їх розділяли фракійські племена, які могли виступати посередниками в культурно-економічних відносинах між ними. На північному заході від слов'ян жили германські племена, які були безпосередніми сусідами венедів у Повісленні і з якими досить рано встановилися тісні контакти. Значною мірою цьому сприяв однаковий рівень соціально-економічного і культурного розвитку обох груп племен. З початком переселення східногерманських племен (III ст. н. е.) на Подунав'я ці відносини ще більш зміцніли, оскільки германська міграція частково проходила через землі слов'янських племен.

У такому оточенні венеди на рубежі нашої ери вийшли на історичну арену і стали відомими античним авторам. На жаль, їхні відомості про венедів дуже уривчасті. Тому у висвітленні найдавнішої історії слов'янства велике значення мають археологічні матеріали, що, по суті, є найбільш повними джерелами для вивчення тогочасного суспільного розвитку.

Археологічною відповідністю слов'янам-венедам є так звана зарубинецька культура, залишена осілим землеробським населенням лісостепової смуги Східної Європи з рубежу III—II ст. до н. е. і до II ст. н. е., а також пам'ятки пшеворської культури у верхній течії Вісли (II ст. до н. е.— IV ст. н. е.). Територіальне поширення зарубинецької культури найповніше збігається з східною частиною венедської території, відомої з писемних джерел (від Прикарпаття до Подесення). Південна межа культури зарубинецьких слов'ян проходить між Лісостепом і Степом, а північна сягає басейну Прип'яті.

Останнім часом з'ясовано, що зарубинецькі старожитності склалися на рубежі III—II ст. до н. е. і що основну роль у формуванні нової культури відігравало місцеве осіле землеробське населення Лісостепу скіфського періоду. На культурі окраїнних земель зарубинців позначилися впливи сусідніх племен. Так, на півдні в пам'ятках зарубинецьких племен досить відчутний сарматський елемент, що виразно простежується на металевих прикрасах до одягу. Можливо, саме цей факт мав на увазі Таціт, коли відмічав зовнішню схожість між венедами та сарматами, протиставляючи водночас цьому осілий характер життя венедів. На північному заході, в районі Прип'ятського Полісся, зарубинецькі старожитності мають деякі спільні риси з матеріальною культурою поморських племен Повісленння. В Подесенні простежуються окремі риси культури місцевого, асимільованого зарубинцями, балтського населення.

Тісні міжплемінні зв'язки населення Лісостепу з сусідами, торгівля і взаємні культурні впливи зумовили появу в місцевому вжитку ряду імпортних виробів. Це особливо стосується античних виробів північнопричорноморських міст, а також середньоєвропейських кельтських речей. Античні й кельтські імпорти користувалися широким попитом не тільки у венедів, а й серед інших європейських племен того часу — фракійців, германців тощо.

Зарубинецька культура, що склалася на місцевій основі, ввібрала у себе ряд досягнень сусідніх народів доби раннього залізного віку, видозмінивши і пристосувавши їх до своїх конкретних умов і потреб. У період складних етнічних пересувань і міграцій племен — так званого «великого переселення народів» —завдяки тісним культурним контактам взаємозбагачення культур було неминучим явищем, воно сприяло поширенню передових надбань. Це прискорило процес формування слов'янської зарубинецької культури, яка об'єднала на спільній основі землеробські племена скіфського часу.

Поєднання локальних елементів зарубинецької культури попереднього періоду і культурних запозичень, що в процесі формування нової культури ввійшли до неї складовими частинами, зумовило існування у зарубинецькій культурі окремих локальних варіантів: середньодніпровського, верхньодніпровського, поліського і деснянського. Останнім часом стала відома ще й південнобузька група зарубинецької культури.

Основними категоріями пам'яток зарубинецької культури є поселення і могильники. В окремих районах виявлено й укріплені городища. Найкраще вивчені: поселення поблизу с. Лютежа у гирлі Ірпеня, Пилипенкова гора поблизу Канева, біля с. Зарубинців на Переяславщині, Чаплинське поселення і могильник у Гомельській області, Почеп у Брянській області, а також ряд окремих могильників — Пирогів і Корчувате поблизу Києва, Отвержичі й Велемичі в Білоруському Поліссі.

Зарубинецькі поселення не мали чіткої забудови. Житла розташовувалися безсистемно, часто перебудовувались. Біля жител на всіх без винятку поселеннях було по кілька господарських ям, які використовувалися як погреби для продуктів, зерносховища. На деяких поселеннях за межами жител виявлено вогнища, іноді із залишками залізного шлаку та іншими ремісничими відходами. Такі вогнища були пов'язані і з виробничою діяльністю, зокрема випалюванням кераміки.

Речовий археологічний матеріал і писемні джерела характеризують носіїв зарубинецької культури як осілих землеробів. Хоч металевих виробів на поселеннях і могильниках знайдено відносно небагато, проте вони представлені досить широким асортиментом: виробничим інвентарем (серпи, коси, пробійники, долота, сокири, рибальські гачки); побутовим начинням (ножі, шила, голки, шпильки, різні обойми, цвяхи, скоби, костилі); прикрасами й речами особистого туалету (браслети, фібули, застібки, булавки, персні, підвіски, сережки, різні бляшки, поясні гачки); предметами озброєння (наконечники стріл, списів, дротиків). Металеві речі різноманітного призначення свідчать про те, що населення зарубинецької культури володіло рядом добре розвинутих ремесел, у тому числі по обробці чорного і кольорового металів. Залізоробна справа у зарубинців досягла такого рівня розвитку, що могла повністю задовольнити їхню потребу у виробах із заліза.

Розселення стародавніх слов'ян

Починаючи з рубежу нашої ери слов'яни поступово розширювали свою територію, втягуючи в процеси слов'янського етногенезу сусідні племена. Розселення слов'янських племен пояснюється як причинами внутрішнього розвитку їх суспільства, так і загальноісторичною обстановкою, що склалася на той час у Східній Європі.

Соціально-економічний розвиток слов'янського суспільства в перших століттях нашої ери ознаменувався значним піднесенням загального рівня господарської діяльності. В самостійну галузь ремесла виділилися добування та обробка металів, внаслідок чого виникли окремі металургійні центри, де працювали металурги-професіонали. Прикладом такого металургійного центру може бути поселення поблизу с. Лютежа, яке тривалий час постачало залізом широкий ринок. Між цим центром і північними лісовими племенами, південно-західними сусідами слов'ян — фракійським населенням — та античними містами Північного Причорномор'я існували широкі торговельні зв'язки. Подібні до Лютізького виробничі осередки виступали і як центри активних торговельних відносин із сусідами.

Завдяки розвитку металургії і металообробки значно вдосконалилися знаряддя землеробства, що становило основу економіки. Стало можливим обробляти навіть важкодоступні грунти півдня Лісостепу. Успіхи у розвитку господарства сприяли зміцненню міжплемінних контактів, поступовому проникненню слов'янського етнічного елемента на сусідні землі. Водночас відбувалися зміни в соціальних відносинах всередині суспільства: сімейна община поступово замінюється територіальною, а така суспільна ланка, як сім'я, стає спроможною вести господарство на самостійних, приватних засадах. Нові соціальні відносини в умовах більш високого рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин руйнували споконвічні родоплемінні інститути.

Внутрішній економічний розвиток слов'янського суспільства став основною причиною слов'янського розселення на широкій периферії, яке охопило Подніпров'я і прилеглі території. На відміну від загальноєвропейських переміщень, слов'янське розселення мало радіальний напрямок і являло собою рівномірне розширення слов'янського ареалу. Крім того, воно було не стрімким і короткочасним явищем, а відбувалося поступово. В процесі розселення слов'яни не відривалися від своїх основних земель на великі відстані, а постійно підтримували контакти з своїм основним етнічним масивом і, отже, не порушували своєї етнічної єдності. Однак найістотнішою специфічною рисою слов'янського розселення було те, що воно мало характер виключно мирної колонізації. Саме цим пояснюється той факт, що в Подунав'ї, де існувала надзвичайно складна етнографічна обстановка, слов'яни не тільки успішно пережили її, а й стали визначальним етнічним елементом після гуннської навали.

Одним з основних районів колонізації зарубинецькими племенами було межиріччя Десни, Сейму і Сожу, куди вони почали масовий вихід у I—II ст. н. е. Раніше ці землі були зайняті двома етнічно різними групами племен. По Десні проходила східна межа розселення балтських племен, відомих в археології як носії юхнівської культури. На сході балти межували з угро-фінським населенням Волго-Окського вододілу. Південними сусідами балтів були численні іранські племена, що досягали течії Сейму. Подесення, куди була спрямована слов'янська колонізація, являло собою, таким чином, прикордонну смугу між балтами, іранцями й угро-фінами.

У Нижнє Подесення зарубинецькі племена проникли ще до початку нашої ери, що засвідчено поховальними пам'ятками в селах Пухівцях і Погребах та рядом поселень у районі Чернігова. Велику групу зарубинецьких селищ виявлено і в районі нижньої течії Сейму. Аналогічні пам'ятки відомі на Лівобережжі Верхнього Подніпров'я, по течії Сожу та Іпуті. Риси матеріальної культури деснянської пізньозарубинецької групи пам'яток склалися не на Десні, а ще в Середньому Подніпров'ї, звідки вони були перенесені на Середню і Верхню Десну у сформованому вигляді. Попередні юхнівські елементи в деснянській зарубинецькій групі представлені дуже слабо. Це свідчить про те, що придніпровські слов'яни швидко асимілювали, а частково й витіснили в даному районі місцеве балтське населення.

Одночасно з колонізацією Подесення зарубинецькі племена почали просуватись угору по течії Дніпра. Вони досягли гирла Березини, а подекуди — і сучасної Смоленщини. На Верхньому Подніпров'ї зарубинецьке населення зустрілося з носіями так званої милоградської культури. Міграція сюди слов'ян проходила поступово, протягом кількох століть. За таких умов неминуче відбувалося взаємопроникнення, взаємозбагачення куль-

тур прийшлого і місцевого населення. Якась частина мілоградських племен, можливо, відступила далі на північ, у район культури штрихованої кераміки, що зумовило виникнення широкої зони змішаних контактів.

Археологічні дані підтверджуються і матеріалами гідронімії. Замість балтських гідронімів у східній частині Верхнього Подніпров'я з'являються слов'янські назви річок. Останнім часом зарубинецькі старожитності виявлено і на середній течії Південного Бугу, що свідчить про розселення слов'ян у південно-західному напрямку. Тут відомо кілька десятків зарубинецьких поселень перших століть нашої ери. Побузькі пам'ятки, подібно до деснянських, відбивають ті самі процеси розвитку зарубинецького суспільства і являють собою однотипні явища. Близьке сусідство з сарматськими племенами наклало відбиток на матеріальну культуру населення Побужжя. У побузьких пам'ятках помітні також риси культури фракійських племен, яка перед цим протягом тривалого часу була поширена в Подністров'ї і суміжних землях. У цей самий час слов'янське населення почало освоювати і басейн Середнього Подністров'я, створивши суцільний масив слов'янських земель до південних відрогів Карпат включно.

Інакше склалися відносини зарубинецьких слов'ян з південними кочовими сарматами. Спроби лісостепових землеробів проникнути на родючі чорноземні степи зазнали невдачі. На Степовому Лівобережжі жодної слов'янської пам'ятки не виявлено. За археологічними даними, встановлено тільки, що такі спроби справді були. Про це свідчать зарубинецькі впускні поховання в більш ранні кургани поблизу сіл Верхньої Мануйлівки і Дяченків на Пслі та біля Лубен на Сулі. Більш помітним виявився вплив зарубинецької культури на півдні, по течії Дніпра, де її елементи простежуються на пізньоскіфських городищах Нижнього Дніпра.

У II ст. н. е. зарубинецька культура припинила своє існування, але населення, яке залишило пам'ятки цієї культури, продовжувало розвиватися в нових історичних умовах. На зміну зарубинецькій культурі у лісостеповій зоні сучасної території Української РСР у II ст. н. е. прийшла так звана черняхівська культура.

2. Давні слов'яни та їх сусіди у II—V ст.

Період II—V ст. в історії Європи був насичений бурхливими подіями. Римська імперія на початку II ст. досягла найвищої могутності. До її складу ввійшли численні провінції, утворені на завойованих римлянами землях Європи, Азії та Африки. Внаслідок завоювання Римом придунайських земель кордони імперії досягли Північно-Західного Причорномор'я. Проте вже з кінця II ст. Римська імперія вступила в період занепаду, викликаного кризою рабовласницького ладу. Розклад рабовласницького господарства, революційна боротьба рабів і колонів, яка поєднувалася з постійними вторгненнями у межі імперії «варварських» племен, призвели наприкінці V ст. до загибелі Західної Римської імперії.

Протягом кількох століть на Рим вели наступ германці, фракійці, слов'яни, сармати, тюрки. Більшість з них переживала період розкладу первіснообщинного ладу й становлення класового суспільства. На цьому етапі дедалі більше виявлялася майнова і соціальна нерівність, посилювалася влада вождів, що спиралися на дружини. Прагнучи до нагромаджен-

ня багатства, до воєнної здобичі, вожді систематично організовували воєнні походи. Головним об'єктом їх нападів була Римська імперія — давній ворог і гнобитель сусідніх племен, власник величезних багатств. Іноді цілі племена в пошуках більш придатних для життя земель знімалися зі своїх місць і оселювались у межах Римської імперії. Значне переміщення численних племен у II—VII ст. дістало назву «великого переселення народів».

Причина далеких міграцій племен полягала в рівні їх соціально-економічного розвитку. На заключному етапі первіснообщинного ладу кількісно зросле населення при загальному низькому рівні розвитку продуктивних сил вже не могло існувати на старих територіях. Надлишку населення довелося шукати нові землі. «Той самий тиск надлишку населення на продуктивні сили,— писав К. Маркс,—примушував варварів з плоскогір'їв Азії вторгатись у держави Стародавнього світу... Зростання чисельності у цих племен приводило до того, що вони скорочували одно одному територію, необхідну для виробництва. Тому надлишкове населення було змушене робити ті сповнені небезпек великі переселення, які поклали початок утворенню народів стародавньої і сучасної Європи»[1].

У перші століття нашої ери переміщення племен охопило територію Південно-Східної Європи, особливо район Північного Причорномор'я, що лежав на шляху кочовиків, які переселялися зі сходу.

За складом населення в той період сучасну територію Української РСР можна поділити на дві області — північну й південну. Північна смуга Лісостепу була заселена переважно осілими ранньослов'янськими племенами. У південній області — степовій смузі, на узбережжі Чорного моря і в Криму — проживало різноетнічне населення. Частину його становили давні жителі Причорномор'я — нащадки скіфів, сармати, греки. До іншої частини належали племена, що прийшли в Причорномор'я в часи «великого переселення народів»: готи, гунни та ін. У перші століття нашої ери у Причорномор'я проникали й ранні слов'яни.

Про територію ранньослов'янських племен Східної Європи в II—V ст. у писемних пам'ятках є лише побіжні відомості. За свідченням істориків VI ст., анти (східна частина слов'ян-венедів) населяли узбережжя Чорного моря між Дніпром і Дністром (Іордан) та територію на північ від Причорномор'я і Приазов'я (Прокопій). Розповідь Іордана про війни антів, готів та гуннів, що точилися у другій половині IV ст., дає підставу розпочинати історію антів уже принаймні з цього часу.

У межиріччі Дніпра і Дністра у II—V ст. жили численні племена, що лишили після себе пам'ятки черняхівської культури, відкритої археологом В. В. Хвойкою 1899 р. у с. Черняхові, нині Кагарлицького району Київської області. Систематичне вивчення цієї культури розпочалося в роки Радянської влади і широко розгорнулося після Великої Вітчизняної війни. Представлена численними пам'ятками, поселеннями і могильниками (загальною кількістю понад 2 тис.), черняхівська культура викликала у дослідників цілий ряд спірних і дискусійних питань. Висловлювалися різні погляди щодо її походження, датування, етнічної належності. Значна частина вчених розглядає черняхівську культуру як поліетнічну. Північна територія цієї культури може бути пов'язана з давніми слов'янами.

Основною територією черняхівської культури була смуга Лісостепу між Середнім Подніпров'ям і Верхнім та Середнім Подністров'ям. Тут

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 8, с. 541—542.

черняхівські пам'ятки становлять переважну більшість і відзначаються однотипністю культурних рис. Археологічні матеріали свідчать про існування на цій території спадкоємності між черняхівською культурою, попередньою, зарубинецькою і наступною, слов'янською VI—VII ст. Дані антропології засвідчують близькість антропологічного типу черняхівців та східнослов'янських племен полян раннього середньовіччя.

У перші століття нашої ери відбувалося розселення черняхівських племен, переважно на південь та південний захід. У ході переселення черняхівці проникли на зайняті різноетнічними племенами суміжні території — в межі Північного і Північно-Західного Причорномор'я, сучасної території Молдавської РСР та Східної Румунії.

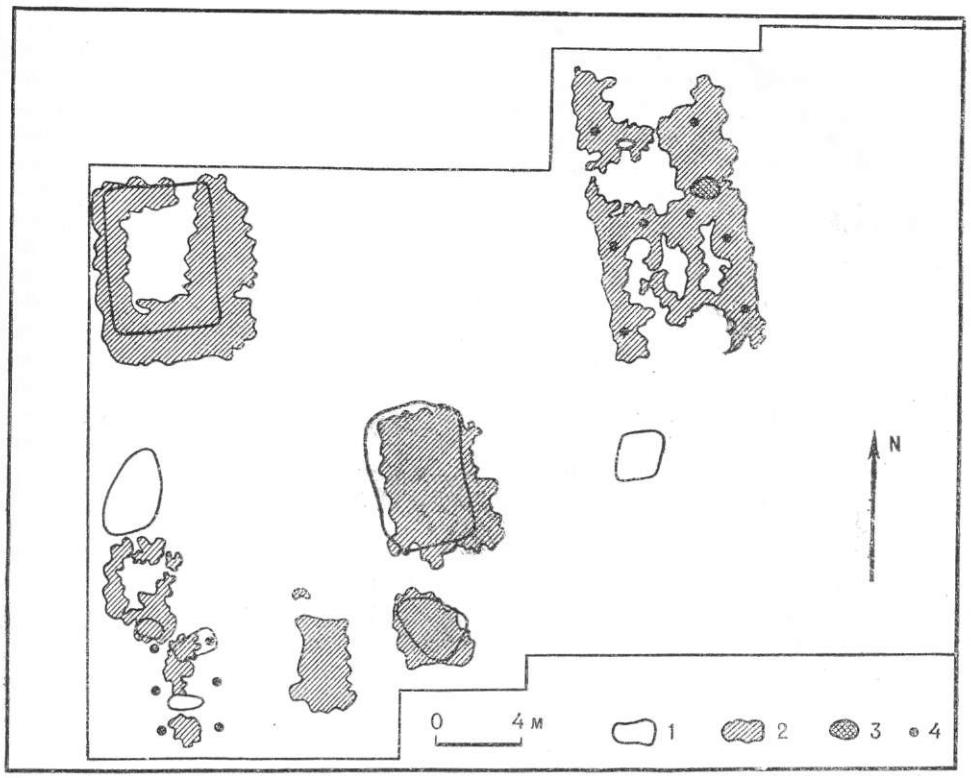
На північ від Середнього Подніпров'я жила північна група ранньослов'янських племен. Вона займала басейни Десни, Прип'яті і Дніпра від Києва до гирла Березини. На цих землях виявлено пам'ятки пізньозарубинецької культури III—V ст., що належали племенам, які переселилися сюди в попередній час із Середнього Подніпров'я.

У зв'язку з різними умовами розвитку цих двох сусідніх, спільних за походженням груп ранньослов'янських племен культура їх мала свої особливості. Племена Верхнього Подніпров'я тривалий час зберігали багато рис зарубинецької культури: споруджували невеликі прямокутні напівземлянкові житла з печами або вогнищами; дотримувалися поховального обряду трупоспалення; користувалися лискованим посудом біконічної форми тощо. Північна група ранньослов'янських племен була менше втягнута в економічні зв'язки з містами Північного Причорномор'я; вона підтримувала контакти з балтськими племенами, на землях яких розселялась і яких, зрештою, асимілювала. Пам'ятки пізньозарубинецької культури відомі поки що в невеликій кількості.

Племена черняхівської культури досягли більш високого рівня економічного розвитку, ніж зарубинецької. Цьому сприяло проживання їх у зоні Лісостепу, де були вільні від лісів масиви з родючим чорноземним грунтом, найбільш придатним для розвитку орного землеробства. Вони більшою мірою зазнали впливу з боку міст Північного Причорномор'я та римських провінцій, що не могло не позначитися на їхньому економічному розвитку. В культурі черняхівських племен відбилися також контакти з сусідніми племенами пізніх скіфів, сарматів, германців. Проте, незважаючи на зовнішні впливи, черняхівська культура зберегла риси, що свідчать про її безпосередній зв'язок з попередньою, зарубинецькою культурою. На заході племена черняхівської культури межували з населенням пізньопшеворської культури басейну Вісли. Найбільш близькими до черняхівських за характером культури є пам'ятки Верхньої Вісли, де розташовувалася західна група ранньослов'янських племен.

Племена, що залишили пам'ятки черняхівської культури, були численні, вони густо заселяли свою основну територію. Як приклад можна навести дані суцільної археологічної розвідки в Уманському районі Черкаської області, в якому зафіксовано близько 80 черняхівських поселень, що знаходилися на відстані не далі як 5 *км* одне від одного, нерідко — гніздами. Поселення розташовувалися звичайно на південних схилах берегів рік та балок, були неукріплені; на деяких з них простежується правильне планування: житла утворювали вулицю чи кілька вулиць.

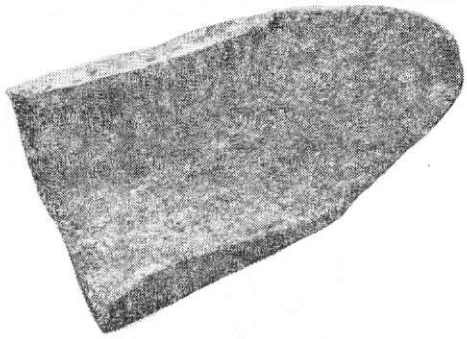
Завдяки широким розкопкам, проведеним на новобудовах республіки, зокрема в зоні будівництва Кременчуцької ГЕС, на черняхівських поселеннях було досліджено двори — комплекси житлових і господарських будівель, що являли собою окремі домогосподарства. Зокрема, чітке пла-



План двору на черняхівському поселенні (с. Леськи Черкаської області). IV ст.: *1* — заглиблені частини будівель; *2* — обпалена пожежею глиняна обмазка стін; *3* — залишки печі; *4* — ямки опорних стовпів стін.

нування двору простежувалося на поселенні поблизу с. Леськи на Черкащині. Головною будівлею було велике наземне житло, поділене перегородками на окремі камери, з піччю в центральній частині. Неподалік розташовувалася господарська частина подвір'я з рядом будівель. Найближче до житла знаходилася яма-погріб, далі — комора, хлів для худоби та дві невеликі будівлі, які могли служити для утримання птиці й дрібної худоби. В одній з них знайдено залізне калатало, що вішалося на шию домашнім тваринам. У кутку подвір'я виявлено три невеликі споруди та яма, що мали виробниче призначення, пов'язане з виготовленням глиняного посуду. Окремі господарські двори вдалося простежити також під час розкопок поблизу с. Максимівки Кременчуцького району Полтавської області. Тут виявлено чотири двори, кожний з яких складався з житла, комори, клуні та господарських ям.

Житлові будівлі були наземні або заглиблені (напівземлянки, землянки); стіни їх споруджувалися на дерев'яному каркасі з лози або плах, основою для якого служили вкопані у землю опорні стовпи. Зовні стіни обмазувалися шаром глини. Долівки жител робилися земляними, іноді підмазувалися глиною; покривалися вони, очевидно, соломою або очеретом. На долівці багатьох жител знаходилися відкриті вогнища, інколи — печі з каменю або глини. Деякі житла мали прибудови типу сіней або ганків. Господарські будівлі звичайно споруджувались у такий самий спосіб, як і житлові.



Залізний наральник черняхівської культури (с. Волоське Дніпропетровської області). III — IV ст.

Основну галузь господарства населення Лісостепу в перші століття нової ери становило орне землеробство. Вже сама густота та значні розміри поселень свідчать про розвиненість цієї галузі господарства, яка мала забезпечити існування численного осілого населення. Як основне знаряддя оранки в той час використовувалося дерев'яне рало, що мало вузький залізний наконечник — наральник. Знахідки чересел на деяких з черняхівських поселень свідчать про появу орних знарядь плужного типу. Найпоширенішими сільськогосподарськими культурами були пшениця, ячмінь, просо, гречка. Вирощували також жито, овес, горох, вику, коноплі. Збирали врожай серпами. Рільництво доповнювалося городництвом, на існування якого вказують знайдені залізні окуття заступів.

Землеробство в умовах осілого побуту в зоні Лісостепу було тісно пов'язане зі скотарством. Розводили велику і дрібну рогату худобу, свиней, коней, свійську птицю; в господарствах тримали собак. Із скотарством нов'язані такі знахідки, як коси для косіння трави, калатала. Певну роль у господарстві племен Лісостепу відігравали промисли — мисливство, бортництво, рибальство.

Продукція сільського господарства зберігалася в ямах-сховищах, розташованих поблизу жител (у деяких з них виявлено зерна злаків). Зберігалося зерно також у спеціальних великих глиняних посудинах, так званих зерновиках, які тримали у господарських приміщеннях типу комор та клунь. Мололи зерно за допомогою ручних зернотерок та жорен.

Сільськогосподарське виробництво у племен Лісостепу поєднувалося з різними видами ремесел, частина яких досягла значного розвитку. Важливе місце в господарстві посідали металургія та обробка металів. Черняхівські ковалі володіли всіма основними прийомами кування заліза в гарячому стані, знали кілька способів одержання та обробки сталі. Ковалі-універсали працювали в основному на замовлення, обслуговували здебільшого свої общини. Про ковальське ремесло черняхівських племен дають певне уявлення вироби, окремі знахідки ковальських знарядь (зубило, пробійник), а також металографічні дослідження залізних виробів. На окремих поселеннях збереглися залишки металургійних горнів. У перші століття нашої ери у населення Лісостепу існувало як самостійне ремесло виробництво прикрас із кольорових металів.

Високого рівня розвитку досягло гончарство. Це засвідчується поширенням саме в цей час гончарного круга та спеціальних гончарних горнів для випалювання посуду. Значна частина посуду виготовлялася на ручному крузі, що являв собою дерев'яний диск, який обертався на нерухомій осі і приводився у рух рукою майстра. Тоді ж гончарі почали застосовувати і досконаліший ножний круг, що складався з двох дисків, з'єднаних рухомою віссю. Нижній диск приводився у рух ногами, руки гончаря лишалися вільними для формування посуду на верхньому диску.

Більш як на десяти поселеннях черняхівської культури виявлено гончарні горни. На деяких з них існувало по кілька горен. Уявлення про працю спеціалістів-гончарів дає відкрита на поселенні в с. Журавці Горо-

дищенського району Черкаської області керамічна майстерня. До її складу входили два гончарних горни й будівля, в якій виготовлявся посуд. У будівлі виявлено глину (сировину), зафіксовано місце, де стояв гончарний круг, знайдено окремі знаряддя праці гончаря.

Важливою галуззю господарства було також деревообробне ремесло. Набір теслярських та столярних інструментів був досить великий: сокири, струги, тесла, долота, свердла, пили. Розвивалося і каменеобробне виробництво. Про майстерність тогочасних каменярів свідчать не тільки господарські знаряддя, виготовлені ними,— жорна, зернотерки, точильні бруски, а й монументальні кам'яні скульптури, що зображали язичницьких богів. Поширення набула й обробка кості, що підтверджується знахідками цілого ряду кістяних виробів — гребінців, підвісок, проколок, лощил, гольників. Із заготівлею шерсті для пряжі, прядінням і ткацтвом пов'язані знахідки ножиць для стрижки овець та глиняних прясел, які надівалися на веретено.

Окрему галузь ремесла становило склоробне виробництво. Значний інтерес викликають залишки такого виробництва, відкриті поблизу с.Комарова Чернівецької області. Тут у III—IV ст. існували майстерні по виготовленню скляного посуду, що є унікальною пам'яткою матеріальної культури Східної Європи. Виявлено залишки будівель та кам'яних вогнищ, оплавлена цегла від склоплавильних печей, деякі знаряддя майстрів — черпак, тигель, форми для видування скляних виробів. Характер речових знахідок дає змогу допустити, що ці майстерні належали римським ремісникам.

Значну роль у господарстві населення Лісостепу в перші століття нової ери відігравала торгівля з рабовласницьким Півднем — Північним Причорномор'ям і римськими провінціями, а інколи — і з самою Італією. З цих районів у Південно-Східну Європу надходив глиняний червонолаковий, скляний та бронзовий посуд, амфори з вином та олією. Античне походження мають також і деякі інші речі черняхівців, такі як світильники, камеї, геми тощо.

У лісостеповій частині сучасної території Української РСР виявлено численні римські монети — як поодинокі екземпляри, так і цілі скарби. Нерідко монети знаходили безпосередньо на черняхівських поселеннях. Основні знахідки монет локалізуються у Верхньому Подністров'ї та на правобережжі Середнього Дніпра. Найбільша кількість монет припадає на часи римських імператорів Антоніна Пія (138—161) та Марка Аврелія (161—180). Існує думка, що римські монети перебували в обігу у місцевих племен, особливо сусідніх з римськими провінціями. У III—IV ст., коли на Дунаї точилися готські війни з Римською імперією і торговельні зв'язки порушилися, римські монети нерідко потрапляли до сусідніх племен як воєнна здобич або, разом із спеціально виготовленими медальйонами,— як дари при укладенні союзу.

Статтями вивозу з Лісостепу в Римську імперію та міста Північного Причорномор'я були здебільшого хліб, мед, віск, хутра, шкіра, можливо, худоба, а також раби.

Інтенсивні зв'язки племен Лісостепу з Римською імперією позначилися на їх економічному та соціальному розвитку. Римські впливи помітні, зокрема, в запозиченні деяких технічних навиків, що їх набули місцеві племена саме у II ст. н. е. Так, у цей час поширюється по всьому Лісостепу гончарний круг та гончарні горни для випалювання кераміки.

Торгівля з рабовласницьким Півднем прискорювала процес формування класового суспільства. Можливість купівлі імпортних виробів, зде-

більшого предметів розкоші, служила стимулом для нагромадження верхівкою місцевого суспільства багатств, пошуків шляхів посилення експлуатації своїх одноплемінників.

Соціальні відносини у ранньослов'янських племен першої половини I тисячоліття н. е. були характерними для кінцевого етапу первіснообщинного ладу, періоду зародження класового суспільства. В цей час у населення Середнього Подніпров'я і Подністров'я вже існували індивідуальні господарства, що велися окремими сім'ями. Створювалися умови для майнового розшарування всередині общини, в якій виділяються окремі заможні сім'ї. В цьому плані цікаві знахідки на черняхівських поселеннях гачкових та якореподібних ключів для замикання дверей. Вони вказують на існування в цей час у населення власності, яку необхідно було оберігати.

Свідченням збагачення окремих членів общини є грошові та грошоворечові скарби, відкриті в лісостеповій частині сучасної території Української РСР. Деякі з них містили велику кількість римських монет (понад тисячу), а також срібний посуд та прикраси. Соціальна верхівка прагнула до збагачення, до присвоєння продукту праці своїх одноплемінників у вигляді данини. Племінна верхівка складалась із осіб різного соціального рангу. Вища влада належала вождям, яких античні та середньовічні автори називали «королями». Вожді очолювали племена, які об'єднували територіальні общини. Писемні пам'ятки називають також старійшин, або вельмож. Так, від історика Іордана дізнаємося про існування наприкінці IV ст. слов'янського (антського) вождя Буса (Божа), почет якого складався з 70 вельмож.

Наприкінці первіснообщинної епохи набуло поширення рабство, причому не тільки у народів, що пережили згодом рабовласницьку формацію, а й у тих, які минули її (так зване патріархальне рабство). Рабами звичайно були полонені. Судячи з відомих писемних джерел, більшість сусідніх з Римом племен знала рабство, яке, очевидно, мало місце і в черняхівських племен. Найвірогідніше, рабська праця застосовувалась у ремісничих майстернях, які потребували численної допоміжної робочої сили, а також у землеробстві. Рабство, як і збирання данини, було початковою формою експлуатації на етапі становлення класового суспільства.

Для цього періоду характерне утворення великих союзів племен, які об'єднувалися під владою одного вождя. Такі тривалі союзи племен, очевидно, існували і у племен черняхівської культури. Саме такі об'єднання передували утворенню держави та народності, які складалися одночасно з переходом до класового суспільства.

Ідеологічні уявлення черняхівських племен першої половини I тисячоліття н. е. в цілому мали характер язичницьких вірувань. Суть їх полягала у вірі в потойбічне життя як продовження земного, обожненні сил природи та поклонінні їм, обрядах й ворожіннях, пов'язаних з турботами про новий врожай. Більшість язичницьких обрядів і вірувань була пов'язана з працею землероба й обумовлювалася бажанням одержати багатий врожай.

Значний інтерес становить група пам'яток на черняхівських поселеннях, що може бути інтерпретована як залишки святилищ, де відбувалося моління та принесення жертв язичницьким божествам. Одне з святилищ виявлено на поселенні в с. Іванківцях Новоушицького району Хмельницької області. Тут стояли три кам'яних ідоли, що мали вигляд чотиригранних стовпів заввишки близько 3 *м*, верхня частина яких була оформлена як голова людини. Один з ідолів (триликий) містився у центрі святилища.

Навколо нього стояли три легкі споруди з жертовниками у вигляді вогнищ і кам'яних вимощень, тут же знаходилося десять ям із залишками ритуальних багать, які в свій час, очевидно, постійно горіли. Другий ідол, що стояв трохи осторонь, зображав чоловічу постать, з виразно позначеними шапкою, вусами, бородою, зі складеними на грудях руками, з мечем на поясі. Третій ідол зберігся в уламках. Серед ідолів, можливо, були покровителі залізоробного ремесла, що існувало на поселенні.

Інше святилище, відкрите поблизу с. Ставчан Новоушицького району Хмельницької області, очевидно, присвячувалося сонячному божеству. Тут виявлено дві скульптури, що стояли одна проти одної: конічний стовп, на якому вибитий круг — солярний (сонячний) знак, символізував сонце, скульптура бородатого чоловіка в конічній шапці, з рогом у руках, на спині якого було зображено коня,— очевидно, уособлювала сонячне божество. Навколо фігур збереглися залишки ритуальних багать.

Залишки святилища, де, мабуть, відбувалося новорічне ворожіння за врожай, досліджені на поселенні в с. Лепесівці Білогірського району Хмельницької області. В одній з будівель селища стояв жертовник, споруджений з глини й розбитих посудин, серед яких знаходилися дві чаші. Орнамент на вінцях однієї з них був розшифрований академіком Б. О. Рибаковим як давній землеробський календар, а самі чаші інтерпретовані як ритуальні посудини для новорічного ворожіння, що, за язичницькими віруваннями, мало забезпечити в новому році багатий врожай. Вінця чаші з зображенням календаря були поділені на 12 секцій, що відповідали місяцям року. В кожній з секцій зображено характерні для даного місяця явища природи (літнє та зимове сонцестояння, весняне рівнодення) або ж сільськогосподарські роботи, які необхідно проводити в певні місяці (весняна та осіння оранка, жнива).

Землеробські «календарі» відомі також і на інших черняхівських знахідках, зокрема на посудині з с. Ромашок Рокитнянського району Київської області. На ній символічно зображені явища природи і землеробські роботи (дощі, колосіння хлібів, жнива), язичницькі свята (Ярилин день, Купала, обжинки), а також ряди квадратиків, що відповідають дням всього циклу землеробських робіт. За ромашківським «календарем» вівся відлік усіх фаз розвитку сільськогосподарських рослин, важливих для землеробства явищ природи та язичницьких свят, в які відбувалися моління про бажані вологу або сонце. Деякі дослідники допускають проникнення до черняхівських племен християнства.

Розвиток економіки та соціальних відносин, а також контакти з передовими державами середземноморського світу сприяли появі в культурі черняхівських племен зачатків наукових знань, застосування в окремих випадках письма. На деяких уламках черняхівських посудин та кістяних виробах виявлено грецькі й латинські літери. Очевидно, через купців та ремісників з Північного Причорномор'я і римських провінцій до черняхівських племен проникало грецьке й латинське письмо.

Розвиток землеробства й ремесла зумовив появу елементів знань у галузі природничих і технічних наук. Значний інтерес становлять знахідки знарядь, які дослідники інтерпретують як хірургічні інструменти: ланцети, щипці тощо.

Писемні пам'ятки, на жаль, дуже фрагментарні, свідчать про участь ранньослов'янських племен у політичних подіях, що розгорталися на той час у Південно-Східній Європі. Найбільше відомостей дійшло до нас про боротьбу, яку вели ранні слов'яни з германськими племенами готів після їх переселення з Прибалтики на південний схід. Сутички готів з ранніми

слов'янами відбувались у другій половині IV ст. за готського «короля» Германаріха. Як свідчить Іордан, Германаріх, завоювавши в Приазов'ї плем'я герулів, рушив проти венетів (венедів), які спочатку оборонялися, а згодом підкорилися його владі, проте не надовго. У 375 р., під час війни з гуннами, Германаріх загинув.

Наступний епізод боротьби ранніх слов'ян з готами припадає на кінець IV ст., коли готами правив король Вінітарій, який підкорився владі гуннів. Згодом, намагаючись звільнитися з-під влади гуннів, він рушив з військом у «край антів». Але у першому ж бою з ними Вінітарій зазнав поразки. Надалі він діяв більш рішуче, добився перемоги і розіп'яв короля антів Буса разом з його синами і старійшинами. Але і ця перемога виявилася короткочасною. Вінітарій був переможцем «хіба що протягом одного року» (Іордан). Незабаром Вінітарія вбили гунни.

Ранні слов'яни не стояли осторонь загальної боротьби варварських племен з Римом. Зокрема, вони брали участь у так званих скіфських, або готських, війнах середини III ст. на Дунаї, про що є відомості в деяких писемних джерелах. Про участь ранньослов'янських племен у воєнно-політичних подіях на кордонах Римської імперії свідчать також знахідки на слов'янських землях римських медальйонів (зокрема, кілька медальйонів II—IV ст. знайдено на території Києва), що являли собою дари вождям сусідніх племен при укладанні з Римом миру чи союзу. В подібні відносини з Римською імперією в окремих випадках вступали і вожді ранньослов'янських племен.

Племена Прикарпаття і Північного Причорномор'я

Сусідами східної частини ранньослов'янських племен у II—V ст., як і в попередній період, були на півночі, у Верхньому Подніпров'ї, балтські племена, на північному сході, в басейні Оки,— фінно-угорські, на півдні, в Степу,— ізні скіфи та сармати. На південному заході, між Карпатами й Нижнім Подунав'ям, жили фракійські племена карпів, гетів, даків. Крім того, відбувалося переселення в Північне Причорномор'я готів і гуннів.

У Верхньому Подністров'ї до II ст. жила група гето-дакійських племен, які залишили пам'ятки липицької культури. У II—V ст. Прикарпаття населяла інша група племен, що залишила культуру карпатських курганів. Ці кургани розташовані в північних і південних передгір'ях Карпат. Аналогічні пам'ятки є й за сучасними межами України — в Східній Словаччині та Румунії.

Племена культури карпатських курганів вели осілий спосіб життя, займаючись землеробством і скотарством. Жили вони на поселеннях, де будували наземні житлові споруди з вогнищами, поблизу яких знаходилися господарські ями. Вони знали залізоробне та гончарне ремесла. У майстернях, де були горни, виготовлявся сироглиняний посуд. Ці племена вели торгівлю з Північним Причорномор'ям і Нижнім Подунав'ям, про що свідчать знахідки амфор та римських монет. Торговельні шляхи проходили по Пруту і Дністру. Вивозили ці племена продукти скотарства, можливо, хутра та сіль. Крім поселень, збереглися могильники. Характерним для них був обряд поховання зі спаленням померлих (здебільшого на місці поховання), з наступним насипанням курганів.

Племена Прикарпаття, очевидно, фракійські за походженням, протягом II—VII ст. зазнавали культурого впливу з боку східнослов'янських племен. Цей процес простежується за археологічними матеріалами. Зокрема, на ряді поселень культури карпатських курганів виявлено

матеріал, близький до черняхівського, відкрито типово слов'янський матеріал VI—VII ст. Ці дані свідчать про заселення Прикарпаття східнослов'янським населенням та про асиміляцію ним місцевих племен. У другій половині І тисячоліття н. е. Прикарпаття вже населяли східнослов'янські племена хорватів.

Північне Причорномор'я у II—IV ст. заселяло різноетнічне населення. На узбережжі Чорного моря продовжували існувати колишні грецькі колонії, міста-держави, що здебільшого потрапили у залежність від Римської імперії: Ольвія, Тіра, Херсонес, Боспор та ін. На Нижньому Дніпрі існували городища та поселення, засновані у II ст. до н. е. пізньоскіфськими племенами, етнічний склад населення яких з часом змінився, а матеріальна культура зазнала впливу з боку сусідніх культур — античної, гетської, сарматської.

У степах Північного Причорномор'я в II—IV ст. продовжували кочувати сарматські племена, серед яких головну роль відігравали алани. Історик IV ст. Амміан Марцеллін яскраво змалював побут кочовиків-аланів, які все своє життя проводили в кибитках. Проте частина сарматів вже перейшла до осілості. Про перебування сарматів на Нижньому Дніпрі свідчать окремі сарматські поховання та могильники.

Сарматські племена просунулись і в північніші райони. Їхні поховання відомі в північній частині Степового Подніпров'я та в Лівобережному Лісостепу. Сарматські поховання й окремі риси сарматського поховального обряду виявлено на деяких черняхівських могильниках — у селах Кантемирівці Полтавської області, Черняхові Київської області, Масловому Черкаської області. Елементи сарматської культури могли з'явитись у черняхівських пам'ятках лише за умови тісних зв'язків між обома групами племен та, в окремих випадках, спільного проживання їх на одній території. Одним з районів, де осідали сарматські племена, було Правобережжя Дністра та Прутсько-Дністровське межиріччя.

У Степове Подніпров'я, переважно у його північні райони, в II—III ст. проникла з Середнього Подніпров'я частина черняхівських племен, що розселилася серед місцевого населення. В ряді випадків можна простежити взаємовплив культур пізньоскіфської, сарматської і черняхівської. Так, на пізньоскіфських поселеннях у пониззі Дніпра трапляються окремі черняхівські речі, а на деяких могильниках поблизу цих поселень — черняхівські поховання.

Черняхівські племена проникали також на лимани Північного Причорномор'я і до гирл Дністра та Дунаю — в Північно-Західне Причорномор'я. На цій території жило скіфо-сарматське та грецьке населення, почасти римляни. В матеріальній культурі поселень і могильників того часу на берегах Сасицько-Березанського та Тілігульського лиманів, поблизу сіл Вікторівки, Коблевого Миколаївської області, Ранжевого Одеської області, простежуються риси, характерні як для черняхівських, так і для скіфо-сарматських пам'яток. З першими пов'язуються напівземлянкові житла, поховання за обрядом трупоспалення, з другими — кам'яне будівництво, поховання у вигляді підбоїв та земляних склепів.

У Північному Причорномор'ї протягом III—IV ст. перебували германські готські племена. За Іорданом та готським народним епосом, готи походили зі Скандінавії. Ще до початку нашої ери вони переселилися в Прибалтику і близько двох століть жили на Нижній Вісли. Наприкінці II ст. у пошуках нових місць для поселення вони перемістилися на південний схід і оселились у Скіфії на узбережжі Чорного моря та біля Меотіди (Азовського моря). На середину III ст. припадає прихід на Дунай

гепідів — племен, споріднених з готами, що свого часу переселилися разом з останніми зі Скандінавії в Прибалтику.

На Дунаї і в Північному Причорномор'ї в середині III ст. розгорнулася боротьба з Римом союзу племен, до якого входили германці, сармати, скіфи, фракійці та слов'яни. Ці війни дістали назву скіфських, або готських. У 30-ті роки III ст. «скіфи», як часто збірно називали ці племена античні автори, перейшли Дунай і вдерлись у римські провінції Мезію і Фракію. В 40-х роках III ст. вони здійснили походи в Північне Причорномор'я і зруйнували Тіру, Ольвію, Херсонес, Неаполь Скіфський, Танаїс, а згодом, у 267 р., захопили Пантікапей. У 248 р. «скіфи» продовжували напади на Мезію і Фракію, у 251 р. їм вдалося захопити Філіппополь (сучасний Пловдів).

Північнопричорноморські племена, захопивши боспорський флот, у 250—260-х роках здійснили ряд походів на міста Малої Азії та Греції, з яких найбільшим був похід 269 р. Проте в 270 р. у Мезії, при місті Наїссі, римські війська на чолі з імператором Клавдієм II розгромили військо варварів. Був знищений також і їхній флот. Незважаючи на здобуту перемогу, Рим втратив частину своїх північно-східних володінь, зокрема Дакію, яку захопили германці, та міста Північного Причорномор'я. Деякі з міст після розгрому в 40-х роках III ст. взагалі перестали існувати. Після закінчення війн на Дунаї готи продовжували жити в Північному Причорномор'ї і в Криму. Їхні племена поділялися на дві групи: східна називалася остроготи (остготи), західна — везеготи (вестготи).

Багато вчених, починаючи з кінця XIX ст., робило спроби пов'язати з германськими племенами, що перебували в Південно-Східній Європі, певні археологічні культури. Готськими без достатніх підстав вважалися майже всі відомі прикраси та скарби Південно-Східної Європи. На початку XX ст. німецькі буржуазні історики оголосили германською і черняхівську культуру. Це твердження спростовується археологічними матеріалами, які відображають давні місцеві та північнопричорноморські традиції в черняхівській культурі, а також останніми антропологічними дослідженнями, які свідчать, що антропологічний тип черняхівців різко відмінний від германського. Отже, думка про готську належність черняхівської культури є необгрунтованою.

У пошуках пам'яток, залишених германськими племенами у Південно-Східній Європі, важливе значення має відкриття останнім часом ряду поселень і могильників на Поліссі й Волині, в межах сучасної території України та Білорусії, з матеріалами північно-західного типу. Найзначнішими з них є могильники на околиці Бреста, в місцевості Трішин, та в с. Дитиничах Ровенської області. Виявлений матеріал цікавий тим, що має аналогії в пам'ятках перших століть нової ери району Нижньої Вісли і Мазовії (східні поморсько-мазовецькі пам'ятки), тобто того часу, коли там жила північно-західна група слов'янських племен та племена гото-гепідів. Отже, обидва могильники засвідчують шлях просування на південний схід у II—IV ст. нижньовіслянського населення, у складі якого могли бути готи та гепіди.

Матеріали, аналогічні нижньовіслянським, виявлено також на деяких інших тогочасних поселеннях і могильниках Волині. Всі ці пам'ятки свідчать про існування в цьому районі особливого варіанта культури, що поєднувала риси черняхівських і нижньовіслянських пам'яток. Ця особливість культури, напевно, свідчить про змішаний склад населення Волині, про те, що на даній території осіла якась частина північно-західних племен, змішавшись з місцевим населенням.

У перші століття нашої ери рух племен з північного заходу можна простежити також і за пам'ятками пшеворського типу, що з'являються в цей час на Волині та у Верхньому і Середньому Подністров'ї. Пшеворська культура, основна територія якої охоплює басейн Вісли і Правобережжя Одеру, належала західній частині слов'янських племен, в середовище яких проникли германці. У Подністров'ї збереглися пшеворські поховання озброєних воїнів, які входили, очевидно, до складу дружин, що рухалися на південь. Пшеворські поселення останнім часом відкрито у межиріччі Дністра й Західного Бугу. Поодинокі знахідки пшеворського та поморсько-мазовецького типів відомі і з ряду пізніх пам'яток черняхівської культури на території південно-східних областей УРСР. Знайдені матеріали свідчать, що північно-західні племена просувалися в Північне Причорномор'я протягом тривалого часу, аж до середини I тисячоліття н. е. Ці матеріали відбивають один із шляхів проникнення германських племен у Північне Причорномор'я. Існували й інші, західніші шляхи пересування германців на південь.

За писемними пам'ятками, на другу половину IV ст. припадало правління остроготського «короля» Германаріха. Іордан, всіляко звеличуючи діяльність Германаріха, перебільшив його завоювання, приписавши йому безпідставно підкорення мало не всіх племен Східної Європи, зокрема таких, як весь, чудь, меря, мордва, ести, венети та багато інших. До того ж сам Іордан зазначив короткочасність панування Германаріха над завойованими племенами.

Наприкінці IV ст. у Північне Причорномор'я вдерлося велике об'єднання кочових племен тюркського походження, основу якого становили гунни. Гуннське об'єднання склалося далеко на сході, в Монголії та Північному Китаї. В епоху його розквіту, в II—I ст. до н. е., гуннам були підвладні численні племена Центральної Азії. Згодом цей союз розпався, і частина гуннів рушила в Середню Азію, на Нижню Волгу, Дон, у Північне Причорномор'я і далі на захід.

Гунни були кочовиками-скотарями. Характер їх господарства вимагав частої зміни місць кочування. Постійним його доповненням були грабіжницькі війни. В творах давніх істориків гунни незмінно виступають як жорстокі завойовники, які на своєму шляху винищували місцеве населення, руйнували його економіку і культуру. Досягши в 70-х роках IV ст. Північного Причорномор'я, вони напали на войовничих аланів Подоння, які вчинили їм упертий опір. Проте гунни перебили й пограбували значну частину аланів, а решту включили до свого союзу. Гунни проникли також на Тамань і в Крим, де розгромили міста Боспору. Підкоривши аланів, вони напали на остроготів.

Після смерті Германаріха остроготи визнали зверхність гуннів. Готами управляв їхній власний правитель, але призначали його завойовники. Частина остроготів улилася в гуннський союз і рушила з ним на захід, решта залишилась у Криму, оселившись серед місцевих племен.

У степовій смузі сучасної території Української РСР було відкрито ряд поховань кінних воїнів та скарбів з предметами убору, здебільшого інкрустованими камінням,— діадемами, пряжками, намистом, бляшками тощо. Ці пам'ятки звичайно пов'язують з гуннським періодом (кінець IV—V ст.). Залишили їх, очевидно, племена, що входили до складу гуннського союзу. На думку дослідників, речі інкрустаційного стилю виготовлялися в містах Північного Причорномор'я, зокрема в Боспорі.

З Північного Причорномор'я гунни продовжили рух на захід, до кордонів Римської імперії. Дійшовши до Дністра, вони розгромили укріп-

лений табір вестготів, які змушені були переселитись у межі Римської імперії, звідки незабаром відновили боротьбу з Римом. Гуннський союз був конгломератом різних племен (остроготів, гепідів, аланів та ін.), яких гунни повели за собою. Вони здійснювали походи на Балкани, в Малу Азію, Центральну Європу. Основною територією, де зупинилися гунни, стала рівнина між Тисою та Дунаєм. Тут знаходилася ставка їхнього «короля» Аттіли.

Спільна боротьба європейських народів проти гуннів завершилася 451 р. в Галлії, де у битві на Каталаунських полях останні зазнали жорстокої поразки від римлян та вестготів. Остаточно гуннський союз розпався після смерті Аттіли, коли підвладні йому племена виступили проти його синів і в битві на р. Недао в Паннонії у 453 р. перемогли їх. Залишки гуннів відійшли у Причорномор'я.

Після розпаду гуннського об'єднання в Північному Причорномор'ї та Подунав'ї посилюється політична активність слов'янських племен, які у VI ст. виступають як значна політична сила.

3. Східні слов'яни у VI—IX ст.

В історії Європи друга половина I тисячоліття н. е. була періодом важливих історичних зрушень. Закінчилися переміщення племен та боротьба їх з Римською імперією в межах західної її частини, тоді як на сході, на кордонах Візантійської (Східної Римської) імперії, вони продовжувалися ще у VI—VII ст. Визрівали феодальні відносини, складання яких завершилося наприкінці I тисячоліття н. е., формувалися держави та народи середньовічної Європи.

Цей час був важливим етапом в історії слов'ян. У VI—VII ст. роль слов'янських племен, що виступали вже під своїм іменем «слов'яни», або «склавини», в європейській історії швидко зростала. Разом з іншими племенами вони вели тривалу боротьбу з Візантійською імперією, що в науці дістала назву Балканських війн. Численні воєнні походи слов'ян у межі імперії супроводжувалися переселенням значної їх частини на Балканський півострів, який вони заселили майже весь.

У другій половині I тисячоліття н. е. завершилося розселення слов'ян. Вони розселилися з своєї прадавньої території між Дніпром і Віслою не тільки в південно-західному напрямку, на Балкани. На заході слов'яни досягли Ельби, на півночі — оз. Ільмень, на північному сході — Волго-Окського межиріччя, на півдні — Північного Причорномор'я.

З широким розселенням слов'янских племен в VI—VII ст. пов'язаний процес диференціації загальнослов'янської мови, утворення східних, західних і південних слов'ян. Східні слов'яни розміщувались на землях від оз. Ільмень до Північного Причорномор'я, західні — на території від Повісления до р. Ельби, її притоки Заале та Середнього Дунаю, південні — на Балканському півострові.

На основі розвитку феодальних відносин у слов'янських племен у VII—IX ст. відбувався процес утворення держави. У південних слов'ян виникла Болгарська держава, у західних — Великоморавська, згодом Чеська та Польська держави. На VI—VIII ст. у східних слов'ян припадає формування ряду союзів племен — державних утворень, відомих в історичній літературі під назвою «літописних племен», або «племінних князівств» (літописна їх назва — «княжения»). На їхній основі у IX ст. утворилася давньоруська держава — Київська Русь.

Починаючи з VI ст. у писемних джерелах з'являються більш докладні порівняно з попереднім періодом відомості про слов'ян. Про них писали візантійські історики VI—VII ст. Прокопій Кесарійський, Менандр, Маврикій, Феофілакт Сімокатта, історик готів Іордан та ін.

Цінні відомості про східних слов'ян цього періоду, зокрема про назви та територію окремих князівств, життя і побут окремих груп слов'ян, деякі політичні аспекти їхньої історії, містять також найдавніші частини давньоруських літописів.

Відомості про слов'ян кінця I тисячоліття н. е., крім літописів, наводяться також у творах авторів IX—X ст.— географа Баварського (IX ст.), візантійського імператора Константина Багрянородного (X ст.), арабських географів аль-Масуді, Ібн-Фадлана, Ібн-Русте та ін.

Важливим джерелом вивчення історії слов'ян є матеріали археології. Загальна кількість пам'яток східних слов'ян сягає понад 500. Систематичне їх вивчення припадає, в основному, на останнє тридцятиліття. Виявлення і широке дослідження пам'яток східних слов'ян VI—IX ст. є одним з найвизначніших досягнень радянської археологічної науки. Водночас учені Польщі, Чехословаччини, Німецької Демократичної Республіки, Румунії, Болгарії та Югославії вивчають пам'ятки західних і південних слов'ян. Новітні археологічні дослідження дають важливі матеріали для глибшого розуміння історії слов'янських племен та їх культури.

Слов'янські племена та їх роль в історичних подіях часів Балканських війн (VI — VII ст.)

Як зазначалося, твори істориків VI—VII ст. містять порівняно багато відомостей про тогочасні слов'янські племена. В них зафіксовані різні сторони життя слов'ян та їх активна участь в історичних подіях. Є дані про територію, яку займали слов'янські племена в цей час, а також назви окремих їх груп. Слов'янські племена утворювали три значні групи, що мали назви венетів (венедів), антів і склавинів. Про це свідчить Іордан: «...Починаючи від місця народження ріки Вістули (Вісли.— *А. С.*), на безмежних просторах розташувалось багатолюдне плем'я венетів. Хоч їх найменування тепер змінюються відповідно до різних родів і місцевостей, все ж здебільшого вони називаються склавинами й антами». В іншому місці Іордан зазначає: «Ці (венети)... походять від одного кореня і нині відомі під трьома іменами: венетів, антів, склавинів».

Назва венедів довго зберігалася за північно-західними слов'янськими племенами Прибалтики.

Склавинами, за Іорданом, називалася західна група слов'ян, що займала територію від Дністра до Дунаю, а на півночі до Вісли. На схід від них, між Дністром і Дніпром жили анти: «Анти ж — найсильніші з обох (племен) — поширюються від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигин...»

Про територію східної групи слов'янських племен згадує і Прокопій Кесарійський. За цим автором, незліченні племена антів жили на північ від племен, що населяли Північне Причорномор'я та Приазов'я. Згадує він і про житла антів та склавинів на лівому березі Дунаю. Отже, на початок VI ст., за Іорданом та Прокопієм, анти населяли узбережжя Чорного моря між Дніпром і Нижнім Дунаєм, землі на північ від Причорномор'я та Приазов'я, хоч північної межі ці автори не вказують. Обидва вони наголошують на численності антів і обширності їхніх земель.

Історики не раз ставили за мету пов'язати з антами писемних джерел певні слов'янські племена та їх пам'ятки. У наш час більшість дослідників

вважає, що антами давні історики називали всі східнослов'янські племена VI — початку VII ст. Назва «анти» була збірною для східної частини слов'янських племен, які утворювали великі союзи. До них входило не тільки населення межиріччя Дніпра і Дністра, а й північніші слов'янські племена Волині, Посейм'я і Верхнього Подніпров'я, що переселялися в цей час на південь. Рух північних племен на південь засвідчений у деяких писемних, а також археологічних пам'ятках. У культурі племен Середнього Подніпров'я, Подністров'я і Нижнього Дунаю в цей час простежуються елементи, привнесені з півночі.

Візантійські історики були добре обізнані з різними сторонами життя та звичаями слов'янських племен — антів і склавинів. Прокопій та Маврикій зазначають, що вони селилися в лісах, поблизу річок, боліт і озер, у невеликих житлах. Маврикій розповідає, що у них була велика кількість різної худоби і «плодів земних», особливо проса та пшениці. Повідомляючи про напади ворожих кочових племен, історики звичайно згадують про спустошення ними полів слов'ян, які мали важливе значення в господарстві останніх.

Цікаві дані про суспільний лад слов'янських племен містяться у творах істориків VI ст. За словами Прокопія, вони не управляються однією людиною, але здавна живуть в народоправстві (демократії), і тому у них щастя і нещастя в житті вважаються справою спільною. Ця розповідь відбиває велику роль народних зборів у слов'янському суспільстві, що було характерним для кінцевого етапу первіснообщинного ладу.

У слов'янських племен існувало рабство. Щоправда, воно не набуло розвинутих форм: рабська залежність була обмежена в часі і поширювалася тільки на полонених чужоземців. Про відсутність рабства серед одноплемінників у слов'янських племен писав Маврикій, зазначаючи, що племена склавинів і антів «схожі за своїм способом життя, за своїми звичаями, за своєю любов'ю до свободи; їх аж ніяк не можна схилити до рабства або підкорення в своїй країні». Далі Маврикій розповідає про те, що ці племена не тримають своїх полонених у рабстві, як інші племена, необмежений час, а через певний строк пропонують їм вибір: або за викуп повернутися додому, або ж залишитися на становищі «вільних і друзів». Мабуть, слова «вільні і друзі» означають певну форму залежності, відмінну від рабської, при якій полонені повністю не звільнялись, оскільки не могли без викупу повернутися додому, але й не були рабами в повному розумінні цього слова. На думку дослідників, свідчення Маврикія вказує на існування у слов'ян м'якшої порівняно з рабством форми залежності — зачатків феодальних відносин.

Про те, що рабство у слов'ян поширювалося тільки на полонених іноплемінників, дізнаємося також з розповіді Прокопія про анта Хільбудія, який потрапив у полон до склавина під час війни між склавинами та антами. Коли ворогуючі племена уклали мирний договір, один з антів викупив полоненого, якого видавали за відомого начальника візантійського війська у Фракії Хільбудія, щоб доставити його у Візантію й одержати від імператора велику нагороду. Проте згодом з'ясувалося, що полонений — родом ант і, отже, після повернення на землю антів має бути звільнений.

У писемних джерелах не раз згадуються представники соціальної верхівки, що складалася в цей час у склавинів та антів: королі, володарі, князі, старійшини. В деяких з цих джерел говориться про належність їх до знатних родів, влада яких з часом ставала спадковою. Зокрема, описуючи боротьбу слов'ян з аварами в середині VI ст., Менандр згадує склавин-

ських князів та їх верховного князя Даврита, а також антських володарів та знатного Мезамира, який належав до відомого роду (син Ідаризієва, брат Келагастова) і мав великий вплив серед антів.

У творі «Стратегікон» (кінець VI — перша половина VII ст.), який звичайно приписують імператору Маврикію, описані звичаї та військова справа склавинів і антів — витривалих воїнів, які легко переносили спеку, холод, дощ, нестачу продовольства, любили воювати з ворогами в лісах, ярах, тіснинах, уміло влаштовували засідки, несподівані атаки. Ці племена володіли чималим досвідом подолання водних перешкод, мужньо трималися під час довгого перебування у воді, лежачи на дні ріки і дихаючи через трубки, зроблені з очерету. Кожний воїн мав на озброєнні два невеликих списи, а також дерев'яні луки з стрілами, щити. За час Балканських війн слов'яни набули значного досвіду у військовій справі.

Історики відзначали велику схожість склавинів і антів, їх способу життя, звичаїв, мови, язичницьких вірувань. Середньовічні автори називають імена склавинів і антів — Бож, Мезамир, Келагаст, Даврит, Всегорд, Доброгаст та ін.

Балканські війни VI—VII ст. являли собою продовження «великого переселення народів» та боротьби їх з Римською імперією, що точилась у перші століття нашої ери. На Візантію в VI—VII ст. вели наступ різні народи: авари, болгари, перси та ін. Важливу роль у цій боротьбі відігравали слов'янські племена.

Причини походів і переселення слов'янських племен на Балкани слід шукати в особливостях їх соціально-економічного розвитку, характерних для завершального етапу первіснообщинного ладу. В цей час племінна знать вела постійні війни, які відкривали перед нею можливість додаткового збагачення та посилення своєї влади.

Розвиток економіки, зокрема зміцнення індивідуальних господарств, зростання кількості населення викликали у слов'ян потребу в освоєнні нових земель. Цьому сприяла й зовнішньополітична обстановка, що склалася наприкінці V ст. у Причорномор'ї та Подунав'ї: після розгрому гуннського об'єднання шлях для слов'ян на південь був відкритий.

Перший наступ слов'янських племен на Візантію засвідчено писемними джерелами після вступу на престол імператора Юстіна (518—527), коли велике військо антів перейшло на правий берег Дунаю і вступило на візантійську територію. Проте візантійські війська, очолювані воєначальником Германом, відбили цей наступ.

Походи «варварів» на Візантію відновилися під час правління імператора Юстініана (527—565), який проводив політику, спрямовану на відновлення колишньої могутності Римської імперії і реставрації рабовласництва. За словами Прокопія, з того часу, як Юстініан прийшов до влади, гунни, склавини й анти «майже щодня» нападали на Візантію.

У трактаті «Про будівлі» Прокопій розповідає про зведення Юстініаном на Дунаї та узбережжі Криму численних фортець для захисту імперії від «варварів». Проте у 550—551 рр. наступ слов'ян на Візантію продовжувався і досяг великої сили. Понад 3 тис. слов'ян перейшли Дунай і, незважаючи на кількісну перевагу візантійського війська, здобули кілька перемог над противником, обложили й взяли ряд фортець.

У наступні роки слов'яни не тільки продовжували боротьбу з Візантією, а й розселялися на її території. Події 581 р. описав сірійський автор Іоанн Ефеський, який засвідчив, що «народ слов'ян... пройшов через всю Елладу і по країні Фессалоніка і по фракійських провінціях», взяв багато міст і фортець, завоював країну, сів у ній, «як у своїй власній... вони

стали багаті, мають золото і срібло, табуни коней і багато зброї. Вони навчилися вести війну краще, ніж римляни...»

Слов'янсько-візантійські війни на Дунаї закінчилися великим політичним та соціальним потрясінням для Візантійської імперії. У 602 р. спалахнуло повстання у візантійській армії на Дунаї, яке підтримали раби, колони та міська біднота. Імператор Маврикій був скинутий з престолу і страчений.

Починаючи з середини VI ст. у політичних подіях на Південному Сході Європи брали активну участь кочові племена. У 558 р. в Північному Причорномор'ї з'явилися орди аварів. Це був союз кочових племен, куди входили тюркські та інші племена. Спочатку авари напали на народи Приазов'я, а потім — на антів, для яких настав період тривалої і тяжкої боротьби з кочовиками. За словами Менандра, авари почали грабувати, спустошувати землі антів, і антські «володарі» опинилися в скрутному становищі. Для викупу полонених вони направили до аварів свого посла — знатного вождя Мезамира. Нехтуючи правами Мезамира як посла, авари вбили його і з того часу посилили спустошливі напади на землі антів, грабуючи і забираючи у полон жителів.

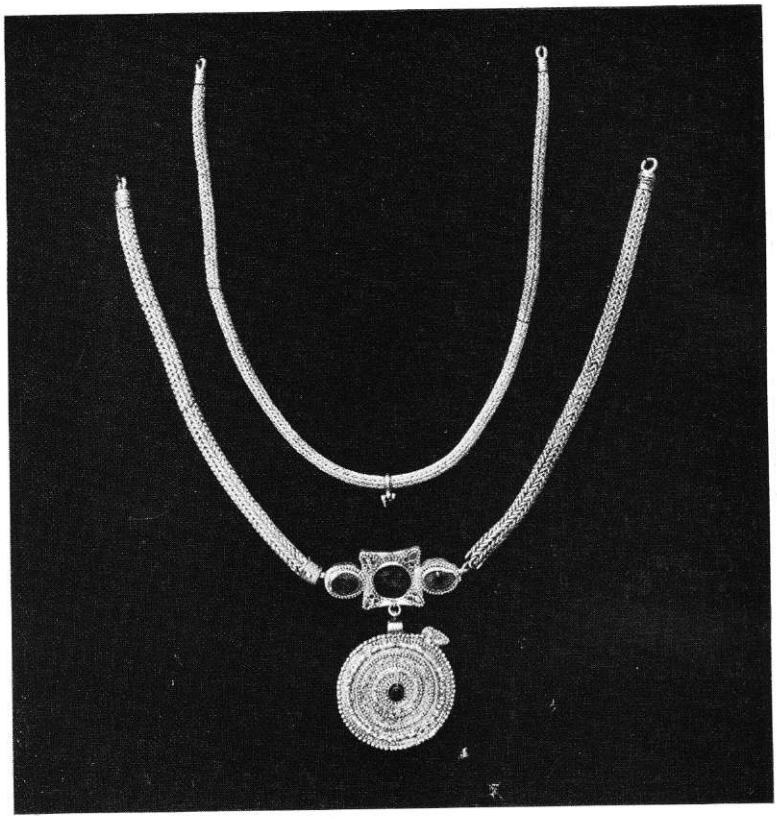
Просунувшись на захід, авари поселилися на землях колишньої римської провінції Паннонії, підкоривши місцеві слов'янські племена. У 60-х роках VI ст. тут виникла Аварська держава на чолі з каганом Баяном, яка проіснувала до 30-х років VII ст. У цей час авари вели боротьбу з Візантією та слов'янами пониззя Дунаю, які відмовилися їм скоритись.

Східні слов'яни — анти, зайняті боротьбою з аварами, наприкінці VI — на початку VII ст. припинили напади на Візантію і навіть виступали як її союзники. Про це свідчать події 602 р. Як повідомляє Феофілакт Сімокатта, в цьому році аварський каган надіслав військо на чолі з Апсихом, щоб «винищити плем'я антів», які на той час були союзниками римлян. Очевидно, після цього удару анти втратили колишню могутність і політичну активність, оскільки після 602 р. їхнє ім'я вже не зустрічається в писемних пам'ятках. Напади аварів на східних слов'ян тривали і в наступні роки. Згадку про боротьбу східних слов'ян з аварами знаходимо на сторінках давньоруських літописів, де розповідається про поневолення аварами за часів правління імператора Іраклія (близько 626 р.) слов'янського племені дулібів: «Си же обри воѣваху на словѣнѣх, и примучиша дулѣбы, сущая словѣны».

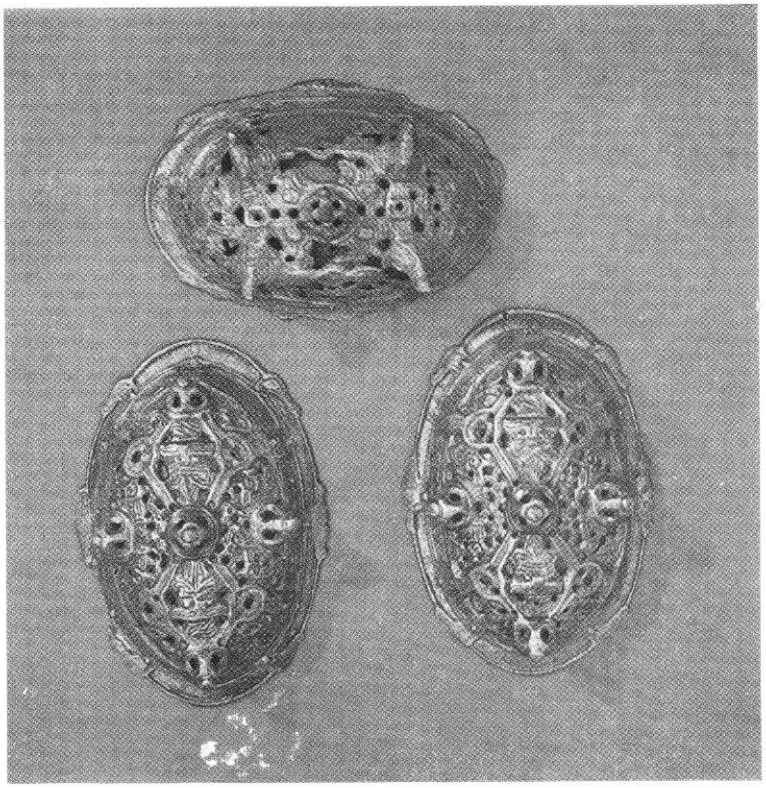
Протягом VII ст. слов'яни продовжували походи та переселення в межі Візантії, а також у Малу Азію. Вони заселили майже весь Балканський півострів, за винятком частини Фракії, Аттіки та півдня Пелопоннесу.

Внаслідок Балканських війн сталися важливі зміни в суспільно-економічному устрої Візантійської імперії. Походи слов'ян, що нерідко поєднувалися з повстаннями у візантійському війську рабів та бідноти, прискорювали процес розкладу рабовласницького ладу в імперії, розхитуючи його основи. Розселившись у межах імперії, слов'яни принесли з собою на Балкани общинну організацію, що існувала у них. Це відіграло важливу роль у феодалізації Візантії, в поширенні на її землях більш м'якої форми залежності порівняно з рабством. У візантійському «Землеробському законі», складеному в VIII ст., поєднуються норми римсько-візантійського і звичаєвого слов'янського права.

Для слов'янських народів Балканські війни також мали важливі наслідки. Розселення слов'ян на Балканському півострові привело до



Золота нагрудна прикраса з поховання в с. Глодосовому. VII ст.



Бронзові з позолотою черепахоподібні фібули з могильника в с. Шестовиці. IX—X ст.

утворення південної групи слов'янських народів — болгар, сербів, македонців. На землях, що належали Візантійській імперії, виникли держави південних слов'ян. Події VI—VII ст. справили вплив і на соціально-економічний розвиток слов'янських племен, які залишилися на своїх землях. Воєнна здобич, контрибуція, дари, одержувані під час війни, сприяли нагромадженню багатств у слов'янських вождів. Посилилася їх військова й політична влада. Все це прискорило майнову та соціальну диференціацію слов'янського суспільства, формування в ньому класових відносин і держави.

Під час Балканських воєн і в наступний період слов'яни Східної Європи розселялись не тільки на південний захід, а й у північні й північно-східні області.

Шляхи розселення слов'янських племен та послідовні етапи розвитку їх матеріальної культури в період V—VII ст. є складними питаннями, якщо брати до уваги особливості епохи раннього середньовіччя. Саме в цей час у всій Європі мала місце зміна культури, пов'язана з падінням Риму та завоюванням його «варварами», продовжувалось переміщення населення.

Однак, за даними лінгвістики, археології та антропології, вдається окреслити райони, де протягом тривалого періоду фіксується спадкоємність матеріальної культури східнослов'янських племен. Такими районами, зокрема, є межиріччя Середнього Дніпра і Дністра, а також Верхнє Подніпров'я. Порівняння пам'яток II—V ст. (черняхівських, пізньозарубинецьких), виявлених у цих районах, та слов'янських VI—VII ст. дає підставу дійти висновку про спадкоємність матеріальної культури цих періодів. Вона простежується в характері господарства — в основі землеробського, в особливостях домобудівництва, поховального обряду, вірувань, у деякому речовому матеріалі.

З Верхнього Подніпров'я східні слов'янські племена поступово розселялися на північний схід, на Оку й Волго-Окське межиріччя. Вони заселили також північні райони поблизу озер Псковське та Ільмень. За лінгвістичними й археологічними даними, вчені допускають проникнення в ці північні райони Східної Європи групи слов'янських племен не тільки з півдня, а й із заходу, зокрема з Південної Прибалтики. В період VII—VIII ст. східнослов'янські племена вже заселили всю ту велику територію, на якій у IX ст. склалася давньоруська народність.

У процесі розселення східні слов'яни асимілювали неслов'янські етнічні групи, з якими стикались: у Верхньому Подніпров'ї та на Верхній Оці — східнобалтську, на півночі й північному сході Європи — фінно-угорську групи. На півдні слов'яни асимілювали частину сарматоаланських і тюркських племен.

Соціально-економічний розвиток східних слов'ян у VI — IX ст.

Свідчення істориків про «багатолюдність», «незліченність» слов'янських племен підтверджуються археологічними матеріалами. Численні селища східних слов'ян у верхів'ях Західного Бугу, на Дністрі, Південному Бузі, Тетереві, Середньому Дніпрі, Тясмині та Десні справді розташовувалися дуже густо, нерідко гніздами, на відстані 2—4 *км* одне від одного. Східнослов'янське населення у другій половині I тисячоліття н. е., як і в попередній час, жило переважно на неукріплених поселеннях, розташованих на пологих південних схилах перших надзаплавних терас рік, струмків, на плато високих берегів рік або на підвищеннях у річкових заплавах. При виборі місця під поселення, очевидно,

бралися до уваги природні умови: наявність придатних для землеробства чорноземних грунтів та луків для випасу худоби, що диктувалося характером господарства слов'ян.

Поселення мали переважно невеликі розміри, споруджувалися вздовж схилу в один ряд довжиною 250—800 *м*. Житла на них розміщувалися окремо або гніздами. На поселеннях у Каневі на Дніпрі, Рішневі у верхів'ях Західного Бугу, Бовшеві на Дністрі житла розташовувалися двома або чотирма паралельними рядами.

Основним типом житла була напівземлянка з верхньою наземною частиною і нижньою — заглибленою в землю. Житлова площа становила в середньому 15—17 $м^2$. Стіни жител найчастіше будувалися з дерев'яних колод, що з'єднувалися врубками або за допомогою стовпів. Колодами обкладалися і стіни нижньої, заглибленої у землю частини житла. На деяких поселеннях стіни жител в основі мали плетений каркас, що обмазувався глиною. Двосхилий дах, покритий шаром землі, спирався на стіни і стовпи. Долівка у житлах найчастіше являла собою добре втоптаний материк, зверху підмазаний глиною. У деяких напівземлянках виявлено лави або лежанки, вирізані у материку.

Невід'ємним елементом внутрішнього обладнання жител була піч, споруджена з каменю або глини в одному з його кутів. Нерідко нижня частина печі вирізалась у материковому останці, спеціально залишеному при спорудженні житла. Більшість господарських споруд (комори, ями-сховища, майстерні) будувалася поблизу житла і становила разом з ним єдиний господарський комплекс. У деяких житлах знайдено підвальні ями для зберігання харчових припасів.

Східні слов'яни жили не тільки на відкритих, а й в укріплених поселеннях — городищах, які являли собою ремісничі й племінні центри. Одне з найбільш ранніх городищ VI ст. відкрито в с. Зимному поблизу Володимира-Волинського. Воно знаходилося на вузькому береговому мисі, укріпленому частоколом і стіною, що складалася з горизонтально покладених дерев'яних колод, закріплених вертикальними стовпами; велика дерев'яна наземна споруда біля стіни конструктивно пов'язувалася з укріпленням. Мабуть, у той самий час виникли городища на Старокиївській та Замковій горах, що поклали початок Києву. Від найдавнішого київського городища на Старокиївській горі збереглися залишки валу з частоколом, рову, язичницького капища, житлових споруд.

У VIII—IX ст. багато городищ існувало на Лівобережжі Дніпра, де існувала постійна загроза кочівницьких нападів. Вони розташовувалися в основному на високих берегах річок, але відомі і в низьких місцях, серед боліт і заплав. Городища з напільного боку мали штучні укріплення — рови та вали, а також ескарповані схили.

Значний археологічний матеріал дає можливість досить повно відтворити господарське життя східних слов'ян. Провідною галуззю господарства у них, як і в попередній час, лишалось орне землеробство. Основні землеробські знаряддя у VI—IX ст. досягли значної технічної досконалості. В цей час набувало поширення рало з широколезим залізним наконечником, використовувались і знаряддя плужного типу, що перевертали скибу грунту, відрізаючи її за допомогою чересла. Городні ділянки оброблялися вручну, залізними мотичками.

На східнослов'янських землях відповідно до ландшафтних умов складалися різні системи землеробства. У степових районах з широкими вільними площами та почасти в Лісостепу існувала перелогова система, за якої певна ділянка землі використовувалася до повного виснаження.

В смузі Лісостепу, де густота населення була більшою, застосовувалася також і парова система з двопільною або трипільною сівозмінами. В лісовій смузі існувала вирубна система, за якої землеробство велося на ділянках після розчищення і спалювання на них лісу, до їх виснаження. У VII—VIII ст. ця система тут поступово витісняється орним землеробством. Його застосування в лісовій смузі відіграло велику роль у господарстві північної групи східнослов'янських племен і привело до стирання різниці в соціально-економічному розвитку, що існувала між слов'янськими племенами лісостепового й лісового районів.

Про розвиненість землеробства у слов'янських племен свідчить широкий асортимент культурних рослин, які вони вирощували, зокрема пшениця, жито, ячмінь і просо. Пшениця культивувалася двох сортів — тверда й м'яка; жито — озимого сорту. Зерна всіх цих злаків знайдено на Новотроїцькому городищі в Лебединському районі Сумської області. Вирощувалися також бобові й технічні культури. На одному з найпівнічніших поселень у Старій Ладозі на Волхові в культурному шарі VII—VIII ст. виявлено зерна ячменю, проса, гороху, конопель і льону.

Для збирання врожаю, косіння сіна та обробки продуктів землеробства східні слов'яни користувалися серпами, косами, жорнами. Хліб жали переважно серпами, коси-горбуші служили здебільшого для косіння сіна і деяких зернових (вівса, ячменю).

Для обробки та зберігання продуктів землеробства існували спеціальні споруди. Поблизу жител, як уже зазначалося, та всередині них споруджували ями-сховища, погреби. Ями, вириті поза житлами, мали легку покрівлю типу куренів. Зерно зберігали також у глиняних і дерев'яних посудинах, сушили його у великих глиняних блюдах — жаровнях.

На поселенні в с. Сахнівці на Канівщині поблизу житла стояло господарське приміщення — комора, де зберігали і мололи зерно та ховали сільськогосподарські знаряддя. В ній знаходилась зернова яма (збереглись уламки жорен і залізний наральник). Відомі млинові споруди, в яких розмелювали зерно. В одній з них, відкритій на поселенні в околицях Канева, виявлено на долівці уламки масивних жорен. Інша млинова споруда з кам'яними жорнами відома на Великому Борщівському городищі на Дону.

Другою за значенням галуззю господарства у слов'ян було скотарство, що розвивалося на базі землеробства, яке постачало корми для худоби. Розводили переважно велику рогату худобу, яка служила не тільки як джерело для м'ясної і молочної їжі, а й як тяглова сила, а також кіз, овець, свиней, коней.

Промисли — мисливство, рибальство, бортництво — відігравали в господарському житті слов'ян підсобну роль. Полювали на лосів, оленів, диких кабанів, козуль, ведмедів, зайців, білок, птахів. За допомогою рибальських гачків та неводів ловили рибу — сомів, судаків, щук, лящів, в'язів, пліток.

Значного розвитку набули ремесла. Відомі велика кількість знарядь праці, ремісничої продукції, майстерні ремісників та поселення, жителі яких спеціалізувалися на певному виді ремесла. Найбільшого розвитку досягли металургія, ковальська та ювелірна справа, а також обробка каменю. У цих галузях працювали ремісники-професіонали.

Для виплавки заліза використовувалися металургійні горни, які за своєю конструкцією мало чим відрізнялися від горнів смуги Лісостепу перших століть нашої ери. Вони являли собою невеликі глиняні конусоподібні споруди. Для завантаження у горно залізної руди та вугілля служив

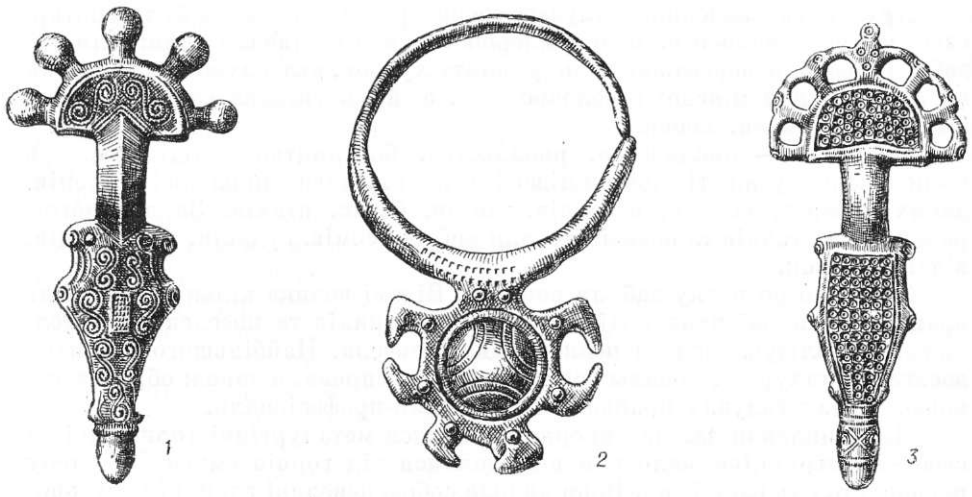
отвір угорі, в стінках робилися невеликі отвори для нагнітання повітря за допомогою міхів через спеціальні глиняні трубки-сопла. Відомі горни двох типів — дещо заглиблені у землю і наземні.

Існували спеціальні металургійні центри, що задовольняли потребу в залізі значної округи. Такий металургійний центр виявлено на Південному Бузі, на острові супроти нинішнього Гайворона, де збереглися залишки 21 залізоплавильного горна наземної конструкції. Тут же містилися чотири агломераційні печі для попереднього випалювання руди, а також ряд ям-сховищ для її зберігання. За сировину правив бурий залізняк, поклади якого в цій місцевості нерідко виходять на поверхню. На острові стояло одне напівземлянкове житло з піччю, зробленою з каменю, в якому, очевидно, мешкали металурги під час «варіння» заліза. Ще один металургійний центр відомий у с. Григорівці Могилів-Подільського району Вінницької області, де виявлено 25 горнів.

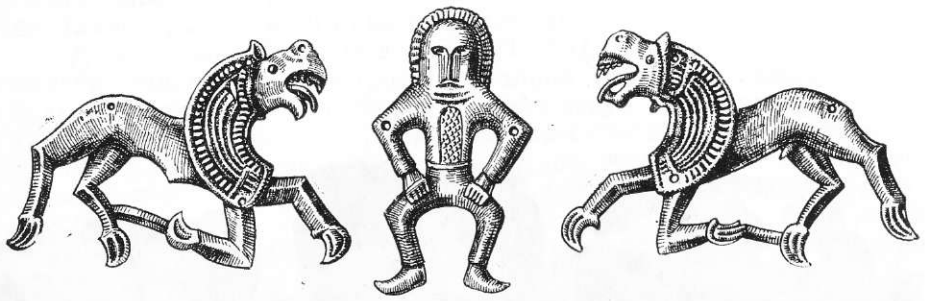
На багатьох слов'янських поселеннях існували кузні. Про великий обсяг ковальського виробництва свідчить значна кількість залізних виробів, виявлених на поселеннях. Відомо понад два десятки різних типів залізних виробів, якими користувалося населення: знаряддя сільського господарства, ремесла, предмети побуту, зброя тощо. Ковалі вже мали у своєму розпорядженні широкий набір ковальських інструментів, що дозволяло їм виготовляти різноманітну продукцію. Знаряддя праці коваля відкрито в кузні на Пастирському городищі в Смілянському районі Черкаської області. Тут, у невеликій наземній будівлі-кузні, збереглися складені в купку ковадло, два молоти, двоє кліщів, уламок зубила, ножиці для різання металу.

Для розігрівання заліза перед куванням існували ковальські горни. Приміщення з горнами, що служили водночас і житлами, і майстернями ковалів, відомі на поселенні в с. Ріпневі у верхів'ях Західного Бугу та на Новотроїцькому городищі.

У кузнях, крім ковальських виробів, нерідко виготовлялися прикраси з кольорових металів. Проте існували також окремі ювелірні майстерні. Основними технічними прийомами тогочасних ювелірів були плоске й об'ємне лиття та кування. При цьому користувалися горнами, в яких



1, 3 — металеві застібки-фібули; *2* — сережка. VII ст.



Срібні фігурки. Мартинівський скарб. VI — VII ст.

у глиняних тиглях розплавлювали метал, а також глиняними та кам'яними формами, лляцками, невеликими ковадлами і молотками. Застосовувалася також техніка карбування і тиснення на матрицях. У місцях виготовлення прикрас іноді знаходять металевий лом, що служив сировиною, та заготовки виробів. До найбільш поширених у той час прикрас належать сережки, застібки-фібули, шийні гривні, браслети, підвіски, металеві прикраси поясів.

Вироби ювелірів нерідко трапляються на поселеннях VI—VIII ст., а також у складі скарбів Подніпров'я (Мартинівський, Пастирські в Черкаській області, Харівський в Сумській області та ін.). Майстерні ювелірів відомі на Канівському поселенні, селищах Південного Бугу, Новотроїцькому городищі. Один з осередків виготовлення прикрас розташовувався на городищі в с. Зимному.

Значного технічного розвитку досягла каменерізна справа. Для обробітку каменю вже застосовувався токарний верстат, про що свідчать складної форми прясла, виготовлені з мергелистої крейди (знайдені на городищі в с. Зимному). Про розвиток каменерізної справи дають уявлення і деякі інші тогочасні знаряддя праці, такі, як жорна, точильні бруски тощо. Великої майстерності потребувало висікання з каменю язичницьких ідолів із складною символікою зображень на поверхні. В цій галузі, очевидно, вже працювали досвідчені майстри.

Набули поширення також обробка дерева, кості, ткацтво, теслярська справа, з розвитком якої пов'язуються такі знаряддя праці, як сокири, тесла, струги, долота, різці тощо.

Виробництво глиняного посуду, порівняно з попереднім часом, переживало певний занепад. Східні слов'яни у V—VII ст. користувалися переважно ліпним посудом, виготовленим у власних господарствах. Але на окремих поселеннях збереглося і ремісниче виробництво посуду за допомогою гончарного круга.

Як указував Ф. Енгельс, на кінцевому етапі первіснообщинного ладу відбувалося відокремлення ремесла від землеробства і, як його наслідок, зародження товарного виробництва[1]. Характер ремісничого виробництва в цілому і зокрема найбільш розвинутих його галузей дає підставу вважати, що у східнослов'янських племен у VI— IX ст. відбувався процес відокремлення ремесла від землеробства. Цей процес охоплював насамперед металургію, ковальське, ювелірне та каменерізне ремесла як найбільш технічно розвинуті. Спеціальні майстерні ремісників та споруди (горни), територіально відокремлені ремісничі центри, різноманітність і доскона-

[1] Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 158.



Глиняний посуд VII — VIII ст. з поселення поблизу с. Волинцевого Сумської області.

літь знарядь праці та готова продукція свідчать, що цими ремеслами тоді вже займалися спеціалісти, які добре володіли необхідними технічними навиками.

Індивідуальні господарства у східних слов'ян створювали соціальну передумову економічної самостійності ремісників, коли вироблювана ними продукція становила їхню приватну власність. Існування економічно самостійних ремісників, що виготовляли продукцію на обмін, означало зародження товарного виробництва.

Водночас із відокремленням ремесла від сільського господарства розвивався внутрішній обмін ремісничої продукції на продукти сільського господарства. Такі економічні відносини були можливими лише при відносно високому рівні розвитку землеробства, коли воно вже постійно давало надлишок продукції, який міг бути використаний для обміну на ремісничі вироби.

Після падіння Риму, в період становлення феодальних відносин, в Європі відбувалася загальна натуралізація господарства, скорочувалися порівняно з античною епохою торговельні зв'язки. Проте на південному сході Європи, де існувала ще Східноримська Візантійська імперія, торговельні зв'язки мали більш жвавий характер, ніж на заході. Значного розвитку вони досягли, зокрема, в першій половині VI ст. при імператорі Юстініані.

Певне економічне піднесення в цей час мало місце в містах Північного Причорномор'я. Так, у V—VI ст. у Боспорі й Херсонесі дещо пожвавилися ремісниче виробництво і торговельні зв'язки, зокрема з місцевими північнопричорноморськими племенами. З містами Північного Причорномор'я вело торгівлю і населення Лісостепу.

Давній дніпровський водний шлях у другій половині I тисячоліття н. е. поступово став частиною важливого торговельного шляху, що згодом у літописі дістав назву «путь изъ Грек в Варяги». Цей шлях з'єднував

Скандінавію і країни Прибалтики через Ладозьке озеро, Волхов, оз. Ільмень, Ловать, Дніпро з Візантією.

До населення Східної Європи в VI—VII ст. потрапляли візантійські вироби: під час війн як трофеї, а в мирні періоди — внаслідок торговельних зв'язків. Це був золотий і срібний посуд, часто з клеймом константинопольських майстерень, дорогі прикраси — сережки, нагрудні ланцюжки та гривні, браслети, персні, а також золоті візантійські монети, шовкові тканини. Торгівля велась і з країнами Сходу, звідки надходив дорогоцінний посуд, виготовлений в Ірані за часів династії Сасанідів (III—VII ст.). Довізні вироби в Придніпров'ї та Придністров'ї зустрічаються здебільшого в багатих похованнях та скарбах.

У кінці I тисячоліття н. е. у слов'ян розвиваються зв'язки з арабськими країнами. Наслідком цього було проникнення на східнослов'янські землі арабських дирхемів кінця VIII—X ст., виявлених у значній кількості у вигляді окремих знахідок та скарбів. Поширення арабських монет на Дону, Сіверському Дінці, Дніпрі, а також на Волзі, Оці і в басейні Волхова дає уявлення про напрямки торговельних шляхів. Предметами вивозу із східнослов'янських земель у південні та східні країни були переважно продукти сільського господарства і промислів — хутра, шкіра, віск, мед, хліб. Вивозилися і раби, про що є згадки у деяких писемних джерелах.

У результаті розвитку ремесла й торгівлі та поглиблення суспільного поділу праці на землях східних слов'ян у VI —VIII ст. виникають міста. В цей час поряд з сільськими селищами вже існували укріплені і неукріплені поселення, що були ремісничими осередками, де торговельні операції здійснювалися у ширшому обсязі, ніж в основній масі поселень.

До такого роду поселень належить Григорівське городище, яке було металургійним центром; городище в с. Зимному, в якому зосереджувалися майстри — ювеліри й каменерізи; Пастирське городище, де працювали металурги, ковалі, ювеліри та гончарі; городища і поселення на території Києва, що здавна вели жваву торгівлю. Частина цих поселень являла собою також племінні центри, місця проживання вождів і дружин, про що свідчить наявність тут укріплень та виявлена зброя і предмети дружинного спорядження.

В історії східних слов'ян VII—VIII ст. були періодом переходу від первіснообщинного ладу до класового. В цей час у східнослов'янських племен формувалися основи феодального суспільства. Рушійною силою суспільного розвитку був економічний прогрес. Значних успіхів досягла основна галузь господарства — орне землеробство. Внаслідок підвищення його продуктивності створювались умови для ведення індивідуальних господарств невеликими сім'ями. При цьому землеробство не тільки забезпечувало безпосередні потреби виробника, а й давало додатковий продукт, який вже досягав значних розмірів. За умов індивідуальних господарств він став приватною власністю виробника і міг бути джерелом його збагачення.

Вже з перших століть нашої ери у східнослов'янських племен відбувався процес розпаду сімейної общини з колективним господарюванням на індивідуальні господарства окремих сімей. Стара сімейна община поступається місцем великій сільській територіальній общині. Разом з тим збереглися залишки сімейної общини у вигляді великих патріархальних сімей, що також входили до сільської общини.

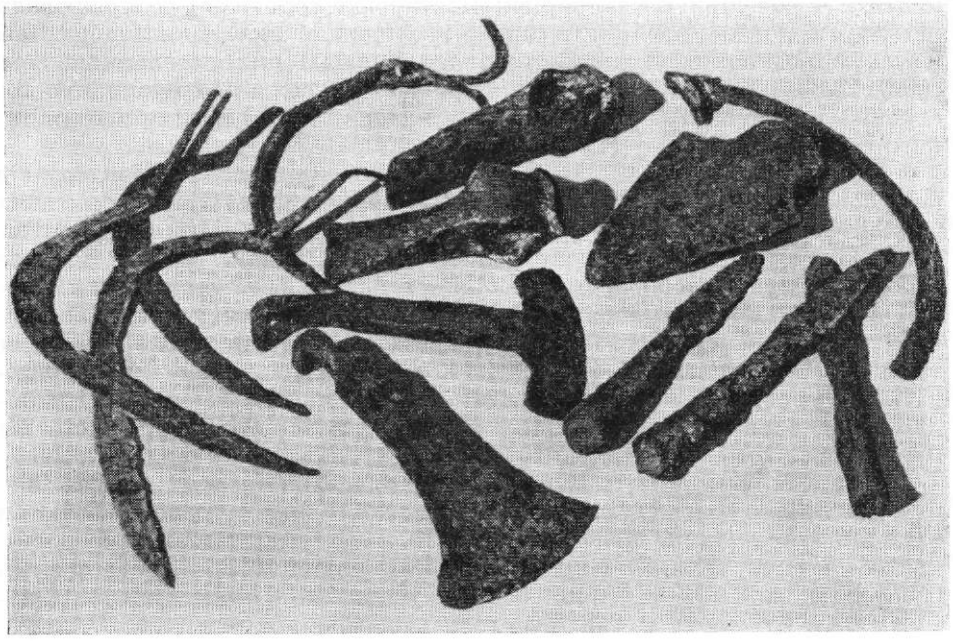
Територіальна община, що виникла наприкінці існування первіснообщинного ладу, поєднувала в собі риси як старого ладу, так і нового,

класового суспільства, що народжувалося. Спадщиною первіснообщинного ладу була колективна власність общини на землю, яка підлягала періодичному перерозподілу між сімейними общинами. У той же час знаряддя та продукт праці виробників становили вже приватну власність окремих сімей, що властиво для класового суспільства.

Особливості суспільного життя східнослов'янських племен знайшли відображення в археологічних матеріалах. Слов'янські поселення в цілому були місцем проживання сільської общини, а окремі житлово-господарські комплекси поселень відповідали господарствам, які входили до складу общини. На деяких поселеннях відкрито житлово-господарські комплекси, що складалися з невеликого житла, розрахованого на малу сім'ю, та господарських споруд, що належали їй. Вільні площі навколо будівель займали присадибні ділянки. Такі відокремлені комплекси приміщень становили індивідуальні господарства.

Як приклад подібного відокремленого в господарському відношенні двору можна навести житлово-господарський комплекс поселення в м. Городку Хмельницької області. Невелике житло з піччю-кам'янкою розташовувалося на віддалі 40 *м* від інших жител поселення. Поряд з житлом знаходилися чотири господарські об'єкти: найменша, наземна будівля з вогнищем — певно, літня кухня; вогнище на відкритому повітрі; яма-сховище (погріб) та ще одна господарська будівля, частково заглиблена в землю,— очевидно, комора, в кутку якої містилася яма-сховище. Відокремлене розташування комплексу описаних будівель дає уявлення про індивідуальне, економічно самостійне господарство.

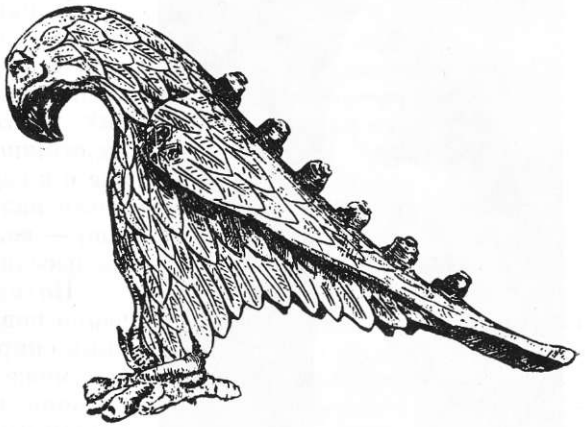
Значний інтерес у цьому становить житло на поселенні поблизу колишнього села Пеньківки в урочищі Макарів Острів на Середньому По-



Скарб залізних речей з житла поселення VIII — IX ст. в урочищі Макарів Острів поблизу колишнього села Пеньківки Черкаської області.

дніпров'ї. У ньому знайдено скарб залізних речей, мабуть, свого часу схованих за піччю: шість серпів, наральник, дві сокири, два тесла, дві ручки від дерев'яних відер, три наконечники списів. Ці речі свідчать, що окремі сім'ї мали у своєму розпорядженні різноманітні знаряддя для ведення самостійного господарства.

Поряд з індивідуальними господарствами продовжували існувати й великі патріархальні сім'ї, що займали кілька розташованих поблизу невеликих будівель.



Срібний орел — навершя (військовий знак) візантійської роботи з поховання VII ст. в с. Вознесенці (нині територія Запоріжжя).

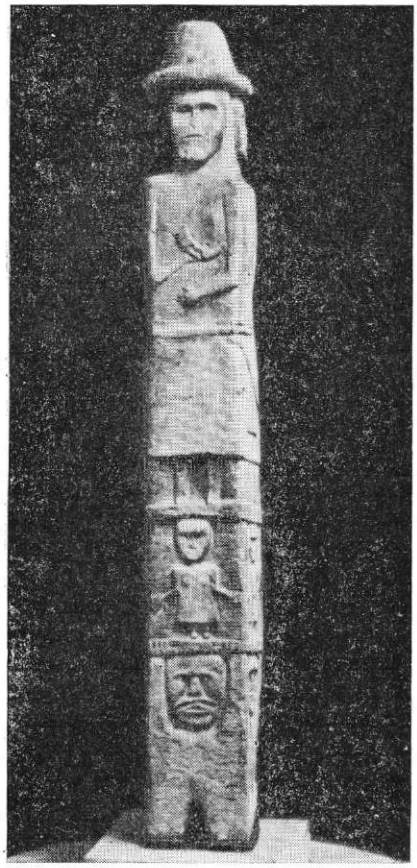
Зосередження багатства в руках окремих сімей, що вели самостійне господарство, неминуче поглиблювало майнову диференціацію населення, поділ господарств на заможні та бідні. На основі майнового розшарування та суспільного поділу праці зростала соціальна диференціація суспільства, дедалі чіткіше визначалися групи населення, що займали різне соціальне становище. Крім общинників-землеробів, існували ремісники; наприкінці I тисячоліття н. е. з'явилися купці. Сформувалася феодальна верхівка суспільства.

Найдавніші писемні пам'ятки Київської Русі містять відомості про розвинену станову ієрархію феодального суспільства, яка могла скластися лише протягом тривалого часу; її формування відбувалося вже у VII—VIII ст.

Поглиблення майнової та соціальної диференціації суспільства простежується на археологічному матеріалі. Збільшилася кількість дорогих виробів, зокрема речей, що були ознакою влади чи високого сану. До цих інсигній знаті належали гривні, поясні набори, зброя (інколи багато оздоблена), персні-печатки тощо. Подібні речі здебільшого зустрічаються в складі скарбів та в інвентарі багатих поховань.

Уявлення про існування різних соціальних верств суспільства дають матеріали могильників. Більшість поховань, як правило, бідних на поховальний інвентар, належала рядовим общинникам. У них виявлено глиняний посуд, окремі недорогі прикраси або предмети побуту. Частина поховань, що виділялася багатим супровідним матеріалом, широким набором зброї, належала представникам соціальної верхівки, вождям та воїнам.

На межі Лісостепу і Степу та почасти в Степу виявлені багаті поховання VII ст., що належали племінним вождям: Глодоське (на Південному Бузі), Вознесенське (поблизу с. Вознесенки, нині територія Запоріжжя) та ін. Найбагатшим виявився Перещепинський скарб (можливо, поховання) на Полтавщині, що містив вироби з золота і срібла, вагою відповідно близько 25 і 75 *кг*. У згаданих похованнях збереглася велика кількість коштовностей — прикрас, посуду, зброї, дружинного спорядження, візантійських монет.



Збруцький ідол. VIII — X ст.

Наявність серед поховального інвентаря довізних візантійських і східних виробів, а також речей убору, поширених у багатьох племен на значних територіях, утруднює визначення етнічної належності цих поховань, яке є в науці дискусійним. Деякі з них могли належати слов'янським вождям, інші — вождям різних кочових племен, що населяли Степ.

Поховання озброєних воїнів звичайно пов'язують з дружинниками, на яких спиралася влада вождів. Прикладом може служити Волинцівський могильник на Сеймі, в якому виявлено окуття піхов, предмети поясного набору, залишки кольчуги.

Інколи згадані пам'ятки розташовані у межах військових таборів. Колективне поховання вождів і дружинників поблизу с. Вознесенки оточував вал із землі і каміння. Виявлені тут речі належали виключно до дружинного спорядження (поясні набори, зброя, військові значки, спорядження коней). Розташування табору, який замикав з півдня ланцюг слов'янських поселень на Дніпрі, та обряд трупоспалення, характерний для місцевих подніпровських слов'ян, дає можливість визначити цю пам'ятку як південне прикордонне укріплення даної групи племен.

Дуже близьке до Вознесенського Глодоське поховання також здійснене за обрядом трупоспалення, біля якого збереглися залишки ровів — укріплень табору.

Вознесенське й Глодоське поховання відбивають соціальне й територіальне відособлення військової дружини та її велику роль у суспільному житті населення в перехідний період від первіснообщинного ладу до класового суспільства. В цей період, що дістав назву «військової демократії», «...війна і організація для війни стають... регулярними функціями народного життя»[1].

Наприкінці I тисячоліття н. е. у східнослов'янських племен відбувався дальший розвиток суспільних відносин. Майнова нерівність общинників дедалі збільшувалася, зростала приватна власність у заможних членів общини. Соціальна верхівка поступово привласнювала собі право збирати серед членів общини частину продуктів на загальнообщинні потреби та розпоряджатися ними. В процесі становлення феодального суспільства цей звичай перетворився на регулярний збір данини на користь феодала, що було початковою формою феодальної експлуатації, найбільш ранньою формою продуктової феодальної ренти.

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 159.

У цей час мала місце й інша форма експлуатації — патріархальне рабство, яке існувало у східних слов'ян протягом тривалого періоду становлення класового суспільства. Проте у них воно не переросло у рабовласницьку формацію. Слов'яни проминули її, перейшли від первіснообщинного ладу до феодального. Такий шлях суспільного розвитку східних слов'ян можна пояснити тим, що в період становлення у них класового суспільства рабовласницький лад античного світу вже пережив себе. До того ж рівень розвитку продуктивних сил у слов'ян був настільки високий, що вигіднішою була експлуатація не рабів, а феодально залежних селян, заінтересованих у підвищенні продуктивності праці на власних земельних ділянках, оскільки більша частина вироблюваного продукту лишалась у них. Феодальний визиск здійснювався шляхом збирання данини з власників земельних ділянок — селян, що становили залежний від феодалів клас суспільства.

Ідеологічні уявлення східних слов'ян до утворення Київської Русі мали багато спільного з порівняно добре відомими з писемних джерел та предметів матеріальної культури язичницькими уявленнями періоду ранньої Русі. Цікаві свідчення про вірування склавинів і антів знаходимо у Прокопія. «Вони вважають,— пише він,— що один тільки бог, творець блискавок, є владикою над усім, і йому приносять у жертву биків і здійснюють інші священні обряди... Вони поклоняються і рікам, і німфам, і всяким іншим демонам, приносять жертви всім їм і за допомогою цих жертв проводять ворожбу». Ця розповідь передає типові язичницькі вірування первіснообщинного ладу. Не маючи наукових знань про навколишній світ, не вміючи пояснити його та впливати на нього, люди обожнювали явища природи, від яких залежало їхнє життя та благополуччя. В розповіді Прокопія звертає на себе увагу схожість верховного божества — творця блискавок VI ст. і громовержця Перуна язичницької Русі.

Релігійні обряди східні слов'яни відправляли у спеціально споруджених храмах — святилищах та відведених для цього місцях. Писемні пам'ятки згадують численні «ідольські храми», ідолів і місця молінь —



Урнове поховання на могильнику VII — VIII ст. поблизу с. Волинцевого Сумської області.

«требища», що існували в дохристиянській Русі. Молилися східні слов'яни також під овином, під «рощением», біля води.

Святилища східних слов'ян VI—VIII ст. відомі в ряді місць. Одне з них досліджене на р. Гнилоп'яті під Житомиром. Від нього збереглося близьке до хрестовидної форми заглиблення у землі з чотирма виступами по боках. У споруді розкладалося вогнище. Можна припустити, що вогнище оточували кілька ідолів. У святилищах приносилися жертви богам та виконувалися відповідні обряди.

Більшість язичницьких храмів будувалася з дерева, а зображення богів-ідолів вирізувалися з дерева та каменю. Найбільш відомим кам'яним ідолом, що повністю зберігся, є так званий збруцький ідол, знайдений у р. Збручі 1848 р. Чотиригранна постать ідола закінчується вгорі зображенням чотириликої людської голови. Поверхня його вкрита складними символічними зображеннями, розміщеними трьома ярусами. У верхньому ярусі зображення трактуються як небесні боги, у середньому — земні люди, у нижньому —підземний світ з підземним богом, який тримає на руках землю.

У східних слов'ян існували численні обряди. Частина з них була присвячена порам року та сільськогосподарським роботам: настанню весни і початку польових робіт, літньому сонцестоянню (свято Івана Купала), збору врожаю, зимовим святам родючості (колядки) тощо. Чільне місце посідали обряди весільні та поховальні. Останні досить повно відображені в археологічних та писемних джерелах. За літописом, племена радимичів, в'ятичів, сіверян і кривичів померлих спалювали, потім складали перепалені кістки в посудину і ставили на «стовпах» (зрубах) при дорогах. На землях в'ятичів у могильниках під курганами відкриті дерев'яні зруби-домовини, в яких містилися залишки трупоспалення. Археологічні дослідження показують, що протягом VI—IX ст. існувало кілька варіантів поховального обряду, характерних для окремих земель: безкурганні та курганні поховання; трупоспалення в урнах та безурнові, на місці поховання та поодаль від нього. З кінця I тисячоліття н. е. поширився обряд трупопокладення. Поруч з померлим ставили посуд з їжею та питвом і клали знаряддя праці, предмети побуту й особистого вжитку, зброю. Всі ці речі, за тодішніми уявленнями, мали служити померлому в потойбічному житті, яке було продовженням земного.

З усіх видів мистецтва східних слов'ян найбільш вивчене прикладне. Предмети особистого убору прикрашались орнаментальними мотивами переважно реалістичного характеру. Великі застібки-фібули нерідко виготовлялись у вигляді постаті людини, а окремі їх деталі зображали голови людей, коней, птахів. Фібули, а також сережки, браслети та інші прикраси орнаментовано і геометричними мотивами — колами, спіралями, трикутниками тощо. На металевих частинах чоловічих поясів трапляються так звані тамгоподібні знаки. Про розвиток музичного мистецтва у слов'ян дає певне уявлення згадка візантійського історика VII ст. Феофілакта про взяття в полон візантійцями трьох слов'янських гуслярів.

Східнослов'янські племена дедалі більше набували досвіду з різних галузей людських знань. Розвиток ремесел, особливо металургійного та ювелірного, супроводжувався поширенням прикладних технічних та природознавчих знань, зокрема про властивості металів та хімічні процеси. Будівельна справа і торгівля сприяли розвиткові елементів математичних знань та системи мір. Очевидно, в цей період східні слов'яни знали грецькі літери, якими користувались як цифровими позначеннями, а також, можливо,— і для письма.

Союзи племен напередодні утворення давньоруської держави

Характерним явищем завершального етапу первіснообщинного ладу було утворення союзів племен. Спочатку вони не були міцними й швидко розпадалися, змінюючи один одного. З часом ці союзи ставали дедалі стабільнішими і поступово перетворювалися на політичні об'єднання державного типу.

За літописами, у східних слов'ян напередодні утворення Київської Русі існувало 14 великих груп племен, що мали такі назви: поляни, древляни, уличі, тиверці, дуліби бужани, волиняни, хорвати, сіверяни, в'ятичі, радимичі, дреговичі, кривичі, ільменські словени. Деякі з цих об'єднань згадуються і в інших пам'ятках. Візантійський хроніст Феофан називає плем'я сіверян, що жило наприкінці VII ст. поблизу Дунаю. Географ Баварський знав племена бужан, сіверян, уличів. Константин Багрянородний у своєму творі «Про управління державою» згадує слов'янські племена кривичів, дреговичів, сіверян, древлян, уличів і кілька племен, невідомих за літописами. Аль-Масуді говорить про волинян і дулібів. Вказані групи племен у істориків дістали назву «літописні племена».

Велику увагу вивченню «літописних племен» приділяють радянські дослідники. Особливий інтерес становлять пам'ятки другої половини I тисячоліття н. е.— часу існування об'єднань цих племен. Нині визначено соціальний зміст названих утворень як великих союзів племен, що поступово переросли у феодальні князівства. Виникнення цих об'єднань можна віднести до VI—VII ст.

Територія згадуваних літописами союзів племен була значною: вона дорівнювала кільком сучасним адміністративним областям. Великий союз об'єднував до десятка окремих племен, назви яких згодом забулися. Здебільшого зберігалася тільки загальна назва союзу, яка могла водночас бути і назвою одного з племен, що його утворили. В письмових пам'ятках збереглися відомості про подібні великі союзи племен у західних слов'ян — лютичів і бодричів. Вони складалися з цілого ряду племен, кожне з яких мало свою назву. Археологічними дослідженнями на землях східних слов'ян вдалося виділити окремі племена, що входили в союзи радимичів (вісім племен) та в'ятичів (шість племен). Якщо допустити, що й інші названі літописом союзи складалися з такої самої кількості племен, то всього на землях східних слов'ян у VI—VIII ст. могло існувати понад сто племен.

Археологічні пам'ятки східних слов'ян того часу свідчать про те, що їхня культура в межах великої території мала спільні риси. Типовими для східнослов'янської культури були неукріплені поселення, невеликі напівземлянкові житла з дерев'яними стінами й печами, споруджуваними з каменю та глини, обряд трупоспалення. Разом з тим пам'ятки східних слов'ян утворюють ряд локальних груп, кожна з яких має певні культурні особливості, що виявляються в деталях поховального обряду, кераміці тощо. У зв'язку з цим дослідниками визначено кілька територіальних варіантів східнослов'янської культури: для VI—VII ст.— празький (або корчацький), пеньківський, колочинський; для VIII—IX ст.— тип Луки Райковецької, роменський.

У Києві та навколо нього жили племена, що входили до союзу полян. З полян походили згадуваний літописом київський князь Кий та його брати Щек і Хорив. У результаті вивчення літописних даних та археологічних матеріалів дослідники дійшли висновку, що територія полян включала землі між Десною та Россю, з містами Києвом, Черніговом, Переяславом, Роднем.

Племена уличів спочатку дістали назву «загадкових», оскільки літописні тексти по-різному визначали їхню територію. За Лаврентіївським літописом, уличі жили «по Днѣстру, присѣдяху к Дунаеви... оли до моря», за Іпатіївським — «по Бугу и по Днѣпру и присѣдяху к Дунаеви... оли до моря», а Новгородський — розповідає про переселення уличів з Дніпра на захід— «И бѣша сѣдяще Углицѣ по Днѣпру вънизъ, и посемъ приидоша мѣжи Бъгъ и Днѣстръ, и сѣдоша тамо».

Останнім часом відкрито значний масив східнослов'янських пам'яток на Дніпрі, південніше полянської землі, аж до колишньої порожистої частини ріки, в басейні Тясмину та близькі до них пам'ятки на Південному Бузі. Саме ці пам'ятки більшість сучасних дослідників пов'язує з племенами уличів, що жили по Дніпру й Бугу, а згодом, принаймні частково, могли переселитись у басейн Дністра.

Розташована на південно-східній околиці слов'янських земель, ця група населення безпосередньо межувала з великим масивом алано-болгарських племен. Ці степові племена, що початково були кочівниками, переходячи у VII—VIII ст. до осілості, заселили територію Подоння та Північного Причорномор'я. Вихідці з цього масиву племен частково осідали і на землях уличів у Південному Подніпров'ї. Значним ремісничо-торговим центром уличів було Пастирське городище, розташоване в басейні р. Тясмину. У матеріалах Пастирського городища, в яких простежуються риси і слов'янської і кочівницької культури, знайшли відображення взаємовпливи обох культур.

«Загадковими» племенами вважалися також і тиверці, які, за Лаврентіївським літописом, жили, як і уличі, «по Днѣстру, присѣдяху к Дунаеви... оли до моря». З цими племенами вчені пов'язують численні слов'янські пам'ятки межиріччя Дністра і Пруту на сучасній території Молдавської РСР.

На північний захід від Києва, на Східній Волині, знаходилися землі древлян. Цій групі племен належали згадувані в літопису міста Іскоростень та Вручій.

На заході сучасної території Української РСР жили дуліби, бужани й волиняни. Ці племена, за літописом, жили вздовж Бугу — «бужане зане сѣдоша по Бугу, после же велыняне», «дулебы живяху по Бугу, где ныне велыняне». Згаданий Буг — це Західний Буг, оскільки на ньому згодом виникли міста Бузьк і Володимир-Волинський, назви яких пов'язані з назвами літописних племен бужан і волинян. Більшість дослідників визнає існування на Волині великого дулібо-волинського союзу племен. Згодом частина їх відпала від союзу і перемістилася на захід, де стала відома як чеські дуліби.

Могутність дулібо-волинського союзу племен певною мірою підтверджують археологічні матеріали. Саме на Волині у с. Зимному було відкрито городище VI—VII ст.— одне з найранніших східнослов'янських городищ з дерев'яними укріпленнями, що являло собою ремісничий і племінний центр, де перебувала дружина та, очевидно, один з вождів. Підтвердженням цьому служать знахідки зброї, предметів дружинного убору, знарядь праці ремісників.

Район Прикарпаття населяли племена хорватів, що утворювали великий союз племен. Він, як і дулібський, приблизно у VII ст. розпався, після чого частина хорватів переселилася на захід.

У басейні Десни, Сейму та Сули, за літописом, жили сіверяни: «А друзии сѣдоша по Дѣснѣ и по Семи, по Сулѣ и нарекошася сѣвер». На відміну від слов'янських поселень інших територій, у цих племен були поширені

укріплені городища. Ця необхідність диктувалася постійною загрозою нападу кочовиків з південного сходу.

По Оці, як зазначає літопис, жили племена в'ятичів. «А Вятъко сѣде с родомъ своим по Оцѣ, от него же прозвашася вятичи». Частина верхньоокських племен у IX ст. переселилась у район верхньої і середньої течії Дону.

Спираючись на повідомлення літопису: «Бяста бо 2 брата в лясѣх,— Радим, а другий Вятко,— и пришедъша сѣдоста Радимъ на Съжю, и прозвашася радимичи», на притоці Дніпра — Сожі — історики звичайно розміщують радимичів. А згадку літописця про прихід Радима і Вятка від «ляхів» деякі дослідники кладуть в основу припущення, що радимичі і в'ятичі прийшли з заходу. Проте загального визнання ця точка зору не здобула.

На Правобережжі Дніпра, між Прип'яттю і Західною Двіною, за літописом, жили дреговичі: «А друзии сѣдоша межю Припятью и Двиною і нарекошася дреговичи».

Верхів'я Дніпра, Західної Двіни і Волги, за літописом, населяли численні племена кривичів: «Кривичи, иже сѣдять на верхъ Волги, и на верхъ Двины и на верхъ Днѣпра». Ці племена утворювали три великі союзи псковських, смоленських і полоцьких кривичів. Центром останніх було місто Полоцьк на Двіні, а центром смоленських кривичів — Смоленськ. Спираючись на дані лінгвістики та археології, дослідники допускають переселення кривичів на свою землю з заходу, з північно-західних слов'янських земель. До приходу кривичів на цій території проживали балтські племена, яких слов'яни поступово асимілювали.

Найпівнічнішу групу східнослов'янських племен складали ільменські, або новгородські, слов'яни. В літопису зазначається місце їх проживання: «Словѣни же сѣдоша около езѣра Илмери и празвашася своимъ имянемь». На землях ільменських слов'ян наприкінці I тисячоліття н. е. виникли міста Новгород і Стара Ладога. Дослідники допускають участь північно-західних слов'янських племен балтійського Помор'я у заселенні землі новгородських слов'ян. У цьому районі слов'яни асимілювали групи місцевого фінно-угорського населення.

Протягом VII—IX ст. із зародженням феодальних відносин відбувалося переростання згаданих союзів племен у феодальні князівства. Літопис називає угруповання східних слов'ян «княжениями», а осіб, які їх очолювали,— князями. Імена деяких з них потрапили на сторінки літописів. До найбільш раннього часу, а саме — до VI ст., може бути віднесена діяльність полянського князя Кия.

У VII—IX ст. відбувався процес об'єднання союзів племен східних слов'ян у великі політичні державні утворення. В умовах боротьби з кочовиками в Середньому Подніпров'ї склалося велике об'єднання племен під назвою «Русь». Походження Русі і її назви є одним з основних питань вітчизняної історії. У наш час існує точка зору, за якою Русь VI—VII ст. ототожнюється з об'єднанням кількох союзів племен — полян, сіверян та уличів. Існування його знайшло відображення в археологічному матеріалі цієї області — численних поселеннях і скарбах з предметами дружинного убору VI—VII ст.

Крім русів Подніпров'я, існували й інші великі об'єднання східнослов'янських племен. На південному заході таким об'єднанням був дулібо-волинський союз, якому в VII ст. завдали тяжкого удару авари. На півночі велике об'єднання утворювали кривичі, до складу якого входили три союзи племен — псковських, смоленських і полоцьких кривичів.

Існування у східних слов'ян великих політичних об'єднань напередодні утворення Київської Русі знайшло відображення в повідомленнях арабських письменників IX—X ст. (аль-Балхі, аль-Істахрі та ін.) про три групи русів. Одна з них — з містом Куябою, друга мала назву «Славія», третя — «Артанія». Найбільш певно може бути локалізована перша група, яку пов'язують з Київською землею.

Сусіди східнослов'янських племен

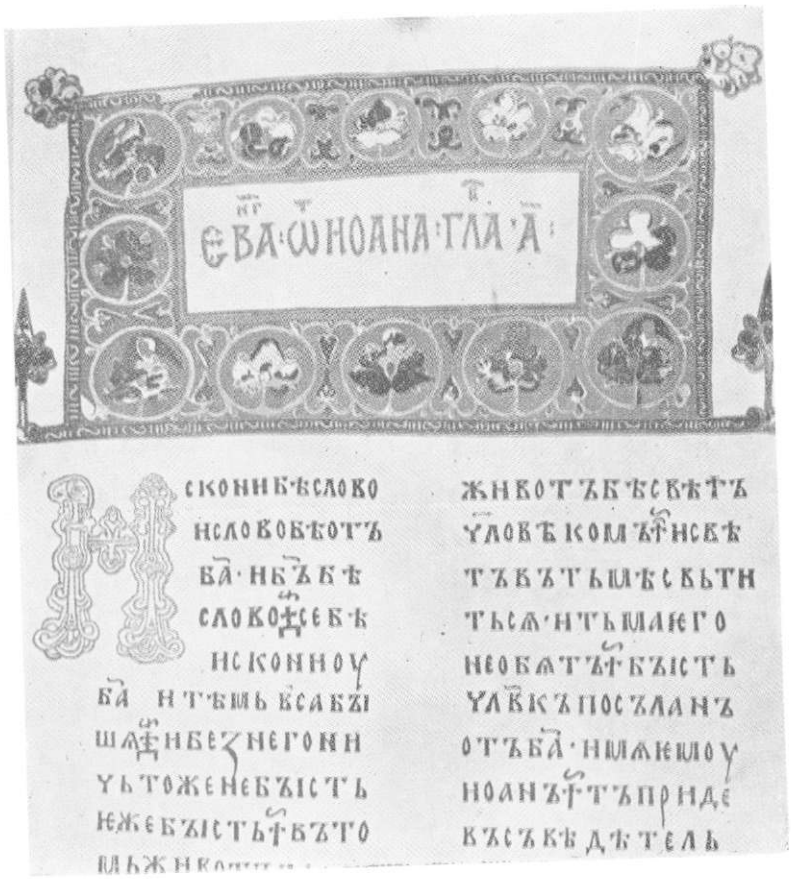
На південному сході сусідами східних слов'ян були кочові племена. На північному заході жили балтські племена — латгали, земгали, ятвяги та ін. На півночі та північному сході проживало угро-фінське населення: у Східній Прибалтиці — ести, водь, іжора; на Білому озері — весь; у Волго-Окському межиріччі — меря; на Середній і Нижній Оці — мордва і мурома. Угро-фінські й балтські племена східні слов'яни частково асимілювали, решта залишалась їх північними та північно-східними сусідами.

Східні слов'яни безпосередньо межували з кочовими племенами, що просувалися зі сходу на захід або осідали в Причорномор'ї та Приазов'ї: аварами, аланами, болгарами, хозарами, мадьярами, печенігами. В писемних пам'ятках збереглися відомості про тяжку й тривалу боротьбу, яку довелося вести східним слов'янам з аварами, хозарами й печенігами. Між аланськими й болгарськими племенами, які у VII—IX ст., переходячи до осілості, займали землі на південно-східній окраїні східнослов'янських земель, з одного боку, та східними слов'янами — з другого, складалися переважно мирні взаємини. Частина кочовиків, зокрема аланів та болгар, що осідала на землях східних слов'ян, була ними асимільована.

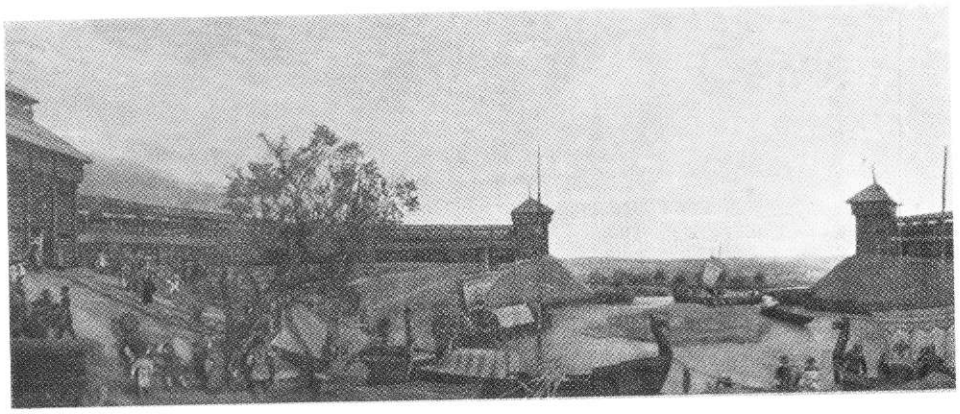
Основна територія проживання аланів знаходилась на Північному Кавказі, проте їхні поселення існували і за його межами. У V—VII ст. у Південне Подніпров'я проникали елементи аланської культури, найбільш помітні в тогочасній місцевій кераміці. Можливо, що в цей район переселилася якась частина аланського населення. Підтвердженням цього є поселення VII ст. у колишній порожистій частині Дніпра, де виготовлялася на продаж велика кількість посуду аланського типу. Тут, на схилах балки Канцерки, відкрито 12 майстерень з 18 горнами, в яких випалювалися великі глеки, призначені для доставки й зберігання води. Розташоване в нижній частині порогів, поблизу давньої переправи, відомої у X ст. під назвою «Крарійської», це поселення своїми виробами задовольняло потреби степових мандрівників та кочовиків у посуді для води.

На початку VII ст. у Приазов'ї виникло об'єднання болгарських племен — Велика Болгарія. Згодом, наприкінці VII ст., під тиском хозарів болгари частково перемістилися на захід, де взяли участь у створенні Дунайської Болгарії, та на північний схід, де виникла Волзька Болгарія. Частина болгарського населення залишилася в Північному Причорномор'ї та на Подонні.

У VIII—IX ст. у басейнах Дону, Дінця та в Приазов'ї оселилася значна частина аланських та болгарських племен, утворивши великий масив, відомий за матеріалами салтівської культури. На згаданій території досліджено понад 200 пам'яток цієї культури. Основною причиною переходу частини кочовиків до осілості і до заняття землеробством був розвиток у середовищі цих племен феодальних відносин, що спричинилося до їх часткового розорення. Племена, які лишили пам'ятки салтівської



Книжкова мініатюра. Заставка. XI ст.



Давньоруське місто Воїнь. XI—XIII ст.

культури на Подонні, в літній період продовжували кочове життя, повертаючись на зиму до постійних поселень або зимовищ.

Салтівська культура представлена сезонними стійбищами, поселеннями, городищами з земляними валами, за́мками з кам'яними стінами. Були у цих племен і міста, наприклад, велике місто на Сіверському Дінці, поблизу сучасного с. Верхнього Салтова, від назви якого походить назва цієї культури. Жителі городищ та поселень будували напівземлянкові житла зрубної або стовпової конструкції, а також із саману, які обігрівалися печами-кам'янками та відкритими вогнищами. Біля жител споруджувалися господарські ями-погреби різних форм та розмірів. Подекуди на Подонні, на місці кочовищ, збереглися залишки легких жител типу юрт, з відкритими вогнищами.

В алано-болгарських племен були розвинуті різні галузі господарства. Значного розвитку досягло землеробство, з яким пов'язані такі знахідки, як лемеші та чересла від плугів, серпи, коси, жорна. Важливу роль у господарстві відігравало скотарство. На городищах і поселеннях тримали велику й дрібну рогату худобу, коней, а також свиней. Кочова частина населення розводила переважно овець і коней. Певне значення у житті напівкочових племен мали полювання та рибальство.

З ремесел найбільшого розвитку досягли ковальське, ювелірне, теслярське й гончарне (характерними для салтівських племен типами посуду були кухонні горшки з лінійним орнаментом та глеки з сірою і чорною лискучою поверхнею). Великі міста салтівських племен являли собою осередки торгівлі з Візантією та Передньою Азією.

Алано-болгарські племена мали численне військо, що складалося з воїнів-вершників, озброєних шаблями, бойовими сокирами, кістенями, списами, луками. Збереглись численні предмети їх дружинного убору, зокрема пояси з великою кількістю металевих прикрас, а також кінська збруя.

Болгари — племена тюркської групи — становили більш численну групу населення, алани, що належали до іраномовних племен — менш численну. Ці етнічно різні групи племен можна простежити за матеріалами могильників. Болгарські могили представлені ямними похованнями, аланські — катакомбними. Болгари й алани різнилися і за антропологічним типом. Панівне становище у алано-болгарських племен посідали етнічно споріднені хозари і тюрки.

Східні слов'яни підтримували економічні та культурні зв'язки з сусідніми алано-болгарськими племенами. Про це свідчить наявність у них посуду та прикрас салтівського, а у салтівських племен — жител та посуду слов'янських типів. У певних районах, зокрема на Сіверському Дінці та в колишній порожистій частині Дніпра, простежується спільне проживання слов'ян, аланів та болгар.

Алано-болгарські племена, на думку дослідників, перебували в політичній залежності від Хозарського каганату — держави, яка виникла в середині VII ст. у Прикаспії та Приазов'ї після розпаду Тюркського каганату. Крім хозарів і тюрків, що представляли панівну верхівку в каганаті, у Хозарії, особливо у великих містах, жили болгари, слов'яни, євреї та інше населення. Столиця Хозарії Ітіль знаходилась у гирлі Волги. Це було велике місто, через яке проходили торговельні шляхи. Основну роль серед них відігравав волзький шлях, що з'єднував Європу з Арабським Сходом. Хозарський каган та знать багатіли, збираючи мито з товарів, що йшли через Ітіль. До великих міст Хозарії належав також Саркел на Дону.

Джерелом збагачення хозарської верхівки були також грабіжницькі напади на сусідні народи. Незабаром після свого виникнення Хозарська держава поширила свою владу на народи Північного Причорномор'я та значної частини Криму. В літописах збереглися згадки про те, що перед утворенням Русі і в ранній її період хозарам платили данину південно-східні слов'янські племена — поляни, сіверяни, в'ятичі, радимичі. Східні слов'яни вели з хозарами тривалу боротьбу. Розпочалася вона ще до утворення Київської Русі, коли, за словами літописця, замість данини поляни передали хозарам мечі. Продовжили боротьбу з хозарами перші руські князі, і закінчив її князь Святослав, який у 965 р. розгромив каганат.

Складним за етнічними компонентами було населення середньовічного Криму. Тут жили нащадки давнього скіфо-сарматського населення, греків, готів. До складу населення Криму входили і слов'яни. Археологічні знахідки дають можливість припустити проникнення в цю область слов'ян ще в III—VII ст. н. е. Про проживання слов'ян у кримських містах у IX ст. і в пізніші часи свідчать виявлені в них руські срібні грошові злитки, хрести-складні, кераміка тощо. Наприкінці VII — VIII ст. до Криму проникли хозари, аланські й болгарські племена; у VIII—IX ст., в період іконоборства у Візантії, з'явилися переселенці з Візантійської імперії.

Населення Криму вело здебільшого осілий спосіб життя, займалося землеробством, ремеслами, торгівлею. У VI—IX ст., у період формування феодальних відносин, основний тип поселень становили сільські селища, городища-замки, міста — значні ремісничі й торгові центри. У зв'язку з раннім проникненням у Крим християнства тут споруджувалися численні храми й монастирі.

Значним міським осередком Південно-Західного Криму був Херсонес — ремісничий, торговий і культурний центр, посередник в економічних і політичних зв'язках Візантії з племенами Східної Європи. На початку VI ст. Херсонес входив до Візантійської імперії. В місті перебувала візантійська адміністрація, що відала військовими й фінансовими справами. З другої половини VI ст. почався занепад міста. У IX ст. Херсонес (середньовічні назви Херсон, Корсунь) переживав новий період піднесення, він знову став значним економічним і культурним центром. Розширилася територія міста, встановилися широкі економічні зв'язки, велося будівництво житлових і оборонних споруд, церков.

У цей час у місті проживало і руське населення. Слов'янський проповідник Кирил в 60-х роках IX ст. зустрів у Корсуні «русина», з яким він розмовляв «руською бесідою». В літописах збереглися згадки про володіння руських князів у Корсуні та навколишніх землях.

До найзначніших центрів Східного Криму належав Боспор, який з VI ст. перебував у залежності від Візантійської імперії, а в кінці VII ст. був захоплений хозарами. Хозари поширили свою владу і на центральну частину Криму. У VII—IX ст. в цю область та в Південно-Східний Крим переселилася частина болгарських племен, які внесли нові елементи в культуру місцевого населення. Тут відомо понад два десятки поселень і могильників VIII—IX ст., на яких збереглися залишки залізоробного, ювелірного та гончарного виробництва.

В ранній період Русі землі Боспору перейшли у володіння руських князів. Боспор, що дістав слов'янську назву Корчів, ввійшов до складу руського Тмутараканського князівства, заснованого на Тамані.

Серед міст Східного Криму важливе місце займала Сугдея (Сурож), яка у VIII—IX ст. становила значний ремісничий центр. У «Житії Стефана Сурозького», що був архієпископом міста у другій половині VIII ст., оповідається про похід у Крим руського новгородського князя Бравліна, про завоювання ним земель від Корсуня до Корчева, а також міста Сурожа. Про проживання слов'янського населення в Сурожі і у наступні століття свідчать виявлені у місті археологічні матеріали.

На південному узбережжі Криму (за Прокопієм) у VI ст. лежала «країна Дорі», яку заселяли кримські готи, відомі як землероби й воїни. Тут існували невеликі укріплення, поселення, монастирі. Від того часу лишилися також могильники Суук-Су та Балгота. У VI ст., за часів правління імператора Юстініана, Візантія збудувала в цій області фортеці Алустон (сучасна Алушта) і Горзувіт (сучасний Гурзуф). Тоді ж споруджено оборонні об'єкти — так звані довгі стіни — для захисту узбережжя від нападів степових кочовиків.

У передгір'ях Південно-Західного Криму відкрито групу городищ, селищ, монастирів. Наявність на цих пам'ятках, поряд з наземними житлами, будівель, висічених у скелях, дала підставу назвати цю групу пам'яток «печерними містами». До найбільших «печерних міст» належать Мангуп, Чуфут-Кале, Ескі-Кермен. Невеликі за розмірами городища Каламіта (Інкерман), Бакла, Тепе-Кермен та Сюренське нагадують феодальні замки.

У Південно-Східному Криму відомо також понад два десятки поселень і могильників VIII—IX ст. На поселеннях збереглися залишки залізоробного, ювелірного та гончарного виробництва. Найбільшого поширення набули гончарні майстерні по виготовленню амфор, на які був великий попит у зв'язку з розвитком виноробства.

Строкатий етнічний склад населення ранньосередньовічного Криму позначився на його культурі, в якій простежуються античні й скіфосарматські традиції, елементи візантійської, слов'янської та салтівської культур.

І тисячоліття н. е. в історії східнослов'янських племен було часом розкладу первіснообщинного ладу та зародження феодального суспільства. В цей період поступово формувалися риси економіки й соціального ладу, що дістали дальшого розвитку в наступну, феодальну епоху. Вдосконалювалися знаряддя землеробства й ремесла, що забезпечувало високий для того часу рівень економічного розвитку. Вироблені в той період зразки більшості знарядь праці проіснували протягом багатьох століть. Виникла сільська територіальна община з індивідуальними господарствами. Встановився регулярний збір данини з цих господарств на користь знаті, що свідчить про зародження феодальних форм експлуатації. Зростало багатство і зміцнювалася влада соціальної верхівки, яка спиралася на озброєну дружину. Виникли міста — осередки ремесла й торгівлі, племінні, а згодом феодальні політичні центри.

Характерні для завершального етапу первіснообщинного ладу союзи племен протягом VI—IX ст. перетворювалися на феодальні князівства. Сформувалися також великі політичні об'єднання державного типу, що складалися з кількох князівств. Процес формування держави у східних слов'ян завершився утворенням у IX ст. давньоруської держави — Київської Русі, територія якої простягалася від Прибалтики до Причорномор'я і від Карпат до Волги.

Розділ VII ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА — КИЇВСЬКА РУСЬ

У IX ст. в результаті тривалого внутрішнього розвитку східнослов'янських племен склалась одна з найбільших держав середньовічної Європи — Київська Русь. Її історичним ядром було Середнє Подніпров'я, де найраніше зародилися нові соціальні явища, характерні для класового суспільства.

Сучасники — арабські й візантійські автори — називали перше державне об'єднання східних слов'ян Руссю, а народ, що населяв його,— русами. У зв'язку з тим що центром цієї могутньої держави протягом трьох століть був Київ, в історичній літературі вона дістала назву Київської Русі.

Київська Русь відіграла видатну роль в історії слов'янських народів. Зміцнення феодальних відносин і завершення процесів формування єдиної давньоруської держави позитивно позначилося на етнічному розвиткові східнослов'янських племен, які поступово складалися в єдину давньоруську народність. В її основі лежали спільна територія, єдина мова, спільна культура, тісні економічні зв'язки. Протягом усього періоду існування Київської Русі давньоруська народність, що була спільною етнічною основою трьох братніх слов'янських народів — російського, українського і білоруського, розвивалася шляхом подальшої консолідації.

Об'єднання всіх східнослов'янських племен в єдиній державі сприяло їхньому суспільно-економічному, політичному і культурному розвитку, значно посилювало їх у боротьбі з ворогами Русі. Культурні цінності, створені генієм давньоруського народу, витримали випробування часом. Вони стали основою національних культур російського, українського і білоруського народів, а кращі з них увійшли в скарбницю світової культури.

Велике історичне значення мала Київська Русь і для багатьох неслов'янських народів, які входили до її складу або ж взаємодіяли з нею. Передові досягнення Русі в галузі суспільного, економічного і культурного розвитку ставали надбанням литви, естів, корели, весі, мері, муроми, мордви, тюркських кочових племен південноруських степів. Значною мірою під впливом Русі у них зароджувалися феодальні відносини, що, безперечно, було прогресивним на той час явищем.

На міжнародній арені давньоруська держава посідала одне з провідних місць. Вона підтримувала широкі економічні, політичні й культурні зв'язки з багатьма країнами Сходу і Заходу. Особливо тісними були контакти Русі з Польщею, Чехією, Болгарією, Вірменією, Грузією, Середньою Азією, країнами Західної Європи — Францією, Англією, Скандінавією, з Візантійською імперією та ін.

Яскравим свідченням високого міжнародного авторитету Київської Русі були і династичні зв'язки давньоруського князівського двору з дворами багатьох країн. Ініціаторами цих зв'язків виступали, як правило, правителі європейських держав, що часто шукали союзу з могутньою Руссю.

Військова могутність Київської Русі стала тим щитом, об який розбивалися численні орди кочових племен Степу, що просувалися до кордонів Візантії і нападали на країни Центральної Європи. За визнанням візантійського історика Нікіти Хоніата (кінець XII — поч. XIII ст.), саме давньоруський народ урятував Візантію від навали половецьких орд.

Блискуча історія і культура Київської Русі здавна привертали увагу дослідників, але тільки в радянський час знайшли широке і справді наукове висвітлення. На відміну від буржуазно-націоналістичних і дворянсько-буржуазних великодержавних істориків, які з різних позицій намагалися заперечити єдність походження, етнічну й історичну близькість трьох східнослов'янських народів, радянською історичною наукою незаперечно доведено, що в створенні Київської Русі брали участь усі східнослов'янські племена.

Існування Київської Русі як єдиної держави охоплює період з IX ст. по 30-ті роки XII ст. Політична форма цієї держави — ранньофеодальна монархія, територіальні межі — від Балтики до Чорного («Руського») моря і від Закарпаття до Волги.

Приблизно у 30-ті роки XII ст. Русь вступила в період феодальної роздробленості, який характеризувався дальшим розвитком продуктивних сил і феодальних виробничих відносин, а також кристалізацією напівсамостійних державних утворень менших розмірів. Спочатку феодальні князівства являли собою більш монолітні в порівнянні з усією Київською Руссю політичні об'єднання, але згодом процес дроблення захопив і їх.

Нижче висвітлюється історичний розвиток Русі від її утворення до монголо-татарської навали.

1. Утворення давньоруської держави

Виникнення Київської Русі є одним із важливих і актуальних питань вітчизняної історіографії. Вже літописець Нестор у «Повісті временних літ», відповідаючи на питання «Откуда есть пошла руская земля», подає картину розселення східнослов'янських племен на стадії зародження у них державності. Перелічуючи окремі групи слов'ян, він називає їх поіменно — поляни, древляни, сіверяни, в'ятичі, словени та ін., а там, де намагається дати їм соціальну характеристику,— князівствами. Після смерті полянського князя Кия, зауважує літописець, «почаша родъ ихъ княженье в поляхъ, а деревляхъ свое, а дреговичи свое, а словѣни свое в Новѣгородѣ, а другое в Полотѣ, иже полочанѣ». «Род» тут виступає в розумінні династії. Названі в літописі князівства, або союзи східнослов'янських племен, відносяться до VI—VIII ст.

Провідну роль у становленні давньоруської держави відіграло Полянське князівство з центром у Києві. Першим полянським князем літопис називає Кия, який разом з братами Щеком і Хоривом та сестрою Либіддю заснував Київ. Літописці наводять дві версії щодо особи Кия, які існували в той час в усній традиції. Згідно з першою Кий був перевіз-

ником через Дніпро, за другою — князем. Нестор писав, що Кий ходив до Царграда, його з почестями приймав візантійський імператор, ім'я якого літописцю лишилося невідомим. Повертаючись із Візантії, Кий мав намір осісти на Дунаї, де збудував городок, але під тиском місцевих племен змушений був відмовитися від своїх планів і повернутися до Києва. Після смерті Кия Полянське князівство перейшло до його нащадків. В основі цієї розповіді, як вважають радянські історики, лежать справжні історичні події, що відбувались у VI ст.

Про наступників Кия літописець не повідомляє нічого. Можливо, такі відомості і містилися у першій редакції «Повісті временних літ», але пізніше, під час неодноразових переробок літопису, випали. Не виключено, що їх навмисно вилучив редактор — прихильник теорії норманського походження давньоруської держави, оскільки ці відомості суперечили його поглядам.

Важливим етапом у розвитку давньоруської держави були VIII—IX ст. Саме тоді, як можна зробити висновок з розповіді Нестора, у Середньому Подніпров'ї склалося державне об'єднання — Руська земля, до якого входили поляни, древляни і сіверяни. Характерно, що спочатку назва «Руська земля» вживалася тільки щодо Середнього Подніпров'я і лише згодом поширилася на всі землі східних слов'ян.

Приблизно з середини IX ст. у літописі починається послідовний виклад династичної історії Київської Русії. Під 862 р. літопис київськими князями називає Аскольда і Діра. На думку вчених, вони були останніми князями з слов'янської династії, початок якій поклав Кий. Князювали вони, напевно, у різний час. Діра згадує аль-Масуді, але його відомості грунтуються на більш ранніх джерелах. За Масуді, Дір був найвидатніший з слов'янських князів, володів багатьма містами і величезними територіями, до його столиці приїздили мусульманські купці. Про князювання Аскольда літописні відомості збереглись у Никонівському літописі; вони явно спростовують твердження про його норманське походження. Ці записи умовно названі Аскольдовим літописом і датуються IX ст.

Окремі князівства у східних слов'ян існували і пізніше, коли вже виникла давньоруська держава. Одним з них було древлянське, на чолі якого у першій половині X ст. стояв князь Мал. Воно виступало проти Києва, і тому київські князі неодноразово споряджали дружини для його приборкання. 945 р. древляни повстали проти київського князя Ігоря і вбили його. Повстання придушила княгиня Ольга. У в'ятичів місцева князівська династія існувала ще й на початку XII ст. Володимир Мономах ходив походом проти їхнього князя Ходота і його сина протягом двох зим.

Про існування інших князівств у східних слов'ян та про їх князів літописи конкретно не повідомляють, але немає сумніву в тому, що до утворення давньоруської держави, крім відомих з літопису, були й інші князівства. Це підтверджується, зокрема, договорами Русі з Візантією. 907 р. греки зобов'язалися платити данину руським містам — Києву, Чернігову, Переяславу, Полоцьку й іншим центрам, де «седяху велиции князи, под Ольгом суще». Договір 911 р. згадує світлих і великих князів, які були під рукою Олега. Отже, Київська Русь початку X ст. мала складну політичну структуру; до неї входило багато васальних князівств, які раніше були незалежними.

Зовнішньополітична ситуація, що склалась у другій половині I тисячоліття н. е., прискорювала процеси об'єднання окремих слов'янських

князівств в єдину політичну організацію. Тривало переселення народів, і численні кочовики періодично хвилями накочувалися на землі східних слов'ян. Великого лиха останні зазнали від аварів, про що збереглися відомості у літописах. Немає літописних даних про те, як на становищі східних слов'ян позначився рух болгарської орди на Дунай у другій половині VII ст., але шлях її проходив безпосередньо через південні східнослов'янські землі, і, звичайно, ставлення кочовиків до місцевого населення не було доброзичливим. У літописі двічі говориться про появу у VII і IX ст. поблизу Києва угрів, коли вони рухалися на Дунай. Перебування їх у Києві засвідчено назвою уроч. Угорського й археологічними пам'ятками. У VII ст. у пониззі Волги та на Дону з'явилися хозари, які заснували так званий Хозарський каганат з центром у м. Ітилі в гирлі Волги. Експансія каганату поширилася і на слов'янські землі; поляни, сіверяни й в'ятичі, за літописом, сплачували хозарам данину.

З півночі слов'янам загрожували норманни. Вони з-за моря, зі Скандінавії, нападали на слов'ян та інші племена, грабували їх . За літописом, варяги збирали данину з новгородських словен, кривичів, чуді та мері. Місцеве населення неодноразово повставало проти варягів і виганяло їх. Київські князі також споряджали загони для боротьби з варягами. Не виключено, що у певному зв'язку з цією боротьбою перебувало і виникнення Новгорода, який, розташовуючись при впадінні Волхова в оз. Ільмень, був покликаний перегородити варягам шлях на Русь. Це важливе стратегічне значення Новгород зберігав протягом досить тривалого часу.

На відміну від побережних районів Західної Європи, куди норманни проникали у великій кількості, Русь не знала значної варязької експансії. Географічні умови Північно-Західної Русі не давали змоги норманнам зненацька напасти на жодне місто й захопити його. Великим норманським загонам важко було швидко проникнути в глиб країни по системі річок і волоків непоміченими. Вони могли здійснювати лише поодинокі напади на найближчі до морського узбережжя землі. Норманни більше приїздили на Русь як купці або в складі найманих військових дружин. Вони не здобували силою руські міста і ніколи не володіли ними. Більше того, норманни навіть не мали права проживати в давньоруських містах; свої укріплені табори вони ставили за 10—15 *км* від них. Взагалі на Русь могло потрапити стільки варягів, скільки дозволяли князі Київської Русі. Не випадково, щоб оволодіти Києвом 882 р., варязький конунг Олег і його дружина змушені були прикинутися варязькими купцями. Поселення варягів на Русі відомі в Гнєздові, поблизу Смоленська, і у Шестовицях, неподалік від Чернігова. Шестовицький могильник належить до числа найбагатших на речі скандінавського походження. Їх аналіз, зіставлення з речами місцевого виробництва, а також поховальний обряд свідчать, що питома вага норманського культурного елемента в Шестовицях була незначною. Проживання в умовах слов'янського оточення призводило до того, що норманни асимілювались місцевим населенням, швидко втрачали свої риси у побуті й культурі.

Отже, легенда про закликання варягів на князювання у слов'ян є цілковитим вимислом, спростовуваним історичною реальністю. Вона належить до числа поширених у середньовічній Європі легенд на історичну тему. Абсолютно неспроможним є також твердження, ніби варяги дали назву Русі. У Скандінавії не було і немає жодного етноніма, топоніма чи гідроніма, який би нагадував слово «Русь». Самі норманни ніколи не називали себе русами.

На соціально-економічний і культурний розвиток Русі невеликі загони норманнів не справили будь-якого впливу. З'явившись приблизно в середині IX ст. на далекій північній околиці слов'янського світу і проникнувши згодом у район Середнього Подніпров'я, вони застали тут повністю сформовану державу — Київську Русь, міста, прокладені торговельні шляхи, в тому числі й знаменитий шлях «от Грек». Про незначну роль норманнів у житті Київської Русі свідчить і той факт, що договір 911 р. київського князя Олега з греками написаний не шведською, а слов'янською мовою.

Походження етноніма «Русь» є одним з важливих питань вітчизняної історії. Воно названо першим у переліку тих питань, на які намагався дати відповідь ще автор «Повісті временних літ». Тією чи іншою мірою торкалися його всі історики Київської Русі. В результаті всебічного дослідження з'ясовано, що поняття «Русь» і «Руська земля» мають два значення — широке, стосовно всіх східнослов'янських земель, що входили до складу давньоруської держави, і вузьке, коли йдеться лише про південну частину цих земель. Так, князь Юрій Долгорукий виступив з військом з Ростово-Суздальської землі «в Русь», тобто на Київ. Ізяслав Мстиславич, змушений залишити Київ, пішов з «Руської землі» на Волинь, а згодом з Волині повернувся в «Руську землю». Ці й подібні літописні відомості локалізують Русь в її вузькому розумінні на півдні східнослов'янських земель, у районі Середнього Подніпров'я. Отже, Русь, згідно з цими свідченнями, займала територію від Верхнього Подесення — на півночі до Росі й Тясмину — на півдні і від Сейму й Сули — на сході до Ірпеня — на заході, тобто охоплювала землі полян, сіверян й уличів. Ці групи східнослов'янських племен і становили Русь у вузькому розумінні цього слова. Основна роль у створенні міжплемінного об'єднання, що стало називатися «Руссю», належала полянам; літописець вважав за потрібне це підкреслити — «поляне, яко ныне зовомая Русь». Характерно, що саме на землях полян є найбільше гідронімів, пов'язаних з ім'ям «Русь»,— Рось, Росава, Роставиця. Політичними центрами державного утворення «Руська земля» були Київ, Чернігів, Переяслав.

У IX—X ст. Русь як країна і її народ вже відомі далеко за межами східнослов'янських земель. Їх неодноразово згадують арабські письменники того часу, які були найкращими знавцями географії середньовічного світу. «Вони (руси.— *В. Д.*) — один з підрозділів слов'ян», — підкреслював письменник середини IX ст. Ібн-Хардадбег. Його сучасник анонімний географ, уточнюючи місцеположення Русі, писав, що вона знаходиться в місцевості, «на схід від якої — гора печенігів, на південь від неї — річка Рута, на захід від неї — слов'яни, на північ — безлюдні землі півночі, і область ця велика». Ібн-Хардадбег та інші автори того часу (Ібн-Русте, Гардізі) зазначали, що міст у слов'ян «велика кількість і живуть вони у достатку».

Географічні відомості арабських письменників про Русь і слов'янські землі іноді дуже важко точно локалізувати на карті, оскільки специфіка арабського письма ускладнює передачу іншомовних імен. До того ж письменники не завжди користувалися у своїх повідомленнях про Русь безпосередніми спостереженнями чи достовірними даними, внаслідок чого власні імена перекручувалися, правдиві відомості обростали легендарними подробицями. Але в поєднанні з археологічними даними вони є цінним джерелом для висвітлення початкового періоду історії Русі.

У результаті політичної, етнічної й культурної консолідації східнослов'янських племен у кінці IX ст. завершився тривалий процес формування давньоруської держави.

Водночас з утворенням і розвитком держави відбувалось і складання давньоруської народності, яка стала новою, вищою формою етнічної спільності порівняно до роду і племені. Процеси ці тісно пов'язані між собою і мають глибоку історичну взаємообумовленість. На певному етапі розвитку східнослов'янських племен (VI—VIII ст.) у зв'язку з їх внутрішньою консолідацією — мовною, культурною та економічною — з'явилася необхідність і можливість створення спершу кількох, а потім (в кінці IX ст.) і єдиного державного утворення — Київської Русі. Народжена на територіальній основі споріднених східнослов'янських племен, давньоруська держава сама стала необхідною умовою подальшої їх етнічної згуртованості. Вона об'єднала східних слов'ян спільністю політичного життя, культури, віри, сприяла появі й зміцненню територіальної цілісності Русі, єдності її народу.

Активізація процесів суспільного розвитку, які обумовили зміну первіснообщинного ладу на Русі феодальним, виникнення класів, зміцнення торговельних зв'язків, поява писемності й давньоруської літературної мови — все це зумовило подолання племінної замкнутості та формування єдиної давньоруської народності. Оскільки найважливішим засобом спілкування і встановлення зв'язків виступала мова, яка є основою кожного етнічного утворення, інтеграційні процеси серед східних слов'ян проходили насамперед шляхом посилення спільності їх мови. У IX—XI ст. розвивалася давньоруська літературна мова, в основі якої лежала народна розмовна мова, яка хоч і зберігала певні діалектні особливості, була зрозуміла на всій території давньоруської держави. Вирішальна роль в її формуванні належала широким народним масам Русі.

Створена на мовній основі споріднених східнослов'янських племен і сформована в умовах єдиної держави, давньоруська мова значно пережила Київську Русь. Активність суспільного життя Русі в епоху феодальної роздробленості не тільки не сприяла обласній мовній замкнутості, а й практично виключала її.

Поряд з мовною складалась і територіальна спільність східних слов'ян. Характерною особливістю цього процесу є збіг етнічних і державних рубежів, меж розселення східних слов'ян і кордонів Київської Русі. Ця територіальна єдність східних слов'ян виявилася надзвичайно міцною і стабільною. Досить сказати, що західні рубежі української і білоруської націй, спадкоємців давньоруської народності, в основному збігаються з етнічними межами східних слов'ян на заході і державним кордоном Київської Русі.

Практичний збіг меж Київської Русі з межами її народності став одним з тих факторів, які забезпечили їй надзвичайно швидкий прогрес у галузях соціально-економічного й культурного розвитку. В умовах середньовіччя у такому становищі знаходилася більшість європейських країн. Ф. Енгельс, відзначаючи факти відсутності збігу меж мови і держави, підкреслював, що в середньовіччі «...кожна національність, за винятком, може, Італії, була представлена в Європі окремою великою державою, і тенденція до створення національних держав, яка виступає все виразніше і свідоміше, є однією з найважливіших підойм прогресу в середні віки»[1].

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 392.

Консолідація давньоруської народності супроводжувалась і стимулювалася спільністю економічного розвитку Київської Русі, яка виявлялась у поглибленні процесів відокремлення ремесла від сільського господарства, складанні місцевих ринків, розширенні мережі торговельних шляхів, широкому обміні ремісничою продукцією і зростанні товарного виробництва.

В умовах існування Київської Русі формується єдина матеріальна і духовна культура давньоруського народу. Причому єдність ця спостерігається не тільки в широкому асортименті виробів міського й сільського ремесла, а й у домобудівництві, монументальній архітектурі, прикладному й образотворчому мистецтві, побуті, ідеології, усій народній творчості.

Чи не найповнішим виявленням високого рівня етнічної згуртованості було усвідомлення давньоруським народом своєї єдності. Красномовним свідченням цього є такі пам'ятки давньоруської літератури, як «Повість временних літ», «Слово про закон і благодать», «Повчання Мономаха», «Слово о полку Ігоревім» та ін. В них з наростаючою силою звучить ідея необхідності збереження єдності Руської землі, єдності давньоруського народу, відображено почуття любові до своєї батьківщини. Автори цих творів оспівують силу і славу Русі, її героїчних захисників, багатство багатолюдних міст. Їм однаково близькі і дорогі Київ і Новгород, Чернігів і Смоленськ, Галич і Владимир на Клязьмі, Переяслав і Рязань, Ростов і Полоцьк, Суздаль і Новгород-Сіверський, вся Русь від новгородської півночі до київського півдня і від Закарпаття до Волги і Дону.

Єдність давньоруської народності була настільки міцною, що навіть в умовах іноземного панування — монголо-татарського, литовсько-польського та угорського — в різних куточках колишньої давньоруської держави зберігалося багато спільного в мові, культурі, побуті і звичаях.

Етнокультурна спадщина давньоруської народності стала основою для складання у XIV—XV ст. братніх східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського, які зберегли й пронесли через віки почуття не тільки спільності походження, культурної єдності, а й спільності своєї історичної долі.

2. Соціально-економічний розвиток Київської Русі

Сільське господарство

Головне місце в економіці Київської Русі посідало сільське господарство, що мало давні традиції і досягло високого рівня розвитку. Особливо успішно розвивалося землеробство, рівень якого визначався якістю обробітку грунту та системою сівозмін. Останні, в свою чергу, залежали від землеробських знарядь та культурних рослин, що в той час вирощувалися.

Землеробські знаряддя часів Київської Русі були різноманітними. Існували ручні й тяглові орні знаряддя. До останніх належали вузьколезе рало без полоза, широколезе рало з полозом, плуг, однозуба, двозуба і багатозуба сохи. Зазначені типи орних знарядь з'явилися у східних слов'ян у різний час. У період Київської Русі вони широко застосовувалися на різних грунтах та при різних процесах обробітку грунту.

До найдосконаліших орних землеробських знарядь належав плуг, що з'явився у лісостепових районах східнослов'янської території не піз-



Оранка. (Рисунок з Радзівіллівського літопису.)

ніше кінця I тисячоліття н. е. Він був найпоширенішим орним знаряддям у Київській Русі. Поява плуга не привела до зникнення інших орних знарядь, поширених на цій території у попередні часи. Зокрема, використовувалися вузьколезе й широколезе рала, що часто відігравали роль культиваторів, а також борони. У Київській Русі борони були дерев'яні. Рама їх робилася з тесаних брусків або плелася з лози.

У лісових районах Київської Русі еволюція землеробських знарядь мала свої особливості. Тут з давніх часів переважаючою системою землеробства була підсічна, а найдавнішими знаряддями обробітку грунту — суковатка і соха без залізного сошника.

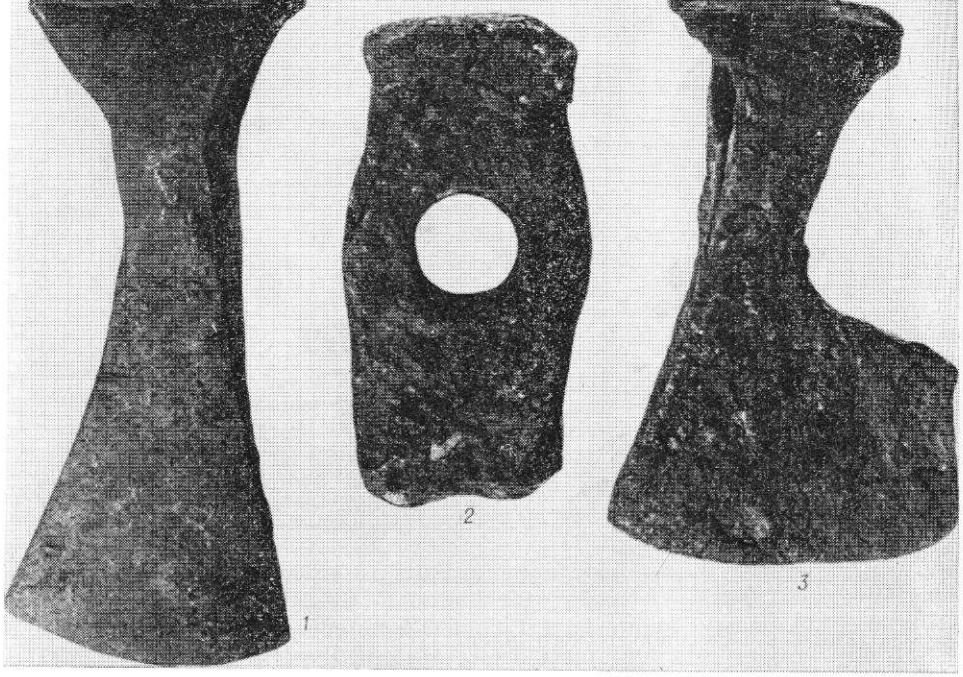
Значного поширення на Русі набули також ручні землеробські знаряддя: заступи, мотики, серпи й коси, які згадуються у писемних джерелах і часто зустрічаються серед археологічного матеріалу. За формою і призначенням вони близькі до сучасних.

Для обмолоту хліба використовувався ціп. Його часто згадують літературні пам'ятки. Так, автор «Слова о полку Ігоревім» битву руських з половцями порівнює з молотьбою ціпами.

Сільськогосподарські знаряддя в Київській Русі були не тільки різноманітними, а й досконалими для свого часу. Всі разом вони становили технічну базу землеробства.

До культур, які вирощувались на Русі, належали жито, пшениця, просо, ячмінь і овес. Кожна з рослин культивувалася там, де були для неї відповідні кліматичні умови.

Найпростішою і найдавнішою системою відновлення родючості грунту в лісостепових районах була перелогова система, за якою родючість землі поновлювалася природним шляхом. Ця система з'явилась у східних слов'ян лісостепових районів, певно, у першій половині I тисячоліття н. е. разом із землеробськими знаряддями, здатними розорю-



Знаряддя праці XII — XIII ст. з Колодяжинського городища:
1 — колун; *2* — кувалда; *3* — сокира.

вати порослі травою перелогові землі. Перелог був панівною системою землеробства у цих районах протягом усього I тисячоліття н. е.

Розвиток агротехніки, що був складовою частиною економічного прогресу країни, зумовив появу інших землеробських систем, за якими врожайність грунту поновлював сам виробник шляхом удосконалення обробітку грунту, боротьби з бур'янами, підживлення тощо. Так виникла парова система з двопільною і трипільною сівозмінами.

У лісостепових районах Русі землеробство було підсічним, або вогневим. Вирубування і спалення лісу за цією системою було не тільки засобом звільнення ділянок для орного землеробства, а й агротехнічним заходом, який забезпечував знищення бур'янів і удобрення грунту попелом. Такі ділянки засівалися та експлуатувалися протягом двох — чотирьох років, після чого їх залишали на 10—15 років.

Одним із основних знарядь праці при підготовці поля за підсічної системи була сокира. Розпушували землю після спалення лісу за допомогою дерев'яної сохи або так званої суковатки — верхівки ялини з обрубаними гілками. Застосування орних знарядь із залізним наконечником на лісових ділянках давало можливість збільшувати час експлуатації ділянок. Ділянки з кращими грунтами оброблялися постійно. Так у лісових районах поряд з підсічним з'явилось і орне землеробство.

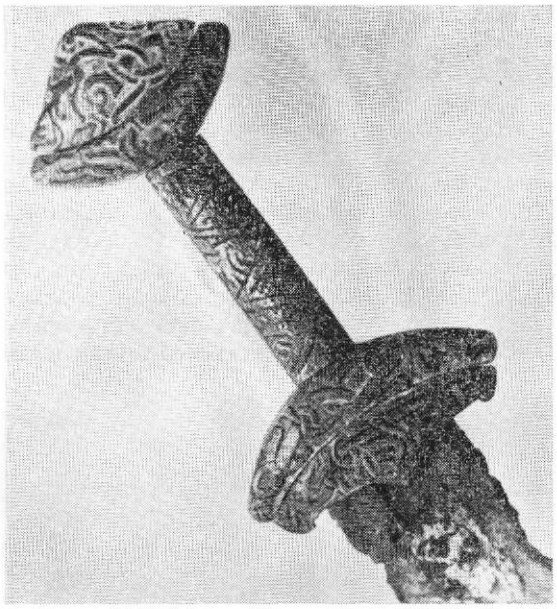
Отже, у Київській Русі існувало кілька систем землеробства, що зумовлювалося відмінностями її окремих районів у кліматі, рослинності й грунтах. Загалом землеробство у Київській Русі досягло такого агротехнічного рівня, який забезпечував відносно високу продуктивність праці та врожайність.

Природні умови країни були сприятливі для розвитку скотарства. Як пасовиська з весни до осені використовувалися заплави, луки, степові простори, ліси, перелогові землі й толоки, взимку худобу годували сіном та продуктами землеробства. Велику увагу скотарству приділяло законодавство Київської Русі. За «Руською правдою», крадіжка свійських тварин вважалася великим злочином, за який накладався штраф.

Важливу допоміжну галузь господарства у Київській Русі становило мисливство. У лісах і степах водилися дикі звірі й птахи, що мали промислове значення. Судячи з кількості кісток диких тварин, виявлених під час розкопок давньоруських поселень, полювання відігравало значну роль у забезпеченні населення м'ясом та хутром. Велике господарське значення полювання полягало також у тому, що воно давало сировину для реалізації на внутрішньому та зовнішньому ринках. Законодавство



Залізні вироби XI — XIII ст.



Руків'я меча з написом-клеймом майстра: «Коваль Людота». X — XI ст.

Київської Русі охороняло права власності на засоби полювання, що належали окремим особам. Існували певні угіддя для полювання, які були власністю сільської громади або окремих феодалів, де сторонні особи не мали права полювати.

Значне місце в господарстві посідав і такий промисел, як рибальство. Писемні джерела неодноразово згадують рибу у складі продуктів харчування. Риб'ячі кістки у великій кількості знаходять на давньоруських поселеннях. Серед них трапляються і кістки великих сомів, вага яких сягала кількох десятків кілограмів. Основним знаряддям рибальства були сітки, від яких збереглися глиняні та металеві грузила. Ловили рибу також на гачки й блешні, били остями. Існували, певно, й інші риболовецькі засоби.

Місце бджільництва у Київській Русі визначалося тією особливою роллю, яку відігравали мед і віск у харчуванні та в побуті, а також у внутрішній і зовнішній торгівлі. Основним видом бджільництва було бортництво — збирання меду тих бджіл, що селилися у бортях — дуплах дерев, природних або видовбаних людиною. Борті належали окремим власникам, і кожний, хто виявляв у лісі борть, ставив на ній свій знак. Траплялися випадки привласнення чужої борті, за що «Руська правда» передбачала накладення значного штрафу на того, хто «роззнаменає» борть, тобто знищить на дереві знак попереднього власника і поставить свій. Існували цілі ділянки бортних дерев, які являли собою своєрідну пасіку. Вони належали окремим особам, визначалися певними межовими знаками й також охоронялися законом. «Руська правда» передбачала штраф за знищення бортної межі у такому ж розмірі, як і за привласнення окремої борті. Поряд з бортництвом розвивалося і вуликове бджільництво. Воно відоме на Русі вже з X ст., на що вказують арабські письменники.

Природні умови Київської Русі сприяли також збиральництву. Збирали різні рослинні продукти — дикі фрукти, горіхи, ягоди, гриби тощо. Безумовно, що й ця галузь господарства мала важливе значення, бо забезпечувала населення додатковими продуктами харчування.

Ремесло

У господарському житті Київської Русі велике значення мало високорозвинене ремесло. Найважливішою його галуззю була чорна металургія, яка разом з землеробством становила основу економічного розвитку країни. Асортимент її виробів налічував 150 назв, у тому числі 22 — знарядь праці, 46 — ремісничих

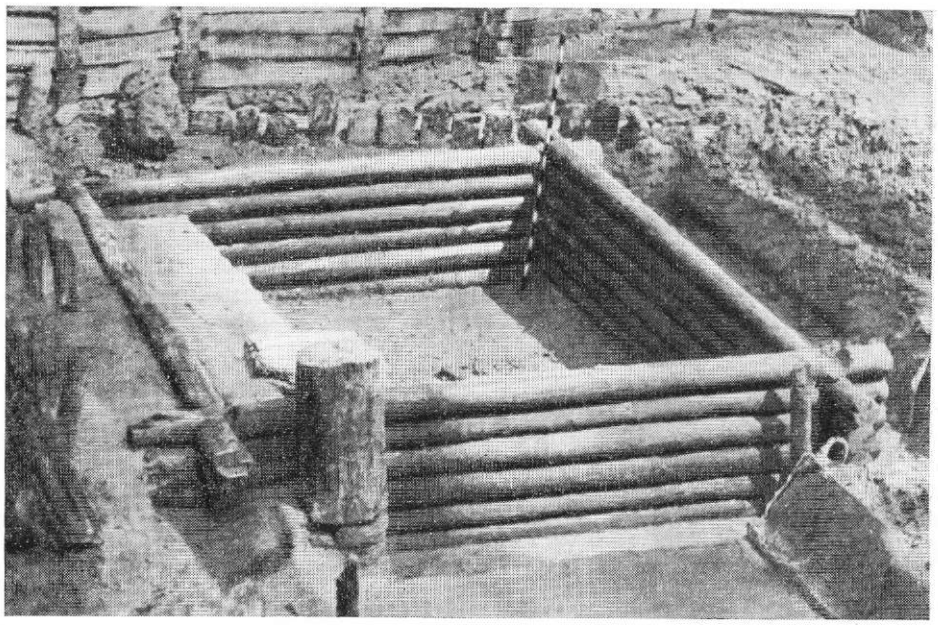
інструментів, 16 — зброї, 37 — хатнього начиння, 19 — прикрас, 10 — кінської збруї та споряджения вершника. Всі ці вироби виготовляли місцеві майстри, лише деякі з них, наприклад мечі (та й то частково), завозилися з інших країн.

Залізо у стародавній Русі добувалося з болотної руди, на яку багата її територія. Залягає руда у шарах болотяного грунту і містить від 18 до 40% заліза. Виплавляли залізо у так званих сиродутних горнах, залишки яких знайдено у різних районах Київської Русі. Існували навіть спеціальні центри залізоробного виробництва. Один з них знаходився у м. Городську на Тетереві — на місці сучасного однойменного села Коростишівського району Житомирської області. Тут на великій площі одночасно діяли десятки сиродутних горнів. До значних залізоробних центрів належав також Вишгород.

Обробка заліза і виготовлення з нього численних речей для господарства, військової справи й побуту здійснювалися у ковальських майстернях, залишки яких виявлено на багатьох давньоруських поселеннях: на Княжій Горі поблизу Канева, Райковецькому городищі на р. Гнилопʼяті, у Вишгороді, на городищі поблизу колишнього села Воїнської Греблі, що стояло у гирлі Сули. У Вишгороді ковальська майстерня містилася поруч із залізоплавильним горном. Можливо, у цьому випадку металург водночас був і ковалем.

До знарядь праці коваля належали ковадло, молот, молоток, кліщі, зубило, пробійник та ін. За формою і функціональними ознаками ковальські знаряддя часів Київської Русі майже не відрізнялися від аналогічних знарядь пізніших часів.

Давньоруські ковалі володіли багатьма технологічними прийомами обробки заліза: ковкою, зварюванням, загартуванням, різанням, обточкою, поліровкою, інкрустацією кольоровими металами. Вони виробляли



Залишки будівлі. X ст. (Київ)

речі високої якості, в яких поєднувалися функціональна досконалість, міцність та мистецьке оформлення. Прикладом таких виробів є давньоруські мечі, які, за свідченням хорезмського вченого XI ст. аль-Біруні, являли собою речі «дивні і виняткові».

Високого рівня розвитку досягли також інші ремесла, пов'язані з обробкою металів,— слюсарне та ювелірне. Для обробки кольорових металів ювеліри застосовували різні технологічні прийоми: ливарство, волочіння дроту, скань, філігрань, зернь, карбування, чернь, емаль. Найпоширенішим технологічним прийомом виготовлення прикрас було ливарство. Розплавлений у спеціальних глиняних тиглях метал наливали у глиняні чи кам'яні ливарні форми.

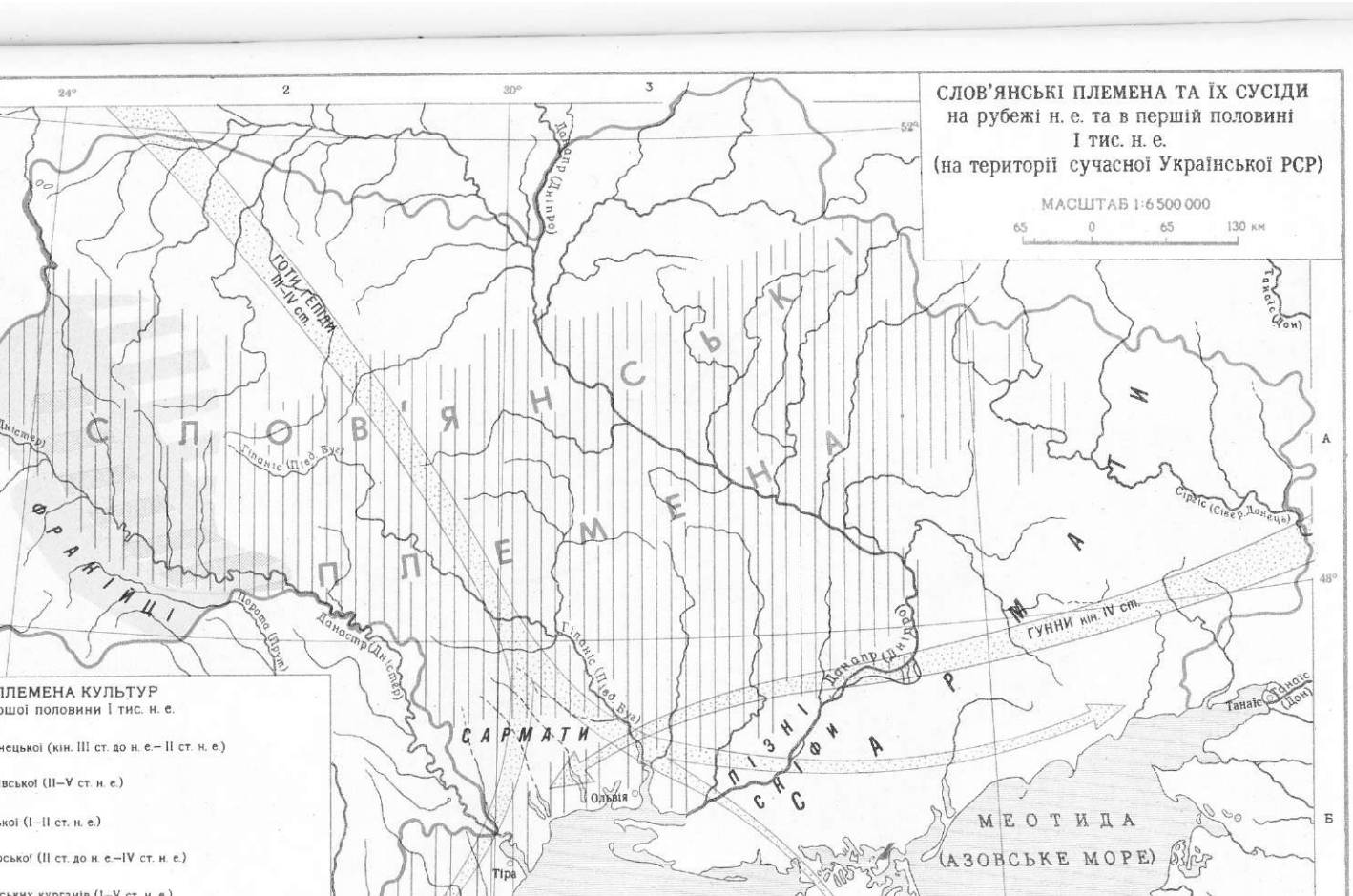
До вершин давньоруської ювелірної майстерності належала техніка перегородчастої емалі: на поверхні металевої, як правило, золотої, платівки напаювалися золоті дротики, які складали контури певного візерунка. Простір між перегородками заповнювався різнокольоровою скловидною масою — емаллю. Річ клали на жаровню, емаль плавилась і заповнювала простір між перегородками, утворюючи відповідний кольоровий малюнок. Виготовлення речі завершувалося шліфуванням її поверхні. Мистецтво перегородчастих емалей вимагало від майстра не тільки копіткої праці, а й художнього смаку. Існувало припущення, що речі, виготовлені у такий спосіб, завозилися з Візантії, але виявлення майстерень у Києві, а також емалевих виробів з руськими написами у багатьох давньоруських містах спростувало цю думку.

Глиняний посуд часів Київської Русі виготовлявся переважно на повільному ручному крузі. На рубежі X—XI ст. почалося виробництво полив'яного посуду, який всередині, а іноді й зовні покривався шаром скловидної маси, щоб запобігти вологопроникності та з метою оздоблення посуду. Просушений посуд обпалювався у спеціальних гончарних горнах. Їх залишки виявлено на багатьох давньоруських поселеннях: у Києві, Вишгороді, с. Білогородці Київської області, Райковецькому городищі, Вщижі на Брянщині та ін. На деяких поселеннях, наприклад у Вишгороді, склався окремий гончарний район, де одночасно діяли десятки горнів. Значного розвитку набуло виробництво полив'яної кераміки для оздоблення архітектурних споруд, яке в XI—XII ст. досягло високого професійного рівня. Такою керамікою прикрашали підлоги храмів та палаців у Києві, Новгороді, Смоленську, Володимирі та інших містах.

На давньоруських поселеннях часто трапляються віконне скло, мозаїка, скляні браслети, персні, намиста, кубки, пляшки. Вироблялися ці речі у спеціальних майстернях, одну з яких виявлено у Києві. Вона мала горн, спеціальні тиглі для виплавки скляної маси. В майстерні знайдено багато бракованих та побитих скляних речей.

Однією з найпоширеніших і давніх галузей ремісничого виробництва на Русі була деревообробна. З дерева зводилися перші християнські храми, будувалися житлові й господарські споруди, оборонні стіни, виготовлялися господарські й побутові речі, зокрема меблі, вози, сани, човни тощо. Утилітарність більшості дерев'яних виробів зумовлювала їх художню довершеність; тесля чи столяр водночас був і прекрасним різьбярем. Свідченням цього є чудові зразки художньої різьби, виявлені в Новгороді, Бресті, Старій Ладозі, Києві.

Житлове будівництво у стародавній Русі, основним матеріалом якого було дерево, досягло у X—XIII ст. значного розвитку. Найпростіший тип жител становили напівземлянки з двосхилим дахом і з дерев'яними стінами, обмазуваними глиною. Підлогу робили глиняною, обпаленою,


СЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА ТА ЇХ СУСІДИ
на рубежі н. е. та в першій половині
I тис. н. е.
(на території сучасної Української РСР)
МАСШТАБ 1:6 500 000
65 0 65 130 км
ПЛЕМЕНА КУЛЬТУР
ршої половини I тис. н. е.
нецької (кін. III ст. до н. е.– II ст. н. е.)
вської (II–V ст. н. е.)
ької (I–II ст. н. е.)
ської (II ст. до н. е.–IV ст. н. е.)
ських курганів (I–V ст. н. е.)
СЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА
ФРАКІЙЦІ
САРМАТИ
ГОТИ, ГЕПІДИ
III–IV ст.
ГУННИ кін. IV ст.
ПІЗНІ СКІФИ
МЕОТИДА
(АЗОВСЬКЕ МОРЕ)
Ольвія
Тіра
Дністер (Тірас)
Прут (Пірет)
Дунай (Істер)
Дніпро (Борисфен)
Дон (Танаїс)
Сіверський Донець (Сіверський)
А
Б
48°
52°
24°
30°


КИЇВСЬКА РУСЬ (ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА)
В IX–ПОЧАТКУ XII СТ.
МАСШТАБ 1:15 000 000
150 0 150 300 км
Давньоруська держава у 912 р. (за Олега)
Землі, приєднані до давньоруської держави з 912 р. по 972 р. (за Ігоря, Ольги і Святослава)
Землі, приєднані до давньоруської держави з 980 р. по 1054 р. (за Володимира і Ярослава)
Приблизні кордони Київської Русі в 1054 р.
Межі земель, залежних від давньоруської держави за Святослава
Кордони інших держав у середині 11 ст.
ПОЛЯНИ Племінні об'єднання і племена слов'ян у 9 ст.
КОРЕЛА Неслов'янські племена (літописні назви)
ЖМУДЬ Племена, що платили данину Київській Русі
1024 Роки народних повстань
Північне полярне коло
САМОЯДЬ
ПЕЧОРА
ЗАВОЛОДЬКА ЧУДЬ
ВЕСЬ
ПЕРМЬ
ЧЕРЕМИСА
МЕРЯ
МУРОМА
МОРДВА
БУРТАСИ
ВЯТИЧІ
СІВЕРЯНИ
ПОЛОВЦІ
ПЕЧЕНІГИ (до середини 9 ст.)
ПЕЧЕНІГИ (з кінця 9 ст. до 1036 р.)
ПЕЧЕНІГИ (з 1055 р.)
ТОРКИ
ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ (до 966 р.)
ЯСИ
КАСОГИ
ГРУЗИНСЬКЕ ЦАРСТВО
ВАРЯЗЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
СУРОЗЬКЕ МОРЕ
ЕСТИ
ЛИВИ
ЛЕТГОЛА
ЗИМІГОЛА
КОРСЬ
ЖМУДЬ
ЯТВЯГИ
ПОЛЯНИ
ДРЕГОВИЧІ
ДРЕВЛЯНИ
ВОЛИНЯНИ
БІЛІ ХОРВАТИ
ТИВЕРЦІ
УЛИЧІ
ВОЛОХИ
БОЛГАРИ
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
КОРОЛІВСТВО ПОЛЬЩА (з 1025 р.)
КОРОЛІВСТВО УГОРЩИНА (з 1000 р.)
Варяги (Норманни)
Ладога
Білоозеро
Новгород
Псков
Ізборськ
Юрєв
Полоцьк (Полотеськ)
Вітебськ (Вітебськ)
Смоленськ
Рша (Орша)
Ізяславль
Менськ (Мінськ)
Пінськ (Пінськ)
Берестя
Туров
Володимир
Ярославль
Ростов
Суздаль
Владимир
Муром
Рязань
Булгар (Великий город)
Новий Торг (Торжок)
Торопець
Старобуб
Новгород-Сіверський
Курськ
Сейм
Чернігів
Ромен
Київ
Переяславль
Вручий (Овруч)
Іскоростень
Василів
Родня
Корсунь
Треполь
Галич
Перемишль
Теребовль
Під. Буг
Дністер
Тиса
Сянок
Ясський Торг
Пересічень
Олешшя
Переяславець (Преславець)
Доростол (Дристор)
Констанція
Корсунь (Херсонес)
Сурож (Сугдея)
Корчев
Тмутаракань
Саркел (Біла Вежа)
Ітіль
Преслав
Філіппополь (Пловдив)
Гебр (Мариця)
Адріанополь
Аркадіополь
Царград (Константинополь)
Амастріда
Сіноп
Фессалоніка
Абід
Гелі
Озеро Онего
Озеро Нево
Озеро Чудське
Озеро Ільмень
Озеро Селігер
Озеро Біле
Дніпро
Дністер
Дунай
Волга
Ока
Кама
Дон
Кубань
Терек
Сула
Десна
Сож
Прип'ять
Горинь
Буг
Вісла
Сян
Дністер
Дунай
Дніпро
Дон
Волга
Кама
Ока
Оскол
Сіверський Донець
Молога
Шексна
Ветлуга
Унжа
Сухона
Двіна
Онега
Печора
Сіверський Донець
Походи Олега і Ігоря
Похід Святослава
Похід Володимира
Похід Ярослава
Облога Корсуня князем Володимиром у 988 р.
Наскоки печенігів
Укріплення для захисту від кочовиків
968 Місця і дати великих боїв
Головні торговельні шляхи
Шлях з Києва до варягів і греків

або дерев'яною, з дощок. Такі житла добре зберігали тепло і будувалися переважно на сільських поселеннях лісостепової частини країни.

Споруджувалися і наземні зрубні житла. Вони відомі як у південних, так і в північних районах, особливо у містах — Києві, Новгороді та ін. У великих містах Київської Русі споруджувалися двоповерхові й більш високі будівлі, зображення яких відомі з мініатюр Радзівіллівського літопису.

Небезпека нападів з боку степових кочовиків, а також безперервні внутрішні феодальні війни примушували будувати багато укріплень. Потужні оборонні споруди оточували кожне місто. Крім того, існувала система фортець, збудованих за Володимира Святославича, Ярослава Мудрого та їх нащадків, яка прикривала руські землі з півдня, південного сходу й південного заходу.

Основним типом фортифікаційних споруд були рів і вал. Такі укріплення мали феодальні двори. Великі центри феодальних володінь та фортеці на кордонах держави обносилися кількома рядами ровів і валів. Останні мали складну конструкцію. Земляний вал насипався на рублені дерев'яні городні, частина яких використовувалася як житлові або господарські приміщення. Особливо потужні й складні за конструкцією оборонні споруди зводилися довкола великих міст. Над глибокими ровами споруджувалися високі вали, що часто, як, наприклад, у Києві, сягали 11 *м* заввишки. Городні конструкції, що становили основу валів, у великих містах ставилися у кілька рядів. Іноді основа валу будувалася з цегли-сирцю.

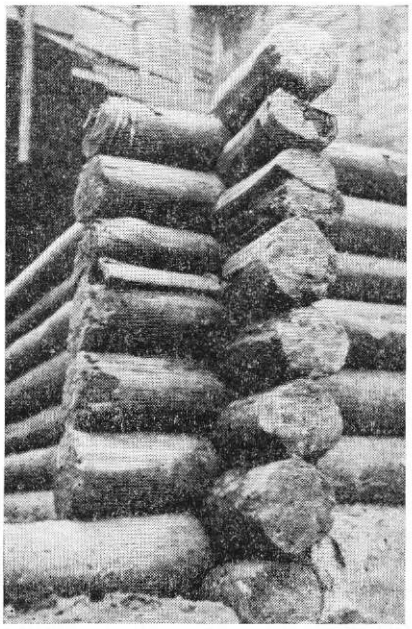
У кожному великому місті зводилися кам'яні будівлі. За часів Київської Русі лише у Києві споруджено понад 30 соборів і шість великих князівських палаців. Багато кам'яних архітектурних споруд було у Новгороді, Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі, Суздалі та інших давньоруських містах.

Будівельна справа вимагала великої кількості майстрів різного фаху і насамперед по обробці дерева. Кожне господарство мало своїх майстрів, які виконували найпростіші будівельні роботи; для складних робіт запрошувалися фахівці, так звані «древоделы». Окрему групу фахівців становили городники, що робили дерев'яні конструкції оборонних споруд — городні. Про них згадує «Руська правда» і «Києво-Печерський патерик». Зрозуміло, що будівництво великих кам'яних архітектурних споруд вимагало фахівців багатьох спеціальностей — архітекторів, цегельників, каменярів тощо.

На будівництво укріплень, кам'яних храмів та палаців витрачалися великі кошти. Так, на зведення однієї фортеці м. Воїня, що розташовувалося у гирлі Сули, витрачено, за підрахунками дослідників, понад 150 тис. людино-днів. А подібних фортець на Сулі стояло 18, на Росі — 13, на Дніпрі від Києва до Росі — 12. Будівництво кам'яного храму середніх розмірів вимагало близько 10 тис. людино-днів. За даними «Руської правди», за людино-день ремісник-будівельник одержував одну ногату, або $^1/_{20}$ гривни.

Серед матеріалів, з яких у Київській Русі виготовлялися найрізноманітніші речі, значне місце посідала кістка. З неї робили руків'я ножів і кинджалів, ручки дзеркал, стріли, обкладинки для луків і сідел, гребінці, гудзики, різьблені ікони тощо. У цій галузі працювали досвідчені ремісники, майстерні яких виявлені у Києві й інших містах.

Найпростіший одяг виготовлявся у кожному господарстві, але верхній одяг з сукна й овчини, а також із шовку та оксамиту шили кравці.



Деталь будівлі. X ст. (Київ.)

Існували майстри шкіряної справи, які у писемних джерелах згадуються як кожум'яки та усмошвеці. Майстерня для вичинки шкіри і виготовлення взуття виявлена у Новгороді.

Металургія та обробка металів, гончарство, будівельна справа, виготовлення скла і виробів з нього, обробка кістки, пошиття одягу і взуття були відособленими галузями ремесла. Існували й так звані домашні ремесла, до яких належали, зокрема, виготовлення продуктів, прядіння і ткацтво.

Зерно перероблялося на борошно за допомогою простих жорен, які нерідко трапляються під час розкопок давньоруських поселень. Кожна давньоруська сім'я сама забезпечувала себе борошном. Але не кожна мала у себе млин, бо жорна трапляються хоч і часто, але не у кожному житлі. Можливо, кілька сімей користувалося одним млином.

З зерна, борошна, круп, м'яса, молока, риби виготовлявся великий асортимент страв і напоїв. Писемні джерела згадують кислі хліби, солодкі пироги з медом і маком, короваї, коврижки, кашу, супи (сочиво), квас, кисіль, пиво тощо. Зрозуміло, що приготування страв було справою кожного господарства. Існували в Київській Русі і спеціальні хлібопекарні, які пекли хліб для великих господарств, а також на продаж.

Волокно коноплі та льону оброблялося тими ж засобами, як і за пізніших часів. Серед археологічних знахідок відомі так звані тріпала, за допомогою яких очищали волокна від костриці, гребені для прядіння волокна і вовни, залишки ткацьких верстатів. Особливо поширеними знахідками є прясла, які являють собою округлі керамічні або кам'яні важки, що насаджувалися на кінець веретена для надання йому обертального руху. Вони трапляються майже у кожному давньоруському житлі. В околицях Овруча існували спеціальні майстерні для виготовлення прясел з шиферу. На багатьох пряслах є написи або мітки їх власників. У написах найчастіше фігурують жіночі імена, що дає підставу вважати прядіння і ткацтво жіночим заняттям.

Торгівля

Розвиток ремісничого виробництва значною мірою залежав від ступеня розвитку зв'язків між окремими його галузями, які здійснювалися через обмін і торгівлю. Основну частину продукції ремісники збували на ринку і за це вимінювали або купували необхідні їм речі, які вони самі не виробляли, а також сировину. Найважливішими товарами, які ремісники одержували за свої вироби, були сільськогосподарські продукти.

Рівень розвитку торгівлі залежав від попиту та продуктивності праці виробників: чим більше вироблялося продукції, тим більше її потрапляло на ринок.

Основним видом економічних зв'язків у Київській Русі був обмін у межах невеликих районів між окремими виробниками. Такий обмін існував протягом усього феодального періоду. В. І. Ленін писав з цього приводу: «...Докапіталістичне село являло собою (з економічного боку) *сітку дрібних місцевих ринків, які зв'язували маленькі групи дрібних виробників...*»[1]. Розміщення залізоробних горнів та кузень показує, що своєю продукцією вони обслуговували райони радіусом від 10 до 30 *км*. На такій самій території поширювалися вироби сільських ювелірів, гончарів, шевців та ін.

Крім того, значного розвитку набрала торгівля у межах всієї країни. Вона зв'язувала між собою окремі місцеві ринки. Вироби київських майстрів — скляні браслети, енколпіони, речі з перегородчастою емаллю, шиферні прясла тощо, які відзначалися технічною досконалістю і художнім рівнем виконання, розходилися по всій країні. Постійна торгівля пов'язувала різні за природними умовами частини Русі. Вона забезпечувала населення окремих районів продукцією, яку на місці не виробляли або якої не вистачало. Так, Галицька земля постачала сіль у різні місцевості країни, одержуючи звідти потрібні їй вироби. Новгородська земля постачала хутра, якими вона славилась, і одночасно купувала хліб.

Обмін мав різноманітні форми. Там, де виробник і споживач територіально були близькими, обмін міг здійснюватися шляхом замовлення. У такому разі майстерня, де вироблявся товар, була і місцем його реалізації, сюди приходив замовник і приносив як плату за замовлену річ свій товар або гроші. Обмін між територіально віддаленими контрагентами здійснювався через постійні або періодичні ринки, які діяли у кожному місті й багатьох селах. Такі села називалися на Русі погостами, що означало місце «гостьби» — торгівлі.

Розвиток торгівлі викликав до життя стан купців, які займалися виключно цією справою. Найбільш значну їх групу становили дрібні торговці на зразок відомих пізніше коробейників. Вони проникали у найвіддаленіші й найглухіші місцевості, розносячи вироби київських, новгородських, галицьких, суздальських та інших ремісників.

Поряд з дрібними торговцями існували великі купці, які реалізували значні партії товарів. Вони об'єднувалися у торговельні корпорації, каравани яких перетинали вздовж і впоперек усю країну.

З літописів відомо про три найважливіші шляхи, якими Русь здійснювала торговельні зв'язки з іншими країнами: грецький, соляний і залозний. Грецький зв'язував Русь і північні країни з Візантією; соляний — Подніпров'я з Галицькою землею; залозний проходив з Подніпров'я на південний схід до Азовського моря і далі на Кавказ.

Розвинута торгівля була неможлива без грошового обігу. Спершу за еквівалент при торговельних операціях на Русі правили іноземні монети. У VIII—X ст. особливо великого поширення набули арабські дирхеми, яких відомо на руських землях сотні тисяч, візантійські номісми і міліаресії та західноєвропейські динарії. За Володимира Святославича почалося карбування власних грошей — срібників і золотників. У XI—XIII ст. для розрахунків при великих торговельних операціях застосовувалися срібні злитки, так звані гривни вагою від 95 до 197 *г*. Останні становили основну одиницю грошової системи на Русі. Гривна дорівнювала 20 ногатам, або 25 кунам, або 50 резанам, або 100 вевериць, або 100 векшам. За вагою ногата дорівнювала одному дирхему,

[1] *Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 3, с. 361.

а резана — динарію. Інтереси зовнішньої торгівлі захищали договори Русі з греками і «Руська правда». Про зовнішню торгівлю є багато згадок у давньоруських літописах. Все це призвело до того, що деякі дореволюційні історики перебільшували її роль у житті давньоруського суспільства. Потребами зовнішньої торгівлі пояснювали виникнення міст, які вважалися торговельними факторіями і транзитними пунктами. Насправді ж така увага до зовнішньої торгівлі пояснюється не її економічною першістю, а значенням у житті пануючих верств Київської Русі. Вона насамперед задовольняла їхні потреби в предметах розкоші. Не дивно, що політика Київської Русі у багатьох випадках диктувалася інтересами зовнішньої торгівлі.

Київська Русь торгувала не тільки з сусідніми, а й з віддаленими країнами Сходу і Заходу. Постійні торговельні зв'язки підтримувалися з Візантією, Арабським Сходом, Хозарським каганатом, Волзькою Болгарією, скандінавськими, центральноєвропейськими і західноєвропейськими країнами. Через землі Київської Русі проходили шляхи світової торгівлі, що з'єднували Північ з Південем і Захід зі Сходом. Шлях «от Грек» для свого часу був найбільшою у світі торговельною артерією.

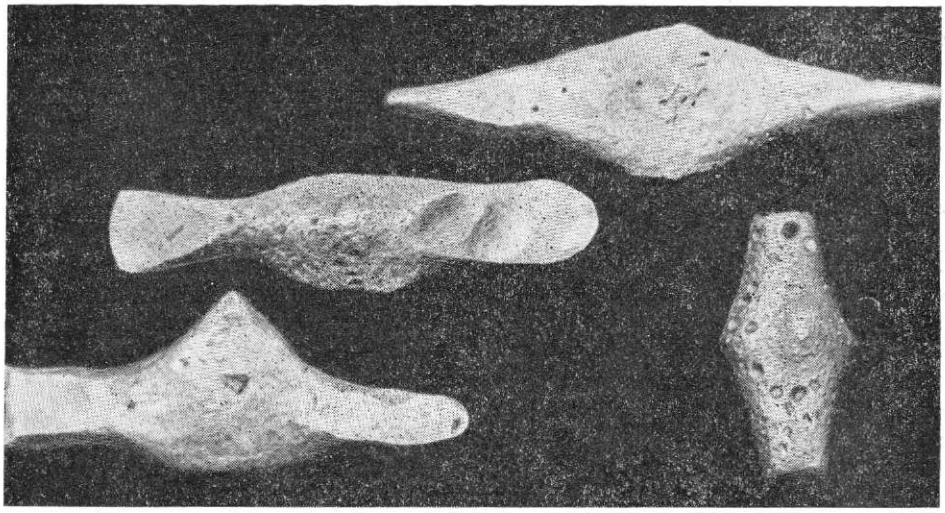
Київська Русь постачала на зовнішні ринки хутро, мед, віск, шкіру, ремісничі вироби, зокрема зброю і прикраси, а також рабів. Работоргівля в епоху середньовіччя була поширеним явищем. Живилася вона феодальними війнами, під час яких переможці захоплювали у переможених не тільки майно, а й полонених, які й ставали об'єктом зовнішньої торгівлі. Збувалися раби переважно у Візантію і країни Сходу.

Дуже цінувалися на зовнішніх ринках руські хутра, які, за висловом західноєвропейського письменника Адама Бременського (XI ст.), вважалися найвищим благом. Ремісничі вироби руських майстрів знаходили споживача у Польщі, Чехії, Моравії, Прибалтиці і в Західній Європі. У країни Сходу вивозилися з Русі мечі й кольчуги.

З Візантії на Русь надходили золото, дорогі тканини, вино, овочі, олія, срібний і скляний посуд, а з кінця X ст. — і речі християнського культу. Про обсяг імпорту з Візантії свідчать, наприклад, знахідки великої кількості амфор, що служили тарою для вина й олії. З Арабського Сходу на Русь надходило чимало високохудожнього дорогого посуду та інших товарів. Арабські дирхеми використовувалися на Русі не тільки як гроші, з них також виготовлялися срібні прикраси. З країн Заходу довозилися мідь, свинець, зброя, мистецькі, побутові й культові речі, наприклад лімозькі емалі та мечі, які вироблялися на Рейні.

У Київській Русі існували купецькі об'єднання, які спеціалізувалися на торгівлі з певними країнами і певними видами товарів. Таким об'єднанням, наприклад, була Іванівська община у Новгороді, яка зосереджувала в своїх руках торгівлю воском. Організаційним центром общини служила церква Івана на Опоках. Община мала свій статут, що визначав організаційні принципи і методи торгівлі. У багатьох давньоруських містах існували також осередки іноземних купців, а у Новгороді та Смоленську — торговельні двори.

Про високий рівень розвитку торгівлі у Київській Русі свідчить практика кредитних операцій. Позичання грошей для потреб торгівлі було, мабуть, поширеним явищем, оскільки цьому питанню присвячено кілька статей «Руської правди». Важливо зазначити, що кредитні операції базувалися на довір'ї і не потребували свідків. «Аще кто купец купцю дасть в куплю куны или в гостьбу, то... послуси ему не надобе». «Руська правда» рекомендувала 20% зиску від кредиту і визначала порядок



Давньоруські монетні гривни. XI — XIII ст.

сплати боргу у випадках розорення купця-боржника. Якщо розорення купця сталося в результаті стихійного лиха, закон передбачав виплату боргу поступово; коли ж у цьому винен сам купець, він переходив у власність позикодавця.

Високий рівень розвитку торгівлі в Київській Русі не змінив натурального у своїй основі господарства, оскільки товарне виробництво становило відносно незначну частину суспільного виробництва взагалі. Разом з тим торгівля являла собою прогресивний фактор у розвитку країни, бо вона стимулювала зростання продуктивності праці, сприяла зміцненню економічних зв'язків між окремими районами країни.

Давньоруське село

Більшість давньоруських населених пунктів становили села, в яких зосереджувалися землеробство, скотарство і промисли та проживало населення, зайняте у цих галузях виробництва,— селяни, відомі у Київській Русі під назвою смердів, а також феодали, що були власниками значної частини землі — основного засобу сільськогосподарського виробництва. У селах або поблизу від них розташовувалися двори — адміністративні й господарські центри феодальних володінь.

У писемних джерелах є кілька назв, що визначають сільські поселення епохи Київської Русі: «село», «сельцо», «деревня», «погост», «двір», «дім». Кожна з цих назв визначає в основному певний тип сільських поселень. Найчастіше зустрічається назва «село», що означала поселення, де жили смерди. «Деревней» називалися нові невеликі поселення, утворені переселенцями з великого села. «Погост» джерела визначають як центральне поселення певної сільської округи, можливо сільської общини, де знаходилися загальні для округи ринки, релігійні установи тощо. Поширеними були «двір» і «дім» — садиби окремих феодалів, центри феодальних володінь. «Село», «деревня» і «погост» представлені відкритими неукріпленими селищами, «дім» і «двір» являли собою городища. Розташовувалися вони в межах селищ або поблизу них.

Смерди поділялися на дві категорії — особисто вільних членів сільської общини і феодально залежних. З цими двома категоріями, певно, пов'язуються і два типи сільських поселень — з замками і без них. Населення, що проживало поблизу таких центрів феодальної вотчини, становило категорію залежних смердів. Мабуть, і сама поява феодального двору на території села або поблизу нього була результатом привласнення феодалом общинної землі смердів і перетворення вільних общинників на феодально залежних виробників. Жителів сіл, віддалених від феодальних дворів, слід розглядати як особисто вільних смердів, підвладних безпосередньо князю і зобов'язаних йому як голові або представникові держави певними повинностями. Історичні джерела, на жаль, не містять даних, які б дали змогу встановити різницю між особисто вільними і феодально залежними смердами.

Певне уявлення про давньоруське село дають археологічні матеріали, здобуті на поселенні поблизу с. Комарівки Переяслав-Хмельницького району Київської області. Розташоване воно на лівому березі Дніпра на надзаплавній терасі, оточеній з усіх боків болотами, водоймищами та лісом. Його площа становить близько 8 *га*. Природні умови тут сприятливі для всіх галузей господарства і насамперед для землеробства. Поблизу селища знаходиться великий масив надзаплавного чорнозему. На селищі виявлено залишки жител і господарських приміщень, розташованих певними групами, що відповідають окремим селянським господарствам. Давньоруське село не мало певної планувальної структури: кожний селянський двір містився окремо. На дослідженій площі (близько 2 *га*) селища виявлено залишки 12 селянських дворів, а усього їх налічувалося (якщо припустити однакову густоту забудови селища) понад 50. Значні за площею давньоруські селища відомі і в інших місцевостях Київської Русі. На одному з них, на правому березі Дніпра поблизу колишнього села Кічкаса, виявлено 57 селянських дворів, розташованих чотирма рядами, які утворювали дві вулиці села.

На селищі поблизу с. Сахнівки Корсунь-Шевченківського району Черкаської області досліджено 32 селянських двори з житлами та іншими приміщеннями, в яких знайдено знаряддя праці та речі побуту. В одному з них були: наральник, коса, жорна, рибальські гачки, грузило, ключі, мідний і керамічний посуд, мідні браслети тощо; у другому — наральник, дві коси, ключі; в третьому — наральник і чересло, коса, ковадло, молоток, кліщі тощо.

Житель давньоруського села — селянин-смерд — був самостійним виробником, який мав все необхідне для ведення власного господарства. Враховуючи розміри селянських жител, можна стверджувати, що сім'я смерда складалася у середньому з шести-семи осіб. Їй належали, крім житла, господарські приміщення, худоба, орні знаряддя, знаряддя для збирання врожаю, предмети домашнього вжитку тощо.

У літописах є конкретні відомості про те, що мала селянська сім'я. У 1103 р. на князівському з'їзді поблизу Долобського озера (на лівому березі Дніпра навпроти Києва) обговорювалося питання про участь смердів у поході проти половців. Похід передбачався навесні, що відірвало б смердів від весняних польових робіт і позбавило їх тяглової сили, бо смерди повинні були взяти участь у поході на власних конях. Дружинники київського князя Святополка Ізяславича заперечували проти походу в цей час. «Негодно нынѣ веснѣ ити,— говорили вони,— хочем погубити смерды и ролью ихъ». Володимир Мономах наполягав

на поході, вказуючи на небезпеку половецьких нападів, яких зазнавали й смерди. «Дивно ми, дружино,— відповідав він,— оже лошадий жалуете, ею же кто ореть; а сего чему не промыслите, оже то начнеть орати смердъ, и приѣхавъ половчинъ ударить и стрѣлою, а лошадь его поиметь, а в село его ѣхавъ иметь жену его и дѣти его, и все его имѣнье». Під 1111 р. літопис, повторюючи цю розповідь, згадує також і гумно смерда.

Про наявність худоби у господарстві смердів знаходимо відомості у «Руській правді». Як збірник законів феодальної держави «Руська правда» основну увагу приділяла охороні феодальної власності. Проте вона містить і статті про селянську власність. Одна з них говорить про недоторканність худоби смердів.

У селянському господарстві важливе місце посідали також промисли, які були додатковим джерелом існування. Крім того, продуктами промислів селяни значною мірою сплачували державі і феодалам данину.

Площа орної землі смерда залежала від багатьох факторів: від загальної площі придатної для обробітку землі у даній місцевості, наявності тут феодального господарства та землі, що оброблялася в цьому господарстві, від виробничої спроможності селянського господарства тощо. Але основним фактором була продуктивність знарядь, що ними користувалися смерди. За допомогою рала або плуга смерд міг обробити в середньому близько 8 десятин землі. Якщо додати землю, що за трипільної сівозміни перебувала під паром, то площа орної землі у селянському господарстві, забезпеченому орним знаряддям, становила приблизно 12 десятин. Певно, ця середня норма землекористування у селянському господарстві становила й одиницю оподаткування, що відома під назвами «рало», «плуг» і «дим». Назви орних знарядь визначають тут площу землі, яку можна ними обробити, а дим — саме господарство, що оподатковувалося.

З усієї орної землі, що оброблялася окремим селянським господарством, при тогочасній агротехніці збиралося щорічно близько 300 пудів зерна озимих і ярових культур. Такий урожай забезпечував мінімальні потреби виробника та його сім'ї, витрати на відтворення господарства; значну його частину феодал або держава забирали у формі феодальної ренти та податків.

У лісових місцевостях Київської Русі довгий час зберігалися архаїчні форми господарства. Малопридатні для розвитку орного землеробства підзолисті грунти зумовлювали тривале існування підсічного землеробства, яке було трудомістким і вимагало колективної праці значної кількості виробників. Підсічне землеробство у лісових районах завжди поєднувалося з допоміжними галузями господарства. До них належали головним чином промисли — полювання, бджільництво, рибальство, збиральництво. Характер сільськогосподарського виробництва на Поліссі зумовив тут тривале існування значних виробничих колективів — сімейних общин, так званих великих патріархальних сімей.

Сімейна община являла собою колектив людей, заснований на спорідненості його членів, спільному господарюванні, спільному володінні засобами виробництва і споживанні продуктів виробництва. Така община була характерною формою організації суспільства за первіснообщинного ладу. Але вона як пережиток місцями залишалася і за класового суспільства. У багатьох народів, зокрема у східних та південних слов'ян, сімейна община у пережиткових формах зберігалася майже протягом усього періоду

феодалізму. В Росії, на Україні і в Білорусії сімейна община, відома під назвою «печища» і «дворища», існувала ще у XVI—XVII ст.

Внутрішня організація сімейної общини зберігала риси, характерні для первіснообщинного ладу, але у відносинах з суспільством була подібною до індивідуального домогосподарства і підлягала всім законам феодального суспільства. У взаєминах з феодалом сімейна община відрізнялася від індивідуального домогосподарства тим, що феодал мав справу не з окремим виробником, а з колективом виробників через особу, що стояла на чолі общини.

За часів Київської Русі індивідуальні селянські сім'ї об'єднувались у сільські територіальні общини, які називалися «верв», «мир», «люди» і «село». Під цими назвами общини відомі з «Руської правди» і літописів. Згідно з дослідженнями радянських істориків сільська територіальна община характеризує Русь як феодальну державу. «Руська правда» містить 15 статей, де йдеться про верв як суспільну організацію сільського населення. Верв виступає як організація територіальна, а не родова. «Руська правда», трактуючи верв з юридичного боку, в основу її прав і обов'язків поклала територіальний принцип. Так, за злочин, учинений на території верві, за умов, коли конкретний злочинець невідомий, на верв накладався штраф. Коли ж злочинець відомий, то штраф платив він особисто як людина юридично й економічно самостійна. Верв сплачувала штраф за відомого чи виявленого злочинця лише у тому випадку, якщо останній вкладався «в дику віру», тобто сплачував їй певний попередній внесок. Отже, члени верві мали неоднакове економічне становище — одні з них платили «дику віру», інші не могли сплатити.

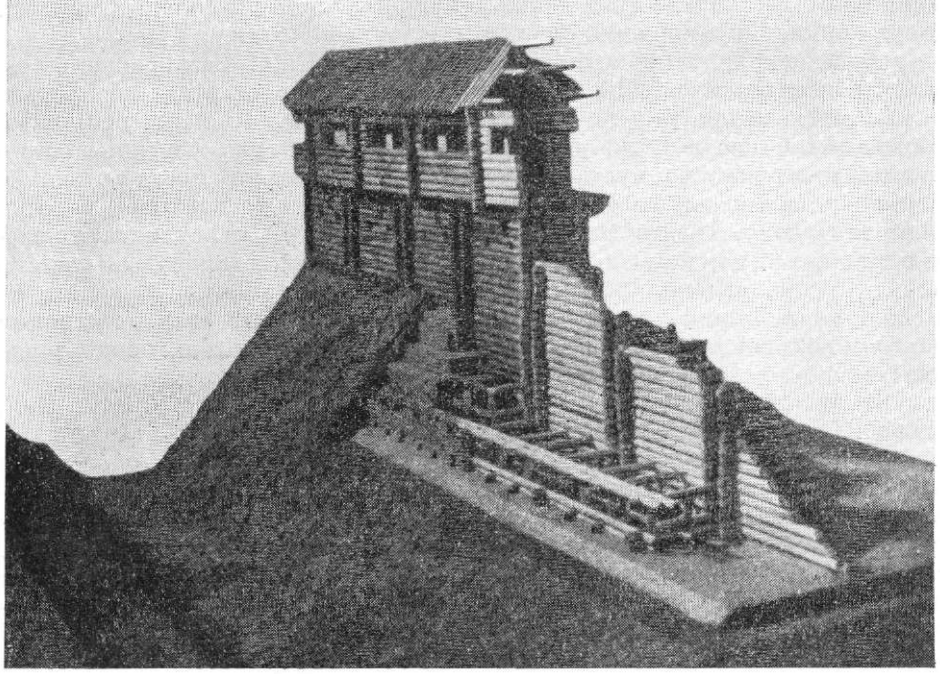
Економічне значення верві полягало в общинному володінні частиною угідь — лісами, випасами, водоймами тощо. Земельні володіння верві межували з володіннями феодалів. Межі останніх, мабуть, порушувалися часто. «Руська правда» встановлює за це відповідальність верві, якщо не відомий конкретний порушник. Орні землі перебували в індивідуальному володінні членів верві, й останні самі дбали про їх розширення, зокрема і за рахунок земель феодала. Територія верві була значною, що видно з узаконеної «Руською правдою» процедури пошуків злочинця. Судячи з цього, до верві входило кілька населених пунктів, розташованих недалеко один від одного.

Як зазначалося, сільські поселення часто розташовувалися неподалік або й поряд з укріпленими феодальними дворами. Взаємини між селянами і феодалами були ворожими, що зафіксовано у «Руській правді» і літописах. Потрапляючи в залежність від феодалів, общинники нерідко виступали проти необмеженої феодальної експлуатації. За виразом Ф. Енгельса, общини «...дали пригнобленому класові, селянам, навіть в умовах найжорстокіших кріпосницьких порядків середньовіччя, локальну згуртованість і засіб опору...»[1].

Давньоруське місто

У процесі складання феодальних відносин у результаті дальшого поділу праці, розвитку ремесла і торгівлі ремісники і купці виділилися як окремі суспільні верстви, господарські й соціальні інтереси яких вимагали зосередження їх у певних місцях. Так виникли міста як центри ремесла й торгівлі. Ремісники забезпечували сільське населення певної округи ремісничою

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 149.



Давньоруське укріплення X ст. у м. Білгороді (нині с. Білгородка під Києвом). (Реконструкція Б. О. Рибакова.)

продукцією, без якої воно не могло існувати. У свою чергу сільське населення постачало необхідну сільськогосподарську продукцію ремісникам і торговцям. Місто стало також політичним, релігійним і культурним осередком. Укріплене валами, воно структурно поділялося на дитинець і посад. Давньоруські міста виникали не раптово, а поступово, бо поступовим був процес суспільного поділу праці і соціальної диференціації суспільства.

Міста почали з'являтися на Русі ще у третій чверті I тисячоліття н. е. До цього часу належать найдавніші городища у Києві, Зимному Волинської області та інших пунктах. Повідомлення писемних джерел про міста-гради на Русі з'являються у IX ст. Про значну кількість міст у східних слов'ян свідчить анонімний боварський географ. «Повість временних літ» на Русі IX—X ст. називає понад 20 міст, у тому числі Київ, Новгород, Чернігів, Переяслав, Білгород, Вишгород, Любеч, Смоленськ, Псков, Ладогу та ін. У XI ст. літописи згадують ще 32 міста. Загалом, за літописними даними, на Русі у XIII ст. було близько 300 градів.

Звичайно, ці дані не є повними, оскільки літописи згадують лише ті міста, які у зв'язку з певними політичними чи воєнними подіями привернули до себе увагу літописців. Про багато міст, не згадуваних у літописах, відомо в результаті вивчення їх залишків.

Але не кожний населений пункт, який давньоруські історичні джерела називають «градом», і не кожне давньоруське городище можна вважати містом у сучасному розумінні цього слова. Давньоруське слово «град», або «город», походить від слова «городити», тобто укріплювати. Воно визначало всякий укріплений населений пункт незалежно від його

соціальних функцій. Серед таких «городів» були і укріплені феодальні двори-замки, і прикордонні фортеці, і справжні міста.

Одним з найдавніших міст давньої Русі був Київ. Безперервний розвиток Києва простежується на матеріалах археологічних досліджень починаючи з кінця V — початку VI ст. У VII ст. Київ як ремісничо-торговельний центр і укріплене поселення набув рис середньовічного міста. З цього часу формується і ремісничо-торговельний посад за межами укріплень, який займав територію, що прилягала до верхньої частини міста та Подолу. Територіальні межі Києва VIII—IX ст. визначають знахідки арабських монет, які відомі у десяти пунктах загальною кількістю понад 10 тис. екземплярів — на Старокиївській і Замковій горах, на Подолі та в інших місцях. Наприкінці IX ст. Київ став політичним центром великої держави. Літопис називає його «матір'ю городів руських».

Заснування Києва літописець пов'язує з діяльністю братів Кия, Щека і Хорива, які «створиша градъ во имя брата своего старѣйшаго, и нарекоша имя ему Киевъ». На думку вчених, літописне оповідання про заснування Києва відбиває цілком реальні історичні події. Важливим завданням є встановити час, коли ці події відбулися. Найбільш обгрунтована спроба розв'язати це питання належить Б. О. Рибакову. Час діяльності Кия і заснування Києва він визначає шляхом зіставлення цієї події з іншими, про які згадує літописець і які піддаються хронологічному визначенню. Після оповідання про заснування Києва літописець говорить про прихід у VII ст. на Дунай тюрко-болгар і про появу близько 640 р., за царя Іраклія, білих угрів. На думку Б. О. Рибакова, діяльність Кия (подорож до Візантії, переговори з імператором, заснування городка на Дунаї, про що вже згадувалося, тощо) відповідає діяльності антського князя середини VI ст. Датування подій, про які повідомляє літопис в оповіданні про заснування Києва, підтверджується також даними вірменського історика Зеноба Глака (VIII ст.), який записав відомості, схожі з літописними.

Розташування Києва було дуже вигідним для розвитку міста. Саме географічне положення зробило цю територію місцем міжплемінних контактів ще у першій половині I тисячоліття н. е. На початку другої половини I тисячоліття н. е. Київ став центром полянського союзу племен, у IX ст. «стольним містом» усієї Русі. Так визначаються час і основні етапи становлення Києва.

Перші відомості про Чернігів містяться у договорі Русі з Візантією 907 р. У той час він уже був визначним містом, центром Сіверського князівства. Виникнення Чернігова відноситься до більш раннього часу. На його території в третій чверті I тисячоліття н. е. існувало кілька поселень, на базі яких, очевидно, і виникло місто. У X—XI ст. у Чернігові зосереджувалася вже велика кількість населення. Протягом усієї історії Київської Русі, а також періоду феодальної роздробленості Чернігів відігравав роль другого за значенням після Києва економічного і політичного центру Південної Русі.

Одночасно з Черніговом вперше згадується і Переяслав. На початку X ст. він став центром окремого князівства. Наприкінці X ст. його укріплення були поновлені й підсилені, що диктувалося потребами оборони від печенігів. Про це розповідається в літописі у відомому переказі про єдиноборство київського богатиря Кожум'яки з печенізьким воїном.

Більшість давньоруських міст виникла не на порожньому місці: їм, як і Києву, передували поселення, що в умовах розвитку феодальних

відносин поступово переростали у ремісничо-торговельні осередки й адміністративно-політичні центри певної округи.

Існували й інші шляхи виникнення міст. Іноді їх започатковували феодальні замки, де жив феодал і зосереджувалася князівська адміністрація і дружина, які виступали як споживачі зброї, прикрас та інших ремісничих виробів. Тому навколо феодальних замків поступово селилися ремісники, що задовольняли потреби їх мешканців у ремісничій продукції, а в замках, що перетворювалися на міста, розвивалася торгівля.

Найбільша концентрація міст спостерігається у Середньому Подніпров'ї. Поблизу Києва були розташовані Вишгород, Білгород, Василів, трохи далі, на Правобережжі Дніпра,— Трепіль, Вітачів, Іван, Чучин, Заруб, Канів, Родень, Корсунь, Богуслав, Торчеськ, Юр'їв та ін. На Лівобережжі Дніпра, між Десною та Сулою, знаходилися міста Переяславської та Чернігівської земель і серед них найдавніші — Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Путивль, Любеч, Воїнь та ін. Значною концентрацією міст відзначалися Волинська і Галицька землі. Між Случчю, Дністром і Західним Бугом відомі Володимир, Галич, Бузьк, Пересопниця, Червень, Белз, Звенигород, Пліснеськ та ін.

Головні міста давньої Русі займали значну для тих часів площу. Так, площа дитинця Києва, який прийнято називати «городом Володимира», наприкінці X — на початку XI ст. становила близько 10 *га*, а площа в межах укріплень, збудованих за Ярослава Володимировича, мала близько 80 *га*. Разом з ремісничо-торговельними посадами, що знаходилися на висотах правого берега Дніпра (Копирів кінець, Печерськ, Кирилівські висоти) та на Подолі, територія Києва в XI—XII ст. сягала близько 380 *га*. Площа давнього Чернігова в XI—XII ст. разом з дитинцем, окольним градом і передгороддям мала понад 200 *га*, без Подолу, розміри якого були значними. Дитинець Переяслава мав близько 9, а посад — понад 50 *га*. Укріплена частина давнього Галича становила більш як 50 *га*, а площа посаду, що розташовувався по обидва боки Лукви, у кілька разів перевищувала розміри центральної частини міста. Значну площу у межах укріплень мали Вишгород (близько 80 *га*), Білгород (понад 100 *га*), Пліснеськ (близько 160 *га*) та ін.

У писемних джерелах немає безпосередніх даних про кількість населення у давньоруських містах. Але, судячи з їх розмірів і щільності забудови, вона була значною. Певне уявлення про кількість населення Києва у XI—XII ст. дають писемні свідчення. Так, Тітмар Мерзебурзький (кінець X—XI ст.) зазначав, що «в цьому місті, яке є столицею цієї держави, існує понад 400 церков і вісім ринків, народу ж незліченна кількість». Дані Тітмара грунтуються на повідомленнях німецьких найманців, які у 1018 р. брали участь у поході Болеслава I на Київ. Очевидно, вони дещо перебільшені, але показують, що Київ справді вражав іноземців своїми розмірами і багатолюдністю. Приблизну кількість київського населення у XI—XII ст. можна підрахувати, виходячи з площі міста, щільності його забудови і складу сім'ї. Дослідники вважають, що у Києві на площі 380 *га* могло розміщуватися близько 9 тис. дворів з населенням до 50 тис. чоловік. Аналогічні розрахунки показують, що середня кількість населення Чернігова становила 25 тис., Галича — 25, Переяслава — 12, Вишгорода — 10—12, Білгорода — 10—12 тис. чоловік.

Основний контингент населення давньоруських міст становили ремісники. У межах князівських і боярських феодальних господарств, а також на посадах працювали ковалі, гончарі, склороби, ювеліри, зброярі, різьбярі по кістці, шевці, ремісники інших спеціальностей,

яких відомо на Русі понад 60. Не випадково ремісничa продукція є найпоширенішою категорією археологічних знахідок. Виготовлялася вона в спеціальних майстернях, які широко досліджувались у Києві, Новгороді, Чернігові, Галичі, Володимирі та інших містах Русі.

Міські ремісники об'єднувалися у корпорації. У Києві існування об'єднань гончарів і кожум'як, можливо, засвідчено у назвах подільських урочищ, що збереглися до наших часів. У Вишгороді відомі об'єднання городників — будівельників укріплень — і гончарів, про що свідчить існування окремого гончарного району. Об'єднання ковалів у Переяславі засвідчено у назві міських воріт.

Другу за кількістю категорію міського населення становили торговці. Ринки, торги існували у кожному місті. У писемних джерелах згадуються торги у Києві, Чернігові, Переяславі, Володимирі, Вишгороді та інших містах. На торгах будувалися церкви на честь святих — покровителів торгівлі: у Києві, на Подолі,— Богородиці Пірогощі, у Чернігові — Параскеви П'ятниці. Багатолюдні торги являли собою також центри громадського життя міст. Згідно з «Руською правдою» на торгах робилися офіційні об'яви про крадіжки і пропажі, оголошувалися розпорядження та накази князя. Але зрозуміло, що ринки насамперед були місцями куплі і продажу. Тут продавалося та купувалося все, що вироблялося на місці і завозилося з інших міст та країн, починаючи з продуктів і речей господарського вжитку і кінчаючи коштовностями вітчизняного та іноземного виробництва. У великих містах на торгах для певних товарів існували окремі місця, так звані торговельні ряди.

Господарська діяльність населення давньоруських міст не обмежувалася ремеслом і торгівлею. Характерною їх рисою був зв'язок з сільським господарством. Поблизу давньоруських міст існували городи, на яких вирощувались овочі та злакові культури. Про це повідомляють літописи і свідчать археологічні знахідки — наральники, серпи і коси, що трапляються під час розкопок кожного великого і малого міста. Продукти, що вирощували городяни, були додатковим джерелом їх існування.

Давньоруські міста, ремісничо-торговельний характер яких переконливо доведений радянською історичною наукою, були водночас і важливими політико-адміністративними центрами феодальної держави. Головним містом Русі був Київ, де жив великий князь і містились органи верховної влади. Такі міста, як Новгород, Чернігів, Переяслав, Володимир, Галич, Ростов, Смоленськ, являли собою центри окремих князівств, де сиділи васали великого київського князя і містився адміністративний апарат князівств. Менші міста виконували роль центрів боярських вотчин.

У містах існували феодальні садиби, що належали князям та боярам. У Києві відомі залишки кам'яних фундаментів шести князівських палаців різних часів, що стояли у центральній частині міста. Поруч з князівськими розташувалися боярські двори; чимало з них згадується у літописі. Як правило, це були великі садиби, до складу яких входили житлові хороми, господарські приміщення, будинки дворових людей та челяді. Князівські й боярські двори у містах мали значні укріплення.

У руках князів і бояр зосереджувалися великі багатства. Про їх розміри можна судити на підставі багатих скарбів, знайдених, в основному, на території боярських і князівських дворів. Відповідно до місцезнаходження цих скарбів можна скласти уявлення про розташування дворів міської аристократії. У Києві знайдено близько 60 скарбів, з яких переважна більшість припадає на аристократичну частину міста: у ме-

жах «городів» — Володимира — 28, Ярослава — 16 та Михайлівської гори — 12. Скарби складаються звичайно з золотих і срібних прикрас — гривень, колтів, браслетів, намиста, сережок, монет тощо. До складу деяких з них входили князівські діадеми і барми. Всі предмети відзначаються високою мистецькою довершеністю. Розміри скарбів були різні — від десятків до кількох сотень речей. Так, знайдений 1842 р. біля Десятинної церкви скарб ледве вмістився у два мішки.

Крім князів і бояр, у містах зосереджувалося вище і рядове духівництво, що становило значну частину міського населення. У великих містах існувало по кілька монастирів і церков, які мали численних служителів культу. Зокрема, у Києві у X—XIII ст. було 10 монастирів, серед яких найбільший на Русі Києво-Печерський, у Галичі — п'ять, Чернігові — три, Переяславі — два, у Володимирі-Волинському — один.

Отже, соціальний склад міського населення в давній Русі був строкатим, що є характерною рисою для середньовічного суспільства. Воно поділялося на дві основні групи — міські низи і міську аристократію. Найчисленнішу категорію населення становили міські низи (ремісники, дрібні торговці, челядь, рядове духівництво та ін.).

Основна маса городян була особисто вільною. Челядь і частина ремісників (так звані вотчинні) залежали від своїх господарів — бояр, купців тощо. Значну частину челяді становили раби. На особисто вільних ремісників та дрібних торговців у містах накладалися повинності натурою або у вигляді відробітків, пов'язаних з будівництвом, ремонтом та наглядом за міськими укріпленнями. «Руська правда» визначає сплату (хлібом, пшоном, солодом, грошима) особам, що будували укріплення і мости на кошти городян. На кошти городян будувалися також парафіяльні церкви, утримувалася церковна парафія.

Таким чином, давньоруські міста являли собою складні соціальні організми, де зосереджувалися вищі матеріальні й духовні цінності народу і з усією гостротою виявлялися непримиримі класові суперечності феодального суспільства.

Феодальне землеволодіння

Феодальна земельна власність на Русі засвідчена писемними джерелами починаючи з IX ст. Феодали були пов'язані між собою системою васальних відносин, заснованих на ієрархічній структурі феодального землеволодіння. Васальні відносини всередині феодального класу відбиті у договорі Русі з Візантією 911 р., де перелічуються руські посли, які послані від «Олга, великого князя рускаго, и от всѣх, иже суть под рукою его, свѣтлых и великих князь и его великих бояръ». «Великий князь руський» вважався власником всієї землі й держави. Залежні від нього «світлі князі» і бояри володіли князівствами і землями, а також містами — Черніговом, Переяславом, Полоцьком та ін. Дрібніші феодали, що перебували у залежності від них, володіли меншими містами чи окремими селами. Нижчий щабель цієї ієрархічної драбини займали виробники — селяни, об'єднані у сільські територіальні общини.

У X ст. відбувалося інтенсивне формування великокнязівського домену, а також удільних вотчин. У літописному оповіданні про похід Ольги на Іскоростень згадуються феодальні володіння, які перебували у власності древлянських «лучших» мужів. Про значні розміри володінь Володимира повідомляє літопис у зв'язку з його пожалуваннями Десятинній церкві. У «Сказанії про князів Бориса і Гліба» є відомості про володіння Святополка Володимировича.

Повідомлення писемних джерел про феодальні землеволодіння на Русі у IX—X ст. доповнюють археологічні дані. Дослідження стародавніх міст — Вишгорода, Іскоростеня, Овруча, Княжої гори поблизу Канева і багатьох інших — показують, що вони були центрами великого феодального землеволодіння.

Про феодальне землеволодіння на Русі у IX—X ст. свідчать також дружинні поховання, які концентрувалися в основному поблизу великих давньоруських міських центрів — Києва, Чернігова, Смоленська, Ладоги, Плісненська та ін. Яскравим прикладом наявності боярсько-дружинного землеволодіння є чернігівські курганні поховання, розташовані довкола міста окремими групами.

Спільність інтересів класу феодалів забезпечувала його єдність. Сюзерен спирався на васалів, а васали шукали захисту у сюзерена під час частих воєнних сутичок. Розвиток феодальних відносин породжував суперечності як всередині панівного класу, так і між феодалами та селянами. Щоб збільшити прибутки, феодали посилювали експлуатацію підлеглих, намагалися розширити свої володіння. Але посилення експлуатації обмежувалося можливостями одержувати додатковий продукт на даному ступені розвитку виробництва. Збільшення додаткового продукту в умовах феодального суспільства гальмувалося, особливо на ранніх етапах його розвитку, дуже повільним зростанням продуктивності праці. А посягання на необхідний продукт підривало економічні підвалини суспільства і викликало рішучий опір виробників. Отже, основним шляхом збільшення прибутків феодалами було розширення володінь за рахунок земель вільних смердів і перетворення їх на залежних. На початкових етапах розвитку феодалізму це здійснювалося шляхом загарбання общинних земель і закабалення вільних общинників. Надалі, коли держава була поділена на феодальні володіння, збільшення кожним феодалом своїх маєтностей могло здійснюватися тільки шляхом загарбання земель у свого сусіда — феодала. Саме цим пояснюється постійна боротьба між окремими феодалами та групами феодалів, що була характерним явищем для кожного середньовічного феодального суспільства, у тому числі й Київської Русі.

За таких умов засоби нападу і захисту ставали для феодалів абсолютно необхідними. Великі феодали у своїх володіннях будували градизамки, утримували дружину. Феодальні володіння зростали протягом усього періоду існування Київської Русі. Нащадки князівського роду й численні представники боярського стану володіли у XI—XII ст. великими земельними угіддями, багатьма містами й селами. Особливо багато князівських та боярських володінь існувало поблизу таких великих давньоруських міст, як Київ, Чернігів, Галич та ін. Поблизу Києва були розташовані, наприклад, князівські міста Вишгород і Білгород, села Предславино та Берестово, які спадково переходили від одного київського князя до іншого.

До місцевостей з особливо розвинутим боярським землеволодінням належала Галицька земля. Боярство тут набуло великого значення у житті князівства. За час з середини XII до середини XIII ст. літописи згадують понад 60 боярських імен. Насправді їх було набагато більше, бо до літописів потрапили імена лише тих, які відігравали значну роль у політичних і воєнних подіях.

У XI—XIII ст. зростало землеволодіння дружинників, яких князі та бояри наділяли землею за військову службу. Земельні володіння дружинників були джерелом їхнього існування.

Великими землевласниками стали церква і монастирі. Так, Києво-Печерський монастир володів багатими землями. Поширеною була практика дарування монастирю сіл. «Києво-Печерський патерик» говорить про це в узагальнюючій формі: «Друзи же села вдающе монастиреви і братии». Значні земельні володіння зосереджувались і в інших монастирях. Так, київській Десятинній церкві належало багато сіл і м. Полонне, володимирська церква Богородиці мала «много имѣния и свободы купленыя и з даньми и села лѣпшая».

Феодальний маєток

Адміністративним та господарським центром феодальних володінь був феодальний двір, де зосереджувалися житлові й господарські будівлі феодала, господарський інвентар, запаси продуктів тощо. У таких дворах мешкали їх господарі або тіуни, що управляли маєтками, адміністративний персонал, дружина і челядь, яка обслуговувала господарство і двір. Великокнязівські двори існували у Білгороді, Вишгороді, Берестові та в інших пунктах.

Певне уявлення про господарство феодальних маєтків дає літопис у розповіді про розорення дворів Ігоря і Святослава Ольговичів поблизу Путивля під час міжусобної боротьби 1146 р. В Іпатіївському літописі читаємо: «Идоста на Игорево селце, идеже бяше устроилъ дворъ добрѣ, бѣ же ту готовизни много, въ бретьяницахъ и в погребѣхъ вина и медовѣ и что тяжкого товара всякого, до желѣза и до мѣди, не тягли бяхуть от множества всего того вывозити. Давыдовича же повелѣста имати на возы собѣ и воемъ и потомъ повелѣста зажечи дворъ и церковь святого Георгия и гумно его в немже бѣ стоговъ 9 сот». З двору Святослава Ольговича Давидовичі вивезли «скотьницѣ и бретьяницѣ и товаръ иже бѣ немочно двигнути и въ погребѣхъ было 500 берковьсковъ меду, а вина 80 корчагъ... и челяди 7 сот». Було захоплено також табуни коней, в яких налічувалося «кобыл стадних 3000, а конь 1000».

У дворах Ігоря і Святослава Ольговичів знаходилися токи, амбари, погреби, де зберігалися запаси хліба та інших сільськогосподарських продуктів, а також різний господарський реманент і ремісничі вироби. Продукти, зосереджені у цих дворах, призначалися не тільки для власних потреб господарів та мешканців дворів, а й на продаж: 900 стогів хліба або 4 тис. голів коней — забагато для потреб феодала і його дворні. Таким постає з літопису велике князівське господарство.

Двори-замки будувалися, як правило, у густо заселених місцевостях. Розташовані на високих місцях, добре укріплені й неприступні, вони призначалися для захисту від нападів як зовнішніх ворогів, так і феодалів-суперників. Площа таких замків порівняно невелика, їх внутрішнє планування підпорядковувалося потребам феодального двору. Частина будівель на замках являла собою єдиний комплекс житлових, господарських і оборонних споруд. Вони розташовувалися колом, паралельно валу і фортечній стіні і поєднувалися з фортифікаційною системою. Подібна риса притаманна і феодальним замкам Західної Європи з так званими житловими стінами.

Певне уявлення про феодальний двір дає городище на Княжій горі, яке пов'язується з містом Роднем, згадуваним у літописі під 980 р. У ньому шукав притулку Ярополк Святославич під час боротьби з братом Володимиром за Київ. Княжа гора розташована на правому березі Дніпра, вище гирла Росі, і являє собою видовжену височінь, обмежену з трьох боків природними схилами до річки і ярів, а з четвертого — ровом і валом. Площа городища становить близько 2500 $м^2$. На ньому

виявлені залишки 22 житлових та господарських споруд, які розташовувалися двома рядами, велика кількість речей, що дають змогу відтворити картину життя та діяльності його мешканців. Зокрема, знайдено знаряддя праці різного виробничого призначення, зброю, речі побуту. Отже, на Княжій горі жило населення, яке займалося землеробством, ремеслами, промислами і військовою справою. На городищі виявлено велику кількість поодиноких коштовних прикрас і 12 скарбів, що належали представникам багатої суспільної верхівки. Весь комплекс речей, знайдених тут, і назва місцевості дають можливість стверджувати, що феодальний двір-замок належав саме князю, який жив у ньому зі своєю сім'єю.

Картину життя феодального двору розкрили і розкопки Райковецького городища. Городище площею близько 3 тис. $м^2$ було оточене глибоким ровом і валом. Замок згорів під час монголо-татарської навали 1241 р. У центрі городища розміщувалися заглиблені у землю приміщення виробничого призначення. Тут же був загін для худоби, запаси сіна у скирдах. Зовні за валом розташовувалися залізоплавильні й гончарні горни. В усіх приміщеннях виявлені знаряддя праці, переважно землеробські, та інші господарські й побутові речі. На городищі знайдено багато зброї: мечі, наконечники списів, стріл тощо.

Виявлення у більшості житлово-господарських комплексів майже в однаковій кількості знарядь праці та різного інвентаря можна було б, вважати за ознаку того, що ці комплекси належали виробникам, які вели власне господарство й були більш-менш рівними за майновим станом. Проте приміщення, в яких мешкали ці виробники, не були їх власністю, бо вони будувалися господарем замку одночасно з укріпленнями і конструктивно пов'язувалися з усією фортифікаційною системою. Господарська самостійність виробників вимагала приватної власності на худобу, але на Райковецькому городищі всю худобу тримали у спільному загоні. Отже, у згадуваних помешканнях жили не самостійні виробники, а особи, що обслуговували велике феодальне господарство. Подібні за своїм соціально-економічним змістом і городища поблизу с. Колодяжного на Случі (Дзержинський район Житомирської області), с. Городища (Шепетівський район Хмельницької області) та ін.

Основною галуззю господарства феодальних маєтків було землеробство. Це підтверджується археологічними дослідженнями і писемними джерелами. Найчастішими знахідками на городищах, де містилися феодальні двори, є землеробські знаряддя та залишки продуктів землеробства. Боярське землеволодіння охоронялося законодавством Київської держави. «Руська правда» передбачала накладення великих штрафів на порушників межі боярської запашки — за знищення межового знака, підпал току, крадіжку хліба. Другою за значенням галуззю феодального господарства було скотарство.

У феодальних господарствах значного розвитку досягли також різні галузі ремесла. Вотчинне ремесло обслуговувало насамперед потреби феодального господарства, а також забезпечувало необхідними виробами найближчу сільськогосподарську округу.

На підставі речей, знайдених на городищах, можна скласти уявлення не тільки про виробничі галузі цих господарств, а й про їх розміри та продуктивність. Так, підраховано, що у господарстві Райковецького городища було від 270 до 360 десятин землі. Частина цієї площі відводилась під злакові культури. Можна приблизно визначити і кількість хліба, яку збирали в господарстві: загалом вироблялося щорічно понад 4 тис. пудів.

З «Руської правди» дізнаємося, що у другій половині XII ст. максимальний врожай озимих у Ростовській землі становив близько 50 пудів з десятини. Для Подніпров'я, де землі кращі, такий показник для того періоду слід вважати середнім. Матеріали Райковецького городища дають можливість підрахувати приблизну чисельність його населення та кількість продуктів, яку воно споживало. Загальна кількість жителів становила близько 140 чоловік. Виходячи з норм споживання у селянських сім'ях у XIX ст.— 18 пудів зерна на душу на рік, все населення Райковецького городища мало споживати близько 2500 пудів хліба. Якщо вирахувати насіння і певну частину врожаю на інші господарські потреби, то й тоді значна частина його залишалася на продаж. У середньому вона становила приблизно третину валового збору.

Феодальні повинності

За феодалізму земля, що знаходилась у її власників, була головним засобом виробництва. Земельна власність становила економічну основу одержання феодалами земельної ренти від залежних селян. За користування землею селянин зобов'язаний був певний час працювати у господарстві феодала або віддавати йому частину продуктів, вироблених у власному господарстві, чи платити грошима. Смерд зазнавав ще й позаекономічного примусу, оскільки феодал мав над ним необмежену владу.

Основне джерело збагачення класу феодалів у Київській Русі становила данина — продуктова (натуральна) рента. Данина була двох видів: контрибуція і повинності, які відбувало підлегле населення на користь панівної верхівки. Про другий вид данини джерела говорять як про найдавнішу на Русі форму феодальної експлуатації. Соціальна природа такої данини цілком ясна. Це не контрибуція на користь завойовників, а регулярні повинності панівному класу. Данина розподілялася між господарствами відповідно до кількості землі, якою вони користувалися. Святослав і Володимир збирали данину у в'ятичів від плуга, тобто від тієї площі землі, яка оброблялася за допомогою цього знаряддя. Отже, даниною обкладалася земля. Вона являла собою земельну ренту. Даниною називалися на Русі феодальні повинності у формі продуктових та грошових внесків і за пізніших часів.

К. Маркс визначив три форми феодальної ренти — відробіткову, продуктову і грошову[1], з яких первинною формою була відробіткова, що відповідала найнижчому рівню розвитку продуктивних сил за феодалізму. Натуральна форма ренти відповідала більш високому ступеню розвитку продуктивних сил суспільства, а передумовою грошової був значний розвиток торгівлі, промисловості й товарного виробництва.

Характерною рисою феодальних відносин у Київській Русі було панування з самого початку натуральної форми земельної ренти, яка базувалася на общинній власності на землю.

У деяких народів общинна земля поділялася на ту, що оброблялася кожним членом общини як приватна власність, і ту, що оброблялася общинниками спільно, а продукти з неї витрачалися на общинні потреби. На Русі общинні запаси для покриття спільних витрат складалися інакше — шляхом внесків певної кількості продуктів кожним членом общини. Така практика, коли члени общини обов'язково вносили продукти або гроші у загальний фонд на общинні потреби, збереглася у східних

[1] Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 25, ч. II, с. 324—337.

слов'ян і за пізніших часів. Ці запаси і право їх збирати з общинників узурпувала родоплемінна аристократія, так само як у інших народів вона узурпувала общинну працю. У східних слов'ян натуральні повинності вільних общинників на користь общини поступово перетворилися на феодальні натуральні повинності, на феодальну натуральну ренту.

Східні слов'яни минули у своєму розвитку рабовласницьку формацію. У них феодалізм склався на базі розкладу первіснообщинного ладу. На феодалів у східних слов'ян перетворювалася родоплемінна аристократія, яка на відміну від рабовласників спочатку не мала своїх організованих господарств. Разом з тим феодально залежними виробниками ставали общинники, забезпечені всіма засобами виробництва. За таких умов натуральні повинності, природно, ставали панівною формою феодальної експлуатації.

Панування данини як продуктової форми феодальної ренти не виключало існування у Київській Русі інших форм феодальної експлуатації. Поряд з даниною продуктами існували відробітки. Вперше про відробітки літопис згадує під 946 р. у зв'язку з реформами Ольги, запровадженими після древлянського повстання. «Уроки», які встановлювала Ольга поряд з нормуванням оброків і данин, є нічим іншим, як нормованими відробітками у господарстві землевласників-феодалів. «Уроками» називалися норми відробітку і за пізніших часів феодального суспільства.

Значення відробітків у феодальному господарстві зростало із розвитком товарного виробництва та збільшенням попиту на продукти сільського господарства. Розвиток ремесла й торгівлі, зростання міського населення ставило перед сільським господарством і насамперед перед землеробством завдання збільшити товарне виробництво. Князі та бояри у своїх володіннях організовували господарства, що виробляли сільськогосподарські продукти на продаж. Торгівля ними була важливим джерелом одержання прибутків феодалом. Разом з тим розширення таких господарств і збільшення виробництва товарної продукції означало посилення феодальної експлуатації у формі відробітків.

Основною категорією населення, яке виконувало відробітки, були феодально залежні смерди. Вони вели власне господарство і певний час працювали у господарстві феодала своїм знаряддям. Феодально зобов'язані смерди, що сплачували данину, належали до сільської територіальної общини, на яку поширювалася влада феодала. Крім феодально залежних смердів, існувала дворова челядь, яка працювала на феодала і мешкала в його дворі. До челяді феодала належали раби. З багатьох статей «Руської правди» відомо, що раби, чи холопи, перебували у повній і необмеженій власності господаря. За законодавством раби не мали жодних прав. Їх продавали на зовнішніх ринках, особливо в країни, де зберігалися пережитки рабовласництва. У феодальному господарстві роль рабів була обмеженою. Вони використовувалися переважно на домашніх роботах у дворах феодалів.

Важлива роль у виробничому житті феодальних господарств належала рядовичам і закупам, які також входили до складу дворової челяді. Це колишні смерди, які внаслідок посилення феодальної експлуатації втратили власні господарства, знаряддя праці та худобу і змушені були працювати у феодала за договором — «рядом» (звідси «рядовичі») або потрапляли у кабалу до нього і працювали за борг — «купу» (звідси «закупи»). Вони становили найбезправніші категорії феодально залежного населення і своїм становищем наближалися до рабів. Рядовичі

й закупи виступають основними об'єктами «Уставу» Володимира Мономаха про рези, який з'явився після народного повстання 1113 р., викликаного великими утисками з боку панівної верхівки. Володимир Мономах змушений був видати нові законодавчі статті, що певною мірою обмежували свавілля господарів, зокрема скасовувалося холопство за борги та зменшувалися позичкові проценти.

До феодально залежних верств населення належали вотчинні ремісники, які мешкали у дворах феодалів. Вотчинного ремісника і ремісницю згадує «Руська правда», яка оцінює їхнє життя в 12 гривен — удвічі вище порівняно з ціною життя смерда чи закупа.

Адміністрацію феодального двору представляли сільський староста, ролейний староста, княжий конюх, тіун конюший, тіун княжий чи огнищнин. Сільський староста — представник общини, що потрапила у феодальну залежність. Ролейний староста відав польовими роботами на землі боярина. Конюх відповідав за конюшні феодала. Тіун конюший був основною адміністративною особою спеціалізованого господарства по розведенню коней (як приклад — господарство Ольговичів під Путивлем). Тіун княжий мав права князівського намісника, управителя, який керував господарством і здійснював владу над залежним населенням від імені свого господаря.

Поряд з продуктовою даниною і відробітками феодально залежне населення сплачувало грошову данину. Грошова данина на Русі, засвідчена вже писемними джерелами X ст., пізніше стала поширеною формою феодальної ренти. Про рівень її розвитку у XII ст. дає уявлення жалувана грамота 1150 р. смоленського князя Ростислава Мстиславича смоленському монастирю. У цій грамоті було названо понад 30 населених пунктів і волостей, для яких була визначена грошова данина в розмірі 800 гривен; десята частина її віддавалася на користь смоленського єпископства.

Форми феодальної експлуатації, що визначалися певним рівнем розвитку виробництва, в свою чергу впливали на економічний стан суспільства. Характерною рисою давньоруської держави були швидкі темпи соціально-економічного розвитку. З IX по XI ст., тобто за порівняно невеликий для феодальної доби час, вона досягла визначних успіхів у розвитку господарства, міст, культури тощо. Чимало істориків намагалося пояснити це явище зовнішніми факторами. Так з'явилися різні теорії про впливи та запозичення, зокрема норманська.

Справжньою ж причиною високих темпів розвитку Київської Русі були сприятливі умови соціально-економічного розвитку, що визначалися панування більш прогресивної порівняно до рабовласницької форми феодальних відносин.

За натуральної і особливо грошової ренти виробник віддавав власному господарству весь свій робочий час. У нього існував стимул до пошуків раціоналізації виробництва, вдосконалення знарядь праці й максимальної віддачі фізичних зусиль. «Тут,— зазначав К. Маркс,— дана можливість певного економічного розвитку...»[1].

Класова боротьба

На систематичне збільшення данини й інших феодальних повинностей та утисків народні маси Київської Русі відповідали класовим опором. Про те, що така боротьба набирала поширення, була гострою і становила небезпеку для представ-

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 25, ч. II, с. 329.

ників панівного класу, свідчать державні заходи, спрямовані на придушення антифеодальних виступів.

До найпоширеніших форм класової боротьби належали втечі. Наслідки їх були серйозними. Втечі змушували феодалів до деякої міри обмежувати експлуатацію селян, інакше виникла б загроза для господарства лишитися без робочих рук, що ставило під удар прибутки феодала. За тогочасних умов втікач завжди міг знайти місце, щоб сховатися від феодала. Найчастіше втікали холопи — найбезправніша й найбільш експлуатована частина населення, і закупи.

Тікали від феодалів і смерди. У середині XII ст. спостерігалося зосередження втікачів-смердів, яких називали «берладниками» (напевно від назви м. Берладі), у пониззі Пруту і Серету. Втікачі, об'єднуючись у загони, нападали на міста і торговельні каравани з сіллю. У 1159 р. один із загонів чисельністю 6 тис. чоловік на чолі з князем-ізгоєм Іваном Берладником захопив Кучелмин, але під Ушицею зазнав невдачі й повернувся в Пониззя. Рух берладників є прикладом того, як масові селянські втечі з часом переростали у великі селянські повстання. Берладники зустрічали співчуття поневолених у містах, які вони захоплювали. Під час облоги Ушиці до них приєдналося 300 смердів. Є відомості про масові втечі смердів у Новгородській землі, де це явище набрало справді загрозливих масштабів. Влада мусила вжити певних заходів, щоб припинити втечі і повернути тих, хто втік. У 1229 р. князь Михайло видав закон, за яким смердам гарантувалося зменшення данини; втікачам, які повернуться,— звільнення від данини на п'ять років.

Поширеними були терористичні дії проти феодалів. Класовий характер такої боротьби розуміли сучасники і причини її вбачали в зубожінні населення. «Аже буду убог — помислю на татьбу и розбой», — писав з цього приводу Даниїл Заточник (давньоруський письменник кінця XII — першої половини XIII ст.). Охорона особи феодала була об'єктом особливої уваги держави. Ряд статей «Руської правди» стосується саме дій проти особи феодала, за які карали найсуворіше.

Вищим проявом антифеодальної боротьби у Київській Русі були повстання селян та міської бідноти. Ця форма класової боротьби, на відміну від втеч, захищала від надмірної експлуатації вже не окремих селян і спрямовувалася не проти окремих представників феодального класу, а являла собою боротьбу великих груп експлуатованого населення проти зростаючої феодальної експлуатації взагалі. Першим масовим виступом, у якому, безсумнівно, взяли участь сільські та міські низи, було древлянське повстання 945 р. Саме їм ненормована данина загрожувала втратою не тільки додаткового продукту, а, певно, й необхідного, що означало позбавлення їх засобів існування. Повстання, як зазначалося вище, було придушене княгинею Ольгою, яка після загибелі Ігоря стала на чолі давньоруської держави, але вона змушена була дещо унормувати феодальні повинності.

Народні рухи кінця X ст. у літописі часто названі «розбоями». Проте це були не поодинокі напади на дорогах, а більш-менш організовані виступи проти феодалів. На вимогу єпископа Володимир ввів для повстанців смертну кару замість грошового штрафу. Про розмах цих рухів свідчить той факт, що пам'ять про них на довгий час зберігалась у народі.

Селянські рухи в Київській Русі часто набирали релігійного забарвлення і пов'язувалися з боротьбою проти християнства, що освячувало експлуатацію. Одне з таких народних повстань, яке очолили жерці язичницької релігії —волхви, мало місце в Суздальській землі 1024 р. Безпо-

середнім приводом до нього став голод. Повстанці вбивали «старую чадь» (феодальну верхівку суспільства, яка на північному сході держави зберігала за собою назву родоплемінної аристократії) і забирали «гобино» (запаси продуктів, які привласнювала собі «стара чадь»). Повстання було жорстоко придушене князем Ярославом Володимировичем.

Подібне повстання відбулось у 60-х роках XI ст. у Ростовській землі. Воно було спрямоване проти «лучших жен», які тримали у себе «обилие». «Лучшие жены» — це, мабуть, жінки, що у Ростовській землі, за традицією від первіснообщинного ладу, тримали в своїх руках общинні запаси продуктів. З розвитком феодальних відносин «лучшие жены» узурпували право на общинні запаси. Общинники своє право на них змушені були доводити зброєю. Повстання у Ростовській землі також зазнало поразки.

Тим часом заворушення поширилися і на Південну Русь. У Києві, як повідомляє літопис, з'явився волхв, який віщував якісь дивні явища, ніби Дніпро потече назад і т. д. Подібні віщування та легенди відбивали наростання народного невдоволення і, як правило, передували соціальним заворушенням.

Безпосереднім приводом до повстання 1068—1069 рр. стала поразка руських військ від половців. Після втечі з поля бою Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів половці безкарно грабували руські землі і загрожували Києву. Щоб дати ворогу відсіч, кияни зажадали від князя зброю і коней, але в цьому їм було відмовлено. Тоді вони повстали і вигнали Ізяслава з Києва. Через сім місяців Ізяслав повернувся до Києва і за допомогою польського війська придушив повстання.

Літописець не зазначає, до якої конкретно соціальної верстви належали кияни, що брали участь у повстанні. Вірогідно, це була міська біднота, до якої згодом приєдналась і смерди навколишніх сіл. Останні нападали на польських жовнірів, що прийшли з Ізяславом та були розквартировані по селах.

Докладніше літописець розповідає про участь смердів у київському повстанні 1113 р. Воно почалося відразу ж після смерті жорстокого й жадібного київського князя Святополка Ізяславича. Повсталі пограбували двір київського тисяцького Путяти, двори соцьких, лихварів та купців, що наживалися на спекуляції сіллю. Київська знать звернулася до Володимира Мономаха, який князював тоді у Переяславі, з проханням зайняти київський престол. Київські бояри та купці сподівалися, що авторитет Володимира Мономаха — організатора боротьби з половцями — допоможе їм заспокоїти народ. На перше запрошення Мономах відповів відмовою. Київська знать звернулася до нього вдруге, нагадавши, що його відмова приведе до поширення повстання. Володимир погодився і, як зазначає сучасник, «утоли мятеж и голку (хвилювання.— *П. Т.*) в людях».

Володимир Мономах пішов на поступки, видавши «Устав», що певною мірою обмежував права феодала на закупа. Закупу дозволялося відлучатися з двору феодала, але тільки на час подання скарги князю або щоб дістати гроші для сплати боргу. За відлучку з інших причин закупа перетворювали на раба. «Устав» не дозволяв бити закупа, якщо останній не був винен, але поняття вини закупа не визначалося. «Устав» знімав із закупа відповідальність за майно феодала, якщо його пропажа трапилася не з вини закупа.

Літописи зберегли відомості про народні рухи в середині XII ст. У 1146 р., скориставшись з послаблення влади після смерті київського князя Всеволода Ольговича, кияни вирішили звести рахунки з князівськими тіунами. Почалося повстання. Новому князю Ігорю Ольговичу

повсталі заявили, що тіуни «Ратша погуби Киевъ, а Тудоръ Вышегородъ», і вимагали гарантій, що надалі подібних утисків не буде. Ігор змушений був піти на поступки, але боротьба на цьому не припинилася. Скориставшись поразкою Ігоря Ольговича у війні з Ізяславом Мстиславичем, кияни влітку 1147 р. знову повстали проти гнобителів.

Нове повстання у Києві відбулося після смерті князя Юрія Долгорукого. Як розповідається в Іпатіївському літописі, народ «розграбиша дворъ его красный и другый дворъ его за Днѣпромъ розъграбиша, егоже звашеть самъ Раемъ и Васильковъ дворъ сына его разграбиша в городѣ».

Нерідко правлячим феодальним угрупованням, які постійно вели між собою боротьбу за владу, вдавалося використовувати невдоволення трудящих мас у своїх інтересах. Так було в 1146—1147 рр., коли великий київський князь Ізяслав Мстиславич розправився з Ігорем Ольговичем і тими, хто його підтримував. Аналогічна ситуація склалась і в 1157 р., коли вістря нового повстання киян, не без участі претендента на київський стіл Ізяслава Давидовича і чернігівської феодальної партії, було спрямоване проти адміністрації покійного князя Юрія Долгорукого.

Та яких би форм не набирали народні рухи в давній Русі, вони, безперечно, мали яскраво виявлений класовий характер. Трудящі маси були далекими від князівсько-боярських інтриг. Вони боролися проти феодальної експлуатації, проти своїх конкретних пригноблювачів — крупних землевласників, лихварів, князівської адміністрації. Незважаючи на природну для цього часу неорганізованість і стихійність, народні рухи мали велике історичне значення. Відповідаючи на жорстоку феодальну експлуатацію, трудящі маси вели активну класову боротьбу і тим самим сприяли прогресивним змінам у житті всієї країни.

3. Політична історія Київської Русі

Київська Русь IX — першої половини X ст.

Виникнення давньоруської держави було великою подією, що визначила подальший історичний розвиток східних слов'ян. Успіхи Київської Русі в об'єднанні східних слов'ян, економічна та військова могутність, активні виступи на міжнародній арені висунули її в число провідних країн середньовічного світу. З Руссю мусили рахуватися навіть такі сильні країни, як Візантійська імперія та Арабський халіфат. У 860 і 866 рр. київські князі Аскольд і Дір здійснили два походи на Візантію.

У 882 р. київський стіл захопив Олег. За часів його князювання відбулося багато важливих державних подій, про які збереглися легенди, зафіксовані у літописі. Одна з них розповідає про підступ руських військ до Царграда на човнах, поставлених на колеса і під шовковими парусами.

Наприкінці IX — на початку X ст. до складу Київської Русі ввійшов ряд слов'янських князівств, які ще зберігали незалежність. На початку X ст. влада київського князя поширювалася вже на полян, новгородських словен, кривичів, сіверян, радимичів, древлян, хорватів, уличів, на неслов'янські племена чудь і мерю. Територіальне зростання Київської Русі пов'язується з воєнними походами Олега, але в основі цього процесу лежали внутрішні фактори — економічна, політична і культурна консолідація східного слов'янства.

Значних успіхів досягла Київська Русь на початку X ст. і у зовнішній політиці. 907 р. відбувся похід князя Олега на Візантію, в якому, за літописом, взяло участь 80-тисячне військо.

Наслідком успішних воєнних походів руських військ стали договори, укладені з Візантією в 907 і 911 рр. Згідно з договором 907 р. руські взяли у греків одноразову контрибуцію по 12 гривен на кожного воїна і данину на користь підлеглих Олегу князів, що сиділи у головних руських містах. Греки зобов'язувалися забезпечувати руських купців, які перебували у Візантії, продуктами харчування протягом шести місяців, постачати їм корабельне спорядження. Купцям дозволялося жити у передмісті Константинополя (біля церкви св. Мамонта), входити у місто без зброї, але не більш як 50 чоловік через одні ворота і в супроводі візантійського чиновника.

У 911 р. договір 907 р. був доповнений. Він визначав правові норми у відносинах руських з греками, якими належало керуватися у разі виникнення суперечок між ними. Сторони несли відповідальність за вчинені злочини — вбивства, бійки і крадіжки; зобов'язувалися надавати допомогу одна одній у разі нещасних випадків на морі.

Укладення договорів Русі з Візантією було актом великої історичної ваги, оскільки вони показали силу молодої східнослов'янської держави. У договорах знайшло відображення багато сторін суспільного життя Русі — суспільний лад, політична структура держави, рівень її культурного розвитку.

Іншим важливим напрямом міжнародних інтересів Русі наприкінці IX — на початку X ст. були країни Арабського халіфату на південно-західному узбережжі Каспійського моря. Арабські письменники повідомляють про кілька воєнних походів руських на ці держави. Ібн-Хасан згадує похід 880 р. і другий похід у 909—910 рр., коли руські взяли кілька міст Табористану. Масуді розповідає про похід 912—913 рр., коли 500 руських кораблів з екіпажами по 100 чоловік на кожному пройшли по Волзі й досягли південного узбережжя Каспію.

Після смерті Олега, яка сталася згідно з «Повістю временних літ» у 912 р., а за Новгородським літописом — у 922 р., князем на Русі став Ігор. У свідченнях писемних джерел про початок князювання Ігоря, як і про смерть Олега, існують розбіжності. Багато лишається нез'ясованим щодо самої особи Ігоря. Характерно, що ніде, крім легенди про оволодіння Олегом Києва, літописи не пов'язують Ігоря з Рюриком чи взагалі варягами.

Початок князювання Ігоря збігся зі значним погіршенням внутрішнього і міжнародного становища Русі. Першими вийшли з покори Києву древляни, на яких Ігор пішов війною, підкорив і наклав данину, більшу за ту, яку вони давали Олегу. Протягом трьох років Ігор вів боротьбу з уличами, поки вдалося взяти їх місто Пересічен. Але й після цього уличі не підкорилися. Частина їх залишила Подніпров'я, відійшла на захід, де оселилася між Південним Бугом і Дністром.

941 р. Ігор, скориставшися тим, що Візантія вела війну з арабами, вирушив на кораблях до Константинополя. У поході взяло участь 10-тисячне військо. Поблизу Константинополя руських зустрів добре озброєний візантійський флот, що, за виразом літописця, як блискавиця, палив кораблі. Багато руських воїнів загинуло. Похід закінчився поразкою.

944 р. Ігор здійснив другий похід на Константинополь, «хотя мстити себе» за поразку у 941 р. Візантійський імператор вислав назустріч

руським військам послів. Було укладено договір, який, хоч і підтверджував основні торговельні інтереси Русі у Візантії, був для неї менш вигідним, ніж попередні. Він скасував ряд переваг для русів і накладав на них більше обов'язків: руські купці повинні були сплачувати Візантії мито, Ігор зобов'язувався не пропускати до візантійських володінь у Криму болгар, не нападати самому на візантійські землі тощо.

Більш вдалим був похід русів на схід у 943 р. Руські воїни на кораблях Чорним морем досягли р. Кури, пройшли в глиб країни, захопили великі міста Бердаа та Дербент і повернулися додому з багатою здобиччю.

Часті воєнні походи не сприяли внутрішньому економічному розвиткові давньоруської держави. Вони збагачували верхівку дружини, але великим тягарем лягали на плечі трудового населення. Походи відривали від мирної праці багато людей, а це негативно позначалося на розвитку господарства, поглинало великі матеріальні ресурси. Щоб забезпечити військо продовольством, зброєю, транспортними засобами тощо, було значно збільшено данину.

Данина стягувалася з населення шляхом так званого полюддя, яке було хижацькою формою феодальної експлуатації. Про те, як збиралася ця данина, є свідчення сучасника Ігоря візантійського імператора Константина Багрянородного у трактаті про управління державою. Він писав, що спосіб життя русів суворий. Коли приходив листопад, руські князі відправлялися на полюддя, тобто круговий об'їзд, а саме у землі вервіанів, другувитів, кривичів, сіверців та інших слов'ян, які сплачували їм данину. Пробувши у цьому «кормлінні» всю зиму, вони у квітні, коли розтавав лід на Дніпрі, знову поверталися до Києва.

За такої форми данини у населення нерідко відбиралося все, що воно мало, руйнувалося господарство, смерди залишалися без засобів до існування, що спонукало їх до боротьби з гнобителями. Наслідком цієї боротьби було те, що в 945 р., як уже зазначалося, повсталі древляни вбили Ігоря.

Після смерті Ігоря у зв'язку з неповноліттям його сина Святослава регентшею стала мати Святослава княгиня Ольга. Про походження Ольги та її життя до того часу, коли вона стала великою київською княгинею, відомо мало. Збереглися напівлегендарні відомості, на підставі яких можна вважати Ольгу дочкою псковського володаря, васала київського князя.

Першим актом внутрішньої політики княгині Ольги було придушення древлянського повстання, повернення у підлеглість Древлянської землі й обкладання древлян тяжкою даниною. У «Повісті временних літ» записано: «И възложиша на ня дань тяжьку; 2 части дани идета Киеву, а третьяя Вышегороду к Ользѣ; бѣ бо Вышегородъ градъ Вользинъ».

Повстання показало необхідність внести зміни у порядок збирання данини. Регламентація феодальних повинностей мала велике значення для соціально-економічного розвитку країни. В результаті запровадження норм феодальних повинностей у виробника залишалася частина додаткового продукту, яку він міг витратити на вдосконалення свого господарства.

Близько середини X ст. на Русі значно зросло землеволодіння і посилився процес феодального освоєння території — поширення влади феодала на общинні землі. У результаті з'явилося багато нових замків, що були центрами феодальних володінь і господарськими осередками. Княгині Ользі належав Вишгород, де знаходився її господарський двір.

У Києві розташовувалася офіційна резиденція Ольги, яка згадується у літописі як «двор княж» і «терем камен». Залишки цього терема виявлені неподалік від Десятинної церкви, на північний схід від неї. Це був великий двоповерховий кам'яний будинок, прикрашений архітектурними деталями з мармуру та червоного шиферу і декоративними керамічними плитками.

Інтересам Київської Русі як феодальної держави відповідала зовнішня політика Ольги. Міжнародний авторитет держави зміцнювався не воєнними, а дипломатичними засобами. Важливим заходом щодо цього був візит Ольги до Константинополя 956 р., де її прийняв візантійський імператор Константин Багрянородний. Згідно з «Повістю временних літ» імператор, вражений красою і розумом Ольги, хотів з нею одружитись. Але Ольга перехитрила його. Спершу вона сказала, що як язичниця не може стати дружиною імператора і хай її хрестить він сам. Коли ж імператор охрестив Ольгу, вона заявила йому, що не може бути дружиною свого хрещеного.

Існує протокольний запис прийому Ольги візантійським імператором. У складі її посольства налічувалося понад 100 чоловік (20 близьких до Ольги жінок — княгинь і бояринь, її племінник, піп Григорій, 42 купці, перекладачі тощо). На честь Ольги імператор влаштував офіційний прийом. Двічі він приймав княгиню у вузькому колі, кілька разів вона була присутня на імператорському обіді. Під час відвідання Константинополя Ольга вела переговори з імператором, але їх зміст залишився невідомим. Офіційної угоди вони не уклали, проте, мабуть, досягли певної домовленості про більш тісні зв'язки Київської Русі з Візантією. Їх зміцненню, очевидно, мало служити і прийняття Ольгою християнства.

Київська Русь за часів Ольги підтримувала дипломатичні відносини із іншою великою державою середньовічного світу — Германською імперією. Відомо, що посольство Ольги було направлене до імператора Оттона у 959 р., а німецькі посли на чолі з єпископом Адельбертом прибули до Києва у 961 р. Місія єпископа полягала в поширенні на Русі католицизму, але вона не досягла мети.

Отже, Руська держава за правління Ольги стала нарівні з найвизначнішими країнами середньовічного світу. Прийом Ольги візантійським імператором і почесті руській княгині при візантійському дворі були важливим дипломатичним актом, за яким Київська Русь визнавалася рівною Візантійській імперії. Рівноправного партнера бачила у Київській Русі і Германська імперія.

Київська Русь у другій половині X ст.

У 965 р. київським князем став Святослав Ігоревич. Всю свою увагу він спрямував на воєнні походи в сусідні країни, що диктувалося не тільки особистими його нахилами, а й зовнішньополітичними завданнями, які стояли тоді перед державою. Це часто відвертало увагу князя від завдань внутрішнього життя країни, в чому йому докоряли сучасники.

Першим заходом молодого, 22-річного князя було повернення під владу Київської Русі в'ятичів, які тоді перебували в залежності від Хозарського каганату. З цією метою він здійснив похід на Оку і Волгу. «...Налѣзе вятичи и рече вятичемъ: «Кому дань даете?» Они же рѣша: «Козаромъ по щѣлягу от рала даемъ»,— читаємо у «Повісті временних літ». Повернувши до київського підданства в'ятичів, Святослав взяв хозарську фортецю Білу Вежу (Саркел), переміг ясів і косогів (предків

осетинів і черкесів) і наклав на них данину. Сучасник Святослава арабський географ Ібн-Хаукаль доповнює відомості літопису про походи Святослава на Волгу. За його свідченням, військо Святослава досягло м. Булгару і землі буртасів (мордви). Крім фортеці Білої Вежі, що займала ключову позицію Хозарської держави на Дону, на Волзі було взято столицю Хозарії Ітіль і багато міст на Каспійському узбережжі. Від цих міст, зазначав Ібн-Хаукаль, «не лишилося й сліду», руси «відняли у них всі ці області і присвоїли їх собі». У результаті походів Святослава Хозарська держава занепала.

У війні проти Хозарської держави Святослав керувався певними політичними мотивами. Здавна хозари претендували на панування над частиною східних слов'ян, зокрема в'ятичами та сіверянами, землі яких знаходилися ближче до хозарських володінь. Хозарія виступала проти політики Київської Русі щодо державного об'єднання східних слов'ян. Щоб завершити об'єднання всіх східнослов'янських земель у єдиній державі, Русь мусила позбутися політичного противника і конкурента. Перемога над Хозарською державою прискорила процес східнослов'янської консолідації, але водночас відкрила кочовикам шлях на захід, що створило для Русі велику небезпеку.

Ще Ігорю довелося зіткнутися з печенігами 920 р., але ця зустріч сталася десь у південних степах, коли печеніги безпосередньо не загрожували слов'янським землям. Певний час роль щита між Руссю і печенігами відігравала Хозарська держава, але після її занепаду печеніги просунулися до Середнього Подніпров'я і стали господарями південноруських степів аж до Посулля і Поросся. Слов'янські поселення на схід і південь від цих рубежів у X ст. перестали існувати. Небезпека загрожувала містам Подніпров'я і безпосередньо Києву.

Печеніги блокували торговельні шляхи, що вели на схід. Наслідком цього було майже повне припинення торгівлі зі Сходом. Великі перешкоди створювали печеніги русько-візантійській торгівлі, нападаючи на торговельні каравани, що пливли по Дніпру; особливо небезпечними для руських купців стали пороги, в районі яких печеніги робили засідки. За таких умов торгівля дніпровським шляхом могла здійснюватися лише великими, добре озброєними військово-торговельними караванами, про які розповідає Константин Багрянородний.

Тим часом події, що відбувалися на Балканах, втягли Київську Русь у війну між Болгарським царством і Візантією. На початку X ст. Болгарія стала могутньою державою, яка не тільки суперничала на Балканах з Візантією, а й безпосередньо загрожувала Константинополю. Правитель болгарів одержав від Візантії царський титул, болгарська церква — самостійність. Згодом Візантія змушена була погодитися і на виплату Болгарії данини. Співвідношення сил змінилося у 60-х роках X ст. на користь імперії, коли Болгарію послабили внутрішні усобиці, а візантійський престол зайняв войовничий імператор Никифор Фока. У боротьбі з Болгарією Візантія намагалася скористатися допомогою Київської Русі. З Константинополя до Києва прибуло посольство з пропозицією виступити війною проти Болгарії. Будучи виразником об'єктивної тенденції виходу Русі до чорноморських ринків, Святослав вирішив взяти участь у цьому конфлікті. 968 р. 60-тисячне військо на чолі з київським князем виступило у похід. Болгари виставили проти руських 30-тисячне військо. У битві, що сталася під Доростолом (сучасна Сілістра), болгари зазнали поразки. Святослав захопив міста на Дунаї і закрішився у Переяславці.

Скориставшись відсутністю на Русі війська, у 968 р. печеніги підступили до Києва. Кияни відрядили до Святослава гінців з повідомленням про напад і вимогою повернутися додому. Печеніги, свідчить літописець, обложили Київ «в силѣ велицѣ, бещислено множьство около града, и не бѣ льзѣ изъ града вылѣсти, ни вести послати; изнемогаху же людье гладомъ и водою». Серед обложених перебували мати і діти Святослава. Місто було врятовано завдяки героїзму киян та підходу війська воєводи Претича. Печеніги, гадаючи, що це військо Святослава, відступили.

Святослав повернувся до Києва, але не з тим, щоб у ньому жити. На умовляння матері і бояр залишитись у Києві, князь відповів, що йому більше подобається Переяславець на Дунаї, де схрещуються важливі торговельні шляхи, якими везуть з Візантії золото, цінні тканини, вина, фрукти, з Чехії та Угорщини — срібло й коней, а з Русі — шкіри, віск, мед і рабів. Судячи з такої відповіді й деяких заходів щодо організації управління державою, Святослав справді мав намір перенести столицю Русі на Дунай і закріпитися там.

Святослав поділив князівства між своїми синами. На київському престолі він посадив свого старшого сина Ярополка, в Древлянській землі — Олега, у Новгороді — Володимира. Цей захід поклав початок державній реформі, в результаті якої вся Руська земля опинилася під владою однієї князівської династії. Реформа мала великі наслідки у політичному житті країни. Завершив її син Святослава Володимир.

Уладнавши таким чином свої справи на Русі, Святослав знову рушив на Балкани. 969 р. почалася друга болгарська кампанія. За час, коли Святослав перебував у Києві, ситуація на Балканах змінилася не на користь Русі. Візантія, пропонуючи Святославу виступити війною проти Болгарії, не хотіла, щоб Русь заволоділа останньою. Її метою було тільки послабити Болгарію чужими руками, а заодно послабити і Русь. Коли ж Святослав одержав ряд перемог, Візантія різко змінила свою політику. Новий візантійський імператор Іоанн І Цімісхій надіслав проти руських свої війська, але вони також зазнали поразки від Святослава. Руські захопили Пловдів, вступили у Фракію і загрожували безпосередньо Царгороду.

Проте у битві поблизу Адріанополя руське військо зазнало поразки. Згідно з повідомленням візантійського історика Льва Діакона (друга половина X ст.) тут загинуло понад 20 тис. чоловік. Згодом проти Святослава виступив з військом сам імператор Іоанн І Цімісхій. Він обложив м. Преславу і взяв його. Частина гарнізону руських військ загинула, частина врятувалася втечею. Болгарський цар Борис, який перебував у Преславі разом з руським військом, перейшов на бік Цімісхія. Останній обложив Доростол, де знаходилися головні сили Святослава. Три місяці тривала облога міста. Неодноразово руські війська робили героїчні вилазки, під час яких завдавали великих втрат ворогові. В одній з них загинув воєначальник греків; лише чудом вони стримали натиск руських. Великих втрат зазнало і руське військо. Святослав дістав рану і ледве не потрапив у полон.

Знесилені сторони приступили до мирних переговорів. Між руськими і греками було укладено договір про ненапад. Греки зобов'язувалися безперешкодно пропустити русів додому і забезпечити їх продовольством на дорогу. Русь, у свою чергу, зобов'язалася не претендувати на візантійські володіння в Криму і на Дунаї і виступати союзником імператора.

Після укладення миру Святослав з військом вирушив додому. Тим часом печеніги дізналися, що князь з Болгарії повертається з малим

військом, і вирішили напасти на нього. З цією метою вони зробили засідку на Дніпровських порогах. Підійшовши до порогів і побачивши численного ворога, Святослав повернув до гирла Дніпра, у так зване Білобережжя, щоб перезимувати там. Проте взимку почався голод, що змусило Святослава прискорити повернення додому. На порогах його знову чекали печеніги. Сталася битва, в якій Святослав загинув.

Вчені по-різному оцінюють діяльність Святослава, оскільки мотиви і наслідки його дій не були однозначні. Дбаючи про високий міжнародний авторитет Київської Русі, а також зміцнення її економічних позицій на чорноморських ринках, Святослав не виявляв аналогічного інтересу до внутрішніх справ країни. Будучи талановитим полководцем, який здобув ряд блискучих перемог, він, проте, не зміг належним чином оцінити небезпеку для Русі з боку печенігів.

Київська Русь на рубежі I і II тисячоліть

Державне управління у Київській Русі після смерті Святослава залишалося певний час таким, яким воно склалося за його життя. У Києві князював Ярополк, в Овручі — Олег, у Новгороді — Володимир, на решті земель — князі місцевих династій, імена яких невідомі. Ярополк, що виконував функції київського князя ще за життя Святослава, під час його воєнних походів, після смерті батька став великим київським князем.

Інтереси васалів і сюзерена, як відомо, не завжди збігалися. Суперечності між ними полягали у самому характері феодальних відносин. Існували такі суперечності і між великим київським князем Ярополком та його васалами. У 977 р. вони переросли у збройний конфлікт. Боротьба почалася між древлянським князем Олегом і воєводою київського князя Ярополка Свенельдом. Приводом до неї стало вбивство сина Свенельда Люта, який порушив права феодальної власності Олега. Насправді ж в основі конфлікту лежало питання, кому володіти Древлянською землею, яку обидва вважали своєю власністю на правах пожалування. Київський князь Ярополк став на бік Свенельда. Воєвода намовив Ярополка піти на Олега війною, під час якої останній загинув.

Новгородський князь Володимир, побоюючись за свою долю, залишив своє князівство. Ярополк призначив на його місце посадника. На деякий час київський князь позбувся претендентів на великокнязівський стіл. Але 980 р. Володимир з'явився з найманим військом варягів, повернув собі Новгород, захопив Полоцьк, а потім і Київ. Ярополк утік у Родень, де був убитий.

З 980 р. «нача,— читаємо в літопису,— княжити Володимир у Киеви один». Володимир Святославич мав незвичайну для великого київського князя генеалогію: він був позашлюбним сином Святослава і Малуші, ключниці Ольги. Ставши великим київським князем, Володимир насамперед прагнув позбутися варязьких найманців, за допомогою яких заволодів Києвом. Варяги поводилися зухвало і зажадали від Володимира накласти на їх користь контрибуцію на киян: по дві гривни з людини. Але Володимир зумів направити варягів на Візантію.

Протягом перших п'яти років правління Володимир об'єднав усі східнослов'янські землі. 981 р. він повернув західні руські землі, які потрапили під владу Польщі. У 984 р. він підкорив радимичів.

Двічі Володимир ходив на в'ятичів: 981 р., коли він їх «победи и возложи на ня дань от плуга», і 982 р., після того як в'ятичі «заратишася», Володимир переміг їх удруге.

У 993 р. відбувся похід Володимира на хорватів, яким завершилося об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської Русі. Після цього встановилися мирні відносини Русі з сусідніми державами. Літописець так характеризує зовнішню політику Володимира на Заході наприкінці X ст.: «И бѣ живя съ князи окольними миромъ, съ Андрихомь Чешьскымь».

За часів князювання Володимира завершився тривалий процес формування території давньоруської держави. Визначилися й закріпилися кордони Київської Русі, які в основному збігалися з ентографічними межами східних слов'ян. Вони проходили в районі верхів'я Оки і Волги на сході; Сули, Дону, Росі й Південного Бугу — на південному сході та півдні; Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану і Західної Двіни — на заході; Чудського озера, Фінської затоки, Ладозького та Онезького озер — на півночі. Це була найбільша держава в Європі, яка відзначалася винятковою для часів середньовіччя етнічною однорідністю. Лише незначну частину її населення становили неслов'янські північні племена — чудь, меря, весь.

У сфері постійного політичного впливу Київської Русі перебував цілий ряд сусідніх територій, де здавна жило слов'янське населення. Протекторат над цими територіями забезпечував їй вихід до міжнародних торговельних ринків. Йдеться, насамперед, про райони Північного Причорномор'я, Крим і Приазов'я, де молода давньоруська держава з перших днів свого існування успішно конкурувала з Візантійською імперією. Найміцнішими позиції Русі були в Приазов'ї. Уже з X ст. тут існувало давньоруське князівство з центром у Тмутаракані (колишнє грецьке місто Таматарха), яке протягом кількох століть відігравало важливу роль в економічному розвитку країни.

З IX—X ст. у сферу політичного впливу Русі потрапив і Крим. Виявом цього були успішні походи руських князів (починаючи з князя Бравліна) проти Візантії та її кримських колоній, які сприяли стабілізації економічних відносин Криму з давньоруськими землями. За часів Володимира Святославича до складу Тмутаракані ввійшов район Керченського півострова, головне місто якого отримало руську назву Корчев. Зміцніли також позиції Русі в торговельних містах Херсонесі та Сурожі (Судаку), де знаходилися колонії давньоруських купців.

Спроби Візантії витіснити Русь із Криму не мали та й не могли мати успіху. Традиційно Північне Причорномор'я тяжіло не до митрополії (Греції, Риму чи Візантії), а до сусідніх з ним материкових районів з давньою високою культурою землеробства і скотарства. Навіть у XII—XIII ст., коли союзником імперії у боротьбі з руським впливом у Криму виступили половці, Русь продовжувала підтримувати економічні контакти з кримськими містами. Важливим осередком, своєрідним перевалочним пунктом давньоруської міжнародної торгівлі в XII ст., згідно зі свідченням арабського хроніста Ібн-Бібі, виступав Сурож. Один із кварталів цього приморського міста населяли руські.

Перед давньоруською державою, що об'єднала всі східнослов'янські землі, стояли важливі завдання політичної консолідації земель. Серед заходів, спрямованих на розв'язання цих завдань, важливе значення мала адміністративна реформа, яку почав здійснювати ще Святослав, а закінчив Володимир Святославич. Зміст її полягав у тому, що землі й княжіння, де правили васальні, залежні від Володимира місцеві князі, передавалися синам Володимира. Останніх він посадив у Новгороді, Полоцьку, Турові, Ростові, Муромі, Пскові, Смоленську, Іскоростені, Володимирі, Тмута-

ракані; у деяких менш важливих містах перебували посадники Володимира з найближчого його оточення. Реформа ліквідувала владу місцевих князів, пов'язаних походженням та інтересами з їх землями і далеких від інтересів Києва, покінчила з автономізмом земель.

У результаті реформи всі найбільші феодальні володіння Русі і всі вищі щаблі феодальної ієрархії опинилися в руках одного князівського роду. Відповідно до норм феодального права всі князі Київської Русі як нащадки великого київського користувалися рівними правами на спадщину предка, що юридично робило їх рівноправними. Ця обставина відіграла велику роль у подальшій історії Київської Русі. З одного боку, вона підтримувала у князів ідею спільності й рівної відповідальності всіх за долю країни, а це сприяло об'єднанню сил князів у боротьбі з зовнішніми ворогами. З другого — зумовлювала міжусобну феодальну боротьбу, бо кожний князь, вважаючи себе юридично рівним з іншими, намагався і фактично зрівнятися з тими, хто мав більші або багатші володіння.

У другій половині X ст. на Київську Русь посилилися напади печенігів. У літописі збереглися свідчення лише про найбільші з них. У 992 р. стався великий напад печенігів на Переяславську землю. Руські війська виступили назустріч печенігам. Перед вирішальною битвою на р. Трубежі зійшлися на двобій богатирі. Переміг руський богатир, після чого печеніги почали тікати, але руські наздогнали і побили їх. На місці битви, за легендою, Володимир збудував фортецю і назвав її Переяславом, бо тут руський воїн «перея славу» від печенігів.

Під час нападу печенігів 996 р. мало не потрапив у полон князь Володимир. У 997 р. печеніги підступили майже до Києва і обложили Білгород на Ірпені. Про цю облогу збереглися перекази і легенди, одна з яких попала до літопису. Тривала облога викликала у Білгороді голод, населення вирішило здатися, але знайшовся мудрий старець, який хитрощами примусив печенігів зняти облогу. Він намовив городян з останніх залишків продуктів приготувати кисіль, зібрати мед, наповнити вкопані в землю бочки і показати це посланцям печенігів. Печеніги, побачивши, що білгородців годує сама земля і що у них невичерпні колодязі їжі й питва, зняли облогу.

Печеніги становили для Русі постійну небезпеку, «бе бо рать,— каже літописець,— беспреступна». Оборона Русі за цих умов стала найважливішим завданням держави. Для захисту її південних кордонів Володимир Святославич розпочав будівництво міст-фортець на Десні, Острі, Сулі і Стугні. Літопис повідомляє про це так: «И рече Володимеръ: «Се не добро, еже мало городов около Киева. И нача ставити городы на Деснѣ, и по Востри, и по Трубежеви, и по Сулѣ, и по Стугнѣ. И поча нарубати мужѣ лучши от словень, и от кривичь, и от чюди, и от вятичь, и от сихъ насели грады, бѣ бо рать от печенѣгь. И бѣ воюяся с ними и одолая имъ». Ця розповідь літопису свідчить про високий рівень державної організації Київської Русі в X ст. Подібні заходи щодо величезного за розмахом будівництва складної і розгалуженої системи фортець і забезпечення їх військовими залогами, набраними від усіх східнослов'янських земель, були під силу тільки країні з великим матеріальним і людським потенціалом.

З фортець, збудованих Володимиром для захисту Русі від печенігів, літопис згадує Білгород на Ірпені, Василев (сучасний Васильків) на Стугні і Переяслав на Трубежі. Крім них, було збудовано багато інших фортець, від яких до нашого часу залишилися численні городища. У си-

стему оборонних рубежів входили і так звані змієві вали, залишки яких збереглись у багатьох місцях. Вони тягнуться на сотні кілометрів вздовж берегів річок, що впадають у Дніпро.

Питання про те, хто і коли будував змієві вали, залишається ще не розв'язаним. Незаперечним є те, що їх будувало місцеве землеробське населення лісостепових районів Подніпров'я для захисту від нападів степових кочовиків. Подібні споруди для захисту від нападів кочовиків осіле населення будувало і в інших країнах; їх залишки виявлені в Румунії, Чехословаччині, Польщі. Можливо, що змієві вали в межах Української РСР будувалися в різний час. Але частина їх, без сумніву, була зведена за князювання Володимира у X ст. і призначалася для оборони кордонів від печенігів.

Кінець X і початок XI ст.— особливо важливий період в історії Київської Русі. У цей час активно відбувалися процеси консолідації давньоруської народності, зміцнення феодального ладу і держави.

Введення християнства на Русі

У системі заходів, спрямованих на зміцнення країни, великого значення набули релігійні реформи Володимира Святославича. Панівний клас Київської Русі і сам князь як глава держави розуміли можливості ідейного впливу релігії на людей і намагалися використати її в інтересах феодальної держави.

Основу язичництва складали обожнення сил природи, вірування у природні властивості речей і явищ природи, у духів, що населяли і супроводжували людину від народження до смерті. Язичницькі вірування не були незмінними, на кожному етапі первіснообщинного суспільства люди поклонялися різним богам, що уособлювали важливіші природні сили. Невідомий руський автор XII ст. у своєму творі «Слово святого Григорья...» («Слово об идолах») дав спробу періодизації язичницьких культів у східних слов'ян. Він визначив три основні етапи: «и ти (слов'яни.— *П. Т.* начаша требы класти Роду и Рожаницам преже Перуна, бога их. А преже того клали требы упирем и берегыням». Отже, найдавнішою формою релігії у східних слов'ян був анімізм — вірування в злих (упирів) і добрих (берегинів) духів. Пізніше почали поклонятися Роду і Роженіці, що уособлювали творчі сили природи, були богами родючості й добрими духами предків. Потім головним богом став Перун — бог грому, блискавки, війни і зброї. Але, крім згаданих головних богів, на різних етапах розвитку язичництва існувало безліч інших божеств. Численні боги населяли ліси, води і поля, спеціальні боги покровительствували різним галузям господарства. Своїх окремих богів мали племена, роди і родини. Так, у східних слов'ян склався великий пантеон язичницьких богів, відомий з писемних і археологічних джерел. Серед останніх особливо важливим був Святовит, зображення якого знаходиться на так званому Збруцькому ідолі.

Володимир мав на меті зробити Київ релігійним центром усіх східних слов'ян. Одразу ж після закінчення війни з Ярополком за Київ Володимир створив у місті пантеон головних язичницьких богів. У центральній частині київського дитинця, «на холму вне двора теремного», він звелів поставити дерев'яну статую головного бога Перуна з срібною головою і золотими вусами, а також Хорса, Даждьбога, Стрибога, Симаргла і Мокош. Хорс і Даждьбог уособлювали сонце, але мали різне походження: Даждьбог — слов'янське божество, Хорс — іранське, що ввійшло до руського пантеону, вірогідно, від сіверян, які зазнали впливів

іраномовного населення. Споріднений Хорсу за походженням Симаргл — бог землі, підземного царства; Стрибог — слов'янський бог вітрів (так визначає його «Слово о полку Ігоревім»); Мокош — жіноче божество родючості й домашнього господарства, за походженням з фінських племен, землі яких увійшли до складу давньоруської держави.

«Повість временних літ» повідомляє і про людські жертви, що приносилися язичницьким богам у Києві: «И привожаху сыны своя и дъщери, и жряху бѣсомъ». У центрі найдавнішого київського дитинця існувало святилище, місце, де богам приносилися жертви. Залишки язичницького храму виявлені також у Новгороді — тут стояло зображення Перуна; місце це й понині зветься «Перуновим холмом».

Спроба Володимира поставити язичницьку релігію на службу ранньофеодальній державі не дала бажаних наслідків. Язичество у другій половині X ст. вже не відповідало рівню соціального, політичного й культурного розвитку країни. В інших слов'янських країнах на цей час язичницьку релігію вже замінило християнство. Християнство з його монотеїзмом, ієрархією святих, розвинутим вченням про панування і підкорення, проповіддю про непротивлення злу, що за умов класового суспільства означало непротивлення експлуатації, з богослужінням, розрахованим на прищеплення віруючим почуття неповноцінності, значно більше відповідало феодальному ладу та ідейним принципам феодальної держави, ніж будь-яка інша релігія. Християнство, за висловом Ф. Енгельса, було «...неминучим наслідком того становища, яке займала церква як найбільш загальний синтез і найбільш загальна санкція існуючого феодального ладу»[1].

Введення християнства було підготовлене як внутрішніми, так і зовнішніми умовами. Зв'язки східних слов'ян з християнськими країнами і, головне, з Візантією існували ще з антських часів. З виникненням давньоруської держави русько-візантійські відносини стали постійними і регулярними.

Арабські письменники IX ст. свідчать, що серед руських купців зустрічалися й християни. Константинопольський патріарх Фотій (писав у 60-х роках IX ст.) зазначає, що Русь змінила язичництво на християнство, маючи на увазі, певно, прийняття християнства частиною війська. Християнство прийняла княгиня Ольга, багато християн перебувало в її оточенні й між ними піп Григорій, який супроводжував Ольгу до Візантії. На додержання умов договору 944 р. частина населення Києва заприсяглася християнським богом у церкві Іллі, яка існувала в Києві уже в першій половині X ст.

Політичні відносини, що склалися наприкінці 80-х років X ст. між Руссю і Візантією, прискорили введення християнства на Русі. У 987 р. у Візантійській імперії (в Малій Азії) спалахнуло повстання проти імператора Василія II під проводом Варди Фоки, який оголосив себе імператором Візантії. Василій II звернувся до Володимира по воєнну допомогу. Останній погодився за умови, якщо імператор віддасть за нього заміж свою сестру Анну, на що імператор дав згоду. Допомога Василію II була надана, але він не поспішав виконати свою обіцянку. Справа одруження Володимира набирала міждержавного конфлікту, оскільки воно розглядалось як важливий політичний акт, здійснення якого ставило руського князя в очах європейської дипломатії нарівні з візантійським імператором. Візантійська дипломатія, оберігаючи високе становище

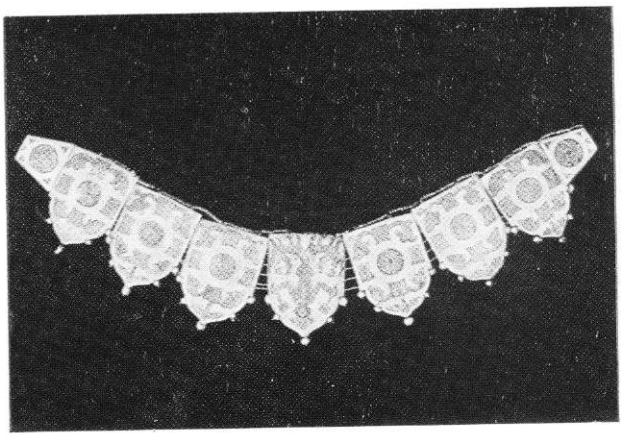
[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 7, с. 343.



Бронзова штампована платівка з зображенням св. Василія з Щучинського городища. XII ст.



Змійовики. XII ст.



Золота діадема з Сахнівського городища. XII ст.

візантійського імператорського двору в очах інших держав, всіляко намагалася не допускати встановлення династичних зв'язків імператора з правителями інших держав. У цьому полягала традиційна політика Візантійської імперії. Дід Василія II імператор Константин Багрянородний заповідав з цього приводу своїм синам, що коли якийсь народ з невірних і незнатних жителів півночі почне домагатися посвоячитися з імператором Ромеїв, взяти у нього дочку за себе чи свою дочку віддати за імператора або його сина, то тоді належить таку нерозумну вимогу їх відхилити. Володимиру вдалося за допомогою сили зброї взяти собі за дружину сестру імператора. Водночас він прийняв християнство. Точних відомостей, де хрестився Володимир, немає. Уже наприкінці XI ст. на Русі існували щодо цього різні версії, згідно з якими Володимир хрестився то у Києві, то у Василеві, то в інших містах. Автор «Повісті временних літ» вважав, що Володимир хрестився в Корсуні перед шлюбом з царівною Анною.

Прийняття християнства на Русі автор «Повісті временних літ» описує як одноразовий адміністративний акт київського князя. Після свого хрещення Володимир у 988 р. звелів знищити ідолів, яких він сам поставив. Перуна скинули в Дніпро, а киянам наказали йти до річки, де їх і охрестили попи, які прибули з Корсуня і Царграда. Так, згідно з літописом, відбувалося хрещення населення і в інших містах. На місцях, де стояли ідоли, Володимир наказав ставити християнські церкви. Після хрещення у Києві була збудована дерев'яна Василівська церква на честь св. Василія — патрона Володимира Святославича. У 989 р. розпочалося і через сім років завершилося будівництво кам'яної Десятинної церкви. На її утримання Володимир виділив десяту частину прибутків від своїх володінь, від чого і пішла її назва.

Нова релігія в народі не могла поширитися одразу з наказу князя. Її введення зустрічало опір і вимагало примусових заходів. Неймовірно, щоб усі кияни хрестилися у річці водночас, як це описано у літописі. Таке колективне охрещення можливе, але тільки як демонстрація представників вищих верств, як приклад для населення. На те, що спочатку християнство було прийнято у середовищі пануючого класу, а вже потім поширилося в народі, натякає й літопис, коли наводить відповідь простого населення на заклик князя прийняти християнство: «Аще бы се не добро было, не бы сего князь и боляре прияли».

У Новгороді проти прийняття християнства спалахнуло повстання. Посадник Добриня і тисяцький Путята примусили новгородців хреститися насильно. «Путята крести мечем, а Добриня огнем». Не з радістю було зустрінуто введення християнства і в Києві, де, як пише літописець, «плакахуся его навѣрнии людье, еще бо не бяху прияли святаго крещенья».

Християнство поширювалося по країні поволі і повністю так і не витіснило язичництва. Про те, як міцно язичництво трималося у народній свідомості, свідчить той факт, що воно часто було ідейною зброєю у боротьбі трудящих проти експлуататорів. Волхви, як зазначалося, очолили повстання 1024 р. у Суздальській землі, а у 70-х роках XI ст. — у Ростовській. До того ж часу належить поява волхва у Новгороді, який «хула веру хрестьянскую». На бік волхва став весь народ, а з єпископом залишився лише князь з дружиною, зазначає літописець. Довгий час у народі поклонялись язичницьким богам «под овином», приносили жертви «бесом, болотом и кладезем». Багато елементів старої релігії сприйняло і християнство, яке стало панівною формою ідеології на Русі. Її інтересам

служили писемність, література, мистецтво. Прийняття християнства сприяло широкому проникненню на Русь досягнень передової візантійської культури. Але це ніяк не означає, що культура Київської Русі своїм походженням і розвитком зобов'язана християнству. І до запровадження християнства на Русі існували писемність, розвивалася архітектура й мистецтво.

Введення християнства на Русі мало як позитивні, так і негативні наслідки. Християнство сприяло розширенню економічних і культурних відносин Київської Русі з європейськими країнами, а також зміцненню зв'язків між окремими її землями. Разом з тим нова релігія була вірною прислужницею феодальної держави; вона освячувала панування меншості і закликала трудове населення Русі до покірливості і терпіння. Досить швидко давньоруська православна церква сама стала крупним феодалом і брала безпосередню участь в експлуатації трудящих.

Київська Русь у першій половині XI ст.

Під час приготувань до воєнного походу на Новгород проти непокірного сина Ярослава Володимир захворів і невдовзі помер. Сталося це 1015 р. Отже, конфлікт між батьком і сином не переріс у війну, але вона розпочалася між його синами.

Користуючись відсутністю у Києві інших братів, старший син Володимира Святополк, що сидів у Вишгороді, захопив великий київський стіл і розпочав боротьбу проти братів — справжніх і можливих своїх суперників. Першою жертвою цієї боротьби став Борис, якого вбили намовлені Святополком варяги, коли він повертався з походу. Така ж доля спіткала древлянського Святослава і муромського Гліба.

Проти Святополка виступив новгородський князь Ярослав Володимирович. Битва між ними відбулася навесні 1016 р. поблизу м. Любеча на Дніпрі. Дружина Святополка зазнала поразки. Князь утік до Польщі, а Ярослав уступив у Київ, нагородивши новгородців, які брали участь у битві. Відпускаючи їх додому, Ярослав дав їм «Правду і Устав» — хартію, в якій новгородцям надавалися певні привілеї. Перші статті найдавнішньої редакції «Руської правди», як вважають дослідники, містять основні положення цієї хартії.

Святополк не змирився з втратою великокнязівського стола. Його союзником у боротьбі проти Ярослава виступив його тесть, польський король Болеслав I. У 1018 р. польські війська, серед яких були німці, угри й печеніги, захопили Київ. Ярослав утік до Новгорода. Номінально київським князем знову став Святополк, а насправді господарювали у Києві поляки, гарнізони яких розташувались у містах і селах Київської землі і грабували населення. Згодом, під тиском киян, що не терпіли насильства і вбивали окупантів, Болеслав I змушений був повернутися додому. Червенські міста, відвойовані Володимиром, знову потрапили під владу Польщі.

Тим часом Ярослав зібрав нове військо і вдруге виступив проти Святополка. Битва сталася у 1019 р. поблизу Переяслава на р. Альті. Як свідчить літописне оповідання, «бысть сѣча зла, яка же не была в Руси, и за рукы емлюче сечахуся, и выступашася трижды, яко по удольемь крови тещи». Вона тривала від сходу сонця до вечора і закінчилася перемогою Ярослава. Святополк утік на захід, а Ярослав знову посів київський престол.

У 1023 р. проти Ярослава виступив брат Мстислав, який князював у далекій Тмутараканській землі. Останній з своєю дружиною, хозарами

і косогами у відсутність Ярослава підступив до Києва. Але кияни його у місто не пустили. Тоді Мстислав рушив на Чернігів і захопив його. Наступного року з Новгорода повернувся Ярослав. Битва між військами братів під Лиственом поблизу Чернігова закінчилась перемогою чернігівців. 1026 р. у Городці на Десні князі уклали мир: «И раздѣлиста по Днѣпръ Руськую землю; Ярославъ прия сю сторону, а Мьстиславъ ону. И начаста жити мирно в братолюбьствѣ, и уста усобица и мятежь, и бысть тишина велика в земли». Але розподіл цей був номінальним. Реально брати спільно розв'язували основні державні питання, що стосувалися всієї Русі, спільно здійснювали воєнні походи.

У 1030 р. відбувся похід руських військ на Польщу, у результаті якого повернуто Белз, а також на чудь, на землі якої було засновано м. Юр'їв. Спільною акцією братів був і похід на Польщу 1031 р., коли їхні війська «заяста грады Червеньския опять». Під час походу взято багато полонених, яких Ярослав і Мстислав поділили між собою. Своїх полонених Ярослав оселив на р. Росі.

Поселення польських військовополонених на Росі стало частиною заходів щодо зміцнення південних кордонів Русі. Укріплення, збудовані Володимиром на Правобережжі, недалеко від Києва, виявилися недостатніми. Прорив лінії укріплень ворогом відразу створював загрозу найближчим до Києва містам і безпосередньо Києву. За межами лінії укріплень залишалися великі простори родючих земель. Отже, існувала потреба створити нову лінію укріплень далі на південь, що й здійснив Ярослав. Як зазначається у літописі під 1032 р., Ярослав «поча ставити городы по Рьси».

У 1036 р. Мстислав помер. Його поховали у церкві Спаса в Чернігові. Ярослав Мудрий став одноособовим правителем Русі. Найважливішим своїм завданням він вважав збереження цілісності держави. Цьому завданню підпорядковувалася його зовнішня і внутрішня політика.

У галузі зовнішньої політики Ярослав, як і його батько, більше покладався на дипломатію, ніж на зброю. Він зумів забезпечити для Київської Русі визнання й високий авторитет на міжнародній арені. Міжнародне становище тої чи іншої країни в епоху середньовіччя нерідко визначалося династичними зв'язками. Чим вище становище займала держава і чим більшим авторитетом користувався її володар, тим більше було бажаючих серед іноземних правителів поріднитися з ним. Королі майже усіх західних держав вважали за честь вступити у династичні зв'язки з Ярославом Володимировичем.

Після повернення червенських міст відносини Русі з Польщею стали мирними, союзницькими. Ярослав допоміг польському королю Казимиру відновити мир у Польщі, порушений внутрішніми міжусобицями. Між дворами Ярослава і Казимира встановилися тісні родинні зв'язки: польський король одружився на сестрі Ярослава Марії-Добронезі, а свою сестру він видав заміж за сина Ярослава Ізяслава.

Союзницькі відносини існували між Київською Руссю і Германською імперією, імператор якої Генріх III підтримав Ярослава у його боротьбі за червенські міста. Посли Русі двічі відвідували германського імператора. Святослав Ярославич був одружений з сестрою єпископа трірського.

Тісні зв'язки підтримувала Київська Русь з скандінавськими країнами. Варяги брали участь у битвах Ярослава з Святополком поблизу Любеча і на Альті, у битві під Лиственом з Мстиславом. У Ярослава тимчасово знайшов притулок вигнаний з батьківщини норвезький король Олаф. Сам Ярослав одружився на дочці Олафа Інгігерді — Ірині.

Норвезький принц, який потім став королем Норвегії, Геральд Сміливий був одружений на дочці Ярослава Єлизаветі.

Навіть далека від Київської Русі Франція прагнула до встановлення дружніх відносин з київським князівським двором. Король Франції Генріх IV одружився з дочкою Ярослава Анною. Після смерті короля Анна за малоліття сина Філіпа була регентшею Франції, а коли Філіп став французьким королем, допомагала йому управляти державою. Її підписи кирилицею (Ана рьина) стоять на кількох державних документах, останній з яких датований 1075 р.

Складний характер мали відносини Русі з Візантією. Мир, що встановився після запровадження на Русі християнства, тривав до 1043 р., коли відбувся новий похід на Візантію. Невідомо, що призвело до цього. Можливо, похід став відповіддю Русі на намагання Візантії поширити на неї свій політичний вплив. Похід руських військ очолив старший син Ярослава Володимир, новгородський князь. Воєводою при ньому був Вишата, нащадок прославленого у билинах воєводи Добрині. Початок воєнної кампанії склався на користь руського війська, але потім візантійський флот, озброєний грецьким вогнем, завдав йому значної поразки. Довершив розгром руського флоту шторм, під час якого загинуло багато кораблів. Ті, що уціліли, повернулися додому з Володимиром Ярославичем. Частина дружини на чолі з Вишатою додому поверталася суходолом. На Балканах її перестріло візантійське військо, багато руських воїнів потрапило в полон і було осліплено.

Пізніше відносини Київської Русі з Візантією нормалізувалися. Руських полонених повернули на батьківщину. А згодом один з синів Ярослава — Всеволод — одружився на візантійській царівні з родини Мономаха. Старший син Всеволода від цього шлюбу — Володимир — був прозваний на честь діда Мономахом.

Перша половина XI ст. в історії Київської Русі — це час подальшого її розвитку. Він позначився загальним піднесенням країни, зміцненням економічних і культурних зв'язків між її окремими частинами, розквітом Києва як центру держави.

За князювання Володимира Святославича адміністративний центр Києва розташовувався у межах «города Володимира», що включав Старокиївську гору та прилеглу територію. Фундаменти так званих Софійських воріт, виявлені на розі Володимирської і Великої Житомирської вулиць, фіксують межі «города Володимира» з півдня. За часів Ярослава територія центральної частини Києва значно розширилась. Навколо неї були зведені потужні укріплення, в центрі «города Ярослава» виріс красивий архітектурний ансамбль.

Межі «города Ярослава» на сучасному плані Києва окреслюються з півдня площею Калініна, вулицями Мала Підвальна і Ярославів вал, з заходу — Львівською площею, з північного сходу — вулицею Великою Житомирською і схилами до Дніпра. Довжина укріплень сягала понад 3,5 *км*, а загальна площа території в їх межах становила 80 *га*. У системі укріплень «города Ярослава» було троє воріт: Золоті, Лядські й Жидівські. До наших днів збереглися руїни Золотих воріт, які були головним в'їздом до Києва.

Особливу увагу Ярослав приділяв поширенню і зміцненню християнства. Він, як і його батько, добре розумів значення християнства для Київської Русі. За словами літописця, при Ярославі «нача вера хрестьянська плодитися и ширитися». Ярослав надав церкві спеціальний церковний устав, в якому визначалися права церкви і духівництва. За



Будівництво міста Києва. (Мініатюра з Радзівіллівського літопису.)

цим уставом, церква мала право суду над віруючими за порушення християнських норм моралі й звичаїв у родинному житті та шлюбних відносинах.

Важливим заходом Ярослава у галузі внутрішньої політики стало призначення (близько 1051 р.) київським митрополитом відомого письменника і культурного діяча Іларіона. Із запровадженням християнства як державної релігії Київської Русі візантійський імператор, що вважався головою православ'я, став верховним ієрархом і над руською православною церквою. Він призначав на Русь митрополитів, через яких намагався впливати на її політичне життя. З призначенням митрополитами осіб з місцевих церковних діячів візантійська дипломатія втрачала можливість впливати на політику Русі.

За часів Ярослава складено першу пам'ятку руського права — так званий «Устав Ярослава», або найдавнішу «Руську правду», яка була дана Новгороду 1015 р. як збірник правових норм при розгляді різних конфліктів серед новгородського населення. Разом з тим вона відбивала певні риси життя руського середньовічного міста взагалі. Соціальні суперечності, про які свідчить «Устав», були характерними і для інших руських міст. Юридичні норми «Уставу» при розгляді різних справ стали загальнодержавними.

Великих успіхів за князювання Ярослава Мудрого досягли культура й освіта. Було перекладено багато грецьких книг на давньоруську мову. У Новгороді існувала школа, де навчалися грамоті триста учнів. При Софійському соборі у Києві була заснована перша на Русі бібліотека, де писалися літописи і перекладалися книги.

Київська Русь у другій половині XI — на початку XII ст. Боротьба Русі з половцями

Ярослав Мудрий помер у 1054 р. на 76-му році життя. Спадкоємцями він залишив синів та племінників, між якими поділив землі Київської Русі. Київ, Новгород, Деревська і Турово-Пінська землі дісталися старшому синові — Ізяславу; Чернігів з Сіверською землею — Святославу; Переяслав з південним Лівобережжям — Всеволоду; Волинська земля — Ігорю; Галицька — племіннику Ростиславу Володимировичу; Полоцька — троюрідному племіннику Всеволоду Брячиславичу. На старшого сина Ізяслава як князя київського покладалася роль глави держави.

Ярослав мав всі підстави побоюватися, що після його смерті розпочнеться така ж боротьба між його нащадками за київський стіл, яка виникла між синами Володимира після смерті батька. У своєму заповіті він закликав князів жити в мирі. У «Повісті временних літ» читаємо: «Се азъ отхожю свѣта сего, сынове мои,— заповідав Ярослав,— имѣйте в собѣ любовь, понеже вы есте братья единого отца и матере. Да аще будете в любви межю собою, богъ будеть в васъ, и покорить вы противныя подь вы. И будете мирно живуще. Аще ли будете ненавидно живуще, в распряхь и которающеся [сварячися], то погыбнете сами, и погубите землю отець, своихъ и дѣдъ своихъ, юже налѣзоша [яку вони здобули] трудомь своимь великымъ».

Князі мали слухатись Ізяслава як старшого князя Русі, так само як вони слухались його батька. «Сего послушайте,— звертався Ярослав до інших князів,— якоже послушасте мене, да той вы будеть в мене мѣсто». Ізяславу ж він доручив стежити, щоб брати не переступали «предѣл братний» і не виганяли один одного з уділів. «Аще кто хощеть обидѣти брата своего, то ты помагай, его же обидять». Так визначав Ярослав політичні відносини між старшим братом як головою держави і молодшими братами як його васалами.

Але реальна сила й особистий авторитет Ізяслава були недостатніми для ролі старшого князя. За таких умов могла розпочатися міжусобна боротьба. Усвідомлюючи її негативні наслідки для Русі, троє старших братів — Ізяслав, Святослав і Всеволод — уклали союз для спільного управління державою. Союз старших Ярославичів тримався близько 15 років, протягом яких вони спільно здійснювали найважливіші політичні акції. Серед них, зокрема, був спільний виступ Ярославичів проти нового небезпечного ворога Русі — половців.

У 1036 р. відбулась остання битва з печенігами під Києвом, на тому місці, де, згідно з літописом, на відзнаку перемоги збудовано Софійський собор. У середині XI ст. місце печенігів у причорноморських степах зайняли нові кочовики, відомі у західних джерелах під назвою куманів, а на Русі — половців. Це був численний і небезпечний ворог. Напади їх були раптові й руйнівні. Нападаючи на Русь, половці палили міста і села, полонили тисячі людей. У літописах згадується 46 половецьких нападів на руські землі, насправді ж їх було значно більше.

Вперше половці напали на Русь (Переяславську землю) у 1061 р. У битві, що сталася між половцями і дружиною переяславського князя Всеволода, перевага лишилася за кочовиками. Ще більшими силами вони напали на Переяславську землю у 1068 р. Всеволод звернувся за допомогою до братів. На р. Альті половці знову розбили руські війська, князі повтікали з поля бою, а половецькі загони розійшлися по обох берегах Дніпра, спустошуючи руські землі, безпосередньо загрожуючи Києву.

Усвідомлюючи небезпеку, кияни зібралися на віче і звернулися до князя Ізяслава з вимогою дати їм зброю і коней, щоб виступити на боротьбу з половцями. Боячись озброєного народу, він відмовив. Це привело до вибуху народного повстання. Ізяслав утік у Польщу, а кияни оголосили своїм князем Всеслава Полоцького, який князював у Києві протягом семи місяців.

Тим часом Ізяслав, заручившись підтримкою польського короля Болеслава II, який доводився йому племінником, з польським військом рушив на Київ. Руські і польські війська зійшлися недалеко від Києва під Білгородом. Напередодні битви Всеслав утік до Полоцька. Кияни, боячися сваволі окупантів, звернулися до інших Ярославичів з проханням не допустити погрому Києва. Святослав і Всеволод зажадали від Ізяслава, щоб він не вводив поляків у Київ, але Ізяслав вступив у місто і вчинив жорстоку розправу над киянами. Він дозволив полякам грабувати населення, розпустив їх, як каже літописець, «на покорм». Населення почало партизанську боротьбу проти окупантів — «избиваху ляхи отай». Болеслав з військом змушений був повернути додому.

В умовах дальшого загострення класових суперечностей і посилення боротьби народних мас проти феодальної експлуатації князі і бояри вживали заходів щодо охорони осіб і майна феодалів та феодальної адміністрації. На князівській раді у 1072 р. було укладено «Правду Ярославичів» — нову редакцію «Руської правди». Вона містила ряд законів, що передбачали сувору кару за будь-яке порушення феодальної власності і за виступи проти представників феодальної адміністрації.

Невдовзі суперечності між старшими Ярославичами знову загострились. У результаті тріумвірат їх розпався, і 1073 р. Всеволод і Святослав виступили проти Ізяслава. Ізяслав утік до Польщі, а київським князем став Святослав. Почалася міжусобна боротьба. Київ кілька разів переходив з рук у руки. В 1076 р. після смерті Святослава київським князем став Всеволод, але вже наступного року до Києва з поляками повернувся Ізяслав. У 1078 р. він загинув у битві, що сталася між Ізяславом і Всеволодом, з одного боку, та їх бунтівним племінником Олегом Святославичем — з другого. Київ перейшов до Всеволода, який князював тут до 1093 р. Після нього київським князем став Святополк Ізяславич.

Наприкінці XI ст. на політичній арені виступив син Всеволода Ярославича, переяславський князь Володимир Мономах. Разом з двоюрідним братом Святополком він намагався зберегти політичну єдність руських земель. Спільно з іншими князями Мономах організував походи проти половців, напади яких на руські землі в цей час посилились.

Щоб припинити князівські усобиці, організувати спільну боротьбу з половцями, Святополк і Володимир Мономах у 1097 р. скликали князівський з'їзд у Любечі, в якому, крім них, взяли участь чернігівський князь Олег Святославич, смоленський — Давид Святославич, володимир-волинський — Давид Ігоревич і теребовльський — Василько Ростиславич. З'їзд закликав князів припинити чвари й об'єднатися для боротьби з ворогом. «Почто губим Русьскую землю, сами на ся котору (сварки.— *П. Т.*) дѣюще? А половци землю нашю несуть розно, и ради суть, оже межю нами рати. Да нонѣ отселѣ имемся въ едино сердце, и блюдем Рускыѣ земли: кождо да держить отчину свою»,— читаємо у «Повісті временних літ».

Але князівська постанова не могла змінити політичних відносин у феодальній державі, боротьба між представниками вищої феодальної ієрархії тривала і після Любецького з'їзду.

Тим часом ефективна боротьба з половцями була можлива лише за умови спільних дій князів. У 1100 р. відбувся новий князівський з'їзд у Вітачеві, на порядку денному якого знову стояло питання про мир між князями. На початку XII ст. на Русі встановилися більш-менш мирні взаємовідносини, що дало можливість об'єднати сили для активної боротьби з половцями. Питання організації спільних походів розглядалися на з'їзді 1103 р., що зібрався поблизу Долобського озера під Києвом. На ньому було ухвалено вирушити на ворога спільними силами. Навесні 1103 р. похід очолили Святополк Ізяславич і Володимир Мономах. Руські війська рушили вниз по Дніпру до острова Хортиці. Попереду головних військ рухалися розвідувальні загони, які мали своєчасно виявити ворожі війська і тим самим запобігти їх несподіваному нападу. Сторожеві загони зустрілися з половцями, і в ході бою був убитий половецький воєначальник Алтунопа. У наступній битві взяли участь основні сили сторін. «И поидоша полци половецьстии, аки борове (ліс.— *П. Т.*),— каже літописець,— и не бѣ перезрити ихъ: и Русь поидоша противу имъ». Половці не витримали натиску і кинулися тікати.

1111 р. відбувся другий похід проти половців, який також очолили київський і переяславський князі. Руські війська підійшли до Ворскли, звідти до Сіверського Дінця, де взяли половецькі міста Шарукань і Сугров. За Сіверським Дінцем вони зустріли великий половецький загін і розбили його. Через три дні свіжими силами половці почали контрнаступ. У критичний момент у бій були введені резерви на чолі з Володимиром Мономахом, і це вирішило результат битви. Половці потерпіли поразку.

Походи проти половців доповнювалися заходами щодо укріплення кордонів Русі. Відбудовувалися старі фортеці й закладалися нові. Наприкінці XI ст. були побудовані лінії оборонних укріплень на півдні Київської Русі — по Сулі, Росі й Дніпру. Найважливіше значення мала Посульська лінія, яка захищала лівобережні руські землі від половецьких нападів. Від верхів'я річки до її гирла відомо 18 давньоруських городищ — сторожових фортець. Серед них найбільш вивченим є стародавній Воїнь, який знаходився у гирлі Сули.

Воїнь, заснований ще наприкінці X ст. Володимиром Святославичем, понад два з половиною століття стояв на сторожі руських земель. Літописи неодноразово розповідають про те, як Воїнь разом з іншими посульськими містами витримував напади торків і половців. Місто пережило і спустошливий напад половців 1186 р., коли, за виразом літописця, хан Кончак «снесе Сулу». У 1239 р. його зруйнували монголо-татари.

Кожна фортеця на Сулі, Дніпрі і Росі прикривала певну ділянку кордону, а разом вони складали єдину систему оборони півдня Русі. Зв'язок між фортецями здійснювався за допомогою світлової сигналізації, про що свідчать розкопки Вітачівського городища. На найвищій його точці виявлено залишки башти, на якій запалювали сигнальний вогонь.

Організатором і активним учасником боротьби з половцями був Володимир Мономах, який заслужив цим славу і популярність на Русі. Боротьба з половцями вимагала великих матеріальних витрат і людських ресурсів. Вона відривала від господарських робіт тисячі людей. А ті, хто безпосередньо не брав участі у воєнних походах, забезпечували військо всім необхідним.

Великим лихом для трудящого люду була міжусобна князівська боротьба, яка особливо посилилася в останню чверть XI ст. Князі не рахувалися з інтересами населення. Міжусобні феодальні війни супроводжувалися розоренням населених пунктів і полоном жителів.



Битва руських дружин з половцями. (Рисунок М. В. Гореліка.)

Половецькі напади й міжусобні феодальні війни посилювали тягар феодальної експлуатації. Незадоволення народу вилилось у повстання 1113 р. Володимир Мономах (1113—1125), який заступив на київському столі Святополка, розумів, що для заспокоєння народу, крім репресій, потрібні й законодавчі заходи. В результаті з'явився новий закон — «Устав Володимерь Всеволодичя», який дещо полегшував становище міських і сільських низів.

За часів Володимира Мономаха зміцнилися політичні зв'язки з Києвом князівств і земель Київської Русі. У відносинах з удільними кня-

зями Володимир виступав як необмежений монарх. І якщо траплялися випадки непослуху князів, він їх суворо карав. Як глава держави Володимир Мономах досяг становища свого діда Ярослава Мудрого. Йому корилися всі землі й князівства Київської Русі.

За князювання Володимира Мономаха припинилися спустошливі половецькі напади та внутрішні феодальні чвари. Мирні умови сприяли розвиткові господарства і культури, зростанню міст і феодальних замків. Саме до цих часів належить виникнення багатьох нових городищ і селищ. Йшов процес економічного зміцнення феодальних князівств.

Міжнародне становище Київської Русі на початку XII ст. ще більше зміцніло. Як і раніше, виявом високого авторитету Русі були династичні зв'язки київського двору з дворами Візантії і західноєвропейських країн. Мономах одружився з дочкою англійського короля Гаральда Гітою, його син Мстислав — з дочкою шведського короля Інга Стенкільсона Христиною, а дочка Марія вийшла заміж за візантійського царевича. Зятями сина Мономаха Мстислава були візантійський імператор, принци норвезький і датський, королевич угорський.

Володимир Мономах помер у 1125 р. на 73-му році життя. Його наступником став син Мстислав, який продовжував внутрішню і зовнішню політику батька. За князювання Мстислава давньоруська держава зберігала єдність і силу, як і за Володимира. Васальні князі знаходились у повній покорі Мстиславу.

У проведенні політики об'єднання давньоруських земель, подолання сепаратистських тенденцій, широкого наступу на ворогів Русі Мономах і Мстислав досягли великих успіхів. Їм вдалося значно стабілізувати внутрішнє становище, піднести авторитет Київської Русі на міжнародній арені, поставити її в ряд наймогутніших країн середньовічної Європи.

Розділ VIII

РУСЬ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ (XII — ПЕРША ПОЛОВИНА XIII ст.)

1. Основні тенденції історичного розвитку Русі

Першими десятиліттями XII ст. закінчився ранньофеодальний період історії Київської Русі, почалася епоха феодальної роздробленості. Історичний зміст цієї епохи довгий час визначався не точно або й зовсім неправильно. Нова стадія розвитку феодалізму на Русі нерідко оголошувалась явищем регресивним, яке зумовило економічний і культурний занепад країни. Нині на основі аналізу всіх наявних джерел, особливо археологічних, учені дійшли висновку, що Русь протягом XII — першої половини XIII ст. продовжувала розвиватися по висхідній лінії і за рівнем економіки і культури входила до числа найпередовіших країн Європи.

На думку академіка Б. О. Рибакова, який переконливо довів поступальність історичного розвитку Русі аж до монголо-татарської навали, час з 1132 по 1240 р. правильніше називати не періодом феодальної роздробленості, а початковим етапом розвинутого феодалізму, який характеризувався поглибленням процесів феодалізації у місті й на селі. Зміни в економічному базисі покликали до життя і нові форми політичної надбудови, які виявлялися, насамперед, у поглибленні процесів кристалізації на Русі окремих князівств. Наприкінці 30-х років XII ст. вони настільки зміцніли й виросли, що змогли почати самостійне, незалежне від Києва життя. Влада великого київського князя, який став першим серед рівних, відійшла в минуле і більше не поширювалася на всі давньоруські землі. Поряд з київським титул «великий князь» мали також владимирський, чернігівський та деякі інші князі, які в своїх князівствах були повновладними господарями. Раніше за інших від Києва відпочкувалися Полоцьк і Новгород, згодом — Владимир (Суздальський), Чернігів, Галич. Процес формування нової політичної карти Русі з багатьма центрами відповідав загальноісторичним умовам життя давньоруських земель.

Дослідження останніх років показують, що нова стадія розвитку феодалізму на Русі характеризувалася не тільки зміцненням імунітетних прав, а й надзвичайно розгалуженою системою васально-ієрархічних зв'язків. Панівний клас на Русі являв собою досить складну феодальну ієрархію, на верхніх щаблях якої стояли представники князівського роду, на нижчих — бояри, дружинна знать, дворяни. Всі вони були пов'язані між собою системою сюзеренітету — васалітету, яка і в умовах розчленованої форми землеволодіння лишалася визначальною системою державно-правових відносин.

Економічний розвиток Русі XII—XIII ст. відбувався шляхом зміцнення вотчинного господарства. Князі — засновники місцевих династій — досить швидко зміцнили своє становище в князівствах і ввійшли в тісний контакт з земським боярством, представниками земельної знаті,

заінтересованої в мирному господарюванні у своїх вотчинах. З часом між осілими князями та місцевим родовим боярством виникли непримиренні суперечності, які нерідко переростали у воєнні конфлікти. Не одержавши від князя тих прав і привілеїв, на які вони розраховували, бояри досить часто позбавляли князя влади. В свою чергу князі, яким вдавалось утриматись у тій чи іншій землі на довший час, жорстоко розправлялися з непокірними васалами.

У боротьбі з сепаратистськими тенденціями великого боярства князі спиралися на постійну дружину, яка розташовувалася поблизу стольного міста князівства й була готова в будь-яку хвилину виступити в похід. Протягом XII ст. у кожному князівстві народжувався нижчий прошарок феодалів — дрібне дворянство, яке формувалось із князівських дружинників, слуг, рядовичів і тіунів.

Дворяни, будучи суперником боярства і живучи з милості своїх князів, засновували власні феодальні гнізда навколо старих міст, ставали не тільки дрібними землевласниками, а й володарями залежних селян. Економічна нестабільність, залежність від княжої влади визначали й політичні симпатії дворянства. Князівська «чадь», «отроки» і «детские» були зацікавлені у стабілізації внутрішнього становища земель, вони вірою і правдою служили своєму князю, вважаючи його уособленням об'єднавчих тенденцій. Не випадково Даниїл Заточник, один із князівських слуг, зауважував, що «лучше мне в лаптях жить при княжьем дворе, чем в сафьяновых сапогах при боярском».

Одним із основних елементів суспільного й державного розвитку Русі, як і всієї середньовічної Європи, були міста. Найвищий їх розвиток і зростання припадає на XII—XIII ст. Давньоруські міста являли собою надзвичайно складні соціально-економічні й політико-адміністративні організми, основу господарського життя яких становили ремесло й торгівля, а також сільськогосподарське виробництво. Тут виготовлялося все необхідне для держави, для потреб господарства, побуту, торгівлі та війни. На міських посадах працювали золотарі, емальєри і склороби, гончарі й ковалі, різьбярі по дереву, каменю і кістці, ткачі і кожум'яки, шевці, зброярі тощо. Міста були також адміністративними центрами, фортецями, колективними замками великих земельних магнатів округи або князівства, центрами культури, місцем зосередження церковного управління.

Водночас з економічним розвитком давньоруських земель у XII—XIII ст. значно розширились торговельні зв'язки між ними. Їх зміцненню сприяла наявність певної ремісничої спеціалізації, як окремих міст, так і цілих районів. Успішно розвивалась у цей час і міжнародна торгівля Русі; для захисту торговельних шляхів від половців (грецького, соляного й залозного) неодноразово виступали з'єднані дружини руських князівств.

З розвитком внутрішньої та міжнародної торгівлі у великих містах ріс і зміцнював свої позиції стан лихварів та крупних ремісників. Це проти них і земельних магнатів, які зосереджувались у містах, піднімалося на боротьбу рядове населення торговельно-ремісничих посадів. Класова боротьба у давньоруських містах XII—XIII ст. була складною і набирала різного вияву. Вона спалахувала як у формі повстань, так і у вигляді церковних єресей. Міські низи, нещадно експлуатовані боярами, купцями й лихварями, об'єднувались у корпорації, подібні до ремісничих цехів країн Західної Європи. Іноді спільниками «чорного люду» виступали князі, які використовували невдоволення мас у боротьбі проти незалежних бояр. Опорою панівного класу, засобом ідеологічного

впливу на маси була церква, а вище духовенство — частиною самого панівного класу. Церковна організація нагадувала світську. На чолі церкви стояв митрополит «київський і всієї Русі», якого призначав або патріарх константинопольський, або великий київський князь з наступним затвердженням його собором руських єпископів. Єпархіями, які у XII—XIII ст. територіально наближалися до князівств, управляли єпископи. Вони відбиралися місцевими князями переважно з київського духівництва і затверджувалися київським митрополитом. Важливу складову частину церковної організації становили монастирі, що розташовувалися у великих містах і за їх межами. У XII—XIII ст. монастирі перетворилися на великих землевласників. Вони володіли містами й селами, тисячами залежних селян і величезними земельними угіддями. Крім того, монастирі широко займалися лихварством, у їх володіннях розвивалися ремесло й торгівля. Церква брала активну участь і в політичному житті Русі, у феодальних усобицях і класовій боротьбі.

Активізація суспільно-політичного життя Русі періоду феодальної роздробленості пробуджувала почуття загальнонародної єдності, що знайшло виявлення в численних літописах і літературних творах — від «Поучения» Мономаха до «Слова о погибели земли Русской». У своєму патріотичному ставленні до Руської землі літописці й публіцисти піднімалися до розуміння загальноруських інтересів. Багато в чому вони відбивали почуття і настрої народних мас Русі, етнічний розвиток якої відбувався шляхом подальшої консолідації давньоруської народності. В її основі лежали свідомість спільного походження й історичної долі, єдність мови, культури, віри, наявність міцних економічних зв'язків тощо.

Незважаючи на політичну роздробленість Русі й зростання обласних відмінностей, у XII—XIII ст. розвивалася і самобутня, єдина в своїй основі руська культура. Відмінності були значною мірою поверховими, а єдність опиралася на глибокі основи творчості трудових мас. Закономірно, що матеріальна культура Русі XII—XIII ст. стала більш єдиною. Причому ця єдність простежується не тільки в широкому асортименті виробів міського й сільського ремесла, а й у домобудівництві і навіть у кам'яній архітектурі. Поступальний розвиток давньоруських міст як осередків вищих культурних цінностей народу свідчив про надзвичайну силу у суспільстві доцентрових тенденцій. На Русі склався єдиний (при певних локальних відмінностях) народний стиль культури, який став основою утворення споріднених національних культур російського, українського і білоруського народів.

Політичне життя феодальної Русі XII — першої половини XIII ст. характеризувалося невпинними зіткненнями доцентрових і відцентрових сил, постійною конфронтацією тенденцій єдності давньоруських земель з їх політичним дробленням. Напружена міжусобна боротьба князів і князівських угруповань відбувалася на грунті відстоювання тієї чи іншої програми загальноруської єдності. Певний час традиційним символом цілісності Русі виступав Київ, навколо якого точилася боротьба претендентів за старшість; згодом поряд з Києвом висунулись і нові об'єднавчі центри — Чернігів, Владимир на Клязьмі, Смоленськ, Галич.

Політичне суперництво окремих князівських династій Русі викликало до життя близько середини XII ст. систему двоумвірату — співправління на київському столі князів із двох ворогуючих князівських ліній, які не бажали поступатися першістю одна одній. Співправління князів-двоумвірів відіграло позитивну роль в історії Південної Русі, оскільки воно певною мірою пом'якшувало гостроту міжкнязівських усобиць і сприяло

згуртуванню сил для боротьби з половцями. Князі-співправителі, за якими постійно стояли Смоленське князівство або Волинь, чернігово-сіверські або владимиро-суздальські землі, зв'язували Південну Русь з іншими районами Русі.

Протягом XI — початку XII ст. на політичній карті Русі з'явилося близько 15 незалежних великих князівств, з яких п'ять — Київське, Чернігівське, Переяславське, Володимиро-Волинське і Галицьке — знаходились у межах сучасної території Української РСР. Згодом, у другій половині XII і в XIII ст., процес дальшого політико-адміністративного дроблення захопив і їх. У кожному князівстві, в свою чергу, з'явилося багато невеликих князівств-васалів.

Поряд з дробленням у ряді земель Русі чітко виявились і тенденції до єдності, виразником яких була сильна князівська влада. Особливо виразно вони виявилися у Владимиро-Суздальській Русі, де вже наприкінці XII ст. визначилася перемога великокнязівської авторитарної влади. «У кожній з ...середньовічних держав,— писав Ф. Енгельс,— король являв собою вершину всієї феодальної ієрархії, верховного главу, без якого васали не могли обійтись і щодо якого вони одночасно перебували в стані безперервного бунту»[1]. Це висловлювання Ф. Енгельса повною мірою може бути віднесене і до політичної ситуації, що склалася на Русі у XII— першій половині XIII ст.

Цілий ряд прогресивних явищ — складання великих економічних областей, подолання замкнутості феодального натурального господарства, встановлення тісних економічних зв'язків міста з селом та інші, які спостерігаються в житті Русі цього часу, не набули ще такого розвитку, який зупинив би процеси дальшого дроблення давньоруських князівств.

Історичні події розгорнулися так, що об'єднавчі тенденції, які виходили з Києва, Владимира, Смоленська, Чернігова, Галича, були насильно перервані монголо-татарським нашестям.

У наступній боротьбі за національну незалежність ідеї єдності всіх давньоруських земель, які з такою силою прозвучали в знаменитому «Слові о полку Ігоревім», відіграли вирішальну роль.

2. Київська земля

В епоху феодальної роздробленості, яка характеризувалася завершенням процесів виділення окремих князівств, Київ перетворився із столиці Русі в стольне місто однієї з її земель і, як вважає радянська історична наука, знаходився приблизно в однакових умовах з такими містами, як Новгород, Владимир на Клязьмі, Смоленськ, Галич, Чернігів. Відрізнявся Київ від них лише своїм історичним минулим, становищем церковного центру усіх давньоруських земель, а також місцем і роллю у боротьбі Русі з половцями. Київська земля, що була давнім політичним і територіальним ядром Київської Русі, на відміну від більшості земель не перетворилась у спадкову вотчину якоїсь із князівських ліній, а протягом XII— першої половини XIII ст. вважалася власністю великокнязівського київського стола і навіть загальнодинастичною спадщиною давньоруського князівського роду.

---

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 392.

Територія

Формування території київського домену в основному завершилось у другій половині XI ст., коли давня Руська земля розділилася на три частини між Києвом, Черніговом і Переяславом. До київського стола відійшли колишні Полянське Правобережжя, землі древлян, південно-західні райони розселення дреговичів, а також землі уличів у басейні Південного Бугу. В неспокійні часи феодальної роздробленості, коли території більшості давньоруських князівств стабілізувалися, межі Київської землі постійно зазнавали змін. Іноді до київських володінь приєднувались землі інших князівств. Київські князі з династії чернігівських Ольговичів утримували за собою В'ятицьку землю і частково Прип'ятське Лівобережжя, а під час князювання в Києві представників роду Мономаха статут київських доменіальних володінь дістали Посейм'я і Туровська волость. Мав місце і зворотний процес, коли в результаті роздачі київських волостей молодшим князям, князям-ізгоям, а нерідко й сильним удільним, які постійно претендували на долю в загальноруській родовій спадщині, володіння власне Києва значно скорочувались.

Київська земля займала частково зони Лісу й Лісостепу, що, безперечно, позитивно відбивалося на її економічному розвитку. Родючі чорноземні грунти лісостепової зони здавна зумовлювали тут високу культуру землеробства, а багате на будівельний матеріал і корисні копалини Полісся забезпечувало сировиною ремісниче виробництво. Численні ріки, в тому числі Дніпро, Десна, Прип'ять, Південний Буг, зв'язували Київську землю з найвіддаленішими місцевостями Русі, а також із міжнародними торговельними ринками.

У стратегічному відношенні окраїнне положення Київської землі, що межувала з половецьким Степом, не було сприятливим. Постійні вторгнення печенігів, торків, половців у її південні райони підривали економіку, відволікали населення на боротьбу з ворогами Русі. Життя тут було небезпечним, але, як свідчать літописні й археологічні джерела, південноруське порубіжжя і в XII ст. мало досить високу густоту населення. Відхід його в безпечніші райони Русі почався тільки після поразки руських дружин на Калці.

Одночасно з формуванням основної території Київської землі визначались і її межі. На Лівобережжі, після виділення Чернігівщини в окреме князівство, за Києвом залишалася невелика смуга (завширшки в 10—15 *км*) землі, що витягнулась від Десни до Трубежа. Серед київських володінь літопис називає тут Ольжичі, Лутаву, Моровійськ, Городець, Саків, Рудичі. Центром задніпровської київської волості був Саків. 1101 р. у цьому місті, що знаходилось на південь від Києва, Святополк і Мономах уклали мир з половцями, а в 1142 і 1146 рр. воєвода чи посадник Сакова Лазар Саковський брав активну участь у київських подіях. Ще раз Саків згадується у літописі під 1150 р., коли брат Юрія Долгорукого Ростислав змусив саковців, названих турпеями, відмовитися від допомоги Ізяславу Мстиславичу, супернику суздальського князя у боротьбі за Київ.

Лутава і Моровійськ знаходилися на києво-чернігівському порубіжжі, недалеко від Десни. Тут відбувалися зустрічі і переговори київських князів з чернігівськими. Звідси 1154 р. Юрій Долгорукий направив грамоту Ізяславу Давидовичу в Київ з вимогою звільнити великокнязівський стіл. Згодом ці населені пункти перейшли до складу чернігівських володінь. Поблизу Києва розташовувалися Ольжичі. 1142 р. великий князь Всеволод Ольгович, бажаючи порозумітись із

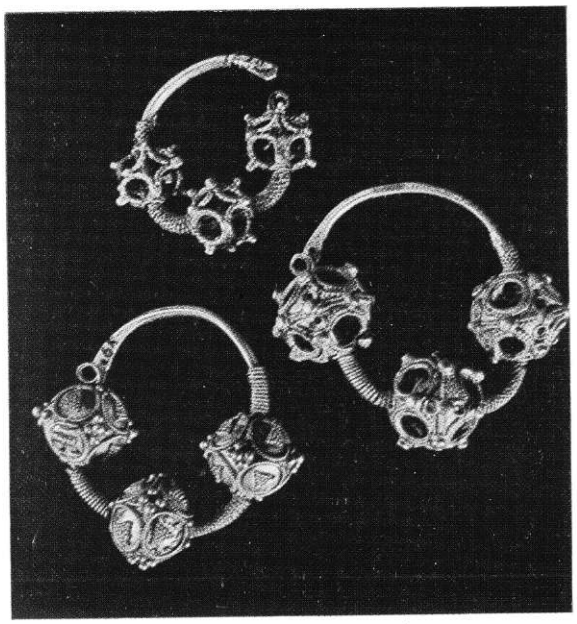
братами, скликав їх на переговори в Ольжичі. Через два роки тут зупинялися київські князі Ізяслав Мстиславич і Вячеслав Володимирович, які поспішали на виручку обложеному Юрієм Долгоруким Чернігову. Як крайній пункт Київської землі на лівому березі Ольжичі згадуються в літописі ще двічі — під 1161 та 1183 рр. Аналогічну роль відігравав і Городець, також розташований, за літописом, недалеко від Києва. Напевно, Городець був заміською резиденцією київських князів і правив за місце князівських зустрічей.

На правому березі північні рубежі Київської землі проходили по вододілу Прип'яті, Березини і Німану. Ці землі, населені дреговичами, протягом майже всієї історії Русі перебували під впливом Києва. Головне місто дреговичів Туров, розташоване на правому березі Прип'яті, тривалий час відігравало помітну роль серед міст Київської землі; Туров, як правило, належав старшому, після великого київського, князю. 1142 р. у Турові сидів Вячеслав, 1150 р.— син Юрія Долгорукого — Андрій, у розпорядження якого перейшли також Пінськ і Пересопниця. 1154 р. великий князь Ростислав Мстиславич наділив Турово-Пінською землею Святослава Всеволодовича. У наступному році одне з визначних міст басейну Прип'яті Мозир Юрій Долгорукий віддав Святославу Ольговичу. У цьому районі літопис називає також Чичерськ, Брягин, Случеськ, Клечеськ, Чорторийськ, Дубровицю та інші міста, що знаходилися під владою київських князів.

Західні межі Київської землі вже у X—XI ст. дійшли до Горині і Західного Бугу, де розташовувалася Берестейська область. У Погоринні існували такі міста, як Пересопниця і Заріческ, Шумськ на р. Вілії, Тихомль на р. Горині, Чемерин на р. Олиці, що впадала в Горинь, Корчеськ на р. Корчині та деякі інші. Оскільки ці землі лежали ближче до Волині й Галичини, ніж до Києва, вони досить часто були «яблуком незгоди» між князями названих центрів. Проте перевага залишалася за Києвом; у погоринських містах, як правило, сиділи посадники великого князя. 1152 р. за умовами мирної угоди між Ізяславом Мстиславичем і Володимиром Галицьким, останній зобов'язувався не претендувати на «города русские», тобто київські, після чого великий князь «посла посадники своя въ городы, на нихъ же бяше хрестъ цѣловалъ Володимиръ въ Бужескъ, въ Шюмескъ, въ Тихомль, въ Выгошевъ, въ Гноиницю».

Південно-західні рубежі Київської землі проходили по лінії верхньої течії Південного Бугу й Случі. Літопис у числі київських називає тут такі міста, як Божський, Котельниця, Межибожжя. Побузькими містами, як своєю вотчиною, розпоряджалися, головним чином, київські князі. Так, 1146 р. Ізяслав Мстиславич, позбавивши Святослава Всеволодовича м. Володимира, віддав йому натомість «Бужьскый и Межибожъе и пять городовъ». У 1148 р. «Божьскый, Межибожие, Котелницю и ина два городы» Ізяслав віддав сину Юрія Долгорукого Ростиславу. Збираючись у похід проти Юрія, Ізяслав наказав Ростиславу йти в Божський і там постерегти «земли руськой». Отже, Побужжя, на яке постійно претендував Галич, служило своєрідним бар'єром, що захищав Київ з південного заходу. Між верхньою течією Південного Бугу, Тетерева і Случі, знаходились болоховські міста Деревич, Губин, Кудін, Кобуд, Дядьков та інші, які належали київським князям, а в другій чверті XIII ст. виділилися в окремий князівський наділ.

Південні рубежі Київської землі, які водночас були і південним кордоном давньоруської держави, зазнавали постійних нападів кочових народів. Наприкінці XI ст. Пороська оборонна лінія, створена за Яро-



Золоті трибусинні сережки київського типу. XII—XIII ст.



Золоті колти з перебірчастою емаллю. XII—XIII ст.

слава Мудрого, була прорвана новим сильним ворогом Русі — половцями, але вже на початку XII ст. спільними зусиллями руських князівств вона була відновлена. У другій половині XII ст. кордони Київської землі відсунулися значно південніше Росі і, напевно, доходили до Тясмину.

Боротьба Русі із кочовими народами Степу, що тривала століттями, покликала до життя складну систему оборонних рубежів на півдні Київської землі. Крім Пороської і Стугнянської, у другій половині XI — на початку XII ст. була зведена Дніпровська оборонна лінія, яка мала захищати водний торговельний шлях і південні підступи до Києва. Через придніпровські міста здійснювався зв'язок Києва з південним кордоном Русі. Літопис називає тут такі населені пункти, як Треполь, Новгород-Святополч, Іван, Чучин, Заруб, Канів на Дніпрі, Корсунь, Торческ, Юр'єв на Росі. Систему воєнно-феодальних замків у південноруському пограниччі доповнювали потужні земляні вали, які проходили у межиріччі Росі й Роставиці, а також вздовж лівого берега Стугни і далі у південно-західному напрямку за Ірпінь і Здвиж. Літописець так розповідав про похід руських дружин проти половців у 1093 р.: «И минувше Треполь, проидоша валъ. И се Половцѣ идяху противу, стрѣлци противу пред ними; нашимъ же ставшимъ межи валома, и поставиша стяги своя, и изодоша стрилци из валу».

Міста

Київська земля в період феодальної роздробленості була однією з розвинутих і густонаселених областей Русі. Загальна кількість її міст, згадуваних у писемних джерелах, досягала 79. Різні типи населених пунктів розподілялися на території Київської землі нерівномірно. Як правило, великі міські центри знаходились у лісостеповій смузі на підступах до Києва. Вздовж південних рубежів стояли міста-фортеці, сторожові застави, що охороняли державний кордон Русі. У Прип'ятському Поліссі було менше міст, ніж в інших районах Київської землі, але й тут існували великі міста. У зв'язку з поглибленням процесів феодалізації і дальшим зростанням продуктивних сил на Русі, на Київській землі з'явилася велика кількість нових населених пунктів — міст, феодальних замків, фортець, неукріплених сільських поселень.

Головний центр Київської землі — Київ — і в цей час продовжував свій поступальний розвиток. Місто епохи феодальної роздробленості займало велику площу, а його населення становило 50 тис. чоловік. Київ був одним з найбільших міст не тільки Русі, а й усієї середньовічної Європи. Протягом XII — першої половини XIII ст. у Києві зводиться близько 20 кам'яних будівель культового, цивільного й фортифікаційного характеру, що становить майже половину споруд, збудованих за всю його домонгольську історію. Будівельні роботи таких масштабів були, безперечно, під силу тільки великому місту, яке мало значні економічні ресурси та резерви робочої сили. Для порівняння зазначимо, що у Владимирі (Суздальському) і Галичі, які швидко прогресували, за цей час з'явилося відповідно 10 і 12 кам'яних будівель.

У будівництві кам'яних споруд Києва брали участь архітектори з різних давньоруських земель. Цей висновок значною мірою грунтується на свідченні літописної статті 1175 р., в якій читаємо: «Уже ли Киеву поѣха, господине, в ту церковь, тѣми Золотыми вороты, ихже дѣлать послалъ бяше тои церкви на велицѣм дворѣ на Ярославлѣ, а река: хочю создати церковь таку же, яка же ворота си золота, да будеть память всему отечѣству моему». У цій давній літописній розповіді про участь владимирських



Срібний браслет з черню. XII — XIII ст.

майстрів у будівництві церкви у Києві особливо цікавим є те, що Андрій Боголюбський, який все життя боровся за політичний пріоритет своєї північно-східної столиці, вирішив спорудити храм у давньому центрі Русі на пам'ять «всему отечеству».

Економічну основу життя стародавнього Києва становили ремесло й торгівля, розквіт яких припав на середину XII ст. За час археологічного вивчення Києва виявлено близько 50 ремісничих майстерень, де виготовлялися керамічні, ковальські, ювелірні, кістяні, скляні, дерев'яні та інші вироби. На думку дослідників, численні ремісничі майстерні припинили своє існування в основному в результаті розгрому Києва монголо-татарськими завойовниками. Характерним є також і те, що переважна більшість відомих на сьогодні виробів київського ремесла належить саме до XII—XIII ст. Київські ремісники у цей час знали багато технічних й технологічних прийомів обробки заліза, міді, срібла, сплавів. На Русі не було жодної технічної різновидності обробки кольорових і благородних металів, якою б не володіли київські золотарі.

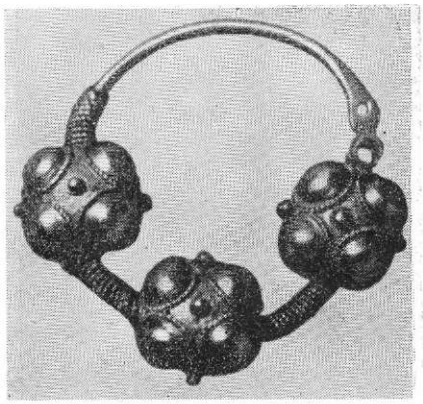
Вивчаючи ремесло Київської Русі, дослідники дійшли висновку, що ніякого занепаду його з другої половини XII ст. не спостерігається ні у Києві, ні в інших містах. Давньоруські майстри у ряді галузей ремесла, зокрема в техніці емалевого пастилажа, золотого розпису по міді, зерні й скані, випереджали своїх західноєвропейських колег. Головна заслуга в цьому належала київським ремісникам, які аж до монголо-татарської навали були законодавцями художніх мод і технічних новинок давньоруського ремесла.

Поряд з ремеслом у Києві XII—XIII ст. процвітала й торгівля. На риночних площах міста (літопис їх називає дві) — Бабиному торжку на Горі і Торговищі на Подолі, як і раніше, можна було побачити купців з різних земель Русі, а також із Чехії, Німеччини, Скандінавії, Польщі, Угорщини, Візантії та інших країн. Деякі з них жили у Києві постійно, утворюючи своєрідні торговельні колонії. У XII—XIII ст. такими були торговельні двори новгородських і туровських купців, у XIII ст.— німецьких, при дворі яких існував навіть костьол св. Марії. На другу половину XII ст. припадає значний розквіт торгівлі Києва і Середнього Подніпров'я з Регенсбургом, великим промисловим і торговельним центром Західної Європи, а також пожвавлення зв'язків з нижньодунайськими землями, з Угорщиною і Польщею.

У літописі часто згадуються торговельні шляхи грецький, соляний, залозний, які зв'язували Русь з багатьма країнами світу. Протягом XII — першої половини XIII ст. київські князі виступали ініціаторами великих воєнних походів проти половців, щоб відвернути небезпеку від цих торговельних шляхів, однаково важливих і необхідних як Києву, так і всім давньоруським землям.

Київ і в епоху феодальної роздробленості продовжував лишатися одним з головних центрів внутрішньої торгівлі. Вироби київських ремісників зав-

дяки купцям-посередникам проникали у найвіддаленіші куточки давньоруських земель. Під час розкопок багатьох міст виявлено у великій кількості вироби київських майстрів XII—XIII ст.— ювелірів, склоробів, гончарів та ін. Про торгові обороти Києва цього часу красномовно свідчать знахідки монетних гривен, вагою близько 45 кг, що становить третину ваги всіх срібних злитків, виявлених на давньоруських землях.

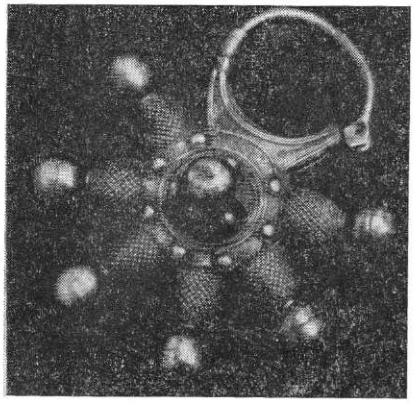


Трибусинна сережка київського типу. XII — XIII ст.

Зростання і розвиток Києва в указаний період тісно пов'язані зі збільшенням у ньому кількості феодальних дворів. Літопис протягом XI—XIII ст. згадує понад 20 боярських і воєводських династичних родів, які відігравали важливу роль у житті не тільки Києва, а й усієї Русі. Родоначальник знаменитого боярського роду Вишата брав участь у поході руських дружин на Царград 1043 р., а його син Ян був відомим київським тисяцьким. Визначними діячами кінця XI — початку XII ст. стали київські бояри Чудини. Старший із них — Чудін Нікула був посадником у Вишгороді, його брат Туки — воєводою в Ізяслава і Всеволода Ярославичів, а син Чудін Іван брав участь у відомій нараді, скликаній Мономахом у Берестові. Помітне місце у житті Києва початку XII ст. посідав боярський рід Ратібора, родоначальник якого 1079 р. був посадником Всеволода у Тмутаракані, а потім став радником Мономаха.

Названі, а також інші боярські родини мали у Києві великі феодальні гнізда-двори, що розташовувалися переважно у центральній частині міста і зосереджували в собі значні багатства. Крім трьох князівських дворів (великий Ярославів, Мстиславів і Брячиславів), літопис називає ще десять боярських (Никифорів, Чудін, Гордятин, Воротиславів, Коснячків, Путятин, Глібів, Ратшин, Бориславів, Васильків). Безперечно, їх було значно більше, про що свідчать численні знахідки скарбів. Не менші багатства перебували і в руках духівництва. Київські митрополити, духовенство численних монастирів та храмів жили не тільки за рахунок пожертвувань, що надходили з усіх кутків Русі, а й за рахунок експлуатації селян.

Важливу роль у житті Київської землі відігравали міста Вишгород, Білгород, Василів, а також фортеці, що входили до системи оборонного кільця навколо Києва. Вишгород (сучасне м. Вишгород) виник за 15—16 *км* вище Києва на правому високому (до 80 *м*) виступі дніпровського берега, поблизу переправи через Дніпро. Місто було обнесене земляними валами, що, як і вали Києва, споруджувалися за допомогою дерев'яних городин. На підступах до міста розташовували сторожові пункти, що разом з Вишгородом контролювали північно-західні підступи до Києва. Воєнно-стратегічне значення міста у системі оборони центральної території Русі високо оцінювали київські князі. Під час воєнної небезпеки вони нерідко зачинялись у вишгородській фортеці, вважаючи її, напевно, більш міцною, ніж київську. Князі — претенденти на київський стіл — також надавали особливого значення оволодінню Вишгородом як однією з основних перешкод на шляху до Києва.



Срібний зіркоподібний колт. XII — XIII ст.

Починаючи з князювання Ярослава Мудрого, Вишгород набрав значення великого церковного центру Русі. У ньому покоїлись останки князів Бориса й Гліба — перших руських святих, на честь яких була збудована дерев'яна, а в 1115 р. і кам'яна церква. Культу Бориса й Гліба присвячена значна церковна література, яка поряд з літописом є важливим джерелом для вивчення історії міста. В одному з літературних творів XI ст., де Борис і Гліб прославляються як захисники Русі, міститься характеристика Вишгорода як важливої фортеці Руської землі: «Стенам твоим, Вышгород, я устроил стражу на все дни и ночи. Не уснет она и не задремлет, охраняя и утверждая отчину свою русскую землю от супостатов и усобной войны».

Вишгород являв собою також великий ремісничий центр, продукція якого задовольняла потреби значної округи. Розвитку торгівлі сприяло географічне положення міста. Його роль у міжнародній торгівлі відзначав уже Константин Багрянородний. Не менше значення мав він і у внутрішній торгівлі.

Вишгород належав до значних феодальних центрів, він тримав під своєю владою навколишні землі. Писемні джерела неодноразово згадують вишгородських бояр, які відігравали помітну роль у політичному житті Київської землі й Русі. Зокрема, 1015 р. київський князь Святополк використав їх у злочинній змові проти Бориса. «Святополкъ же приде нощью Вышегороду, отай призва Путшю и вышегородьскые болярьцѣ, и рече имъ: «Прияете ли мнѣ всемъ сердцемъ?»... Онъ же рече имъ: «...Убийте брата моего Бориса». Під 1164 р. літопис говорить про спалення дворів боярина Радила і семи інших феодалів. Згадуваний у зв'язку з подіями 1146 р. вишгородський тіун Тудор походив із знаменитого роду, перший представник якого входив ще до складу посольства князя Ігоря до Константинополя.

Будучи важливим воєнно-стратегічним, економічним і церковно-релігійним центром Київської землі, Вишгород не являв собою якоїсь самостійної політичної одиниці. Протягом усієї давньоруської історії він виступав як пригород Києва, навіть коли в ньому з'явилися свої князі. Останні, як правило, призначалися великим князем з числа молодших родичів, які не претендували на київський стіл. У Вишгороді сиділи підручні князів Ярополка Володимировича, Юрія Долгорукого, Ростислава Мстиславича та інших. Вони перебували, по суті, на становищі київського воєводи. Про незначну роль вишгородських князів свідчить той факт, що 1155 р. син Юрія Андрій, навіть не повідомивши батька, залишив Вишгород і пішов до Суздаля. Очевидно, що і в другій половині XII ст. Вишгород продовжував відігравати роль заміської великокнязівської резиденції і перебувати під безпосередньою зверхністю Києва. (У Вишгороді розташовувалися двори Ольги, Володимира, Святополка Володимировича, Ярослава Мудрого, Всеволода Ольговича.) Пізніше на зразок Вишгорода подібні князівські резиденції були засновані владимирськими й смоленськими князями (Боголюбово і Смядинь).

За 25 *км* на південний захід від Києва, на правому березі Ірпеня, знаходився ще один важливий пригород Києва — Білгород (сучасне с. Білгородка). Він був розташований у дуже зручному для оборони місці — на високій частині плато, що підноситься над заплавою Ірпеня на 40—45 *м*. Із заходу і півдня Білгород мав природні оборонні рубежі, зі сходу й півночі був оточений земляними валами й ровами. Загальна площа фортеці становила 100 *га*: під час ворожої загрози за її потужними стінами могло сховатися населення цілої околиці.

Київські князі розуміли значення Білгорода як важливого воєнно-стратегічного пункту і всіляко сприяли його процвітанню. Як і у Вишгороді, тут знаходився, очевидно, двір київських князів. У XII ст. під час загострення боротьби за Київ Білгород одержав статус князівського міста, князі якого, проте, перебували під постійною опікою київських. Останні намагалися посадити в Білгород такого князя, який би допомагав відстоювати інтереси Києва. 1117 р. Володимир Мономах передав Білгород старшому сину Мстиславу, а 1149 р. Юрій Долгорукий — Борису. Втрата Білгорода київським князем, по суті, означала втрату Києва. Так, 1150 р., довідавшись про взяття Білгорода військами Ізяслава Мстиславича, Юрій Долгорукий без бою віддав йому Київ. Про залежність Білгорода від Києва свідчить також літописна стаття 1151 р. У відповідь на вимогу Юрія Долгорукого відкрити йому ворота білгородці заявили: «А Киев ты ся кое отворилъ».

Тільки в останній чверті XII ст. у Білгороді утвердився суперник великого князя Рюрик Ростиславич, проте це не привело до відокремлення Білгорода від Києва. Досить швидко Рюрик домігся від Святослава згоди на співправління, і Білгород став однією з великокнязівських резиденцій. У 1197 р. тут, на місці дерев'яної церкви, за розпорядженням Рюрика спорудили кам'яний храм св. Апостолів, оздоблений фресковим і золотим розписом, різнокольорними майоліковими плитками.

Протягом кількох століть Білгород перебував на становищі великого єпископського центру, заснування якого історики пояснюють, як правило, особистими симпатіями до цього міста київських князів. Очевидно, у великих князів на це були і більш серйозні причини. Єпископський Білгород, розташований на межі з Древлянською землею, мабуть, мав поширювати на останню слідом за князівською і церковну владу Києва. Як свідчать літописи, білгородські попи відігравали досить помітну роль і в політичному житті міста. Значний процент білгородського населення складала дружинна і земельна знать, у руках якої перебували численні замки й села. Її двори розташовувались у центральній частині міста і поряд з князівськими та єпископськими являли собою окремі феодальні гнізда.

З півдня оборонна система навколо Києва замикалася Пересеченом (Китаївське городище), розташованим на стрімкому й високому виступі корінного дніпровського берега, за 6 *км* від Видубицького монастиря. Городище займало площу близько 8 *га* і мало потужні укріплення, що складалися з трьох ліній земляних валів і ровів. Поблизу дитинця й окольного міста, біля підошви горба, знаходились значних розмірів посад і курганний могильник.

Центральним і найбільшим містом в оборонній системі вздовж Стугни був Василів (сучасне м. Васильків), заснований ще Володимиром Святославичем у X ст. У неспокійні часи феодальної роздробленості Василів посідав помітне місце у житті Київської землі. Близько середини XII ст. він одержав статус князівського міста. Як і Білгород, Василів мав першо-

класну фортецю: вал оточував не тільки дитинець, а й посад. Найвищого розвитку місто досягло у XII — першій половині XIII ст. Судячи з літописних повідомлень, Василів, як і, до речі, вся Стугнянська оборонна лінія, у XII ст. втратив воєнно-стратегічне значення, але відігравав досить важливу роль у торговельному житті Київської землі. Через нього з Києва проходив відомий торговельний шлях, який вів через Рось у Дністровське Пониззя, Подунав'я і Галичину.

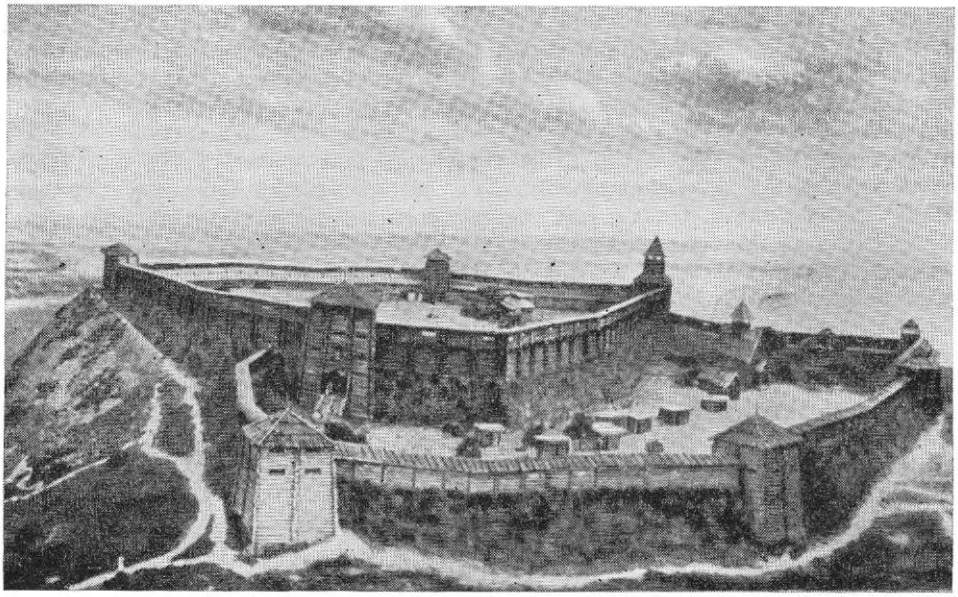
Від гирла Стугни і до Росі проходила Дніпровська оборонна лінія, у системі якої знаходилися Треполь, Халеп, Новгород-Святополч, Іван, Чучин, Заруб, Канів. Більшість з цих пунктів являла собою не тільки фортеці, а й господарські та адміністративні центри окремих феодальних володінь. Будувалися вони за певним планом і мали цілий ряд спільних конструктивних рис.

Крайнім південним містом Київської землі на Дніпрі був Канів. Його винятково важлива роль в історії давньоруської держави визначалася вже самим розташуванням. Канів уперше згадується літописом під 1149 р., коли він вже перетворився на великий воєнно-феодальний центр і мав статус княжого міста. З посиленням тиску Русі на Степ значення Канева зростало. З другої половини XII ст. руські князі вели переговори з половцями, як правило, не поблизу Києва і навіть не в Сакові, а у містах південного пограниччя, серед яких частіше за інші фігурує Канів. Напевно, останній мав і важливе торговельне значення, якщо руські князі саме тут у 1168, 1170 і 1189 рр. охороняли шляхи грецький і залозний. До наших днів добре зберігся Георгіївський (Успенський) собор у Каневі, збудований близько 1144 р. за великого київського князя Всеволода Ольговича.

Пороська оборонна лінія, по суті, продовжувала Дніпровську. На Росі від її витоку до гирла відомо 13 давньоруських городищ, розташованих вздовж лівого її берега. Переважна більшість їх — Товаров, Кульдеюрів, Дверен, Богуслав, Володарев, Ростовець, Боровий і Чурнаєв — являла собою фортеці зі змішаним (слов'яно-торкським) населенням, деякі, як Корсунь, Торческ, Юр'їв та інші,— значні міські центри.

Юр'їв (сучасне м. Біла Церква) заснував Ярослав Мудрий і назвав його своїм християнським ім'ям. Тоді ж у ньому з'явилась і єпископська кафедра, яка вперше згадується у літописі під 1089 р. Заснування її у південноруському пограниччі, заселеному значною мірою тюркськими племенами, було викликане, очевидно, місіонерськими міркуваннями. Проіснувала юр'ївська єпархія до монголо-татарської навали. Протягом XII ст. Юр'їв брав найактивнішу участь у боротьбі з половцями і не раз зазнавав спустошень і руйнувань. 1103 р., після страшного розгрому половцями, що стався 1095 р., місто було знову відбудоване. У другій половині XII ст. під стінами Юр'єва половці двічі зазнали нищівних поразок.

Поблизу Юр'єва знаходилось місто Торческ — центр берендеїв, торків, печенігів та інших тюркських племен Поросся. У літописних повідомленнях Торческ згадується і як важлива фортеця, що протягом півтора століття була на передньому краї боротьби з половцями. З середини XII ст. це місто стало князівським центром, адміністративним осередком Поросся. У ньому, як правило, сиділи ставленики Києва, на яких наприкінці XII ст. великі князі майже повністю переклали піклування про оборону південноруського кордону. Час великих походів давньоруських князів у Степ минув, половці більше не становили значної небезпеки для Русі. Їх набіги з успіхом відбивали полки тюркських племен —



Діорама давньоруського міста Чучина. XI — XIII ст. (Реконструкція О. В. Казанського.)

печенігів, торків, берендеїв, які відомі з літопису під загальною назвою чорних клобуків, а також руські гарнізони, розташовані у містах і фортецях вздовж Росі.

Північно-західні та західні райони Київської землі, як свідчить літопис, уже з кінця X ст. були вкриті густою мережею міст, феодальних замків і селищ, розташованих по берегах Тетерева, Здвижа, Ірші, Ужа, Случі, Уборті, а також дрібніших річок. Літопис називає тут Іскоростень, Овруч, Вздвижен, Мильськ, Мичськ, Полонний, Семоч, Заречськ, Ушеськ, Чорнобиль, Городськ, Колодяжин та інші населені пункти.

Ще до того, як київські князі підкорили древлян, їхнім адміністративно-політичним центром був Іскоростень (сучасне м. Коростень). За історичними переказами, на одному з чотирьох іскоростенських городищ стояв замок знаменитого древлянського князя Мала. Проте виявлене на р. Ірші, поблизу сучасного містечка Малина, сильно укріплене городище VIII—XIII ст. дає підставу розташувати його резиденцію саме тут. Протягом періоду феодальної розробленості Іскоростень залишався значним міським осередком Київської землі.

З другої половини X ст. політичним центром Древлянської землі став Вручій (сучасне м. Овруч), який виник на правому березі Норину, на стрімкій, оточеній глибокими ярами горі. З втратою автономії Древлянською землею згадки про Овруч надовго зникають зі сторінок літопису і з'являються тільки в останній чверті XII ст., коли він став уділом князя Рюрика Ростиславича. Ставши співправителем Святослава, Рюрик не забув і свою другу резиденцію — Овруч, в якому близько 1190 р. була збудована церква св. Василія, що дійшла до наших днів у реконструкції О. В. Шусєва.

Ряд населених пунктів західних районів Київської землі являв собою невеликі, але міцно укріплені воєнно-феодальні замки типу Райко-

вецького городища на Гнилоп'яті або Колодяжина на Случі. Деякі з них, як Пересопниця, Дорогобуж, Дубровиця, наприкінці XII — початку XIII ст. перетворилася на справжні міста. В них час від часу сиділи посадники і князі — васали великих київських князів.

Політична історія

Протягом XII — першої чверті XIII ст. Київська земля неодноразово привертала увагу давньоруських князів. Одні з них обмежувалися претензіями на якусь частину спільної родової спадщини, інші, які вели боротьбу за відновлення єдності руських земель, аж до 60-х років XII ст. пов'язували успіхи цієї боротьби з володінням старою столицею Русі. У цій принадливій силі Києва, безперечно, давалася взнаки традиція — його колишнє політичне значення, а не те реальне місце, яке він посідав серед інших давньоруських центрів у XII ст. Міжусобна боротьба за Київ, що її вели чернігівські, волинські, ростово-суздальські, смоленські та інші князі, якими б причинами вона не викликалась, об'єктивно призводила до поглиблення процесів феодального дроблення, до дальшого політичного послаблення Києва.

Поступово традиційне прагнення князів посісти київський стіл переросло в свою протилежність. Сильні удільні володарі намагались очолити боротьбу за відновлення загальноруської єдності не шляхом захоплення київського столу, а шляхом утвердження в ролі об'єднавчого центру стольного міста свого князівства. Водночас вони уважно стежили за ситуацією, що складалася на півдні Русі, постійно добиваючись там долі власності. Розвиток різних форм співправління на київському столі призвів зрештою до того, що Київ і Київська земля стали об'єктом колективного сюзеренітету найсильніших князів Русі.

Після смерті Мстислава київський стіл перейшов до його брата Ярополка Володимировича (1132—1139). Час його правління характеризувався переходом від єдиновладдя, що мало місце за Мономаха і Мстислава, до поліцентралізму, остаточна перемога якого настала після 30-х років XII ст. Як державний діяч Ярополк стояв ближче до своїх попередників, але гідно продовжити їхню справу не зміг. Намагаючись примирити чернігівських Ольговичів і усунути їх від розв'язання суперечностей серед численних нащадків Мономаха, Ярополк проводив політику братолюбства й миролюбства, яка в умовах жорстокої боротьби за перерозподіл феодальних володінь не могла мати позитивних наслідків. Незважаючи на те що літописець не шкодує похвальних епітетів при характеристиці дій київського князя, навряд чи його політика знаходила підтримку серед широких народних мас. Слова літопису, що Ярополк «хулу и укоръ прия на ся отъ братѣ своея и отъ всихъ», свідчать про те, що більш рішучим його хотіли бачити не тільки брати й племінники, а й населення Київської та Переяславської земель, яке страждало від постійних воєнних нападів Всеволода Ольговича.

В історичній літературі нерішучість Ярополка Володимировича іноді пояснюється його малодушністю, насправді ж вона викликалась іншим. Відомий заклик — «любите враги ваша» — йшов не від християнської смиренності, а від переконання, що внутрішні суперечності потрібно і можна вирішувати мирним шляхом. Щодо ворогів Русі — половців — Ярополк дотримувався зовсім іншого погляду. Тут він діяв сміливо й рішуче і справедливо заслужив славу переможця «поганих».

На внутрішню політику Ярополка, безперечно, накладали відбиток його зобов'язання щодо Мстиславичів, реалізація яких викликала сильну



протидію з боку Ольговичів і молодших Мономаховичів. Прагнення закріпити за одним із синів Мстислава Великого переяславський стіл, що розцінювався як перехідний до київського, стало причиною різкого загострення відносин Ярополка з своїми братами, зокрема Юрієм Долгоруким. Останній запропонував Ярополку обміняти Переяславську землю, що тоді була, по суті, частиною Київської, на ряд суздальських володінь.

Реалізація цієї умови означала б, що саме за Юрієм Долгоруким визнавалися права на успадкування київського стола. Це зовсім не входило в розрахунки Мстиславичів та Ольговичів. Уклавши між собою союз, вони здійснили ряд нападів на Переяславську і Київську землі, що примусило Ярополка відмовитись від пропозиції Юрія Долгорукого. Зрештою Переяслав дістався молодшому Мономаховичу — Андрію, який не вважався претендентом на київський стіл. Тільки перед смертю Ярополку вдалось об'єднати сили для боротьби з Ольговичами й дещо стабілізувати внутрішнє становище Південної Русі.

Наприкінці правління Ярополка Володимировича в число реальних претендентів на київський стіл висунувся чернігівський князь Всеволод

Ольгович. По смерті Ярополка він, скориставшися незгодами серед Мономаховичів і Мстиславичів, з невеликою дружиною вступив до Києва.

Перехід київського стола до Всеволода (1139—1146) вимагав від нього встановлення нових контактів і зв'язків. Вчорашній сепаратист Всеволод на київському столі намагався проводити політику відновлення єдності руських земель. Літопис відзначає, що він «самъ хотяще землю всю держати, искаше подъ Ростиславомъ Смоленьска, а подъ Изяславомъ Володимира». Відстоюючи свої претензії на старшинство серед руських князів, Всеволод зустрівся з відвертою протидією не тільки Мономаховичів, а й своїх братів. Вони намагалися витіснити київського князя з Чернігівської землі, де він утримував за собою Вятицьку волость, а також одержати долю в Київській землі. Претензії братів були задоволені передачею їм міст Рогачова, Берестя, Дорогочина, Клечська, Вщижа, Чорторийська та Юрмина. Протягом всього періоду київського князювання Всеволода Ольговича сильну опозицію йому створювали Юрій Долгорукий, а також Володимирко Галицький. Боротьба Києва з Галичем у 1144—1146 рр. не принесла реальних успіхів жодній із сторін. Невдачею скінчилась і спроба Всеволода поширити свій вплив на Новгород. Його брат Святослав не зміг утриматися на княжому столі цієї боярської республіки; за утиски й насильства новгородці прогнали його.

Отже, широкі плани відродження політичної єдності давньоруських земель Всеволод не зумів втілити у життя. Максимум, чого йому вдалося досягти,— це стати першим серед князів і розширити свої феодальні володіння, включивши до них землі всієї Південної Русі.

Серед населення Києва і Київської землі Всеволод не користувався популярністю. Його не любили за постійні зв'язки з половцями, а також за посилення феодальної експлуатації. Не випадково, після його смерті в Києві проти Ольговичів і їх адміністрації піднялося народне повстання (1147 р.).

Події 1146—1147 рр. з усією очевидністю показали, що основною політичною силою в Києві і Київській землі стало боярство. Саме воно вирішило питання про київського князя після смерті Всеволода. Незважаючи на присягу, складену перед Ігорем Ольговичем на Ярославому дворі, керівники київських бояр Гліб тисяцький та Іван Воїтишич направили до Переяслава посольство з запрошенням на київський стіл Ізяслава Мстиславича. Коли ж переяславський князь з'явився зі своїм військом під стінами Києва, вони, як і було умовлено, відкрито перейшли на його бік. Ігоря Ольговича постригли в ченці й вислали в Переяслав.

Час князювання Ізяслава (1146—1154) пройшов у постійних походах і битвах. Двічі він змушений був уступати Київ Юрію Долгорукому, але знову відвойовував його. Як і попередники, Ізяслав також намагався зміцнити політичні позиції Києва. З цією метою він відібрав у Святослава Всеволодовича Володимир (Волинський) і віддав йому невелику порубіжну волость з Божським і Межибожжям; дядька Вячеслава, який номінально виступав великим київським князем, Ізяслав позбавив туровського стола і посадив на ньому свого сина Ярослава. Переяславський стіл зайняв інший син Ізяслава — Мстислав, у Смоленську вже давно правив його брат Ростислав.

Успішні походи проти чернігівських Ольговичів і в першу чергу проти новгород-сіверського князя Святослава Ольговича привели до того, що в Путивлі сів київський посадник.

У проведенні політики об'єднання давньоруських земель Ізяслав Мстиславич досяг помітних успіхів, але, як і його попередники, не міг

повністю реалізувати свою програму. Ні Юрій Долгорукий, ні Святослав Ольгович, ні Володимирко Галицький, які змушені були змиритись з князюванням Ізяслава в Києві, не вважали його своїм сюзереном. Як і раніше, незалежну від Києва політику проводили Новгород і Полоцьк.

Об'єднавча діяльність Ізяслава Мстиславича позитивно сприймалася населенням усіх давньоруських земель. Саме з нею воно пов'язувало надії на успішну боротьбу з половцями. Проте для її здійснення ще не склалися необхідні історичні умови.

На роки правління Ізяслава Мстиславича припадає спроба звільнитися від втручання Візантії у справи Русі, яке вона здійснювала через митрополитів-греків. У 1147 р., скориставшись з того, що митрополича кафедра лишилася вакантною, Ізяслав, на порушення всіх церковних канонів, поставив митрополитом Клима Смолятича. Дослідники порізному оцінювали цю подію в церковно-політичному житті Київської Русі. Одні вбачали в ній (як і в призначенні митрополита Іларіона Ярославом) прагнення до більшої самостійності руської церкви і її ієрархії, інші, посилаючись на поодинокість подібних випадків, заперечували це.

Промова Ізяслава, виголошена на соборі руських єпископів, не залишає сумнівів у справжніх намірах київського князя. В ній князь зазначив, що від митрополитів-греків «чинятся напрасно великие убытки, а паче всего через сию патриархов в Руси власть цари греческие исчут над нами властвовать и повелевать, что противно нашей чести и пользе». Акцію Ізяслава підтримали не всі єпископи й удільні князі; митрополит Клим Смолятич тримався завдяки покровительству великого князя, а після його смерті залишив кафедру.

Помітну роль у житті Київської землі за Ізяслава Мстиславича, як і протягом усього періоду феодальної роздробленості, відігравали тюркські племена — чорні клобуки. Їхнє поселення на півдні давньоруської держави припадає на кінець XI — початок XII ст. З часом тут виникли, крім Торческа і Корсуня, міста Дверен, Боровой, Чурнаєв та ін. Чорноклобуцьке населення Поросся і південно-східних районів Переяславської землі поступово сприйняло давньоруську мову, культуру, билинний епос, але довго зберігало пастуший образ життя і язичницьку релігію, від чого у літописі нерідко іменуються «своими погаными».

Політика київських князів щодо чорних клобуків мала загальноруське значення. Йдеться не тільки про оборону південних рубежів Русі від половців, а й про внутрішні соціально-політичні справи. Київські князі часто-густо використовували загони чорних клобуків для боротьби з непокірними васалами. Особливо активно виступали чорні клобуки на боці великого київського князя Ізяслава Мстиславича.

У 1154 р. Київ утретє зайняв суздальський князь Юрій Долгорукий, з діяльністю якого на північному сході Русі пов'язується заснування і розбудова багатьох міст, у тому числі й Москви. (Перша згадка про неї відноситься до 1147 р.). На київському столі Юрій сподівався досягти становища старійшини руськиих князів. На короткий час це йому вдалося. Але вже 1157 р. проти нього склалася коаліція на чолі з смоленським князем Ростиславом Мстиславичем. У Києві, очевидно, також мала місце змова проти великого князя, наслідком якої стала загадкова смерть Юрія Долгорукого після бенкету у київського боярина Петрила.

Повідомлення про смерть Юрія Долгорукого і запрошення на великокнязівський стіл прийшли до Ізяслава Давидовича в Чернігів у розпал

його підготовки до походу на Київ. Проти зайняття ним великокнязівського стола, як не дивно, не протестували спочатку навіть Мономаховичі.

Здобувши київський стіл, Ізяслав, як колись Всеволод, залишив за собою частину Чернігівської землі, чим викликав невдоволення всіх Ольговичів. Найрішучішими противниками Ізяслава Давидовича були волинський князь Мстислав Ізяславич та Ярослав Осмомисл. Хиткі позиції Ізяслава Давидовича та безуспішні походи на Галич і Туров коштували йому київського стола.

Після перемоги над Ізяславом Давидовичем під стінами Білгорода наприкінці 1158 р. до Києва вступили Мстислав Ізяславич і Ярослав Галицький. На великокнязівський стіл вони запросили Ростислава Смоленського. Останній, перш ніж погодитися, висунув умову: «Оже мя въ правду зовете с любовию, то я всяко иду Киеву на свою волю, яко вы имѣти мя отцемъ собѣ въ правду и въ моемъ вы послушаньи ходити».

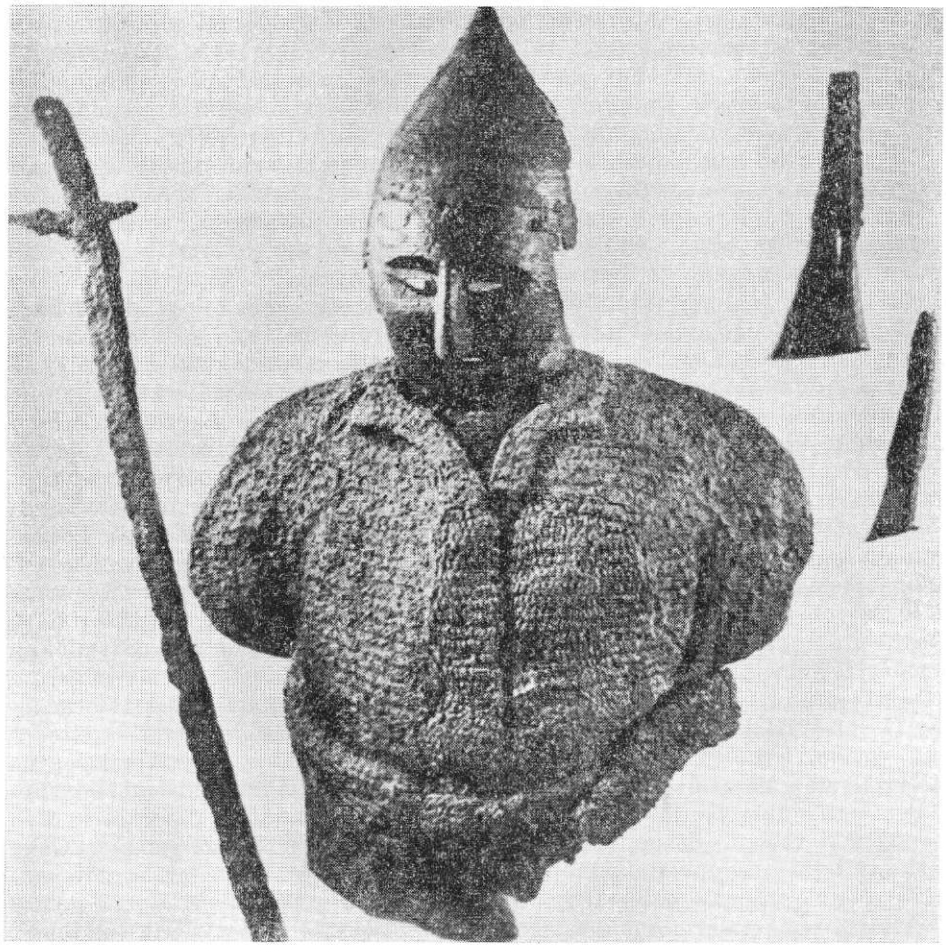
Ростислава запросили до Києва волинський і галицький князі, але зробили це не без згоди київських бояр, які з смоленським князем пов'язували надії на припинення боротьби за київський стіл.

Слід зазначити, що Смоленське князівство, розташоване у центрі давньоруських земель, завжди підтримувало тісні контакти з Києвом. Майже всі його князі побували на київському столі. Одною з основних причин цього була стратегічна близькість Смоленська до Києва. Знаходячись на важливій торговельній магістралі Русі — Дніпрі — і фактично контролюючи її, Київ і Смоленськ не могли вступати в протиборство. Їх об'єднували спільні економічні інтереси, і не випадково ці центри гостріше за інші відчували необхідність відновлення єдності руських земель. Смоленськ, якому не загрожували половці, регулярно надсилав військові загони для боротьби з ними.

Поступово Ростислав установив добросусідські відносини з більшістю удільних князів. У Смоленську, Новгороді й на Волині сиділи сини та племінники великого князя, міста Київської землі також були в руках його найближчих родичів. Ростислав мав вплив на полоцькі справи, за його закликом присилали свої дружини Ярослав Галицький і Ольговичі. Київський князь, як і раніше, виступав полководцем об'єднаних дружин у боротьбі з половецькими ордами.

1166 р. Ростислав очолив великий воєнний похід на південь Русі для охорони її торговельних шляхів. Під свої знамена він закликав майже всіх південноруських князів: «Посла Ростиславъ къ братьи своеи и к сыномъ своимъ, веля имъ всимъ съвъкупитися у себе съ всѣми полкы своими; и приде Мьстиславъ из Володимиря, Ярославъ братъ его из Лучьска, Ярополкъ из Бужська, Володимиръ Андрѣевич, Володимиръ Мьстиславичь, Глѣбъ Гюргевичь, Рюрикъ, Давидъ, Мьстиславъ, Глѣбъ Городеньский, Иванъ Ярославичь сын и Галичьская помочь; и стояша у Канева долго время, дондеже взиде Гречникъ и Залозникъ».

Після смерті Ростислава (1167), незважаючи на наявність кандидатів з більшими правами (за родовим принципом), Київ зайняв Мстислав Ізяславич. Силою зброї він змусив старших родичів відмовитися від своїх претензій. Ставши київським князем, Мстислав розгорнув енергійну діяльність, спрямовану на організацію захисту південноруських земель і торговельних шляхів від половецьких набігів. Близько 1168 р. він скликав до Києва васальних князів, щоб «пожальтеси о Руской земли и о своей отцинѣ и дѣдинѣ, оже несуть хрестьяны (половці) на всяко лѣто у вежѣ свои, а с нами роту взимаюче, всегда переступаюче; а уже у насъ и Гречь-



Обладунок та зброя воїна. XII ст.

ский путь изъотимають, и Солоный и Залозный». Навіть традиційно непокірливим Ольговичам Мстислав наказав надіслати війська для участі в поході. «Посла же Чернигову къ Олговичемъ всимъ и къ Всеволодичема, веля имъ быти всимъ у себе: бяху бо тогда Олговичи въ Мьстиславли воли». У поході взяли участь дружини всіх південноруських князів, а також смоленських.

Протягом 60-х років XII ст. київські князі кілька разів скликали удільних князів, щоб спільними зусиллями захистити південні рубежі Русі та її торговельні шляхи. Переможні походи руських дружин на половців сприяли тимчасовій консолідації південноруських земель, але не могли припинити міжусобної боротьби князів. Мрії про здобуття київського столу не давали спокою Ольговичам і Ростиславичам, а особливо Андрію Боголюбському, сину Юрія Долгорукого.

Зміцнивши свої позиції у Владимиро-Суздальському князівстві, він почав виношувати плани походу на Новгород і Київ. 1169 р. війська Боголюбського взяли Київ. Протягом тривалого часу цьому фактові

надавалося невиправдано великого значення. На підставі свідчень літопису Печерського монастиря (підпаленого переможцями) про пограбування Києва робилися висновки, що колишня столиця Русі зазнала катастрофи. Насправді ж і після 1169 р. Київ продовжував жити повнокровним життям великого економічного й культурного центру Русі.

Буржуазно-націоналістичні історики намагалися на цьому прикладі ілюструвати свою вигадку про «традиційний антагонізм між росіянами й українцями». Неспроможність цієї тези надто очевидна, адже ні тих, ні інших ще не було. Слід також зазначити, що у поході на Київ брали участь не тільки і навіть не стільки суздальські сили, скільки південноруські. Подібні акції щодо Києва мали місце і з боку інших князів, зокрема Всеволода Ольговича, Романа Мстиславича і Рюрика Ростиславича, які займали відповідно чернігівський, волинський і київський столи. Це була боротьба за владу, за перерозподіл феодальних володінь між князями — представниками єдиної давньоруської народності. Розглядати її інакше — значить свідомо фальсифікувати історію.

70-ті роки XII ст., що характеризувалися новим загостренням міжкнязівських відносин, пройшли під знаком політичного суперництва й боротьби за Київ між Андрієм Боголюбським, Ольговичами та Ростиславичами. Жодна з сторін так і не добилася вирішальної переваги. Неодноразові спроби Боголюбського посадити в Києві свого ставленика не мали успіхів; Гліба Юрійовича у 1171 р. вбили київські бояри, а його братів Всеволода і Михайла вигнали з Києва Ростиславичі. Зіткнення інтересів Ростиславичів і Ольговичів привело до того, що київськими князями стали Святослав Всеволодович (1177—1194) і Рюрик Ростиславич (1180—1202). Їх співправління позитивно позначилося на економічному і політичному житті руських князівств. Майже 15 років Русь не знала виснажливої боротьби за Київ. Формально співправителі перебували в однаковому становищі, але життя вимагало, щоб один з них був старшим, і таким, безперечно, виступав Святослав Всеволодович. Саме він став організатором антиполовецьких походів і полководцем об'єднаних руських дружин, чим заслужив високу оцінку автора «Слова о полку Ігоревім». На захист південних рубежів Русі спільно виступали київські, волинські, галицькі, чернігівські, смоленські, переяславські, пінські полки. Походи 1183, 1185 і 1187 рр. закінчилися блискучими перемогами. Половці були відкинуті аж за Сіверський Донець.

Роки князювання дуумвірів Святослава і Рюрика характеризувалися піднесенням економічного й культурного життя Києва. Літописець Моїсей, вихваляючи Рюрика за будівництво підпірної стіни під Михайлівською церквою на Видубичах, називав великого князя київського царем, а князівство — «державой самовластной... известной не только в русских пределах, но и в далеких заморских странах, до конца вселенной». Піднесенню політичного значення Києва сприяло й те, що в 1183—1184 рр. намітилося зближення Святослава з одним з найсильніших князів Русі — владимиро-суздальським Всеволодом Юрійовичем.

Після смерті Святослава Рюрик запросив до Києва брата Давида за співправителя. Наміри Ростиславичів наділити численних нащадків Мономаха волостями на півдні Русі обернулися новим загостренням міжкнязівських відносин. Дуумвірат представників одної князівської лінії на київському столі не визнавав Всеволод Юрійович, який вважав себе, а не Давида Смоленського фактичним співправителем Рюрика. Суздальські літописці відзначають навіть, що Рюрик став київським князем з доброї ласки Всеволода. «Посла (Всеволод. — *П. Т.*) ...мужъ

своѣ в Кыевѣ и посади в Кыевѣ Рюрика Ростиславича». Звичайно, це повідомлення слід віднести на рахунок літописання Всеволода, яке послідовно проводило ідею старшинства свого князя, але в ньому відбилися й певні реальні події.

Всеволод Велике Гніздо, що подолав на цей час опозицію ростовського боярства й удільних князів, став одним з найсильніших і найавторитетніших князів Русі. Не випадково автор «Слова о полку Ігоревім» звертався до Всеволода з такими словами: «Ты бо можеши Волгу веслы раскропити, а Донъ шеломы выльяти». Перебуваючи на столі великого князівства, яке очолило процес політичної консолідації на північному сході Русі, Всеволод, безперечно, впливав і на загальноруські справи.

Наприкінці XII ст. обстановка на півдні Русі знову загострилась. У 1199 р. помер галицький князь Володимир Ярославич, і Галич перейшов до рук Романа Мстиславича. У 1202 р. він з військом з'явився під стінами Києва, оволодів містом і вивів з нього свого тестя Рюрика. Об'єднання Волині, Галичини і Київської землі було важливим явищем у політичному житті південноруських князівств, але не являло собою кінцеву мету широкої програми Романа.

В. Татіщев, використавши якийсь невідомий нам літописний список, навів цікаві свідчення про плани Романа Мстиславича. Після постриження Рюрика в ченці Роман оголосив усім руським князям, що його тесть порушив умову і за те був позбавлений київського стола. Далі він виклав свої погляди на політичний устрій Русі XIII ст. Так, київський князь мав «землю рускую отовсюду оборонять, а в братии, князьях русских, добрый порядок содержать, дабы един другого не мог обидеть и на чужие области наезжать и разорять». Великий київський князь мав обиратися шістьома князями: суздальським, чернігівським, галицьким, смоленським, полоцьким і рязанським: «младших же князей к тому избранию непотребно». Всі шість князівств мали передаватися у спадщину старшому сину, але не дробитися на уділи, «чтобы русская земля в силе не умалялась». Роман пропонував скликати князівський з'їзд для затвердження такого порядку. Широка програма державного устрою Русі в тих соціально-економічних умовах не була, та й не могла бути реалізована.

Після смерті Романа до Києва повернувся Рюрик Ростиславич. Вже 1206 р. проти нього виступив чернігівський князь Всеволод Чермний. Тривала боротьба, що точилася між ними з перемінним успіхом до 1210 р., скінчилася перемогою Всеволода. Він перевів Рюрика до Чернігова, а сам зайняв київський стіл. Згодом після смерті Всеволода Суздальського (1212) і Рюрика Ростиславича (1212) Всеволод Чермний став найпомітнішою фігурою серед усіх давньоруських князів.

З 1214 р. Київ знову перейшов до рук Ростиславичів. На його столі утвердився Мстислав Романович (1214—1223), час правління якого збігся з деякою стабілізацією політичного становища не тільки Київської землі, а й усієї Південної Русі.

Поступальний історичний розвиток Середнього Подніпров'я перших десятиліть XIII ст. перервали монголо-татари. Незважаючи на те що на р. Калку, де сталася битва між монголо-татарськими і руськими військами 1223 р., Мстиславу Романовичу, Мстиславу Мстиславичу (Удалому), Мстиславу Святославичу (Чернігівському) вдалося привести велике військо, яке складалося з київських, чернігівських, смоленських, галицьких, волинських і владимиро-суздальських полків, битву вони програли. В ній загинув і київський князь Мстислав Романович.

Битва на Калці стала переломним моментом у житті Києва. Передчуття монголо-татарської навали наклало свій відбиток і на традиційне прагнення князів сісти на його стіл. Перше десятиліття після поразки на Калці у Києві князював Володимир Рюрикович, фактичним співправителем якого виступав Данило Галицький. У Київській землі останній тримав за собою Пороську волость.

З 1235 р. на київському столі сиділи князі, які не залишили скількинебудь помітного сліду в історії. Останній з них Михайло Всеволодович, дізнавшись про наближення монголо-татарських полчищ, утік до Угорщини. Києвом оволодів Данило Галицький і посадив там свого боярина Дмитра.

Отже, напередодні монголо-татарського нашестя Київ — «матір городів руських» — залишився без князя, а підвладний йому домен роздробився на невеликі уділи.

3. Чернігівське та Новгород-Сіверське князівства

Чернігівське, а пізніше і Новгород-Сіверське князівства поряд з Київським та Переяславським були складовими частинами давньої Руської землі, того державного і територіального ядра Русі, яке склалося ще у IX ст. Процес формування Чернігівського удільного князівства завершився у XI ст., коли Ярослав Мудрий, віддавши Чернігову колишні землі радимичів, в'ятичів, а також Муромську волость і Тмутаракань (сучасна Тамань), посадив там сина Святослава. Рід останнього досить швидко пустив глибоке коріння у Чернігові і вважав його своїм містом. Не випадково Святослав Ярославич, здобувши Київ, заповів поховати його в Чернігові, у Спаській церкві.

Територія

Чернігівська земля вже у першій чверті XII ст. включала територію, розташовану в басейнах Десни і Сейму, Сожу і Верхньої Оки. Межею між Чернігівською і Київською землями вважався Дніпро, але насправді, як уже зазначалось, у районі Києва вона проходила на певній відстані від нього. Вище Десни і Прип'яті чернігівські володіння переходили на правий берег. Тут Чернігову належали Рєчиця й «иные городѣ мнози». Північні межі Чернігівської землі сягали верхів'їв Сожу, Іпуті, Десни, де знаходилися міста Чичерськ і Вщиж. Північно-східна межа князівства доходила майже до Москви, але у зв'язку з триваючим колонізаційним потоком була нестабільною. Пізніше, зі зміцненням Рязанського князівства, за поокське пограниччя йшли суперечки між чернігівськими й рязанськими князями. Крайньою чернігівською волостю тут була, напевно, Лопасня, що знаходилася на однойменній річці, правій притоці Оки. Південніше чернігово-рязанська межа проходила по вододілах Дону і його приток Проні, Сосни, Упи і Зуші.

Посейм'я займало проміжне становище між Чернігівською і Переяславською землями. Спочатку воно належало Олегу Святославичу, потім, під час боротьби Всеволода Ольговича з ним за Чернігів, Посейм'я забрав великий князь Мстислав; наприкінці 30-х років XII ст. воно знову ввійшло до складу Чернігівської землі. Головним містом Посейм'я був Курськ, який знаходився на пограниччі зі Степом і нерідко зазнавав половецьких нападів. Постійна небезпека виховувала тут сміливих і

кмітливих воїнів — «кметей». У «Слові о полку Ігоревім» Буй Тур Всеволод говорить Ігорю:

«А мои ти куряни свѣдоми къмети:
Подъ трубами повити,
Под шеломы възлѣлѣяни,
Конець копия въскорьмлени,
Пути имь вѣдоми,
Яругы имъ знаеми,
Луци у нихъ напряжени,
Тули отворени,
Сабли изъострени;
Сами скачють, акы сѣрыи влъци въ полѣ
Ищучи себе чти, а князю славѣ».

Курське князівство було своєрідними воротами Чернігівської землі у Степ, а також ланкою, що з'єднувала Чернігів з Тмутараканню; тут будувалися прикордонні оборонні лінії, осідали переможені тюркські кочові племена — чернігівські «погані», звідси йшла далі у Степ слов'янська колонізація.

У басейнах Десни, Сейму і Снову відомі міста Новгород-Сіверський, Глухів, Путивль, Трубецьк, Сновськ, Рильськ, Стародуб. На півдні між Десною і Дніпром межа Чернігівщини проходила по вододілу Остра, верхів'їв Трубежа та Супою. Літопис згадує тут Бахмач, Білу Вежу, Лутаву, Моровійськ та інші населені пункти.

Чернігівським князям, починаючи з Мстислава Володимировича і до другої половини XII ст., належала Тмутаракань — велике місто і міжнародний порт на Керченській протоці, в якому жило різноетнічне населення: руські, греки, хозари, вірмени, євреї, адигейці. У другій половині XI ст. Тмутаракань виступає як пристанище князів-ізгоїв, причому не тільки чернігівських.

Пізніше згадки про Тмутаракань зникли зі сторінок давньоруських літописів, але, як вважають дослідники, у сфері політичного впливу Русі вона перебувала приблизно до третьої чверті XII ст. Про це свідчать численні шлюбні зв'язки руських князів того часу з грузинськими, абхазькими й осетинськими княжнами і царівнами. 1153 р. великий київський князь Ізяслав Мстиславич висватав собі «изъ Обезъ цареву дщерь», а Андрій Боголюбський оженив свого сина Юрія на грузинській цариці Тамарі. Про недавно втрачену Тмутаракань натякає й «Слово о полку Ігоревім», говорячи про двох Святославичів як двох соколів, що полетіли:

„Поискати града Тьмутороканя,
А любо испити шеломомь Дону".

Географічне положення Чернігівської землі сприяло тому, що тут ще з часу створення Київської Русі осідало іраномовне і тюркомовне населення, зокрема попередники пізніших половців, з якими чернігівські князі підтримували тісні стосунки. Запобігливість Ольговичів перед степовиками у XII—XIII ст. дорого коштувала як Чернігівській землі, так і Русі в цілому. «Дружні візити» половецьких ханів до своїх чернігівських союзників, по суті, не відрізнялися від їх воєнних нападів на Переяславську або Київську землю. Цікаві щодо цього слова Святослава Ольговича, сказані у відповідь на погрозу Ізяслава Давидовича позбавити його Чернігова: «Господи! вижь мое смирение, колико на ся поступахъ, не хотя крови пролити хрестьянскии, отцины своея погубити, взяти Черниговъ с 7-ю городъ пустыхъ, Моровиескъ, Любескъ, Оргощь,

Всеволожь, а въ нѣхъ сѣдять пцареве же и Половци». Саме за спілкування чернігівських князів з половцями народ не любив ні Олега Святославича, ні його синів Всеволода і Святослава.

Міста

Чернігівська земля була вкрита густою мережею населених пунктів. Більшість із них являла собою невеликі поселення, феодальні замки, фортеці. Серед міст своїми розмірами виділялися Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Брянськ, Стародуб, що стояли на Десні та її притоках. Вони відігравали важливу роль в історико-культурному, економічному й політичному житті не тільки Чернігівщини, а й усієї Русі.

Стольне місто Чернігівської землі — Чернігів, розташоване на важливій водній магістралі — Десні, вже з кінця IX — початку X ст. виступало як важливий політичний та економічний центр Русі, і це значення воно зберігало до монголо-татарської навали. У XII ст. місто складалося з дитинця, що займав високий виступ між Десною і Стрижнем, окольного града, який з півночі прилягав до дитинця і був укріплений другим концентром валів, а також передмістя з острогом. Загальна довжина його укріплень становила близько 6,5 *км*. Крім того, навколо Чернігова знаходилися приміські села, боярські й князівські садиби, феодальні замки, монастирі, тісно пов'язані з містом. Літопис називає такі приміські пункти, як Гюричев, Свенковичі, Гостиничі, Крирів, Семинь.

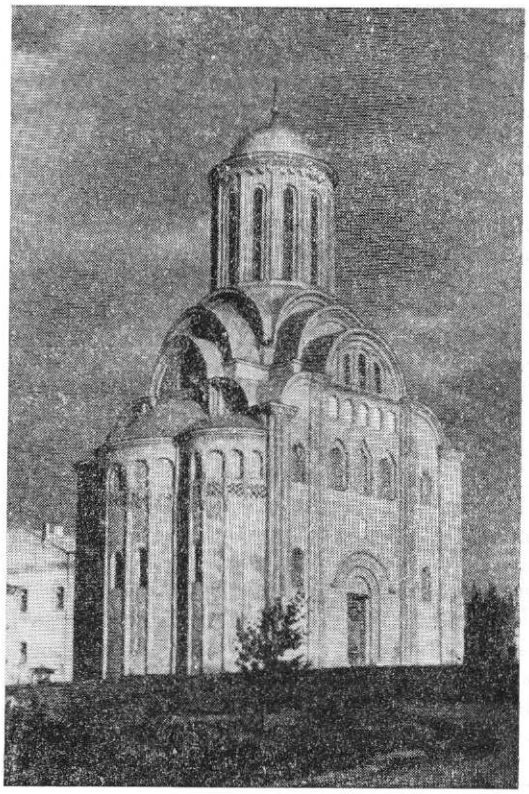
Чернігів зв'язували шляхи з найвіддаленішими куточками Чернігівської землі, а також з Києвом. До останнього вело два шляхи: один — вздовж правого берега Десни через Гущино, Шестовицю, Моровійськ, Лутаву, Вишгород, другий — пролягав лівим берегом Десни через Остерський городець. Важливе значення мали шляхи на Любеч — північний форпост Чернігівщини (у Чернігові одні з воріт мали назву Любецьких), а також на Новгород-Сіверський, Стародуб, Вщиж та в землю в'ятичів. І, нарешті, від Чернігова відходив ще один, можливо, такий давній, як і київський, південно-східний (умовно хозарський, або тмутараканський) шлях, який вів у донські степи до Саркела і Тмутаракані.

Протягом XII—XIII ст. Чернігів зростав територіально, забудовувався монументальними спорудами, укріплювався додатковими лініями валів. У цей час він став центром високорозвинутого ремесла. У XII ст. на території дитинця було збудовано один з кращих соборів Русі — Борисоглібський; 1174 р. у межах княжого двору Святослав Всеволодович збудував Михайлівську церкву; під 1186 р. літопис повідомляє про закінчення будівництва Благовіщенської церкви; наприкінці XII або на початку XIII ст. на чернігівському торзі було зведено П'ятницьку церкву. До будівель XII ст. належить і Успенська церква Єлецького монастиря. Поява такої кількості монументальних споруд у Чернігові пояснюється тим, що чернігівські князі намагалися суперничати з князями київськими не тільки на полях битв, а й у галузі економічного та культурного розвитку стольного міста свого князівства.

Численні різноколірні полив'яні плитки, мозаїка, фрагменти різьбленого білого каменю, фігурна плінфа, якими оздоблювались архітектурні споруди Чернігова XII—XIII ст., свідчать про високий рівень розвитку цих галузей ремесла. Чернігівські ремісники виготовляли також предмети озброєння, ювелірні прикраси, предмети побуту, знаряддя праці.

Чернігів був великим феодальним центром. За його високими міцними стінами зосереджувалися двори численних представників земельної

знаті — князів, бояр, воєвод, володіння яких знаходилися не тільки поблизу від стольного міста, а й далеко за його межами. Села і замки тягнулися від Ольгового поля під Черніговом до Сновська, Боловоса й Любеча. Про їх значення свідчать слова чернігівських князів, які, скаржачись на великого київського князя Ізяслава Мстиславича, говорили: «А се пакы Изяславъ пришедъ опять к Чернигову, ставъ на Олговѣ полѣ, ту села наша пожгли оли до Любча, и всю жизнь, нашю повоевали». Про багатства, здобуті руками смердів і холопів і зосереджені у таких князівських та боярських селах, свідчить літописна стаття 1146 р. У цей час союзники київського князя Ізяслава Мстиславича Давидовичі здійснили воєнний похід проти Ольговичів і під Путивлем пограбували село Ігоря Ольговича, де він «идеже бяше устроиль дворь добрѣ». У коморах і погребах було «готовизни много, въ бретьяницахъ, и в погребѣхъ вина и медовѣ, что тяжкого товара всякого, до желѣза и до мѣди, не тягли бяхуть отъ множества всего того вывозити. Давыдовича же повелѣста имати на возы собѣ и воемъ, и потомъ повелѣста зажечи дворъ и церковь святаго Георгия и гумно его в немже бѣ стоговъ 9 сотъ».



П'ятницька церква в Чернігові. Кінець XII ст.

Наприкінці XI ст., за рішенням князівського з'їзду в Любечі, на базі старої Сновської тисячі було створене Новгород-Сіверське князівство. Головним його містом став Новгород-Сіверський на Середньому Подесенні, що виник ще в X ст., а в середині XII ст. перетворився на одне з визначних міст Чернігівської землі. Літописна розповідь під 1152 р. про облогу Новгорода-Сіверського військами Ізяслава Мстиславича характеризує місто як велику й сильну фортецю, яку так і не вдалося взяти великому князю. «Мѣсяца февраля,— говориться в літописі,— поидоша полкы своими к городу, и ту начаша ся бити в города у острожныхъ воротъ, и тако вбодоша ѣ въ градъ и острогъ в нихъ изътяша и яко же выидоша изъ острога, и отступяче отъ града, идоша в товары своя».

Формально новгород-сіверські князі підпорядковувалися Чернігову, але фактично проводили самостійну, незалежну політику, яка часто-густо йшла врозріз з інтересами чернігівських князів. Це іноді приводило до того, що Новгород-Сіверське князівство підпадало під залежність князів суздальських, а ще частіше — київських. 1159 р. Святослав Чернігівський, у відповідь на погрозу київського князя Ізяслава Давидовича відібрати у нього Чернігів, дорікає йому, що той і так «всю волость

Черниговськую собою держить и съ своимъ сыновцемъ: и то ему не досыти, но велить ми изъ Чернигова пойти».

Найбільшими містами Посейм'я були Курськ і Путивль, що дістали свої назви від невеличких приток Сейму — Путивльки і Кур. Курськ як центр Посейм'я згадується в літописі наприкінці XI ст., але виникло місто значно раніше. Як свідчить «Житіє Феодосія Печерського», в Курську ще за часів Ярослава Мудрого сидів київський посадник. Як порубіжне місто Чернігівської землі, Курськ зазнавав постійних нападів кочовиків. Коли Андрію Володимировичу замість Переяслава запропонували Курськ, він відповів: «Лучше того мне смерть на своей отчине и на дедине, нежели Курское княженье».

З другої половини XII ст., з посиленням нападів кочовиків, Курськ утратив значення головного міста східної частини Сіверської землі. Таким містом, можливо, став Путивль, розташований у нижній течії Сейму. Літописна стаття 1146 р. (перша писемна згадка про Путивль) описує його як велике місто з численним населенням, міцною фортецею. Дружина великого київського князя Ізяслава Мстиславича тривалий час безуспішно штурмувала укріплення Путивля. «И тако приступиша къ граду не вдашася имъ Путивлечи, дондеже приде Изяславъ съ силою Киевьскою. Онемъ же крѣпко бющимъся съ града». Лише одержавши від Ізяслава обіцянку не руйнувати місто, путивльці припинили опір. Київський князь, проте, не дотримав слова. З Путивля був виведений посадник чернігівського князя Святослава, місто піддано пограбуванню. «И ту дворъ Святославль раздѣли на 4 части, и скотьницѣ, бретьяницѣ, и товаръ, иже бѣ немочно двигнути, и въ погребѣх было 500 берковьсковъ меду, а вина 80 корчагъ; и церковь святаго Възнесения всю облупиша, съсуды серебреныя, и индитьбѣ и платы служебныя, а все шито золотомъ, и кадѣлницѣ двѣ, и кацьи, и уангелие ковано, и книгы, и колоколы; и не оставиша ничтоже княжа, но все раздѣлиша, и челяди 7 сотъ».

У другій половині XII ст. Путивль став стольним містом однієї з ліній чернігівських Ольговичів. 1185 р. у ранзі путивльського князя згадується Володимир Ігоревич. З середини XII ст., у зв'язку з тиском на південно-східні рубежі Чернігівщини кочовиків, швидкими темпами проходив процес заселення та освоєння земель в'ятичів. Тут виникали нові і розширювалися старі міста й феодальні замки Вщиж, В'ятич, Брянськ, Ормин, Карачев, Козельськ, Мценськ, Дідославль та ін. У 1142 р. за володіння В'ятицькою землею виникли суперечки між великим князем Всеволодом і його братами. Як свідчить літопис, великі київські князі з династії Ольговичів розглядали В'ятицьку землю як свою вотчину. Головним містом Верхнього Подесення з середини XII ст. став Вщиж. 1156 р. племінник чернігівського князя Ізяслава Давидовича Святослав Володимирович утік з Березного «во Вщижь, и зая у него все городы Подесенскыя». 1167 р., після смерті Святослава Володимировича, вщизьким князем став син Ізяслава Всеволодовича.

Археологічні дослідження Вщижа (Б. О. Рибаков) показують, що значне розширення його території сталося в середині XII ст. У цей час не тільки дитинець, а й посад був оточений потужними валами і міцними дерев'яними стінами. На посаді була побудована кам'яна церква. Виявлені сокири, кирки, зубила та долота, сковорідки, численні керамічні, скляні та ювелірні вироби свідчать про інтенсивний розвиток вщизького ремесла, продукція якого, очевидно, задовольняла потреби значної округи. Наявність у Вщижі таких високохудожніх виробів, як бронзові арки роботи майстра Костянтина, бронзовий водолій, оздоблений

лімозькими емалями підсвічник, указує на визначне торговельне значення цього міста.

Любеч — одне з найдавніших міст Русі — наприкінці XI ст. став князівським замком. Місто оточували потужні стіни з глини і дубових зрубів, а замок, який відігравав роль дитинця, мав ще й свою складну систему укріплень. Розташований на окремій горі площею 35×100 *м*, що відокремлювалася від міста глибоким ровом, замок мав досить густу багатоповерхову забудову. Крім високої чотириярусної рубленої вежі — донжона, де жив воєвода або посадник Любеча, великого князівського двору з двоповерховим палацом, невеликої церкви, в замку розташовувався господарський комплекс, приміщення якого мали численні погреби і комори для продовольчих запасів. За підрахунками Б. О. Рибакова, у Любецькому замку могло розміститися від 200 до 250 чоловік, і він міг витримати облогу протягом року.

Любеч зберігав також значення міського осередку, де розвивалися ремесло й торгівля. На його посаді трудилися гончарі, склороби, ковалі, різьбярі по каменю і кістці, продукція яких забезпечувала потреби значного району Чернігівського князівства.

На березі Дніпровської затоки в Любечі була розташована пристань, де зупинялися торговельні флотилії, що постійно проходили дніпровським водним шляхом.

Політична історія

Політичний розвиток Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств XII— першої половини XIII ст. пов'язаний з діяльністю князівських династій Ольговичів і Давидовичів, початок яким поклали сини Святослава Ярославича — Олег і Давид. Перший після невдалої спроби оволодіти старшим столом землі сів у Новгороді-Сіверському, другий закріпився у Чернігові. Третій Святославич — Ярослав — дістав Муромо-Рязанську волость, яка з часом підпала під зверхність Ростово-Суздальського князівства. Політичне життя Чернігівщини і Новгород-Сіверщини з утвердженням у них названих князів пішло двома шляхами: Давид перебував під впливом Мономаха і не виявляв сепаратистських тенденцій, а Олег, навпаки, продовжував політику відособлення від Києва.

Після смерті Олега (1115) і Давида (1123) чернігівським князем став Ярослав Святославич. Через п'ять років його вигнав з Чернігова племінник Всеволод Ольгович, який сидів до того на далекому тмутараканському столі. Ярослав повернувся у свою Муромо-Рязанську волость, де невдовзі й помер. Новгород-Сіверське князівство стало уділом Давидовичів.

Закріпившись на чернігівському столі, Всеволод почав створювати коаліцію Ольговичів проти великого київського князя Ярополка. Влітку 1134 р., закликавши на допомогу половців, Ольговичі здійснили спустошливий похід на Переяславську землю. Ярополк поспішив їй на виручку, але у битві на Супої зазнав поразки і повернувся до Києва. 1138 р. Ольговичі разом з половцями знову напали на Переяславську землю і навіть готувалися рушити на Київ, але, довідавшись, що Ярополк зібрав великі сили, відступили до Чернігова. Претензії Всеволода Ольговича привели до того, що за умовами Моровійського договору Чернігівське князівство знову втратило Посейм'я.

З 1139 р. чернігівськими князями стали сини Давида Володимир та Ізяслав; у Новгороді-Сіверському сів син Олега Святослав. Двоюрідні брати не подолали тих тенденцій у політичному житті князівств, які визначилися ще за їхніх батьків. Тоді як Давидовичі орієнтувалися на Київ



Срібна чаша з Чернігова. Візантійська робота. XII ст.

і майже постійно виступали спільниками великого князя, Святослав Ольгович підтримував союзницькі відносини з його політичними противниками. Це неминуче повинно було привести до зіткнення князів Чернігівської і Новгород-Сіверської земель. Давидовичі, намагаючись відновити єдність своєї землі, в союзі з великим князем Ізяславом Мстиславичем рушили на Новгород-Сіверський і обложили його. Не маючи сил оволодіти добре укріпленою фортецею, вони вдалися до пограбування приміських сіл, де зберігалися продовольчі запаси Ольговичів. Захопивши близько 4 тис. коней, багато хліба, заліза, меду, Давидовичі пішли до Путивля, куди згодом прибув і Ізяслав Мстиславич. Путивльці здалися, після чого Святослав Ольгович, за порадою бояр, залишив Новгород-Сіверський і втік до Карачева.

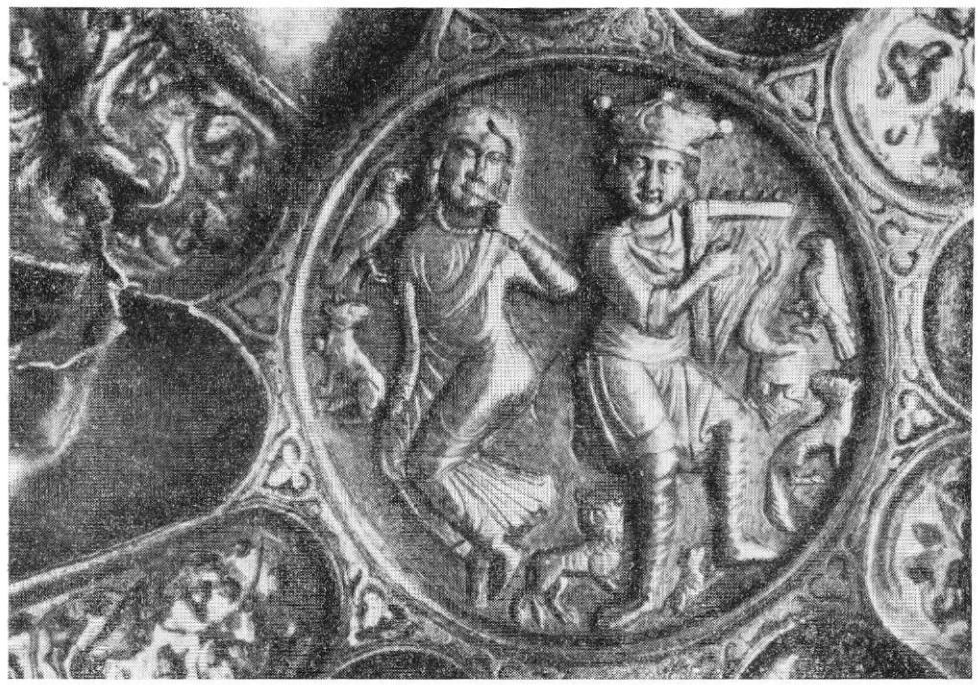
Зрештою, близько 1147—1148 рр. Давидовичі й Святослав Ольгович знайшли спільну мову, і чернігівська феодальна усобиця припинилася. Святослав Ольгович повернувся у Новгород-Сіверський. Несподівано його позиції ще більше зміцніли. 1149 р. Києвом заволодів його союзник Юрій Долгорукий, який високо цінував допомогу новгород-сіверського князя. Святослав Ольгович знову дістав Курськ із Посейм'ям, а також Сновську тисячу, яку йому мусив уступити Ізяслав Давидович. Збільшення володінь Новгород-Сіверського князівства за рахунок земель одного з Давидовичів викликало непорозуміння між братами, і вони у подальшій боротьбі між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким зайняли різні позиції. Ізяслав Давидович зі своєю дружиною воював на боці Ізяслава Мстиславича, а Володимир Давидович підтримував Юрія Долгорукого.

У битві на Руті 1151 р. старший Давидович загинув. До Чернігова поспішив Ізяслав Давидович, а Святослав Ольгович з племінником Святославом Всеволодовичем втекли до Новгорода-Сіверського.

1152 р. Юрій Долгорукий вирішив покарати Ізяслава Давидовича за його союз з великим київським князем і за спалення Остерського городка. Спільником його у новій кампанії знову виступив Святослав Ольгович. Зайнявши В'ятицьку волость та міста Мценськ, Спаш і Глухов, Юрій Долгорукий з Святославом Ольговичем підступили до Чернігова, проте, довідавшись про наближення значних сил великого князя, залишили Чернігівське князівство. Згодом двоюрідні брати уклали у м. Хоробрі угоду бути «за одинъ муж», але так і не змінили своєї політичної орієнтації: Святослав Ольгович, як і раніше, тримався осторонь київських подій, Ізяслав Давидович брав у них найактивнішу участь. Певно, вже тоді у нього виник задум оволодіти київським столом.

У Чернігівському князівстві тимчасово запанував спокій, але після смерті Святослава Ольговича (1163) в ньому знову розпочалися усобиці. За Чернігів довгий час боролися двоюрідні брати Олег Святославич і Святослав Всеволодович. Переміг Святослав. Не дотримавши обіцянки наділити волостями численних родичів, Святослав Всеволодович викликав проти себе сильну опозицію. Розповідь літопису про міжусобну боротьбу Святослава Всеволодовича зі своїми двоюрідними братами цікава тим, що показує, як Чернігівське князівство поступово дробилося на дедалі менші уділи.

До 1169 р. Святослав Всеволодович, зайнятий внутрішніми справами Чернігівського князівства, не втручався у справи київські. На деякий час йому вдалося примирити всіх Ольговичів і навіть здійснити разом з Мстиславом Київським кілька вдалих походів на половців. Але вже з 1169 р. у боротьбі Андрія Боголюбського за старшість Ольговичі виступили на боці суздальського князя. Святослав Всеволодович направив



Срібна чаша з Чернігова (фрагмент). Візантійська робота. XII ст.

на допомогу військам Боголюбського дружини своїх двоюрідних братів Олега й Ігоря. У другому поході Боголюбського на Київ взяв участь і сам Святослав, маючи намір оволодіти великокнязівським столом. Проте здійснення своїх планів Святославу довелося відкласти, оскільки в Чернігівському князівстві розгорілася нова усобиця. Новгород-сіверський князь Олег Святославич протягом 1175—1176 рр. здійснив кілька наїздів на Чернігівську землю, спалив Лутаву й Моровійськ, пограбував села та замки навколо Стародуба. Похід Святослава Всеволодовича до Новгорода-Сіверського скінчився його перемогою, і між князями було укладено мир.

Після вбивства 1174 р. боярами Андрія Боголюбського Святослав Всеволодович допоміг Михайлу і Всеволоду, які жили у Чернігові, здобути вотчину. Поширивши свій вплив на Суздальську землю, Святослав шукав нагоди захопити Київ.

1178 р. Новгород-Сіверське князівство перейшло до Ігоря Святославича, у Чернігові сів брат Святослава Всеволодовича Ярослав. 80-ті роки XII ст. характеризувалися посиленням боротьби руських дружин, очолюваних київським князем Святославом, з половцями. Найактивнішу участь у ній взяли новгород-сіверські полки на чолі з Ігорем Святославичем. 1183 р. у битві на р. Хирії вони разом з загонами чорних клобуків завдали поразки недавнім союзникам новгород-сіверського князя Кончаку і Кобяку. Ця перша самостійна перемога Ігоря над половцями окрилила його, і він більше не хотів ділити славу з Святославом. Разом з братом Всеволодом, племінником Святославом і сином Володимиром Ігор здійснив ще один переможний похід чернігівських і новгород-сіверських дружин проти половецьких станів, що лишилися, по суті, беззахисними, оскільки головні сили половців у цей час вели боротьбу з Святославом Всеволодовичем.

Після перемоги військ Святослава Всеволодовича над половцями (1185) у похід проти останніх вирішив виступити й Ігор. Не повідомивши про свої наміри київського князя, Ігор з однією сіверською дружиною рушив у Степ. По дорозі до нього приєдналися полки сина Володимира, який князював у Путивлі, а також племінника Святослава із Рильська. Невеликий загін «поганих» надіслав йому і чернігівський князь Ярослав Всеволодович. Звичайно, цих сил було замало для боротьби з таким сильним ворогом, яким були половці, і військо Ігоря зазнало жорстокої поразки, а сам він потрапив у полон. Літописець змалював жахливу картину: «Возмятошася городи Посемьские, и бысть скорбь и туга люта, якоже николи же не бывала во всемь Посемьи, и в Новѣгородѣ Сѣверьскомъ, и по всей волости Черниговьской, князи изымани и дружина изымана, избита». Трагедія на берегах Каяли відкрила кочовикам «ворота на Руськую землю». Більше за інші землі від половецьких набігів того часу постраждало Чернігівське князівство, яке практично нікому було боронити. Енергійні заходи великого київського князя Святослава не давали бажаних наслідків. Ярослав Всеволодович, хоч і зібрав військо, виступати на половців не наважувався, Давид Ростиславич привів свої полки до Триполя, але йти далі також відмовився. Тим часом Кончак спустошив Переяславську землю і взяв м. Римов, хан Кза пограбував Путивльщину і спалив передмістя Путивля.

Після втечі з половецького полону Ігор протягом кількох років вів безуспішну боротьбу з половецькими ханами. По смерті Ярослава Всеволодовича, що сталася близько 1198 р., він здобув чернігівський стіл і займав його чотири роки.

З 1204 р. чернігівським князем став Всеволод Чермний, який відкрито розпочав боротьбу з Мономаховичами за Київ. Водночас Ольговичі вели боротьбу за галицький стіл, де Ігоревичі — сини Ігоря Святославича — вступили у конфлікт з боярською опозицією, яка підтримувала малолітніх Романовичів — Данила і Василька. Наступні чотири роки пройшли під знаком боротьби Всеволода Чермного з Рюриком Ростиславичем, яка закінчилася тим, що князі «обмінялися» столами.

З 1214 по 1224 р. у Чернігівській землі сиділи князі, які не претендували на київський стіл, і це сприяло розвитку економіки й культури краю. Поразка руських полків на р. Калці і загибель чернігівського князя Мстислава Святославича, по суті, не позначилася на політичному розвитку князівства. Ольговичі, як і раніше, вели активну міжусобну боротьбу; процес подальшого дроблення Чернігівського князівства вже не можна було зупинити. Літопис називає такі уділи, як Чернігівський, Козельський, Брянський, Карачевський, Стародубський, Вщизький, Сновський, Новгород-Сіверський, Курський, Путивльський, Рильський, Трубчевський, Липовецький, Лопастенський, залежність яких від чернігівського князя дедалі слабшала. Перед монголо-татарською навалою на Русь Чернігівське князівство остаточно розпалося на дрібні уділи.

4. Переяславське князівство

Переяславське князівство як один з трьох осередків давньої Руської землі склалося ще до розподілу її між синами Ярослава Мудрого. На відміну від більшості князівств Переяславське в XII— першій половині XIII ст. фактично не мало політичної самостійності й перебувало у повній залежності від Києва. Як правило, у Переяславі сиділи князі, які мали посісти київський стіл або ж одержували це місто у вигляді компенсації за відмову від претензій на Київ. Тому в окремі періоди, з волі великих київських князів, переяславські князі мінялися частіше, ніж посадники якогось порубіжного містечка.

Територія. Міста

Залежність Переяславського князівства від Києва зумовлювалася, головним чином, його географічним положенням. На заході й півночі межі Переяславської землі проходили по Дніпру, Корані, Десні, Острі, на північному сході — по верхів'ях Удаю, Сули, Хоролу і Псла. Крайній переяславський пункт на північному заході — Остерський городок — стояв при впадінні в Десну Остра. На сході переяславські землі межували зі Степом, де повновладними господарями були кочові народи. Київські князі заселяли й зміцнювали південні й східні рубежі Київської та Переяславської земель, в результаті чого виник цілий ряд оборонних ліній, зокрема Посульська. Від верхів'я Сули до її гирла відомо 18 давньоруських городищ, які були розташовані вздовж її правого берега на відстані близько 10 *км* одне від одного. Вісім з них ототожнюються з містами, що згадуються у літописах та інших писемних джерелах, а саме: Ромни, Глинськ, Синець, Кснятин, Лубни, Лукомль, Жовнін, Воїнь.

Поодинокі слов'янські поселення знаходилися і за Сулою: Переволочна — у гирлі Ворскли, Лтава — на Ворсклі, Хорол — на однойменній річці, Донець — на Сіверському Дінці, які з'явилися тут уже в XII ст., коли руські дружини досягли значних успіхів у боротьбі

з половцями. Слід зауважити, що жодна з давньоруських земель не зазнавала стількох нападів і спустошень, як Переяславська.

Як і на півдні Київської землі, на Переяславському степовому прикордонні осідали тюркомовні племена: торки, берендеї, турпеї. До наших днів на Переяславщині збереглися назви, які свідчать про проживання тут чорних клобуків. Це села Велика і Мала Каратуль (те саме, що й каракалпаки — чорні шапки), р. Корань тощо. На дніпровському побережжі Переяславщини жили турпеї, а в городках на Трубежі — Бронькняжі й Баручі — торки. Бронькняж був розташований на північно-західній околиці сучасного с. Пристроми Переяслав-Хмельницького району Київської області, на правому березі Трубежа. Збереглися залишки городища і великого посаду на високому корінному березі. Баруч знаходився на місці сучасної Баришівки Київської області. Залишки городища збереглися до наших днів.

Центр землі, Переяслав, був вигідно розташований — неподалік від Дніпра, при впадінні р. Альти у Трубіж. Згадуваний вже на перших сторінках літопису, він у XII — першій половині XIII ст. перетворився на одне з найбільших південноруських міст, став першокласною фортецею, яка відіграла визначну роль у боротьбі Русі з кочовиками. Крім невеликого, але сильно укріпленого дитинця, що займав підвищення між річками Альтою і Трубежем, Переяслав мав велике передмістя, обнесене потужною оборонною стіною завдовжки близько 3,5 *км*. Половці, які часто нападали на Переяславську землю, жодного разу не змогли оволодіти її стольним містом.

На схід і південний схід від Переяслава, починаючи від заплави Дніпра, були споруджені високі земляні вали. Перший — «великий вал» — перерізав дорогу на сучасну Золотоношу і тягнувся до сучасного с. Строкова, а далі — до р. Супою, другий — «малий вал» — проходив паралельно першому на відстані близько 10 *км* і також повертав у напрямку р. Супою. Ці вали згадуються у літописі під 1095 р., коли половецькі хани Ітларь і Кітан прийшли до Володимира Мономаха просити миру, а також 1149 р., коли Юрій Долгорукий рушив на Київ. «И стоя 3 дни у Стрякве, а четверый день поиде от Стрякве мимо городъ, по зори, исполцився, и ста межи валома».

Переяслав був важливим церковним центром, на що вказують не тільки літописні повідомлення, а й залишки фундаментів численних культових споруд. У першій половині XII ст. переяславська єпископія включала до свого складу Переяславську і Смоленську землі. Єпископський замок-палац поруч з Михайлівською церквою свідчить про неабияке багатство переяславської єпархії. Археологічні дослідження у поєднанні з літописними даними відтворюють Переяслав як значний економічний центр Русі з високорозвинутим ремеслом і торгівлею.

Навколо Переяслава розташовувалися князівські феодальні двори, села й замки. Літопис називає серед них княжий красний двір, села Стряків, Куднове, Мажево, Янчине, м. Устя. Останнє знаходилось у гирлі Трубежа і займало невелике підвищення на його правому березі. Устя відігравало роль дніпровської пристані Переяслава, а також сторожової застави на Зарубському броді через Дніпро.

На північно-західному кордоні Переяславської землі стояла відома фортеця Остерський городок, однаково важлива як для Києва, так і для Чернігова. У XII ст. Остерський городок відігравав помітну роль у боротьбі претендентів за Київ. 1152 р. Ізяслав Мстиславич, щоб позбавити своїх супротивників сильної фортеці, зруйнував укріплення Остерського

городка, він утратив своє стратегічне значення аж до кінця XII ст., коли 1195 р. Всеволод Суздальський направив туди свого тіуна Гюрю для відбудови укріплень і церкви.

На Трубежі літопис згадує фортеці Баруч і Бронькняж, на Удаї — міста Прилуки, Переволока, Полкостень. Найбільше міст Переяславської землі розташовувалося на Сулі, яка служила південно-східним кордоном давньої Русі. За своїм характером це були насамперед фортеці, але деякі з них (Лубни, Жовнін, Воїнь та ін.) мали важливе значення і як великі торговельно-ремісничі осередки.

Воїнь, розташований у гирлі Сули, протягом майже трьох століть стояв на сторожі південних рубежів Русі. Місто, площа якого становила 28 *га*, поділялося на дитинець і посад. Дитинець був обнесений потужною стіною, яка складалася з поставлених у ряд зрубів, засипаних землею. Над городнями містилися заборола, а під валом проходив глибокий рів. Воїнь мав укріплену гавань, куди заходили з Дніпра торговельні судна. Значну частину жителів міста складали воїни. Населення займалося також ремеслом (тут знайдені ковальські, слюсарські, деревообробні та інші інструменти), торгівлею (під час розкопок виявлено багато привізних речей), сільським господарством, про що свідчать сільськогосподарські знаряддя та остеологічні залишки.

Очевидно, і всі міста-фортеці Посульської оборонної лінії мали аналогічну структуру і відрізнялися тільки деталями.

Про характер міст, що виникли у XII ст., таких як Лутава, Голтав, Хорол, сказати щось певне важко, оскільки вони недостатньо досліджені археологами. Можна тільки твердити, що їх поява пов'язувалася з успіхом наступальної антиполовецької боротьби.

Політична історія Порубіжне становище Переяславської землі змушувало її князів бути активними учасниками, а нерідко й ініціаторами у боротьбі з половцями. Особливо у цьому відзначилися Володимир Мономах, його син Ярополк та Володимир Глібович.

Син Володимира Мономаха Ярополк займав переяславський стіл з 1113 по 1132 р. Головним у його діяльності в Переяславі було зміцнення кордонів своєї землі. 1116 р. він захопив смоленське місто Друцьк, полонив його жителів і переселив їх на порубіжну Сулу, де збудував для них фортецю Жовнін. За наказом Мономаха Ярополк здійснив переможний похід на Дон і здобув три половецькі міста — Сугров, Шарукань і Балин. З походу Ярополк привіз полонянку, дочку ясського князя, яка стала його дружиною.

1125 р., довідавшись про смерть грізного Мономаха, на Переяславську землю знову напали половці. Вони дійшли до Баруча і Бронькняжа, сподіваючись на зраду переяславських «поганих», але зазнали невдачі. У битві на Сулі переяславські полки, керовані Ярополком, здобули блискучу перемогу: «часть ихъ (половців.— *П. Т.*) избиша, а часть ихъ истопе в рѣкѣ».

Крім боротьби з половцями, Ярополк разом з братом Мстиславом, великим київським князем, взяв участь у ліквідації конфлікту між Ольговичами. Літописна стаття 1128 р. свідчить, що Ярополку вдалось у цей час розширити свої володіння за рахунок Чернігівського Посейм'я. Коли семитисячний загін половців, що поспішав на допомогу Всеволоду, зупинився поблизу Виря, то на р. Локні їм довелося зіткнутися з посадниками Ярополка: «Изоимавше Ярополци посадници на Локнѣ».

1132 р. Ярополк, як і заповідав Мономах, зайняв великокнязівський стіл. Переяслав він віддав старшому синові Мстислава Всеволоду. Перехід останнього з Новгорода мав означати, що саме він буде наступником Ярополка на київському столі. Мономаховичів така перспектива не влаштовувала, і вони розпочали боротьбу за Переяслав. Сам по собі Переяслав мало цікавив князів, але він давав реальну можливість оволодіти Києвом.

Своїм заповітом Мономах хотів запровадити твердий порядок успадкування великокнязівського стола, виключивши з боротьби за нього своїх молодших синів, але насправді ще більше заплутав його. Ні Вячеслав, ні Юрій, ні інші молодші Мономаховичі не бажали добровільно уступити Київ Мстиславичам.

Пробувши у Переяславі з ранку до обіду, Всеволод Мстиславич був вигнаний звідти своїм дядьком Юрієм Долгоруким. Останній також не затримався на переяславському столі; через вісім днів його вигнав Ярополк і передав Переяслав сину Мстислава Ізяславу. Зміцнення позицій Мстиславича, що вже почав виношувати плани щодо Києва, не входило у розрахунки Ярополка, і він того самого року силою («с нужею») випровадив його з Переяслава, куди посадив свого брата Вячеслава. Проте останній, незважаючи на умовляння Ярополка, залишив Переяслав і повернувся до Турова.

Так навесні 1134 р. переяславський стіл став вакантним, чим і вирішив скористатись Юрій Долгорукий. Він звернувся до Ярополка з проханням віддати Переяслав йому, а взамін запропонував Суздаль і Ростов та деякі інші землі. Ярополк погодився, чим викликав сильне невдоволення племінника Ізяслава та Ольговичів, які уклали з ним мирну угоду. Походи Ярополка з Юрієм на Чернігів і Ольговичів з Ізяславом Мстиславичем на Переяславську землю призвели до взаємних спустошень і скінчилися тим, що Переяслав перейшов до найменшого Мономаховича — Андрія. Це мало примирити Мономаховичів з Мстиславичами. Невдоволеними залишилися тільки Ольговичі. Вони напали на Посулля і підступили до Переяслава. У Лаврентіївському літопису читаємо: «В то же лѣто почаша съ Олговичи рать имѣти и начаша воевати села и городы по Сулѣ, и придоша к Переяславлю, и многы пакости сотвориша и Устье пожгша». Облога Переяслава і його штурм виявилися безрезультатними, і Ольговичі відступили у верхів'я Супою. Через два роки, закликавши на допомогу половців, вони знову напали на Посульську оборонну лінію. «И быша области Переяславльской отъ Половцевъ и отъ своихъ вельможъ великая тягость».

1140 р. Всеволод Ольгович вирішив перевести Андрія Володимировича з Переяслава до Курська, а переяславський стіл передати своєму братові Святославу. Андрій, підтриманий місцевими жителями, не погодився на пропозицію Всеволода. Направлений проти Переяслава Святослав Ольгович зазнав поразки, і Всеволод змушений був укласти з Андрієм мирну угоду, за якою великий київський князь відмовився від своїх претензій, проте Переяславська земля залишалася в підпорядкуванні Києва.

Після смерті Андрія Володимировича (1141) Всеволод знову посадив у Переяславі Вячеслава, чим викликав невдоволення братів, особливо Ігоря, який найбільше претендував на переяславський стіл. Спільно з братом Святославом він напав на Переяславську землю і навіть обложив її стольне місто, але змушений був відступити. Претензії Ольговичів на переяславський стіл не припинялись, і Вячеслав шукав нагоди, щоб за-

лишити його. 1142 р. він вдруге повернувся до Турова, а в Переяславі, за згодою Всеволода, утвердився Ізяслав Мстиславич.

Зайнявши переяславський стіл, Ізяслав розпочав активну підготовку до боротьби за Київ. Для цього він у 1143 р. здійснив поїздку до Юрія у Суздаль, а потім — до брата Святополка у Новгород. Переговори з суздальським князем не дали бажаних наслідків, оскільки Юрій сам мріяв стати київським князем; брати Святополк і Ростислав Смоленський обіцяли допомогу. З Всеволодом Ізяслав підтримував добросусідські відносини, хоч вони і не були щирими. Всеволод потай від Ізяслава обіцяв київський стіл брату Ігорю, а Ізяслав, здійснюючи спільно з великим князем походи на Галич, вів переговори з його воєводами та боярами, схиляючи їх на відступництво від Ольговичів.

Зміцнення позицій Ізяслава Мстиславича й утвердження його на великокнязівському столі викликали рішучу протидію з боку Юрія Долгорукого. Заручившись підтримкою Ольговичів, він розпочав боротьбу за Київ. Знову, як і раніше, в центрі уваги князів-суперників перебував Переяслав, який служив ключем до Києва. Протягом 1149—1150 рр. Юрію Долгорукому кілька разів удавалося здобути Переяслав і навіть посадити там свого сина Ростислава.

Згодом Переяслав перейшов до іншого сина Долгорукого — Гліба, який ще за життя брата добивався цього стола, але вже 1151 р. переяславським князем став Мстислав Ізяславич. Будучи рішучим противником будь-яких союзів з половцями, того самого року Мстислав здійснив проти них успішний похід, під час якого завдав поразки їхньому війську у битвах на річках Углі й Самарі. Половецькі стани були зруйновані й знищені; Мстиславові дружинники взяли багато полонених і, крім того, звільнили з половецької неволі руських бранців. 1158 р. половці напали на Посулля, але, довідавшись, що проти них виступив Мстислав Ізяславич, швидко відійшли у Степ. Крім боротьби з половцями, Мстислав брав активну участь у походах свого батька проти галицьких князів. Переяславський полк Мстислава був однією з ударних бойових одиниць у відомій битві 1154 р. на Сереті.

Після смерті Ізяслава Мстиславича Переяславська земля знову стала театром воєнних дій, оскільки шлях претендентів на Київ, як і раніше, лежав через Переяслав. Дружина Гліба Юрійовича у союзі з численними половцями обложила місто, але переяславці під керівництвом князя Мстислава Ізяславича відбили усі атаки. Втративши надію на успіх, Гліб Юрійович відступив до верхів'я Сули й Удаю. Тим часом між Ростиславом і Мстиславом Ізяславичем виникли серйозні суперечки щодо питання, кому володіти Києвом. Довідавшись, що Ростислав поступився великокнязівським столом на користь Ізяслава Давидовича, Мстислав припинив боротьбу з Юрієм Долгоруким та його союзниками і добровільно залишив переяславський стіл.

За таких обставин переяславським князем знову став Гліб Юрійович, який правив тут до 1169 р. Він був, по суті, підручним київських князів. Змінилася його політика і щодо половців. Зрозумівши, що Переяславська земля стала його вотчиною надовго, Гліб Юрійович став активним учасником у всіх походах руських князів проти половців. У 1165, 1168, 1169 рр. переяславський полк під його проводом у складі військ київського князя охороняв торговельні каравани руських купців. 1169 р. Гліб Юрійович взяв участь у поході на Київ, а згодом став великим київським князем. Переяслав він віддав сину Володимиру.

Про перші роки діяльності юного князя у літописі немає ніяких

згадок. 1173 р. він з переяславським полком брав участь у другому поході військ Андрія Боголюбського на Київ. Пізніше, коли у Києві зміцнилися позиції Ростиславичів, Володимир Глібович став їх вірним союзником. Водночас він допомагав суздальському князю Всеволоду у його боротьбі з Глібом Рязанським.

В останній чверті XII ст. посилився половецький натиск на Русь, зупинити який можна було тільки спільними зусиллями всіх руських князівств. Організатором антиполовецької боротьби, як вже зазначалося, виступив Святослав Всеволодович; його підтримали і всі південноруські князі. Вони здійснювали воєнні походи у Степ як під проводом київського князя, так і самостійно. 1183 р. у похід проти половців виступили дружини новгород-сіверського князя Ігоря і переяславського Володимира, але спільно довести його до кінця не зуміли. У поході князі посварилися, і Володимир Глібович повернувся назад. У наступному році переяславський князь узяв участь у новому воєнному поході проти половців, організованому Святославом Всеволодовичем. Він очолив передовий полк, який складався з 2100 переяславців і берендеїв, і в першому ж бою завдав нищівної поразки половцям. На р. Орелі Святослав довершив розгром кочовиків; до рук переможців потрапило понад 7 тис. полонених, серед них — грізний половецький хан Кобяк.

У відповідь на це половці, об'єднавши свої сили і зібравши величезне військо на чолі з ханом Кончаком, у 1184 р. напали на Посульську оборонну лінію. Назустріч половцям виступили київські князі Святослав і Рюрик, а також переяславський Володимир Глібович, який уже встиг зарекомендувати себе в походах проти половців обережним і досвідченим полководцем. На р. Хоролі загін Володимира Глібовича зненацька напав на половецький табір і примусив Кончака відступити.

Після невдалого походу новгород-сіверського князя Ігоря небезпека для Переяславської землі значно посилилась. У 1185 р. Кончак напав на Посулля, захопив усі прикордонні міста і підійшов до Переяслава. Володимир Глібович організував оборону міста. Бій не вщухав цілий день. Надвечір половці прорвали укріплення посаду, загрожуючи безпосередньо острогу. Тоді невеликий загін переяславців здійснив відчайдушну вилазку і разом з переяславським ополченням зав'язав бій під стінами міста. Удар героїчних захисників міста виявився настільки несподіваним і сильним, що половці змушені були зняти облогу Переяслава і відступити у Степ. По дорозі вони захопили переяславське місто Римов і піддали його страшному спустошенню. «Се у Римъ кричатъ подъ саблями половецкыми, а Володимиръ подъ ранами»,— говорить про ці трагічні події автор «Слова о полку Ігоревім».

1187 р. половці знову підступили до південноруського кордону, але були зустрінуті військами князів Святослава, Рюрика і Володимира Глібовича, який йшов в авангарді руських дружин, і відігнані у Степ. У цьому поході переяславський князь застудився і незабаром помер.

Володимир Глібович — останній переяславський князь, який лишив по собі досить помітний слід в історії. В останнє десятиліття XII і в першій половині XIII ст. Переяслав або взагалі не мав свого князя і перебував під владою великого київського князя, або переходив під зверхність Всеволода Юрійовича. 1193 р., коли Святослав Всеволодович вів переговори з лівобережними половцями в інтересах Переяславської землі і коли половці здійснили спустошливий набіг під самий Переяслав, літопис жодним словом не згадує про участь у цих подіях переяславського князя. Очевидно, Переяслав на той час свого князя і не мав. Переяславська

земля розглядалася Святославом Всеволодовичем як частина великокнязівських володінь. Після його смерті становище змінилося. Рюрик Ростиславич на прохання Всеволода Суздальського віддав Переяславську землю, як, до речі, і деякі інші київські уділи, його синові Костянтину. 1198 р. Костянтин Всеволодович разом з батьком здійснив воєнний похід на половців, під час якого вони дійшли до Дону, але так і не зустріли противника. Неспокійне життя у Переяславі було не до вподоби Костянтину, і 1199 р. сюди прибув новий князь Ярослав Мстиславич, племінник Всеволода, але того самого року він помер. Понад два роки Переяслав залишався без князя, аж поки 1202 р. сюди не був посланий син Всеволода Ярослав.

Між 1210 і 1214 рр. Переяслав перебував у руках київського князя Всеволода Чермного, а 1215 р. переяславським князем став Володимир Всеволодович. Правління його збіглося в часі з новим натиском половецьких орд, що вдерлися на Переяславську землю. У битві на Ворсклі дружина Володимира Всеволодовича здобула блискучу перемогу. Але невдовзі половці знову раптово напали на Переяславську землю, і Володимир без належної підготовки виступив проти них. У бою на Хоролі переяславські полки зазнали поразки, частина війська загинула, решта разом із князем потрапила у полон. Тільки в 1218 р. Володимира Всеволодовича було викуплено із половецької неволі.

Після битви на Калці, в якій переяславські полки брали дієву участь, у Переяславі сів Олег Святославич, у руках якого перебував ще й Курськ. 1227 р. Олег повернувся до Чернігова, а Переяслав віддав Всеволоду Костянтиновичу. Проте, як і батько, Всеволод мало підходив для ролі переяславського князя. У 1228 р. ним став Святослав Всеволодович, онук Юрія Долгорукого. Це був останній князь, про якого згадує літопис. Подальша доля княжого стола Переяславської землі лишається невідомою. Не виключено, що надалі Переяслав взагалі не мав князя, а управлявся єпископом. Напередодні монголо-татарської навали така ситуація не могла не мати згубних наслідків.

5. Волинське і Галицьке князівства

Південно-західні князівства Русі — Волинське й Галицьке — виникли не в результаті розпаду Київської Русі, а як наслідок місцевого розвитку: на той час, коли на цю територію поширилася влада Києва, тут уже існували численні міста з панівним класом феодалів, які змогли об'єднати землі, населені дулібами, тиверцями, хорватами, бужанами та іншими племенами.

Починаючи з XI ст. київські князі розглядали південно-західні землі Русі як свою вотчину. Ярослав Мудрий надіслав до м. Володимира свого сина Ігоря, а після того, як Ігор у 1057 р. був переведений до Смоленська, Волинь тривалий час взагалі не мала князя. 1078 р. Всеволод Ярославич передав Володимир Ярополку, але, додавши до цього стола ще й Туров, по суті, підкреслив однаковий їх статус щодо Києва. В Ярополку Всеволод бачив не самостійного князя, а свого намісника у далекій київській вотчині.

Політика великих київських князів щодо Волині й Галичини не знаходила підтримки серед місцевої земельної знаті, і вже з кінця XI ст. почалася її боротьба за відособлення цих земель від Києва. Особливо сильну опозицію київському князю становили молодші сини Ростислава

Володимировича, які у 90-х роках XI ст. за допомогою місцевого боярства розпочали об'єднання Галицької землі. Поділ південно-західних волостей Русі на Галичину, де сиділи Ростиславичі, і Волинь, яка потрапила до рук Давида Ігоревича, затверджений рішенням Любецького з'їзду князів, зумовив певну специфіку в їх дальшому політичному розвитку. Тоді як галицькі князі виявляли тенденцію до формування назалежності князівства, волинські — вважали свою вотчину тимчасовим володінням на шляху до київського стола.

Волинське князівство

Територія

Волинь була порівняно невеликою західною окраїною давньоруської держави. Залежність її від Києва, а пізніше і від Галича спричинилася до того, що визначити більшменш стабільні межі цієї землі надзвичайно важко. На сході спочатку рубіж між Київською і Волинською землями проходив по середній течії рік Стирі, Горині та Случі. Наприкінці XII — на початку XIII ст. навколо цієї прикордонної лінії між київськими і галицько-волинськими князями виникали досить часті непорозуміння, а приблизно з 30-х років XIII ст. Погориння остаточно відійшло до Волині. 1227 р. князь Данило Романович вигнав Ярослава з Луцька і передав місто своєму братові Васильку, додавши також Пересопницю, Берестя, Чорторийськ. Ярослав одержав Перемишль і Межибожжя.

Північна межа волинських земель проходила від впадіння р. Турії у Прип'ять до вододілу Пини і Муховця. Тут літопис називає такі волинські міста, як Турійськ, Любомиль, Мельниця, Камінь, Кобрин.

На заході межа Волині була водночас і державним кордоном Русі з Польщею. Проходила вона від гирла р. Нури далі на південь через верхню Кросну, вздовж Тисмениці та Вепра. Звичайно, межі ці певною мірою умовні, оскільки й на захід від окресленої лінії знаходилися давньоруські населені пункти. Землі між Бугом і Віслою можна вважати руськопольським етнічним пограниччям, через яке тоді не раз виникали конфлікти. 1213 р. Данило Романович відібрав у польського князя Лешка «Берестии и Угоровескъ и Верещинъ, и Столпъе, Комовъ, и всю Украину», які були захоплені Польщею.

Незважаючи на конфлікти, волинські та польські князі неодноразово укладали між собою угоди, які нерідко зміцнювалися шлюбними зв'язками. Польською допомогою користувалися Давид Ігоревич у боротьбі з Святополком і Ярослав Святополкович у боротьбі з Мономахом. У свою чергу польські княжичі знаходили підтримку на Волині. Так, Ярослав Святополкович надав притулок сину польського короля Володислава — Герману Збігнєву, коли той посварився з братом Болеславом. Коли у Польщі після смерті Болеслава Кривоустого розпочалася боротьба між його синами, Мстиславичі підтримували Болеслава Кучерявого, а великий князь Всеволод Ольгович — його старшого брата Володислава. Ізяславу Мстиславичу надавав допомогу Болеслав Кучерявий, з яким київський князь поріднився, одруживши сина Мстислава на сестрі польського князя. Роман Мстиславич також неодноразово звертався до своїх західних сусідів за допомогою, а з свого боку підтримував польських князів.

Межа між Волинню і Галичиною до їх об'єднання проходила від р. Сану по р. Любачівці до верхів'я Північного Бугу і далі до верхів'я

Горині й Серету. Крайніми волинськими містами тут були Броди, Кременець. Південні рубежі Волині також не були стабільними. Вони то спускалися до лінії Любачева, Бужеська і Пліснеська, то піднімалися до Белза й Перемишля. До речі, волинські князі з династії Ізяславичів взагалі мало піклувалися про ці землі. Вони розглядали Волинь як резерв у боротьбі за Київ, а ставши великими князями, вважали її своєю далекою вотчиною. Звичайно, за таких обставин Волинь і не могла мати певних стабільних меж. Тільки після Романа Мстиславича волинські князі зайнялися збиранням своєї землі й почали інтересуватися більше справами своїх сусідів, князів галицьких, ніж далеким Києвом.

Міста

Волинська земля одержала свою назву від давнього її центру — м. Волиня на Бузі. Вже на початку XI ст. він зійшов з історичної арени і поступився місцем новому стольному місту Володимиру, заснованому київськими князями на р. Лузі майже у центрі Волинської землі, неподалік від Волиня. Це було зроблено з наміром підірвати владу місцевих волинських князів. Протягом XI—XIII ст. Володимир був головним містом Волинської землі, а з початку XIV ст. став навіть центром Галицько-Волинського князівства.

Володимир являв собою велике місто і добре укріплену фортецю. Коли 1231 р. угорський король підступив до нього, він у захопленні вигукнув, що такого міста немає навіть у німецьких краях. На стінах фортеці стояли озброєні воїни, в яких «блистахуся щити и оружници подобни солнцю». 1260 р., коли хан Бурундай наказав зруйнувати ряд фортець Галицько-Волинської землі, Володимир тримався довше за інші міста. Василько, який виконував розпорядження Бурундая, зазначав, що «зане немощно бысть разметати вборзѣ его величествомъ, повелѣ зажечи». Цілу ніч горіли укріплення столиці Волині. Бурундаю цього здалося замало, і він наказав розкопати ще й вали міста. Через укріплення до міста вело кілька в'їзних брам, серед них — Київська й Гвидшина. Місто займало не тільки трикутник між річками Сточею і Лугом, а й тягнулося вздовж лівого берега Лугу. Тут знаходилися монастирські садиби, двори князів та бояр. Літопис називає серед них П'ятидні, Хвалимичі, Житмань, Бужковичі.

Про внутрішнє життя м. Володимира, що археологічно майже не вивчений, відомо небагато. Це був великий торговельно-ремісничий центр Волинської землі. Як свідчить літопис, у ньому в XIII ст. розташовувалися торговельні колонії німців, сурожців, новгородців та євреїв. Досить високого розвитку досягли тут такі галузі ремесла, як зброярство, ювелірне, кам'янообробне, гончарське.

З часу свого заснування Володимир став єпископським центром. У XII ст. Мстислав Ізяславич збудував кафедральний собор св. Богородиці, який до кінця XVIII ст. був головним собором Володимира. Крім того, літописи називають ще ряд храмів і монастирів, збудованих у місті протягом XI—XIII ст.— церкву св. Дмитра, монастирі Святогорський, св. Михайла, св. Апостолів тощо. Отже, Володимир являв собою важливий осередок православ'я, що в умовах польсько-католицького сусідства мало велике значення.

Із міст, що розташовувалися поблизу Володимира і належали до Володимирського князівства XII ст., слід назвати Любомль, Каменець, Червень — стародавню столицю Забужжя, яку Данило Романович

переніс спершу до Угровська (де заснував і єпископську кафедру), а потім до Холма.

Холм, заснований Данилом Романовичем на високій горі між р. Угоркою і невеличким струмком близько 1237 р., мав відігравати роль волинського форпосту у боротьбі з литовцями та ятвягами. Пізніше Холм настільки зміцнився і зріс, що, коли холмський посадник Данило відмовився на вимогу Бурундая зруйнувати фортечні мури, останній не наважився здобувати місто силою.

Значним містом Волині був Белз. Він знаходився на р. Солокії, недалеко від впадіння її в Західний Буг, і був укріплений земляними валами. У XII ст. місто неодноразово згадується літописом у зв'язку з міжкнязівськими усобицями. З останніх десятиліть XII ст. по перші десятиліття XIII ст. Белз служив князівською резиденцією, щоправда, молодших волинських князів.

Багато міст Волині стояло на берегах Стирі й Горині — Луцьк, Бузьк, Пересопниця, Дорогобуж, Перемишль, Кременець. Луцьк був давнім політичним центром слов'янського племінного об'єднання лучан. Ця традиція дала себе знати у середині XII ст., коли із загостренням міжусобної боротьби він знову став центром значної округи і зберігав значення стольного міста Луцького князівства до другої чверті XIII ст. Із літописних повідомлень XII—XIII ст. можна скласти уявлення про місто як про значний воєнно-стратегічний центр Волинської землі. Оточений з усіх боків природними рубежами — водами річок Стирі й Глушця,— Луцьк був неприступною фортецею. Галицько-Волинський літопис свідчить, що ще за часів князювання у ньому Ярослава Ізяславича чи його синів тут була заснована єпископська кафедра. У зв'язку з цим у місті розпочалося будівництво кам'яних соборів і монастирів, серед яких виділялися церква св. Дмитра і Жидичинський монастир з церквою св. Миколи. В околицях Луцька розташовувалися князівські й боярські феодальні двори та села. В літописі згадується княжний двір «У гаю».

Пересопниця і Дорогобуж мали значення княжих столів Волинської землі і являли собою визначні центри Погориння, яке до другої половини XII ст. входило до складу Київської землі, а в кінці XII — на початку XIII ст.— Волинської.

Політична історія

Волинська земля традиційно мала тісні зв'язки з Києвом. З часів Ярославичів великі київські князі дивилися на цю окраїнну давньоруську землю як на свою вотчину і не хотіли віддавати її в спадкове володіння якоїсь князівської лінії. У зв'язку з цим Волинь аж до середини XII ст. не мала власної династії князів; вона або безпосередньо управлялася з Києва, або ж на володимирському столі сиділи київські ставленики. Тільки на час князювання Ізяслава Мстиславича Волинь отримала статус спадкової вотчини і надовго лишилася за його родом. Характер відносин Волині й Києва дещо змінився, але тісні зв'язки зберігалися й надалі. Про це свідчили активна участь волинських князів у боротьбі за київський стіл, їх прагнення об'єднати Волинську і Київську землі.

Поряд з доцентровими тенденціями в політичній історії Волинського князівства мали місце й відцентрові. Вони визначилися вже при перших Ізяславичах. У 1156 р. внаслідок посилення луцького стола і претензій його князів на рівність з володимирськими, на Волині виникла внутрішня усобиця. До переходу в Київ Мстиславу Ізяславичу вдавалося зберігати звання старшого князя землі, але пізніше, коли під тиском союзників

Андрія Боголюбського він змушений був залишити київський стіл і повернутися на Волинь, його становище змінилося. За угодою з братом Ярославом, укладеною близько 1171 р., Володимирське й Луцьке князівства визнавалися рівноправними і незалежними одне від одного.

Звістка про смерть Мстислава Ізяславича швидко дійшла до Новгорода, де сидів його старший син Роман. На нараді з волинською дружиною і новгородськими боярами він прийняв рішення негайно рушити до Володимира. «И сгадавше дружина, и рѣкоша ему: «не можемь, княже, уже здѣ быти; а поиди къ братьи къ Володимирю». Роман зайняв володимирський стіл. Його молодші брати на цей час уже сиділи в Белзі, Червені й Бересті. Згодом Володимирське князівство розділилося на Володимирську і Белзько-Червенську волості. Луцьке князівство після смерті Ярослава Ізяславича перейшло до його сина Всеволода, але також поділилося на дві волості: Дорогобузьку і Пересопницьку.

Отже, в останній чверті XII ст. Волинь як певна політична одиниця стояла на порозі нового дроблення. Процес виділення дедалі менших уділів, здавалося, не можна було зупинити, оскільки численним нащадкам Ізяслава Мстиславича потрібні були князівські столи.

Проте сталося навпаки. Протягом перших десятиліть XIII ст. спостерігається зворотний процес: Луцьке і Володимирське князівства спершу відновили свою політичну єдність, а потім об'єдналися під владою нащадків Романа Мстиславича.

Галицьке князівство

Формування Галицького князівства відбувалося приблизно в таких самих умовах, як і всієї давньоруської держави. В його історії мали місце нестримне прагнення галицьких князів до зміцнення своєї влади і сепаратистські тенденції удільних князів і боярства, нескінченна боротьба претендентів на Галич і народні рухи, піднесення і спади могутності Галичини. Протягом XII — першої половини XIII ст. на історичній арені виступали такі державні діячі Галицької землі, як Володимирко Володимирович і Ярослав Осмомисл, Роман Мстиславич і Данило Романович, які в складних умовах політичної роздробленості давньої Русі високо тримали авторитет свого князівства.

Територія

На північному сході Галицьке князівство межувало з Волинню, на сході — з Київською землею. Рубіж між ними проходив верхів'ями Горині, Случі й Південного Бугу. Колонізація південних земель розпочалася ще наприкінці XI ст. Спершу була освоєна територія по верхній і середній течії Дністра, де літопис називає такі пункти, як Галич, Тисьмяничі, Онут, Кучельмин, Кобин, Бакота, Ушиця. Пізніше до складу Галицької землі ввійшли землі, розташовані у верхів'ях Пруту, а з другої чверті XII ст. у політичну й економічну залежність від Галича потрапили землі Дністро-Дунайського пониззя. Тут виникло оригінальне за своєю політичною структурою Берладське князівство, населене різномовною торгово-промисловою людністю, зосередженою у містах: Берладі, Білгороді, Черні, Ясському торзі на Пруті, Романовому на Молдові, Сочаві, Сереті, Галачі, Бані та ін. Спочатку в них сиділи посадники Василька Ростиславича, а потім і Володимира Мономаха. «В се же лѣто (1116.— *П. Т.*) князь великый Володимеръ посла Ивана Воитишича, и посажа посадники по Дунаю». У другій чверті XII ст. Берладь одержала статус князівського міста,

і там час від часу сидів Іван Ростиславич. У боротьбі за галицький стіл цей князь не раз користувався підтримкою берладської вольниці.

На заході Галицька земля (Червенщина) межувала з Польщею та Угорщиною. Кордон між ними проходив від гирла Сану по вододілу річок Вислока і Вислоки, далі — по Карпатському хребту до Семиграддя і по Серету до Пониззя. Карпатські гори були тим русько-угорським пограниччям, яке періодично належало то одній, то іншій стороні. Характерно, що давньоруські літописці називають їх горами «Угорськими», а угорські — «Руськими». До складу Галицького князівства входила також Закарпатська Русь. Південно-західні рубежі Галичини знайшли надзвичайно образне визначення у «Слові о полку Ігоревім», де говориться, що полки Ярослава Осмомисла «підпирають гори Угорські», а сам він «зачинив ворота Дунаєві».

Міста

Основними центрами Галицької землі були Перемишль, Звенигород, Теребовль і Галич. У різні періоди історії Галичини значення їх було неоднаковим.

Перемишль — одне з найстаріших міст Галицької землі — виник на правому березі Сану при впадінні в нього Вагри. Тут здавна проходив торговельний шлях із Регенсбурга через Прагу і Краків на Русь, який і викликав до життя це порубіжне давньоруське місто. Маючи досить сильну фортецю, Перемишль служив західним форпостом землі, на околицях якого не раз відбувалися битви галичан з ворогами, зокрема угорськими феодалами. Після смерті Ростислава Звенигородського Перемишль, в якому сидів молодший брат Ростислава Володимирко, фактично став столицею Галицької землі і лишався нею до 1141 р. У наступні роки місто було столом молодших членів галицької князівської династії і значним єпископським центром. Перша згадка про перемишльського єпископа зустрічається у літописі під 1220 р., хоч заснування єпископії належить, напевно, до значно давніших часів. 1240 р. перемишльський владика разом з воєводою рязанським Костянтином брав участь у заколоті проти Данила Романовича, за що зазнав жорстокої кари.

Літопис, розповідаючи про розгром і пограбування двора єпископа, змальовує його як великого феодала: «Владыку и слуги его разъграби гордые, и тулы ихъ бобровые раздра, и прилбичѣ ихъ волъчье и боръсуковые раздраны быша: словутьного пѣвца Митусу, древле за гордость не восхотѣвшу служити князю Данилу, раздраного акы связаного приведоша, сирѣчь, яко же рече приточникъ».

Навколо Перемишля розташовувалися міста-фортеці Любачев, Ярослав, Сан, що займали важливі стратегічні позиції на західних рубежах Галицької землі.

Звенигород стояв на тому самому торговельному шляху, що й Перемишль, і займав надзвичайно вигідну позицію на вододілі двох басейнів — Бузького й Дністрянського. На невисокому підвищенні, з усіх боків оточеному болотистою заплавою р. Білки, знаходився замок, який жодного разу не вдалося взяти ворогам. 1144 р. від Звенигорода змушений був відступити київський князь Всеволод Ольгович, ще раніше в аналогічній ситуації опинився брат Володимирка Ростислав, який хотів позбавити бунтівного князя стола. У XI—XII ст. Звенигород був визначним торговельно-ремісничим і культурним центром Галицької землі. В його околицях літопис називає Городок, що відігравав роль фортеці на шляху до Галича, а також Львів, швидке зростання якого згодом позбавило Звенигород його колишнього значення.

Теребовль вперше згадується у літописі наприкінці XI ст., коли там сів молодший з Ростиславичів — Василько. Розташований на притоці Дністра Сереті, Теребовль служив тим галицьким форпостом, з якого здійснювалася колонізація Дністро-Дунайського пониззя. У першій половині XII ст., коли на перший план висунувся Галич, Теребовль став уділом молодших галицьких князів. На початку XIII ст. у ньому сидів син Володимира Ігоревича Ізяслав.

Головним містом Галицької землі з 40-х років XII ст. став Галич. Швидке зростання і піднесення міста зумовлювалося вигідним географічним розташуванням. Ріка Дністер була важливим торговельним шляхом; крім того, в околицях Галича залягали значні поклади солі. «Києво-Печерський патерик» розповідає, що під час війни київського князя Святополка Ізяславича з Володарем і Васильком до Києва припинився підвіз солі з Галича. «И не пустиша гостий из Галича, лодий с Перемишля, и соли не бьсть во всей Руськой земли».

Галич мав міцну фортецю, розташовану на стрімкому підвищенні між річками Луквою і Мозолевим Потоком. З півдня її оточували дві системи подвійних і потрійних земляних валів і ровів. Місто являло собою також великий торговельно-ремісничий і феодальний центр, монастирські й боярські садиби якого простягалися вздовж лівого берега Лукви до самого Дністра. Тут, напевно, знаходилась і галицька торговельна пристань. На посаді і в «підгородді» розташовувались ювелірні, гончарні, ковальські й склоробні майстерні, житла простих галичан, десятки білокам'яних храмів. Будучи великим єпископським центром, Галич швидко набрав також значення культурного осередку. У ньому створювався відомий Галицько-Волинський літопис та інші писемні пам'ятки XII—XIII ст. За свідченням літопису, у Галичі жили і творили хитрий різьбяр по каменю Авдій, мудрий книжник Тимофій і гордий співець Мітус.

Місто з білокам'яними храмами, оздобленими різьбою і декоративною керамікою, кам'яними й дерев'яними палацами знаті, потужними валами та дерев'яними стінами навколо центральної частини, викликало захоплення сучасників.

Політична історія Формування Галицького князівства розпочалось у другій половині XI ст. Цей процес пов'язаний з діяльністю засновника галицької династії князів Ростислава Володимировича, онука Ярослава Мудрого. Щоправда, намагання Ростислава проводити незалежну політику скінчилося невдачею (під тиском великого князя Ізяслава він змушений був залишити Галицьку землю), але справу батька продовжили три його сини — Рюрик, Василько та Володар. Займаючи князівські столи, відповідно перемишльський, теребовлянський і звенигородський, брати спільно протистояли великим київським князям у їхніх намірах перетворити Галичину у доменіальні володіння Києва. За 30-річчя свого князювання у Галичині Василько і Володар Ростиславичі заклали фундамент майбутньої могутності цієї окраїнної давньоруської землі. Близько 1124 р. галицькими князями стали сини Василька і Володаря: Юрій та Іван Васильковичі сіли відповідно у Галичі й Теребовлі, Ростислав і Володимирко Володаревичі зайняли Перемишль і Звенигород. Поділ Галицької землі на чотири частини загрожував їй міжкнязівською усобицею.

Галицьку усобицю розпочав Володимирко. Головний удар він спрямував проти брата Ростислава, який вважався старшим князем землі.

Обидва заручилися підтримкою своїх союзників: перший — угорців, другий — Васильковичів і київського князя Мстислава. З'їзд у Ширці, де бояри обох князів намагалися досягти мирної угоди, не дав бажаних результатів, і Ростислав рушив на Звенигород. Оволодіти сильною фортецею йому не вдалось, і він змушений був припинити облогу. Продовжити боротьбу наступного року Ростиславу перешкодила раптова смерть. Після його смерті Володимирко об'єднав Перемишльську і Звенигородську волості, а коли 1141 р. не стало й обох Васильковичів, переніс столицю князівства до Галича. Він фактично став єдиним правителем Галицького князівства. Щоправда, на шляху до єдиновладдя Володимирка несподівано з'явився його племінник Іван Ростиславич, який був наділений від галицького стола Берладським князівством. 1144 р. він зажадав і одержав Звенигород. Близько 17 років Іван Ростиславич, якого літопис називає Берладником, вів з Володимирком, а потім і його сином Ярославом безуспішну боротьбу за галицький стіл.

1144 р. київський князь Всеволод Ольгович з численним військом, куди ввійшли й полки польського князя Володислава, виступив у похід проти Володимирка. Не маючи можливості взяти добре укріплену Звенигородську фортецю, де перебував князь, Всеволод повернув війська на Галич і Перемишль, чим змусив Володимирка піти на примирення і сплатити велику контрибуцію. Володимирко докладав усіх зусиль, щоб відвернути загрозу від Галичини, а тим часом галицькі бояри, скориставшись його відсутністю, вели переговори і запрошували на княжий стіл Івана Ростиславича. Іван зайняв Галич, але протримався там лише три тижні. Здійснивши невдалу вилазку з обложеного Володимирком Галича, він утік на Дунай, а потім у центральні землі Русі. У Києві Іван знайшов прихильність Всеволода і одержав від нього Вятицьку землю. Рішенням київського князя був невдоволений Володимирко, і між ними розпочалася нова війна.

Аналізуючи конфлікт Володимирка і великого князя Всеволода, не важко помітити, що, хоч безпосереднім приводом до нього служив Іван Берладник, коріння конфлікту лежало значно глибше. Всеволод Ольгович, проводячи політику об'єднання давньоруських земель, намагався прибрати до рук і Галицьку землю, проти чого рішуче виступав Володимирко. Київські князі й пізніше використовували ізгойство Івана Ростиславича у боротьбі з сепаратизмом Галича, але без особливих успіхів.

1146 р. Іван Берладник одержав вятицький уділ і служив (за 12 гривен золота і 200 гривен срібла) Святославу Ольговичу. Потім він перейшов на службу до Ростислава Смоленського, мабуть, сподіваючись на допомогу його брата Ізяслава, тоді київського князя, у боротьбі за Галич. Коли ж цього не сталося, Берладник 1149 р. перейшов на бік Юрія Долгорукого. На вимогу Володимирка, який одружив свого сина Ярослава з дочкою Юрія, останній ув'язнив Івана і тримав його у суздальській тюрмі. Згодом Берладника відбив Ізяслав Давидович, який у боротьбі за великокнязівський стіл намагався нейтралізувати Ярослава Осмомисла. 1158 р. через Берладника виник мало не загальноєвропейський конфлікт; видачі його у Ізяслава Давидовича вимагали Ярослав Осмомисл, Ростислав Смоленський, Мстислав і Ярослав Ізяславичі, Святослав Всеволодович, угорський король і навіть польські князі. Іван Ростиславич залишив Київ і пішов на Дунай, звідки на чолі шеститисячного війська виступив на Галич. Під Ушицею на його бік почали переходити смерди й холопи, і лише зрада половців, яким Берладник заборонив

грабувати й убивати руських, не дала можливості оволодіти цією галицькою фортецею. Похід Ізяслава Давидовича на Галич скінчився тим, що він втратив великий стіл і разом з Берладником утік до Виря. 1161 р. обидва ізгої — київський і галицький — зійшли з історичної арени; Ізяслав Давидович загинув у бою під Білгородом, а Іван Ростиславич помер від отрути у далекому візантійському місті Салоніках.

Після смерті Всеволода Володимирко продовжував боротьбу з його наступником Ізяславом Мстиславичем, для чого уклав воєнний союз з Юрієм Долгоруким. За роки князювання (1141—1152) Володимирку вдалося подолати опір не тільки князів — претендентів на галицький стіл, а й місцевого боярства, зокрема галицького, яке мало сильні позиції ще з давніх часів.

Розквіт Галицького князівства припадає на час правління Ярослава Осмомисла (1152—1187). На шляху до свого визнання йому довелось зіткнутись із значними труднощами. Головна з них — боротьба з боярством, яке не хотіло змиритися з втратою свого переважаючого впливу на справи князівства. 1153 р., не додержавши слова, даного великому князю Ярослав змушений був вступити у воєнний конфлікт з Ізяславом. У битві під Теребовлем галицькі війська зазнали поразки. Князь Ярослав у ній участі не брав, оскільки бояри під приводом молодості заборонили йому з'являтися на полі бою. Як вважають дослідники, справжньою причиною було те, що бояри не дуже довіряли Ярославу, який нещодавно клявся у вірності Києву. Серйозний конфлікт між галицьким боярством і Ярославом Володимировичем виник близько 1159 р. Невдоволені крутою вдачею князя, бояри вирішили запросити на княжий стіл його двоюрідного брата Івана Берладника, який перебував у Києві і разом із своїм покровителем Ізяславом Давидовичем готувався до походу на Галич. Літопис так розповідає про ці події: «Том же лѣтѣ поча рать Изяславъ Давыдовичъ на Ярослава на Галичьскаго, ища волости Иванови Ростиславичю, рекшему Берладнику: слахуть бо ся к нему Галичане, веляче, ему всѣсти на конѣ и тѣмъ словомъ поущивають его к собѣ, рекуче: «толико явишу стягы, и мы отступимъ от Ярослава».

1187 р. Ярослав Осмомисл помер, залишивши галицьким князем не сина Володимира, а позашлюбного сина Олега «Настасьича». Таке рішення Осмомисла поклало початок новій галицькій усобиці, яка мало не призвела до повного політичного занепаду Галицької землі. Головною дійовою особою наступних подій знову виступило галицьке боярство. Незважаючи на клятву Ярославу, бояри вигнали Олега з Галича і запросили Володимира, напевно сподіваючись, що, одержавши галицький стіл з їхніх рук, він слухняно виконуватиме їхню волю. Володимир, однак, не справдив сподівань боярської олігархії. Як зауважує літопис, він «любезнивъ питию многому, и думы не любяшеть с мужми своими». Це досить швидко привело до конфлікту його з боярами, які, ввійшовши у переговори з Романом Мстиславичем, виступили проти Володимира. «Мужи же Галичкыи приимше съвѣть Романовъ, совокупивше полкы своя и утвердившеся крестомъ, и восташа на князь свои». Володимир «поимавъ злато и сребро много с дружиною, и жену свою поимя, и два сына», втік до Угорщини. З допомогою угорського короля він намагався повернути стіл, але мети своєї не досяг. Король Бела III, захопивши Галич, віддав його своєму сину Андрію, а Володимира вивіз до Угорщини і посадив у в'язницю.

1189 р. Володимир Ярославич утік з угорського полону, «из Угоръ, из вежѣ каменое», і звернувся за допомогою до Фрідріха I Барбаросси.

Імператор погодився допомогти галицькому ізгою, за що той мусив щороку сплачувати контрибуцію в 2 тис. гривен сріблом. Підтримка імператора, а також польського короля Казимира забезпечила Володимиру повернення Галича, в якому він просидів ще десять років.

Зі смертю Володимира (1199) династія Ростиславичів припинила своє існування, а разом з нею скінчилося і окреме політичне існування західних земель Русі. При князюванні Романа Мстиславича Галицька земля об'єдналася з Волинською і Київською. В його руках опинилася величезна територія давньоруських земель.

Переможні походи дружин Романа на Литву, Польщу, Угорщину і половців створили йому і князівству високий міжнародний авторитет. У Галицькій землі знайшов гостинний притулок візантійський імператор Олексій Ангел, вигнаний 1201 р. племінником Олексієм Ісаковичем. У 1204 р. папа римський Інокентій III запропонував Роману Мстиславичу королівську корону. Після смерті Романа (1205) західні землі Русі знову вступили в смугу смут і князівсько-боярських усобиць.

Стара земельна знать, намагаючись обмежити права своїх князів, вела з ними постійну боротьбу, чим сприяла посиленню усобиць, а нерідко — й іноземній окупації. Найбільшої гостроти боротьба феодальних партій західних земель Русі досягла за малолітніх синів Романа Мстиславича — Данила й Василька. Волею галицьких бояр Данило успадкував батьківський стіл у чотирилітньому віці, але просидів на ньому недовго. Зрозумівши, що під воєнним тиском Рюрика й Ольговичів галицькі бояри готові відступитися від Данила, вдова Романа разом з дітьми втекла до Володимира — своєї вотчини.

Згодом над малолітніми Романовичами і в отчому Володимирі зібралися хмари. Княгиня знову мусила тікати. Цього разу вона з дітьми знайшла притулок у Польщі. Володимирський стіл зайняв Святослав Ігоревич.

Галицько-Волинське князівство розпалося на уділи— Галицький, Звенигородський і Володимирський. Це дало можливість Угорщині, де при дворі короля Андрія II виховувався юний Данило, постійно втручатись у галицько-волинські справи, а згодом і окупувати західноруські землі. Сталося це 1209 р., коли галицькі й волинські бояри відступилися від Ігоревичів і позбавили їх столів. Запрошені ж до Галича угорці поводили себе не як союзники галицьких бояр, а як завойовники: вони чинили насильства і над простолюдинами, і над боярами. Це примусило бояр знову звернутися за допомогою до Ігоревичів. 1210 р. угорці були вигнані з Галицької землі, і князі Володимир, Роман і Святослав зайняли відповідно галицький, звенигородський і перемишльський столи.

Переконавшись на власному досвіді, що сильні й свавільні галицькі бояри, незважаючи на всі їхні клятви й обіцянки, ніколи не змиряться з другорядною роллю в управлінні князівством, Ігоревичі вдалися до жорстоких репресій. За короткий час вони знищили близько 500 знатних бояр, решта втекла до Угорщини. Терор не дав бажаних наслідків, навпаки, він призвів до нової іноземної інтервенції.

1211 р. галицькі бояри в супроводі угорських і польських військ вдерлись у Галичину, стратили Ігоревичів, а на галицькому столі вдруге урочисто посадили Данила Романовича. Щоб мати необмежений вплив на малолітнього князя, бояри на чолі з Володиславом вислали з Галича його матір. Цією ситуацією вирішив скористатись угорський король Андрій II, який близько 1212 р. вступив до Галича, закував Володислава і всіх його спільників у кайдани і відправив до Угорщини. Не встигли угорці

відійти в свою землю, як галицькі бояри, керовані братами Володислава Яволодом і Ярополком, знову підняли заколот проти Данила і його матері. Дізнавшись від прихильних белзьких бояр Гліба Потковича та братів Івана і Сбислава Станіславичів, що до Галича поспішає запрошений боярами Мстислав Пересопницький, княгиня разом з Данилом втекла до Угорщини, а потім — знову до Польщі. Згодом за допомогою польського князя Лешка княгиня з дітьми повернулася на Русь, але одержала не Галич і Володимир, на що мали право її сини, а Каменець, Тихомль і Перемишль.

1212 р. за загадкових обставин звільнився з угорського полону бунтівний боярин Володислав і зайняв галицький стіл. Вперше за багатовікову історію Русі боярин привласнив собі князівський титул: «Володиславь же воѣха в Галичъ и вокняжися и сѣде на столѣ». Це викликало обурення не тільки князів, а й феодальної верхівки. Проти самозванця виступили Мстислав Пересопницький, Олександр Володимирський, Всеволод Белзький, Данило Романович, під знамена якого зібралися всі бояри його батька, а також Лешко Краківський. У битві на р. Бобрці Володислав з своїми союзниками чехами й угорцями був розгромлений і відступив до Галича. Спроба князів вибити його звідти закінчилася невдачею. Щоправда, того самого року Галич захопили поляки та угорці, які посадили Володислава у темницю, де він і помер.

Під приводом того, що на князівському столі не може сидіти боярин,— «не есть лѣпо боярину княжити въ Галичи»,— Лешко Краківський запропонував угорському королю Андрію II посадити в Галичі королевича Коломана, одруживши його з Лешковою дочкою. Андрій II дав згоду. П'ятирічний угорський королевич, який на прохання батька Андрія одержав від папи римського королівський титул, став галицьким князем. Перемишль відійшов до володінь Лешка Краківського, а Данило Романович взамін Галича одержав Володимир-Волинський.

Так руками феодалів Галицьке князівство було втягнуте у глибоку кризу, з якої не могло вийти протягом багатьох десятиліть. Його землями розплачувалися бояри зі своїми іноземними союзниками за допомогу у боротьбі з князями, воно стало ареною, де зводили між собою рахунки володарі сусідніх країн, а також предметом політичних спекуляцій римської церкви. Навіть перед загрозою повної втрати Галичиною політичної незалежності й перетворення її в придаток Угорщини та Польщі земельні магнати не могли змінити свою політику. Боярство то запрошувало на галицький стіл давньоруських князів, зокрема Мстислава Удалого й Данила Романовича, то організовувало проти них всілякі змови і сприяло переходу Галича до рук угорського короля Андрія і його сина Коломана.

1219 р. повсталі народні маси вигнали Коломана з Галича. В ньому до 1228 р. князював Мстислав Удалой. Після його смерті Галич на деякий час знову підпав під владу угорського короля, але 1229 р. Данило Романович при підтримці галичан звільнив місто від угорців. Щоправда, і цього разу він зустрів сильну боярську опозицію. Під час засідання думи бояри вирішили запалити палац і вбити князя. Коли ж брату Василька випадково пощастило перешкодити здійсненню цього підступного плану, бояри вдалися до іншого. Вони запросили Данила на обід у Вишню, щоб там вбити його. Посол тисяцького Дам'яна попередив князя: «яко пиръ ти золъ есть, яко свѣщано есть безбожнымъ твоимъ бояриномъ Филипомъ и брату чадомъ твоимъ Олександромъ, яко убьену ти быти». Розгніваний Данило наказав схопити 28 бояр, але стратити

їх не наважився. Мабуть, ще свіжою була у пам'яті сумна доля князів Ігоревичів.

І все ж покінчити з незалежним і сильним земським боярством, сепаратистські тенденції якого завдавали стільки лиха Галицькій землі, можна було тільки шляхом установлення сильної князівської влади. На вічі у Галичі, яке Данило скликав після викриття боярського заколоту, сотник Мікула дав князю пораду, яка визначила всю його дальшу політику: «Господине! Не погнетши пчелъ меду не ѣдать». Але до монголо-татарської навали Данило так і не подолав боярської опозиції, яка не набрала такої організованості й зрілості, щоб перетворити Галицьку землю на боярську республіку, але мала достатньо сил, щоб влаштовувати нескінченні змови і бунти проти князів.

6. Боротьба Русі проти монголо-татарської навали

Русь і половці продовжували вести виснажливу взаємну боротьбу, а тим часом над ними вже нависла смертельна загроза. Накочувалася нова хвиля кочовиків, могутніша за всі попередні. Шлях монголо-татарських орд на захід розпочався від Амуру. На перших порах вони не становили грізної сили.

До початку XII ст. територію, де живуть сучасні монголи, населяли власне монголи, кереїти, меркіти, ойрати, наймани, татари та багато інших племен, які вели між собою постійні війни. Ступінь розвитку соціальних відносин і культури серед цих союзів племен був різним. У той час як наймани і кереїти створювали державні об'єднання (ханства), інші племена ще перебували на стадії розкладу родових відносин. У другій половині XII ст. боротьба за об'єднання монгольських племен і створення єдиної Монгольської держави особливо загострилась.

Першим монгольським вождем, який об'єднав більшість союзів племен, був Єсугей-Боатур. Після його смерті зібраний ним улус розпався. Вдова Єсугея з малими дітьми, з яких старшим був Темучін (народився близько 1155 р.), залишилася без підтримки більшості монгольських ханів. Близько 1185 р. спільно з ханом сильного кереїтського союзу племен Ван-ханом Темучін розгромив теркітський союз і висунувся в один ряд з відомими монгольськими ханами. Одне за одним під його владу підпали монгольські племена — джалаїри, тархуди, чаншиути, бояди, баруласи, танхуди, арулади. 1189 р. монгольська степова аристократія цих племен обрала Темучіна ханом і надала йому титул Чінгісхана (великого хана). 1206 р. після перемог над кереїтським і найманським союзами племен Чінгісхан на всемонгольському курултаї був проголошений ханом всієї Монголії. Єдина Монгольська держава являла собою абсолютну військово-феодальну монархію, організовану за десятинною системою. Вся територія країни була поділена на два великих округи, які в свою чергу ділилися на «тьми» (з населенням 10 тис. чоловік кожна), «тисячі», «сотні» і «десятки». На чолі цих військово-адміністративних підрозділів стояли віддані Чінгісхану нукери. Крім того, в своєму розпорядженні він мав особисту 10-тисячну гвардію.

З 1206 р. монголи розпочали експансію на сусідні землі і держави. 1207 і 1209 рр. вони здійснили спустошливі набіги на тунгуську державу Сі Ся, тоді ж були завойовані киргизи, остаточно підкорені наймани й теркіти. Близько 1219 р. монгольські війська вторглись у Середню

Азію. Цей похід став початковим етапом завоювання монголами країн Західної Азії і Східної Європи. Протягом кількох місяців вони розгромили сили хорезмського хана Мухамеда, і феодальна роздроблена держава хорезм-шахів фактично перестала існувати. Одне за одним були підкорені Бухара, Самарканд, Ходженд, Мерв, Тус, Нишанур, Балх та інші міста. Завоюванням Хорезму в 1221 р. завершилися воєнні походи Чінгісхана у Середню Азію, де орди монгольських варварів перетворили квітучі держави й міста на руїни. За висловом К. Маркса, мистецтво, багаті бібліотеки, чудове сільське господарство, палаци, мечеті — все полетіло до чорта[1]. Перед завойовниками відкрився шлях до Закавказзя і причорноморських степів.

Дослідники вважають, що безпосереднім приводом до походу монголів у кипчакські степи було те, що кипчаки допомагали хорезм-шаху Магомету в боротьбі з Чінгісханом. Причини цієї експансії були значно глибшими, вони лежали в самому характері Монгольської держави, яка не могла існувати без завоювань.

1220 р. Чінгісхан направив 25-тисячне військо на чолі з досвідченими полководцями Джебе і Субедеєм у район південного узбережжя Каспію і Південного Кавказу. Розбивши грузинське військо й захопивши м. Тбілісі, монголи через Дербент вийшли у степи Північного Кавказу. Тут їх зустріли з'єднані полки половців, яссів, черкесів та інших племен. Перша битва не дала переваги жодній з сторін, і монголи вирішили роз'єднати сили противника — умовити половців залишити своїх союзників. Багаті дарунки і посилання на спільність походження зробили свою справу — половці відкотились у чорноморські степи. Розгромивши племена Північного Кавказу, монгольські війська рушили слідом за половцями. У битві, що сталася 1222 р. на Дону, половці зазнали нищівної поразки; багато їх загинуло, у тому числі й хани Юрій Кончакович та Данило Кобякович. Хан Кобяк із залишками війська відступив до Дніпра, сподіваючись на допомогу руських військ.

1223 р. у Києві відбувся з'їзд південноруських князів. У ньому взяли участь Мстислав Романович — князь київський, Мстислав Святославич — князь чернігівський і козельський, Мстислав Мстиславич — князь галицький, які, за літописом, «бѣаху старѣйшины в Руской земли». Князі вирішили допомогти половцям. «Луче ны бы есть прияти я на чюжой землѣ, нежели на своей». На Нижньому Дніпрі, в районі о. Хортиця, почали збиратися половецькі полки, дружини князів галицького і волинського, чернігівського і київського, смоленського і курського, трубчевського і путивльського. Як зазначає літописець, тут зібралися «невиданьноя рати, и сущии с ними коньници».

На нараді з половецькими ханами Юрієм Домамиричем і Держикраєм Володиславичем руські князі вирішили виступити назустріч монголо-татарам у половецькі степи. Перейшовши Дніпро, русько-половецькі передові загони зустрілися з авангардом монгольського війська. У короткому бою монголи зазнали поразки і відступили у глиб степів. Руським дісталися табуни коней та інші трофеї. На восьмий день з'єднані сили руських і половців підійшли до р. Калки, де на них вже чекали монголо-татарські полки. Настав день вирішальної битви, а руські князі ще не досягли повної узгодженості дій. У той час як Мстислав Галицький (Удалой) віддавав наказ своїм полкам виступати проти ворога, другий Мстислав, напевно Київський, спокійно відсиджу-

[1] Див.: Архив Маркса и Енгельса, т. 5, с. 221.

вався у своєму стані. Руські полки вступили в бій неводночас, і це мало згубні наслідки.

Незважаючи на хоробрість і героїзм руських воїнів і князів (особливо відзначився вісімнадцятирічний Данило Романович), перемогли монголо-татари. Поразка руських військ була настільки відчутною, що літописець змушений був визнати, що «такоже не бывало никогда же». У битві на Калці загинуло шість князів; за літописними даними, із простих воїнів повернувся тільки кожний десятий, а кількість убитих кияв досягла 10 тис.

Великих втрат зазнали у цій битві й монголи. Дійшовши до Новгорода-Святополча на Дніпрі, вони не наважилися продовжувати похід і повернули назад. На зворотному шляху монголи розгромили Волзьку Болгарію, спустошили північне узбережжя Каспію і Туркестан.

Після смерті Чінгісхана влада перейшла до його синів. Великий хан Угедей і його найближче оточення розробили план нових завоювань. Очолити похід на Захід мав онук Чінгісхана Батий, улус якого знаходився найближче до кордонів Русі.

Наприкінці 1237 р. розпочався наступ монгольських орд (близько 140 тис. воїнів) під проводом Батия на давньоруські землі. Безуспішно рязанський князь Юрій Ігоревич звертався за допомогою до Владимира і Чернігова. У битві на р. Воронежі рязанські війська були розгромлені, а монголи одне за одним взяли і зруйнували міста Пронськ, Білгород, Іжеславець, Рязань. Від Рязані ворожі полчища рушили на Коломну, розбили військо Всеволода Юрійовича і підійшли до Москви, яку після п'ятиденної облоги захопили і спалили.

У лютому 1238 р. монголи обложили Владимир на Клязьмі; частина їх військ рушила на Суздаль. Жорстока битва за столицю північно-східних земель Русі, в якій монголи застосували стінопробивні машини, закінчилася поразкою владимирців. Місто було взяте 7 лютого, у полум'ї пожежі загинули його героїчні захисники. Слідом за Владимиром упали Ростов, Углич, Ярославль, Юр'їв-Польський, Переяслав, Кашин, Твер, Торжок, Городець, Кострома.

У верхів'ях Оки монголи зустріли сильний опір невеликої фортеці Козельська. Незважаючи на малолітність свого князя Василька і вимогу монголів здати місто, козельчани вирішили захищатися. Літописець розцінює це рішення як виявлення «крепкодушного ума». Сім тижнів тривала героїчна оборона Козельська. День і ніч ворожі пороки (машини для метання каміння) розбивали стіни фортеці, які, зрештою, були проламані, і монголи захопили вал. Козельчани знищили близько 4 тис. монголів, але відстояти місто не змогли. Батий наказав убити всіх його жителів, «не пощадѣ отъ отрочатъ до сосушихъ молоко». Князь Василько, за переказом, утопився в крові. Місто Козельськ Батий назвав «злим містом».

1238 р. виснажені монгольські полчища відійшли у половецькі степи, щоб поновити сили й відпочити. Весною 1239 р. вони рушили на південний захід. Першим на шляху просування Батиєвої орди стояв Переяслав, населення якого протягом кількох століть успішно боролося з кочовиками. Цього разу захисникам південноруської твердині не вдалося відстояти місто. Монголи захопили Переяслав, зруйнували і спалили його. Організатор оборони єпископ Семен був убитий. Того ж року сумна доля Переяслава спіткала й Чернігів. «Объступиша градъ в силѣ тяжцѣ; слышавъ же Мьстиславъ Глѣбовичъ нападение на градъ иноплеменьныхъ, приде на нѣ со всими вои». Вдершись до Чернігова, Менгу-

хан жорстоко розправився з його непокірними жителями. «Побѣженъ бысть Мьстиславъ и множество отъ вой его избиено бысть, и градъ взяша и запалиша огньмь». Від Чернігова монголи повернули на Київ. З містечка Пісочного Менгу-хан надіслав до князя Михайла послів з ультиматумом здати місто. Михайло звелів убити послів, а сам, певно, злякавшись власного вчинку, втік до Угорщини. До Києва прибув Данило Галицький і залишив там воєводу, який мав організувати й очолити оборону міста.

Менгу-хан не наважився брати Київ приступом; захопивши здобич і полонених у навколишніх поселеннях, він пішов на з'єднання з головними силами Батия. 1240 р. монголи «многомъ множьствомъ силы своей» знову підступили до Києва й обложили його. Літописець, свідок, а може й учасник цих подій, зазначає, що від скрипіння возів, ревіння верблюдів, іржання коней монголо-татарського війська не чути було людського голосу. Під Києвом зібралися всі воєводи Батия. Такої великої армії для оволодіння одним містом Батию не доводилося зосереджувати ні до, ні після взяття Києва.

Настав день штурму. Основний удар Батий спрямував з півдня в районі Лядських воріт. Безперервно, вдень і вночі тарани монголів били браму і стіни, аж поки їм не вдалося захопити ділянку валу і проникнути у межі «города Ярослава». Опір киян був настільки відчайдушний, а втрати загарбників такі великі, що Батий мусив віддати наказ про припинення бою і дав перепочинок своєму війську. Цим скористалися захисники Києва. Відійшовши у межі «города Володимира», вони за одну ніч укріпилися на нових позиціях. Наступного дня знову розпочалася битва. Кияни відстоювали кожну вулицю, кожний будинок, але сили були надто нерівні. Прорвавши укріплення в районі Софійських воріт (від чого в народі вони дістали назву Батиєвих), монголо-татари вдерлися у Київський дитинець і оточили Десятинну церкву. Від ударів каміння, що його метали пороки, стіни першого кам'яного храму Русі завалилися, поховавши під руїнами останніх героїчних захисників Києва. «Того же лета взяша Кыевъ татарове и святую Софью розграбиша, и монастыри всѣ, и иконы, и кресты, и все узорчье церковные взяша, а люди от мала и до велика все убиша мечем», — так описує трагічну долю Києва суздальський літописець. Не менш жахливі картини, які свідчать про героїчну боротьбу київського населення з монголами, відкрилися і під час археологічних розкопок. У різних частинах Києва виявлені братські могили захисників міста. У деяких з них налічувалося по кілька тисяч людських кістяків. Їх нерідко знаходили просто на вулицях, під руїнами будинків і соборів. Майже всі житлові й господарські споруди, палаци і собори Києва перетворилися на згарища.

Про тривалість облоги Києва, а також точну дату його падіння в писемних джерелах збереглися різні свідчення. Іпатіївський літопис, який найповніше розповів про цю подію, взагалі не наводить точних дат. Лаврентіївський — повідомляє, що Київ було взято монголами на Миколин день, або 6 грудня 1240 р. За Псковським літописом, місто трималося 10 тижнів і чотири дні. Важко сказати, наскільки ці дані відповідають дійсності, але, коли пригадати, що невеличке місто Суздальської землі Козельськ змогло затримати під своїми стінами монголів на сім тижнів, повідомлення про тривалу оборону Києва, що мав першокласну на той час фортецю, не повинні здаватися сумнівними.

З Києва основні сили Батия рушили на Володимир і Галич, тоді як інші монгольські загони вдерлись у південно-західні райони Русі. З вог-

нем і мечем вони пройшли по Київській, Волинській і Галицькій землях. Розкопки Вишгорода й Білгорода, городищ по Тетереву, Случі, Горині, Південному Бугу та інших річках відтворюють картини героїчної оборони й загибелі цих міст. Всюди археологи виявили потужні шари згарищ; під фортечними стінами, спаленими будинками, а часто і просто на вулицях і площах виявлено сотні людських кістяків, велику кількість знарядь праці, предметів озброєння.

Особливо яскравим прикладом трагічної загибелі невеликих південноруських міст і феодальних замків є городище Райки на Житомирщині. Всі його жителі загинули у битві з монголо-татарами; діти й жінки згоріли в своїх будинках або були вирізані ворогом. Битва за Володимир була тривалою і жорстокою, ворог з великими труднощами здобув місто. Виявлені у Володимирі черепи з вбитими у них залізними гвіздками свідчать про жорстоку розправу монголів над його захисниками. Під Галич монголо-татарські орди підійшли з'єднаними силами і після триденної облоги взяли його штурмом.

1241 р. монголи вийшли на західні рубежі Русі і вдерлися на територію Польщі та Угорщини. В той час як 10-тисячне військо монголо-татар під керівництвом Батия, Байдара і Кайду руйнувало польські міста Люблін, Завіхост, Сандомир і Краків, основні монгольські сили через «Руські ворота» (Варецький перевал) і Трансільванію вступили у межі Угорщини. Після битви на р. Шайо Батий зайняв усю країну і пішов на Словаччину та Чехію. Як і на Русі, народи цих країн всюди відстоювали свою незалежність, завдаючи монгольським завойовникам великих втрат.

1242 р. Батий припинив похід на Захід і через Боснію, Сербію, Болгарію і Русь вивів свої війська у пониззя Волги. (Тут монголо-татари заснували свою державу — Золоту Орду.) Приводом до цього послужила смерть головного монгольського хана Угедея, хоч причини були значно серйозніші: Батий не мав сил тримати у покорі всі завойовані країни Східної та Центральної Європи.

Давня Русь, країни Центральної Європи, відстоюючи свою незалежність від монгольських завойовників, врятували Західну Європу, її культуру від руйнувань. У цьому їх величезна історична заслуга перед європейською цивілізацією.

Із монголо-татарською навалою закінчився великий і яскравий період вітчизняної історії, період поступального і повнокровного розвитку однієї з найбільших і наймогутніших країн середньовічної Європи — давньої Русі. На високій ноті обірвалася «пісня» давньоруських зодчих і художників, літописців і билинників, у полум'ї пожеж загинули величезні матеріальні та духовні цінності давньоруського народу. Від багатьох міст, замків і поселень лишилися тільки згарища. Значна частина населення була знищена або захоплена ворогом у полон.

Найбільше постраждали міста — центри економічного, політичного й культурного життя. Занепало високорозвинуте давньоруське ремесло, сільське господарство.

Особливо потерпіли від монголо-татарських завойовників землі Південної Русі, які знаходилися найближче до золотоординських кочів'їв. Постійна небезпека, вбивства і загроза попасти в рабство змушували населення кидати насиджені місця й переселятися у безпечніші райони — у Полісся, Галичину, а також Північно-Східну Русь.

І все ж, незважаючи на жертви, на руйнування, які завдали давній Русі монголо-татари, вони не змогли знищити усіх історичних традицій. Русь була поневолена, але не підкорена.

Літописні повідомлення і народні перекази свідчать, що населення усіх давньоруських земель вело героїчну боротьбу за свою незалежність. У тилу монголів створювалися своєрідні партизанські загони, що завдавали ворогу відчутних ударів. Про один з них, очолюваний рязанським богатирем Євпатором Коловратом, у народі ходили легенди. Воїни Коловрата раптово нападали на переважаючі сили монголів і знищували їх. Подібні загони вели боротьбу з монголами на Галичині, Волині, Чернігівщині і навіть на землях Золотої Орди, де вони формувались із забраних монголами в рабство руських, угорців, аланів та ін.

У тяжкі часи монгольського завоювання давньоруський народ вів героїчну боротьбу і з іншими ворогами, які загрожували Південно-Західній і Північно-Західній Русі. Блискучі перемоги над шведами на Неві (1240), німецькими рицарями на Чудському озері (1242), угорськими і польськими феодалами під Ярославом (1245) мали велике значення для історичної долі народів Східної Європи.

Розділ IX КУЛЬТУРА ДАВНЬОЇ РУСІ

1. Шляхи формування та розвитку давньоруської культури

Напередодні утворення давньоруської держави слов'янські племена, які населяли територію Східної Європи, досягли досить високого рівня соціально-економічного та культурного розвитку. Спадщина східнослов'янських племен, що об'єдналися в єдиній державі, культурні впливи сусідніх народів та надбання самої давньоруської народності стали складовими частинами культури давньої Русі.

Основою формування та розвитку давньоруської культури були попередні культурні досягнення східних слов'ян. Яка б галузь культури давньої Русі не розглядалася, в ній відчуваються багатовікові традиції. Це виразно помітно у спорудженні жител, будівництві оборонних споруд, прикладному мистецтві, літературі та музиці. Поряд з літературою на Русі існувала багата усна народна творчість — фольклор, який своїм корінням сягав далеко в язичницькі часи. Особливе поширення мали святкові та буденні пісні, казки, загадки, перекази і билини, легенди, магічні заклинання та замови. Багато традиційного було у весільному та поховальному обрядах, що супроводжувалися піснями і плачами-притчами. Давні звичаї, традиції та народна творчість справили великий вплив на давньоруську культуру, зокрема на літературу. Відголоси язичницьких вірувань знайшли відбиття у визначному літературному творі XII ст. «Слові о полку Ігоревім», де згадуються язичницькі боги Велес (Волос), Дажбог, руські люди називаються «дажьбожими» онуками тощо. Знаменитий плач Ярославни, в якому вона звертається до сонця, вітру, Дніпра-Славутича, нагадує язичницькі голосіння. Легенди, прислів'я та перекази посідають важливе місце у літописах. За їх допомогою, давньоруські літописці намагалися заповнити прогалини у відомостях писемних джерел. До літописів увійшли перекази про заснування Києм, Щеком, Хоривом та їх сестрою Либіддю Києва, про воєнні походи на Царград, про віщого Олега та помсту княгині Ольги древлянам за вбивство Ігоря, про подорож її до Царграда та ін.

Правові норми східних слов'ян спочатку теж існували у вигляді неписаних племінних звичаїв. Можливо, саме про них говориться у договорі з греками 911 р., де згадується, що воїни Олега клялися «по закону і покону» руському. Згодом на основі звичаєвого права склалися феодальні юридичні норми, зафіксовані у зводі руських законів — «Руській правді».

За Володимира Святославича 988 р. на Русі як державна релігія введене християнство. Запровадження християнства — позитивне явище в історії Русі: воно сприяло зміцненню та подальшому розвитку більш прогресивного, феодального способу виробництва, відкривало широкі можливості для розвитку давньоруської культури, прилучало Русь до передової на той час культури Візантії. Разом з тим християнство у руках

князів та феодалів стало могутньою силою ідеологічного впливу на народні маси та культурне життя суспільства. «Середні віки,— писав Ф. Енгельс,— приєднали до теології і перетворили в її підрозділи всі інші форми ідеології: філософію, політику, юриспруденцію»[1]. Головним наслідком запровадження християнства — релігії класового суспільства — було зміцнення на Русі феодального ладу. Давньоруська культура розвивалася головним чином у рамках суворих канонів, вироблених церквою. Цьому сприяло й те, що земля — основний засіб матеріального виробництва — належала феодалам. Феодали на чолі з князем і церковниками виступали головними замовниками великих культових будов, монументальних розписів, коштовних виробів прикладного мистецтва. Саме тому ідеологія і смаки пануючого класу в першу чергу знайшли відбиття у давньоруській культурі X—XIII ст.

Формування і розвиток давньоруської культури проходили за умов гострої класової та ідеологічної боротьби, суть якої полягала у протиборстві двох укладів: залишків старого родоплемінного з новим — феодальним. Один з виявів цієї боротьби — впертий опір народних мас запровадженню феодальної експлуатації та введенню християнства. Письменник-публіцист XI ст. Іларіон, говорячи про запровадження християнства, повинен був визнати негативне ставлення до цього акту частини населення Русі. Він писав: «Да аще кто и не любовію, нъ страхомъ повелевавшааго (тобто Володимира.— *С. В.*) крєщаахуся, понєже бѣ благовѣріє єго съ властію съпряжено». Давні язичницькі вірування на Русі виявилися дуже стійкими і продовжували існувати поряд з новою християнською релігією. З приводу цього у давньоруських літературних творах часто трапляються докірливі слова та погрози тим, хто «молиться под овином или в рощении у воды», «жрут (тобто поклоняються.— *С. В.*) бесом и кладезем».

Яскраві прояви впливу язичницьких вірувань на давньоруську культуру спостерігаються у творах прикладного мистецтва. На Русі значне поширення мали так звані змійовики-гривні, на яких поруч уживалися християнські зображення святих з язичницькою Медузою горгоною із зміями. Як приклад може служити відома золота «Чернігівська гривна» Володимира Мономаха, знайдена 1821 р. на р. Білоусі поблизу Чернігова.

Важливе значення для розвитку давньоруської культури мали економічні та політичні зв'язки з сусідніми народами. Водний шлях «от Грек» сполучав Київську Русь з центрами елліно-візантійської культури на півдні та країнами Західної Європи на півночі. Населення Русі, особливо західних земель, підтримувало тісні економічні й культурні зв'язки з Угорщиною, Польщею та Чехією. У мистецьких творах можна спостерігати риси, що свідчать про культурні зв'язки Русі з Кавказом, Середньою Азією, хозарами та арабами. Особливе значення для культури Русі мали зв'язки з Візантійською імперією. Із запровадженням християнства у Київській Русі значно посилився візантійський вплив. Цьому сприяло поширення у побуті феодальної знаті візантійських виробів: тканин — паволок, ювелірних прикрас та мистецьких творів, заморських вин, прянощів тощо.

Представники буржуазної історіографії, намагаючись принизити давньоруську культуру, зводили і зводять її розвиток до механічного наслідування тим або іншим, зокрема візантійським, зразкам. Мисте-

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 299.

цтво Русі вони розглядали і розглядають майже як цілком «візантійське на руському грунті», або «провінціальне візантійське», тобто таке, що не має жодної самобутньої риси. Характерним щодо цього є погляди на розвиток давньоруської архітектури. Велике кам'яне будівництво в Києві, що розгорнулося за Володимира Святославича та особливо за Ярослава Володимировича, без будь-яких підстав повністю пов'язувалося з заїжджими майстрами — греками. Безумовно, передова на той час візантійська будівельна культура справила великий вплив на розвиток кам'яного будівництва на Русі, зокрема в галузі культової та почасти палацевої архітектури. В оборонних спорудах, житлах, у меморіальних спорудах-курганах пірамідальної форми знайшли відображення естетичні смаки східних слов'ян, які відіграли вирішальну роль у становленні давньоруської архітектури.

Зведення монументальних будов у кінці X — на початку XI ст. вимагало великої кількості ремісників різних професій, і такі майстри вже були на Русі. Про це свідчать писемні та археологічні джерела. Так, коли у 50-х роках XI ст. Ярослав Мудрий розпочав у Києві будівництво церкви на честь свого патрона Георгія і при цьому виявилася нестача робітників, князь наказав: «...возвѣстиша на торгу людем, да возьмут кождо по ногате на день. И бысть множество делающих. И тако вскоре конча церковь».

Про важливу роль місцевих майстрів у давньоруському будівництві свідчать також слов'янські написи, що досить часто трапляються на плінфі — стародавній цеглі — та на голосниках — керамічних глечиках, які застосовувалися при зведенні будов для полегшення склепінь та поліпшення акустики.

Дослідження мозаїк у Софійському соборі в Києві показало, що частина з них (композиція «Сорок мучеників») виконана місцевими майстрами.

У «Києво-Печерському патерику» збереглися відомості про оздоблення мозаїками Успенського собору Печерського монастиря. У виконанні мозаїк разом з майстрами-греками брав участь визначний художник киянин Аліпій (Алімпій).

Останнім часом стали відомі імена руських майстрів, які розписували фресками Софійський собор у Новгороді в XI та XII ст., — Георгія, Сежира, Олісея, Стефана, Мікули та Радка.

Як зазначалося, давньоруська архітектура зазнала великого впливу візантійського й почасти романського мистецтва. Однак руські майстри не просто копіювали візантійські зразки, а творчо їх переробляли, вносили нові риси, відповідно до місцевих культурних традицій та смаків.

Археологічні дослідження спростовують необгрунтовані твердження про раптове виникнення писемності на Русі, водночас із запровадженням 988 р. християнства. Такий погляд неспроможний з'ясувати багатьох явищ культурного життя Русі, зокрема занадто швидкої появи вже в першій половині XI ст. таких визначних літературних творів, як «Слово о законі і благодаті...» Іларіона та майстерно виконаних книжок, наприклад Остромирове євангеліє 1056—1057 рр., в якому відчуваються давні традиції у цій справі. Писемність, безперечно, знали на Русі ще за язичницьких часів. Про це свідчать договори Русі з греками 911 та 944 рр. та археологічні знахідки.

Тривалий час побутувала також думка, що писемність на Русі мала виняткова церковний характер і була привілеєм лише вузького кола

людей — феодальної верхівки та духовенства. Подібні твердження цілком спростовуються знахідками берестяних грамот, написаних у своїй більшості простими людьми, та графіті — написами на стінах архітектурних будов і ремісничих виробах.

Поява на Русі з введенням християнства болгарських так званих кирило-мефодіївських перекладів справила позитивний вплив на розвиток давньоруської писемності, літератури та мови.

Однією з важливих особливостей культури давньої Русі є те, що вона розвивалася на рідній давньоруській мові, носієм якої була давньоруська народність, що склалася з східнослов'янських племен у процесі утворення Київської Русі.

Помітний вплив на розвиток давньоруської культури, особливо літератури та мистецтва, а також громадської думки мала ідеологічна боротьба з Візантією у XI—XII ст. Загострення відносин зумовив правовий стан давньоруської церкви, яка з часу прийняття християнства перебувала у залежності від константинопольського патріархату. Візантія, використовуючи підлеглість церкви, намагалася перетворити Русь на свою культурну провінцію. Зазіхання на культурний та політичний розвиток Русі призвів до гострої ідеологічної боротьби, що точилася майже півтора століття. Особливої гостроти вона досягла в XI ст., за князювання Ярослава Мудрого, й привела до воєнного конфлікту 1043 р. Ідеологом і натхненником цієї боротьби виступив перший митрополит з руських, письменник і громадський діяч Іларіон. У своєму «Слові о законі і благодаті...» він сформулював політичні та деякі культурні вимоги свого часу.

Помітну роль у розвитку громадської думки в кінці XI та в XII ст. відіграв Печерський монастир у Києві, який на деякий час став осередком консолідації патріотичних сил на Русі. Іноді він вступав у конфлікти з представниками офіційної влади, особливо ж з митрополитом-греком, який намагався проводити ворожу Русі церковну політику. Печерський монастир у XI— першій половини XIII ст. — значний центр культури Русі. У ньому творили видатні літописці — Никон, славетний Нестор — автор «Повісті временних літ». Тут сформувались оригінальні риси давньоруського літописання: його принциповість, публіцистичний напрям, повчальний характер. У стінах монастиря були написані визначні літературні твори —«Повість временних літ» та «Києво-Печерський патерик». У монастирі творили відомі давньоруські письменники: Іаков Мніх, Феодосій Печерський, Полікарп та ін.

Вихованцями монастиря були: художник Аліпій, лікар Агопіт та багато інших прогресивних діячів Русі.

У XII — першій половини XIII ст. розвиток давньоруської культури відбувався в умовах феодальної роздробленості Русі. Але це не був її регрес. Нові політичні та економічні умови справили значний вплив на розвиток культури. Незважаючи на князівські усобиці та постійну половецьку загрозу, давньоруська культура цього часу відзначається подальшим піднесенням. За своїм змістом у порівнянні з X—XI ст. вона набула більш демократичного характеру: до культурного життя залучилися нові міста, території та нові суспільні сили. Писемність поширилася серед багатьох верств населення. Серед замовників культових будов були вже не тільки князі та бояри, а й заможні посадські люди з їх особистими поглядами та смаками.

У цей час працювало багато визначних зодчих, імена деяких з них дійшли до нашого часу. Це киянин Петро Милоніг, будівник міст на

Волині Олекса, новгородський майстер Петро, різьбяр по каменю холмський «хитрець» Авдій, майстер Іван зі Смоленська та ін.

Розвиток давньоруського зодчества у XII ст. — яскравий приклад того, як під впливом місцевих умов поступово змінювалися та переосмислювалися візантійські схеми й виникали нові оригінальні архітектурні форми.

До особливостей культури XII ст. належить поява місцевих рис у літописанні, архітектурі та живописі. Проте головним, як і раніше, було усвідомлення діячами культури загальноруської єдності. Це пояснюється тим, що культура удільних князівств розвивалася на загальній культурній основі Київської Русі. Прагнення до єдності та згуртованості знайшло відображення у літературних творах XII ст. Зокрема, автор «Слова о полку Ігоревім» висловив глибоку стурбованість про долю Русі, виступив з палким закликом до князів припинити чвари, об'єднатися та організувати відсіч кочовикам.

До визначних центрів давньоруської культури на півдні Русі належали: Київ, Чернігів, Переяслав, Галич, Холм та ін. Київ за часів Ярослава Мудрого перетворився на великий центр культури, ремесла й торгівлі. Він вражав сучасників своїми розмірами, багатолюдністю, величними спорудами, такими як Десятинна церква, Софійський собор, урочисті Золоті ворота з надбрамною церквою, патрональні монастирі та князівські палаци. У період найвищого розквіту Київ за кількістю населення та розмірами не тільки не поступався великим західноєвропейським містам, а й перевершував їх. Не дивно, що сучасникам він здавався «величьеством сіающ», а мандрівник Адам Бременський називав його «окрасою Сходу».

У давньоруських містах — центрах культури — творили видатні письменники та переписувачі книжок, перекладачі, художники-мініатюристи, архітектори, художники-мозаїсти та фрескісти, працювали вправні ювеліри-«златокузнецы», різьбярі по кістці, ковалі, зброярі та гончарі. Художні вироби давньоруських ремісників були добре відомі далеко за межами Русі.

Великі культурні досягнення та політичні успіхи давньої Русі вже у 50-х роках XI ст. дали можливість письменнику Іларіону з гордістю говорити: «Не въ худѣ бо и невѣдомѣ земли владычьствоваша, нъ въ Руськѣ, яже вѣдома и слышима есть всѣми четырьми конци земли». І справді, як свідчать джерела, Русь, крім Візантії, була добре відома у Німеччині, Угорщині, Польщі, Норвегії, Чехії, Франції та ін. З багатьма з них вона була пов'язана регулярними торговельними та дипломатичними відносинами. Широкого розвитку набули династичні зв'язки з дворами західних країн, що свідчить про великий політичний авторитет Київської Русі. Багато відомостей про Русь наводять скандінавський епос, літописи, німецький хроніст Титмар Мерзебурзький та польський — Анонім Галл, візантійський імператор Константин Багрянородний.

Високорозвинута культура давньої Русі мала значний вплив на культури інших слов'янських і неслов'янських народів. У Чехії, Вірменії, Візантії та південнослов'янських країнах поширився культ руських святих Бориса та Гліба, їхні житія та «Житіє Феодосія Печерського». У XIII ст. в Сербії були відомі твори Іларіона, що знайшло відбиття у житіях, написаних ченцем Дементіаном, у Болгарії — «Повість временних літ», проповіді Кирила Туровського, руські переклади збірника висловів під назвою «Пчела», «Повість про Акіра Премудрого» тощо.

Розвиток давньоруської культури відбувався у складних історичних умовах, проте культура давньої Русі за порівняно короткий час досягла надзвичайно високого рівня. За своїм ідейним багатством та високими художніми якостями вона не поступалася, а в деяких галузях перевершувала культурні здобутки інших народів раннього середньовіччя.

2. Писемність. Бібліотеки та школи. Освіта й наукові знання. Література. Музика

Писемність

Питання походження слов'янської писемності ще не повністю з'ясоване. Справа ускладнюється тим, що до нашого часу збереглося дві слов'янські азбуки — глаголиця та кирилиця. Яка з них давніша і яку винайшов слов'янський просвітитель Кирило, ці питання залишаються предметом дослідження вітчизняних і зарубіжних учених.

Болгарський письменник Чорноризець Храбр на початку X ст. так уявляв собі виникнення слов'янської писемності: «Прежде оубо словяне не имеху книгъ, ноу чрьтами и резами чьтехоу и гатаахоу, погани суще, крьстивше же ся, римскими и грѣчьскыми письмены ноуждаахоуся (писати.— *С. В.*) словенскоу речь безь оустроения... и тако бешоу многа лѣта». За Храбром, слов'яни спочатку не мали писемності, а лічили та гадали за допомогою рисок і зарубок. Потім, з появою християнства, вони почали користуватися грецькими та латинськими літерами. Подальший розвиток слов'янської писемності Храбр пов'язує з винаходом азбуки Кирилом. Більшість учених вважає, що це була глаголиця.

Накреслення літер кирилиці, вірогідно, взяте з візантійського уставу VI—VIII ст. Цю думку висловив російський вчений І. І. Срезневський. Кирилиця поступово виникла з грецького уставу, літерами якого слов'яни користувалися для свого письма, згідно з повідомленням Храбра, а глаголицю винайшов Кирило. У наш час цю гіпотезу поглибив та доповнив новими матеріалами болгарський учений Є. Георгієв. Слов'яни, на його думку, користуючись грецьким алфавітом, поступово доповнили його деякими літерами, необхідними для точнішої передачі фонетики слов'янської мови. Така протокирилівська писемність існувала досить довго. У 60-х роках IX ст. Кирило винайшов глаголицю, але вона великого поширення не набула, бо накреслення її літер було занадто складним.

На початку X ст. у м. Преславі за болгарського царя Симеона (893—927) офіційним стало протокирилівське письмо; вдосконалене, воно здобуло назву «кирилиці».

Кирилиця, таким чином, являла собою складну, творчу переробку грецького алфавіту. До її складу ввійшла майже половина літер, невідомих грецькій писемності (19 з 43), які були введені до кирилиці для точнішої передачі фонетичних особливостей слов'янської мови. Отже, кирилиця, як і глаголиця, цілком оригінальна слов'янська система письма.

Виникнення писемності у східних слов'ян пов'язане з їх політичним та соціально-економічним розвитком у IX ст. Саме в цей час сформувалася давньоруська держава — Київська Русь, розвивалися феодальні відносини. Писемні джерела переконливо свідчать про знайомство з писемністю на Русі задовго до офіційного введення християнства в 988 р. На це, можливо, вказує знахідка Костянтином (Кирилом) Філософом у Корсуні євангелія та псалтиря — книжок, писаних «руськыми пись-

мены». Про існування писемності на Русі свідчать договори з греками, тексти яких переписані у «Повісті временних літ». Доведено, що договори укладались у двох примірниках. Один з примірників договору, той, що залишився на Русі, ще у давнину був перекладений слов'янською мовою. У договорі 911 р. згадується про звичай руських писати духівниці на випадок смерті. Один із пунктів договору 944 р. вимагав, щоб посли або купці, які прямували до Царграда, мали при собі спеціальні грамоти, підписані князем, а не золоті та срібні печатки, як раніше. Все це свідчить, що писемність на Русі у цей час вже набула поширення не тільки в державних установах, а й у побуті.

Існування писемності на Русі до 988 р. засвідчується й археологічними знахідками. Під час розкопок гнездовських курганів поблизу Смоленська було виявлено корчагу другої чверті X ст.— велику керамічну посудину для зберігання рідких або сипучих речовин. На ній є напис: «Гороухща» або «Гароушна», що вказує на вміст посудини, можливо,— гірчиці або пального.

Загадкову знахідку було виявлено у Софійському соборі в Києві. Графіто, видряпане на стіні, нагадує азбуку, що складається з 23 грецьких та чотирьох (Б, Ж, Ш, Щ) слов'янських літер. Останні, можливо, призначалися для поліпшення передачі особливостей слов'янської фонетики. Накреслення літер графіто аналогічне кирилиці. Але це не кирилиця з 43 літер і не азбука з 38 літер, яку згадував Храбр, і не грецький алфавіт з 24 літер. Якщо це не випадковий напис — знахідка відображає якийсь перехідний етап слов'янської писемності, коли до грецького алфавіту почали додавати перші слов'янські літери. Дальші епіграфічні дослідження дадуть можливість перевірити це припущення.

Наведені пам'ятки свідчать також, що на Русі у IX—X ст. письмо було не глаголичним, а подібним за графікою до кирилівського.

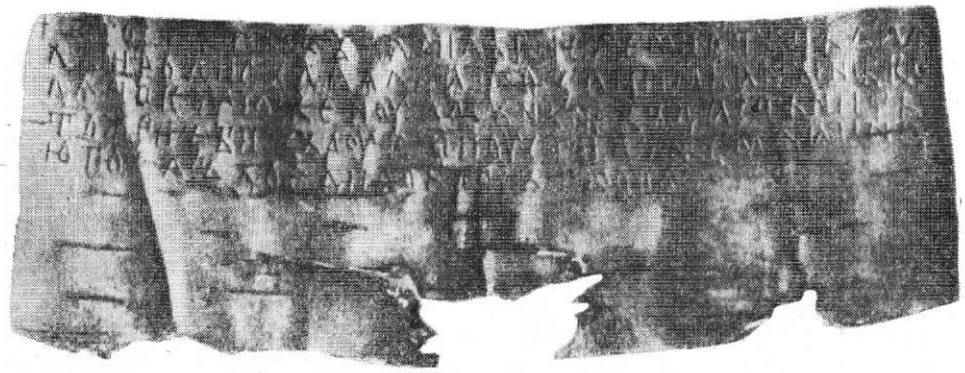
Писемність на Русі з'явилася, мабуть, у 60—70-х роках IX ст. Про це до деякої міри можна судити на підставі згадки у Никонівському літописі під 864—867 рр. про похід київського князя Аскольда на Царград, угоду з греками та часткову християнізацію Русі. Це повідомлення підтверджується грецькими джерелами, зокрема «Окружним посланням» Фотія.

Із впровадженням християнства на Русі в 988 р. разом з писцями та богослужебними книгами з Болгарії прийшло досконале слов'янське письмо — кирилиця, якою написані книжкові пам'ятки XI ст.: Остромирове євангеліє, Ізборники 1073 та 1076 рр. та ін.

Донедавна єдиним джерелом, на підставі якого можна було судити про давньоруську писемність, були тільки згадані книжкові пам'ятки. Останнім часом археологічними дослідженнями виявлені нові матеріали, що мають велику цінність для вивчення писемності Русі та поширення її серед різних верств населення. Так, важливе значення мають написи на різних виробах: пряслицях, ливарних формочках, господарських посудинах — корчагах, голосниках та цеглі, металі, дереві тощо.

Написи на пряслицях — це частіше за все позначення власника речі: «Потворин пряслень», «Княжо есть», «Молодило», «Невесточ», «Янка вдала пряслень Жирці» та ін. Написи на корчагах робилися для визначення вмісту цих великих посудин, наприклад «Ярополче вино», «Гороухща»; але іноді на них трапляються імена або побажання майстрів, що їх виготовляли.

Часто зустрічаються написи й на металевих виробах. Цікавий напис майстра на руків'ї меча (X—XI ст.), виявленого у с. Хвощеватій на Полтавщині, на лезі якого інкрустовано дротом: «Коваль Людота».



Новгородська берестяна грамота. XI ст.

Визначними пам'ятками писемності є знайдені у Новгороді та деяких інших давньоруських містах берестяні грамоти. Це здебільшого переписка городян про різні господарські справи: купівлю землі, готовність до сівби, боргові зобов'язання лихварям, духівниці на випадок смерті тощо. Берестяні грамоти писалися чоловіками, жінками і дітьми (знайдено шкільні вправи хлопчика Онфіма). Новгородські берестяні грамоти — яскраве свідчення того, що писемність відігравала важливу роль в економічному й культурному житті середньовічного феодального міста та його околиць.

Важливе значення має також дослідження давньоруських написів (XI—XIV ст.), зроблених відвідувачами на стінах стародавніх архітектурних будов, зокрема Софійського собору у Києві. Тут виявлені написи: про смерть 1054 р. «царя нашого» Ярослава Мудрого, про чотирилітнє князювання в Києві Святослава Ярославича, про мир, укладений під Києвом на Желяні Святополком Ізяславичем, Володимиром Мономахом й Олегом Святославичем, та ін. Великий напис зроблено з приводу внесення до Софії десятини від продажу Боянової землі, що, можливо, мала якесь відношення до славетного Бояна з «Слова о полку Ігоревім».

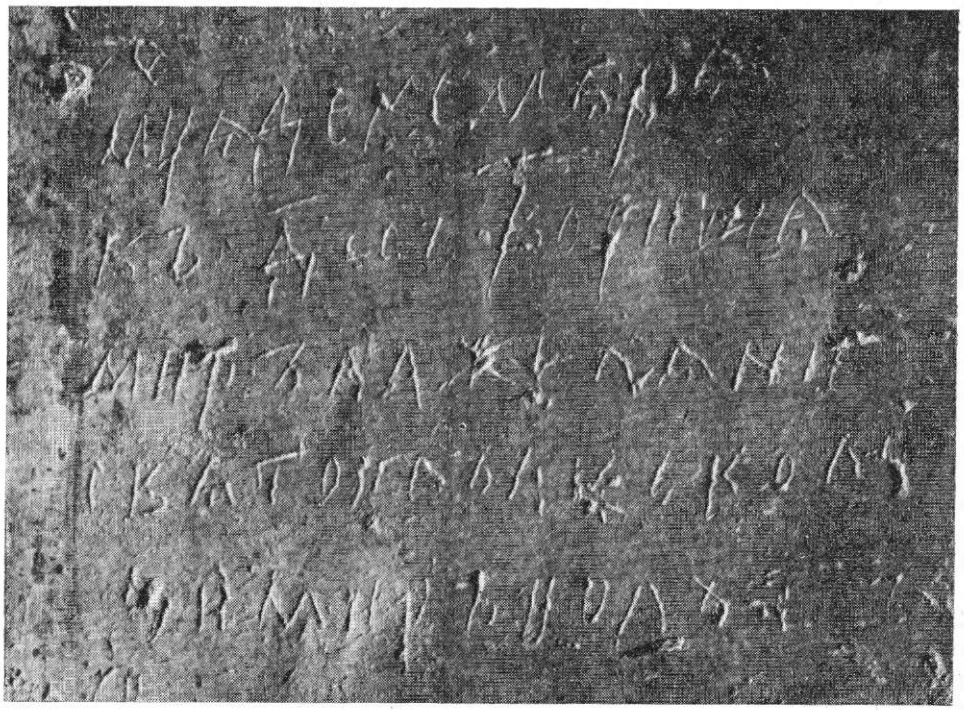
Серед авторів графіті — представники різних верств населення міста. Тут і особи князівської адміністрації: соцький — боярин Ставр Городятинич, оспіваний у давньоруських билинах (Ставр Годинович), княжий мечник Василь, отроки і писці-професіонали — Іван, дяк Давидів та Лука, дяк з м. Турова, залежні люди — прощеник Михаль. Багато написів зроблено ченцями, попами, купцями. Серед них, безперечно, були й такі, що мали відношення до переписування книжок та літописання. Серед авторів графіті є не тільки кияни, а й жителі давньоруських міст Білгорода, Білої Вежі (Остерської), Турова, Полоцька, Чернігова. У соборі відкрито фрагменти глаголичних написів, що свідчить про знайомство на Русі з цим письмом, і, нарешті, стародавню азбуку, про що згадувалося вище. Графіті виявлені також у Новгороді, Старій Ладозі, Смоленську, Чернігові.

Високого рівня давньоруська писемність досягла у книжковій справі. За Ярослава Мудрого в Києві при Софійському соборі було засновано спеціальну майстерню з книгосховищем, де переписували книжки та робили переклади з грецьких оригіналів. Про ці події так розповідає «Повість временних літ» під 1037 р.: «И собра (Ярослав.— *С. В.*) писцѣ многы и перекладаше от Грекъ на словѣньское писмо. И списаша книгы многи... написавъ положи в святѣй Софьи церкви, юже созда самъ».

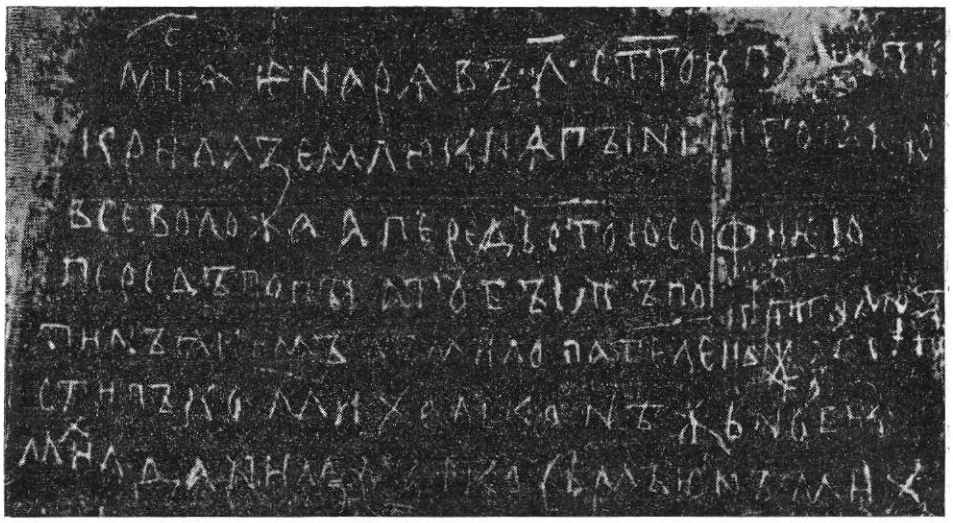
Однією з найдавніших книжкових пам'яток є Остромирове євангеліє 1056—1057 рр. Це велика з художнім смаком оздоблена літургійна книга. Текст її написано на пергаменті крупним уставом (урочистим письмом) у два стовпчики. На трьох аркушах вміщені мініатюри, які за технікою виконання нагадують давньоруські емалі. Вони зображують євангелістів Іоанна, Луку, Марка. Текст прикрашено художніми заставками, що подібні до орнаментів Софійського собору у Києві, та великими початковими буквами-ініціалами, розмальованими фарбами. Назва євангелія походить від імені новгородського посадника Остромира — замовника книги. Переписав книгу, як видно з приписки на останньому аркуші, дяк Григорій з помічниками.

У XI ст. з'явилися книги для світського читання з текстами повчального характеру, так звані Ізборники; два з них збереглися до нашого часу. Перший виготовлений на замовлення київського князя Святослава Ярославича 1073 р. Це збірник творів різних грецьких авторів богословсько-філософського змісту. Більшу частину книги займають так звані Анастасієві відповіді. Цікаві також статті Євсевія про назви місяців у різних народів, Георгія Хоровоска «О образех» — міркування про поетичні тропи та фігури: алегорії, метафори тощо. До Ізборника входять, крім того, уривки з грецького «Літописця вскоре» Никифора.

Малюнок на другому аркуші Ізборника дає яскраве уявлення про мистецтво книжкової мініатюри XI ст. Він зображує замовника книги Святослава Ярославича з родиною. Князь у синьому плащі-корзно, отороченому золотою каймою та застібнутому фібулою біля правого плеча.



Настінний напис — графіто з Софійського собору в Києві про мир на Желяні. Кінець XI — початок XII ст.



Настінний напис — графіто з Софійського собору в Києві про продаж Боянової землі. XI — XII ст.

На голові — князівська напівсферична шапка з хутряною опушкою. Княгиня одягнута у довгий з широкими рукавами одяг, підперезаний золотим поясом. На голові — платок. Сини князя зображені у червоних каптанах, теж підперезаних поясами. У збірнику є й інші барвисті мініатюри. Цікаві малюнки на полях книги. Це знаки зодіаку: Діва, Стрілець, Рак, Єдиноріг тощо. Текст прикрашено чудовими заставками, кінцівками, ініціалами, писаними золотом та фарбами.

Другий Ізборник 1076 р. починається «Словом некоего калугера (ченця.— *С. В.*) о четьи книг», в якому говориться про користь освіти: «Добро есть, братие, почитанье книжное...».

Збірник містить дидактичні статті, в яких відбиті етичні погляди панівної верхівки. Серед них, крім вказаного «Слова некоего калугера», є ще: «Наказаніе богатим», «Слово некоего отца к сину своєму...» та ін. Існує думка, що Ізборник 1076 р. був складений руськими книжниками.

З пам'яток книжного письма XI ст., що дійшли до нас, можна назвати ще Архангельське євангеліє 1092 р., а також так звані службові мінеї 1095, 1096, 1097 рр.— книги, що призначалися до церковної служби.

Значно більше збереглося писемних книжних пам'яток XII ст. Серед них головне місце посідає розкішно оздоблене Мстиславове євангеліє (близько 1115 р.). Книга написана у два стовпчики красивим уставом на 213 аркушах. Початкові рядки тексту писані розчином золота. Вони прикрашені великими ініціалами та художніми заставками, розмальованими фарбами й золотом. На окремих аркушах зображено традиційних євангелістів. Книга оправлена в коштовну палітурку з срібла філігранної роботи, прикрашену бляхами з золота, на яких є кілька кіотців з емалі з зображеннями святих. В приписці до книги зазначається, що текст євангелія переписаний поповичем Олексою, а писав золотом інший майстер — Жаден. Дорогоцінна оправа з срібла, золота та коштовного каміння частково виконана у Царграді, куди возив книгу княжий тіун Наслав, а вся робота над нею завершена у Києві.

Юр'ївське євангеліє (1119—1128) є зразком порівняно скромно оздобленої книги. У ньому також багато заставок, виконаних з особливою художньою фантазією і великою майстерністю, ініціалів у вигляді зображень звірів, птиць, людських постатей, рослинного плетива. Ці малюнки мають безпосередній зв'язок з давньоруським фольклором. Художнє оформлення книги хоч і виконане з великим смаком та вмінням, але просто, за допомогою лише кармінової фарби. Назва євангелія походить від Юр'ївського монастиря у Новгороді, для якого воно було переписане, можливо, у Києві.

Богослужебні книжки не належали до оригінальної давньоруської літератури, оскільки вони переписувалися з болгарських рукописів, але високий рівень їх виконання, художні якості заставок та мініатюр вказують на давні сталі традиції у справі переписування та оздоблення книжок на Русі.

Швидкий розвиток писемності був пов'язаний із загальним піднесенням культури та духовними потребами давньоруського населення. У XI — першій половині XIII ст. писемність вже обслуговувала майже всі сфери життя феодального суспільства Русі. Урочистим уставом переписувалися церковні та богословсько-філософські книжки, писалися князівські грамоти,договори та інші офіційні документи. Купці, городяни та ремісники писали берестяні грамоти, робили написи на різних виробах і на стінах будов. Все це свідчить про велике поширення писемності не тільки серед панівної верхівки та служителів церкви, а й серед інших верств населення. Центрами переписування книжок на Русі, крім Києва, можна назвати ще міста: Новгород, Ростов, Рязань, Псков, Галич, Чернігів, Володимир-Волинський та ін.

Бібліотеки, школи, освіта й наукові знання

Переписування й переклади книг, поставлені Ярославом Мудрим на рівень важливої державної справи, дуже скоро привели до заснування при митрополії у Києві першої відомої на Русі бібліотеки, правильніше книгосховища, про яке згадує літопис під 1037 р. Організація бібліотеки при Софійському соборі — важлива культурно-історична подія, яка свідчить про нагромадження в той час значної кількості книг. У книгосховищі зберігалися, головним чином, літургійні книжки, необхідні при відкритті нових єпископій та побудові храмів. У бібліотеці, безумовно, були й книжки для світського читання, подібні до згаданих Ізборників 1073 та 1076 рр.; тут також зберігалися різні державні документи: договори, князівські грамоти тощо.

Крім книгосховища при Софійському соборі, дещо пізніше виникла бібліотека при Києво-Печерському монастирі, до складу якої ввійшло багато книг, зібраних Миколою Святошею — одним з ченців монастиря. Серед цих книг були також написані іноземними мовами. Про це свідчить повідомлення «Києво-Печерського патерика» про ченця Микиту, який читав латинські, грецькі та давньоєврейські книжки. Незабаром з'явилися бібліотеки і в Новгороді, Чернігові, Переяславі, Білгороді, Турові, Галичі та інших давньоруських містах.

У літописі під 988 р. вперше згадується про запровадження Володимиром Святославичем шкільного навчання на Русі, зокрема серед дітей «нарочитої чаді», тобто переважно заможних верств населення. Ярослав Мудрий під час свого князювання у Новгороді наказав створити школи і вчити грамоті трьохсот дітей. Крім спеціальних початкових шкіл, де



Переписування книжок у бібліотеці при Софійському соборі. (Мініатюра Радзівіллівського літопису.)

готували, головним чином, кадри нижчого духівництва, існувало й приватне навчання. Так, Феодосій Печерський навчався в одного з учителів у м. Курську.

Про поширеність навчання грамоті свідчать деякі графіті на стінах Софійського собору в Києві. В різних частинах будови учнями чи служками зроблено чимало написів та малюнків. Один з учнів, наприклад, написав: «Піщан писал в дяки ходи виученикомь». Початкові школи існували при великих монастирях. Так, Ганна (Янка) Всеволодівна (за даними В. М. Татіщева, що користувався невідомими нам давніми джерелами), з 1086 р.— черниця Андріївського монастиря у Києві, заснувала при ньому школу для дівчат, де навчали грамоті, співам, шиттю та іншому рукоділлю.

Серед новгородських берестяних грамот, знайдених під час археологічних розкопок, є азбука XII—XIII ст., вирізана на дощечці, а також шкільні вправи вже згаданого хлопчика Онфіма. Часто трапляються так звані писала — металеві та кістяні загострені стрижні для письма на воску і, можливо, на бересті. Крім берести, під час досліджень виявлені й спеціальні дощечки з заглибленням для воску, на якому писали свої граматичні вправи учні.

Літописні джерела від звичайної грамотності відрізняють «книжне навчання». Під книжним навчанням малося на увазі проходження спеціального курсу середньовічних наук, який складався, головним чином, з богословсько-філософських дисциплін — богослов'я, філософії, а також граматики, риторики, співів та деяких відомостей з історії. Знання учні одержували не лише від вчителів, а й з перекладної літератури, що рано з'явилася на Русі. Поширеними були твори Іоанна Дамаскіна,

Козьми Індикоплова, Єпіфанія Кіпрського. Окремі вихідці з заможних верств населення Русі, мабуть, одержували освіту й за кордоном.

Серед діячів давньої Русі можна назвати багатьох видатних, високоосвічених людей, зокрема письменника-публіциста Іларіона, літописців Никона Великого, Нестора, Сильвестра та письменників: автора «Слова о полку Ігоревім», Луку Жидяту, Кирила Туровського, Климента Смолятича, Даниїла Заточника та ін. Вони володіли іноземними мовами, знали античну, візантійську та західноєвропейську історичну, богословську і художню літературу.

Чимало освічених осіб було серед князів. Це Ярослав Мудрий, якого літописець особливо відзначає за його велику любов до читання: «...Книгамъ прилежа, и почитая е часто в нощи и въ дне». Добру освіту одержала і його дочка Ганна Ярославна, одружена з королем Генріхом I Капетінгом. Її підписи стоять на державних документах Франції. П'ятьма іноземними мовами володів Всеволод Ярославич. Володимир Мономах знав грецьку та англійську мови, займався літературною діяльністю. «Книжником» і «філософом» називає літописець володимиро-волинського князя Володимира Васильковича.

Важливе значення для поширення освіти на Русі мали переклади книг з іноземних мов. У XI ст. було зроблено значну кількість перекладів з грецької мови на давньоруську. До них належали твори з всесвітньої історії та розважальна література: Хроніка Георгія Амартола, Хроніка Сінкелла, «Історія Іудейської війни» Іосифа Флавія, «Житіє Василія Нового», «Християнська топографія» Козьми Індикоплова, «Александрія», «Повість про Акіра Премудрого» та ін. Читаючи ці книги, руські люди знайомилися з світовою історією, країнами, що оточували Русь. На Русі знали також твори античних авторів: Арістотеля, Платона, Сократа, Демокріта, Епікура, Плутарха, Софокла, Геродота та ін. Уривки з їхніх праць входили до поширених на Русі збірників, які часто мали назву «Пчела».

Науково-природничі знання на Русі, як і в інших країнах Європи, перебували під впливом середньовічних трактатів Козьми Індикоплова, «Фізіолога» невідомого автора, «Шестоднева» Іоанна, екзарха болгарського. Ці книги відзначалися характерним для середньовіччя богословсько-схоластичним тлумаченням явищ природи та світу, в них містилося багато вигадок і фантазії. Але поряд з цими далекими від дійсності поглядами на Русі існували й реалістичні знання, що з'явилися в результаті виробничої діяльності людей. Металургія, ковальська та ювелірна справа вимагали знань у галузі металознавства. Під час будівництва різних споруд необхідні елементарні знання з математики. Арифметичних знань вимагали потреби внутрішньої та зовнішньої торгівлі. З давніх-давен на Русі користувались іонійською системою лічби, при якій літери грецького алфавіту з різними додатковими позначками (титлами) вживалися як цифри. Виготовлення скла, мозаїк, різнокольорових емалей, черні, поливи для керамічних виробів тощо було неможливим без знання хімічних властивостей матеріалів.

Відомі на Русі були й початкові медичні знання. Ще з язичницьких часів поширилося лікування за допомогою різних рослин, яке супроводжувалося магічними «заговорами», «шептаннями», «заклинаннями» тощо. Писемні джерела згадують лікарів-професіоналів — «лечьців» (один з них — Агопіт — чернець Києво-Печерського монастиря), а також випадки хірургічного лікування, зокрема «рѣзанье желве» — пухлини, зроблене 1076 р. Святославу Ярославичу.

Література

Одним з виявів високого рівня розвитку давньоруської культури була поява оригінальних літературних творів: історичних, філософсько-публіцистичних, юридичних, художніх та церковних.

Виникнення і розквіт давньоруської літератури тісно пов'язані з соціально-економічним розвитком країни, поширенням писемності та усною народною творчістю — фольклором. Головним спрямуванням фольклору, що відбивав народну ідеологію, було звеличення простої людини. Ще задовго до виникнення писемності у східних слов'ян існувала багата усна творчість: обрядові пісні, легенди, загадки, приказки, заговори, заклинання, епічні та ліричні пісні. Пізніше особливо поширилися епічні пісні — билини, які присвячувалися важливим подіям у житті народу, боротьбі Русі з ворогами, різним соціально-побутовим явищам. Відомі билини так званих київського та новгородського циклів. Серед них найранішими вважаються билини про богатиря Святогора. Улюбленими героями билин київського циклу, що належать за змістом до часів Володимира Святославича, були воїни-богатирі Ілля Муромець, Добриня Микитич та Альоша Попович. Найбільш популярний герой серед них — Ілля Муромець — селянський син, узагальнений образ руського воїна-патріота, безкорисливого захисника Руської землі, «удов і сиріт».

Популярний герой народного епосу — селянин-орач Микула Селянинович, в образі якого оспівувалася велич селянської праці. До найбільш відомих і поширених билин належали: «Ілля Муромець і Соловей-розбійник», «Ілля Муромець та Ідолище», «Добриня і Змій», «Добриня і Василь Казимирович», «Альоша Попович і Тугарін Змієвич», «Добриня Микитич і Альоша Попович», «Ілля Муромець і Калін-цар» та ін.

Усна народна творчість справляла великий вплив на давньоруську літературу, на її форму, мову і стиль. Особливо це позначилося на історичних творах. Виникнення історичної літератури тісно пов'язане з розвитком суспільної свідомості, інтересом до минулого рідної землі, намаганням визначити місце Русі серед інших країн світу. Важливою подією давньоруської дійсності стала поява літописання.

Однією з проблем вивчення давньоруського літописання є встановлення часу появи першого історичного твору. Вагомий внесок у вивчення давньоруського літописання зроблений радянськими вченими. Виникнення першого історичного твору на Русі відноситься ними до раннього часу. Так, Б. О. Рибаков вважає, що окремі записи історичного характеру велися у Києві ще за часів князя Аскольда (Осколда), тобто починаючи з другої половини IX ст. Це був так званий «Літопис Осколда», відголоси якого збереглися у пізнішому Никонівському літописі.

На думку Д. С. Лихачова, появі давньоруського літописання передувало «Сказання про початкове поширення християнства на Русі» — твір, який ще не мав хронологічної канви і торкався лише церковної історії Русі.

Написання першого літописного зводу на Русі за останніми дослідженнями датується 996—997 рр. Це був історичний твір, в якому підбивалися підсумки діянням Володимира Святославича та його попередників. Звід, як вважає Б. О. Рибаков, закінчувався словами: «И живяше Володимер по устроенью отню и дедню».

У 1037—1039 рр. при Софійському соборі у Києві написано літопис, який дослідниками умовно названий Найдавнішим Київським зводом. Його автором, можливо, був згаданий письменник та політичний діяч Іларіон. Закінчувався звід великою статею, що вміщувала похвалу будівничій та просвітительській діяльності Ярослава Мудрого.

З другої половини XI ст. літописання продовжувалося в Києво-Печерському монастирі. Тут у 1072—1073 рр. ігумен монастиря Никон склав літописний звід. Никон приділив багато уваги літературній обробці тексту, уточненню хронології, залученню нових матеріалів. Він уніс до літопису розповіді про походи на греків київських князів: Аскольда, Олега, Ігоря та Святослава. Існує думка, що саме Никон — автор основного тексту літопису 1037—1073 рр.

У 1093—1095 рр. ігумен Іоанн написав звід, названий дослідниками Початковим. У ньому знайшло своє відбиття посилення князівських усобиць та боротьба Русі з половцями.

1113 р. написана «Повість временних літ» — найбільш видатний історичний твір Русі. Її автором був чернець Києво-Печерського монастиря Нестор. «Повість временних літ», якою починаються майже всі давньоруські літописи, що дійшли до нашого часу, краще збереглася у двох пізніших списках. Більш ранній з них — Лаврентіївський список «Повісті временних літ» — входить до складу Владимиро-Суздальського літопису, який 1377 р. переписав чернець Лаврентій. В Іпатіївському списку початку XV ст., крім «Повісті временних літ», вміщено ще Київський (XII ст.) та Галицько-Волинський (XIII ст.) літописи.

«Повість временних літ» за змістом — складний твір. До нього ввійшли всі попередні зводи та різні доповнення, зроблені як самим Нестором, так і його наступниками та редакторами. Головна мета Нестора— з'ясувати походження Русі. «Повість» розпочинається історико-етнографічним оглядом. Автор багато уваги приділяє розповіді про розселення слов'янських племен та географічному опису Русі. Він перелічує річки та шляхи, що пов'язують Русь з іншими країнами, описує шлях «от Грек», а також по Волзі до Каспійського моря, згадує частини світу — Європу, Азію, Африку (Північну). У літописі подаються докладні відомості про звичаї слов'янських племен та народів, що їх оточують. У ньому вміщено такі літературні твори, як «Повчання» Володимира Мономаха своїм дітям та його лист до Олега Святославича, оповідання про осліплення Василька Теребовльського; уривки з перекладних творів: Хроніки Георгія Амартола, «Житія Василія Нового», «Літописця вскоре» Никифора; офіційні державні документи — договори Русі з греками тощо. «Повість временних літ» — це загальноруський літописний звід і літературно-енциклопедичний твір, в якому читач знаходив відповідь на всі питання історії, що його цікавили. Він відбиває ідеологію панівної верхівки Русі — князівську та дружинно-боярську. У «Повісті» вперше зроблено спробу визначити місце Русі у загальноісторичному процесі, пов'язати руську історію з світовою. У творі послідовно проводиться ідея збереження та захисту Руської землі, засуджуються князівські чвари.

«Повість временних літ» доведена до 1110 р. У 1113 р., після народного повстання у Києві, князем став Володимир Мономах. На його замовлення у 1116 р. «Повість» переробив ігумен Видубицького монастиря Сильвестр, а 1118 р.— син Мономаха Мстислав або близька до нього особа. Мета переробки полягала в тому, щоб висунути на перший план Володимира Мономаха й показати його як мудрого князя, захисника Руської землі від половців. «Повість временних літ» у редакції Сильвестра дійшла до нашого часу в Лаврентіївському списку літопису. Закінчується вона авторською приписко̀ю 1116 р.

У період феодальної роздробленості характер давньоруського літописання значно змінюється. Виникають нові літописні центри у Чернігові, Переяславі, Холмі, Володимирі-Волинському, Переяславі-Заліс-

ському, Владимирі на Клязьмі, продовжується літописання у Новгороді та інших містах. З'являються нові оригінальні форми історичних творів: сімейні та родові князівські літописи, життєписи князів, повісті про княжі злочини.

У XII ст. київське літописання продовжувалося у Видубицькому монастирі. Тут за князя Рюрика Ростиславича ігумен Моїсей склав Київський літописний звід — цікавий історичний та літературний твір часів феодальної роздробленості Русі. До нього ввійшли: життєпис київського князя Ізяслава Мстиславича, князівські літописи Ігоря Святославича та Святослава Ольговича, родовий літопис смоленських Ростиславичів, повість Кузьмищі Киянина про вбивство Андрія Боголюбського тощо.

У середині XIII ст. важливим центром літописання стало галицьке місто Холм. Тут складено початкову частину Галицько-Волинського літопису — звід Данила Галицького, доведений до 1260 р. Головну увагу літописець приділив опису боротьби з крамолою бояр, звеличенню князя та дружини. До літопису ввійшли: перелік київських князів від Аскольда до воєводи Данила Галицького — Дмитра, документи канцелярії та княжого архіву. Галицький літопис — зв'язне оповідання, але початкова частина його не має хронологічної прив'язки. Значне місце в ньому посідають народні приказки, вислови та прислів'я. Волинська частина літопису написана в останні роки життя володимиро-волинського князя Володимира Васильковича і продовжувалася за його наступників.

Оригінальних літературних пам'яток XI та XII ст. збереглося порівняно небагато. Це поодинокі твори, що випадково вціліли від вогню пожеж, ворожих погромів та плину часу. Деякі з них, дуже поширені в свій час, дійшли до наших днів в окремих, часто пошкоджених примірниках, до того ж у складі пізніших, багато разів переписаних творів. Найбільш визначні серед них «Слово о законі і благодаті...» Іларіона, «Повчання» дітям Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Ходіння Даниїла» та ін.

Одним з найбільш ранніх оригінальних давньоруських творів XI ст., що дійшли до нашого часу, є «Слово о законі і благодаті...» Іларіона, написане між 1037 і 1051 рр. Твір складається з трьох частин. Спочатку автор торкається питань середньовічної церковної історії. Далі він розвиває основну думку твору — думку про рівноправність народів у духовному та політичному житті. Він доводить, що народу Русі не потрібна опіка Візантії, це — новий народ, якому належить майбутнє.

Остання частина твору, сповнена піднесення, присвячена Володимиру Святославичу. Іларіон порівнює діяння Володимира та княгині Ольги з діяннями візантійського імператора Константина і його матері Олени. Іларіон цілком ігнорує думку про норманське походження Русі й призвання варягів, він навіть зовсім не згадує Рюрика. Говорячи про князів — попередників Володимира, автор високо ставить авторитет Руської землі, яка «вѣдома и слышима есть всѣми четырьми конци земли». Іларіон згадує й продовжувача «добрих дел» Володимира — його сина Ярослава, перелічує й звеличує його заслуги, будівничу діяльність, особливо побудову Софійського собору в Києві.

Видатною пам'яткою юридичної літератури є «Руська правда» — збірник законів, складений у XI—XII ст. на основі звичаєвого права східних слов'ян. Відомі дві основні редакції «Руської правди»: коротка та розширена. Коротка редакція складається з «Найдавнішої правди», або «Правди Ярослава», та законів його синів — «Правди Ярославичів». У «Руській правді» знайшли відображення розвиток феодальних від-

носин на Русі, загострення класової боротьби. Багато статей в ній присвячено захисту феодальної власності. «Руська правда» — важлива пам'ятка феодального права давньої Русі.

Нестор, пізніше автор «Повісті временних літ», наприкінці XI ст. написав «Чтенія о житії і о погубленії... Бориса і Глеба». Це агіографічний твір, в якому розповідається про життя князів Бориса та Гліба, вбитих за наказом Святополка Володимировича під час боротьби за київський стіл. Прославляючи Бориса та Гліба, автор водночас гостро засуджує непокірність молодих князів старшим і тим самим підкреслює непорушність принципу старшинства серед князів. В іншому творі — «Житії Феодосія Печерського» — Нестор змалював яскраву картину давньоруського життя, насичену багатьма побутовими подробицями.

На початку XII ст. на Русі з'явилися твори мандрівників-прочан. Подорожі на прощу, до «святих місць» у Палестину, набули у XII ст. значного поширення. Про «ходіння» не раз згадується у літописі. Одним з таких прочан був ігумен Даниїл — можливо, виходець з Чернігівської землі. На початку XII ст. він відвідав «святі місця», прожив там два роки й залишив грунтовний опис всього, що бачив. Твір «Ходіння Даниїла» пронизаний ідеєю патріотизму. Це твір-путівник або, правильніше, подорожні нотатки, написані простою мовою, без ораторських прикрас. «Аз написах не хитро, но просто»,— каже він. Завдяки цьому твір був доступний для всіх верств населення і тому швидко набрав значного поширення.

1115 р. минало сто років з дня смерті Бориса та Гліба. У зв'язку з цим, вірогідно, з'явився твір «Сказання про Бориса та Гліба», автором якого, можливо, був Лазар з м. Вишгорода, але питання про авторство ще остаточно не розв'язане. У творі є багато різних відомостей історичного характеру, відсутніх в інших джерелах.

До Лаврентіївського літопису під 1096 р. ввійшли літературні твори Володимира Мономаха «Повчання» дітям та лист до Олега Святославича. Літературна форма «Повчання» у вигляді звернення батька до дітей не була новою. Вона характерна для середньовічної літератури і набула поширення на Русі. До Ізборника 1076 р. вміщено, наприклад, згадане «Слово некоего отца к сину своєму...»

Ідейна основа «Повчання» Володимира Мономаха — тривога за долю Русі. Мономах, який був очевидцем великих соціальних конфліктів (повстання 1113 р. у Києві), в своєму творі затушовує класові суперечності та намагається довести необхідність зміцнення внутрішнього миру на Русі. Героєм твору є ідеальний князь — захисник рідної землі. Він протиставляється князям, що прагнуть лише до особистого збагачення та влади.

До церковної літератури XII ст. належать твори Климента Смолятича — другого після Іларіона митрополита з руських, поставленого за Ізяслава Мстиславича. Климент був освіченою людиною, літопис називає його «книжником» і «філософом». Він написав багато творів, але до нашого часу збереглося лише його «Посланіє просвітеру Фомі»— особі, близькій до смоленського князя Ростислава Мстиславича. «Посланіє» Климента свідчить про обізнаність освічених людей Русі з творами видатних античних авторів.

Відомий письменник XII ст. Кирило Туровський — автор багатьох творів, головним чином повчань, проповідей («Слів»), молитов. Кирило Туровський мав ораторський та поетичний талант, знав грецьку мову й літературу. На його творчості позначилися характерні риси грецької

літератури — драматизм, символізм, протиставлення позитивного та негативного тощо. У творах Кирила Туровського є чимало реалістичних рис. Судячи з його «Притчі про людську душу і телеса», Кирило Туровський брав участь у політичній боротьбі проти Андрія Боголюбського.

Справжнім шедевром давньоруської художньої літератури XII ст. є «Слово о полку Ігоревім». «Слово» написане у тяжкий час, позначений посиленням нападів на Русь кочовиків. У ньому розповідається про один з трагічних епізодів боротьби з кочовиками — невдалий похід проти половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича у 1185 р. Мета походу — розгромити кочовиків та «поискати града Тьмутороканя либо испить шеломом Дону». Цей сміливий план заздалегідь був приречений на невдачу через нерівність сил. Перший день походу приніс русам перемогу. На другий — половці, зібравшись з силами, оточили Ігореве військо. Три дні тривала нерівна кривава битва. Руське військо зазнало поразки. Ігор та три інших князі потрапили у полон. Розгром війська Ігоря засмутив Русь. Поразку автор «Слова» бачить не в карі божій за гріхи князя, як вважав літописець, а у відсутності єдності та сепаратистських тенденціях князів.

Поет розуміє, що князівські незгоди гублять Руську землю. Звертаючись до далекого минулого, він пригадує князівські чвари за Олега Святославича. В його словах — пересторога. Минулі битви принесли багато лиха, але такої кровопролитної поет не пригадує. Так автор порівнює сучасні події з минулими. В уста Святослава Всеволодовича, київського князя, він вкладає «золоте слово» — заклик до єднання князів. «Чи не прилетів би ти здалека, щоб подбати про батьківський золотий стіл?» — звертається поет до Всеволода Суздальського. На допомогу Ігорю він закликає Рюрика Ростиславича, Ярослава Осмомисла Галицького, волинського князя Романа Мстиславича та ін.

Сповнений тонкого ліризму плач Ярославни — дружини Ігоря. Ярославна відчуває біду, вона хоче полетіти до свого коханого зозулею, звертається до сонця, вітру, Дніпра — просить допомогти Ігорю.

«О вітре, вітрило!
Чому, господарю, силою віеш?
Чому мечеш ворожі стріли
На крилах своїх легких
Проти воїнів мого милого?
Чи то мало тобі шугати під хмарами,
Кораблі на синім морі гойдаючи?
Чому, господарю, по ковилі срібній
Розсіяв ти мої радощі?»*

«Слово о полку Ігоревім» — талановитий художній і пристрасний публіцистичний твір, який висував актуальну ідею часу — об'єднання всіх сил Руської землі для боротьби з ворогом. «Суть поеми — заклик руських князів до єднання якраз перед навалою власне монгольських полчищ», — писав К. Маркс[1]. Автор «Слова» відобразив думки, почуття й сподівання народу. На прикладі поразки Ігоря він показав, до чого призводять князівські незгоди та усобиці.

Хто автор «Слова» — невідомо. Останнім часом найбільш обгрунтовану думку висловив Б. О. Рибаков, який вважає, що автором «Слова» є київський боярин Петро Бориславич.

---

* Переклад М. Т. Рильського.

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 29, с. 16.

Багато літературних творів містить «Києво-Печерський патерик», складений в кінці XII — на початку XIII ст. До збірника ввійшли житія святих, повчання, різні оповідання тощо. «Патерик» створений ченцями Києво-Печерського монастиря. У складі його є кілька творів, написаних значно раніше відомими давньоруськими письменниками. Феодосію Печерському належать десять повчань («Слів») до братії. Тут вміщені згадані твори Нестора «Чтенія о житії і о погубленії... Бориса і Глеба» та «Житіє Феодосія Печерського». Найбільше місця у «Патерику» займають послання суздальського єпископа Симона до печерського ченця Полікарпа та Полікарпа до ігумена Акіндіна. Останній твір містить особливо цікаві відомості. У ньому у вигляді переказів розповідаються подробиці побудови головної Печерської церкви Богородиці. Серед них: «Про Шимона, князя варязького», «Про зодчих», «Про живописців», зокрема про київського художника Аліпія.

Давньоруська література досягла значних успіхів у своєму розвитку. В XI—XII ст. творили видатні письменники, що написали талановиті історичні, публіцистичні та художні літературні твори. «Слово о законі і благодаті...» Іларіона, «Повість временних літ» Нестора, «Слово о полку Ігоревім» — найвизначніші шедеври давньоруської літературної спадщини, що дійшла до нас.

Музика

Усі найбільш важливі події давньоруського життя тісно пов'язані з музикою. Свята — родинні (народження або весілля), громадські або землеробські — супроводжувалися обрядовими піснями, музикою, танцями та видовищами. З піснями вирушали у воєнний похід. У супроводі ритмічних звуків бубнів та труб-зурн вступали в бій з ворогом, з піснями святкували перемоги. Піснями-плачами та голосіннями супроводжувався поховальний обряд.

На Русі здавна існували професіональні виконавці. Серед них особливе місце посідали співці билин та переказів, які у речитативно-декламаційній формі «славили» — співали героїчно-епічні пісні. Найбільш яскравий представник таких виконавців — Боян — співець XI ст., який жив при дворі Святослава Ярославича і якого згадує автор «Слова о полку Ігоревім». Боян оспівував діяння та подвиги Ярослава Мудрого, Мстислава Володимировича, Романа Святославича, акомпануючи собі на музичному інструменті — гуслях. Подібні співаки-професіонали відомі і в пізніші часи. Так, у літописі під 1241 р. згадується галицький «славутний співець» Мітуса.

Серед професіональних музик і акторів важливе місце займали скоморохи-витівники. Мандруючи по містах та селах, вони виступали на святах і торгах. Скоморохи майстерно володіли різноманітними музично-виконавчими жанрами: були танцюристами, фокусниками, акторами, водили ведмедів, грали на гуслях, трубах, флейтах, гудках та бубнах. Деякі з них постійно жили при князівському дворі чи при дворах великих феодалів. Саме таких скоморохів, мабуть, зображено на відомій фресці в Софійському соборі у Києві. Фреска зафіксувала оркестр, що складається з семи музикантів. Троє з них грають на флейті та трубах, двоє — на щипкових багатострунних інструментах— лютні та псалтирі, один — на тарілках (кімвалах) і останній — на пневматичному органі. В центрі фрески два танцюриста, праворуч від них акробати виконують вправи з жердиною, ліворуч — два служники міхами нагнітають повітря в орган.

У північній башті собору є також зображення музиканта зі смичковим інструментом, подібним до скрипки (віоли), але ще з мало розвинутим

грифом. Остання деталь наближує його до давньоруських музичних інструментів — гудків, виявлених під час розкопок у Новгороді.

Прямою паралеллю до сюжету софійської фрески є епізод з повсякденного побуту князя Святослава Ярославича, описаний Нестором у «Житії Феодосія Печерського»: «...И яко вниде в храм, идеже князь седяй, и се виде многы играюще пред ним; овы гусленые гласы испущающим, и инем мусикейскыя пискы гласящим, иныя же органныя, и тако всем играющим и веселящимся, якоже обычай есть перед князем». Автор говорить про придворний музичний ансамбль не як про якесь диво, незвичайне на Русі, а, навпаки, підкреслює, що всі скоморохи грали та веселилися, «якоже обычай есть перед князем».

Відомою на Русі була й військова музика. Літописні джерела неодноразово згадують труби-зурни, або сурни, ударні інструменти: бубни-барабани, накри, аргани. Так, 968 р. руський воєвода Претич гучними звуками труб-зурн налякав печенігів, що обложили Київ. Вони втекли, гадаючи, що то повернувся з Болгарії Святослав Ігоревич з військом. Труби та бубни згадує літописець в описі Липецької битви 1216 р.

Про велику популярність музичного мистецтва на Русі свідчать музично-танцювальні сюжети у книжковій мініатюрі та творах прикладного мистецтва. Зображення гуслярів та танцюристів, крім фресок у Софійському соборі, трапляються на пластинчастих браслетах з Києва та інших міст, вони є на срібній чаші XII ст. з Чернігова, серед мініатюр Радзівіллівського літопису.

У Новгороді виявлені давньоруські смичкові інструменти — гудки. Ці знахідки мають важливе значення для вивчення музичної культури Русі. Корпус гудка зроблений з дерева у вигляді овального видовженого коритця з трикутною голівкою, де містилися три кілочки для натягання струн. Зверху корпус інструмента закривався декою з вирізами. Грали на гудку смичком з кінського волосу.

Таким чином, до давньоруського музичного інструментарію входили різноманітні інструменти: духові — зурни, свірелі (сопелі), різні флейти, сопілки, орган; щипкові — гуслі, арфа, лютня, псалтир; смичкові — гудок, смик; ударні — бубни, накри, тарілки, аргани. Найбільш складними з названих інструментів — пневматичним органом, арфою, лютнею — користувалися, мабуть, переважно придворні музиканти, як про це свідчить софійська фреска, а гуслі, гудки, сопілки тощо були поширені серед скоморохів.

Важливе місце у розвитку давньоруської музичної культури посідав церковний спів — складова частина театралізованої церковної служби. Церковний хоровий спів, як і інші давньоруські музичні жанри, спирався на народну творчість. На її основі був створений оригінальний професійний стиль хорового співу, відомий під назвою «знаменного розпіву».

На Русі існувала своя оригінальна система нотних знаків, так звана крюкова нотація. Нотні знаки у вигляді гачків писалися над рядками тексту. Іншою системою, якою користувалися на Русі у XII—XIII ст. для запису мелодій, була так звана кондакарна нотація. До нашого часу збереглися пам'ятки, написані обома вказаними нотними системами. Вони відрізняються від нотних систем, відомих у Візантії, що свідчить про оригінальність і високий рівень розвитку давньоруської музичної культури.

Як гадають дослідники, ще до монголо-татарської навали на основі одноголосого «знаменного розпіву» виникло багатоголосся — «строчний спів», але дальшого розвитку та поширення воно набуло у пізніший час.

3. Архітектура, живопис, прикладне мистецтво

Архітектура

З утворенням давньоруської держави однією з основних проблем часу був захист країни від нападів зовнішніх ворогів. Вжиття термінових оборонних заходів вимагала загроза нападів з боку кочових народів Степу — печенігів, а пізніше — половців. Саме тому питанням захисту південних кордонів Русі приділялося багато уваги. Під 988 р. у літописі розповідається про будівництво на південних рубежах Русі ліній укріплень з містами-фортецями по річках Сулі, Трубежу, Стугні та Ірпеню, що мали захищати підступи до Київської землі.

Традиційно східнослов'янські оборонні споруди Подніпров'я будувалися, головним чином, із землі й дерева. З давніх-давен поширення набули земляні вали з частоколом та ровом, які вміло поєднувалися з рельєфом місцевості. Але такі досить примітивні укріплення вже не могли задовольнити зростих вимог оборони, і тому конструкція земляних оборонних споруд за часів Київської Русі зазнала значного вдосконалення. Основу давньоруського валу становили дерев'яні зруби-городини, засипані всередині землею. Частина зрубів виступала над валом і утворювала стіну, зверху якої влаштовувалися заборола-бруствери з бойовими площадками та бійницями для стрільців.

Окремі кліті зрубів мали розміри близько 3×3 *м* і ставилися у кілька рядів по ширині валу. Найбільше клітей — дев'ять — відомо у валу Ярослава у Києві. Висота валу з заборолами у великих давньоруських містах сягала 10—15 *м*. Перед валом з боку поля викопувався глибокий рів, який часто наповнювався водою. Міські ворота звичайно будувалися з каменю або дерева, а над парадними воротами зводилася надбрамна церква. Таку конструкцію мали Золоті ворота в Києві та Владимирі на Клязьмі, Єпископські ворота у Переяславі.

Обов'язковою інженерною спорудою, що входила до оборонного комплексу міських воріт, був підйомний міст через рів.

Давньоруські міста складалися з двох основних частин: дитинця та окольного града. Дитинець — це початкова найстаріша частина міста, яка добре укріплювалася й відігравала роль цитаделі. У межах оборонних укріплень дитинця містився князівський двір, палац, єпископська резиденція, кафедральний собор. Основна маса міського населення, що складалася переважно з ремісників, жила в окольному граді. Там же знаходилися двори бояр, дружинників, купців та торговельний майдан. Розміри окольного града у великих давньоруських містах сягали 50—120 *га*, дитинця — від 0,2 до 10 *га*.

У великих містах за межами оборонних укріплень окольного града нерідко виникали поселення, що мали назву «кінці». У Києві відомий Копирів кінець, в Новгороді — Неревський, Плотницький, Славенський, Людин та Загородній кінці. У слободах-кінцях мешкали ремісники: ковалі, гончарі, кожум'яки, а також дрібні торговці.

Житлова забудова давньоруських сіл і міст складалася переважно з поширених у східних слов'ян, особливо у незаможних верств населення, однокамерних жител площею близько 20 $м^2$. Для кращого збереження тепла житло заглиблювалось у землю на 20—70 *см*. Взимку воно опалювалося невеликою напівсферичною піччю, що топилася «по-чорному», але іноді вона мала димохід. Дах найчастіше покривався тесом, а стіни, що мали стовпову конструкцію, часом обмазувалися глиною та білились.



Десятинна церква у Києві, західний фасад. 989—996 рр. (Реконструкція М. В. Холостенка.)

Розповсюдженими були й зрубні житла, відомі з археологічних досліджень у Новгороді, Бресті і виявлені останнім часом у великій кількості в Києві на Подолі. У зрубних житлах мешкав переважно торговельно-ремісничий люд міста. Більшість зрубних жител мала два приміщення, в одному з яких знаходилася піч.

У заможних верств міського населення зрубні житла відомі з писемних джерел під назвою «хоромів». Таке житло складалося з трьох зрубів, які утворювали приміщення: середнє — «сіні», з одного боку від них містилася «істба», з другого — «кліть». «Сіні» іноді знаходилися на другому поверсі й мали вигляд критої галереї. Верхня частина такого житла мала назву «терем»; дах покривався тесом, черепицею або свинцевими листами.

Великі давньоруські міста забудовувалися за радіально-кільцевою системою. Вулиці, головні з яких мостилися дерев'яними колодами, з усіх боків сходилися до кафедрального собору, торговельних майданів або до міських воріт. Забудова міст мала садибний характер, а її щільність була значно меншою, ніж у тогочасних містах Західної Європи.

Із запровадженням християнства Русь прилучалася до передової на той час візантійської будівельної культури, що вібрала багаті традиції античного мистецтва. Християнська церква добре розуміла силу психологічного впливу на народні маси монументального мистецтва, зокрема величних архітектурних споруд, оздоблених, за словами літописця, всілякою красою. Для будівництва кам'яних культових споруд, які і раніше зрідка зводилися на Русі, склалися вже належні умови. Давньоруське ремесло досягло високого ступеня розвитку. Серед ремісників

були фахівці багатьох різних професій, у тому числі теслярі, ковалі, гончарі, городники, древоделі, гвоздочники, плінфотворителі та ін. Вони швидко оволоділи прийомами візантійського будівельного мистецтва, творчо пристосували його відповідно до місцевих умов.

За основу культових споруд на Русі був узятий так званий хрестово-купольний тип храму, поширений у Візантії. Основною рисою таких храмів є те, що їх внутрішній простір, перекритий склепіннями, у плані мав форму хреста, над середньою частиною якого височів головний купол. За допомогою підпружних арок та парусів (спеціальних будівельних конструкцій) купол з барабаном спирався на чотири стовпи. З східного боку знаходилися вівтарні апсиди. Більш складні варіанти хрестовокупольних храмів мали шість, вісім, а іноді навіть дванадцять стовпів.

При зведенні будов у X—XII ст. застосовувалася цегла — плінфа та камінь: граніт, кварцит, сланець. Як зв'язуючий розчин служила цементівка — вапно з домішкою товченої кераміки, що надавала давньоруським спорудам рожевого кольору. В X—XI ст. поширення набула система змішаного мурування з цегли та каменю, так званий opus mixtum. Дах покривався листовим свинцем або черепицею, у віконні прорізи вставлялися дерев'яні віконниці з круглими шибками.

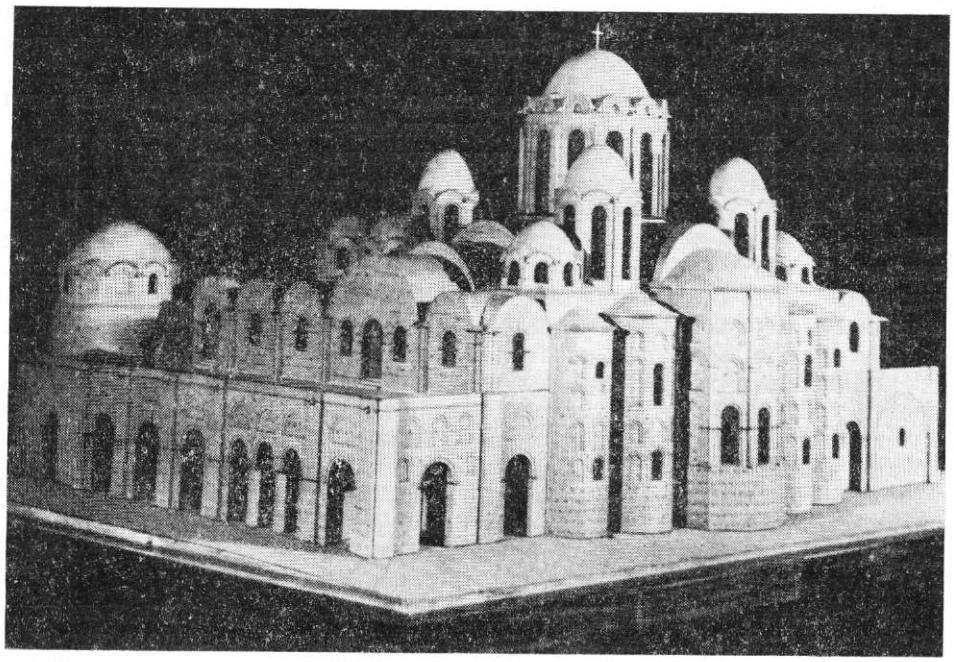
Перші кам'яні споруди на Русі відомі ще за язичницьких часів. Однією з таких будівель, згадуваних літописом, був князівський палац-терем Святослава Ігоревича у Києві. Початок кам'яного культового будівництва пов'язується з побудовою у Києві в 989—996 рр. церкви Богородиці, або як її називали в народі,— Десятинної.

До нашого часу Десятинна церква не збереглася, вціліли частково лише її фундаменти. 6 грудня 1240 р. її зруйнували монголо-татари. Про архітектуру Десятинної церкви можна судити лише на підставі скупих даних писемних джерел та археологічних досліджень. Це був великий шестистовпний, тринефний, багатоверхий, хрестовокупольний храм розміром 16×26 *м*, оточений з трьох боків галереями. Церква мала винятково багате внутрішнє оздоблення. Під час археологічних розкопок виявлено велику кількість залишків внутрішнього декору: мармурові капітелі колон та уламки карнизів, шматки штукатурки з фрагментами фрескового живопису, різнокольорові кубики смальти від настінних мозаїк, шиферні плити, чудові мозаїчні підлоги, кілька саркофагів з князівськими похованнями.

Поблизу Десятинної церкви відкрито також залишки князівських палаців X—XII ст. Перший, порівняно невеликий, завдовжки 21 *м*, розташовувався на північний схід від Десятинної церкви. Це — найбільш рання палацова споруда «города Володимира», згадана у літописі. Другий, найбільший палац стояв перед західним фасадом церкви. Він мав близько 75 *м* завдовжки та 12 *м* завширшки. Третій палац, завдовжки 45 *м* і завширшки 11,5 *м*, знаходився на південь від Десятинної церкви. У цьому ж районі відомі залишки ще двох палацових споруд.

Названі будови палацового типу — трикамерні, тобто вони мали по три приміщення. На думку дослідників, це були двоповерхові кам'яні будівлі з двома вежами з обох боків або з однією посередині. Нижній поверх мав вигляд аркади.

Десятинна церква, оточена князівськими палацами, була композиційним центром архітектурного ансамбля «города Володимира», який мав площу близько 10 *га*. Неподалік від неї знаходився торговельний майдан — «Бабин торжок», прикрашений воєнними трофеями, привезеними



Софійський собор у Києві. 1037 р. Макет. (Реконструкція Ю. С. Асєєва, В. П. Волкова, М. Й. Кресального.)

Володимиром Святославичем з Корсуня. На площі, за словами літописця, ще в XII ст. стояли «двѣ капищи и 4 кони мѣдяны», тобто античні скульптури — четвірка (квадрига) коней та дві статуї, мабуть, грецьких богинь.

Давньоруська художня культура, зокрема будівництво й архітектура, досягли розквіту вже у першій половині XI ст. Про велике будівництво в Києві літопис під 1037 р. розповідає так: «В лѣто 6545. Заложи Ярославъ городъ великый, у него же града суть Златая врата; заложи же и церковь святыя Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотыхъ воротѣхъ святыя Богородица благовѣщенье, посемь святаго Георгия монастырь и святыя Ирины». У запису перелічуються визначні будови, засновником яких був Ярослав Мудрий за час свого князювання на київському столі.

За Ярослава Мудрого територія міста значно збільшилася, її обнесли величезним земляним валом заввишки 11 *м*, поверх якого знаходилися міцні дубові стіни. Цю велетенську споруду довжиною 3,5 *км*, що оточувала територію площею близько 80 *га*, літопис називає «город великий». З південного боку вал прорізав головний в'їзд до Києва — Золоті ворота, що в руїнах збереглися до нашого часу. Ця велична кам'яна будова поєднувала в собі функції оборонної споруди та парадної міської брами. Ворота являли прямокутну у плані башту, до якої з обох боків прилягали земляні вали. Висота проїзду сягала 12 *м*, ширина — 6,4 *м*. Над проїздом височіла церква Благовіщення, близька за архітектурними особливостями до надбрамної церкви Золотих воріт у Владимирі на Клязьмі, яка у наш час відома за обміром XVIII ст., та Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерського монастиря.

З східного боку «города Ярослава» знаходилися Лядські ворота, а з західного — Львівські. Докладних відомостей про їх конструкцію не збереглося.

Найбільш видатною архітектурною спорудою Русі першої половини XI ст. є Софійський собор у Києві, «руська митрополія», зведений 1037 р. в центрі верхнього міста. Собор порівняно добре зберігся до нашого часу, щоправда, у зміненому зовні вигляді (був добудований у XVIII ст.).

Софійський собор — це великий хрестовокупольний, п'ятинефний храм, оперезаний з півночі, півдня та заходу двома рядами відкритих галерей. Спочатку він мав 13 куполів. До північно-західного та південно-західного кутів будови прилягають дві вежі, що колись були покриті шатровими верхами. Гвинтові сходи у вежах ведуть на другий поверх собору — хори, або, як їх називали у давнину, «полаті».

Дванадцять хрещатих у плані стовпів розчленовують внутрішній простір собору на п'ять поздовжніх нефів-коридорів, які зі сходу завершуються вівтарними апсидами. Внутрішній простір у плані має форму хреста, над його середньою частиною височить головний купол. З півдня та півночі знаходяться трипрольотні двоярусні аркади, а зі сходу — головна вівтарна апсида. На другому поверсі, з трьох боків навколо центрального та поперечного нефів, тягнуться хори — великі приміщення, призначені для князя, його родини та близьких осіб.

Софійський собор всередині прикрашали мармурові та шиферні архітектурні деталі, мозаїчні підлоги. У деяких місцях до нашого часу збереглися мармурові пороги та різьблені шиферні плити парапетів на хорах. Всередині храм оздоблений фресковим живописом та мозаїками.

Софійський собор у Києві має риси, що зближують його з традиціями давньоруської дерев'яної архітектури. До них, на думку дослідників, належать: багатоверхість храму (13 куполів), підкреслена пірамідальність композиції, а також відкриті галереї, застосування хрещатих стовпів, оздоблення інтер'єру, крім мозаїк, фресковим живописом — прийом, невідомий у візантійському мистецтві.

За величчю художнього образу, досконалістю архітектурних форм, внутрішнім оздобленням Софійський собор у Києві належить до видатних мистецьких пам'яток світу доби феодалізму.

Вже невдовзі після закінчення будівництва собору чутки про його красу поширилися по навколишніх країнах. Сучасники із захопленням говорили про собор: «Церкви дивна и славна всѣмь округъниимъ странамъ, яко же ина не обращется въ всемъ полунощи земнѣѣмъ ото въстока до запада». Архітектура собору мала виключно великий вплив на подальший розвиток давньоруського зодчества.

Неподалік від Софійського собору на честь святих патронів Ярослава (Георгія) та його дружини Інгігерди (Ірини) були побудовані монастирські церкви Георгія та Ірини, що не збереглися.

У першій половині XI ст. велике будівництво розгорнулось і в інших давньоруських містах. За наказом Мстислава Володимировича у Чернігові в 30-х роках був побудований Спаський собор, що порівняно добре зберігся до нашого часу. За конструктивним типом це великий тринефний восьмистовпний храм з п'ятьма главами. Як і в київських соборах, до його північно-західного боку прилягала башта. З протилежного боку містилася хрещальня. Особливістю споруди є відсутність галерей та витягнутість плану по лінії схід — захід. Підкупольний квадрат храму відокремлений від бокових нефів двоярусними трипрольотними аркадами, які спиралися на мармурові колони, прикрашені іонійськими

капітелями. Середній неф з двох боків оточували хори, які з південного та північного боків спиралися на дерев'яні конструкції. Всередині собор було розписано фресками. Поблизу від Спаського собору виявлені залишки світських будов: князівських теремів, воріт тощо.

Київське будівництво першої половини XI ст. мало великий вплив на розвиток архітектури на півночі Русі. Софійський собор у Києві став взірцем для спорудження однойменних будов у Новгороді та Полоцьку.

Ранній архітектурі Русі в цілому притаманні такі головні риси: мішане мурування з каменю та цегли з так званими утопленими рядами, п'ятинефні плани культових споруд, багатокупольні завершення, башти з гвинтовими сходами, відкриті галереї та багате внутрішнє оздоблення мозаїками, фресками, різьбленими шиферними та мармуровими прикрасами.

У другій половині XI ст. будівництво зосереджувалося переважно у монастирях. Ізяслав Ярославич побудував собор Дмитріївського монастиря у Києві, а Всеволод Ярославич у 1070—1088 рр. спорудив поблизу своєї літньої резиденції — «Красного двору» — у Видубицькому монастирі церкву Михаїла, яка частково збереглася до нашого часу. Спочатку це був одноглавий тринефний і, як встановлено останніми дослідженнями, шестистовпний храм без галерей. В будівлі вже намітилися деякі риси, що згодом поширилися в архітектурі XII ст., а саме — одноверхість та відсутність галерей.

Новий напрям у київській архітектурі знайшов своє завершення в Успенському соборі Печерського монастиря, збудованому в 1073—1089 рр.* Церква за типом — шестистовпний хрестовокупольний храм з однією великою главою. Будова мала три нефи, що завершувалися гранчастими апсидами. У західній частині її містився нартекс-притвор, а над ним — хори, які продовжувалися на схід тільки на одне членування споруди. Храм не мав галерей. Внутрішній декор собору складався з мозаїк, фресок, різьблених шиферних плит. Успенський собор у XII ст. став взірцем для князівсько-монастирського будівництва у Ростові, Суздалі, Новгороді та багатьох інших містах Русі.

1108 р. в Києві на замовлення князя Святополка Ізяславича збудовано собор Михайлівського Золотоверхого монастиря. За типом це — шестистовпний хрестовокупольний одноглавий храм. З північного боку, у західному притворі-нартексі, знаходилася башта зі сходами на другий поверх, а з південного боку до будови прилягала хрещальня. Фасади собору прикрашали меандрові фризи з цегли, потрійні декоративні ніші, пілястри. Всередині собор за старою традицією прикрашав мозаїчний та фресковий живопис. Але на його архітектурі позначилися й нові риси, зокрема башта зі сходами вже майже увійшла у західний притвор будови.

За повідомленням літопису, в 1089 р. у Переяславі при єпископі Єфремі збудовано великий кам'яний комплекс єпископського двору. Архітектурним центром ансамбля служив розкішний собор Михаїла, прикрашений настінними мозаїками, фресками, майоліковими та мозаїчними підлогами. Поруч розташовувався кам'яний палац єпископа. Палац був оздоблений високохудожніми мозаїками, мармуровими архітектурними деталями, шиферними підлогами з інкрустаціями тощо. Двір оточувала стіна з воротами та надбрамною церквою Федора. Літописець із захопленням пише ще про якусь споруду, названу «строенье баньное камено», мабуть, кам'яну баню.

---

* Собор зруйновано німецько-фашистськими окупантами в 1941 р.

Пам'яткою архітектури Переяславської землі кінця XI ст., що частково збереглася до нашого часу, є Михайлівська «божниця» в Острі, збудована 1098 р. Це була замкова каплиця Володимира Мономаха.

Велике будівництво велось у Новгороді, де на початку XII ст. споруджено Миколо-Дворищенський собор (1113) та собори Антоніївського (1117) і Юр'ївського монастирів (1119), на яких позначився вплив київської архітектури. У плані це шестистовпні храми, схожі на Успенський собор Печерського монастиря, але в них вже помітні риси, характерні для новгородської архітектури пізнішого часу.

У XII ст. розвиток феодального способу виробництва зумовив економічне й політичне зростання міст, найбільші з яких стали столицями князівств. Нові політичні умови позначилися на розвитку архітектури. Помітно збільшилася кількість будов, але розміри храмів зменшилися, спростилася також їх конструкція та оздоблення, що зумовлювалося відсутністю достатніх коштів у замовників будівництва.

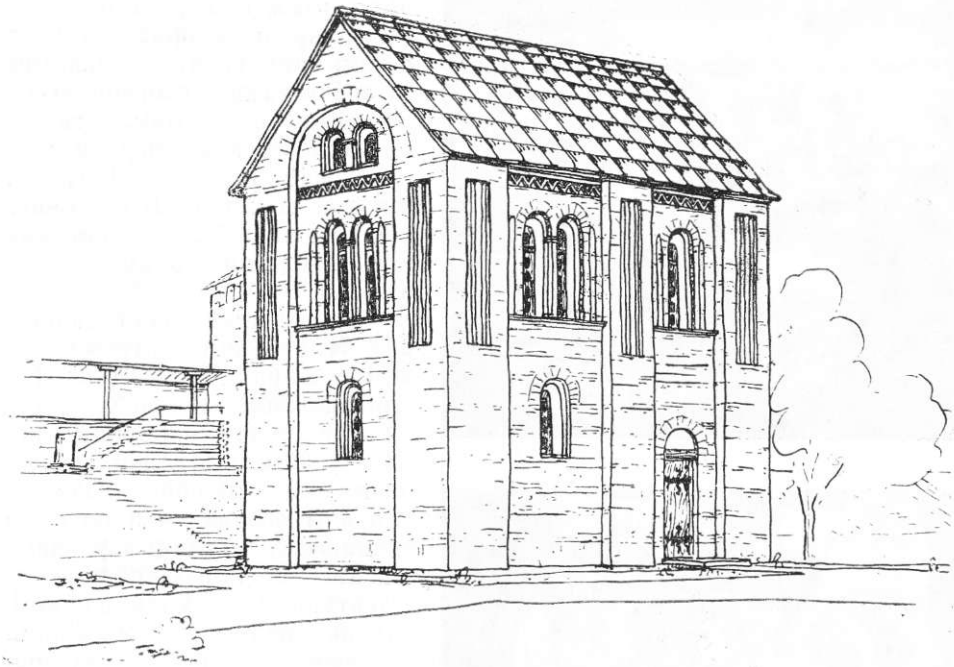
Ще більшого розмаху набрало у цей час будівництво у Києві, Новгороді, Чернігові, Переяславі, Галичі, Смоленську, Полоцьку, Владимирі на Клязьмі. В удільних князівствах склалися місцеві школи з своїми архітектурними особливостями. Набув поширення тип шестистовпного, а з другої половини XII ст.— чотиристовпного одноверхого, а іноді чотириверхого храму. Поступово зникає башта, а замість неї сходи будуються у товщі стіни. Хори стають менших розмірів і займають місце в основному під нартексом (західним притвором). Змінилася й техніка мурування. Замість мішаного мурування з цегли та каменю й кладки з утопленими рядами, що були поширені на Русі до 20-х років XII ст., прийшла порядова техніка мурування з цегли — у Подніпров'ї, білого каменю — у Галицькій та Владимиро-Суздальській землі, каменю-плитняку — у Новгороді тощо. Застосовується нова декорація фасадів: пілястрами з напівколонками, аркатурними поясами і так званим поребриком. У XII ст. в Подніпров'ї розвиваються київська, чернігівська та переяславська архітектурні школи, пов'язані між собою єдиними стилістичними особливостями.

Найбільш відомими пам'ятками київської архітектурної школи XII ст. є церкви Богородиці Пирогощі (1132) на Подолі, Кирилівська (після 1146 р.), Василівська (1183) у Києві та Юр'ївська у Каневі (1144). Визначне місце серед цих споруд займає Кирилівська церква, збудована дружиною Всеволода Ольговича — Марією Мстиславною — у Кирилівському вотчому монастирі чернігівських князів Ольговичів. Храм зберігся до нашого часу у перебудованому зовні барочному стилі XVIII ст. Спочатку це був великий шестистовпний тринефний храм з однією великою главою. Фасади будови розчленовувалися пілястрами з напівколонками та прикрашалися аркатурними поясами. Всередині церква оздоблена фресковим живописом.

Багатьма будівлями у XII ст. збагатився Чернігів. До пам'яток місцевої архітектурної школи, що дійшли до нашого часу, належать Борисоглібський собор та Успенський собор Єлецького монастиря, Іллінська церква. Основним типом будов Чернігова у цей час залишався шестистовпний храм, близький за архітектурою до Кирилівської церкви у Києві.

За Давида Святославича на дитинці у Чернігові близько 1128 р. збудовано Борисоглібський собор*. Це великий шестистовпний одно-

* Собор, зруйнований німецько-фашистськими загарбниками, відбудований у первісному вигляді за проектом реконструкції М. В. Холостенка.



Терем на дитинці м. Чернігова. XI ст. (Реконструкція М. В. Холостенка.)

главий храм, прикрашений аркатурними поясами та різьбленими архітектурними деталями: капітелями, що увінчували напівколони фасадів, та кутовими каменями порталів. Капітелі виготовлено з білого вапняку. Вони майстерно прикрашені цікавою орнаментикою у вигляді рослинного плетива та фантастичних звірів.

Наприкінці XII ст. у зв'язку зі зміцненням економічного становища торговельно-ремісничих посадів давньоруських міст, в архітектурі Подніпров'я з'являються нові риси, які відбивали смаки більш демократичних верств населення. Виникає новий тип храму, в якому центральна частина будови набуває баштоподібної форми, багато уваги приділяється зовнішньому оздобленню. Ця особливість давньоруської архітектури XII ст., як гадають дослідники, можливо, склалася під впливом руського дерев'яного зодчества. Новий напрям в архітектурі Подніпров'я вперше знайшов своє втілення у творчості полоцького майстра Івана.

У Києві, при дворі Рюрика Ростиславича, у цей час працював видатний зодчий Петро Милоніг. 1199 р. він створив визначну інженерну споруду — підпорну стіну церкви Михаїла Видубицького монастиря. Можливо, він причетний і до інших будов Рюрика Ростиславича, зокрема церков Василя в Овручі (1190) та Дванадцяти апостолів у Білгороді під Києвом (1197).

Нові тенденції в архітектурі Подніпров'я найбільш яскраво виявились у П'ятницькій церкві в Чернігові, точна дата будівництва якої невідома. Ця визначна давньоруська пам'ятка початку XIII ст. за типом — чотиристовпний храм з баштоподібним верхом та фасадами, які завершувалися трилопатевими склепіннями. У П'ятницькій церкві, збудованій на «торгу», тобто у торговельно-ремісничому центрі міста, багато уваги приділено зовнішньому оздобленню. Поверхня фасадів розчленована





Різьблена капітель та наріжний камінь порталу з зображенням фантастичних звірів з Борисоглібського собору в Чернігові. XII ст.

пілястрами складного профілю та прикрашена орнаментами з цегли, аркатурними поясами та зубчастими — «поребриком», сітчастим орнаментом, а також нішами. Всередині церква мала фресковий живопис. 1941 р., під час Великої Вітчизняної війни, церква була зруйнована німецько-фашистськими окупантами*.

У середині XII ст. важливим культурним центром на західній окраїні Русі стала Галицька земля. В цей час у Галичі та на його околицях зводиться багато художньо оздоблених кам'яних споруд. Так, за князя Ярослава Осмомисла на галицькому дитинці збудовано князівський двір — великий архітектурний ансамбль, до якого входив палац, білокам'яний Успенський собор (1157) та інші численні будови. На березі Дністра до нашого часу частково збереглася церква Пантелеймона (близько 1200 р.). Це триєфний чотиристовпний одноверхий храм, споруджений з добре припасованих блоків білого вапняку. Апсиди храму прикрашені напівколонками з витонченими капітелями корінфського ордера, на які спирається аркатурний пояс. З великим смаком зроблені так звані перспективні портали, заглиблені в товщу стін, особливо головний — західний. Він оздоблений колонками на п'єдесталах з майстерно виконаними корінфськими капітелями й різьбленням у вигляді стилізованого листя аканта.

Білокам'яна техніка будівництва відома не тільки у спорудах Галича, а й інших міст — Василева на Буковині та Холма. Літопис повідомляє про церкву Іоанна, збудовану у Холмі місцевим майстром Авдієм. Фасади білокам'яної споруди прикрашали скульптурні маски, різнокольоровий камінь, розписи фарбами та позолотою. У вікна були вставлені «римські стекли» — вітражі.

Галицька архітектура мала свої особливості, а саме: будівництво традиційних хрестовокупольних храмів та округлих у плані споруд-ротонд, білокамінну техніку кладки, майстерне різьблення по каменю. В архітектурі західних земель Русі більше помітний вплив романського мистецтва.

---

* Після війни церква відбудована у первісному вигляді за проектом реконструкції П. Д. Барановського.

Таким чином, архітектура давньої Русі досягла високого рівня розвитку. У ті часи збудована велика кількість визначних архітектурних споруд, які є справжніми шедеврами світового мистецтва. Давньоруське зодчество справило величезний вплив на розвиток архітектури трьох братніх народів — російського, українського та білоруського — після монголо-татарської навали.

Монументальний живопис

Монументальний живопис — головна складова частина оздоблення інтер'єру давньоруських палаців і храмів, що прикрашалися розкішними настінними мозаїками, фресками, різьбленим каменем, мозаїчними підлогами та різноманітними творами прикладного мистецтва.

Живопис на стінах храмів розміщувався за так званими іконографічними схемами, розробленими середньовічними теологами. Однією з вимог було розташування живопису відповідно до значення та вагомості композицій або того чи іншого персонажа в церковній ієрархії. Для творчої фантазії художника, особливо у X—XI ст., не залишалося місця, все підпорядковувалося заздалегідь визначеним зразкам та схемам, яких він повинен був обов'язково додержуватись.

Про монументальний живопис X ст. можна деякою мірою судити лише на підставі археологічних знахідок, виявлених під час розкопок Десятинної церкви у Києві. Тут знайдені різнокольорові кубики від настінних мозаїк, уламки штукатурки із залишками фресок, частини мозаїчної підлоги. Особливий інтерес становить фресковий фрагмент, який зображує верхню частину обличчя якогось святого. Живопис відзначається майстерною передачею форми та великою архаїкою навіть у порівнянні з візантійськими художніми творами X ст. Техніка фрески нагадує живопис восковими фарбами (енкаустику).

Порівняно добре зберігся ансамбль чудових розписів XI ст. у Софійському соборі у Києві. Стіни, стовпи і склепіння величезної споруди вкриті мозаїками та фресками. Найбільш освітлені, парадні частини собору прикрашені мозаїками, решта — фресковим живописом, який виконувався мінеральними фарбами по сирій штукатурці. Значна частина розписів уціліла і зараз звільнена від пізніших нашарувань олійних фарб.

У головному куполі вміщено мозаїчне погруддя Христа-Пантократора (Вседержителя) в оточенні чотирьох архангелів. Нижче, на простінках між вікнами барабана, були зображені постаті дванадцяти апостолів, ще нижче, у парусах,— чотирьох євангелістів. На північній та південній підпружних арках містяться 15 мозаїчних медальйонів, що входять до композиції «Сорок мучеників», на східних стовпах цих арок — мозаїка «Благовіщення». У головному вівтарі центральне місце займає чудово виконане мозаїчне зображення богоматері — Оранти на весь зріст, з піднятими вгору руками, яку у народі називали «Нерушимою стіною». В уявленні киянина доби середньовіччя Оранта була захисницею міста і Русі. Під зображенням Оранти збереглася багатофігурна символічна композиція «Євхаристія» — причастя апостолів.

Найбільш досконалий в художньому відношенні мозаїчний твір міститься у нижній частині вівтарної апсиди. Композиція «Отці церкви» зображує діячів раннього християнства. Високохудожньо виконані постаті Лаврентія, Василія Великого та Іоанна Златоуста на південній стіні. Кожна з цих мозаїк — шедевр великого майстра-колориста, портрети, в яких відчувається відгомін традицій елліністичного пор-

третного мистецтва. Особливу увагу привертає реалістичний портрет Іоанна Златоуста, який вражає глядача своєю індивідуальністю та духовною силою. На ньому пурпурового кольору одяг з білим омофором, прикрашеним великими чорними хрестами. У лівій руці, закритій верхнім одягом, він тримає книгу з червоним обрізом. Обкладинка книги оздоблена коштовним камінням синього, зеленого та червоного кольорів.

Суховате обличчя, чорні очі, високе чоло, невелика роздвоєна борідка та запалі щоки добре передають індивідуальність персонажа, його аскетизм та фанатизм. Щоб ще більше підкреслити ці риси характеру, майстер вдався у мозаїчному наборі до ламаного ритму, використав гострі кути, лінії, трикутники тощо.

Тональне співвідношення фарб мозаїчних композицій собору відзначається великою різноманітністю: вони налічують 177 різних відтінків кольорів.

Стилістично мозаїки Софійського собору характеризуються площинною побудовою композицій, присадкуватістю постатей, їх статичністю тощо.

Не менш важливе місце в оздобленні Софійського собору займає фресковий живопис. У центральній частині храму збереглися багатофігурні фрескові композиції на євангельські та біблійні теми, на стовпах — численні зображення мучеників, воїнів, святителів та ін.

У середньому нефі частково збереглися залишки великої урочистої композиції на світську тему. Фреска зображувала засновника собору Ярослава Мудрого з родиною. Середня частина цієї фрески втрачена в кінці XVII ст. На північній стіні збереглося тільки дві постаті, а на південній — чотири. Про початковий зміст композиції можна певною мірою судити на підставі малюнка 1651 р. голландського художника А. ван Вестерфельда. Фреска зображала щонайменше 13 фігур. У центрі — Христос, праворуч від нього — Ярослав з моделлю Софії в руках та його сини, вірогідно, Володимир, Ізяслав, Святослав та Всеволод. Ліворуч — княгиня Ірина та дочки. По обидва боки від центральної фігури фрески були зображення князя Володимира Святославича та княгині Ольги — осіб, з іменами яких пов'язане прийняття християнства на Русі. Мета фрески — не тільки прославити будівника собору, а й підкреслити право Русі на церковне самоврядування.

Вежі собору з гвинтовими сходами не мали богослужебного призначення, а тому прикрашені розписами на світські теми. Крім високих художніх якостей, цінність цього живопису полягає ще й у тому, що він дає уявлення про оздоблення монументальними розписами палацових споруд, які не збереглися до нашого часу. За сюжетами живопис у баштах можна поділити на дві групи: сцени мисливського жанру та ігри на іподромі. Найбільш цікаві зображення південно-західної башти: полювання на вепра, білку, диких коней-тарпанів за допомогою дресированих гепардів. Далі, вірогідно, зображено константинопольський іподром під час змагання на колісницях. Імператор та глядачі зображені у ложах палацу «Кафісми», опис та малюнки якого відомі з візантійських джерел.

Поруч міститься широко відома фреска «Скоморохи» з танцюристами, музикантами, акробатами, що, можливо, відбиває одну з сторін побуту київського князя. У північно-західній башті збереглися різносюжетні фрески: полювання на ведмедя, людина з верблюдом, стрілець з луком, музикант, що грає на смичковому інструменті, полювання на оленя, у медальйонах намальовані грифони, соколи, кречети. Велика компози-



Софійський собор у Києві. 1037 р. Інтер'єр.

ція на другому поверсі башти зображує якийсь урочистий прийом у візантійського імператора, можливо, приїзд княгині Ольги до Царграда — сюжет, що у переказах та літературних творах був поширений на Русі.

Значне місце у розписах собору посідають орнаменти. Орнаментальним плетивом, неначе великим барвистим килимом, вкриті майже всі стіни будови. Переважають рослинні орнаменти, які мають близькі аналогії у пам'ятках давньоруської книжкової мініатюри.



«Скоморохи». Фреска XI ст. на стіні південно-західної вежі Софійського собору в Києві.

За своєю художньою досконалістю мозаїки та фрески Софійського собору у Києві належать до найкращих зразків світового монументального мистецтва середніх віків.

Мозаїки і фрески прикрашали Успенський собор Києво-Печерського монастиря. На жаль, про його художнє оздоблення відомо мало. Сюжети головних композицій собору типові для XI ст.: у куполі — Христос, у головному вівтарі — богоматір — Оранта, нижче сцена причастя апостолів та святителі. У виконанні мозаїк вівтарної частини церкви брав участь відомий давньоруський художник Аліпій.

За ранньою давньоруською традицією був оздоблений собор Михайлівського Золотоверхого монастиря, збудований на початку XII ст. Розписи його частково збереглися. Головний вівтар собору прикрашали мозаїки за схемою, що нагадувала софійську: вгорі — Оранта, нижче — сцена причастя та святителі. Уявлення про особливості михайлівських мозаїк дає велика композиція «Євхаристія» та кілька однофігурних зображень Дмитра Солунського, Стефана, Федея. Фрескові та мозаїчні орнаменти представлені в музеях країни. Порівняння мозаїчної сцени причастя апостолів з «Євхаристією» з Софійського собору вказує на появу на початку XII ст. нових стилістичних рис. На зміну розміреному важкому ритму приходить новий. Пози постатей набувають різноманітності, динамічності. Художники вдало передають психологічні риси та взаємини персонажів. Над композицією зроблено великий пояснювальний напис слов'янськими літерами. Привертає увагу майстерне зображення Дмитра Солунського у вигляді молодого воїна. Михайлівські мозаїки відзначаються яскравим колоритом.

У фрагментах зберігся також фресковий живопис собору Михайлівського Золотоверхого монастиря, зокрема «Благовіщення» та фреска

«Захарія». Стилістичні риси мозаїк та фресок собору, слов'янські написи при деяких композиціях вказують, що в їх виконанні брали участь місцеві майстри, можливо, згаданий митець Аліпій.

Добре простежуються нові стилістичні особливості та іконографічні зміни, що сталися у XII ст., у розписах Кирилівської церкви у Києві. Дедалі більшого значення в цей час набула графічна манера письма, що особливо помітно в передачі драпіровки одягу. У головному вівтарі Кирилівської церкви містилося зображення Оранти, нижче — сцена причастя та святителі у медальйонах; у куполі — погруддя Христа; між вікнами барабана — дванадцять апостолів, нижче — євангелісти. Найкраще збереглися фрески південної апсиди, присвячені Кирилу Александрійському.

Важливою особливістю тематики розписів церкви є поява нового іконографічного сюжету «Страшний суд», що було тісно пов'язано з загостренням соціальних суперечностей на Русі у XII ст.

Станковий живопис

Як і решта творів середньовічного мистецтва, станковий живопис обмежувався переважно релігійною тематикою. В оздобленні давньоруських храмів, крім монументальних розписів, важливе місце займали твори станкового мистецтва — ікони. Вони писалися мінеральними фарбами на дерев'яних дошках, обклеєних полотном та покритих шаром спеціального грунту — левкасу.

Іконами прикрашалися як храми, так і князівські та боярські палаци, а також житла простих людей. Це був один з найпоширеніших видів образотворчого мистецтва на Русі. Але до нашого часу дійшла тільки невелика кількість ікон. Про ранні твори давньоруського станкового мистецтва можна судити на підставі поодиноких екземплярів ікон та з описів писемних джерел.

Одна з найбільш відомих на Русі іконописних майстерень XI—XII ст. знаходилася у Печерському монастирі в Києві. Тут творив відомий художник Аліпій, про якого у «Києво-Печерському патерику» сказано: «...Иконы писати хитръ бе зело...».

Уявлення про високохудожні твори, що потрапляли на Русь з навколишніх країн, дає ікона відомої «Володимирської богоматері», привезена з Візантії у Вишгород на початку XII ст. На ній зображена богоматір з немовлям на руках. Ікона відзначається великою досконалістю виконання. Цей твір видатного майстра, мабуть, справив певний вплив на виховання художніх смаків та майстерності руських іконописців.

Ікон, які б безперечно належали до київської художньої школи, дійшло до нашого часу зовсім мало. У Третьяковській галереї у Москві зберігається так звана «Ярославська Оранта» — велика ікона, що зображує богоматір у молитовній позі з немовлям та двома архангелами у медальйонах. Ікона за своїми стилістичними рисами (монументальністю, видовженістю пропорцій, малюнком очей та брів) подібна до мозаїк собору Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, зокрема до зображень Дмитра Солунського та Стефана. Деякі дослідники датують ікону початком XII ст. і пов'язують її створення з ім'ям Аліпія.

У київській художній школі склалася іконографія святих Бориса та Гліба, зображення яких були дуже поширені у творах станкового живопису. Ікона «Борис і Гліб» кінця XIII — початку XIV ст., наприклад, зберігається в Київському державному музеї російського мистецтва.

До творів, в яких відчувається художня та іконографічна манера південноруських майстрів (щоправда, з цими висновками погоджуються

не всі дослідники), належить ікона з Владимиро-Суздальської Русі «Дмитро Солунський», знайдена у м. Дмитрові. Святого зображено у вигляді античного воїна на троні з мечем на колінах. Вся його постать, рішучий вираз обличчя, войовничість є уособленням влади. Саме ці риси намагався підкреслити художник, зобразивши Дмитра на троні у царській діадемі на голові та з напівоголеним мечем. Дослідники вважають, що ікона виконана на замовлення Всеволода Юрійовича Велике Гніздо, патроном якого був св. Дмитро.

В Юр'ївському монастирі у Новгороді збереглася ікона XII ст. «Устюзьке благовіщення». З Новгорода походить також ікона «Архангел» кінця XI ст. Близькі за стилем, вони нагадують фрескові та мозаїчні зображення собору Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві.

Безперечним твором київських майстрів XIII ст. є ікона так званої «Свенської богоматері», поруч з якою зображено Антонія та Феодосія — засновників Києво-Печерського монастиря.

Галицьке походження має ікона XIII ст. «Покрова», що зберігається у Київському державному музеї українського мистецтва. Популярність її у давнину пояснювалася тим, що зображена на ній богородиця розглядалась як заступниця від зовнішніх ворогів. Галицька ікона відзначається цікавою кольоровою гамою та незвичайною іконографією. Вона не знаходить собі повних аналогій серед інших подібних пам'яток давньої Русі. Існує думка, що це копія з переробленого оригіналу ікони Влахернського храму в Константинополі.

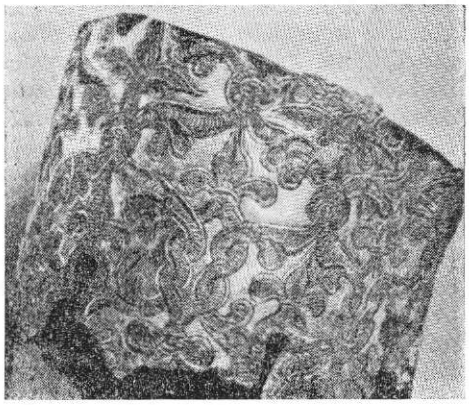
Прикладне мистецтво Великого розвитку та поширення на Русі досягло прикладне мистецтво, твори якого містять досить цінну інформацію не тільки з історії розвитку художнього ремесла, а й про культурні зв'язки та впливи, світогляд, традиції, смаки виконавців і замовників. Вивчення творів прикладного мистецтва показує, що вони часто виконували подвійну роль прикрас і амулетів-оберегів, які повинні були захищати їх власників від злих сил природи. Таке ж призначення мали магічні орнаменти на святкових прикрасах та виробах повсякденного вжитку. Набули поширення стилізовані зображення сонця у вигляді кола з пересічними всередині лініями, місяця-лунниці та води — хвилястою смугою. Зображення різних фантастичних звірів та птахів поєднувалося з малюнками, що відбивали реальний навколишній світ, а також з рослинним орнаментом у вигляді складного плетива з стебел, листя, квітів тощо. В орнаментації ювелірних виробів XI—XIII ст. зустрічаються сюжети різних епох і часів. Тут і зображення птахо-собаки Симаргла, і сиринів (віл-русалок) язичницьких часів, і геральдичні грифони, леви, орли, і постаті християнських святих середньовіччя.

Про давньоруське декоративно-прикладне мистецтво найповніше уявлення дають ювелірні вироби з коштовних металів. Руські майстри знали різноманітні технічні прийоми обробки кольорових металів — зернь, скань, карбування, чернь, художнє литво та інкрустацію і, нарешті, перебірчасті емалі. Вони широко застосовувалися при виготовленні різних прикрас.

Майстри-ювеліри за допомогою скані (тонкого дроту) особливо полюбляли прикрашати візерунками ікони та коштовні обкладинки церковних книг, як, наприклад, це зроблено у Мстиславовому євангелії XII ст.

Велике поширення мали на Русі срібні вироби з черню — чорною пастою на зразок емалі. В цій техніці у поєднанні з іншими прийомами

виготовлялося багато різних ювелірних речей: весільних сережок — колтів, перснів, зап'ясть, хрестів, браслетів, чар, кубків та ін. У подібних виробах раннього часу фон зображень цілком вкривався черню, пізніше, у XII ст., набула поширення так звана техніка контурної черні, за якої малюнок наводився чорною лінією, а срібний фон залишався відкритим або золотився.



Срібна оправа турячого рогу з Чорної Могили в Чернігові. IX — X ст.

Чудовим зразком ювелірного мистецтва IX—X ст. є срібні оправи турячих рогів-ритонів, відкритих під час археологічних розкопок Чорної Могили у Чернігові. Один з них прикрашений соковитим рослинним плетивом. Оправа другого рога оздоблена сюжетною орнаментацією. Тут викарбувано великих фантастичних звірів з крилами. Ліворуч від них — два дракони сплелися у двобої. Обабіч їх — орли або грифони, а внизу — дві маленькі собаки. Праворуч від крилатих звірів зображено вовка та півня. Ще далі вміщена композиція, яка складається з чоловічої та жіночої постатей з луками та великого орла. Сюжет, як гадають дослідники, ілюструє смерть Кащея Безсмертного з билини про Івана Годиновича.

Серед виробів з черню слід відзначити широкі пластинчасті браслети з срібла, які досить часто прикрашалися сценками давньоруського побуту. На одному з таких браслетів з Києва, наприклад, викарбувано гусляра з гуслями та жінку, що танцює з молодим озброєним воїном.

Високої майстерності досягли давньоруські майстри у виготовленні різних виробів, прикрашених різнокольоровими емалями. Про великі досягнення саме у цій галузі художнього ремесла писав у X ст. чернець Теофіл з Падеборна. На Русі знали виїмчасту та більш досконалу перебірчасту емалі. Техніка перебірчастої емалі була винятково складною, але руські майстри добре володіли нею. Давньоруські перебірчасті емалі істотно відрізняються від візантійських своєю кольоровою гамою, в якій переважають синій, бордовий та білий кольори, деякими особливостями зображень, технічними прийомами виконання. Нині відомі чотири центри мистецтва емалі на Русі: Київ, Рязань, Владимир на Клязьмі і Новгород.

Перебірчастою емаллю прикрашалися звичайно коштовні вироби з золота: діадеми, колти, ланцюжки у вигляді медальйонів, рясни, бляшки, що нашивалися на одяг, хрести, ікони, обкладинки книг тощо. Серед цих предметів найбільш відомі сюжетні емалі на колтах, які найчастіше зображують віл-русалок та «древо життя», різних птахів, жіночі голівки, стилізовані рослинні орнаменти, рідше — постаті святих.

Унікальним виробом з перебірчастою емаллю є золота діадема XII ст. з с. Сахнівки Черкаської області. Вона складається з семи кіотців, на середньому з яких зображено «Вшестя» Александра Македонського — загальносередньовічний сюжет, що втілював у собі ідею звеличення влади імператора. Сюжет імпонував честолюбству феодалів та князя і тому часто використовувався у творах давньоруського мистецтва, що призна-

чалися для знаті. Решта кіотців діадеми прикрашена стилізованим рослинним орнаментом. Інша діадема XII ст. з Києва теж зроблена з семи кіотців, на яких зображено святих (так званий «Деісус»). У більш розширеному вигляді ця ж композиція, виконана у техніці перебірчастої емалі, є на золотій гривні XII—XIII ст., знайденій поблизу с. Кам'яного Броду на Житомирщині.

Великої досконалості досягло на Русі й мистецтво художнього литва. Давньоруським майстрам була добре відома техніка литва у кам'яних формах та по восковій моделі. По восковій моделі виготовлялися дзвони, свічники, хрести, панікадила-хороси, різні прикраси тощо. Особливо складна техніка відливки об'ємних предметів по восковій моделі із втратою форми. Плоскі речі відливалися по восковій моделі у глиняних формах з двох частин. Таким способом, наприклад, виготовлялися поширені на Русі амулети-змійовики, як згадана «Чернігівська гривна». По восковій моделі у глиняних формах виготовлялися частини панікадил-хоросів, виявлених під час археологічних розкопок у Києві, Переяславі, у с. Сахнівці Черкаської області.

Унікальними виробами, відлитими руським майстром Костянтином по восковій моделі, є дві бронзові арки XII ст. невідомого призначення з давньоруського міста Вщижа на Брянщині. З втратою форми відлито бронзовий водолій з Переяслава-Хмельницького. Це порожниста посудина у вигляді лева, на спині якого сидить дракон або аспід, що править за держак.

Поширеним було й литво у кам'яних формочках. Цей технічний прийом у XI—XII ст. був пов'язаний, можливо, з тим, що на Русі внаслідок соціально-економічного розвитку з'явився попит на різні ювелірні вироби на продаж. Ремісники-ювеліри міських посадів, які працювали на ринок, почали застосовувати імітацію зерні та перебірчастої емалі за допомогою литва. Для багаторазового литва використовували кам'яні форми.

Серед інших художніх промислів у галузі декоративно-прикладного мистецтва можна назвати ще скляне й керамічне виробництво та художнє різьблення по каменю і дереву. У давньоруських містах та на городищах під час археологічних розкопок досить часто трапляються фрагменти виробів зі скла. Головне місце серед них займають різнокольорові браслети та намиста. Рідше зустрічаються персні та різні речі побутового призначення, як кубки, чари тощо. Вміння виготовляти різноманітні скляні вироби, мабуть, деякою мірою можна пояснити тим, що руські ремісники були знайомі з процесом варіння різнокольорових смальт, з яких набиралися мозаїчні зображення.

Коли в Київській Русі розпочалося велике кам'яне будівництво, ремісники-гончарі, крім цегли-плінфи та черепиці, почали виготовляти керамічні плитки з різнокольоровою поливою, що використовувалися для внутрішнього оздоблення будов. Такі керамічні плитки відомі з розкопок князівських палаців у Києві, з них були зроблені підлоги у деяких приміщеннях Софійського собору. Цікаві поліхромні плитки з складною орнаментикою виявлені у Білгороді під Києвом. Для них характерний візерунок, що нагадує рослинне плетиво з жовтих, білих та зелених смуг на червонуватому фоні. Подібним орнаментом прикрашалися й полив'яні яйця-писанки з того ж міста.

Дуже майстерно виконані керамічні рельєфні плитки з Галича. Вони мають квадратну форму з вписаним колом, в якому зображені грифони, орли, соколи, павичі. Малюнки на плитках нагадують фрески на стінах

башт Софійського собору, зображення на візантійських тканинах-паволоках та на згаданих вище пластинчастих срібних браслетах.

Народна художня творчість, певно, найбільш яскраво виявлялась у різьбі по дереву, тому що саме з цього матеріалу була зроблена більшість речей у господарстві та хатньому начинні. Соковитим різьбленням по дереву оздоблювалися навіть фасади давньоруських зрубних жител, човни, сани та ін. Але через нетривкість дерева вироби давньоруських майстрів майже не дійшли до нашого часу. Зрідка вони трапляються під час розкопок у Новгороді, Старій Русі, Києві. Поширення на Русі набуло плоске різьблення по дереву, при якому зображення, здебільше геометричні орнаменти, заглиблювалося у поверхню речі.

Славилися вироби давньоруських різьбярів по кістці — невеликі, прикрашені різьбленням скриньки, гребінці, гудзики, образки, колодки для ножів, ложки тощо. Улюбленим орнаментом на виробах з кістки є концентричні кола з крапкою у центрі і так звана плетінка, рідше зустрічаються сюжетні зображення. Особливий інтерес становлять шахові та шашкові фігурки з кістки, які свідчать про інтелектуальні заняття їх власників — жителів давньоруських міст.

Вироби давньоруського прикладного мистецтва завдяки високим художнім якостям та досконалості виготовлення користувалися значним попитом далеко за межами Русі. Особливо славилися перебірчасті емалі, які з великим смаком та майстерністю виготовляли руські майстри.

Культура давньої Русі досягла у X — першій половині XIII ст. високого рівня розвитку й не поступалася культурі передових країн свого часу. Її швидке піднесення зумовили соціально-економічний прогрес країни та прямі генетичні зв'язки з культурними досягненнями східнослов'янських племен. Розквіт міст, ремесла та сільського господарства став економічною основою, яка забезпечила розвиток різних галузей давньоруської культури, творцем якої була давньоруська народність. За своїм змістом культура Русі — феодальна, але до її складу входила не тільки культура феодалів, а й народних низів, які у своїй виробничій діяльності створювали високохудожні мистецькі твори.

Розвиток давньоруської культури припинила монголо-татарська навала. Але культурні здобутки давньої Русі не загинули, вони стали тим життєдайним джерелом, з якого взяла початок культура братніх народів — російського, українського та білоруського.

Давньоруська культурна спадщина заслужено посідає визначне місце у скарбниці світової культури.

ВИСНОВКИ

Від найдавніших часів до середини XIII ст. людство пройшло довгий і складний шлях економічного і культурного розвитку; в його середовищі відбувалися значні соціальні перетворення.

Протягом тисячоліть людина вела боротьбу за існування, крок за кроком оволодівала таємницями сил природи, підкоряючи їх своїй волі. Ще в ранньому палеоліті вона навчилася використовувати, а трохи пізніше і добувати вогонь, що було величезною перемогою над природою. Основним заняттям населення протягом сотень тисяч років залишалися мисливство, збиральництво і рибальство, тобто присвоєння готових дарів природи. Лише в кінці мезолітичної епохи — на початку неоліту, тобто десь у VII—V тисячолітті до н. е. (на території України), в господарстві племен відбуваються кардинальні зміни. Від простого присвоювання дарів природи вони переходять до відтворюючого господарства, виникають землеробство і скотарство. Ці прогресивні форми господарства стають економічною основою існування людства, аж до наших часів включно. Протягом віків відбувалося їх удосконалення.

Уже в епоху міді — бронзи в окремих районах почала складатися спеціалізація господарства, в результаті чого виник перший великий суспільний поділ праці, коли пастуші племена відділилися від решти, переважно землеробських племен. В мідному віці виникло ральне землеробство з застосуванням бика як тяглової сили, а в ранньому залізному віці винайдено плуг. Першою свійською твариною, приручено ще в мезоліті, був собака. В епоху міді — бронзи приручаються всі основні сільськогосподарські тварини, в тому числі і кінь, якого тоді ж пристосували до верхової їзди. В первісну епоху скотарство було придомним, чи відгінним, а в ранньому залізному віці виникло кочове скотарське господарство.

З покоління в покоління люди вдосконалювали знаряддя праці і технологію їх виробництва. На зміну майже виключно кам'яним знаряддям праці і предметам озброєння кам'яного віку приходять вироби з металів, спочатку міді, потім бронзи, нарешті, в першій половині I тисячоліття до н. е. з'являється залізо. Виробництво знарядь з заліза зробило цілу революцію в економіці і соціальних відносинах тогочасного суспільства. З розвитком ремесла відбувся другий великий суспільний поділ праці — ремесло відділилося від землеробства і скотарства. З появою знарядь з заліза значно зросла продуктивність праці, склалися умови для експлуатації людини людиною, виникли класи, рабство і нарешті апарат насильства — держава.

Кам'яний вік був часом, коли в рамках ще первісного стада людей (близько 35 тис. років тому) почали складатися родові відносини і виник матріархальний рід як основна соціальна ланка суспільства. В епоху

езоліту — неоліту виникли племена, склалася родоплемінна організація успільства. В неоліті рід ще залишався матріархальним, і лише в епоху іді — бронзи відбувся перехід до патріархальної системи спорідненості. атьківське право в сім'ї і суспільстві ще більше посилилося з виникненням класів у суспільстві раннього залізного віку.

В епоху неоліту на сучасній території Української РСР, за археологічними даними, виділяється близько десяти груп населення — племен и племінних груп. В епоху міді — бронзи кількість племінних утворень ростає, вони стають стабільними. В кінці епохи бронзи — на початку раннього залізного віку виникають племінні об'єднання, на основі яких клалися народності. Процес формування народностей нерозривно пов'язаний з формуванням ранньокласового суспільства і зародженням феодальної держави.

Археологічні матеріали дають можливість простежити етногенетичні процеси багатьох сучасних народів, уже починаючи з найдавніших часів епохи міді — бронзи чи навіть пізніх етапів неолітичної епохи.

Лівобережжя України і степові простори Причорномор'я з давніх давен заселювались іраномовними племенами. На Нижньому Подунав'ї і в Прикарпатті формувалися дако-фракійські етнічні групи населення. Територія Північної України входила в область складання праслов'янських племен.

Першим народом, назва якого збереглась у писемних пам'ятках, в межах УРСР і, зокрема, в Причорномор'ї були кіммерійці, які займали південні степи України в кінці II — на початку I тисячоліття до н. е. Це був спочатку осілий народ, що згодом перейшов до кочового скотарського господарства. Кіммерійці здійснювали далекі завойовницькі походи в Малу Азію, країни Переднього Сходу. За етнічною належністю вони відносяться до західної групи іраномовного населення. З кіммерійцями пов'язані археологічні пам'ятки пізнього етапу зрубної культури.

Кіммерійців із степів Північного Причорномор'я витіснили скіфи, що прийшли зі сходу, з Азії, і також належали до іраномовного населення. Переслідуючи кіммерійців, скіфи вторглись у країни Передньої Азії, де тривалий час вели війни з багатьма народами, після чого повернулись у Північне Причорномор'я. У скіфів виникає військова ранньокласова держава, очолювана одним або кількома царями, яка проіснувала в Причорномор'ї з VII ст. до н. е. до перших століть нашої ери. У скіфському суспільстві існували ранньокласові відносини рабовласницького типу.

Скіфському періоду в Степах Причорномор'я відповідає час виникнення на узбережжі Чорного моря грецьких міст-колоній, що були рабовласницькими державами. В пониззі Дністра виникає Тіра, на Дніпро-Бузькому лимані — Ольвія, в Південно-Західному Криму — Херсонес, на Керченському півострові — Пантікапей та інші міста. Ці колонії заснували у VII—V ст. до н. е. греки, що переселились у райони Чорного й Азовського морів із Малої Азії, переважно міста Мілета, та острівної Греції.

Античні міста в Північному Причорномор'ї досягли значного розвитку в матеріальному виробництві — сільському господарстві та ремеслах, а також у торгівлі як з Середземномор'ям, так і з сусідніми північними племенами. Високого рівня досягло будівництво міст, культура, мистецтво. Між греками, що колонізували Північне Причорномор'я, та місцевими племенами скіфів, меотів Приазов'я, фракійців Прикарпаття та іншими

племенами встановилися тісні торговельні, культурні та інші взаємозв'язки.

З кінця IV ст. до н. е. могутність Скіфії слабшає, і її територія поступово скорочується. Більша частина населення під натиском сарматів відходить на Кримський півострів. Тут, у долині Салгиру, виникає скіфське місто з грецькою назвою Неаполь, що стало столицею Скіфського царства в Криму.

В II—III ст. н. е. Скіфське царство вступає в період занепаду. Наприкінці III ст. Неаполь та інші поселення скіфів перестають існувати. Їх населення в період «великого переселення народів» відступає в гори, де змішується з місцевими гірськими племенами — таврами.

Починаючи з III ст. до н. е. тривалий період в історії Північного Причорномор'я пов'язаний з племенами сарматів. Сармати (давня назва «савромати») були етнічно споріднені зі скіфськими племенами і також належали до іраномовного населення. Важлива роль сарматів в історії знайшла відображення в тому, що на початку нашої ери давні історики назву «Скіфія» замінили назвою «Сарматія», яку вони поширювали на територію від Вісли до Волги. Назва «сармати» була збірною для ряду племен — аорсів, роксоланів, язигів, аланів. У II ст. н. е. союз сарматських племен очолили алани. Сармати брали активну участь у політичних подіях, разом з іншими племенами вони включились у наступ «варварів» на Римську імперію.

За лінгвістичними даними Південне Прикарпаття, Подністров'я, Нижнє Подунав'я і Західне Причорномор'я уже починаючи з IV—III тисячоліття до н. е. заселювали мезо-дакійські і фракійські племена. Частково ці племена займали і територію сучасної України, зокрема Подністров'я, і частину Нижнього Подунав'я. За археологічними даними на цій же території Прикарпаття і Правобережжя України в різні часи жили племена трипільської культури мідного віку (IV—III тисячоліття до н. е.), культури Ноа і сабатинівської культури епохи бронзи (II—I тисячоліття до н. е.), що, можливо, в етнічному плані слід пов'язувати з фракійським та мезо-дакійським мовним масивом.

Північно-західна частина сучасної території України розглядається вченими як прабатьківщина східних слов'ян. За лінгвістичними даними утворення перших індоєвропейських спільностей, у тому числі і праслов'ян, слід відносити ще до IV тисячоліття до н. е., територія розселення яких пов'язується з широкими просторами межиріччя Дніпра і Вісли. Деякі дослідники вважають, що процес етногенезу індоєвропейських племен почався ще до заключних етапів нового кам'яного віку. Більш зримі сліди цього процесу відзначаються в епоху бронзи (III—II тисячоліття до н. е.), коли в середовищі племен так званих культур шнурової кераміки Східної і Центральної Європи складаються три основні спільності індоєвропейців — слов'ян, балтів і германців. Ще більше є даних ототожнювати праслов'ян з носіями деяких культур епохи середньої бронзи (тшинецько-комарівська культура) і раннього залізного віку.

Вперше слов'яни згадуються в історичних джерелах під іменем венедів у творах римських істориків I ст. н. е. Плінія Старшого і Таціта, а також грецького автора II ст. н. е. Клавдія Птолемея. За цими авторами, землі венедів обмежувалися степами Північного Причорномор'я, Віслою і Балтійським морем. Правда, у Прибалтиці поки що не знайдені археологічні матеріали, які можна було б пов'язати з слов'янами. Напевно на цій території у венедську спільність входили і якісь інші, можливо балтські, племена. Приблизно в середині I тисячоліття н. е. венеди про-

никли і на Дунай. Територія давніх слов'янських племен поступово розширювалась. Протягом тривалого часу слов'яни беруть участь у значному переміщенні населення, яке розпочалося в Європі в перші століття нашої ери, розселюючись у різних напрямках. На кінцевому етапі первіснообщинного ладу у них зросла чисельність населення, підвищився рівень економічного розвитку, зокрема, в галузі землеробства і залізодобувної справи, що давало можливість освоювати нові землі.

У східній частині давньослов'янських земель археологічною культурою часів перших історичних відомостей про венедів була зарубинецька культура (кінець III ст. до н. е. — II ст. н. е.). Вона поширена в Середньому і південній частині Верхнього Подніпров'я, включаючи басейн Прип'яті і Десни. В західній частині давньослов'янських земель, у Повісленні, в цей час була поширена пшеворська культура, що належала західній частині давніх слов'ян.

Період II—VII ст. н. е. в Європі відзначався бурхливими подіями. Посилюється переміщення населення, «велике переселення народів», яке охопило і Південно-Східну Європу: з Прибалтики переселяються в Подунав'я і Причорномор'я германські (готські) племена, через Північне Причорномор'я пересуваються на захід кочові племена гуннів та ін. Причиною далеких міграцій племен було зростання чисельності населення, поява його надлишку при загальному низькому рівні розвитку продуктивних сил.

У цей час в Середньому Подніпров'ї і в південній частині Верхнього Подніпров'я продовжують жити давні слов'яни, що підтверджується рисами спадковості в розвитку матеріальної культури. Між Середнім Дніпром і Верхньою Вислою в II—V ст. існувала черняхівська культура, у формуванні якої, крім слов'ян, взяли участь пізньоскіфські й сарматські племена. Ця культура виникла під безпосереднім впливом римських провінцій і міст Північного Причорномор'я. У Верхньому Подніпров'ї в цей же самий період продовжує існувати пізньозарубинецька культура, племена якої мали тісні контакти з балтськими племенами, на землях яких вони розселялись і які поступово асимілювалися слов'янами. Розселившись по Десні, пізньозарубинецькі племена стали сусідами фінно-угорських племен, що займали Волго-Окський басейн.

Починаючи з VI ст. слов'янські племена виступають вже під своїм власним іменем «слов'яни», або «склавини». Східна частина слов'ян відома в цей час у писемних джерелах під іменем «анти». Слов'яни починають відігравати значну роль в європейській історії, разом з іншими племенами ведуть у VI—VII ст. тривалу боротьбу з Візантійською імперією. Події слов'янської історії знайшли відображення в творах багатьох сучасників — істориків Прокопія, Маврикія, Іордана та ін.

У цей період відбувається інтенсивне розселення слов'ян. Під час війн з Візантією вони заселяють майже весь Балканський півострів. Слов'яни розселюються також у північно-західному напрямку до р. Ельби та її притоки Заале, на півночі досягають оз. Ільмень, на північному сході освоюють Волго-Окське межиріччя.

З розселенням слов'янських племен пов'язаний процес розвитку загальнослов'янської мови, диференціації окремих мов, утворення східних, західних і південних слов'ян. Слов'янська культура, що склалась у VI—VII ст. на широких територіях, відзначалась у цілому єдністю, наявністю багатьох спільних рис, які виявлялись у характері поселень, особливостях домобудівництва, поховального обряду, речовому матеріалі.

І тисячоліття н. е. було часом остаточного розкладу первісно-общинного ладу та утворення у східнослов'янських племен класового феодаль-

ного суспільства. Цей процес особливо посилився в період VII—VIII ст., що був перехідним від первіснообщинного ладу до феодального.

Суспільний розвиток базувався на економічному прогресі. Значних успіхів досягли у східних слов'ян різні галузі виробництва — орне землеробство, скотарство, ремесла. Найбільш розвинені галузі відокремлюються, що приводить до розвитку суспільного поділу праці, внутрішнього обміну і зовнішньої торгівлі. Виникають попередники міст — укріплені городища, осередки ремесла і торгівлі, племінні, а згодом і політичні центри.

Складається суспільна територіальна община, в яку входять індивідуальні господарства окремих сімей. Поглиблюється майнова та соціальна диференціація суспільства, міцніє влада соціальної верхівки, що спиралась на озброєну дружину.

У слов'янських племен на основі розвитку класових феодальних відносин відбувався процес утворення держави. Виникнення перших слов'янських держав відноситься до VII—IX ст. На цей час припадає формування у східних слов'ян ряду великих племінних союзів, в які входило по кілька окремих племен. Ці союзи поступово переростали у феодальні князівства. Процес утворення держави у східних слов'ян завершився виникненням у IX ст. давньоруської держави — Київської Русі, яка стала однією з найможутніших держав середньовічної Європи.

З виникненням давньоруської держави було нерозривно пов'язане формування у східних слов'ян давньоруської народності, яка об'єднала всі східнослов'янські племена, а також деякі неслов'янські племена Східної Європи.

Важливе місце в історії східних слов'ян належить захисту від нападів степових кочовиків. Починаючи з гуннської навали в кінці IV ст. степами Північного Причорномор'я проходили на захід численні кочові племена — авари, алани, болгари, мадьяри, згодом печеніги, торки, половці. Східні слов'яни першими приймали на себе навалу цих племен, тим самим захищаючи від них європейські країни.

У VIII—IX ст. в басейні Дону, Дінця та Приазов'ї оселюється великий масив болгарських та почасти аланських племен, відомих за матеріалами салтівської культури численними поселеннями, стійбищами, замками та окремими містами. Болгаро-аланські племена салтівської культури перебували в політичній залежності від Хозарського каганату — держави кочових племен хозарів та тюрків, що виникла в VII ст. у Прикаспії та Приазов'ї і згодом поширила владу на народи Північного Причорномор'я. Східні слов'яни вели з хозарами тривалу боротьбу, яка закінчилась у 965 р. розгромом каганату.

Різноетнічним за складом було населення середньовічного Криму. В цій області жили нащадки давнього скіфо-сарматського населення, греків, готів, сюди проникали хозари, аланські й болгарські племена, а також слов'яни. В період середньовіччя в Криму панував феодальний лад, існували великі міста, що періодично визнавали зверхність Візантійської імперії. Південно-східна частина Криму ввійшла до складу давньоруського Тмутараканського князівства.

З утворенням Київської Русі у східних слов'ян відбувається процес розвитку класового феодального суспільства. Дедалі поглиблюється закабалення вільних общинників, посилюється експлуатація селян. Загострюється класова боротьба, що призводить до масових повстань селян і міської бідноти. Розвивається станова ієрархія суспільства, міцніє державний апарат, з'являється постійна військова дружина — надійна опора князівської влади.

Внаслідок дальшого розвитку феодальних відносин у другій половині XI — на початку XII ст. на Русі значно зростає роль окремих князівств, які стали міцними економічними і політичними осередками. Близько 30-х років XII ст. закінчився ранньофеодальний період в історії Русі і вона вступила в період феодальної роздробленості. В XII—XIII ст. зміцнюється вотчинне господарство князів і бояр. Бурхливо розвиваються міста — центри ремесла і торгівлі, значні політичні та культурні осередки.

Високорозвиненою і яскравою була культура Київської Русі. Будуються великі міста, численні фортеці і феодальні замки. Поширюється писемність, літописання, створюються високохудожні літературні твори, виникають архітектурні школи. Культура Русі не поступалася культурі інших європейських країн.

Поступальний розвиток Русі був перерваний в середині XIII ст. монголо-татарами, які знищили багато населення та матеріальних і культурних цінностей. Проте давньоруська народність та її культура не загинули. В нових історичних умовах з єдиної давньоруської народності утворилися три братні народи — російський, український і білоруський.

ХРОНОЛОГІЯ

400—300 тис. років тому	— Ранній палеоліт. Початок заселення сучасної території Української РСР.
100—40 тис. років тому	— Середній палеоліт.
40—10 тис. років тому	— Пізній палеоліт.
VII—VI тисячоліття до н. е.	— Початок приручення тварин на території України.
Друга половина VI—V тисячоліття до н. е.	— Початок землеробства на території України.
Друга половина VI— початок IV тисячоліття до н. е.	— Племена буго-дністровської культури.
Друга половина V тисячоліття до н. е.	— Племена культури лінійно-стрічкової кераміки.
V — початок IV тисячоліття до н. е.	— Племена сурсько-дніпровської культури.
Друга половина V—IV тисячоліття до н.е.	— Племена дніпро-донецької культури.
Друга половина IV—III тисячоліття до н. е.	— Племена культури ямково-гребінцевої кераміки.
IV—III тисячоліття до н. е.	— Племена трипільської культури.
Середина IV тисячоліття до н. е.	— Племена гумельницької культури.
Друга половина IV — перша половина III тисячоліття до н. е.	— Племена середньостогівської культури.
III — перша половина II тисячоліття до н. е.	— Племена кемі-обинської культури.
Друга половина III тисячоліття до н. е.	— Племена культури лійчастого посуду.
Кінець III тисячоліття до н. е.	— Племена культури кулястих амфор.
Середина III — початок II тисячоліття до н. е.	— Племена ямної культури.
Друга половина III — перша половина II тисячоліття до н. е.	— Племена культур шнурової кераміки (підкарпатської, середньодніпровської, городоцько-здовбицької, стжижовської).
Перша половина II тисячоліття до н. е.	— Племена катакомбної культури.
XVI—XV ст. до н. е.	— Племена культури багатоваликової кераміки.
XVII—VIII ст. до н. е.	— Племена мар'янівсько-бондарихинської культури.
XV—IX ст. до н. е.	— Племена зрубної культури.
XV—XI ст. до н. е.	— Племена тшинецько-комарівської культури.
XIV—XII ст. до н. е.	— Племена станівської культури.
XIII—XI ст. до н. е.	— Племена культури Ноа.
XI—X ст. до н. е.	— Племена білогрудівської культури.
IX — перша половина VII ст. до н. е.	— Найпізніший кіммерійський період у Північному Причорномор'ї.
700—650 до н. е.	— Вторгнення скіфів у Північне Причорномор'я. Переселення кіммерійців у Малу Азію.

680—600 до н. е. — Передньоазіатські походи скіфів.
Друга половина VII ст. до н. е. — Початок грецької колонізації Північного Причорномор'я. Виникнення грецького поселення на о. Березані.
Рубіж VII—VI ст. до н. е. — Складання Скіфії як політичного об'єднання в Північному Причорномор'ї.
VI ст. до н. е. — Заснування античних міст Боспору.
VI ст. до н. е. — Заснування Тіри, Ольвії, Гераклеї Понтійської.
514 до н. е. — Похід Дарія Гістаспа в Скіфію.
480—438(7) до н. е. — Династія Археанактідів у Боспорі.
438(7) — 107 до н. е. — Династія Спартокідів у Боспорі.
422(1) до н. е. — Заснування Херсонеса.
IV ст. до н. е. — Правління в Скіфії царя Атея (загинув 339 р. до н. е.).
331 до н. е. — Похід військ Александра Македонського (на чолі з Зопіріоном) у Скіфію. Облога Ольвії.
Друга половина III ст. до н. е. — Вторгнення сарматів у Північне Причорномор'я. Розпад Великої Скіфії і складання Малої Скіфії.
Друга половина III ст. до н. е. — III ст. н. е. — Сармати в Північному Причорномор'ї.
Кінець III ст. до н. е — III ст. н. е. — Скіфське царство в Криму і на Нижньому Дніпрі.
Кінець III ст. до н. е — Початок переселення східногерманських племен на Подунав'я.
III ст. до н. е.— II ст. н. е. — Племена зарубинецької культури.
II ст. до н. е.— IV ст. н. е. — Племена пшеворської культури.
121—63 до н. е. — Правління царя Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора.
110—108 до н. е. — Походи Діофанта на скіфів.
107 до н. е. — Повстання Савмака в Боспорі.
Кінець II — початок I ст. до н. е. — Приєднання Тіри, Ольвії, Херсонеса, Боспору до Понтійського царства.
Середина I ст. до н. е. — Зруйнування Ольвії гетами.
89(8) — 85(4), 83—82, 74—64(3) до н. е. — Війни Понтійського царства з Римом.
63 до н. е. — Повстання у Фанагорії, Німфеї, Феодосії, Херсонесі та Пантікапеї проти Понтійського царства.
47 до н. е. — Поразка військ понтійського царя Фарнака в битві з військами Юлія Цезаря.
63 н. е. — Похід Плавтія Сільвана на скіфів.
Близько 77 н. е. — Перша згадка про слов'ян під іменем «венедів» у «Природничій історії» Плінія Старшого.
98 н. е. — Згадка про слов'ян у Корнелія Тацита.
161—182 — Згадка про слов'ян у «Географії» Клавдія Птолемея.
II—IV ст. — Боротьба східноєвропейських варварських племен проти Римської імперії.
I—V ст. — Племена культури карпатських курганів.
II—V ст. — Племена черняхівської культури.
III ст. — Вторгнення готів у Північне Причорномор'я.
375 — Вторгнення гуннів у Південно-Східну Європу, розгром Боспорського царства та готського союзу племен.
Кінець IV ст. — Боротьба слов'янського союзу племен антів з готами.
451 — Битва на Каталаунських полях. Розгром римлянами і везеготами гуннів.
VI—VII ст. — Просування антів і склавинів на Дунай. Заселення слов'янськими племенами Балканського півострова.
550—551 — Наступ слов'ян на Візантію.
558 — Вторгнення аварів у Північне Причорномор'я.
VI ст. — Діяльність літописного князя Кия.
Друга половина VI — перша половина VII ст. — Існування Аварського каганату.
VI—VII ст. — Виникнення в Середньому Подніпров'ї політичного об'єднання «Русь».
602 — Похід аварів на антів. Остання згадка про антів.
Початок VII ст. — Утворення в Приазов'ї Великої Болгарії.
Середина VII ст. — Утворення Хозарського каганату.

679 — Переселення болгарської орди Аспаруха на Дунай.
VII—VIII ст. — Проникнення в Крим хозар і болгарських племен.
VIII—IX ст. — Оселення аланських та болгарських племен у басейні Дону та в Приазов'ї.
IX ст. — Утворення давньоруської держави — Київської Русі.
860—866(7) — Походи Аскольда і Діра на Візантію.
880 — Похід військ Русі на західне узбережжя Каспійського моря.
882—912 — Князювання Олега.
907 — Перший похід військ князя Олега на Константинополь. Договір Русі з Візантією.
911 — Другий похід військ князя Олега на Константинополь. Новий договір Русі з Візантією.
912—945 — Князювання Ігоря.
941 — Перший похід військ князя Ігоря на Візантію.
943 — Похід військ Русі на західне узбережжя Каспійського моря і взяття Бердаа й Дербента.
944 — Другий похід військ князя Ігоря на Візантію. Договір Русі з Візантією.
945 — Повстання древлян і загибель князя Ігоря.
945—969 — Регентство княгині Ольги.
956 — Візит княгині Ольги до Константинополя.
959 — Посольство княгині Ольги до германського імператора Отона.
961 — Посольство германського імператора Отона до Києва
965 — Розгром князем Святославом Хозарського каганату.
969—972 — Князювання Святослава Ігоревича.
968—969 — Походи військ Святослава на Дунайську Болгарію.
970—971 — Походи військ Русі на Візантію.
980—1015 — Князювання Володимира Святославича.
988 — Запровадження християнства на Русі. Перша згадка про школи на Русі.
989—996 — Будівництво Десятинної церкви у Києві.
992 — Розгром печенігів на Сулі.
993 — Похід військ князя Володимира на хорватів.
994—997 — Походи військ князя Володимира на Болгарію.
997 — Перший літописний звід.
996—997 — Облога Білгорода печенігами.
1019—1054 — Князювання Ярослава Володимировича (Мудрого).
1015 — Устав Ярослава Мудрого.
1017—1037 — Будівництво Софійського собору в Києві.
1024 — Народне повстання в Суздальській землі.
1037 — Заснування бібліотеки при Софійському соборі.
1037—1039 — «Найдавніший Київський звід».
1043 — Похід руських військ на Візантію.
1045—1052 — Будівництво Софійського собору в Новгороді.
1054—1073, 1076—1078 — Князювання Ізяслава Ярославича.
1056—1057 — Остромирове євангеліє.
1060 — Похід військ князів Ярославичів проти торків.
1068 — Перший напад половців на Русь. Народне повстання в Києві.
1070—1088 — Будівництво церкви Михаїла у Видубицькому монастирі.
1072 — Князівська рада й укладення «Правди Ярославичів».
1072—1073 — Літописний звід Никона.
1073—1076 — Князювання Святослава Ярославича.
1073 — Ізборник Святослава.
1076 — Ізборник.
1078—1093 — Князювання Всеволода Ярославича.
1093—1113 — Князювання Святополка Ізяславича.
1093—1095 — Літописний звід Іоанна.
1097 — Любецький з'їзд князів Київської Русі.
1099 — «Повчання» Володимира Мономаха своїм дітям.
1103 — Долобський з'їзд князів Київської Русі.
1103 — Похід військ князів Святополка Ізяславича і Володимира Мономаха на половців.
1113 — «Повість временних літ» Нестора.

1113 — Народне повстання в Києві.
1113—1125 — Князювання Володимира Мономаха.
1116 — Редакція «Повісті временних літ» Сильвестра.
1118 — Редакція «Повісті временних літ» Мстислава.
1119—1128 — Юр'ївське євангеліє.
1123 — Побудова Борисоглібського собору в Чернігові.
1125—1132 — Князювання Мстислава Володимировича.
1125—1154 — Князювання Юрія Долгорукого в Суздалі.
1136 — Народне повстання у Новгороді.
1139—1146 — Князювання в Києві Всеволода Ольговича.
1144—1146 — Походи військ Всеволода Ольговича в Галицьку землю.
1146—1154 — Князювання в Києві Ізяслава Мстиславича.
1147 — Народне повстання в Києві.
Заснування Москви.
1149 — Похід Юрія Долгорукого на Київ і взяття його.
1153—1187 — Князювання Ярослава Володимировича (Осмомисла) в Галицькій землі.
1154—1157 — Князювання в Києві Юрія Долгорукого.
1157 — Народне повстання в Києві.
1157—1174 — Князювання Андрія Боголюбського у Владимирі.
1159—1167 — Князювання в Києві Ростислава Мстиславича.
1166 — Похід військ князя Ростислава Мстиславича на південь Русі для охорони її торговельних шляхів.
1167—1169 — Князювання в Києві Мстислава Ізяславича.
1175 — Народне повстання в Суздалі.
1176—1212 — Князювання Всеволода Велике Гніздо у Владимирі.
1180—1202 — Князювання в Києві Святослава Всеволодовича (1180—1194) та Рюрика Ростиславича (1180—1202).
1183, 1185, 1187 — Походи руських військ проти половців на чолі з київським князем Святославом Всеволодовичем.
1185 — Похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців.
Створення «Слова о полку Ігоревім».
1187 — Похід військ князів Святослава Всеволодовича, Рюрика Ростиславича, Володимира Глібовича проти половців.
1198 — Похід військ суздальського князя Всеволода та його сина Костянтина проти половців.
1199 — Утворення Галицько-Волинського князівства.
Кінець XII — початок XIII ст. — Створення «Києво-Печерського патерика».
1205 — Похід військ руських князів проти половців.
1210—1214 — Князювання в Києві Всеволода Чермного.
1214—1223 — Князювання в Києві Мстислава Романовича.
1223 — З'їзд південноруських князів у Києві.
Битва руських військ з монголо-татарами на р. Калці.
1234 — Утвердження Данила Романовича на галицькому столі.
1237 — Похід Батия на Північно-Східну Русь.
1239 — Початок походу монголів на Південну Русь.
1240 — Героїчна оборона Києва від монголо-татарських загарбників.
Розгром військами Олександра Невського шведських військ на Неві.
1242 — Розгром військами Олександра Невського німецьких рицарів на Чудському озері.
1245 — Перемога руських військ над польсько-угорськими загарбниками під Ярославом.

ЛІТЕРАТУРА

ТВОРИ ОСНОВОПОЛОЖНИКІВ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

Маркс К. Вимушена еміграція.— Маркс К., Енгельс Ф. Творп. [Пер. з 2-го рос. вид.]. Т. 8, с. 539—545.
Маркс К. Капітал.— Там же, с. 23—25.
Маркс К. Хронологические выписки. М., Госполитиздат, 1938. 420 с. (Архив Маркса и Энгельса. Т. 5).
Маркс К. Формы, предшествующие капиталистическому производству. М., Госполитиздат, 1940. 52 с.
Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.—Твори. [Пер. з 2-го рос. вид.]. Т. 3, с. 7—521.
Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії.— Там же, т. 4, с. 405—441.
Енгельс Ф. Марка.— Там же, т. 19, с. 317—333.
Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії.—Там же, т. 21, с. 257—302.
Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Там же, с. 23—171.
Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?— Повне зібр. творів. [Пер. з 5-го рос. вид.]. Т. 1, с. 117—322.
Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Там же, т. 3, с. 1—576.
Ленін В. І. Аграрне питання і «критики Маркса».— Там же, т. 5, с. 91—255.
Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Там же, т. 24, с. 111—145.
Ленін В. І. Україна.— Там же, т. 33, с. 333—334.
Ленін В. І. Про державу.— Там же, т. 39, с. 60—78.
Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Там же, т. 41, с. 1—97.

ДОКУМЕНТИ ВИЩИХ ПАРТІЙНИХ І ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ

Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976. 288 с.
Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., Політвидав України, 1976. 132 с.
До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., Політвидав України, 1972. 56 с.
Тезисы о 300-летии воссоединения Украины с Россией (1654—1954). Одобрены ЦК КПСС. М., Госполитиздат, 1954. 31 с.
Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., Політвидав України, 1972. 29 с.

ТВОРИ ДІЯЧІВ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ І РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Брежнєв Л. І. П'ятдесят років великих перемог соціалізму. К., Політвидав України, 1967. 73 с.
Брежнєв Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., Політвидав України, 1972. 63 с.
Щербицький В. В. Міжнародне значення досвіду національних відносин в СРСР. К., Політвидав України, 1974. 22 с.

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА

Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. (С половины VII века до конца X века по Р. Х.). СПб., 1870. 308 с.
Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. Дополнения. СПб., 1871. 41 с.

Геродот. История в девяти книгах. Пер. и примеч. Г. А. Стратановского. Под общ. ред. С. Л. Утченко. Ред. пер. Н. А. Мещерский. Л., «Наука», 1972. 600 с.
Изборник 1076 г. М., «Наука», 1965. 1094 с.
Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Getica (Латин. текст). Вступит. статья, пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской. М., Изд-во вост. лит., 1960. 436 с.
Ипатьевская летопись. М., Изд-во вост. лит., 1962. XVI + 938 + 87 + IV с. (ПСРЛ. Т. 2).
Киево-Печерский патерик.— В кн.: Художественная проза Киевской Руси XI—XIII веков. М., 1957, с. 147—226.
Латышев В. В. Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Т. 1—2. СПб., 1890—1906; Изд. 2-е испр. и доп.— ВДИ, 1947—1949. Прил. к ВДИ, 1950, № 4.
Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.— Л., Изд-во АН СССР, 1950. 640 с.
Патриаршая или Никоновская летопись. М., «Наука», 1965. 256 с. (ПСРЛ. Т. 9—10).
Повесть временных лет. Ч. 1—2. Подготовка текста Д. С. Лихачева. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1950. 404 с. (Лит. памятники).
Прокопий Кесарийский. Война с готами. Пер. с греч. С. П. Кондратьева. Вступит. статья З. В. Удальцовой. М., Изд-во АН СССР, 1950. 514 с.
Слово о полку Игореве. М., «Современник», 1975. 277 с.
Страбон. География. В 17-ти кн. Пер. статья и коммент. Г. А. Стратановского. Под общ. ред. С. Л. Утченко. Ред. пер. О. О. Крюгер. Л., «Наука», 1964. 943 с.
Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку.— ПСРЛ. Т. 1, М., Изд-во вост. лит., 1962, с. 289—489.
Тацит. О происхождении германцев и местоположении Германии.— Соч. В 2-х т. Т. 1. Л., 1969, с. 353—373.

ЗАГАЛЬНІ ПРАЦІ

Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры. Т. 1. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1955. 448 с. с ил., 3 л. ил. и карт.
Археологія Української РСР. Т. 1—3. К., «Наук. думка», 1971—1975.
Всеобщая история архитектуры. В 12-ти т. Гл. ред. Н. В. Баранов. Т. 2. М., Стройиздат. 1973. 712 с.
История СССР с древнейших времен до наших дней. В 2-х сер. В 12-ти т. Сер. 1. Т. 1. М., «Наука», 1966. 720 с.
Історія України в документах і матеріалах. Т. 1. К., Вид-во АН УРСР, 1939. 293 с.
Історія українського мистецтва. В 6-ти т. Т. 1. К., Вид-во АН УРСР, 1966. 456 с.
Карамзин Н. М. История Государства Российского. Под ред. П. Н. Полевого. Т. 1—2. СПб., 1892.
Ключевский В. О. Сочинения в 8-ми томах. Т. 1. Курс русской истории. Ч. 1. М., Госполитиздат, 1956. 427 с.
Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 1—3. К., 1876—1880.
Нариси стародавньої історії Української РСР. К., Вид-во АН УРСР, 1957. 632 с.
Нидерле Л. Славянские древности. Пер. Т. Ковалевой и М. Хазанова. Ред. Монгайт А. Л. М., Изд-во иностр. лит., 1956. 450 с.
Очерки истории СССР. Первобытнообщинный строй и древнейшие государства на территории СССР. Под ред. П. Н. Третьякова и А. Л. Монгайта. М., Изд-во АН СССР, 1956. 615 с.
Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР (III—IX вв.). Отв. ред. Б. А. Рыбаков. М., Изд-во АН СССР, 1958. 947 с.
Очерки истории СССР. Период феодализма IX—XV вв. В 2-х ч. М., Изд-во АН СССР, 1953. Ч. 1. (IX—XIII вв.). Древняя Русь. Феодальная раздробленность. 984 с. Ч. 2. (XIV—XV вв.). Объединение русских земель вокруг Москвы и образование русского централизованного государства. 811 с. Прил.: карты. 10 л. В конв.
Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен. В 4-х т. Т. 1. М., Соцэкгиз, 1933. 272 с.
Соловьев С. М. История России с древнейших времен. В 15-ти кн. Кн. 1—2. М., Соцэкгиз. 1959—1960.
Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. К., «Наук. думка», 1974. 287 с.
Татищев В. Н. История Российская. В 7-ми т. Т. 1—2. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1962—1963.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛІВ

ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД

Розділ I

НАЙДАВНІШЕ НАСЕЛЕННЯ НА СУЧАСНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Абрамова З. А. Палеолитическое искусство на территории СССР. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1962. 84 с.

Береговая Н. А. Палеолитические местонахождения СССР. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1960. 216 с. (МИА. № 81).

Бибиков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита.— СА, 1969, № 4, с. 5—22.

Бибиков С. Н. О южных путях заселения Восточной Европы в эпоху древнего палеолита.— «Четвертичный период», 1961, вып. 13-15, с. 339—362.

Бібіков С. М. Нове у вивченні найдавніших форм музично-хореографічного мистецтва.— «Вісн. АН УРСР», 1974, № 9, с. 43—55.

Бонч-Осмоловский Г. А. Палеолит Крыма. Вып. 1—3. М.—Л., 1941—1951.

Борисковский П. И. Палеолит Украины. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1953. 464 с. (МИА. № 40).

Григорьев Г. П. Начало верхнего палеолита и происхождение Homo sapiens. Л., «Наука», 1968. 176 с.

Даниленко В. Н. Неолит Украины. К., «Наук. думка», 1969. 260 с.

Ефименко П. П. Первобытное общество. К., Изд-во АН УССР, 1953. 663 с.

Замятин С. Н. Очерки по палеолиту. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1961. 176 с.

Окладников А. П. Утро искусства. Л., «Искусство», 1967. 136 с.

Пассек Т. С., Черныш Е. К. Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР. М., Изд-во АН СССР, 1963. 44 с. (САИ. Вып. Б1—11).

Пидопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. К., «Наук. думка», 1969. 162 с.

Пидопличко И. Г. Межирические жилища из костей мамонта. К., «Наук. думка», 1976. 238 с.

Рудинський М. Н. Кам'яна Могила. К., Вид-во АН УРСР, 1961. 140 с.

Семенов С. А. Первобытная техника. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1957. 240 с. (МИА. № 54).

Семенов Ю. И. Возникновение человеческого общества. Красноярск, Красноярск. пед. ин-т, 1962. 672 с.

Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., «Наук. думка», 1968. 259 с.

Телегин Д. Я. О культурно-территориальном членении и периодизации неолита Украины и Белоруссии.— СА, 1971, № 2, с. 3—31.

Формозов А. А. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке. М., Изд-во АН СССР, 1959. 126 с.

Формозов А. А. Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа. М., Изд-во АН СССР, 1962, с. 89—149. (МИА. № 102).

Черныш А. П. Поздний палеолит Среднего Приднестровья.— Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, 1959, вып. 15, с. 3—214.

Черныш А. П. Ранний и средний палеолит Приднестровья.— Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, 1965, вып. 25, с. 3—139.

Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. К., «Наук. думка», 1965. 328 с.

Розділ II

ПЛЕМЕНА ЕНЕОЛІТИЧНОЇ ЕПОХИ (МІДНИЙ ВІК)

Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врубливецкая на Днестре. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1953. 460 с. (МИА. № 38).

Бибиков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья. (Опыт изучения первобытной экономики).— СА, 1965, № 1, с. 48—62.

Бібікова В. І. До історії доместикації коня на південному сході Європи.— «Археологія», 1969, **22**, с. 55—67.

Даниленко В. Н. Энеолит Украины (этноисторическое исследование). К., «Наук. думка», 1974. 176 с.

Захарук Ю. М. Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я в світлі нових археологічних даних.— В кн.: Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР. Т. II. К., 1954, с. 16—33.

Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. К., «Наук. думка», 1974. 175 с.
Лагодовська О. Ф., Шапошнікова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. К., Вид-во АН УРСР, 1962. 246 с.
Мовша Т. Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века.— СА, 1961, № 2, с. 186—199.
Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетия до н. э.). М.—Л., Изд-во АН СССР, 1949. 245 с. (МИА. № 10).
Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. М., Изд-во АН СССР, 1961. 228 с. (МИА. № 84).
Пассек Т. С., Черныш Е. К. Открытие культуры Гумельницы в СССР.— КСИА АН СССР, 1965, вып. 100, с. 6—19.
Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита.— СА, 1965, № 1, с. 24—47; № 2, с. 13—33.
Свешніков І. К. Мегалітичні поховання на Західному Поділлі. Львів, 1957, 31 с.
Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. К., «Наук. думка», 1973. 172 с
Хвойко В. В. Каменный век Среднего Поднепровья.— Труды XI Археол. съезда. Т. 1. М., 1901, с. 736—812.
Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы. М., «Наука», 1966. 144 с. (МИА. № 132).
Шмаглій М. М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури.— «Археологія», 20, 1966, с. 15—37.

Розділ III
ПЛЕМЕНА БРОНЗОВОГО ВІКУ

Артеменко И. И. Племена верхнего и среднего Поднепровья в эпоху бронзы. М. «Наука», 1967. 138 с. (МИА. № 148).
Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. К., «Наук. думка», 1972. 265 с.
Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. К., «Наук. думка» 1976. 247 с.
Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в 1901 г.— Труды XIII Археол. съезда. Т. 1. М., 1905, с. 211—285.
Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г.— Труды XII Археол. съезда. Т. 1. М., 1905, с. 174—225.
Иессен А. А. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века.— МИА, 1951, № 23, с. 75—124.
Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века.— СА, 1961, № 1, с. 26—45.
Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. М., Изд-во АН СССР, 1955. 167 с. (МИА. № 46).
Круглов А. П., Подгаецкий Г. В. Родовое общество степей Восточной Европы. Основные формы материального производства. М.—Л., 1935. 176 с. (ИГАИМК. Вып. 119).
Лагодовська О. Ф., Шапошнікова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. К., Вид-во АН УРСР, 1962. 246 с.
Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. М., «Наука», 1974. 152 с.
Памятники эпохи бронзы Юга европейской части СССР. К., «Наук. думка», 1967. 219 с.
Пассек Т. С. К вопросу о среднеднепровской культуре.— КСИИМК, 1947, вып. 16, с. 34—51.
Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры. Северное Причерноморье во втором тысячелетии до нашей эры. М., 1955. 180 с. (Труды ГИМ. Вып. 24).
Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. К., «Наук. думка», 1974. 207 с.
Тереножкин А. И. Основы хронологии предскифского периода.— СА, 1965, № 1, с. 63—85.
Тереножкин А. И. Киммерийцы. К., «Наук. думка», 1976. 215 с.
Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству. М., «Наука», 1969. 256 с.

РАБОВЛАСНИЦЬКИЙ ЛАД

Розділ IV

КІММЕРІЙЦІ, СКІФИ, САРМАТИ

Артамонов М. И. О землевладении и земледельческом празднике у скифов. (Геродот. Кн. IV. гл. 7).— Учен. зап. Ленингр. ун-та, 1947, № 95. Сер. ист. наук, вып. 15, с. 3—20.

Артамонов М. И. Скифское царство в Крыму.— Вестн. Ленингр. ун-та, 1948, № 8, с. 56—78.

Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов. Ленинград — Прага, «Сов. художник» — «Артия», 1966. 120 с.

Вязьмітіна М. І. Золота Балка. К., Вид-во АН УРСР, 1962. 239 с.

Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник. К., «Наук. думка», 1972. 190 с.

Граков Б. Н. Скифы. М., Изд-во Моск. ун-та, 1971. 178 с.

Зограф А. Н. Античные монеты. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1951. 264 с. (МИА. № 16).

Иессен А. А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на Юге европейской части СССР.— СА, 1953, № 18, с. 49—110.

Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. К., «Наук. думка», 1968. 203 с.

Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмина (VII—VI вв. до н. э.). К., «Наук. думка», 1975. 223 с.

Ковпаненко Г. Т. Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли. К., «Наук. думка», 1967. 188 с.

Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья. М., Изд-во АН СССР, 1961. 70 с. (САИ. Вып. Д1—29).

Лесков А. М. Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры. К., «Наук. думка», 1965. 200 с.

Либеров П. Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца. М., Изд-во АН СССР, 1962, с. 5—85. (МИА. № 113).

Мелюкова А. И. Памятники скифского времени лесостепного среднего Поднестровья. М., Изд-во АН СССР, 1958, с. 5—102. (МИА. № 64).

Мелюкова А. И. Культура предскифского времени в лесостепной Молдавии. М., Изд-во АН СССР, 1961, с. 5—52. (МИА. № 96).

Мелюкова А. И. Вооружение скифов. М., «Наука», 1964. 91 с. (САИ. Вып. Д1—4).

Мелюкова А. И. Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. М., «Наука», 1975. 259 с.

Мозолевский Б. Н. Курган Толстая Могила близ г. Орджоникидзе на Украине.— СА, 1972, № 3, с. 268—308.

Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—II вв. до н. э. М., «Наука», 1966. 70 с. (САИ. Вып. Е1—27).

Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. М., «Наука», 1970. 212 с. (САИ. Вып. Д1—27).

Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. М., «Наука», 1967. 180 с. (САИ. Вып. Д1—4).

Погребова Н. Н. Погребения в мавзолее Неаполя Скифского.— М., Изд-во АН СССР, 1961, с. 103—213. (МИА. № 96).

Ростовцев М. И. Эллинство и иранство на Юге России. Пг., 1917. 189 с.

Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Л., Изд-во Рос. Акад. истории матер. культуры, 1925. 621 с.

Самоквасов Д. Я. Могилы русской земли. М., 1908. 271 с.

Смирнов А. П. Скифы. М., «Наука», 1966. 200 с.

Смирнов Е. Ф. Вооружение савроматов. М., Изд-во АН СССР, 1961. 160 с. (МИА. № 101).

Смирнов Е. Ф. Савроматы. М., «Наука», 1964. 379 с.

Соломоник Э. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. К., 1959. 179 с.

Спицын А. А. Курганы скифов-пахарей. Пг., 1918, с. 87—143. (ИАК. Вып. 65).

Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском правобережье. К., Изд-во АН УССР, 1961. 247 с.

Тереножкин А. И. Об общественном строе скифов.— СА, 1966, № 2, с. 33—49.

Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. М., «Наука», 1971. 171 с.

Хазанов А. М. Социальная история скифов. М., «Наука», 1975. 343 с.

Черненко Е. В. Скифский доспех. К., «Наук. думка», 1968. 192 с.

Черников С. С. Загадки Золотого кургана. М., «Наука», 1965. 190 с.

Шрамко Б. А. К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе.— СА, 1961, № 1, с. 73—90.
Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, Изд-во Харьк. ун-та, 1962. 404 с.
Шульц П. Н. Мавзолей Неаполя Скифского. М., «Искусство», 1953. 88 с.
Яценко И. В. Скифия. VII—V вв. до н. э. М., 1959. 119 с. (Труды ГИМ. Вып. 36).

Розділ V

АНТИЧНІ МІСТА-ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Античный город. М., Изд-во АН СССР, 1963. 193 с.
Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., «Наука», 1968. 352 с.
Античный способ производства в источниках. Под ред. С. А. Жебелева и С. И. Ковалева. Л., 1933. 596 с. (ИГАИМК. Вып. 78).
Белов Г. Д. Херсонес Таврический. Ист.-археол. очерк. Л., Эрмитаж, 1948. 147 с.
Блаватский В. Д. Искусство Северного Причерноморья античной эпохи. М., Музей изобразит. искусств, 1947. 119 с.
Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. М., Изд-во АН СССР, 1953. 208 с.
Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. М., Изд-во АН СССР, 1954. 164 с.
Блаватский В. Д. Античная археология Северного Причерноморья. М., Изд-во АН СССР, 1961. 230 с.
Блаватский В. Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. М., «Наука», 1964. 232 с.
Боспорские города. Т. 1—2. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1952—1958. (МИА. № 25—85).
Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1949. 623 с.
Горбунова К. С. Древние греки на острове Березань. Л., «Сов. художник», 1949. 44 с.
Жебелев С. А. Северное Причерноморье. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1953. 388 с.
Зограф В. Н. Античные монеты... *Див. літ. до розд. IV.*
Иванова А. И. Искусство античных городов Северного Причерноморья. Л., Изд-во Ленингр. ун-та, 1953. 192 с.
Каллистов Д. П. Северное Причерноморье в античную эпоху. М., Учпедгиз, 1952. 188 с.
Керамическое производство и античные керамические строительные материалы. М., «Наука», 1966. 157 с. (САИ. Вып. Г1—20).
Корпус боспорских надписей. М.—Л., «Наука», 1965. 951 с.
Культура античного мира. М., «Наука», 1966. 300 с.
Кругликова И. Т. Боспор в позднеантичное время. М., «Наука», 1966. 224 с.
Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. М., «Наука», 1975. 300 с.
Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии. IV—II вв. до н. э. К., «Наук. думка», 1971. 144 с.
Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Критич. очерк. отеч. теорий антич. колонизации. К., «Наук. думка», 1966. 240 с.
Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПб., 1887. 314 с.
Надписи Ольвии (1917—1965). Л., «Наука», 1965. 132 с.
Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. М., Изд-во АН СССР, 1959. 304 с.
Славин Л. М. Здесь был город Ольвия. К., «Наук. думка», 1967. 80 с.
Сокольский Н. И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. М., «Наука», 1971. 288 с. (МИА. № 178).
Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического. К истории земледелия в Крыму. 1961. 247 с. (Херсонес. сборник. Вып. 6).
Терракоты Северного Причерноморья. М., «Наука», 1970. 128 с. (САИ. Вып. Г1—11).
Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в III—I тыс. до н. э. М., «Наука», 1970. 252 с.
Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. М., «Наука», 1972. 351 с.

ЗАРОДЖЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Розділ VI

ДАВНІ СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХ СУСІДИ (II СТ. ДО Н. Е.— IX СТ. Н. Е.)

Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. М., Изд-во Моск. ун-та, 1973. 329 с.

Артамонов М. И. История хазар. Л., Эрмитаж, 1962. 523 с.

Ауліх В. В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. К., «Наук. думка», 1972. 124 с.

Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., «Наук. думка», 1972. 244 с.

Барцева Т. Б., Вознесенская Г. А., Черныш Е. Н. Металл черняховской культуры. М., «Наука», 1972. 118 с. (МИА. № 187).

Бідзіля В. І. Залізоплавильні горни середини І тисячоліття н. е. на Південному Бузі.— «Археологія», 1963, 15, с. 123—144.

Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е. К., «Наук. думка», 1972. 180 с.

Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.— V в. до н. э.). М., «Наука», 1970. 280 с. (САИ. Вып. Д1—27).

Кулаковский Ю. А. Карта Европейской Сарматии по Птоломею. К., 1899. 31 с.

Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура. М., «Наука», 1964. 68 с. (САИ. Вып. Д—11).

Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1958. 236 с. (МИА. № 74).

Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. К., Вид-во Київ. ун-ту, 1965. 124 с.

Мишулин А. В. Материалы к истории древних славян.— ВДИ, 1941, № 1, с. 225—229.

Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье. Л., «Наука», 1969. 172 с. (МИА. № 160).

Памятники зарубинецкой культуры. Под ред. П. Н. Третьякова. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1959. 192 с. (МИА. № 70).

Плетнева С. А. От кочевий к городам. М., «Наука», 1967. 200 с. (МИА. № 142).

Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. до н. э. М., Изд-во АН СССР, 1954. 148 с. (Причерноморье в антич. эпоху. Вып. 6).

Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. Культура пражского типа. М., «Наука», 1976. 215 с.

Рыбаков Б. А. Поляне и северяне.— СЭ, 1947, № 67, с. 81—105.

Рыбаков Б. А. Уличи.— КСИИМК, 1951, вып. 35, с. 3—17.

Рыбаков Б. А. Древние русы.— СА, 1953, 17, с. 23—104.

Рыбаков Б. А. Календарь IV в. из земли полян.— СА, 1962, № 4, с. 66—89.

Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., «Наука», 1970. 200 с. (МИА. № 163).

Славяне накануне образования Киевской Руси. М., Изд-во АН СССР, 1963. 387 с. (МИА. № 108).

Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини І тисячоліття нашої ери. К., Вид-во АН УРСР, 1960. 187 с.

Соловьева Г. Ф. Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII—XIV вв.— СА, 1956, 25, с. 138—170.

Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. М., Изд-во АН СССР, 1953. 312 с.

Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., «Наука», 1966. 308 с.

Федоров Г. Б. Тиверцы.— ВДИ, 1952, № 2, с. 250—259.

Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1962. 295 с.

Розділ VII

ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА — КИЇВСЬКА РУСЬ

Владимирский-Буданов М. Ф. Хрестоматия по истории русского права. Вып. 1. СПб., 1908. 226 с.

Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. Кн. 1. М., Изд-во АН СССР, 1952. 534 с.

Греков Б. Д. Киевская Русь. Л., Госполитиздат, 1953. 568 с.

Довженок В. Й. Військова справа в Київській Русі. К., Вид-во АН УРСР, 1950. 86 с.
Довженок В. Й. Землеробство древньої Русі. К., Вид-во АН УРСР, 1961. 267 с.
Довнар-Запольский С. В. История русского народного хозяйства. Т. 1. К.— СПб., 1911. 366 с.
Каргер М. К. Древний Киев. Т. 1—2. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1958—1961.
Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси. М., Изд-во АН СССР, 1953. 259 с. (МИА. № 32).
Лихачев Д. С. Национальное самосознание древней Руси. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1945. 120 с.
Мавродин В. В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. М., «Высш. школа», 1971. 192 с.
Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. М., Изд-во АН СССР, 1951. 260 с.
Пашуто В. Т. Общественно-политический строй древнерусского государства. Особенности структуры древнерусского государства.— В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965, с. 11—127.
Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь.— ВДИ, 1939, № 1, с. 319—337.
Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., Изд-во АН СССР, 1948. 792 с.
Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1949. 93 с. (МИА. № 11).
Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси. XI—XIII вв. М., Госполитиздат, 1945. 270 с.
Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., Госполитиздат, 1956. 477 с.
Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. К., «Наук. думка», 1972. 219 с.
Толочко П. П. Древний Киев. К., «Наук. думка», 1976. 207.
Третьяков П. Н. Восточнославянские племена... *Див. літ. до розд. VI.*
Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Л., «Наука», 1970. 156 с. (МИА. № 179).
Хвойко В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913. 101 с.
Черепнин Л. В. Общественно-политические отношения в древней Руси и «Русская Правда».— В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965, с. 128—178.
Юра Р. О. Древній Колодяжин.— АП, 1962, 12. с. 57—130.
Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., Госюриздат, 1949. 543 с.

Розділ VIII

РУСЬ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ (XII — ПЕРША ПОЛОВИНА XIII СТ.)

Гончаров В. К. Райковецкое городище. К., Изд-во АН УССР, 1950. 149 с.
Греков Б. Д. Киевская Русь. *Див. літ. до розд. VII.*
Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1950. 479 с.
Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М., «Наука», 1975, 519 с.
Довженок В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь. К., «Наук. думка», 1966. 148 с.
Каргер М. К. Древний Киев... *Див. літ. до розд. VII.*
Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве». Ист.-лит. очерк. Изд. 2-е, доп. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1955. 152 с.
Насонов А. Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). М.—Л., Изд-во АН СССР, 1940. 178 с.
Пашуто В. Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.). М., Госполитиздат, 1955. 279 с.
Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси... *Див. літ. до розд. VII.*
Тихомиров М. Н. Древнерусские города... *Див. літ. до розд. VII.*
Толочко П. П. Киевская земля.— В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975, с. 5—56.
Юра Р. О. Древній Колодяжин.— АП, 1962, 12, с. 57—130.
Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства... *Див. літ. до розд. VII.*

Розділ IX
КУЛЬТУРА ДАВНЬОЇ РУСІ

Асєєв Ю. С. Архітектура Київської Русі. К., «Будівельник», 1969, 191 с.
Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль древней Руси (XI—XV вв.). М., Изд-во АН СССР, 1960. 487 с.
Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. Вып. I. К., «Наук. думка», 1966. 240 с.
Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской. (По материалам граффити XI—XVII вв.). К., «Наук. думка», 1976. 456 с.
Георгиев Эмил. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. София, Изд-во Болг. Акад. наук, 1952. 96 с.
Лазарев В. Н. Мозаика Софии Киевской. М., «Искусство», 1960. 213 с.
Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1947. 499 с.
Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X—XVII веков. Л., «Наука», 1973. 254 с.
Логвин Г. Н. Софія Київська. К., «Мистецтво», 1971. 47 с.
Розов Н. Н. Синодальный список сочинений Илариона, русского писателя XI в.,— «Slavia», Praha, 1963, seš. 2, s. 141—175.
Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., Изд-во АН СССР, 1963. 361 с.
Рыбаков Б. А. О двух культурах русского феодализма.— В кн.: Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970, с. 23—33.
Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X—XIII вв. Л., «Аврора», 1971. 128 с.
Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., «Наука», 1972. 520 с.
Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., «Наука», 1972. 655 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
АС	— Археологический съезд
ВДИ	— Вестник древней истории
ВИ	— Вопросы истории
ВССА	— Вопросы скифо-сарматской археологии
ГИМ	— Государственный исторический музей в Москве
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения
ИАК	— Известия Археологической комиссии
ИГАИМК	— Известия Государственной Академии истории материальной культуры
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
ПВЛ	— Повесть временных лет
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
СА	— Советская археология
САИ	— Археология СССР. Свод археологических источников
СЭ	— Советская этнография
УІЖ	— Український історичний журнал
ХС	— Херсонесский сборник

ЗМІСТ

Передмова 5

Передмова до першої книги 19

ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД 23

РОЗДІЛ І. НАЙДАВНІШЕ НАСЕЛЕННЯ НА СУЧАСНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР 23

1. Епоха палеоліту 23
Ранній палеоліт (23). Середній палеоліт (25). Пізній палеоліт (30).

2. Епоха мезоліту 41

3. Племена неолітичної епохи 50
Природне оточення. Прогрес у розвитку економіки (51). Культурно-господарські райони та основні періоди розвитку неолітичних племен (54). Ранньонеолітичні племена (57). Середній період неоліту (62). Населення пізнього неоліту (64). Соціальний устрій та духовна культура неолітичного населення (65).

РОЗДІЛ ІІ. ПЛЕМЕНА ЕНЕОЛІТИЧНОЇ ЕПОХИ (МІДНИЙ ВІК) 70

1. Ранній період енеолітичної епохи 71
Ранньотрипільські племена (72). Племена гумельницької культури (75).

2. Середній період енеолітичної епохи 76
Середньотрипільські племена (77). Середньостогівські племена (79). Кемі-обинські племена (80). Енеолітичні племена на сучасній території західних областей УРСР (83).

3. Пізній період енеолітичної епохи 83
Пізньотрипільські племена (84). Племена культури лійчастого посуду (88). Племена культури кулястих амфор (89).

РОЗДІЛ ІІІ. ПЛЕМЕНА БРОНЗОВОГО ВІКУ 91

1. Скотарсько-землеробські племена степової смуги 96
Племена ямної культури (96). Племена катакомбної культури (100). Племена багатоваликової кераміки (104). Племена зрубної культури (105).

2. Землеробсько-скотарські племена лісостепової зони та Полісся 110
Племена культур шнурової кераміки (110). Племена тшинецько-комарівської культури (113). Племена білогрудівської культури (115). Племена культури Ноа (117). Племена станівської культури (117). Племена мар'янівсько-бондарихинської культури (119).

РАБОВЛАСНИЦЬКИЙ ЛАД 121

РОЗДІЛ IV. КІММЕРІЙЦІ, СКІФИ, САРМАТИ 125

1. Кіммерійці і найдавніші скіфи 125

2. Землеробські племена на території Лісостепової України IX—VII ст. до н. е. 129
Племена Правобережного Лісостепу (129). Племена Лівобережного Лісостепу (132). Племена західних територій України (132).

3. Причорноморська Скіфія VI—IV ст. до н. е. 133
Етнографія Скіфії (135). Скіфія у VI—IV ст. до н. е. (137). Побут і звичаї скіфів (140). Господарство кочових скіфів (144). Землеробські племена Скіфії (147). Племена Правобережного Лісостепу (148). Племена Лівобережного Лісостепу (152). Господарство племен Лісостепової Скіфії (154). Торгівля у племен Скіфії (156). Суспільний лад Скіфії (158). Ідеологічні уявлення (166).

4. Племена, що не входили до Скіфії 168

5. Мала Скіфія 171

6. Сарматські племена 177

РОЗДІЛ V. АНТИЧНІ МІСТА-ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я 187
1. Грецька колонізація Північного Причорномор'я 187
2. Античні міста-держави у VI—II ст. до н. е. 190
Ольвія (191). Тіра (197). Херсонес (199). Боспор (203).
3. Античні міста-держави у I ст. до н. е.— IV ст. н. е. 209
Боспор (212). Херсонес (216). Ольвія (218). Тіра (221).
4. Культура античних міст-держав Північного Причорномор'я 222

ЗАРОДЖЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН 233

РОЗДІЛ VI. ДАВНІ СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХ СУСІДИ (II СТ. ДО Н. Е.— IX СТ. Н. Е.) 233
1. Населення сучасної території Української РСР у II ст. до н. е.— II ст. н. е. Найдавніші відомості про слов'ян 233
Розселення стародавніх слов'ян (238).
2. Давні слов'яни та їх сусіди у II—V ст. 240
Племена Прикарпаття і Північного Причорномор'я (248).
3. Східні слов'яни у VI—IX ст. 252
Слов'янські племена та їх роль в історичних подіях часів Балканських війн (VI—VII ст.) (253). Соціально-економічний розвиток східних слов'ян у VI—IX ст. (257). Союзи племен напередодні утворення давньоруської держави (269). Сусіди східнослов'янських племен (272).

РОЗДІЛ VII. ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА — КИЇВСЬКА РУСЬ 276
1. Утворення давньоруської держави 277
2. Соціально-економічний розвиток Київської Русі 282
Сільське господарство (282). Ремесло (286). Торгівля (290). Давньоруське село (293). Давньоруське місто (296). Феодальне землеволодіння (301). Феодальний маєток (303). Феодальні повинності (305). Класова боротьба (307).
3. Політична історія Київської Русі 310
Київська Русь IX — першої половини X ст. (310). Київська Русь у другій половині X ст. (313). Київська Русь на рубежі I і II тисячоліть (316). Введення християнства на Русі (319). Київська Русь у першій половині XI ст. (322). Київська Русь у другій половині XI — на початку XII ст. Боротьба Русі з половцями (326).

РОЗДІЛ VIII. РУСЬ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ (XII — ПЕРША ПОЛОВИНА XIII СТ.) 331
1. Основні тенденції історичного розвитку Русі 331
2. Київська земля 334
Територія (335). Міста (337). Політична історія (344).
3. Чернігівське та Новгород-Сіверське князівства 352
Територія (352). Міста (354). Політична історія (357).
4. Переяславське князівство 361
Територія. Міста (361). Політична історія (363).
5. Волинське і Галицьке князівства 367
Волинське князівство 368
Територія (368). Міста (369). Політична історія (370).
Галицьке князівство 371
Територія (371). Міста (372). Політична історія (373).
6. Боротьба Русі проти монголо-татарської навали 378

РОЗДІЛ IX. КУЛЬТУРА ДАВНЬОЇ РУСІ 384
1. Шляхи формування та розвитку давньоруської культури 384
2. Писемність. Бібліотеки та школи. Освіта й наукові знання. Література. Музика 389
Писемність (389). Бібліотеки, школи, освіта й наукові знання (394). Література (397). Музика (402).
3. Архітектура, живопис, прикладне мистецтво 404
Архітектура (404). Монументальний живопис (413). Станковий живопис (417). Прикладне мистецтво (418).

ВИСНОВКИ 422
ХРОНОЛОГІЯ 428
ЛІТЕРАТУРА 432
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ 441

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОЙ ССР

В ВОСЬМИ ТОМАХ
ДЕСЯТИ КНИГАХ

ТОМ ПЕРВЫЙ

Первобытнообщинный строй.
Возникновение и развитие феодализма
(С древнейших времен до середины XVII в.)

КНИГА ПЕРВАЯ

Первобытнообщинный строй
и зарождение классового общества.
Киевская Русь
(До второй половины XIII в.)

(На украинском языке)

Друкується за постановою Президії
Академії наук Української РСР

Редактор Г. М. Терлецька
Літературний редактор В. А. Зіпа
Оформлення художника В. В. Машкова
Художній редактор С. П. Квітка
Технічний редактор М. А. Притикіна
Коректори Я. М. Зубко, Л. В. Малюта

Інформ. бланк № 492

Здано до набору 1.11.76.
Підп. до друку 12.07.77.
БФ 01237. Формат 70×100/16. Папір друк. № 1.
Звич. нова гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 27,75+10 вкл.
Ум. друк. арк. 37,7. Обл.-вид. арк. 36,64.
Тираж 30 000 пр. Зам. 6-425. Ціна 1 крб. 80 коп.

Видавництво «Наукова думка».
252601, Київ, МСП, Рєпіна, 3.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе
Республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.